

સૂચના અને પાલિકા

१-हरेनुं पुस्तक श्री श्री श्री

[illegible]

क-नेमने नया वर्यो नया मन्त्रेन दत्तं विदुः
 ल-नेमने नया वर्यो नया मन्त्रेन दत्तं विदुः
 ग-नेमने आदां पूर्वमादां पदां पुर्वपदां विदुः
 घ-नेमने पातानां शिखराभ्यां विदुः
 च-नेमने अष्टाष्टकं पाठयति जगद्गुरुः
 र-आ त्वयि नमः

૨-આ સૂચના અપાસક કાગળો, જે નીચેના મુદ્દાઓ પરથી લેવામાં આવેલ છે તે
 અને વી. પી. પાટુ વાળાં, જે નીચેના મુદ્દાઓ પરથી લેવામાં આવેલ છે તે
 ૩-અમલદારનાં જાહેરનામો
 ઉપર પુસ્તક કેમકે: વી. પી. પાટુ વાળાં

४-वी पी.पी.अच्युत

૪-વી.પી.થી દેાને નહિ મોકલવાનું
 ૫-વી.પી.થી રહેવાની ના જમીન મોકલવાનું
 ૬-વી.પી.થી સહાયક સહકારી મોકલવાનું
 ૭-વી.પી.થી ભરે છે તેમને તથા દિવની મોકલવાનું
 ૮-વી.પી.થી નહિ મોકલવાનું

१-आदिशे तेमज धीनां देव...
 २-आदिशे तेमज धीनां देव...
 ३-आदिशे तेमज धीनां देव...
 ४-आदिशे तेमज धीनां देव...
 ५-आदिशे तेमज धीनां देव...
 ६-आदिशे तेमज धीनां देव...
 ७-आदिशे तेमज धीनां देव...
 ८-आदिशे तेमज धीनां देव...
 ९-आदिशे तेमज धीनां देव...
 १०-आदिशे तेमज धीनां देव...

સૂચના અને માહિતી

૧-હવેનું પુસ્તક વી. પી. થી મોકલાશે.

૧-૧૯૮૪ ની સાલનું છેલ્લું પુસ્તક હવે આવતા શ્રાવણની ૫૩માંજ વી.પી.થી મોકલી નવા વર્ષનું મૂલ્ય રૂ. ૫) અને સાદાં પૂઠાંવાળાના રૂ. ૪) મંગાવી લેવાશે. માટે એ વિષે જેમને નીચલા-માંનું કે જીજ્ઞાસુ કંઈ લખવું હોય તે આ પુસ્તક પહોંચેથી પાંચ સાંત દિવસ સુધીમાં બને તેમ પહેલી તકે લખી મોકલે એવી વિનંતિ છે.

(સં. ૧૯૮૫નાં પુસ્તક પણ ૧૯૮૬ ના શિયાળામાં પૂરાં થઈ છેલ્લું પુસ્તક હોળીના અરસામાં વી. પી. કરી ૧૯૮૬ નું લવાજમ મંગાવાશે. એ પણ ધ્યાનમાં રાખવા વિનંતિ છે.)

૬-જેમને નવા વર્ષથી નવા આહક ચલુ હોય.

૭-જેમને નવા વર્ષથી આહકમાંથી નીકળી જવું હોય.

૮-જેમને સાદાં પૂઠાંમાંથી પાકાં પૂઠાંના વર્ગમાં જવું હોય.

૯-જેમને પોતાના શિરનામામાં ફેરફાર કરાવવો હોય.

૧૦-જેમને રજીસ્ટર પોસ્ટથી મેળવવા ૮ આના વધુ લરવા હોય.

૨-આ સૂચના અપાયા છતાં જે તરતમાં એ વિષે નહિ લખે અને વી. પી. પાહું વાળશે, તે એ છેલ્લું પુસ્તક ગુમાવશે.

૩-અમદાવાદનાં આહકોને પણ વ્યવસ્થાની સુગમતા માટે ઉપલું પુસ્તક ક્રમશઃ વી.પી.થીજ મોકલાશે. આમ છતાં જેમને રૂબરૂમાંજ પૈસા ભરવા હોય, તેઓ અપાદની આખર સુધીમાં પોતાનો રજીસ્ટરનંબર દર્શાવીને અમદાવાદના સસ્તુ આદિત્ય વર્ધક કાર્યાલયમાં ભરીને પાવવી મેળવી શકશે. જો કે એથી તેમને બચાવ તો માત્ર વી.પી.ખર્ચના બે આના નોટલોજ ચલાવે છે.

૪-વી.પી.થી કેને નહિ મોકલાય? જે સજ્જનોએ નવા વર્ષથી આહકમાં રહેવાની ના લખી હશે તેમને, તેમજ વડોદરાના "પુસ્તકાલય સહાયક સહકારી મંડળ" દ્વારા જે લાયબ્રેરીઓ પૈસા ભરે છે તેમને તથા હિંદની બહારના આહકોને ઉપલું પુસ્તક વી.પી.થી નહિ મોકલતાં સારી રીતે મોકલાશે. અને નવા વર્ષનું લવાજમ મળ્યેથી નવા વર્ષનાં પુસ્તક મોકલવાં વારી થશે.

૫-આદિત્ય તેમજ જીજ્ઞાસુ દેશવરનાં આહકોને દરેક પુસ્તક

(ત્રણ આનાના વધુ ખર્ચે) રજીસ્ટર કરાવીનેજ મોકલાતાં હોવાથી તથા ત્યાં માટેનું ટપાલખર્ચ પણ વધારે આવતું હોવાથી, અને અહીં શિલિંગ દીઠ દશથી સાડાદશ આના મળતા હોવાથી, દેશ-વરના ગ્રાહક મહાશયોએ પાકાં પૂઠાં સાથેના વાર્ષિક લવાજમ બદલ રૂ. ૮) અથવા શિલિંગ ૧૨ મોકલવા.

૬-હવે પછી નીચલામાંથી તેમજ નવાં પસંદ કરાશે તેમાંથી પુસ્તકો નીકળશે:-સેવાકુંજ અને વિદ્યાકળા, ગીતાદિ પંચરત્ન, વિદેશી સ્ત્રીરત્નો, સ્વામી વિવેકાનંદનો જ્ઞાનયોગ, દુઃખી વાર્તાઓનો નવો ભાગ, શુભસંગ્રહનો નવો ભાગ, સત્યાગ્રહ ને અસહકાર, સુબોધ રત્નાકર, ભારતીય નીતિકથાઓ, પઠિયારનાં અપ્રસિદ્ધ પુસ્તકો, સુભાષિત રત્નભાંડાગાર, સંતમહાત્માઓની વાણીનાં પુસ્તકો, મહાન શીખ ગુરુઓ, સ્વામી વિવેકાનંદના પત્રો, કાદર ડેમિયન, ભારતના સંતપુરુષો, ગુકર ટી. વૉશિંગ્ટન, જોન આર્ક, કાર્લોઈલ, વિલિયમ વૉલેસ.

૨-શ્રીમદ્ભાગવતની નવી (સાતમી) આવૃત્તિ

વેદધર્મ સલાવાળું આ ભાષાંતર કેટલાક માસથી મળતું નહિ, તેની નવી આવૃત્તિ હવે છપાઈ ગઈ છે. આગલી આવૃત્તિ કરતાં આ નવી આવૃત્તિમાં વિશેષતા નીચે પ્રમાણે છે:-

૧-લેખો-ભાગવત અને પુરાણો સાથે સંબંધ ધરાવતા ૬ સારા લેખ આમાં ઉમેરાઈ કુલ ૯ થયા છે.

૨-શ્લોકો-૬૨૬ શ્લોકના અંક દાખલ કરેલા છે.

૩-ચિત્રમંજ્યા-ચારનો વધારો થઈ કુલ ૧૯ થઈ છે.

૪-અંકનું કદ-૬૩૩×૧૦ નાં પૃષ્ઠ ૧૦૪૮ છે.

૫-મૂલ્યમાં એકદમ ઘટાડો-આગલી આવૃત્તિના રૂ. ૫) હતા તે ઘટીને આ વખતે ૪૥૦ થયા હોત. પણ વેચાણવ્યવસ્થાનો સર્વ ખર્ચ નહિ ચકવાથી માત્ર રૂ. ૩) અને આવતી દશરા સુધી રૂ. ૨૥૦ રખાયું છે. મુંબઈ ઇત્યાદિ સ્થળોના વેચનાર ૦૥૦ વધુ લેશે.

૬-બે ભાગમાં બંધાવેલા આ પુસ્તકનું મૂલ્ય ૦૥૦ વધુ છે.

૭-રેફરેન્સ રસ્તે કમમાં કમ બે પ્રત મંગાવવાથીજ ખર્ચ ઓછો આવશે. મૂલ્ય અને વધારાના પેટ્રીંગ વગેરેના ચાર આના રેફરેન્સ મંગાવનારે પ્રથમ મોકલવાના છે.

પુરાણોનો મહિમા

બાલુ ચલે એ દાદાકોટના જગજગ પરલોકવાસી પરગીટર
 કહેખનું કે જેમણે અમ-અધોની આંખો કંઈક કંઈક તો ઉઘાડી
 લીધી છે. અધે કહેવામાં અમારી મતલબ એ મહાન મહિમાવાળા
 કારનવાસીઓ સાથે છે કે જેઓ સાક્ષર હોવા છતાં પણ પોતાના
 દેહની પુરાણી મીઠેની મદત્તા જ્યાંસુધી કાઢી યુરોપવાસી ન
 દર્શાવે ત્યાંસુધી જોઈ શકના નથી. કવિવર રવીંદ્રનાથ ઠાકુર આજ
 સમય ૫૦ વર્ષથી પોતાની માનુષાવાહારા સ્વદેશની સેવા બજાવી
 રહ્યા છે. પરંતુ જ્યાંસુધી યુરોપવાસીઓએ તેમને નોખેલ-પ્રાધ્ય-
 થી નવાજ્યા નહિ ત્યાંસુધી તેમની મદત્તા આપણે સમજી શક્યાજ
 નહિ. કંઈક અંશે એવીજ દશા આપણા પુરાણોની પણ થઈ છે.
 બજોલામણેલા નવા વિચારોવાળા વિદ્વાનો પણ પુરાણોને તુચ્છ
 સમજતા હતા અને દલુચે પછાખરા એવાંજ માને છે. હા, પરગીટર
 સાહેબની કૃપાથી તેમની આંખોનાં પડળ દલે થોડાં થોડાં ખુલતાં
 દેખાવ છે. ધણી સમયસુધી પુરાણોનું અધ્યયન અને વિશેષ પરિશ્રમ
 કરીને શોધખોળ કર્યા પછીજ તેમણે પોતાની અગ્રેષ્ઠ ભાષામાં એક
 પુસ્તક ૧૪ વર્ષ પર લખ્યું છે. તેનું નામ “દિરેટોરિકલ રમર” અર્થાત્
 ઐતિહાસિક કિંવદંતી છે. એમાં પ્રમાણો અને આધારો આપીને
 સિદ્ધ કર્યું છે કે, આ પુરાણો એ કપોલકલ્પનાઓ નથી. તેમને ઐતિ-
 હાસિક મહત્ત્વવિનાનાં સમજવામાં મોટી ભૂલ છે. એમાં જે કંઈ છે
 તેના પછાખરા ભાગને પરંપરાગત સાંભળેલી ઐતિહાસિક ઘટનાઓ-
 નો આધાર છે, વિષ્ણુપુરાણ વગેરેમાં રાજ્યઓની જે નામાવલીઓ છે
 તેનો મેળ આધુનિક શોધોથી જળાયણી ઐતિહાસિક નામાવલીઓ
 સાથે સરખાવીને તેમણે કર્યું છે કે, એ જન્મે પેછીખરી મગતી
 આવે છે. આથી તેમને વિશ્વાસપાત્ર નહિ માનવાનું કારણ નથી.
 પુરાણોની સામર્થ્યના આધાર ઉપર તેમણે કળિયુગના નરેશોની જે
 વંશાવલી પ્રસિદ્ધ કરી છે; ને ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, આધુનિક શોધો-
 થી જે પુરાણ રાજ્યઓનો ઐતિહાસિક પત્તો મળ્યો છે તેનો ઉલ્લેખ
 ૬૫૨૧ વર્ષના પુરાણ પુરાણોમાં મોજુર હોવાથી તે બહુજ મહત્ત્વના
 હતા અનેક ઐતિહાસિક ઘટનાઓના ઘોનક છે. એમથી ખીજ પણ
 ૧૨૬૧૨૨ ઐતિહાસિક જ્ઞાપનેત્રું હતા મલે છે અને મલે તેમ છે.
 આરમ્ભતા છે તેમના અધ્યયન, મનન અને કટી મારક બહિની.

પુરાણોની મદત્તા દર્શાવનારી ખીજ પણ એક બે વાત જાણીશું.

આદિકાના નાલ-બહાન મળેને. પત્તો દેતા વર્ષ પૂર્વે ૧૯૫૫
 આધુનિક જુરેન જાગાર લદા. મુલાકાતે ન દતે. પરંતુ પ્રાચીન
 કારનવાસીઓને તે. હતા દબરો વર્ષે ૧૯૬૦. ૨૦ ચુદ્ધ હતું

વાત એ છે કે, આ દેશના નિવાસીઓ પૌરાણિક સમયમાં અન્ય દેશો સાથે વેપાર કરતા હતા ત્યારે આફ્રિકા સાથે પણ કરતા હતા. તે સમયમાં રેલ્વેઓ નહોતી તેથી તેમને વહાણો અને જહાજોમાં માલ લઈ જવો પડતો. નીલ નદી ધણીજ મોટી અને લાંબી છે, તેથી ભારતવાસીઓને તેની આસપાસના પ્રદેશો અને શહેરોમાં માલ પહોંચાડવાની બહુ સગવડ રહેતી હતી. તેઓ તેના પ્રત્યેક સ્થાનથી એટલા બધા પ્રિચિત હતા કે તેના મૂળસુધી પણ તેઓ પહોંચી ગયા હતા; એવા ઉલ્લેખો પુરાણોમાં મળી આવે છે. આ મૂળને જાણવા માટે યૂરોપના કેટલાયે પ્રવાસીઓએ પ્રયત્ન કર્યા હતા, છતાં કોઈ પણ સફળ થયો નહોતો. એ સ્થાન હજી થોડાજ સમય પહેલાં તેમને જાણી આવ્યું છે અને તે પણ પુરાણોને લીધેજ. કર્નલ વિલફ્રડ નામના એક સાહેબને પુરાણો વાંચવાનો શોખ થયો અને તે ઉપરથી તેને તેમાં અનેક ઐતિહાસિક અને ભૌગોલિક બાબતો મળી આવી. તેને આધારે તેમણે “એશિયાટિક રિસર્ચિસ”માં કેટલાક લેખ લખ્યા અને જે દેશો, પ્રાંતો અને નગરો વગેરેનો ઉલ્લેખ તેમાં છે તેનો નકશો પણ પ્રસિદ્ધ કર્યો. લેફ્ટેનન્ટ કર્નલ સ્પીકને ધણી સમયથી નીલ નદીનું મૂળ શોધી કાઢવાની તાલાવેલી લાગી હતી. તેણે આ નકશો જોયો અને તેને આધારે તેની શોધમાં નીકળી પડ્યો. પરિણામ એ આવ્યું કે તેને તેનો પત્તો મળી આવ્યો, અને તે એ નદીના મૂળસ્થાન સુધી પહોંચી ગયો. આ સંબંધી તેણે એક પુસ્તક લખ્યું છે તેમાં સ્પષ્ટ કળ્પણ છે કે, પુરાણોને આધારે બનાવેલો કર્નલ વિલફ્રડનો નકશો ખરાબર સાચો છે. આ નકશામાં લખ્યું હતું કે કુશદ્રીપ અર્થાત્ આફ્રિકાની નીલ-કૃષ્ણા નદી, ચંદ્રસ્થાન નામના એક ધણીજ મોટા જળાશયમાંથી નીકળી છે. બસ, પછી તો શું જોઈએ? લેફ્ટેનન્ટ કર્નલ તેને શોધવા નીકળ્યો અને તેને તેનો પત્તો મળી આવ્યો. આ શોધમાં તેને સૌથી વિશેષ સહાય આ નકશાથી મળી હતી.

આથી સિદ્ધ થાય છે કે, પુરાણોમાં જે દેશો, મહાદેશો, પ્રાંતો, નગરો અને નદીઓ વગેરેનાં નામ છે તે કલ્પિત નથી. શોધ કરવાથી તેનો પત્તો મળી શકે છે. એજ પ્રમાણે જે નરેશો અને પ્રસિદ્ધ પુરુષોનાં વર્ણન પુરાણોમાં છે તેઓ પણ જ્યાંસુધી કોઈ તેમને સપ્રમાણ સિદ્ધ ન કરે ત્યાંસુધી કલ્પિત માની શકાય નહિ.

માટે પુરાણો એ હકા-મસ્કરીમાં ઉડાવી દેવાની ચીજ નથી, તેમજ તેના રચનારાઓની કલ્પિત બનાવટ નથી; તેમાં તો ધર્મ અને દર્મ, શિક્ષા અને ઉપદેશ, જીવનચરિત અને લોકપરલોકની વાતો ઉપરાંત ઐતિહાસિક તથા ભૌગોલિક વર્ણનો પણ અમૂલ્ય છે. (“સરસ્વતી” ના વૈ. ૧૯૮૫ના અંકમાંથી શ્રીયુત્તમના લેખમાંથી અનુવાદ)

	આલ્હસમાજની સ્થાપના, ગુરુની આવશ્યકતાનો સ્વીકાર, સદ્ગુરુની શોધમાં તીર્થાટન...	...
૮	સ્વપ્નો, યોગદીક્ષા અને સંન્યાસ ઇત્યાદિ...	૨૭
૯	ગુરુવિના જ્ઞાન નહિ, પરાભક્તિ વિના ઉદ્ધાર નહિ, મહાત્મા રામકૃષ્ણ પરમહંસનો સમાગમ, બ્રહ્મ લોકનાથ-જીનો પરિચય...	૧૧૫
૧૦	ધર્મીર્થાગ્નિને દીક્ષાદાન, આલ્હસમાજ સાથે સંઘર્ષ અને પ્રચારકપદનો ત્યાગ	૧૨૬
૧૧	માઘોત્સવ, કલકત્તાની પેટે પૂર્વબંગાળની આલ્હસમાજમાં આચાર્યપદે સ્થાપના, દિવ્ય શ્રોતા અને વક્તાતરીકેના ઘોષાક દિવ્ય પ્રસંગ અને ભાવસમાધિઓ, આલ્હસમાજનો પરિત્યાગ...	૧૪૪
૧૨	ઉત્સવ, કથાકીર્તન, આશ્રમની સ્થાપના, ચૈતન્યલીલા ઈ.	૧૭૫
૧૩	શ્રીકાશી અને જંદાવનવાસ, વૈષ્ણવોનો દુરાચાર, પૂર્ણ પુરુષનાં લક્ષણ, વન-પરિક્રમા, જંદાવન અને હરદ્વારમાં કુંભમેળાનાં દર્શન ઇત્યાદિ...	૧૮૮
૧૪	શ્રીનામજ્વલની પ્રતિષ્ઠા, મનોરમાદેવીનો ટુંક પરિચય	૨૦૨
૧૫	રાસમાત્રાનાં દર્શન, મરખિની છેલ્લી મુલાકાત, લાખ રૂપિયાનો અસ્વીકાર, અસ્તાધારણ ઘટનાઓ	૨૧૦
૧૬	પ્રયાગધામનો કુંભમેળો	૨૩૩
૧૭	નવદ્વીપને! મહોત્સવ અને શાંતિપુરબ્રમણ	૨૩૬
૧૮	શ્રીજંદાવનગમન, ગેંગારિયાનો ધૂળટલિત્સવ	૨૪૪
૧૯	એક શિષ્યને સત્ત્વ, અવતારવિષે અભિપ્રાય, યોગજીવન એસ્વામી	૨૪૯
૨૦	પુર્ણિમામંત્રાં યાત્રા, નિવાસ અને દેવત્યાગ...	૨૫૮

शुद्धिपत्र

स्वाभी लास्करानंदना वृत्तांतनुं शुद्धिपत्र

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
३	२५	प्रव	पुव
१	२	किमेवेदाविमोस्थिरम्	किमेवेद विमोः स्थिरम्
१७	१२	किरीट प्रेतोद्यन्मणि	किरीटप्रेतोद्यन्मणि
"	"	चित्रस्त रुचयः ।	चित्रस्तरुचयः ।
१६	६	छटवानो	छटवानो
१६	१२	यधमे गध	यध गधमे
१६	२६	शोचित	शोचति
२५	२	प्रगता	प्रगता
३०	२७	रा कुंड	रापाकुंड
३५	६	सिद्ध	सिद्ध
३८	३३	छटया	छटया
४०	२५	स्थिति	स्थित
४१	२५	विद्वान्	विद्वान्
५१	५	अदादरे	अदादरे
५८	२६	स्वाभी नां	स्वाभीछनां
६०	२०	अंभावाभी	अंभावासी
६५	१	दक्षिण	दक्षिण
"	२३	अक्षयित	अक्षयित
७५	३२	अक्षय अनुवाद	अक्षय उपरधी अनुवाद
७६	३३	भाई वेन	भाईद्वेन
८१	३४	दानमस्तु	दानमस्तु
८१	१५	भंदाक्षान्ता	भंदाक्षान्ता
८७	१८	संछवनी	संछवनी
८९	५	प्रकाशनद	प्रकाशानंद
"	२५	वैराग्य प्रास्थाय	वैराग्यमास्थाय

विजयकृष्ण गोस्वाभीनुं वृत्तांत

१२६	६	अंभेसन	अंभेसना
१५४	१८	अन्ना	अन्ना
१६०	३६	धर्मु	धार्मु
२२१	३४	दल छे	छे

	આહસમાજની સ્થાપના, ગુરુની આવશ્યકતાનો સ્વીકાર, સહગુરુની શોધમાં તીર્થોટન...	...
૮	સ્વપ્નો, યોગદીક્ષા અને સંન્યાસ ઇત્યાદિ...	૬૭
૯	ગુરુવિના જ્ઞાન નહિ, પરાભક્તિ વિના ઉદ્ધાર નહિ, મહાત્મા રામકૃષ્ણ પરમહંસનો સમાગમ, અં લોકનાથ- જીનો પરિચય...	૧૧૫
૧૦	ધર્મીયોને દીક્ષાદાન, આહસમાજ સાથે સંઘર્ષ અને પ્રચારકપદનો ત્યાગ	૧૨૬
૧૧	માઘોત્સવ, કલકત્તાની પેઠે પૂર્વજંગાળની આહસમાજમાં આચાર્યપદે સ્થાપના, દિવ્ય શ્રોતા અને વક્તાતરીકેના થોડાક દિવ્ય પ્રસંગ અને ભાવસમાધિઓ, આહસમા- જનો પરિત્યાગ...	૧૪૪
૧૨	ઉત્સવ, કેથાકીર્તન, આશ્રમની સ્થાપના, ચૈતન્યલીલા ઇં	૧૭૫
૧૩	શ્રીકાશી અને ઇંદાવનવાસ, વૈષ્ણવોનો દુરાચાર, પૂર્ણ પુરુષનાં લક્ષણ, વન-પરિક્રમા, ઇંદાવન અને હરદ્વારમાં કુંભમેળાનાં દર્શન ઇત્યાદિ...	૧૮૮
૧૪	શ્રીનામબ્રહ્મની પ્રતિષ્ઠા, મનોરમાદેવીનો ટુંક પરિચય	૨૦૨
૧૫	રાસયાત્રાનાં દર્શન, મદર્ષિની છેલ્લી મુલાકાત, લાખ રૂપિયાનો અસ્વીકાર, અસ્તુધારણુ ઘટનાઓ	૨૧૦
૧૬	પ્રયાગધામનો કુંભમેળો	૨૩૩
૧૭	નવદ્વીપનો મહોત્સવ અને શાંતિપુરબ્રમણ	૨૩૬
૧૮	શ્રીઇંદાવનગમન, ગંડારિયાનો ધૂળટઉત્સવ	૨૪૪
૧૯	એક શિષ્યને સજ્જ, અવતારવિષે અભિપ્રાય, યોગજીવન ગોસ્વામી	૨૪૯
૨૦	પુરીધામમાં યાત્રા, નિવાસ અને દેહત્યાગ...	૨૫૮

શુદ્ધિપત્ર

સ્વામી ભાસ્કરાનંદના વૃત્તાંતનું શુદ્ધિપત્ર

પૃષ્ઠ	પાંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૩	૨૫	પ્રવ	મુખ
૬	૨	કિમેવેદવિમોહિયરમ્	કિમેવેદ વિમોહ સ્થિરમ્
૧૭	૧૨	કિરીટ પ્રેતોચન્માણિ	કિરીટપ્રેતોચન્માણિ
"	"	ચિત્રસ્ત રુચયઃ ।	ચિત્રસ્તરુચયઃ ।
૧૯	૯	છટવાનો	છટવાનો
૧૯	૧૨	યધ એ જમ	યધ જમ એ
૧૯	૨૬	જોષિત	જોષિત
૨૫	૨	પ્રજતા	પ્રજતા
૩૦	૨૭	રા કુંડ	રોધાકુંડ
૩૫	૯	સિદ્ધ	સિદ્ધ
૩૮	૩૩	છટયા	છટયા
૪૦	૨૫	સ્થિતિ	સ્થિત
૪૧	૨૫	વિદ્વાન	વિદ્વાન્
૫૧	૫	બદાદર	બદાદર
૫૮	૨૬	સ્વામી નાં	સ્વામીશનાં
૬૦	૨૦	બંગવાસી	બંગવાસી
૬૫	૧	દર્શકો	દર્શકો
"	૨૩	એકચિત્	એકચિત્
૭૫	૩૨	અગ્રેષ્ઠ અનુવાદ	અગ્રેષ્ઠ ઉપરથી અનુવાદ
૭૯	૩૩	માર્ક વેન	માર્કટવેન
૮૧	૩૪	દાનમસ્તુ	દાનમસ્તુ
૮૧	૧૫	મંદાકાન્તા	મંદાકાન્તા
૮૦	૧૮	સંજવની	સંજવની
૮૧	૫	પ્રકાશનંદ	પ્રકાશનંદ
"	૨૫	ધેરાન્ય પ્રાસ્થાય	ધેરાન્યમામ્થાય

વિગત્યકૃત્ણુ ગોસ્વામીનું વૃત્તાંત

૧૨૧	૯	બંગદેશન	બંગદેશના
૧૫૪	૧૮	અબ્બા	અબ્બા
૧૬૦	૩૦	ધુધુ	ધાધુ
૨૨૧	૩૪	દલે છે	છે

सारामाठा प्रसंगे ज्ञानलुहाणी

પેને પ્રાર્થનાની ચઘને બીજાઓને જ્ઞાન આપવું એ સદજ નથી; પરંતુ મદાન જ્ઞાનીઓના ઉપદેશ અને ચારિત્રને લગતાં ઉમદા પ્રવરદો તે સર્વ કોઈ બીજાને આપી શકે તેમ છે.

કોઈ કોઈ ઉદારાત્મા આ રીતે પણ મનનો કંઈક સદુપયોગ કરે છે; પરંતુ તેમની વર્તમાન દશા તરફ જોતાં આ પ્રકાર સૌ કોઈએ આરા પ્રમાણમાં નાંખી કરીને ઉમદા રદિયે બનાવી દેવો જોઈએ.

મારામાં પ્રત્યેક ઉપર માન થોડાક વધુ અર્થથી (કે છી વગેરેમાં) થાય છે. કમર કર્મને વધુ) શારીરિક ખાનપાન ઉપરાંત એવા માનસિક ખાસાત્મી વ્યવસાય ઉપર પુરસ્કાર પ્રત્યેક મહેમાન, પડોશી, સગાં, કુટુંબી, મિત્ર, ગાનિજન, આજ્ઞા, વિદ્યાર્થી વગેરેને ભેટ આપાય તે તે સમે તેવાં મિથુન અને બીજાં વસ્તુઓ કરતાં તેમને માટે વધારે ઉપકારક રાત્રે એ ખુશ્કું છે.

१७७३ होय ते "अमुक प्रसंग आयवा व्यक्तीना समान-
निमित्त अमुक गरज्या होई" हे जेवुं हांई मुज्यपुष्टपर छपावीने,
उपररुपही वापरते हे दाखे वृत्तीने आपी शक्या, हे जेथी लोकसेवा
दया विचारने प्रसंग येते व्यक्तीना समारंभने हेतु पाय पार भई.

અન્યથા આપણાં આશ્રિતોનાં સમારંભનાં કૃત્ય પાળી પાર પડે.
અન્યથા આપણાં આશ્રિતોનાં અન્યથાનાં અન્યથાનાં અન્યથાનાં અન્યથાનાં
અન્યથાનાં અન્યથાનાં અન્યથાનાં અન્યથાનાં અન્યથાનાં અન્યથાનાં
અન્યથાનાં અન્યથાનાં અન્યથાનાં અન્યથાનાં અન્યથાનાં અન્યથાનાં
અન્યથાનાં અન્યથાનાં અન્યથાનાં અન્યથાનાં અન્યથાનાં અન્યથાનાં
અન્યથાનાં અન્યથાનાં અન્યથાનાં અન્યથાનાં અન્યથાનાં અન્યથાનાં

[illegible]

ઉત્તમ ચરિત્રોના ફાયદા

(અનુભવીઓના ઉદ્ગાર)

"જીવનચરિત્ર એ એક પ્રકારનું દર્પણ છે. જેમ જરીયામાં મનુષ્ય પોતાની મુખાકૃતિમાં આંખનું છબી છે, ત્યારે તે આંખનું કાઠી નાખવા અને કાનિમાં વધારો કરવા પ્રવૃત્ત કરે છે; તેમ ચરિત્રરૂપી આરમી-વડે પોતાના રૂપરસમાં વળગેલાં શૂંઘણશૂંઘણ-ગુણગુણ વગેરે તેના જોશમાં આવે છે; અને તેમ યનાં દૃષ્ટાન્તો શુભ અને શૂંઘણમાં જલિ કરવાને તે જાગ્રત થાય છે, વળી જે કામ ઉપદેશ અથવા બોધ કરવાથી નથી બનતું, તે કામ જીવનચરિત્ર મુદેલાઈથી પાર પાડી શકે છે. અનિયમ સમ્રિવિદા બંધા, દેશાતન કરો, રવિસદિનેમ્નુ ધામો, પ્રમરોઈ દાખવો, એવા એવા ઉપદેશોથી જેવી અને જોડલી અસર થાય છે, તેના કરતાં એવા શુદ્ધોથી અંકિત થયેલાં અસામાન્ય જ્ઞાનવીઓનાં ચરિત્ર વાંચવા સમજવાથી ધણીજ વધારે અમર થાય છે. અર્થાત્ તેના અંતઃકર્મમાં આખા અને હિંદી જાય પડે છે, અને પછી તે વિશ્વ જ્ઞાનવી બનવાને ઉત્તેજિત થઈ બામગ વધે છે."

"ચરિત્રોના વાચનથી આપણું જાનન્ય સતેજ થાય છે, અપદ્ધી આશામાં જીવન આવે છે; આપણામાં નવું કૌશલ, વિભાવ અને પ્રહા જાય છે; આપણે આપણા ઉપર તેમજ બીજાઓ ઉપર મહા સખીએ કાઠે; આપણામાં મહત્વાકાંક્ષા જાય છે; આપણે રૂઝા કાગીમાં જોડાઈ જીવે અને જોડાઈ ના કામોમાં તેમની સતેજને કાગી-દારે કરવાને ઉત્તેજાઈ જીવે. આ એમણે ઉત્તમ જીવનચરિત્રના સદ-વાસમાં રહેવું, જીવવું અને તેમના કામકાંડમાં જોડાઈને રહી જીવન રહવું, જે તે તે ઉત્તમ આત્માના કામ કરમ; આપણા જીવન અને ઉત્તમ અંતરના સદ વ તમાં રહેવા જરૂર છે."

"ઉત્તમ ચરિત્ર તેના વાચકને જાગૃત કરે છે કે, એક સદાન્ય મનુષ્ય મહા પોતાનું જીવન કેટલી કાનુઈ ઉત્તમ જાનવી કરે તરફ દેખે કાંઈ કાંઈ કરે અને કરવામાં કેટલી અર્થ સારી બલને ફેલાઈ રહો."

"જો તમે હવે જીવનચરિત્રના મુલિનન કરો છો, તો તે આ જાન ના જાન કરી રહો છો કે જીવનને જીવનને રહો છો કે જીવનને રહો છો."

આપણે જીવનચરિત્રના મુલિનન કરી રહી છો, તો તે આ જાન ના જાન કરી રહો છો કે જીવનને રહો છો કે જીવનને રહો છો."

સારામાઠા પ્રસંગે જ્ઞાનલહાણી

પોતે પૂર્ણજ્ઞાની થઈને બીજાઓને જ્ઞાન આપવું એ સદ્ગત નથી; પરંતુ મહાન જ્ઞાનીઓના ઉપદેશ અને ચારિત્રને લગતાં ઉમદા પુસ્તકો તો સર્વ કાંઈ બીજાને આપી શકે તેમ છે.

કાંઈ કાંઈ ઉદારાત્મા આ રીતે પણ ધનનો કંઈક સદુપયોગ કરે છે; પરંતુ દેશની વર્તમાન દશા તરફ જોતાં આ પ્રકાર સૌ કાંઈએ સારા પ્રમાણમાં ચાલુ કરીને ઉમદા શિક્ષણે બનાવી દેવો જોઈએ.

સારામાઠા પ્રસંગો ઉપર માત્ર થોડાક વધુ ખર્ચ થી (કે ઘી વગેરેમાં થોડી કસર કરીને પણ) શારીરિક ખાનપાન ઉપરાંત એવા માનસિક ખોરાકની પત્રાવલિરૂપ ઉમદા પુસ્તકો પ્રત્યેક મહેમાન, પડોશી, સગાં, કુટુંબી, મિત્ર, જ્ઞાતિબંધુ, બ્રાહ્મણ, વિદ્યાર્થી વગેરેને ભેટ અપાય તો તે ગમે તેવાં મિષ્ટાન્ન અને બીજી વસ્તુઓ કરતાં તેમને મોટે વધારે ઉપકારક થાય એ ખુલ્લું છે.

ધૃત્તિ હોય તો “અમુક પ્રસંગ અથવા વ્યક્તિના સ્મરણ-નિમિત્ત અમુક તરફથી ભેટ” કે એવું કાંઈ મુખપૃષ્ઠપર છપાવીને, રજીસ્ટ્રાંપથી છાપીને કે હાથે લખીને આપી શકાય, કે જેથી લોકસેવા થવા ઉપરાંત તે પ્રસંગ અને વ્યક્તિના સ્મારકનો હેતુ પણ પાર પડે.

હકીકત આવી હોવાથી આ સંસ્થાનાં અને બીજાં પુસ્તકોમાંથી પસંદ પડે તે તેલોકોપકારક પુસ્તકો પોતાને ત્યાં આવતા નાનામોટા પ્રસંગે વહેંચીને ધનના સદુપયોગની સાથે જ્ઞાનચારિત્ર જેવી ઉત્તમ વસ્તુના પ્રચારનું શ્રેય સમજી મનુષ્યે અવશ્ય મેળવવું જોઈએ.

છૂટથી ખર્ચ કરવા ઇચ્છનાર સન્નજન ધારે તો કાંઈએક ઉપકારક પુસ્તકની ખાસ આવૃત્તિ છપાવીને વહેંચી-વહેંચાવી શકે; અને મધ્યમ કે ઓછો ખર્ચ કરવાનો હોય તો કાંઈએક ઉત્તમ પુસ્તકની યથા-શક્ય પ્રતોની લહાણી કરી શકે. જો એકથી વધુ જાતનાં સારાં સારાં પુસ્તકો લીધાં હોય તો ભેટ લેનારને તેમાંથી પોતાને મનગમતું પુસ્તક ઉપાડી લેવાની સગવડ મળી શકે. માત્ર પાંચ-દશ રૂપિયા ખર્ચવા હોય તો ગીતાઓ કે ગીતાનો ૧૮ મો અધ્યાય અથવા તો બીજી કાંઈ સારી હજાર-પાંચસો પુસ્તકોએની લહાણી વહેંચી શકાય. છેવટે એકાદ રૂપિયો ખર્ચવા હોય તો તેટલાવડે પણ ધર્મ પ્રયોગમાંની અથવા બીજી અસરકારક શિખામણોનાં સો-બસે હસ્તપત્ર મુજેથી વહેંચી શકાય.

પ્રકાશકનું નિવેદન

ખંગાળી ઉપરથી અનુવાદ શ્રીયુત નાનુકલાલ નંદલાલ ચોકસી પાસેથી થઇ આવ્યા પછી એ મૂળ પુસ્તકની ત્રીજી આવૃત્તિ સુધારા-વધારા સાથે બહાર પડી હતી. આથી તેનો અનુવાદ એક અન્ય સન્નન પાસે તૈયાર કરાવાયો. પછી એ ખંને અનુવાદ બેતાં એમ ઠ્યું કે મૂળ પુસ્તકની નવી આવૃત્તિમાં જે કાંઈ સુધારાવધારો થયેલો જણાય તે ઉપરોક્ત પહેલા અનુવાદમાં ઉમેરાવી લઇ તેજ છપાવવો. તેથી એ ઉમેરો કરાવી લઇને તથા જ્યાં જ્યાં સંક્ષેપ અને સંશોધન કરવા જેવું લાગ્યું, ત્યાં ત્યાં યથામતિ તે મુજબ કરીને આ પુસ્તક સારાનુવાદરૂપે પ્રસિદ્ધ કરાયું છે. આ પુસ્તકમાં કાંઈ ઉપ-કારકતા હોય તેનો યશ મૂળલેખક શ્રીયુત સુરેન્દ્રનાથ મુખોપાધ્યાય અને પ્રકાશક એસ. કે. લાહિરી અને કંપનીને છે.

આ પુસ્તકમાં હઠયોગ સંબંધી પ્રાણાયામાદિ ક્રિયાઓની કેટલીક હકીકત જણાશે. પરંતુ એવી બાબતો માત્ર પુસ્તકમાં વાંચવા ઉપરથી કાંઈએ તે રસ્તે ઉતરવા જેવું નથી. એવી ક્રિયાઓ દરેકને માટે જરૂરી પણ હોતી નથી. જરૂરી હોય તેણે પણ કાંઈ ખાસ અનુભવીનાજ આશ્રયપૂર્વક એ રસ્તો લેવો ધટે. અત્યારે તો આસન, પ્રાણાયામ, નેતિ, ધ્યાતિ ઇત્યાદિ બાહ્યક્રિયાનેજ ઘણાકા 'યોગ' સમજી બેસે છે. મહર્ષિ પતંજલિએ યોગના અંગરૂપ પગથિયાં અને ધ્યેય ઠીક સમજાવ્યું છે; પણ આ કલિકાળમાં તો "ગુરુ લોભી ને લાલચુ ચેલા, દોનું નરકમે' ઠેલમઠેલા" એવોજ પ્રકાર મોટે ભાગે ચાલે છે. ભગવદ્ગીતામાં પણ યોગવિષે અને ધ્યેયપદ વિષે ઘણુંય કહેલું છે. છતાં એવા પણ ગુરુ ઘંટાલો પડ્યા છે કે "પ્રાચીન આર્ય ઋષિ-મુનિઓ ખરું ધ્યેય સમજ્યાએ નથી ને પામ્યાએ નથી, અને તેમનાં વેદ-વેદાંત એનાથી દૂર રહેલાં છે. અમે તે જાણ્યું છે, મેળવ્યું છે અને પ્રલયથી પણ આગળ ગયા છીએ, તથા ચેલાઓને પણ ત્યાં પહોં-ચાડી દઇએ છીએ. અવતારો અને ઋષિમુનિ બધા અધુરા યોગી હતા તેમનાથી અમે આગળ વધીને પૂરો યોગ સાધ્યો છે અને સાધીએ-સધાવીએ છીએ હા હા"

માર તે.પ. જેનાથી પર અને ત્રેલ કશું નથી, તેજ પરબ્રહ્મ. પરમાત્મા, પરમધર્મ અને પરમ પ્રમત્ય કહેલું છે. પણ કોણ પૂછે છે! ચત્રાવ ગપગોળાં ખરી માન્યા અને પરમધ્યેયથી અગ્નિયા એવા કરોડો લોકે.મ.થી વધે-જ ન.ગપ.ન, ધન, માન અને ચેલા-ટોળા પણ મગાંજ રહે. અત્ર કહેવ.ના યોગીઓની કૃપાથી ઉજગરા

વેડી વેડીને તથા રાજસ-તામસ ખાનપાન સેવીને અનેક માંડા અને છે ને માર્યો પણ જન્મ છે. ગીતાગાયક મદાચોગીચર અને મદર્શિછએ તો ધણું સમજાવ્યું છે કે, બહુ ઉંઘનારથી તેમ બહુ જાગનારથી યોગ સાધીજ શકાતો નથી. સાચા સાધનરૂપ તો યથાયોગ્ય સાત્ત્વિક આદારપિદાર; લૌકિક કામનાઓ તથા કર્મફળના ત્યાગપૂર્વક કર્મ-યોગની સાધના; તેથી અંતર વધુ પવિત્ર થતાં આંતરિક યોગસાધના; તથા દૈવી સંપત્તિની ખીલવણી; ૬૦ ૬૦ બહુ સુંદર અને સ્પષ્ટ રીતે સમજાવ્યું છે. પણ કળિયુગી ગુરુદંટાલને એવી તેવી બાજતો સાથે લેવદેવાજ હોય નહિ એટલે એલાજીને તો સ્નાનસ્નકન ક્યાંથી લાગે! બીજી તરફ શક્તિ અને શક્તિજ્ઞાનને બદલે પ્રપંચજાળ ચલવના ગુરુદંટાલો, ખીજા સામાન્ય જનો કરતાં સ્વાર્થપ્રપંચ અને ગુપ્તાચારમાં કેવા કુશળ હોય છે એ પણ હવે પોત બોલનારાઓના પ્રનાયે જાહેરમાં આવતું ચાલે છે.

પણ આ તો જરા આગળ નીકળી જવાયું. મૂળ વાત એ કે, આ સેવક પણ ઉમળી હંમરમાં યોગની બાજતમાં ફસાયો હતો, તેથી થોડુંક અડીં લખ્યું હોય તો કોઇને પણ તે કંઈક ઉપયોગી થાય.

આ સેવકે પૂર્વાશ્રમમાં ૧૪-૧૫ વર્ષની ઉંમરમાં વગરસમજાયે શરૂ કરી લીધા. “ઓદંગ” “સોદંગ” મંત્ર મળ્યો તે જપવા માંડ્યો. આસન તો ત્રણ કલાકનું જામ્યું. પણ મંત્રના શુદ્ધ ઉચ્ચાર તથા ચબ્દાર્થ અને લક્ષ્યાર્થની ખજર શરૂ અને શિખ્યને હોય ત્યારેજ સાચું ધ્યેય, ધ્યાન અને સુખ આવેને ! ઈશ્વરરૂપાથી શરૂજીની આંતરિક યોગ્યતા સમજાઇ ગઇ, શ્રદ્ધા ઉડી ગઇ, પણ એક ખીજું દુઃખ જામ્યું. “ગુરુમદિમા”મા સાબળેલું ને મનમાં હસેલું કે ગુરુની વિરહમા વિચાર આવે તો નરકવાસ થાય. તેથી મહિનાઓ સુધી મનોવ્યથા વેડી અને છેવટે એક મહાત્માનું વચન સાબળવામા આવ્યું, ત્યારે શાંતિ વળી. તે વાક્ય એ કે, હંસ જાણીને સંગ કયો, પણ બગ નીકળ્યો ! એ ગૃહસ્થાશ્રમી ગરુના એક બેખધારી ગુરુ હતા તે પણ એવા જાણ્યા નીકળ્યા કે તેમણે એક અન્ય બેખધારીની સિદ્ધિની તારીફ સાબળેલી તેમના કહેવા મુજબ એક પ્રયોગ જરૂરી કયો નજી તો ઘડીર વાન-કદ્દપ્રધાન હતુ; તેમાં નિમકની મનાઈ અને રાતદિવસ એક નાના સરખા અધારા બોપરામા બેસી રહી પોતાનાજ પ્રજાસનો મલિન વાયુ લીધા કરી વધારે નુકસાનકારકરૂપે પુન પુન કાઢવો અને લવો એમજ ચાલ્યા કરે ! પરમાત્માની મદન વિનિનિરૂપ તથા પ્રાણુતત્ત્વથી ભરપૂર સૂર્યદેવતાનું, તેના અજવાળાનું અને ગુદ્દ દવાનું તો ખસ દર્શન પણ કરવાનું નહિ ! એવી રીતે જ માનવ મનના દન પશ્ચિમામે પ્રયોગ પૂરો થવા પહેલાજ તેમને દેદ ન થયે ના ! ૧. ગી. ચોગ કે એક કષ્ટક આવ્યાનું

ધણુંય માગ્યું, પણ કોઇએ તે ગણકાર્યુંજ નહિ!

વળી એક મહંતજીને અમુક રીતે માત્ર લીમડાનાં પંચાંગ ઉપરજ રાખવામાં આવ્યા હતા. પરિણામે વ્યાધિ થયો, શરીર રહી ગયું અને પછી દેહાંત થયો.

અન્ય એક સજ્જનને નેતિ-ધોતિ, પ્રાણાયામ વગેરેની ખાલ-ક્રિયાઓ એક વૃદ્ધ સંતના શિષ્ય પાસે શીખવા માંડી. મહિનાઓ એ રીતે ગાળ્યા. પણ હેતુ, સમજણ અને વિધિની ખામીને પરિણામે એવો રોગ થયો કે જીવવાની આશા છોડી દીધેલી. પછી કોઈના કહેવાથી ઉપપાન ઇન્ થોડી સાદી ખાખતોથીજ એ લાઇનો મધુપ્રમેહ અને બદ્ધકોષ્ટ વગેરે દૂર થઈ આરોગ્ય મળ્યું હતું.

આવી તેવી હકીકત જોયેલી તે માત્ર સહજ સૂચનાતરીકે લખી છે; માટે એ ઉપરથી આ સેવકને કોઇએ એ માર્ગનો અનુલવી માની લઇને કશી પૂછપરછ કરવા જેવું નથી.

આ પછીનાં પૃષ્ઠોમાં બંગાળી લેખક મહોદયની ઉપક્રમણિકા છે; એ પછી આ ગ્રંથવિષે એ તરફના પત્રકારોના જાણુવા જેવા અભિપ્રાય છે; તથા આ ચરિત્રની છેવટે પરિશિષ્ટરૂપે અગત્યના પત્ર છપાયા છે; તે તરફ વાંચનાર લાઇબહેનોનું લક્ષ્ય ખેંચી હરિઃ ૐ તત્સત્

જેઠ, સંવત ૧૯૮૫

લિધુ-અખડાનંદ

મૂળ લેખકની ઉપક્રમણિકા

(सारानुवाद्ध्ये)

એક સમય એવો હતો કે જ્યારે ભારતવર્ષ સમ્પત્તા, શિક્ષણ અને વિજ્ઞાનમાં ધણેજ આગળ વધેલો હતો અને જન્મતા શિશુ-સ્થાને શોભતો હતો; પરંતુ જન્મતું એ આદર્શ સ્થાન બોગવતો ભારતવર્ષ ઈર્માનુસાર આજે ઉત્તરીજ દશમાં આવી પડ્યો છે. અંગ્રેજોનું રાજ્ય થયા પછી તેમના અંગ્રેજી મથો ઉપરથી આપણે જાણી શક્યા કે, -કુટન ગ્રહવાદીશ્વરના નિયમે ગ્રાધીને જન્મતમાં નામના કરી મથો છે. પરંતુ હાથ! આપણામાંના કેટલા જણ આ વાત જાણે છે કે, અહીંના મહાન શોધક ભારતવાચાર્ય, પોતાના 'ગિતાધ્યાય'માં એ વાત તો ક્યારનાય લખી મથા છે કે:-

भाट्टदिशान्तिश्च मदीतया यन् खरुथं गुरुं म्वाभिमुखं स्पष्टतया ।
भाट्टप्यने कल्पततीति भाति समे समन्तात् क पशत्येव हे ॥

આર્થાત્ પૃથ્વીમાં આકર્ષણશક્તિ રહેલી છે, કે નથી કરીને જે કોઈ બાદે પદાર્થ જિંમે આકાર તરફ દોંડીએ છીએ, તે તરફ પૃથ્વીની આકર્ષણશક્તિદારા નીચે જોવાઈ આવે છે. આપણને તે પદાર્થની નીચે પડે છે એમ જાણે છે, પરંતુ વાસ્તવિક રીતે તેમ નથી.

दासना सभ्यः गङ्गायाः धरोपवासीभ्योना पूर्वजैः ज्यैः
कर्त्तव्येभ्यो नदीनां किनारे जलमयी दशाभां पट्टकना दत्ता, ते
पट्टकानां दत्तायां वर्षो जलमयी जलपट्टा प्राचीन ज्यैःतिथसात्रमां
सभ्यः ३ :- कपिपुत्रपुत्रपुत्रिभ्यः दक्षिणोत्तरयोः समम् ।

અર્થાત્ 'કેપિત્ય કળ-ક્રાંતિ-ની' પેઠે આ પૃથ્વી જિતરદ્ધિ-નું તરફ જરા અપડી અને આકૃતિમા જોળાકાર જે. 'વળી સખ્યું' છે કે જણા પૃથ્વી સ્થિરા માતિ મૂળોલો વ્યોતિ વિષ્ણુતિ।

અર્થાત્ આ સિધ્ધ જાણુની પૃથ્વી હરે છે અને તે ગ્રન્થને
અપાર રહેલું છે.

यु सगीनविद्या हे यु निहितोऽस्यै कवयः यु विट.नस.से,
 ये सवर्गः प्राचीन आरेणवासोऽस्यै यारुनय दत्ता पण्ड विट.न-

* ગા.પંચાયત દર્મિ છે કે, આપણે જરૂરી દસ્તાવેજો મુજબ થવા તે
પહેલાં કેદારાજ સામવર્તી દિવસના કચ્છપના ધિખો વિસ્તારની હતી

[illegible]

શાસ્ત્રની પરાકાષ્ઠાના એ સમુજ્જ્વલ સમયમાં યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રભાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ, એ અષ્ટાંગ યોગની છેલ્લી ભૂમિકા સુધી પણ તેઓ પહોંચ્યા હતા.

વિવેક-વૈરાગ્યાદિ સાધનચતુષ્ટયસંપન્ન કાંઈ યોગ્ય અધિકારી, ગુરુસમીપે યોગવિદ્યાનો વિધિવત્ અભ્યાસ કરે, તો તેને અંતર્ધાન અને અંતરિક્ષબ્રમણ વગેરે શક્તિઓ પ્રાપ્ત થાય છે; એટલું જ નહિ પરંતુ અણિમા, લઘિમા આદિ બીજી સિદ્ધિઓ પણ પ્રાપ્ત થાય છે. હાલ તો આપણને ઉપરોક્ત સિદ્ધિઓ કે શક્તિઓ મેળવવી એ અશક્ય જ લાગે; અને તેને પ્રાપ્ત કરનારા કાંઈ સિદ્ધ યોગીનો પ્રભાવ કદાચ આપણા જીવામાં આવે, તો તો આપણે મુગ્ધ જ થઈ જઈએ; પરંતુ આ ગ્રંથમાં વર્ણવેલા મહાપુરુષ જેવા સિદ્ધ યોગીઓની દૃષ્ટિએ તો તે સિદ્ધિઓ પણ તુચ્છ છે. જેમ સંસારમાં રહીને ધર્મમાર્ગે ચાલનાર સાધકને ધર્મમાર્ગથી ચલિત કરાવનારાં વિવિધ પ્રલોભનો પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ સંસારલાગી અધ્યાત્મમાર્ગના પ્રવાસી યોગીને પણ સિદ્ધિઓના રૂપમાં મહાન પ્રલોભનો પ્રાપ્ત થાય છે; અને જેઓ આ સિદ્ધિઓમાં લોભાધને ચલિત થાય છે, તેઓ પોતાના લક્ષ્યસ્થાનથી ભ્રષ્ટ થઈને દિવ્ય આનંદથી દૂર જ રહી જાય છે. જે કાંઈ યોગીંદ્ર મહાવીર એ સિદ્ધિઓના સદ્વાસમાં આવ્યા છતાં પણ તેનાથી ચલિત નહિ થતાં, પોતાના લક્ષ્ય તરફ-સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ પરમાત્મા તરફ જ વધ્યો જાય છે; તેજ તેનો સાક્ષાત્કાર પામે છે અને આ સંસારની પર-તંત્રતામાંથી સદાને માટે છૂટીને તે પરમાનંદમય સ્વારાજ્યસિદ્ધિને પ્રાપ્ત કરે છે. આવી રીતે નિર્મોહી સાધકનાં અનેકવિધ કલેશ, ઉપાધિ અને દુઃખો નાશ પામે છે; આધ્યાત્મિક, આધિદૈવિક અને આધિભૌતિક, એ ત્રિવિધ તાપની શાંતિ થાય છે; અજ્ઞાનનિદ્રામાંથી છૂટી સંસારરૂપી સ્વપ્નને ત્યજ દે છે; અને મોહશય્યામાંથી ઉભો થઈ જઈ પરમપદનો અલૌકિક આનંદ અનુભવે છે. એવા મહાપુરુષને આ સ્થાવરજંગમ બાહ્યસૃષ્ટિ પણ અલભ્ય લાગે છે. તે બધું પર-માત્મારૂપે જ નિહાળે છે અને આત્મ-પરમાત્મામાં, અંદર, બહાર સર્વત્ર તેનીજ દિવ્ય સત્તાસ્પર્શનાં દર્શન કરતો થકો દૃતદૃત્ય બની રહે છે.

અંતર્દૃષ્ટિવાળા પ્રાચીન ઋષિમુનિઓએ આ સત્યનું ગૂઢતમ ગદસ્ય પ્રાપ્ત કરીને, તથા એ પરમપદાનુભવ માટે નિર્વિકલ્પાવસ્થા કેમ પ્રાપ્ત કરી શકાય તેનાં સાધનો યોગી કાઢીને આ જગતમાં અસંખ્ય ઈર્ષિ પ્રાપ્ત કરી છે. આજે આને કેદિસત જેવા ઉચ્ચ શિખરોવડા કેટલાય પવિત્ર પુત્રોપર લોકો કે જ્યાં માત્ર દિસકે એ સંજ્ઞા વહેતી છે તેનાને યજ્ઞ બોલે છે. તે સંજ્ઞા તો ભરતવર્ષમાં-માત્ર મોટા ભાગનાં-જ-રહેલી છે.

પશુઓજ વિચરે છે; પરંતુ જેની ખાણેખાણમાં અને ગુફાએ ગુફામાં, ભગવતપ્રેમથી વિદ્વજ ઘડને તથા ટાક-તડકાને નહિ મણતાં દેહ, મન અને પ્રાણને ઈશ્વરાર્પણ કરી દઈને જ્યાં પરમાત્માનુજ ચિંતન કરનાથકા ઋષિમુનિઓ યોગનિદ્રામાં વિલીન થયા હોય એવો તો એક દિમાલય સિવાય કોઈ ઝિરિરાજ દષ્ટિગ્રાસ્યર થતો નથી. આ જગતમાં ઝિરિ, શુદાઓ, અરણ્યો અને મહારણ્યોનો કંઈ પાર નથી; પરંતુ કોઈપણ દેશના હિંસક પશુઓથી ભરેલા અરણ્યમાં વસવાટ કરીને હમ તપશ્ચર્યા કરતું યોગીમંડળ ક્યાંય જોવામાં આવ્યું છે ? નાદક, એમેઝોન અને વોલ્ગા વગેરે મહાનદીઓ પૃથ્વીના અર્ધા ભાગપર પથરાયેલી છે; પરંતુ આ મૃત્યુશોકમાં ભારતવર્ષ સિવાય બીજો ક્યાં છે એ પતિતપાવની ગંગા, યમુના, ગોદાવરી કે નર્મદા જેવી એક પણ નદી, કે જેને ધાટે ધાટે અને તટે તટે અનેક ઋષિ-મુનિઓએ ભગવદ્ભજન કર્યું હોય ?

મનલભ કે, ભારતવર્ષના જેવો ધર્મપ્રાણ દેશ બીજો કોઈ પણ જોવામાં આવતો નથી. પરંતુ અફસોસ! ભારતના એ દિવસો ચાલ્યા ગયા છે; અને કાળચક્રના પ્રભાવે હાલ તો સાધુના વેશમાં ધૂનારાનાં ટોળેટોળાં જ્યાં ત્યાં ભમ્યા કરે છે અને દળરો વેશધારીમાંથી એક પણ સાચો ત્યાગી મળવો દુર્લભ થઈ પડ્યો છે.* એક તો મુસલમાની રાજ્યમાં ભારતવર્ષ અસ્તવ્યસ્ત થઈ ગયો હતો તેમાં વળી ધનવૈભવમાંજ બધું સુખ માનનારા, આસ્તિકપણાનો ડાળ રાખનારા અને આસુરી ભાવનાવાળા જડવાદીઓનો સંગ થયો; એટલે ભારતવાસીઓના રજા સહ્યા લીંટાળેગા પણ શુભ આચાર-વિચાર અને મતિગતિ દિનપ્રતિદિન બગડતાં ચાલ્યાં ! અત્યારે મોટા ભાગના હિંદુઓ સત્પુરોમાં દર્શાવેલા માર્ગે જવાનું પડતું મૂકીને કેવળ સાંસારિક પ્રવૃત્તિમાં મસ્ત બની, સ્વાર્થસિદ્ધિ માટે દેશદેશાંતરમાં ભટક્યા કરે છે. આવી પરિસ્થિતિમાં આ જાતની જીવનકથાનો કેવો સત્કાર થશે તે કહેવું મુશ્કેલ છે. પણ કહ્યું છે કે:—“એક સાચા મહાત્માનું જીવન દળરો ધર્મેષદેશકો કરતા વધુ ઉપકારક થાય છે.”

સ્વામીજીનાં અનેક જીવનચરિત્રો પ્રકટ થયાં છે. પ્રયાગના હિંદુધ્યાન તાલુકદાર જાણુ મદાદેવપ્રસાદ ચોધરીએ સંસ્કૃત ભાષામાં

*મનુષ્યાણાં સદ્ગુણેષુ એ તો બીજામાં પણ કહ્યું છે અને સ્વીરજી પણ કહી ગયા છે કે—

લાલાં હી નદીં ગોરિયા, હંસન હી નદીં પાવ;

સિંદન કે મુટે નદીં, સંત ન ચલે જમાવ.

જ્યાં આ વાત જમી નહીં છે કે, એવા દુર્લભ મહાપુરુષથી ભારત-વર્ષે કોઈ પણ ખાલી રહ્યું નથી. બીજું બધું જ્યાં હઈ માત્ર મધુમાપ્તિ માટે અને સર્વભાવથી એ કાંઈ બંધાને ચોધે તેવાને તે મળી પણ આવેજ.

‘સત્તન્ત્રિ ચરિતમ્’ નામે સ્વામીજીના જીવનચરિત્રનું એક પુસ્તક બદાર પડ્યું છે અને આગળપાઝાનિવાસી બાણુ અખિત બદોપાધ્યાયે એજ પુસ્તકનો જંગમળીમાં અનુવાદ કર્યો છે. મુસલમાન ભાઈઓના પ્રયાસથી ફારસી ભાષામાં પણ તેમનું જીવન ચરિત્ર બદાર પડ્યું છે. વળી અસ્તાળાદના પ્રખ્યાત અંગ્રેજ દૈનિક પત્ર “પાયોનિયર” દ્વારા સ્વ. મુનસફ બાણુ ગોપાલચંદ્ર ચૌધરી દ્વારા અનુવાદિત સ્વામીજીનું એક જીવનચરિત્ર અંગ્રેજીમાં પણ પડ્યું છે; પરંતુ આ સર્વ ચરિત્રોમાં સ્વામીજીના જીવનની ઘોડીજ ઘટનાઓ અપાઈ છે.

આ ગ્રંથમાંની સામગ્રી સ્વામીજી દ્વારા દત્તા ત્યારેજ ભોલે ભાગે સંગ્રહ કરેલી છે. પોતાની દયાતીમાં આ ગ્રંથ પ્રકટ કરવાને સ્વામીજીએ નિગેધ કર્યો હતો, તેથીજ અમે અસારસુધી આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કર્યું નહોતું.

કાશ્મીરાધિપતિ મદારાજ સર પ્રતાપસિંહ બહાદુરે જ્યારે સ્વામીજીના દેહાંતના સમાચાર સાંભળ્યા, ત્યારે શ્રી કાશીધામના પ્રખ્યાત “ભારતજીવન” પત્રિકાના સંપાદક મહાશયપર નીચે પ્રમાણેનો તાર કર્યો હતો કે:-

“સ્વામી ભાસ્કરાનંદજીના મૃત્યુસમાચાર સાંભળી મને જે ઉંડો આઘાત થયો છે તેનું વર્ણન થઈ શકે તેમ નથી. તેમના દેહોત્સર્ગથી સારા ભારતવર્ષના હિંદુસમાજમાં ન પૂરી શકાય તેવી ખોટ પડી છે.”

આ ગ્રંથમાં કેટલીક અલૌકિક ઘટનાઓ પણ સમાવેલી છે. જેઓ સ્વામીજીના ભક્ત છે તેઓને તો આ ઘટનાઓ વિસ્મયકર નહિ ભાગે. કેમકે તેઓએ પોતે સ્વામીજીના ચમત્કારો અનુભવ્યા હોય છે. આમ છતાં અમે તેમના સર્વ ચમત્કારોને આ ગ્રંથમાં સ્થાન આપ્યું નથી.+

શું હિંદુ, શું મુસલમાન કે શું ખ્રિસ્તી, સર્વ ધર્મ અને જાતિના લોકોપ્રત્યે સ્વામીજીનો સમભાવ હતો. તે સઘળાઓ એકે અવાજે કહેતા કે, સ્વામીજી “ગુપ્ત સાધુ” હતા. ‘પાયોનિયર’ પ્રેસ-વાળા અંગ્રેજ જીવનચરિત્રમાં લખ્યું છે કે:-

“જેઓએ સ્વામીજીનાં દર્શન કર્યાં છે તેઓ બધા તેમની અસાધારણ શક્તિથી સુપરિચિત છે. અલબત્ત આ શક્તિનું તેઓશ્રી પ્રદર્શન કરવા નહોતા ચાહતા, છતાં એવા પણ ઘણા પ્રસંગો આવતા કે જ્યારે તેમની અનિચ્છા છતાં તે અસાધારણ શક્તિ આપોઆપ ઝળકી ઉઠતી. સ્વામીજીના જીવનની એવી બધી અલૌકિક ઘટના-

+ આ ગુજરાતી અનુવાદમાં તો એ જંગમળી ગ્રંથમાંના પણ કેટલાક ચમત્કાર વગેરે સંપાદકે લીધા નથી.

એ એક દરવાજાં તો પુરુષો લરાય. એટલે આ ઘટનાઓમાંથી
કયો લખ્યો ને કયો ના લખ્યો ?

આ દેશમાં પહેલાં જીવનચરિત્ર લખવાનો રિવાજ ન હતો. સત્ય,
ત્રેતા, દ્વાપર અને કલિયુગના પ્રારંભમાં દગ્ગરો મહાપુરુષો ભારત-
વર્ષની કીર્તિને જિજ્ઞાસુ કરી ચલા છે; છતાં તે સર્વનાં નામ શોધી
કાઢવાને આપણે જીવનચર મથોએ તોપણ પત્તો લાગે નહિ.

શિખ્યાત્વાને સ્વામીજીના સદવાસનો વારંવાર લાભ મળનાં
જે જે ઘટનાઓ જોવામાં આવી નેનોજ કેટલોક સંમદ આમાં કયો
છે; જેમાંની કોઈ કોઈ વાત સ્વામીજીએ સ્વમુખે પણ કહી હતી.
સ્વામીજીની દૈવી શક્તિવિશેની દલીલન જેમના જેમના પત્ર ઉપરથી
આ મંથમાં છાપી છે તે સધળાઓ દયાળ છે. જેઓને આ મંથ-
રકામાં વિશ્વાસ ન આવે તેમણે પરિશિષ્ટમાં જાણાવેલા કલકતા
પ્રાદેશીયના લક્ષ્મીપતિ કોચખાણ, મેસનજીવજી તેજસ્વંદ્યાજી,
અયોધ્યાપતિ મદારાજ સર પ્રતાપનારાયણ અને મથુરાના હરદેશપ્રાસ
કેમ્પરી મેજસ્ટ્રેટ પંડિત મદારાજ નારાયણ વગેરે આધુનિક સમાજ-
ના શુદ્ધિહિત, પ્રતિષ્ઠિત તથા અગ્રેસર ગજાના સદગૃહસ્થોના
પત્રો વાંચી જ્યાં કૃપા કરવી; અને તેમ છતાંય જેમને સંકે રહી
જ્યાં તેમને તે જાગ પડે: મૂઠી બાદીનો મંથ વાંચવા વિનંતિ છે.
મે:કપુર, ૨૪ પરમજી,
૧૩૧૨ બંગાળી સંવત } મુનેન્દ્રનાથ મુખોપાધ્યાય

બંગાળી સંવત અને માસ વિષે માહિતી

(આ પ્રાગમાં અનેક દેશો બંગાળી સંવત આવડેલી આ માહિતી
અપાડે છે.)

આ દેશમાં માસની બંગાળી સંવત ૧૩૩૧ દિસી પૂરે: કેમકે બંગાળી
સંવત પૈ.અ. માસની બદલાય છે. આ.વ.ના જેવાજ આ સદેવ.વે.ના નામ
કે જાણવાને ત્યાં અમદાવાદ કહે છે. અહીંની ૧૨ વડા સદિનામિતો એ
જા નથી પણ અહીંના ૧૨ વડાઓ છે કેટલેકે અ.સ. ૩૦, ૩૧ અને ૩૨
દિનો પણ હોય છે અને સંવત ૩૨૦૦ માસ અહીંના ૧૨ વર્ષોવડ
રહે છે. આ સંવતને ૨૨૯૯ સંવત કહે છે અને અ.સ. ૧૯૦૦ નેજા સંવત,
૧૯૦૦ અને ૧૯૦૧ વચ્ચેનાં વર્ષ ૧૯૦૦ માસ પાંચેક વડાના હિંદુ
કાલકુલજનો વિષે દેવાય છે જાણ કરાવે ૨૨૯૯ સંવત આહીં ૨૨૯૯
નીમ કહેવાયે અને, પણ ૨૨૯૯ તે આ.વ. ૨૨૯૯ને વિષેજ ૧૨૯૯
અ.વ. ૨૨૯૯ની આગળે સંવત ૨૨૯૯ કહે છે અને ૨૨૯૯ સંવત
૨૨૯૯ ૨૨૯૯ એ એક વિશેષ સંવત અને કહેલી સંવત ૨૨૯૯
કો.પ્રિમોસ વર્ષજી અ.વ. ૨૨૯૯

આશ્ચર્યચકિત થયો હતો. આપના પુસ્તકે મને ઘણોજ આનંદ આપ્યો છે. વસ્તુસંકલના સુંદર થઈ છે.

કલકત્તા સંસ્કૃત કોલેજના ભૂતપૂર્વ અધ્યક્ષ મહાશયે દયાય, નીલમણિ મુખોપાધ્યાય એમ. એ. બી. એસ. લખે છે કે—

“ભાસ્કરાનંદ ચરિત” વાંચીને ઘણોજ આનંદ થયો છે. પુસ્તકની ભાષા સર્વગ્રાહી, વિશુદ્ધ અને તેજસ્વી છે. એક મહાત્માના ચરિત્રની અસરો જે પ્રમાણમાં અને જેની રીતે ચોતરફ ફેલાય છે, તેવી અસર મોઢાના અનેક ઉપદેશોથી ફેલાતી નથી. દેવી શક્તિવાળું પ્રકરણ વાંચીને એમ લાગ્યું કે, હજીસુધી પ્રાચીન ઋષિઓનું સત્ત્વ નષ્ટ થયું નથી. હું ઇચ્છું છું કે, જનસમાજ નિઃસત્ત્વ નાટકો અને નવલકથાઓનો ત્યાગ કરીને આવા ઉપકારક ગ્રંથોને આવકાર આપે.

બ્રહ્મસમાજના નેતા સુવિખ્યાત પંડિત શિવનાથ શાસ્ત્રી એમ. એ. લખે છે કે:—

ભાસ્કરાનંદ ચરિત્ર હું ખાસ મન દઇને વાંચી ગયો છું. પહેલાં મેં સ્વામીજીનાં બીજાં ચરિત્રો પણ વાંચ્યાં હતાં; અને કાશીજીમાં કેટલીક વાર તેમનો સમાગમ પણ કર્યો હતો. તેમને જોઈને મારા મનમાં જે ભાવો ઉદ્ભવ્યા હતા તેનો પડઘો આ પુસ્તકમાં પડેલો જોઈ મને ઘણો આનંદ થયો. સ્વામીજીસંબંધી વિચાર કરતાં ભગવાન રામકૃષ્ણ પરમહંસનું સ્મરણ થાય છે. તેઓ ભારતીય સાધનાના આદર્શ પુરુષ હતા. x x પરંતુ જે વ્યાકુળતા અને સાધનનિષ્ઠા તેઓ બતાવી ગયા છે તેનો વિચાર કરતાં આંખોમાં અશ્રુપ્રવાહ રોકી શકતો નથી. એ તો હું ઘણાંયે સમય સુધી ભૂલીશ નહિ. ભારતવર્ષની આધ્યાત્મિકતાનાં દર્શન મને તેમનામાં (સ્વામી ભાસ્કરાનંદમાં) વિશેષરૂપે થતાં હતાં. આવા એક અમૂલ્ય જીવનને સુંદર સ્વરૂપમાં રજુ કરનાર ગ્રંથકર્તાનો હૃદયપૂર્વક આભાર માનું છું; અને ધર્મસાધનાને માટે શું શું કરવું જોઈએ અને કેવી કેવી સાધનાઓ કરવી જોઈએ તે વાત જાણવા ઇચ્છનારાઓને આ ગ્રંથ વાંચવાની ભલામણ કરું છું.

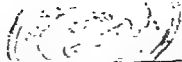
રાયચંદ્ર પ્રેમચંદ્ર સ્કૂલના બંગાળ સરકારના ભાષાંતરકાર રાયબહાદુર રાજેન્દ્રચંદ્ર શાસ્ત્રી લખે છે કે:—

હું પુસ્તકને આદ્યંત વાંચી ગયો છું. ભાવ અને ભાષા સુંદર છે, પ્રતિપાદ વિષય પણ કુશળતાથી છેડાયો છે. આપનું પુસ્તક વાંચીને સ્વામીજીસંબંધીના કેટલાયે ભ્રમમૂલક ખ્યાલો દૂર થયા છે. x x

કવિસમ્રાટ શ્રી રવીંદ્રનાથ ઠાકુર લખે છે કે:—

આપનું ‘ભાસ્કરાનંદ ચરિત’ પ્રાપ્ત થતાં આનંદ પામ્યો છું.

x x આ પુસ્તક વાંચકોનું કલ્યાણસાધક થશે એમાં શંકા નથી.

સ્વામી ભાસ્કરાનંદનું ચરિત્ર

અધ્યાય ૧ લો—કુળજન્મ અને બાલ્યાવસ્થા

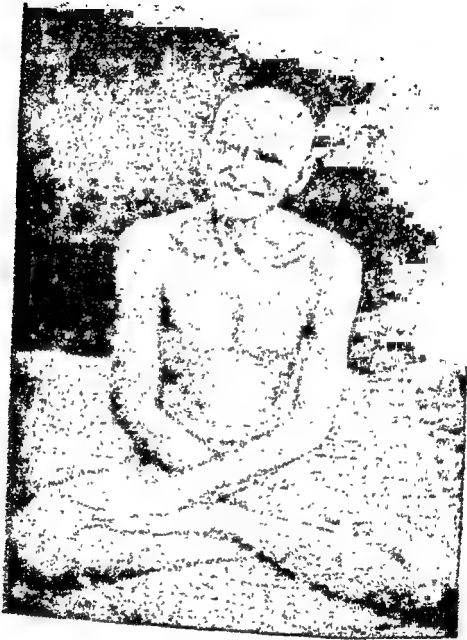
પન્દે દેવં નિગપચિદિતં સચિદ્રાનંદમૂર્તિ ।
 યો દષ્ટે સ્વપ્રપત્ત જનતાયૈ યથેષ્ટાં વિમૂર્તિ ॥
 યસ્મિન્નિશ્ચં સદિવજગદા ભાતિ રક્ષાં ફળાય ।
 યોઽપ્યાનન્દો પપનમધુના ભાસતે ભાસ્કરીત્ર ॥
 દર્શ્યસ્ય દશોર્મતેશ્વ મનનાદ્વાચસ્તુતેરર્ચયા ।
 દસ્તમ્યાલય આગમાદપિપદોર્થોષેન વોષસ્ય ચ ॥
 મૂર્ધ્નોઽપ્ય ગ્રણતેઃ ફલિત્વમનયા કિં ચિંતયા ચત્ક્રપા ।
 જન્મેદં ફલયંત્રપ્રસીદતુ સ હિ શ્રીભાસ્કરાનંદકઃ ॥
 પ્યાતં ગીતં સ્મૃતમથમતં કીર્તિતં વા શ્રુતં વા ।
 સંતાપં સંહરાતિ મનસઃ કાયિકં વાચિકં વા ॥
 પાપં નિર્મૂલયતિ સ્મૃતિતિ શ્રીકરં પીકરં વા ।
 તત્સ્વામી શ્રીચરિત્રમુદિતં ધૂયતાં વાચ્યતાં વા ॥

સામ, ચણુર, ઝઢ અને અધર્વ, એ ચાર વેદોના જેમનું એક-
 માત્ર અવલંબન હતા અને જેઓ વિધિપૂર્વક યજ્ઞયાગાદિ કરી દેવાને
 કંતોપવા હતા, એવા કદાચિંઓના નિવાસસ્થાનરૂપ કાન્યકુબ્જદેશ
 એક અતિ પવિત્ર સ્થાન છે. ત્યાં કાન્યકુર વિભાગમાં મેધોલાપુર
 નામે એક ગામ છે. એ ગામ વિદ્યતામાટે અને કવિઓની જન્મ
 મુમિતરીકે ઘણા સમયથી પ્રસિદ્ધ છે.

જે મહાપુરુષનું આ જન્મસ્થાન છે, તેમનો જન્મ શાંતિય

૦૮. આ. ૨ સ્વેના બાડપુર સ્ટેશન પાસે સિવરાજપુર હાલના
 રિવર તાલુકા એ એક ગામ છે.

આશ્રયચક્રિન થયો હતો. આપના પુસ્તકે મને ઘણોજ આનંદ
આપ્યો છે. વસ્તુમંડલના મંદર થઈ છે.

ચિત્રેશ્વર મુનિ ના મ.સ.સ.સ.સ.સ.

સ્વામી ભાસ્કરાનંદનું ચરિત્ર

અધ્યાય ૧ લો-કુળજન્મ અને બાલ્યાવસ્થા

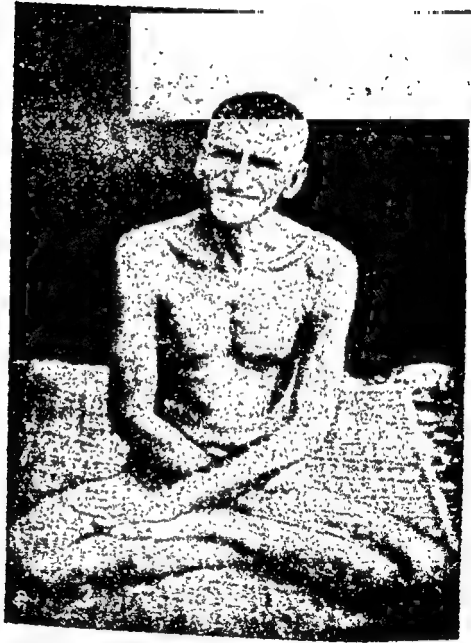
ચન્દ્ર દેવં નિગમવિદિતં સધિદાનંદમૂર્તિ ।
 યો દત્તે સ્વપ્રણત જનતાયં યથેષ્ટાં વિમૂર્તિ ॥
 યસ્મિન્નિશ્ચં સદિવજગદા માતિ રત્ના ફર્ણાવ ।
 યોઽધ્યાનન્દો પવનમધુના ભાસતે ભાસ્કરીવ ॥
 દૃષ્ટ્યસ્ય દશોર્મતેઽથ મનનાદ્વાચસ્તુતરર્થયા ।
 હસ્તસ્થાલય આગમાદપિપદોર્વેધેન વોધસ્ય ચ ॥
 મૂર્ધ્નોઽથ ગ્રણતેઃ ફલિત્વમનયા કિં ચિંતયા ચત્ક્રુપા ।
 જન્મેદં ફલયેત્પ્રસીદતુ સ હિ શ્રીભાસ્કરાનંદકઃ ॥
 ઘ્યાતં ગીતં સ્મૃતગથમતં કીર્તિતં વા શ્રુતં વા ।
 સંતાપં સંહરાતિ મનસઃ કામિકં વાચિકં વા ॥
 પાપં નિર્મૂલયતિ જ્ઞાતિ શ્રીકરં ધીકરં વા ।
 તત્સ્વામી શ્રોચરિતમુદિતં ધૂયતાં ઘાચ્યતાં વા ॥

સામ, યજુર, ઋક અને અથર્વ, એ ચાર વેદોના જેમનું એક-
 માત્ર અવલંબન હતા અને જેઓ વિધિપૂર્વક યજ્ઞયાગાદિ કરી દેવોને
 સંતોષતા હતા, એવા બ્રહ્મર્ષિઓના નિવાસસ્થાનરૂપ કાન્યકુબ્જદેશ
 એક અતિ પવિત્ર સ્થાન છે. ત્યાં કાન્યપુર વિભાગમાં મેધીલાપુર
 નામે એક ગામ છે. એ ગામ વિદ્યતામાટે અને કવિઓની જન્મ
 ભૂમિતરીકે ઘણા સમયથી પ્રસિદ્ધ છે.

જે મહાપુરુષનુ આ જીવનચરિત્ર છે, તેમનો જન્મ શાંત્ય

૪૬ આદિ રહેલા બાકિપુર સ્થાન પાસે શિવરાજપુર હરિજનના
 શિવગી તાલુકાનુ એ એક ગામ છે

આશ્ચર્યચકિત થયો હતો. આપના પુસ્તકે મને ઘણોજ આનંદ આપ્યો છે. વસ્તુસંકલનના સુંદર થઇ છે.

વિદેહ મુક્ત સ્વામી ભાસ્કરજી

વાસી ભાસ્કરાનંદનું ચરિત્ર

અધ્યાય ૧ લો-કુળજન્મ અને બાલ્યાવસ્થા

પન્દે દેવે નિગમચિદિતં સચિદાનંદમૂર્તિ ।
 યો દત્તે સ્વપ્રણત જનતાર્યં યથેષ્ટો વિભૂતિ ॥
 ચસ્મિન્નિશ્ચં સદિવજગદા માતિ રક્ષાં ફળીવ ।
 યોઽધ્યાનન્દો પવનમધુના ભાસતે ભાસ્કરીવ ॥
 દર્શ્યસ્ય દર્શોર્મતેશ્ચ મનનાદ્રાચસ્તુતરર્થયા ।
 દસ્તબ્ધાલય આગમાદપિપદોષોધેન યોધસ્ય ચ ॥
 મૂઘોઽથ પ્રણતેઃ ફલિત્પમનયા કિં ચિત્તયા ચત્ક્રુપા ।
 જન્મેદં ફલયેત્પ્રસીદતુ સ દિ શ્રીભાસ્કરાનંદકઃ ॥
 ધ્યાતં ગીતં સ્મૃતમથમતં કીર્તિતં વા શ્રુતં વા ।
 સંતાપં સંહરતિ મનસઃ કામિકં વાચિકં વા ॥
 પાપં નિર્મૂલયતિ સ્મૃતિ શ્રીકરં ધીકરં વા ।
 તત્સ્યામી ધોષરિતમુદિતં ધૂયતાં યાચ્યતાં વા ॥

સામ, યજુર, રુદ્ર અને અથર્વ, એ ચાર વેદોના જેમનું એક-
 માત્ર અવતંબન હતા અને જેઓ વિધિપૂર્વક યજ્ઞયાગદિ કરી દેવાને
 સંતોષતા હતા, એવા પ્રદક્ષિણોના નિવાસસ્થાનરૂપ કાન્યકુબ્જદેશ
 એક અતિ પવિત્ર સ્થાન છે. ત્યાં કાન્યપુર વિભાગમાં મૈથીલાપુર
 નામે એક ગામ છે. એ ગામ વિદ્યાભાટે અને કવિઓની જન્મ
 ભૂમિતરીકે ઘણા સમયથી પ્રસિદ્ધ છે.

જે મહાપુરુષનું આ જીવનચરિત્ર છે, તેમનો જન્મ આજના

૧૬. ૧૧. ૧૯૧૦ના કાર્તિક પૂર્ણિમાના રોજ કાન્યકુબ્જદેશના
 વિરહી નગરનું એ એક ગામ છે.

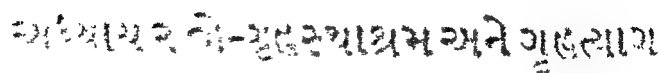
લાગ્યા. થોડા સમયમાં તેમણે ચારસ્વતથાંદ્રિકા તથા મહાકવિ કાલિદાસનું રઘુવંશ કાવ્ય સમાપ્ત કર્યું. ત્યારપછી શુરુગૃહે જઈ વેદાંતશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવા લાગ્યા. વેદાંતશાસ્ત્રના અભ્યાસ સાથે સાથે મતિરામના વિશુદ્ધ હૃદયમાં વૈરાગ્યના અંકુરો દેખાવા લાગ્યા અને સમય જતાં તે વૃદ્ધ પામવા લાગ્યા. આથી તેઓ ગામ-બહાર એકાંત સ્થાનમાં જઈ મનન-ચિંતનમાં મગ્ન રહેતા.

આટલી નાની ઉંમરમાં મતિરામની આવી માનસિક સ્થિતિ જોઈ તેમનાં માતાજીને ચિંતા થવા લાગી. પિતાએ આથી વેદાંતનો અભ્યાસ બંધ કરાવ્યો અને ચેરીનાં બીજાં બાળકો સાથે પુત્ર રમતો-ભગતો થાય તેવા ઉપાયો ચોજવા માંડ્યા. પિતૃભક્ત મતિરામ પણ પિતાની રુચિ પ્રમાણે અભ્યાસ છોડી દઈને ખેલવા-ફૂલવામાં સમય ગાળવા લાગ્યો.

મતિરામ પોતાના બાળમિત્રો સાથે રોજ નવી નવી રમતો રમતા બાહ્યજીવન આનંદપૂર્વક ગાળવા લાગ્યા. ક્યારેક તેઓ કુરુક્ષેત્રમાં પાંડવકૌરવો કેવી રીતે લડ્યા હતા તે પોતાના બાળ-મિત્રોને સમજાવતા; પરંતુ તેમનો ધણો ખરો સમય તો બીજાં બાળકોના સહકારથી માટીની શિવમૂર્તિ અને શિવમંદિર બનાવવામાં જતો. જે યોગીંદ્રની પદ્માસનસ્થ ધ્યાનમૂર્તિ પર સમગ્ર કાશીપુરી મરી શીટતી તેજ આ બાળયોગી બાહ્યાવસ્થામાં માટીના શિવ અને માટીના મંદિર પાસે પોતાના બાળમિત્રોને પદ્માસન વગાવી ધ્યાનભજન કરાવતા અને પોતે વચમાં યોગીરાજની પેઠે વિરાજતા. 'કેવું પવિત્ર બાહ્ય જીવન !! ભગવાનની હયાનોજ પાર નથી. પૂર્વજન્મના સંસ્કારો જે દેહની સાથેજ નાશ થતા હોય તો ધ્રુવ, પ્રહ્લાદ વગેરે જન્મતાંજ હરિભક્તિમાં શી રીતે જોડાઈ જાત ? સ્વામીજીના જીવનમાં પણ પૂર્વજન્મના પવિત્ર સંસ્કારોનો જ ઉદય જણાઈ આવે છે.

આ પ્રમાણે થોડો વખત ચાલ્યા પછી મિશ્રીલાલે વળી પાછો પુત્રને અભ્યાસ કરાવવા માંડ્યો.

॥ श्री गुरुभ्यो नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णार्चनम् ॥
 कृष्णं ध्यायेत्तदा मुक्तिरश्नीतिमुपासीत ॥
 श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥

[illegible][illegible][illegible][illegible]

પૂરું થયું હતું; એટલે તેમણે અઢારમે વર્ષે ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કર્યો.

દાશીધામમાં વેદ-વેદાંતના અભ્યાસમાં મગ્ન રહેવાથી તેમની મનોવૃત્તિ કંઈક શાંત હતી; પણ ઘેર આવ્યા પછી મતિરામનું મન ફરીથી અશાંત થવા લાગ્યું. વૈરાગ્યસમુદ્રને બંધ બાંધવાનો મિથોલાલનો મિથ્યા પ્રયાસ આમ ક્યાંનો ક્યાંય ઉડી ગયો અને મતિરામ સર્વ સાંસારિક બાળતોથી ઉદાસ રહેવા લાગ્યા. માતાજી વારંવાર ઘસું કામકાજ કરવાનું કહે ત્યારે મતિરામ કોઈ વાર તે કરતા તો કોઈ વાર બીજું કંઈજ કર્યા કરતા. જે બાળમિત્રોની સાથે મતિરામ બાળકીડા કરતા તેમની સાથે આનંદની વાતો કરવી તો બાળુએ રહી, પરંતુ તેમને મળવું એ પણ હવે તેમને ઝેર જેવું લાગવા માંડ્યું.

રૂપલાવણ્યવતી યુવાન પતિવ્રતા પરની પણ તેમના હૃદયને આકર્ષી શકી નહિ. ઉલટું તેઓ તો તેને આત્મનાશ કરનારી માનવા લાગ્યા. ખાનપાન અને સ્નાન વગેરે પણ તેઓ એક બાંડાની પેઠે કરતા, અને એવાંતમાં જઈ હથેળીપર મસ્તક ટેકવીને વિચાર કરવામાંજ સમય ગાળવા લાગ્યા. ચાતક જેમ અનાવૃષ્ટિનાં ચિહ્નો જોઈ ખિન્ન થાય, તેમ મતિરામને પણ માતાપિતા, સ્ત્રી, બાંધવ તેમજ લોગ-વિલાસના સર્વ પદાર્થો પરમપદની પ્રાપ્તિમાં વિમરૂપ જણાતા હોવાથી તેઓ ખિન્ન રહેવા લાગ્યા. એમ કરતાં અઢારમું ૧૫ પૂરું થતાં તેમને ત્યાં એક પુત્રનો જન્મ થયો.

જે દાત્રિએ પુત્રજન્મ થયો તેજ દાત્રિએ ગૃહત્યાગ કરવો કે નહિ તે મતિરામ વિચારવા લાગ્યા. પંડિત મિશ્રીલાલે પોતાના પુત્રને નાનપણમાંજ પરણાવી છંદને ધાર્યું હતું કે, એક વાર દામિનીપાશમાં બંધાયા પછી કોઈ પણ વ્યક્તિ બાગ્યેજ છૂટી શકે છે; પરંતુ મિશ્રીલાલની આ ધારણા બૂલબદલી હતી. જેમ વાદળોથી સૂર્યપ્રકાશનો નિરોધ થઈ શકતો નથી, તેમ જ્ઞાની પુરુષના હૃદયમાં ઉદય પામેલા જ્ઞાનસુખ વૈરાગ્યરૂપી સૂર્યપ્રકાશને દામિની, કાંચન કે પુત્રલોહપતારૂપી મોહાંધકારનું આવરણ દોડી શકતું નથી. મતિરામને દૃઢ પ્રતીતિ થઈ હતી કે “આ સંસારમાં કોઈ પણ સુખ ચિન્તરથાથી નથી. હોદો મરવા માટેજ જન્મે છે અને ફરી જન્મવા માટેજ મરે છે.”

૧૧મું શ્લોક છે કે —

તિર્યક્ત્વં પુરુષાઃ યાન્તિ તિર્યચો નરવાપિ ।

આવી સ્થિતિમાં હું પિતાની આજ્ઞા શી રીતે પાળી શકું ? ”

જે અહંતા-મગતાથી જીવને જામ થયો છે અને જેના અહંતામાં સપડાવાથી કરોડો વર્ષે પણ દુઃખનો અંત આવતો નથી અને એ આત્મચાતક મહારોગથી મનુષ્ય જેમ જેમ સંસારમાં આસક્ત થતો જાય છે, તેમ તેમ તે પરમાત્માથી દૂર થતો જાય છે.

મહાભારતમાં કહ્યું છે કે:-

આસિંધુમ્ભિવિલયાધિપત્યં લોકત્રયોહ્યાસિનતશ્રુયો વા ।

યદ્વાવિચાતુઃ સકલાપિ સૃષ્ટિર્નકસ્ય પુંસોઽપિ વિતૃપ્તયેસ્યુઃ ॥

અર્થાત સાગરથી વિંટાયલી આ સમગ્ર પૃથ્વીનું સામ્રાજ્ય, ત્રણે દેશની સઘળી સુંદરીઓ અથવા તો પ્રજાએ રચેલા સઘળા પદાર્થો મળે તોપણ જીવને સંતોષ થતો નથી; એટલે આ તૃષ્ટાનો આદો આપેજ ક્યાંથી ?

આજે જેને જોઈએ છીએ તે કાલ, પરમ કે દશ પંદર રોજમાં કે માસ કે વર્ષમાં જરૂર અદસ્ય થશે. અરે! આ દસ્ય સહિ માત્ર સો વર્ષમાં સંકેલાઈ જશે. ત્યારપછી નૂતન જગત નૂતન લેખાસમાં નૂતન લીલા વિસ્તારશે. ખરૂં છે કે, આ હિમાલય તો શતાબ્દિઓ ચાલી ગઈ છતાં પોતાનાં ગગનચુંબી શિખરોસમેત સો સો વર્ષની આયુધ્યમર્યાદાવાળા તમામ ચેતન પદાર્થોની સાક્ષી આપતો હોય છે અને અનેક પર્વતો સૈકાંઓથી ઊભા રહ્યા છે; છતાં કોણ કહી શકે તેમ છે કે, એજ હિમાદ્રિ કણમાત્રમાં સમુદ્રને તળીએ નહિ જઈ બેસે ? વળી આજ જે સ્થાને અનેક જળચર પ્રાણીઓને પોતાના ઉદરમાં રાખી સાગરરાજ પોતાના ઉન્મત્ત તરંગો ઉછાળી રહ્યો છે, તે જગ્યાએ કાળે કરીને આકાશ સાથે વાતો કરતા મહાન મહીધરો ખડા નહિ થાય, એમ પણ કોણ કહી શકશે ? આકાશને તોડી પાડવાનું, વાયુને બાંધવાનું ને મોજાઓની માળા બનાવવાનું કદાચ શક્ય થઈ શકે, પણ આયુધ્યની સ્થિતતાવિયે ભરોસો રાખી શકાય તેમ નથી. આ સમયે સ્વામીજીના મનમાં કેવો તીવ્ર વૈરાગ્ય જાગ્યો હતો તે આટલા વિવેચન ઉપરથી સહેજે સમજાશે.

તેમને બીજાકેવળ અનુકૂળ છે. વળી તેમના સતતાધુઓએ કરેલા ઉપદેશને તેઓ સ્મરણમાં રાખે છે કે “ ખરૂં થતું અને સાચું સ્વાતંત્ર્ય એ કાઈ દ્રવ્યાદિ પાલ્ય વસ્તુઓના ભાગોની માલિકીમાં રહેતું નથી, પરંતુ જુનાઓને પાલ્ય રીતે કાણુમાં રાખવામાં જ રહેતું છે.”

અધ્યાય ૩ જો-યોગશિક્ષા

ગૃહસ્થામ કથા પાત્રી દેટલોક સમય અહીં તહીં ભ્રમણ કરતા તીર્થજી સુદિવાળા મતિરામ ઉત્તરયિની નગરીમાં આ પહોંચ્યા. ભારતવર્ષમાં ઉત્તરયિનીના જેવાં વિખ્યાત પ્રાચીન સ્થાન ઘણું ઘણું છે. જેનું ઉત્તરયિની એક સમયે કવિદ્રુસસમ્રાટ શાસિદાસ, વરાહમિરિર વગેરે જગદ્વિખ્યાત પંડિતોની વિવિધ પ્રતિભાઓનું કીર્તિસ્થાન બની હતી. ક્ષીપ્રાનદી પૂર્વકિનારે આવેલ ઉત્તરયિનીના પ્રાચીન ગૌરવના અવશેષો હૃદયપર ધારણ કરી તેની અધુનિક શોધનીય અવસ્થાથી ખેદ દર્શાવતી હોય તે કલ્પક કવિનિ સંલગ્ન થતી વહે છે. કાશીની પેઠે ક્ષીપ્રાનદી કાંઠે પણ પશ્ચિમની અટારીઓવાળી હવેલીઓ, મઠો, ગગનચુક મંદિરો વગેરેથી એક મનોહર દૃશ્ય દેખાય છે. કાશીધામ અસિદાસ, દશાશ્વમેધ, કેદાર, મણિકર્ણિકા, પિશાચમેધ વગેરે ઘાટો છે; તેમ ક્ષીપ્રાનદી ત્ર્યમધાટ, દત્તાત્રયધાટ, પિશાચાટ કોત્રધાટ વગેરે અનેક ઘાટો જોવામાં આવે છે. શ્રીકાશીપુરની પેઠે અહીં પણ અનેક પરમહંસ, દંડી, ત્યાગી, ગૃહસ્થ વગેરે સ્થાન કરી અધુનિક સ્થાપતિ પદ કરતા હાથને ક્ષીપ્રાની સ્વાભાવિક શોભામાં ઘણુંજ વધારો કરે છે.

ક્ષીપ્રાનદીના તીર માટેજ ઉપરેના મહાકલેશ્વરનું શિવાલય આવેલું છે. કલેશ્વરેશ્વરનાથના મંદિર કરતાં પણ આ મંદિર વધારે મોટું છે. મંદિરના દક્ષિણેનામાં એક નાનું કાર છે. કારનાં ચર્ચને પ્રવેશ કરતાજ એક નિવડ દરેગોચર થાય છે. તેમાં શ્રી ૮ નીચે કલેશ્વરના એક વિશાળ મૂર્તિમાં શિવલિંગનાં દર્શન થાય છે તેજ શ્રીનંદકલેશ્વર અહીંની પૂજા કરાવે જઈ શકે છે. ઉત્તરયિનીની અભિપ્રાયવાળું જગત્ મહાકલેશ્વરના દેવના કાર્યે વધારા મહાકલેશ્વરનું ધરણ કરતાં પણ જગત્તે અત્યંત વધુ જગત્તે વધારા થાય છે.

મતિરામ આ ઉજ્જયિનીમાં આવી એજ શિવમંદિરથી થોડે છેટે એક નિર્ગન સ્થાનમાં ઈશ્વરધ્યાનમાં મરત રહેવા લાગ્યા. પ્રાણમુહુર્તે ઉઠી ક્ષીપ્રાનદીમાં સ્નાન-અધ્યાવંદનાદિ કાર્ય સમાપ્ત કરી, શ્રીમહાકાલેશ્વરનું દર્શનપૂજન કરી મતિરામ પાછા નિવાસ-સ્થાને આવતા. તેમને જિજ્ઞાસુતિથીજ નિર્વાહ કરવાનો હતો.

મતિરામ આ જનકોલાહલપૂર્ણ ઉજ્જયિનીમાં નિવાસ કરતા હતા; પરંતુ ઘણાખરે અમય ક્ષીપ્રાતઃ આવેલી સ્મશાનભૂમિમાંજ ગાળતા હતા.

અવંતી અને ઉજ્જયિનીનાં પ્રાચીન દર્યો સુંદર અને દર્શનીય છે. ક્ષીપ્રા નદીને ઉત્તરકાંઠે ઢેટલેક ફર ચાલ્યા પછી મહુર્ષિ સાંદી-પનીને આશ્રમ આવે છે. આ આશ્રમની પાસે ઢેટલાંક દેવમંદિરો તથા સાધુઓની કુટીરો પણ છે. મતિરામ ઢેટલાંક દિવસ પછી લોકલોકાહલથી ભરેલી મહાકાલપુરીનો ત્યાગ કરી આ સ્થળે રહેવા લાગ્યા. આ સ્થાનથી ઢેટલેક ફર દક્ષિણમાં ભર્તૃહરિ શુક્ષ્ણ છે. અહીં મહારાજા વિક્રમાદિત્યના વડીલ ણધુ મહારાજ ભર્તૃહરિએ યોગસાધના કરી હતી, તેથી તેનું નામ 'ભર્તૃહરિ શુક્ષ્ણ' પડ્યું છે. આ શુક્ષ્ણમાં દિવસે પણ ઘણુંજ અંધારું હોય છે. વળી આ શુક્ષ્ણમાં જેમ જેમ નીચે ઉતરતા જાઓ, તેમ તેમ તે જાણે ઉંડી ને ઉંડીજ ધતી હોય એમ જણાય છે-અર્થાત્ તેનો અંત જણાતો નથી. મતિરામ ક્યારેક ક્યારેક રાત્રિના ગાઢ અંધકારમાં આજ શુક્ષ્ણમાં ભગવાનનું ધ્યાન કરતા. ઉજ્જયિનીનો આ ભાગ ખીલકુલ નિર્ગન હતો. આ સ્થાને આવતાં માર્ગની બન્ને બાજુએ ગાલુસનાં હાટકાં તથા ખોપરીઓ પટેલાં દેખાય છે.

મતિરામે આ સ્થળે રહી ભર્તૃહરિ શુક્ષ્ણમાં પણ અનેક રાત્રિઓ ધ્યાન ધર્યું; પણ જેને માટે તેઓ આટલું બધું કરતા હતા, તેનાં દર્શન થયાં નહિ, ત્યારે તેમને સર્વ ઇંછાન્યમય ભાસવા લાગ્યું. આ પ્રમાણે ઉજ્જયિનીમાં અનેક દિવસો વીત્યાબાદ તેમને યોગભ્યાસ કરવાની ઇચ્છા થઈ; પરંતુ ખીજ સત્વેજ તેમને એક સંકા થઈ કે, પોતે યોગવિદ્યાના અધિકારી છે કે નહિ ? એ જ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે:-

“નારમ્યનેવનાયોગો નાનેક પ્રયત્નિતનાન્ ।

મર્ત્યેષ્વસ્તપોમિર્વા ન યોગઃ કસ્યચિદ્ભવેન્ ॥

ન સંપર્માનગુર્દર્શનર્કઃ સુક્તસ્તથા ।

લોકયાત્રાભિયુક્તસ્ય યોગો ભવતિ કસ્વચિત્ ॥”

આર્થાત્ માત્ર જાણ વનમાં રહેવાથી માત્ર ઉપલક્ષ્ય રીતે અંધો વાંચી જવાથી કે મન, મહા, લાભ, અપ, મૌન વગેરે સાધનો વગર સમજીને કરવામાં આવે તેથી કંઈ યોગ સિદ્ધ થતો નથી; પણ જે લોકયાત્રામાંજ જોડાયેલા હોય છતાં તીવ્ર વૈરાગ્યના પત્ર અને નિર્વિપરી ધર્યો હોય તેનેજ યોગ સિદ્ધ થાય છે. આ પ્રમાણે વિચાર કરતાં મતિરામને સ્વાભાવિક પ્રશ્ન થયો કે, પોતામાં તીવ્ર વૈરાગ્યનો ઉદય થયો છે ? આમ અનેક પ્રકારના વિચારોથી તેઓ શંકાગ્રસ્ત બની ગયા.

પૃથ્વીમાં પ્રભુગકતોની લીલાનો પાર પમાતો નથી. જે એકજ ઘડીમાં પતિવ્રતા પત્ની, પ્રાણપ્રિય પુત્ર અને ણીજ વૈશ્યોનો લાગ કરી પરબ્રહ્મના સાદ્ગત્કારમાટેજ ભટકતા વિખારી બન્યા, તેજ વૈરાગ્યભૂતિ મતિરામ આને યોગાભ્યાસ માટે પોતાની પાત્રાપાત્ર તાનો વિચાર કરતા ચિંતાગ્રસ્ત છે!! છેવટે મતિરામે નિશ્ચય કર્યો કે, મારે તો યોગવિદ્યાજ પ્રાપ્ત કરવી છે.

સંસારમાં અનેક પ્રસિદ્ધ પુરુષો, અનેક જાણતમાં સમાજના અગ્રણી બની, તે તે વિષયમાં લગીરથ પ્રયત્નો કરે છે, પણ તેઓના સઘળા મનોરથો ફળતા નથી. પરંતુ ધર્મરાજ્યનો નિયમ જૂદોજ છે. લગવાનનો ભક્ત એક વાર પણ પૂર્ણ વિશ્વાસ રાખી પ્રભુને ચરણે પોતાનું સર્વ કંઈ સમર્પી દે છે તો પછી તેને કંઈ પણ ચિંતા કરવાની રહેતી નથી અને તેનાં દરેક કાર્ય સિદ્ધ થાય છે. કેમકે પછી તો લગવાન પોતેજ ભક્તનું પરમહિત લક્ષમાં રાખીને તેના યોગક્ષેમનું વહન કરે છે. હકીકત આ પ્રમાણે હોવા છતાં પણ સાધનમાર્ગમાં સાધકને અનેક વિદ્યો આવે અને કાર્ય-સિદ્ધિ ન થાય ત્યારે સમજવું કે, સાધક હજી લગવાનને સર્વસ્વ અર્પણ કરતાં અને તેનાજ ઉપર નિર્ભર રહેતાં શીખ્યો નથી; અને કોઈ ને કોઈ સાંસારિક વસ્તુચિંતિ ઉપર તેનામાં કંઈ ને કંઈ આસક્તિ રહેલીજ છે. નહિ તો લગવાનના-ધર્મસાધનના માર્ગમાં વિદ્ય નહીં શકે તેમ નથી. કેમકે લગવાનનું ભક્તવત્સલ નામ યથાર્થજ છે.

મતિરામને તો સંસારના કોઈ પણ વિષયમાં આસક્તિ નહોતી. જ્ઞાનોદય પછી જે કંઈ થોડા દિવસ તેઓ સંસારમાં રહ્યા તે દરમિયાન તેમને સઘળા વિષયો વિષ જેવા જણાયા, તેથી લગવાન

તેમની સઘળી શ્રેયસ્કર ઇચ્છાઓ પૂર્ણ કરે તેમાં નવાઈ નથી. જે દિવસે-જે ઘડીએ-તેમણે બ્રમવત્પ્રાપ્તિ માટે સંસારત્યાગ કર્યો, તે દિવસથી-તે ઘડીથીજ તેમનો બધો કાર્યબાર ભગવાને સંભાળી લીધો હતો. તે ભગવાનના “ધરના” માણસ યાદે જયા હતા, તેથી તે જે કાર્ય હાથ ધરે તે અકુળજ થાય એ સ્વાભાવિકજ છે. ચિત્તની એકાગ્રતા સાધવી એજ મનુષ્યજીવનમાં મોટામાં મોટો પુરુષાર્થ છે. જેમ સૂર્યનાં કિરણો એકત્ર થવાથી અગ્નિ ઝરે છે, તેમ બ્રહ્મની ચિત્તવૃત્તિ એકાગ્ર થવાથી, તેમાંથી ઇશ્વરસિદ્ધિનો અગ્નિ ઝરે છે. જે શત્રિએ મતિરામે “યોગવિદ્યા પ્રાપ્ત કરીશજ” એવો નિશ્ચય કર્યો તેને બીજેજ દિવસે તેમને હસિણ તરફના પરમદંસ સ્વામી પૂર્ણાનંદજ સંસ્કરવી, કે જે એક જીવન્મુક્ત યોગશિક્ષક પુરુષ હતા, તેમનાં દર્શન થયાં સ્વામીજી તીર્થયાત્રા કરતાં કરતાં સહેજે સહેજે ઉજ્જયિનીમાં આવી ચઢ્યા અને મતિરામને યોગના ખરા અધિકારી જાણી, તેમને યોગનું શિશુજી આપવા લાગ્યા.

યોગસાધનાને અનુકૂળ એકે નાનકટા દ્વારવાળા મંદિરની અંદર મતિરામ દર્શાસનપર પગાસન વાળી પ્રાણાયામની સિદ્ધિ માટે ખવનાબ્યાસ કરવા લાગ્યા. યોગાભ્યાસીએ શ્રીસંગ, ખાટા-ખારા અને તીખા પદાર્થો, આળસ, રબરપટ્ટી, તૈલાદિ પદાર્થો, ઉપવાસ, ઇંધર ઉંધરનું વાતોટીઆપણું, બહુજોજન, અસત્ય બાપણ વગેરેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ; પરંતુ પુણ્યાત્મા મતિરામે તો સંસાર-ત્યાગ પહેલાંજ આ બધાને દેશવટો લીધો હતો, તેથી તેમને કંઈ નવું કરવાપણું નહોતું.

પ્રાતાઃકાળે, મધ્યાહ્ને, સાયંકાળે અને મધ્યરાત્રિએ જોમ ચાર વખત, મતિરામ વીસ વીસ કુંબક કરવા લાગ્યા. એકાગ્રચિત્તે ધ્યાનપૂર્વક કુંબકનો અભ્યાસ કરવાથી મતિરામે તે ક્રિયામાં એક માસમાંજ સિદ્ધિ મેળવી. અન્યને જ્યારે કેવળ નાહીશુદ્ધિમાંજ ત્રણ ત્રણ માસ લાગતા, ત્યારે મતિરામે એક માસમાંજ પ્રાણાયામ સિદ્ધ કર્યો. બાહ્યાવસ્થામાં જેણે જે માસમાંજ પાણિનિવું કંઠજી વ્યાકરણ કંઠસ્થ કર્યું હોય, તેને પ્રાણાયામ સિદ્ધ કરવો એ કાંઈ ભારે નહોતું.

પ્રાણાયામ સિદ્ધ થવાની સાથે સાથે તેમને બીજી સિદ્ધિઓ પણ સાધ્ય થઈ; પરંતુ એકાદ જે સિદ્ધિઓ સિવાય બીજી બધી

■ આ દારીવાળા તાંત્રિક પૂર્ણાનંદ નદિ પશ્ચ બીજા-જીવન-મુક્ત કોટીના હતા.

સિદ્ધિઓને તેઓ લગવતપ્રાપ્તિમાં અંતરાયરૂપ ગણતા હતા વળી એકાદ એ માણસો સિવાય બીજા કોઈ સાથે એ સંબંધ તેઓ કશીજ વાત કરતા નહિ; કેમકે તેઓ કહેતા કે, યોગનો કો વહી ગયો છે, તેથી કલિથી દૂષિત થયેલા લોકોને યોગવિભૂતિએ દર્શાવવી એ કઠીપણ ઇષ્ટ નથી. તેમ કરવાથી તો તેઓ કલિકાળ ધર્મો છોડી, યોગ શીખવાનું મિથ્યા સાહસ કરીને 'અતો આ સ્તતો અષ્ટઃ' થઈ પડશે. આ પ્રમાણે લોકોને યોગ સાધવા જત કોઈ લયંકર રોગ લાગુ પડી જાય છે, અને જેનો આ લો બગડ્યો તેનો પરલોક પણ બગડે છેજ. એટલે કલિકાળમાં સાધરણ મનુષ્યોમાટે તો ભક્તિમાર્ગજ પરમ શ્રેયસ્કર છે.

પ્રાણાયામ સિદ્ધ થાય છે ત્યારે યોગીઓને જે લાભ થાય તેનું વર્ણન કરતાં યોગશાસ્ત્ર કહે છે કે:-

“યોગી પદ્માસનસ્થોઽપિ ભુવન્મુત્સૃજ્ય વર્તતે ।

વાયુસિદ્ધિસ્તદા જ્ઞેયા સંસારધ્વાન્તનાશિની ॥”

અર્થાત્ જેના બળે પદ્માસને ગેઠેલો યોગી પૃથ્વીનો પરિત્યા કરી ઉંચે અદ્ધર રહી શકે, ત્યારે બાળુબું કે તેને સંસાર-જન્મ મૃત્યુ-વિનાશિની વાયુસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ છે.

“પ્રાણાયામેન યોગીન્દ્રો લઘ્વૈશ્વર્યાટ્કાનિ વૈ ।

પાપપુણ્યોદર્ધિ તીર્ત્વા ત્રૈલોક્યચરતામિયાત્ ॥”

અર્થાત્ પ્રાણાયામથી યોગી અણિમા-લઘિમાદિ અષ્ટસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી પાપપુણ્યરૂપ સમુદ્ર ઓળંગી જઈને ત્રણે લોકમાં ગમે ત્યાં વિચરી શકે છે. x

પ્રાણાયામ સિદ્ધ થાય છે ત્યારે સાધકને બાહ્યજ્ઞાન રહેતું નથી. એ સમયે તેના શરીરપર ઘા લાગે, કે પાસે કોઈ ખૂણ શોરણકોર

x “જ્યારે પ્રાણાયામદ્વારા આત્મા-પરમાત્માનો એવો દિવ્ય યોગ થાય છે ત્યારે, યોગી દેહપાશથી મુક્ત થઈને માયાનો નિયંતા થાય છે. તે ઇચ્છા પ્રમાણે સુદૃઢમ, ગુરુતમ તેમજ નૃપત્ત થઈ શકે છે, ગમે ત્યાં વિચરી શકે છે, પ્રાણવિનિમય કરી શકે છે, ત્રિકાળજ્ઞાની થાય છે અને પરમાત્મા સાથે યોગ થવાથી જન્મમરણથી મુક્ત થાય છે. આવી અનેક સિદ્ધિઓ તેને પ્રાપ્ત થાય છે; પરંતુ તેના પ્રમાણનો આધાર પ્રાયમિક સાધના-યમનિયમાદિના પાત્રન-ઉપર આવડાજો છે.”

(પ્રો. વિવેકન સંદેશદ્વાર “દિવના ધાર્મિક સંપ્રદાયોનો સાર”

કરે, તેની તેને કંઈજ અસર થતી નથી.

યોગશિક્ષા લીધા પછી ઘણા ખરા સાધકો મંત્રજપ કરે છે; આ પણ યોગનો એક પ્રકાર છે અને તેને મંત્રયોગ કહે છે. યોગના બીજા પણ ત્રણ પ્રકાર છે. જેમકે:-સ્થયોગ, રાજયોગ અને હઠયોગ. રાજયોગનો અભ્યાસ ત્રણ રીતે થાય છે:-(૧) ઇંદ્રિયો ઉપર વિજય મેળવીને, (૨) મનનો સંયમ સાધીને અને (૩) વિશુદ્ધ ચિત્તન્યસ્વરૂપમાં મળને લીન કરીને. એમાં પણ જીવાત્મા અને પરમાત્માના મિલનનેજ ખરો યોગ કહે છે.

પ્રાણાયામ સિદ્ધ કર્યા પછી મતિરામ બીજી પણ કેટલીક યોગ-ક્રિયાઓ સિદ્ધ કરવામાં રોકાયા અને ઘોડાજ દિવસમાં તેમને ઘટાવર્યા પ્રાપ્ત થઈ. આ સમયે તેઓ અપાર આનંદ અનુભવવા લાગ્યા. યોગશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે:-

“પ્રાણાપાનનાદિવિન્દુ જીવાત્મપરમાત્મનઃ ।

મિલિત્વા ઘટતે યસ્યાત્તસ્માદ્ઘ ઘટ ઉચ્યતે ॥

યદા ભવેત્ ઘટાવસ્થા પવનામ્પાસિનઃ પરા ।

તદા સંસારચક્રેણિન્સ્તજાસ્તિ યત્તસાધયેત્ ॥”

અર્થાત્ પ્રાણ, અપાન, નાદ, ણિંદુ, જીવાત્મા અને પરમાત્મા, એ સર્વનો યોગ થવાથી જે અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે તેને ‘ઘટાવસ્થા’ કહે છે; અને પ્રાણાયામના અભ્યાસવાળા યોગીને એ ઘટાવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે આ સંસારમાં એવી કોઈ વસ્તુ નથી હોતી કે જે તે યોગી ન મેળવી શકે.

જે દુઃખવિદારી પ્રાણુસખા પ્રભુનાં દર્શનના અભાવે મતિ-શમને સંસાર ખારો ઝેર જેવો લાગ્યો હતો, અને સર્વ સર્ગા-શૃંગધીઓનો ત્યાગ કરીને જે પરમાત્માની શોધમાં એક પળનો વિલંબ યુગ ભેટલો લાગતાં ગાંડાની પેઠે આમતેમ ભટકવું પડ્યું હતું, તેજ વિશ્વનિયંતા દેવાધિદેવનાં યોગબળે દર્શન કરીને યુવાન મતિરામ હવે ચેત્તાને કૃપાઈ માનવા લાગ્યા.*

* “આનંદજનની શોધ કરવા નીકળનારાઓ સમક્ષ આવનાં વિષો તથા પ્રહોમનો અને તેના ઉકેલો તથા ત્રિધિ-નિષેધો વગેરેનું વર્ણન જે શાસ્ત્રમાં છે તેને “યોગશાસ્ત્ર” કહે છે. જે કોઈ શ્રોતા જાણે ‘કમુ’ કે ‘મેગીનો’ સાક્ષાત્કાર થઈ શકે તે હોય તે એ પણ સ્વાભાવિક સત્ય છે કે, હિંદુ તાપક પણ, જાલજાનન્ય થઈ, આનંદ જનની દિવ્ય દીક્ષાનો આનંદ હદ શકે છે અને પરમાત્માનો પૂર્વ યોગ સ્વીકારે છે.”

પ્રાદેશીય આમન

ત્યારબાદ મતિરામે જિજ્ઞાસે તાજવે ચોંટાડી પ્રાણવાયુના પાનરૂપ યોગસાધના શરૂ કરી; કેમકે યોગશાસ્ત્રમાં લખ્યું છે કે, આ સાધન સિદ્ધ કરવામાં ન આવે તો યોગક્રિયાનો અભ્યાસ સાદું રાખવો પડે છે; નહિ તો પહેલાંનું શીખેલું પણ વ્યર્થ જાય છે. ત્યાર પછી સર્વ વ્યાધિઓનો નાશ કરનાર આસનશ્રેષ્ઠ સિદ્ધાસન, સર્વ ગિદ્ધિદાયક ઉગ્રાસન વગેરે આસનો તેમજ શીળી લીધાં. જે ભમરની વચ્ચે દૃષ્ટિ સ્થિર કરી અને ખેચરી મુદ્રા, જાલધર ણધ, ઉડાનગમી વગેરે સાધનો સિદ્ધ કરવા લાગ્યા. મતિરામને આ અભ્યાસ જરા પણ અધરો લાગ્યો નહિ. કેમકે તે યોગમાર્ગના સર્વોત્તમ સાધક હતા. મંત્રયોગ, મુદ્રાયોગ, લયયોગ અને રાજયોગ, એ ચાર પ્રકારના યોગોમાં તેમ દૈવભાવરસિત રાજયોગ ગમે તેનાથી સિદ્ધ કરી શકાતો નથી; તેમ મૃદુ, મધ્ય, અધિમાત્ર અને અધિમાત્રતમ, એ ચાર પ્રકારના સાધકો ઉત્તમ સાધના સાધી શકતા નથી.

મતિરામ એમાંના ઉત્તમ (અધિમાત્રતમ) સાધક હોઈ તેમનામાં તેજ સાધકતાં સર્વ લક્ષણો હતાં. બાળપણથીજ તેઓ પ્રહાર્યારી હોઈ જિતેન્દ્રિય હતા. એક દાણમાત્રમાંજ સંસારભાગ કરી શક્યા તેથી તેઓ મોહશૂન્ય તથા અપૂર્વ ઉત્સાહી હતા. યુવાન મતિરામનું ક્ષિત્તિશક્તિ શરીર પણ સર્વાંગસુંદર હતું. ટાંચીધામમાં સ્ત્રી તેમજ વેદવિદ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો તેથી શાસ્ત્રજ પણ ધરા હતા. મૃદુભાવ કરી તીર્થયાત્રા કરવા માંડી ત્યારે જ્યાં ગત પાત્રી ભાંજ સિદ્ધાસ કરતા અને ગાદ જંગલમાં દિવસ પશુઓથી પણ નહિ છતાં ગમે ત્યાં સ્ત્રી શકતા. બાલ્યકાળથીજ તેઓ પીર હરનિરંજન, કુડિચાન અને લોકમંત્રમથી ઉદાસીન તથા એકાન્ત પ્રિય સ્થાન આ પ્રસારે મતિરામ ઉત્તમ સાધકતાં સર્વ લક્ષણો હતા જે સ્ત્રી જે જે સાધનામાં મન પડેલ તો તેમાં તેમને નિર્દોષ મનની હતી.

તેમજ મતિરામ કેવિદસાધન કરતા લાગ્યા. પ્રતિક્રિયાધનમાં સિદ્ધ થયેલા સુમતિનાં દર્શનમાત્રથી સર્વ કાર્ય પચિત્ત થઈ જાય, પતેલુ થઈ જાય. નહીં કોઈ છે. એમાં આજો દિવસ મોક્ષપથે સર્વજનપ્રસુતું દર્શન કરતું પડે છે. કદિયય છે કે મુકુંદ નેત્રો, એવાવા સદા સત્ય હતા પણ આજુબાજુનું દેશ મદ્યે છે એ મતિરામને. આ શ્રીનિરંજન દર્શન મુકુંદ નેત્રો સર્વજન

નહિ. જગતમાં પરમાત્માના પ્રેમની લક્ષણી કરવા માટે જ જોના
જન્મ થયો છે, તે ક્યાંસુધી દષ્ટિરહિત રહી શકે? તેમને જો બાકીનું
જીવન અંધારામાં જ ગાળવાનું હોય તો આ કલિકાળના મોહાંધ
જીવોને સાચો માર્ગ દોષ્ટુ દેખાડે? 'યતીન્દ્રચરિત'માં લખ્યું છે કે:-

'અપિમાદિકસિદ્ધિચયા નિશિલા નનુ यस્ય દર્શનંચિત્તપક્ષમવાઃ।
સ રમેશ-દર્શનપાદયુગો ગિરીશઃ સ્મૃતિમેતિ તદીક્ષણતઃ ॥'

સ્વામીજીનાં દર્શન કરતાં એમજ થતું કે, જોના કૃપાકટાક્ષથી
અણિમાદિકે શિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થતી તે આક્ષાત્ર મહાદેવજીનાં જાણે
પૃથ્વીપર ન આવતર્યા હોય !

"તમારાજું ગચ્છેતિહતિપતિ શિરઃસંગવિલસત્
કિરીટ પ્રેતોઘન્મણિ કિરણ ચિત્રસ્ત રુચયઃ ।

અમૃતદમ્ભપાનામનુગતરમા ભૂપણરુચિ-

ર્ન તચિત્રં યોગેન્નુચરતિ ચતઃ સિદ્ધિ નિવહઃ ॥"

અર્થાત્ સ્વામીજીની આરાધના કરવા આવતા રાજા-
મહારાજાઓના મુકુટમણિઓથી આશ્રમનાં વૃક્ષવેલીઓ વિચિત્ર
ચોક્ષા ધારણ કરે તેમાં કંઈ નવાઈ નથી; કેમકે યોગદ્વારા સર્વ
શિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે.

ન તસ્ય રોગો ન જરા ન દુઃખં, પ્રાપ્તસ્ય યોગાગ્નિમયં શરીરમ્ ॥
અર્થાત્ યોગનિષ્ઠ મહાપુરુષને રોગ, વૃદ્ધાવસ્થા કે દુઃખ નહીં શકતા નથી.
(શ્રેતાશ્રવણોપનિષદ ૨-૧૨)

અધ્યાય ૪ થો—સંન્યાસ અને તપશ્ચર્યા

આ પ્રમાણે યોગીરાજ મતિરામ યોગશાસ્ત્રમાં ઉત્તીર્ણ થઈ નાના પ્રકારના યોગૈશ્વર્યથી વિભૂષિત થયા અને નિર્મળ, નિઃશંક અને મત્સરરહિત થઈ ઉજ્જયિનીમાં કેટલોક સમય રહ્યા. ત્યારબાદ માળવા તેમજ ગુજરાતની પુણ્યભૂમિમાં ભ્રમણ કરી તીર્થયાત્રા કરી. ગુજરાતમાં દારિકાપુરીમાં યોગીરાજે ચાર વર્ષ સુધી એક મકમાં વેદાંતશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો. ત્યારપછી પુનઃ ઉજ્જયિનીમાં આવી વિવેકવિચારદ્વારા રજોગુણ અને તમોગુણને નાબુદ કરી પરમ સત્ત્વમય અનંત સચ્ચિદાનંદ પરમાત્માનું ધ્યાન કરવા લાગ્યા.

મતિરામે ઉપનયનસંસ્કાર પછી કાશીપુરીમાં બ્રહ્મચર્ય પાળી અધ્યયન કર્યું હતું. ત્યારપછી ગૃહસ્થાશ્રમ બાદ વાનપ્રસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કર્યો હતો અને તે તે આશ્રમધર્મનું યથાવિધિ પાલન કર્યું હતું; એટલે હવે તેમને સંન્યાસ ગ્રહણ કરવાની ઇચ્છા થઈ.

આ સમયે તેમની ઉંમર સત્તાવીસ વર્ષની હતી. આવી નાની વયમાં તેમના અંતરમાં પરમ સત્ય જ્ઞાનનો ઉદય થયો અને જગત બ્રાંતિસ્વરૂપ જણાવા લાગ્યું; એટલુંજ નહિ પરંતુ જગત જેનાથી વ્યાપ્ત છે એવા અગમ્ય, અગોચર, અગ્રાહ્ય, અવર્ણનીય, અશ્રોત્ર, અચક્ષુ, અવ્યય, અજર, અમર, અશરીરી, અપાપવિદ્, અકામ, અશબ્દ, અસ્પર્શ, અરૂપ, અરસ, અનાદિ, અનંત, અદ્વિતીય, સહસ્રરશ્મિ, સ્વયંભૂ, સર્વદર્શી, સર્વવ્યાપી, સુસૂક્ષ્મ, સ્થૂળાતિ સ્થૂળ, નજીકથી નજીક છતાં દૂરથી પણ દૂર અને અચળ છતાં સર્વત્ર ગતિમાન એવા પરમાત્માનો હવે મતિરામને સાક્ષાત્કાર થયો.

પરંતુ અશ્વેસ, આપણે પામર પ્રાણીઓ માયામોહથી અંધ થઈ રહ્યા અને પગલે રત્નગુને સર્પ માની ઠરતા ઠરતા સમય વીતાવીએ છીએ; એટલેજ માયામોહથી છૂટી શકતા નથી અને તેથીજ વસિષ્ઠમુનિએ વણવેલી શાંતિના લાલચી વંચિત રહી મહા અશાંતિમાં હાથવોય કરતા હંદગી પૂરી કરીએ છીએ.*

રાજ, રાણી, સમ્રાટ કે દીનદરિદ્ર-સર્વની એકજ દશા થાય છે. બિરલ ભાગ્યશાળીજ આ જન્મમૃત્યુની ઘટમાળમાંથી છૂટવા થે છે અને મધનારાઓમાં પણ દોષક પ્રબળ પુરુષાથી હોય તેજ વિદ્યાદાનંદ પ્રબુના આનંદસ્વરૂપમાં નિમગ્ન થાય છે. આપણે અંસા-સમ્રાજ્યો માયિક સુખરૂપી મૃગજળની પાછળ ભ્રમ્યા કરીએ છીએ; અસલ વસ્તુ છોડી નકલની પાછળ ભટકીએ છીએ અને જરાય અંશરૂપતા નથી કે, આ મોહ-અજ્ઞાન-નિદ્રાનો ત્યાગ કરી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થી સિવાય છટવાનો બીજો દોષ આદેજ નથી. સત્ય જ્ઞાનવિના આત્મદર્શનની આશા રાખવી ફેકટ છે; એટલુંજ નહિ પરંતુ આપણે તો 'જાતેન દોનાઃ પશુમિઃ સમાનાઃ' અર્થાત જ્ઞાનનેત્ર વિના પશુસમાન થઈએ જઈ છીએ અને જન્મમરણની ઘટમાળમાં ફર્યા કરીએ છીએ. ફેટલાય સત્ય, ત્રેતા, ઠાપર તથા કળિયુગો આક્રમ્યા ગયા; પણ આપણે આહાર, નિદ્રા, ભય અને મૈથુનમાંથી પરવાર્યા નહિ; અને આપણી-લોભલાલસાનો અંતજ આવતો નથી.

પરંતુ સુવાન મતિરામ તો માયામોહથી મુક્ત થયા હતા અને ભગવત્સત્ત્વની પ્રાપ્તિ થવાથી હવે તેમનું હૃદય પરમાનંદથી ઉભરાઈ જવા લાગ્યું, એટલે તેમને સંન્યાસદીક્ષા લેવાનો યોગ્ય સમય આવી પહોંચ્યો. આ સમયે તેઓ એવા તો શુદ્ધ સત્ત્વવાળા બન્યા હતા કે નવયૌવનવાળું સ્ખળ અને સુંદર શરીર, અનુપમ કાંતિ, અસાધારણ વિદ્વતા અને લોકપ્રતિષ્ઠા, રતિને પણ મ્હાત કરે તેવી સ્ત્રી તથા અંદ્રસમાન પુત્ર હોવા છતાં સંન્યાસ ગ્રહણ કરવા તેઓ શામાટે તત્પર થયા છે ? એવો પ્રશ્ન દોઈને થતો નહિ.

આવી સૌમ્ય મૂર્તિનાં દર્શન થતાંજ જોનારના મનમાં ધર્મ-ભાવ જાગ્રત થતો. સંશ્ચારત્યાગ કર્યા પછી અત્યંત અદ્વા-સક્રિ-પૂર્વક યોગસિદ્ધ થયેલા હોવાથી મતિરામમાં પ્રકાસેજ સંપૂર્ણ-પણે જગદગી રહ્યું હતું. તેમના પ્રસન્ન વદન ઉપર અપૂર્વ પ્રેમ, નિઃકપટ ભક્તિ તેમજ અનુપમ અદ્વાનાં દર્શન કરીને સર્વના હૃદયમાં

“સમાનં દુક્લં પુરુષો નિમગ્નોઽનાગયા શોષાતિ મુદ્ધમાનઃ ।

હુષ્ટપદા વદન્ત્યન્યમોદામસ્ય માદિમાનામિતિ ધૌવશોકઃ ॥”

અર્થઃ એકજ જાણ પર બેસેલા બે પત્નીઓના પેડે જીવ અને દંપતરની મુદ્ધા મુદ્ધી જવન્યા વર્તે છે. હવેકણે પેપટ ખ.ટા અને મીઠા રજ ખાંને કે.ક નદ. દર્શ પામે છે, અને ને જીવ બપરે નિસેંપ દંપર સાનું જુને છે અને તેના મતિરામો વિદ્ય. કરે છે, ત્યારેજ એ મ.ગા-નરસો આદર છે.ટી દે.કરદિન કરને સ્વસ્વરૂપનો આનંદ જોતરી રહે છે.

ભક્તિરસનો ઉદય થતો હતો.

આ સમયે દક્ષિણ તરફના બ્રહ્મજીવનમુક્ત સ્વામીશ્રી પૂર્ણાનંદજીએ તેમને સંન્યાસદીક્ષા આપી. સંન્યાસ લીધો એટલે શિખા-સૂત્રનો ત્યાગ કર્યો અને સાથે સાથે નામ, રૂપ, કુળ, બંધુ, સગાં સંબંધી અને માનાપમાન વગેરેનો પણ ત્યાગ કર્યો અને ગુરુએ આપેલું ‘સ્વામી ભાસ્કરાનંદ સરસ્વતી’ નામ ધારણ કર્યું.

સંન્યાસ લીધા પછી સ્વામી ભાસ્કરાનંદજી રેવા(નર્મદા) નદીના કિનારે એક શ્મશાનમાં કેટલોક સમય રહ્યા. ત્યારબાદ ભગવતી ભાગીરથીતટે આવેલા શૃંગિરામપુરમાં ગયા. ત્યાંથી દરરોજ ગંગાસ્નાન કરતાં કરતાં કેટલોક સમય ગંગાકાંઠે તીર્થાટન કર્યું. જે પુત્રદર્શન કરી સ્વામીજીએ ગૃહત્યાગ કરેલો, તે પુત્રની માનવલીલા સમાપ્ત થયાના સમાચાર સ્વામીજીને આ સ્થળે મળ્યા. મૃત્યુસમયે તે પુત્રની ઉંમર અગિયાર વર્ષની હતી. આ એકમાત્ર પુત્રના અવસાનથી સ્વામીજીને કંશે ક્ષોભ થયો નહિ. ગીતાજીમાં કહ્યું છે કે, જે દુઃખથી ઉદ્વેગ પામે નહિ, જે પુત્રકલત્રાદિમાં કેવળ નિરાસક્ત હોય, જે ગમે તેવી અશુભ ઘટનાઓથી અલાયમાન થાય નહિ, તેનેજ સ્થિતપ્રજ્ઞ અર્થાત્ બ્રહ્મજ્ઞાની કહેવાય. આવી સ્થિતપ્રજ્ઞના જેવી તેમની સ્થિતિ હતી.

આ પ્રમાણે ગંગાતીરની યાત્રા કરતાં કરતાં સ્વામીજી પુણ્યક્ષેત્ર શ્રી કાશીપુરીમાં પધાર્યા. ત્યાં કેટલોક સમય રહ્યા બાદ પાછા ગંગાતીરે ભ્રમણ કરતા કરતા કૃતેહપુર જીલ્લાના અસની ગામે આવ્યા. ત્યાં તેઓ એક વૃદ્ધ પંડિત સાથે કેટલોક સમય રહ્યા. આ સમયે તેમણે સંન્યાસના ચિહ્નસ્વરૂપ દંડને પણ આત્મતત્ત્વના ચિંતનનો વિરોધી ગણી, ગંગાજીમાં પધરાવી દીધો; કેમકે જે ઉદ્દેશથી લોકો સંન્યાસ લે છે તે તો ક્યારેનાય-સંન્યાસ લીધા પૂર્વેજ તેમણે સિદ્ધ કર્યો હતો. શ્રીમદ્ ભાગવતમાં કહ્યું છે કે:-

“ન યતેરાશ્રમઃ પ્રાયો ધર્મહેતુર્મહાત્મનઃ ।

શાન્તસ્ય સમચિત્તસ્ય વિમૃયાદુત્તવા ત્યજેત્ ॥”

અર્થાત્ શાંત અને સમાન દૃષ્ટિવાળા મહાત્મા પુરુષોને આશ્રમધર્મથી કશી વિશેષતા નથી. તે ગમે તે આશ્રમમાં રહી શકે છે અથવા તેનાથી અતીત થઈને વર્તે છે.

અસનીમાં કેટલોક સમય એકાંતપ્રદેશમાં ભગવદ્ભક્તિ કરી સ્વામીજી કાનપુર પધાર્યા. અહીં સમચરણ નામે એક કાન્યકુબ્જ પ્રાણી રહેતો હતો. તે બહુ ધાર્મિક અને વિદ્વાન હતો. ભગવાન

પ્રીતિ મેળવવા માટે તે હમેશાં આપુ મહાત્માઓની સેવા કરતો. સ્વામીજીની તેણે બહુજ સક્તિભાવથી સેવા કરી. ગયાદત્ત તામે એક ક્ષત્રિય પણ સ્વામીજીની શિષ્યભાવે સેવા કરતો. તેજ પ્રમાણે રામનારાયણ દિવેદી પણ સેવા કરતા. તે ત્રણેયને સાથે લઈ સ્વામીજી પોતાની જન્મભૂમિ મેથીલાપુરમાં પધાર્યા. ગામવાસીઓ સ્વામીજીનાં દર્શન કરી કૃતાર્થ થયા. જન્મભૂમિમાં સ્વામીજીએ માતાપિતા તેમજ પુત્રવિયોગથી વ્યાકુળ સ્ત્રીનાં પણ દર્શન કર્યાં; પરંતુ તેથી તેમનું ચિત્ત ચલાયમાન ન થયું. તેઓ સર્વને સંસારની અસારતાનો ઉપદેશ કરી શોડાજ સમયમાં ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યા.

મેથીલાપુર છોડવાની સાથે સ્વામીજીએ વસ્ત્રનો પણ ત્યાગ કર્યો-માત્ર દોપોનધારીજ રહ્યા અને ગંગાકિનારે એક વૃક્ષ-નીચે રહેવા લાગ્યા. ચીત, શ્રીખ અને વર્ષાઋતુના કલેશપ્રત્યે બે-દરકાર થઈ મૌન ધારણ કરીને સ્વામીજી શ્રેષ્ઠ દશા સિદ્ધ કરવા લાગ્યા. વરસાદમાં તેમનો દેહ ભીંજાઈ-જતો; ઉનાળાના પ્રખર તાપમાં દેહ બળી ઉઠતો અને શિયાળાની કડકડતી ટાઢમાં ધાબળો કે કપડાં ઝોડવાં તો બાલુએ રહ્યાં પણ પાસે ધણી સરખી સળગાવતા નહિ. તેઓ આહારનિમિત્તે ક્યાંય જતા નહિ, અને મૌનવ્રતધારી હોવાથી નિશાનીથી પણ દોષને પોતાની આવશ્યકતા જણાવતા નહિ. જે કોઈ ભક્તની ઈચ્છા થાય તે કંઈક ખાવાનું તે વૃક્ષ નીચે મૂકી જતો. ત્રણ વર્ષપર્યંત તેમણે આવું ઉચ્ચ તપ કર્યું. કલિયુગમાં આવી તપશ્ચર્યા વિરલ છે.

હોઠો કહે છે કે, જ્ઞાનમાર્ગ તો બહુ કઠણ છે; પણ શું ત્યારે ભક્તિમાર્ગ દાંધ સહજ છે ? કહી નહિ. સ્વધર્મપરાયણ સુવિખ્યાત સ્વ. બાણુ બંકિમચંદ્રે લખ્યું છે કે:-

“આત્મવેદં સર્વમિતિ । સર્વત્રેષ એવં પश्यન્નેવં મન્યાન
एवं विजानन्नात्मरतिरात्मक्रीड आत्मनिधुन आत्मानंदः
स स्वराद् भवतीति ॥

(“જાન્દોગ્યોપનિષદ”)

અર્થાત્ આ સર્વ આત્માજ છે તે જોઈ, સમજી અને જાણી લઈને જે આત્મામાંજ સ્વયોપચયો રહે, તેની આધેજ કીડા કરે, તેનાજ સાથી રહે, તેનાજ આનંદ અનુભવે, તેજ પોતે પોતાનો રાજ બને છે અને આનંદ નામ ખરો ભક્તિવાદ છે.

જ્ઞાનપિતા શુક્તિ નથી. ભક્તિમાર્ગમાં સાધનાવટે સાધકને ભગવદર્શન થવા છતાં પણ શુક્તિ થતી નથી. તેણે ત્રિગુણાતીત

રાણું જ નોંધ્યો; કારણ કે યોગવાગ્ધિના નિર્વાણપ્રકરણમાં મહામુનિ
વર્ણિયજીએ શ્રીરામચંદ્રજીને કહ્યું છે કે “વત્સા ! આત્મપદજ પરમ પદ
છે, એમ મેં તને વારંવાર કહ્યું છે. ઈશ્વરની અનંત શક્તિના પ્રભાવ-
વડે આ સગમ પૃથ્વીનો પ્રલય થઈ જાય છે. કાળગણે સર્વ દિગ્મા-
ઓ, સમુદ્ર તથા ધ્રુવ, પ્રહલાદાદિ અગર ગણાતા દેવોનો પણ નાશ
થાય છે. અરે ! વાયુ, સૂર્ય, ચંદ્ર, અગ્નિ, યમ, આકાશ તેમજ બ્રહ્મા
વિષ્ણુ અને પ્રલયકર્તા મહાદેવનો પણ નાશ થયાવિના રહેતો નથી.”

કર્મ, લક્ષિત અને જ્ઞાન, એ ત્રણ માર્ગો હિંદુશાસ્ત્રમાં પ્રચલિત
છે. આ દેખીતા ત્રણ માર્ગમાં પણ ઉદ્દેશ તો એકજ છે. તે ત્રણેય
માર્ગો એક સન્નિવિદાનંદસાગરમાં જઈ મળે છે; એટલું જ નહિ
પરંતુ એ બધાનો પરસ્પર એવો સંબંધ છે કે, એકની સાધના કરતે
જતાં બીજાની સાધના આપોઆપ થઈ જાય છે. એકને કર્મમાન
રહે છે, બીજે લક્ષિતપરાયણ થાય છે; તો ત્રીજે જ્ઞાનમાંજ મસ્ત રહે છે.
લક્ષિત કરવાથી લક્ષ્મી લગવાનમાં તન્મય થઈ જાય છે. આ તન્મયતા
લીધે ઉપાસ્ય મૂર્તિનું સ્વરૂપજ્ઞાન પણ થતું ચાલે છે; અને જે
જેમ સ્વરૂપજ્ઞાન વૃદ્ધિ પામે છે, તેમ તેમ સ્નેહ પણ વૃદ્ધિ પામે
પરંતુ સકામ કર્મથી તો ગોલોકવાસી થવા છતાંય મુક્તિ મળ
નથી. કર્મનો ક્ષય થતાં ફરીથી જન્મ લેવો પડે છે.* નિષ્કામ કર્મ
દ્વારાજ સાધકે મૃત્યુના બંધનને તોડી નાખી ઇષ્ટસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કર
શકે છે. સકામ કર્મની તો સર્વ સ્થળે નિંદા કરેલી છે. મહાનિર્વાણ
તંત્રમાં મહાદેવજીએ પાર્વતીને કહ્યું છે કે “હે દેવિ ! (સકામ
કર્મનો ત્યાગ કર્યા વિના અને બ્રહ્મજ્ઞાન મેળવ્યા વિના સંકેત
જન્મસુધી કર્મ કર્યા કરે તોપણ મોક્ષ મળતો નથી.”x

વાસ્તવિક રીતે જોતાં તો પરમેશ્વરને ચાહવો અને તેનું સ્વરૂપ
જાણવું એ એકજ છે; અને તેથી જ્ઞાન અને લક્ષિતને ચઢતાં-ઉતરતાં
કે પરસ્પર વિરોધી ગણવાં એ તો એક પ્રકારનું અજ્ઞાનજ છે. અહીં
લક્ષિતમાર્ગમાં આદર્શ ગણાતી એવી ગોપીઓ, જ્યારે શ્રીકૃષ્ણજી
સાથે તન્મય થઈ ગઈ છે ત્યારે પોતેજ કૃષ્ણ છે એવું લાન થતાં
કહે છે તે જોઈએ:-

* “કામાત્માનઃ સ્વર્ગપરા જન્મકર્મફલપ્રદામ્ ॥”

(ગીતા અ. ૨, શ્લોક ૪૩)

x “બ્રહ્મજ્ઞાનાદત્તે દેવિ કર્મસંન્યસનાદ્વિના ।

કુર્વન્કલ્પશતં કર્મ ન ભવેન્મુક્તિમાજનમ્ ॥”

“આરુહ્યેકાપદાક્રમ્ય શિરસ્યાહાપરાં નૃપ ।
 દુષ્ટાદે ગચ્છ જાતોઽહં સલાનાં નનુ દંડધૃક્ ॥
 ઘન્યા ધ્રુવીતિ કૃષ્ણસ્ય નમર્ગીતિર્નિશામ્યતામ્ ।
 દુષ્ટ કાલીય તિષ્ઠાત્ર કૃષ્ણોઽહમિતિ ચાપરાઃ ॥
 અન્યા ધ્રુવીતિ મોગોપા નિઃશંકઃ સ્વીયતામિહ ।
 અલં વૃષ્ટિમયેનાત્ર ધૃતો ગોવર્ધનો મયા ॥ ”

(શ્રીમદ્ભાગવત.)

અર્થાત્ એક ગોપી બીજી ગોપીના ખસાપર ચઢીને કહે છે કે ‘હે દુષ્ટા ! દુષ્ટોને દંડ દેનાર હું જન્મી ચૂક્યો છું.’ બીજી કહે છે કે ‘મારી વાત સાંભળો. હે દુષ્ટ કાલીય ! ઉભો રહેજે; આ હું કૃષ્ણ આપ્યો છું.’ ત્રીજી કહે છે ‘હે ગોવાળીઆઓ ! તમે નિર્ભય રહો ! વરસાદથી હરો નહિ. હું ગોવર્ધનધારી કૃષ્ણ છું.’ માટે જેઓ એમ કહે છે કે “અમારે સાકર યવું નથી પણ સાકરનો સ્વાદ લેવો છે” તેવા સ્વાદીઆઓનો ઉદ્દેશ એવો હોય છે કે, આપણે આપો જન્મારો સાકરની લાલસા રાખીશું અને તેનું માધુર્ય આપ્યા કરીશું. વાત તો ઘણી સુંદર છે; કારણ કે આપણામાં ઉપલોગનીજ ઇચ્છા પ્રબળ છે. કોઈ સુંદર વસ્તુ જોઈ કે તરત તેનો ઉપલોગ કરવાની ઇચ્છા થાય છે, પરંતુ એ કામનાની નિવૃત્તિવિષે વિચાર કરતાં આપણને દુઃખ થાય છે. આપણે કોઈ દિવસ પૂર્ણ-કામ થઈ નિવૃત્તિના સુખમય રાજ્યમાં વિચરવાની ઇચ્છાજ કરતા નથી. આપણે બધી ચિંતા છોડી જેણે આ સકળ કામ્ય વસ્તુઓ સરળ છે, જે કામનાના અવધિરૂપ છે, જે યજ્ઞના રૂપરૂપ હિરણ્ય-ગર્ભ અને આદિત્યવર્ણ* છે, પરાત્પર છે, સર્વ ભૂતોના આશ્રય છે, તે શાંતિરૂપરૂપ સુખનિધાન પ્રભુના ખોળામાં વિશ્રામ લેવાની ઇચ્છા કરતા નથી, તે અસ્ય અને પાપવિનાશન મંગલસ્વરૂપનો દર્શન કરી તે અમરસુખ અનુભવવાની ટ્યારેય ઇચ્છા કરતા નથી; અને માત્ર લોગવિદ્વાસનાજ વિચારોમાં મસ્ત રહે છે. આપું હોવાથી ત્યાંસુધી સાકર ખાવાની ઇચ્છા રહ્યા કરશે ત્યાંસુધી આપણે સકામજ રહીશું. તેથી ગીતાજીમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણયંદ્ર નિષ્કામ થવાનો ઉપદેશ વારંવાર આપે છે; તે પ્રમાણે કામનારહિત યવું એજ ઇચ્છવા યોગ્ય છે.

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

[illegible]

ગંગોત્રી જતાં રસ્તામાં “ભીમશ્રી ઉદ્યાર” નામે ગામડું આવે છે. અહીંથી થોડક દંટે એક ઘણાજ ઉંચા પર્વત આવે છે, તે યાત્રાળુઓને ઝાળંગવા પડે છે. આ પર્વત ઝાળંગતાં સ્વામીજીના કંપનો પાર રહ્યો નહિ. એક બળવાન અને સાધનસંપન્ન જે. બી. કેઝર નામના અંગ્રેજને આ પર્વત ઝાળંગતાં ફેટલું હુઝા ખમડું પડ્યું હતું તેનો અનુભવ લખતાં તે નીચે પ્રમાણે જણાવે છે:—

“ હવે તો જે ડગલાં ચઢવું એ પણ મહાભારત જેવું થઈ પડ્યું; એટલુંજ નહિ પરંતુ સાવ સપાટ પ્રદેશમાં પણ ચાલતાં પગ

જતા અને પેટમાં દુઃખતું. મારા સાથીઓમાંથી કોઈ કોઈને
પાયામાં સજ્જત વેદના થવા લાગી અને કેટલાકને છાતીમાં કંઈ
વા લાગ્યું. ઘણાથ યાત્રી ગયા હતા અને કોઈકને તો ચાલતાં
ચાલતાં પણ ઉપ આવવા લાગી ! ”

કેજર સાહેબે આમ થવાનું કારણ પણ જણાવ્યું છે. તેઓ
જણાવે છે કે “ ગંગોત્રી જતાં આ પર્વત જેવો ઉંચો ખીજો એક પણ
પર્વત આવતો નથી. આપણે જેમ જેમ ઉંચા ચંદીએ છીએ,
તેમ તેમ હવા પણ હલદી ઘટી જાય છે; અને આખરે એવી હવા-
માં આવીએ છીએ કે જ્યાં આપણે શ્વાસોન્વીસ પણ લઈ શકતા
નથી. આથીજ ઉપર જણાવેલાં દરદો થઈ આવે છે. ”

સ્વામીજી આ પર્વત જોળંગી, ત્રિકાંત પર્વત ભણી ગયા અને
ત્યાંથી પણ દૂર ગયા. ત્યાં હર્ષિલા તથા ગોમતીગંગા નામની બે
નદીઓનાં સંગમસ્થાને જઈ પહોંચ્યા. ત્યાંથી ઘણે દૂર જતાં પુરાલી
નામે એક ગામડું આવ્યું. અહીંથી ગંગોત્રી બાર કોશ* દૂર
પડે છે. પુરાલીની પેલી બાજુ મુકળા નામે એક ગામ છે. આ
ગામમાં માત્ર એકજ પંડિત દશ-પંદર અનુચરો સાથે રહે છે. અહીંથી
થોડે છેટે પુશાલી નામે ગામ આવે છે. ત્યારપછી કોઈ પણ ગામ
આવતું નથી, તેથી યાત્રાળુને રાતવાસો કોઈ પર્વતની ગુફામાંજ કરવો
પડે છે. પુશાલીથી જેટલો રુદ્રહિમાલય દૂર છે, તેટલોજ દૂર પત-
ગિની પર્વત રુદ્રહિમાલયથી છે. આ પતગિની પર્વત ઉપર ખાંડવો
કેટલોક સમય રહ્યા હતા. અહીંથી ગંગોત્રી માત્ર એકજ કોશ દૂર છે.

જે સ્થાનને લોકો “ ગંગોત્રી ” કહે છે ત્યાં એટલો બધો
બરફ પડે છે કે માણસ તદન ખાસે ગયા સિવાય ગંગાનાં દર્શન
કરી શકતો નથી. ગોમુખી પર્વતપરથી ઉતરતાંજ સાગીસ્થીનું
કેશવગંગા નામ પડે છે. અહીંથી બાર કોશ નીચે જતાં એક
માનસ મંદિર આવે છે. મંદિર પણ બરફ જેવું ધોળું અને બાર
ફૂટ ઉંચું છે. મંદિરની પૂર્વ તરફ એક દ્વાર છે. આ દ્વારમાંથી
ગંગોત્રીના ધવિત્ર જળને રૂપમાં થઈ શકે છે. આકંઠવેદન સાહેબ
આ ગંગાજળના ગુણ ગુણાદ ગાતાં “ ગોર દૂગ્ધ અપ્પેટ ” નામના
પુસ્તકમાં જણાવે છે કે.—

“ બનારસમાં (કાશીમાં) ઘણી વાર દોહવા થાય છે, પરંતુ તે
દોહવા સ્વાદેષ કાશીની બહાર ફેલાતો નથી. જાનું કાનુ બાનુવા

* બનારસમાં કાશીમાં જેટલોજ એટલો બે મહત્ત્વ જણાય છે.

આગ્રાથી સરકારના વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી મિ. હેન્કીન કાશીમાં આવે અને કેટલાક પ્રયોગો કર્યા. તેમણે ગંગાજળમાં કૌલેરાનાં પુષ્ક જંતુઓ નાખ્યાં. છ કલાકમાં તે જંતુનું નામ-નિશાન પણ ન રા પછી ફૂવાના ચોખ્ખા-જંતુરહિત પાણીમાં કૌલેરાનાં થોડાં જંતુર નાખી જોયાં તો તેમાંથી અનેક જંતુઓ ઉભરાવા લાગ્યાં. ”

“હિંદુઓ જમાના થયાં ગંગાજળને અતિ પવિત્ર મા છે તથા ગમે તેવી અપવિત્ર વસ્તુને પણ પવિત્ર કરનાર માને તેનું કારણ મને હવે સમજાયું. ઉપરથી ગમે તેવું ગંદું કે મે જણાતું હોય કે પછી તેમાં મુઠદાં તરતાં હોય તોપણ હિંદુ અત્યંત શ્રદ્ધાલક્ષિતથી ગંગાજળમાં સ્નાન કરે છે અને તેનું પા કરે છે. તે જોઈ હિંદુઓની હાંસી કરનારાઓને હવેથી જરા વિચ કરવો પડશે. હિંદુઓએ આ ગંગાજળનું રહસ્ય કેવી રીતે જાણ્યું શું હિંદુઓમાં પણ જંતુશાસ્ત્રીઓ થઈ ગયા છે ? એ વિષે કંઈ કા શકાતું નથી. પરંતુ આપણે માત્ર એટલું જ કહી શકીશું કે, આપ (પાશ્ચાત્યો) જંગલી દશામાંથી મુક્ત નહોતા થયા તો પહેલે કેટલાય સમયથી હિંદુઓ તો સુસંસ્કારી હતા. ”

વળી ક્રેઝર સાહેબ ગંગોત્રીવિષે લખે છે કે:—“ આ તીર્થનાં હિંદુઓ અત્યંત પવિત્ર તેમજ પૂજ્યલાવથી દર્શન કરે છે તેનું કારણ આ પુણ્યભૂમિનું મનોહર દૃશ્ય જોતાંજ સમજાઈ જાય તેવું છે. ”

ઉપરોક્ત મંદિરની પાસેજ યાત્રાળુઓને રહેવામાટે બે-ત્રણ લાકડાની કેટડીઓ છે. આ સ્થાન વિશાળ ન હોવાથી, અધિક યાત્રાળુઓ હોય છે ત્યારે તેમને પર્વત-ગુફાનો આશ્રય લેવો પડે છે.

ગંગોત્રીનાં દર્શન કરી સ્વામીજી કેદારનાથ તથા બદ્રિકાશ્રમ ગયા. ત્યાંથી હરિદ્વાર પાછા ફરી સ્વામીજી શાસ્ત્રમાં જણાવેલ ક્ષર્માચલને રસ્તે થઈ માનસરોવર ગયા. રસ્તામાં સ્વામીજીને જે જે અસાધારણ કષ્ટો વેઠવાં પડ્યાં છે તેનું વર્ણન આ ક્ષુદ્ર લેખિનીથી થઈ શકે તેમ નથી. પચાસ વર્ષ પહેલાં એક અંગ્રેજ મુસાફર કેટલાક અનુચરો સાથે ક્ષર્માચલને રસ્તે થઈ માનસરોવર જવા નીકળ્યા હતા; પરંતુ તેમને અર્ધે રસ્તેથીજ પાછું વળવું પડ્યું હતું. તેઓ તેમના એક પુસ્તકમાં લખે છે કે “ રસ્તામાં સ્તૂપાકાર બરફના ઢગલા જોતાંજ મનમાં એક બતની વેદના થતી. ટાઢ તો એટલી બધી હતી કે જાણે આત્મા પણ થીજી જાય. ”

શાસ્ત્રમાં લખ્યું છે કે, યાત્રાળુઓએ પહેલાં ક્ષર્માચલ (હાલ તેને

માથુન કહે છે) પાણેની ગંદકી અને લોહાનદીમાં સ્નાન કરી
મંથિલા પાસે આવવું. આ ક્રમંથિલા, હાલની ગાગાર પર્વતમાળા
પાસે આવેલો એક નાનો પર્વત છે. ક્રમંથિલાની પાસે હંકાતીર્થ
નામે નદીમાં સ્નાન કરી પાતાળ-ભુવનેશ્વર નામના તીર્થસ્થાનમાં
જવાય છે. આ પાતાળ-ભુવનેશ્વર હાલમાં ગંજોલી પરગણામાં
આવેલા ગંજોલી હાટ ડાકે-જામલાથી થોડે દૂર ઉત્તરમાં છે. અહીં
એક સુકા તથા એક શિવમંદિર છે. પાતાળ-ભુવનેશ્વરથી આગળ
આહીએ તો પહેલાં પવનપર્વત અને પછી પતાકાપર્વત આવે છે. આ
પતાકાપર્વત હાલના ચિથોરાગઢથી થોડેક દૂર ઉત્તરમાં છે. ત્યાંથી
થોડે દૂર જઈએ તો વ્યાસાશ્રમ આવે છે અને ત્યાંથી ઘણે દૂર
જતાં તારકપર્વત આવે છે.

આ તારકપર્વત પાસે તારિણી નદીમાં સ્નાન કરી આગળ
આહીએ એટલે તિરેટની હદ આવે છે. ત્યાંથી કેટલેક દૂર જઈએ
એટલે ગૌરીપર્વત આવે છે. આ ગૌરી પર્વતની પાસેજ માન-
સરોવર છે. માનસરોવરની લંબાઈ આઠ કોશ અને પહોળાઈ છ
કોશ છે. અહીં પહેલાં રાજહંસ નામે મહાદેવની પૂજા કરાય છે.
પછી માનસરોવરની પ્રદક્ષિણા કરવી અને રસ્તામાં જે જે નદીઓ
માનસરોવરમાં મળે છે તેમાં સ્નાન કરવું. દક્ષિણમાં શંભુ પર્વતમાં-
થી શુષિત્રી નદી, ઉત્તરમાં નીલપર્વતમાંથી કપિલા નદી અને દેલાસ-
શિખરમાંથી મંદાકિની, કુપલદ્રા તથા ચંદ્રશાયા નામની નદીઓ
માનસરોવરમાં મળે છે. માનસરોવરથી ઉત્તરમાં દોઢ કોશ છેડે
દેલાસપર્વત છે. દેલાસપર્વતનો ઘેરવો બે કોશ અને ઉંચાઈ
વીસહજાર ફુટ છે. તે આખોય બરફથી ઢંકાયેલો છે. દેલાસપર્વત-
ની પ્રદક્ષિણા કરતાં બે દિવસ લાગે છે. માનસરોવર પાસે રાવણ-
દંડ નામે એક બીજું સરોવર પણ છે.

માનસરોવરથી પાછા આવી, સ્વામીજી પંબજ દેશમાં આ-
વેલા જ્ઞાણાતીર્થમાં ગયા. જ્ઞાણાશુભીના મંદિરમાં પેસતાંજ એક

* દૂર-કુદરતી મતાસરોવર: અંગ્રેજમાં 'સિક' કહેવાય છે. કેટ-
લાક માનવ સુધી પાણીને જથ્થો હોય અને તેની ચોતરફ જમીન
દોષ એવા કુદરતી મતાસરોવરને દૂર કહેવાય. સરોવર ખોદીને પણ
પણી રકાવવારે આ કુદરતી દોષ.

અને આ ક્ષેત્રમાં પ્રસિદ્ધિપાત્ર 'સરોવર' સમ્બંધે ઉપોચિત ઉપર
જણાવેલા અર્થમાં ક્યોં છે.

શુદ્ધ જોવામાં આવે છે. આ શુદ્ધાની વચમાં એક ધૂણીનું દર્શન કરતાં અવર્ણનીય આનંદ થાય છે. ત્યાંથી સ્વામીજી કુરુક્ષેત્રમ આવ્યા. ત્યાં પાંચ સ્થાનો દર્શન કરવા જોવાં છે:-(૧) કુરુક્ષેત્ર એટલે કે કુરુરાજનું દાનક્ષેત્ર:-અહીં અર્ધા દેશના ઘેરાવાવાળું તળાવ છે અને તેની વચમાં લક્ષ્મીનારાયણનું મંદિર છે. કૌરવ-પાંડવોનું મહાભારત યુદ્ધ થયું હતું તે સ્થાન અહીંથી ચાર-પાંચ કોશ દૂર છે. (૨) દ્વૈપાયનહ્રદ-આ હ્રદ(સરોવર)માં દુર્યોધન સંતાપ ગયે હતો. (૩) પંચપાંડવાશ્રમ. (૪) ભદ્રકાલીનું પીઠસ્થાન પાંડવો કહેતા કે, અહીં માનું દર્શન જળરૂપે થાય છે; કેમકે પીઠસ્થાન પર એક કૂવો જોદેલો છે. આ સ્થાન શહેરથી અર્ધા દેશ છે જંગલમાં છે; હાલ ત્યાં એક બંગાળી ગૃહસ્થે માતાજીની મૂર્તિ પધરાવી છે; અને (૫) થાણેશ્વર મહાદેવ:-કુંતી માતાએ આ થાણેશ્વર મહાદેવની એકસોઆઠ સુવર્ણચંપક પુષ્પોથી પૂજા કરી હતી.

પંજળમાં આવેલું અમૃતસરનું સુવર્ણમંદિર અહીંથી બહુ દૂર નથી. શીજોનું આ મનોહર સુવર્ણમંદિર આખું જ સોનાનાં પતરાંથી મઢેલું છે; અને એક મોટા સરોવરની વચ્ચે આવેલું છે અને સંધ્યાસમયે જ્યારે હજારો શીખ ભકતો એકત્ર થઈને નામસંકીર્તન કરતા કરતા અને ભજનો ગાતા ગાતા જળાશયની ચારે બાજુએ પ્રદક્ષિણા કરે છે, ત્યારે અનેક સુખે અને વિવિધ વાજાંત્રોદ્વારા નીકળતો સંગીતધ્વનિ સાંભળીને ભક્તિરસની જે અમૃતધારા વહે છે, તે મલિન મનને પણ દ્રવિત કરી નાખે છે. શીખ લોકોમાં કોઈ ખાસ પૂજાપદ્ધતિ નથી, પરંતુ સુંદર બાંધણી અને કારીગરીવાળાં મંદિરોમાં શ્રી નાનકાદિ ગુરુઓના રચેલા કેટલાક ગ્રંથો સાચવી રાખેલા જોવામાં આવે છે. આ ગ્રંથો ઉપર હજારો શીખ નરનારીઓ પુષ્પવૃષ્ટિ કરે છે અને મંદિરની ચારે બાજુએ ભક્તિપૂર્ણ હૃદયે પ્રદક્ષિણા કરે છે. સ્વામીજી આ સુવર્ણમંદિરની બહુ પ્રશંસા કરતા અને કહેતા કે, કાશી વિશ્વનાથની પેઠે સુવર્ણમંદિરની પણ સઘળા ભકતોએ યાત્રા કરવી જોઈએ. ત્યાંથી પગપાળા મુસાફરી કરતા કરતા સ્વામીજી નૈમિષારણ્યમાં આવ્યા. હાલમાં લક્ષ્મીથી પંદર કોશ દૂર શાંડિલા નામે સ્ટેશન છે. ત્યાંથી બળદગાડીમાં બેસી નૈમિષારણ્ય જવાય છે.* રસ્તામાં 'હત્યાહરણ' નામે એક તીર્થ આવે છે. કહેવાય છે કે, શ્રીરામચંદ્રજી અહીં આવીને

* હાલમાં રેલ્વે થઇ છે.

એક તળાવમાં સ્નાન કરીને શવણહત્યાના પાપથી મુક્ત થયા હતા. બીજે દિવસ સંવારમાં હત્યાહરણમાં સ્નાન કરી, તીર્થવિધિ પૂર્ણ કરી, ચાલી નીકળવાથી સંધ્યાકાળે નૈમિષારણ્યમાં પહોંચાય છે. પ્રકૃતિની લીલાભૂમિ, ગાઢ જંગલોથી વિંટાયેલી, પક્ષીઓના મધુર કલરવથી ભરપૂર, લીલાંછમ વૃક્ષોથી સુશોભિત અને સાધુજનોને પ્રિય એવા આ નૈમિષારણ્યને પ્રકૃતિદેવીએ જાણે સંસારકોલાહલથી બચાવી લેવા પોતાના ખોળામાં છુપાવી રાખ્યું હોય નહિ એમ લાગતું હતું. કલકલ ધ્વનિ કરતી, લીલાંછમ કાંઠાવાળી, પુરુષસલિંગ ગોમતી ભારતના આ પવિત્ર તીર્થને-ભગવાન વ્યાસજીની લીલાભૂમિને-પોતાના તરંગોવડે સ્નાન કરાવતી વેગથી વહેતી હતી. નૈમિષારણ્યમાં દેટલાંક દર્શનીય સ્થાનો છે:- (૧) ચક્રતીર્થ:-આ એક નાનું તળાવ છે અને તેની વચ્ચે નાનાં નાનાં ઘાટાંવાળી એક ગોળાકાર ભીંત છે. યાત્રાળુઓ પહેલાં અહીં સ્નાન કરે છે. (૨) પંચપ્રયાગ:-આ પણ એક નાનું તળાવ છે. (૩) કાશીતીર્થ:-આ કાશીતીર્થ તળાવની પાસે જ નાનાં મંદિરો છે. એક મંદિરમાં શ્રીવિશ્વનાથ ગિરાજે છે, બીજામાં દોષ બીજું શિવલિંગ છે. (૪) તપોવન:-અહીં પ્રાચીન સમયમાં મહા-ભારતની પાસાયણ થતી. (૫) વેદવ્યાસની ગાદી:-આ સ્થાન પણ બહુ મનોહર છે. પાસે ક્યાંય પણ મનુષ્યની વસ્તી નથી તેથી શાંત એકાંત પ્રદેશ છે; માત્ર પુષ્પપરિમલવાદી વાયુદેવતા સાથે પક્ષીઓનો ફિલફિલાટજ આ ગંભીર શાંતિનો ભંગ કરે છે. અહીં દક્ષપ્રજ્વલિ તથા મનુ ભગવાનની સમાધિ છે.

નૈમિષારણ્યથી સીતાપુર જતાં રસ્તામાં મિથી નામે સ્થાનમાં દધીચિન્નિને આશ્રમ આવે છે. અહીં દધીચિન્નિને દેવોના ઉપકારમાટે પોતાના દેહનું દાન કર્યું હતું. ત્યાંથી સ્વામીજી અયોધ્યા આવ્યા. અયોધ્યામાં જ્યાં જાયો ત્યાં રામ, લક્ષ્મણ અને દશરથ વગેરેની મૂર્તિઓનાં દર્શન થાય છે. અયોધ્યા સરયૂ-નદીને કાંઠે આવેલું છે. તેમાં મુખ્ય સ્થાન તો 'હનુમાનગદી' છે. તેમાં હનુમાનજીની મૂર્તિ સ્થાપેલી છે. અહીં હનુમાનજીનાં દર્શન કરતાં જ એવો પ્રશ્ન ઉઠે છે કે, લોકો ભગવાન રામચંદ્રજીને છોડી ભક્ત હનુમાનજીની આવી ભક્તિ કેમ કરે છે? કેમકે અહીં ભેટલાં મનુષ્યો દર્શન આવે છે તેટલાં મનુષ્યો બીજાં કોઈ મંદિરોમાં ક્યારેય જણાતાં નથી.

અયોધ્યાથી સ્વામીજી કાશીપુરીમાં આવ્યા. ત્યાંથી પ્રયાગ-ક્ષેત્રમાં ત્રિવેણીસ્નાન કરી, વેણીમાધવનાં દર્શન કરી વૃંદાવનમાં આવ્યા. પૂર્ણાવતાર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણચંદ્રની લીલાભૂમિ વૃંદાવનમાં રમણીય દૃશ્યોત્તું યથાર્થ વર્ણન કરવાનું સામર્થ્ય અમારી કલમમાં નથી. અમે અનેક સ્થળે ક્યાં છીએ, પણ હરિદ્વારસિવાય ખીજે ક્યાંય અહીંના જેવું મનોહારી સૌંદર્ય જોયું નથી. આજે પણ અનેક મથૂર-મથૂરી આનંદે નૃત્ય કરતાં કરતાં વ્રજવાસીઓનાં આંગણમાં વિહાર કરે છે. વ્રજગનાઓ આજે પણ તે કાલિંદીને કાંઠે પાણીનાં ખેઠાં લઈ ધીરે ધીરે જળ ભરવા જાય છે; તેમજ દૂર દૂર ભૂરા આકાશ સાથે મળી જતી, વૃક્ષોથી છવાઈ રહેલી અને દૂર સુંદર દેલાઈ રહેલી હરિયાળી ભૂમિપર ગાયોનાં ઘણુ અને મૃગલાંઓનાં ટોળાં સ્વચ્છંદે વિચરે છે; પરંતુ તે વૃંદાવનવિહારી, શ્રીકૃષ્ણચંદ્રનાં દર્શન ન થવાથી, એ ઇંસીનાદોના અભાવથી ભક્તોને મન વૃંદાવન ચૂન્યવત્ લાગે છે. ગેશક, સાચા ભક્તોને તો આ બધો અભાવ તે મહાભાવના પ્રતાપે દૂર પણ થઈ જાય છે.

વૃંદાવનમાં ઘણાંય મનોહર મંદિરો છે. મદનમોહન, ગોપીનાથ, શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર વગેરેની મૂર્તિઓ આ મંદિરોમાં વિરાજે છે. વૃંદાવન જેટલું નિર્જન છે, તેટલુંજ મથુરાં કોલાહલપૂર્ણ છે. મથુરાંમાં વિશ્રામઘાટ, દારકાનાથનું મંદિર, ધ્રુવક્ષેત્ર વગેરે કેટલાંક સ્થાનોનાં યાત્રાળુઓએ અવશ્ય દર્શન કરવાં જોઈએ. મધુવન, તાલવન, લાંડારવન, કુંદવન, બકુલવન, ભદ્રવન, ખદિરવન, મહાવન, બિંદવવન, લોહાર્ગલવન, વગેરે વનસમૂહમાં નિધુવન અને નિકુંજવન વૃંદાવનમાં આવેલાં છે. પરદેશી યાત્રાળુને જોઈ વૃંદાવનનાં નાનાં નાનાં બાળકો જ્યારે નીચેની પંક્તિઓ ગોલે છે ત્યારે ભક્તોનાં હૃદયમાં શ્રીદામા-સુદામાદિ ભગવાનના ગોપસખાઓની વાત યાદ આવે છે:-

સ્વામકુંડ, રાધાકુંડ, ગિરિગોવર્ધન ।

મથુર મથુર વંશી વાજેણ્દ્ર વૃંદાવન ॥ ગાછા ગોલ હરિ ॥

વૃંદાવનથી સ્વામીજી જયપુર, પુષ્કરરાજ વગેરે તીર્થોમાં થઈ શુન્દરાતમાં દારકા ગયા. દારકા અમદાવાદથી ૨૩૫ તથા વડોદરાથી ૨૭૦ માઈલ દૂર આવેલું છે. સંન્યાસબ્રહ્મ પહેલાં પણ સ્વામીજી દારકામાં કેટલાક દિવસ રહ્યા હતા. પહેલાં દારકાની આરેપાસ સમુદ્ર હતો. હાલ એક બાવુ રેતીનો ચડાવ થતાં એક રસ્તો બની ગયો.

છે. * દારકાનાથના મંદિરની બાબુમાંજ એક દેવકીજીનું સુંદર મંદિર છે. સ્વામીજીએ પગે ચાલીને આખા સુંબઈ ઇલાકાની મુસાફરી કરી અને જોકહોંથ લિંગનાં દર્શન કરી તેઓ ભારત-વર્ષની છેલ્લી સીમા સેતુબંધ રામેશ્વરમાં આવી પહોંચ્યા. રામેશ્વર નામે એક નાના બેટમાં ભારતવિખ્યાત રામેશ્વર મહાદેવનું મંદિર છે. બેટની લંબાઈ સાત કોશ અને પહોળાઈ અઢી કોશ છે. મંદિર-માં પ્રવેશ કરતાંજ બહુજ સૂક્ષ્મ તથા સુંદર કારીગરીવાળું, પચાસ હાથની ઉંચાઈવાળું સુખદાર આવે છે. આ દરવાજાની અંદર ત્રણ ત્રણ સ્થાનોની હારો આવેલી છે. ત્યાંથી આગળ જતાં ત્રણસો હાથ મુમ્યારમ્મનો એક મોટો ચોક આવે છે. આ ચોકની ચારે બાજુએ સુંદર મંદિરોની હાર આવેલી છે.

રામેશ્વરથી સ્વામીજી મદ્રાસ પ્રાંતમાં થઈ ઉત્કલમાં શ્રીજગન્નાથપુરીમાં આબ્યા અને ત્યાંથી બંગાળમાં આબ્યા. ત્યાંથી આસામ તથા ગિહાર પ્રાંતનાં તીર્થોમાં ફરી વિદર્ભ તથા ચોણ્ડ્ર દેશનાં તીર્થસ્થાનોનાં દર્શન કર્યાં. છેવટે પાછા ગંગા-યત્રુનાના સંગમસ્થાન શ્રીપ્રયાગદેવમાં આબ્યા.

સંન્યાસીઓએ સાત પુરી, ચાર ધામ અને આઠ ખંડની જે યાત્રા કરવી જોઈએ તે સ્વામીજીએ કરી હતી. હિમાદ્રિખંડ અથવા હિમાલય, માનસખંડ અથવા માનસરોવર, કૈલાસખંડ અથવા કૈલાસ પર્વત અને દેવારખંડ, એ સર્વકેંદ્રોએ તેઓ ગયા હતા. જે પ્રદેશમાં રામેશ્વર આવેલા છે તે દેવાખંડમાં પણ સુંબઈ થઇને તેઓ ગયા હતા. સુંબઈપ્રદેશની મુસાફરી થઈને તેમણે વર્તમાન કાનડા જિલ્લામાં આવેલા શ્રીગોકર્ણેશ્વર લિંગનાં પણ દર્શન કર્યાં હતાં. ગૃહસ્થાગ કર્યા પછી તો તેઓ ઉજ્જૈનમાં રહ્યા હતા. કાશીખંડમાં તેમના આવવાનો ઉલ્લેખ કરવો બીજજરૂરી છે. ગંગોત્રીથી તે ગંગાસાગરમુખીનાં ગંગાકિનારાનાં સર્વ સ્થાનોમાં તેઓ ફર્યા હતા.

આ રીતે સ્વામીજીએ માત્ર કૌપીનભેરજ સપ્તજાં તીર્થોની પગપાળા યાત્રા કરી હતી. દોઢ દોઢ વાર તેમને નાના પ્રકારનાં દુષ્ટો સહન કરવાં પડ્યાં હતાં; પરંતુ સુખ કે દુઃખ તેમના મનને ચ્લિત કરી શક્યું નહિ. શારીરિક કે માનસિક ક્લેશને તેમના મનમાં સ્થાનજ અનુભવું નહિ. દોઢ દોઢ દિવસ જોજન મળે નહિ,

* હવે જનમનજરથી દારકા દેવે થઈ છે અને એ દેવે જનમનજર તથા પોતરા રજા નરથી ગાવડયા આવી છે.

* દારકાનાયના મંદિરની બાહુમાંજ એક દેવદીછતું સુંદર મંદિર છે. સ્વામીજીએ પગે ચાલોને આખા મુંબઈ ઇલાકાની મુસાફરી કરી અને ગોકર્ણેશ લિંગનાં દર્શન કરી તેઓ ભારત-પંની છેલ્લી સીમા સેતુબંધ રામેશ્વરમાં આવી પહોંચ્યા. રામેશ્વર મામે એક નાના બેટમાં ભારતવિખ્યાત રામેશ્વર મહાદેવનું મંદિર છે. બેટની લંબાઈ સાત કોશ અને પહોળાઈ અઢી કોશ છે. મંદિર-માં પ્રવેશ કરતાંજ બહુજ સૂક્ષ્મ તથા સુંદર કારીગરીવાળું, પચાસ હાથની ઉંચાઈવાળું મુખદ્વાર આવે છે. આ દરવાજાની અંદર ત્રણ ત્રણ સ્થંભોની હારો આવેલી છે. ત્યાંથી આગળ જતાં ત્રણસો હાથ સમયોરસને એક મોટો ચોક આવે છે. આ ચોકની ચારે બાજુએ સુંદર મંદિરોની હાર આવેલી છે.

રામેશ્વરથી સ્વામીજી મદ્રાસ પ્રાંતમાં થઈ ઉત્તરમાં શ્રીજગ-ન્નાથપુરીમાં આવ્યા અને ત્યાંથી બંગાળમાં આવ્યા. ત્યાંથી આસામ તથા ખિહાર પ્રાંતનાં તીર્થોમાં ફરી વિદર્ભ તથા ચોણ્ડ્ર દેશનાં તીર્થસ્થાનોનાં દર્શન કર્યાં. છેવટે પાછા ગંગા-યમુનાના મુગ્ધમસ્થાન શ્રીપ્રયાગદ્વેરમાં આવ્યા.

સંન્યાસીઓએ સાત પુરી, ચાર ધામ અને આઠ ખંડની જે યાત્રા કરવી બોધ્યે તે સ્વામીજીએ કરી હતી. હિમાલય, કાશી, કાશી, માનસખંડ અથવા માનસરોવર, કૈલાસખંડ અથવા કૈલાસ પર્વત અને કેદારખંડ, એ સર્વેઠકાણે તેઓ ગયા હતા. જે પ્રદેશમાં રામેશ્વર આવેલા છે તે રેવાખંડમાં પણ મુંબઈ થઈને તેઓ ગયા હતા. મુંબઈપ્રદેશની મુસાફરી વખતે તેમણે વર્તમાન કાનડા છંદમાં આવેલા શ્રીગોકર્ણેશ્વર લિંગનાં પણ દર્શન કર્યાં હતાં. ગૃહત્યાગ કર્યા પછી તો તેઓ ઉત્તરમાં રહ્યા હતા. કાશીખંડમાં તેમના આવવાનો ઉલ્લેખ કરવો બીજાનું ફરી છે. ગંગાત્રીથી તે ગંગાસાગરમુખીનાં ગંગાકિનારાનાં સર્વ સ્થાનોમાં તેઓ ફર્યા હતા.

આ રીતે સ્વામીજીએ માત્ર કૌપીનલેરજ સઘળાં તીર્થોની પગપાળા યાત્રા કરી હતી. કોઈ કોઈ વાર તેમને નાના પ્રકારનાં હુન્નો સહન કરવાં પડ્યાં હતાં; પરંતુ મુખ કે હુન્ન તેમના મનને ચલિત કરી શક્યું નહિ. શારીરિક કે માનસિક કલેશને તેમના મનમાં સ્થાનજ મળ્યું નહિ. કોઈ કોઈ દિવસ લોજન મળે નહિ,

* એ જામનગરથી દારકા રેલ્વે થઈ છે અને એ રેલ્વે જામનગર તથા પંડારા સહજ તરફથી બાધવામાં આવી છે.

અર્ધા ભૂખ્યા રહેવું પડે કે અનાહારે પણ દિવસ ગાળવા પડે. કે વાર ઝાડ નીચે તો કોઈ વાર નિર્જન વનમાં, કોઈ વાર પર્વત શિખરે તો કોઈ વાર સમુદ્રકિનારાની રેતી ઉપર, કોઈ વાર જનશૂન્ય મંથાનમાં તો વળી કોઈ વાર વ્યાઘ્રાદિ હિંસક પશુઓવાળા પર્વતશુદ્ધાઓમાં પણ રાત્રિ ગાળતા હતા.

એક વાર બદ્રિકાશ્રમના રસ્તામાં ગરજ પડતાં, સ્વામીજી ઘણું દુઃખ પડ્યું હતું. ટાઢથી તેમનું આખું શરીર અકડાઈ ગયું હતું અને રસ્તામાં તેઓ મૃતવત્ પડ્યા હતા. પાસે સેવા-શુશ્રૂષકરનાર કોઈ પણ ન હતું. થોડા સમય બાદ એક મહાપુરુષ ત્યાંથી થઈને જતા હતા, તેમણે સ્વામીજીની આવી દુઃખદ અવસ્થા જોઈ તેમની સેવા-શુશ્રૂષા કરી તેમનો પ્રાણ બચાવ્યો હતો.

દક્ષિણમાં યાત્રા કરતાં એક વખત સ્વામીજીને ત્રણ દિવસ સુધી ભિક્ષા ન મળી. ચોથે દિવસે જ્યારે તેઓ એક વૃક્ષ નીચે મૃત્વ પડ્યા હતા ત્યારે અચાનક એક વ્યક્તિએ આવી તેમને નવ પ્રકારની ખાદ્ય સામગ્રી આપી તેમના પ્રાણની રક્ષા કરી હતી.

એક વખત સંધ્યાસમયે સ્વામીજી હરિદ્વારની પાસેના ગંગા અને પાંડે નદીના સંગમ પાર ઉતરતા હતા, તેવામાં આકાશ એ એક વાદળાંથી ઢવાઈ ગયું. જોતજોતામાં ચોતરફ અંધકાર વ્યાપી ગયો, મૃશળધાર વરસાદ વરસવા લાગ્યો અને પૂર આવતાં જોઈને કાંઈ વહેવા લાગી. આ ભયંકર સમયે ક્યાં જવું અને કંઈ કરવું તેનો નિર્ણય નહિ કરી શકવાથી તેમજ ખીજે ઉપાય ન હોવાથી તે મહાન સંયમી અને અસાધારણ મનોબળવાળા સ્વામીજી તો આખી રાત નદીમાં ઉભાજ રહ્યા.

આ પ્રમાણે અનેક સમયે આ મહાત્માને જે દુઃખો સહન કરવાં પડ્યાં છે તેની ગણતરી થઈ શકે તેમ નથી; તેમ તે ગંધર્વનું પણ નિર્ધારક છે. સ્વામીજી આ પ્રમાણે એક પાઈ પણ પદાભ્યાસ સિવાય તેર વર્ષ સુધી તીર્થયાત્રા કરી, અને દ્વિતીય સ્વદ્વારૂપ હરિદ્વારમાં આવ્યા.

આ પુણ્યતીર્થમાંજ તેમને સ્વનામધન્ય અનંતરામજી નામ મહાપુરુષનો સમાગમ થયો. અનંતરામજીનું વતન પટના ઉત્તરના સ્થુપુર ગામમાં હતું. તેઓ શાકઢીપી બ્રાહ્મણ હતા. વેદાંત તેઓ પારંગત હતા. સંસાર છોડી, સંન્યાસી થઈ તેઓ અલગવત્ચિંતનમાં લીન રહેતા હતા.

સ્વામીજીને તેમના સમાગમથી ખૂબ આનંદ થયો અને પોતે વેદાંતમાં પારંગત હોવા છતાં, વિશેષતા માટે તેમની પાસે રહી શારીરિક લાખ્ય, ગીતાલાખ્ય, ચિત્સુખી, પંચદશી, વેદાંતપરિ-
લાખા, દશોપનિષદ વગેરે ગ્રંથો ફરીથી જોઈ ગયા. પ્રશ્નનિષ્ઠો સ્વા-
ભાવિક રીતેજ આપવડાઈ દર્શાવતા નથી અને તેથીજ સ્વામીજી
અનંતરામજી પરિત પાસે શિષ્યભાવે રહ્યા હતા. અનંતરામજીને
પણ સ્વામીજીના સહવાસથી આનંદ થયો અને બન્ને જણુ અનેક
પ્રકારે પરમાત્મતત્ત્વની આલોચના કરતા એકબીજાને વિશેષ સુખી
કરવા લાગ્યા.

ત્રીમાંસદ્દેા કહે છે કે, યથાવિધિ કર્મનાં અનુક્રાનથી મુક્તિ મળે
છે. વેદાંતીઓ કહે છે કે, જ્ઞાનવિના મોક્ષ નથી અને કર્મ તો માત્ર
જ્ઞાનનું સાધન છે; પરંતુ સ્વામીજીનાં દર્શન કરતાં એમજ થતું કે,
આ કર્મને જ્ઞાનનો વિવાદ અસહ્ય થઈ પડવાથી કર્મ અને જ્ઞાન બન્ને
સ્વામીજીનું રૂપ ધરી પૃથ્વીપર પધાર્યાં છે. કેમકે સ્વામીજી
વેદાંતમાં પારંગત હોવા છતાંયે તેમણે યથાવિધિ તીર્થયાત્રા તથા
ત્રેવાસાધના કર્યાં હતાં. ભગવદ્ભક્ત સાચા મહાપુરુષનાં લક્ષણો
એવાજ હોય છે. *

* સ્વામીજીએ કંઈ પેનાનાજ કમ્પાણીમાટે તીર્થયાત્રા નહોતી
કરી. તેઓજાએ તો અનેક સ્થાનુ લેપ થાય એવા કામેા પણ સાથે
સાથે કર્યાં હતાં. કોઈકદય, જુ કહ્યું 'એ તેમજુ સ્થપનવન હતું. અરે!
દેવાયસાનકામેા પણ પેનાનાજ દર્શન બાજી કે દારી ન હતાં, તેના કટકા
કરી પક્ષાએને ખરડાથી દેવાની તેઓથીએ બાજી કરી હતી.

સ્વામીજીની પરિપક્વતાની શ્રેષ્ઠતા, તેમના દેવાવલન બાદ પણ, ફરી
સીને કળતાં તે નીચેના રીતપરદાં એક દર્શાવે -

મદ્રાસપટ્ટીમ. એક સરૂન પાંડિયાજીની ખાસ મદદ હતી.
તેના મદાવનએએ સને ૧૮૫૪ ન. સારેમ્બરની બારમી તારીખે કે-૨૧-
મેન્ટ મેમિન્ટેટ મેમર વેકન. હવે સરૂન પાંડિયાજીનો પાંચ
નખાવો, અને આ પાંડિયાજીનું નામ 'સ્વામીજી મહારાજ પાંડિયાજી'
રાખવામાં આવ્યું છે. કેમકે તેમણે તે મારે અચૂં પદિત્રમ લીધે
હતા.

(પાંડિયાજી' ના ૩૩-૬-૧૮૬૪)

અધ્યાય ૬ ફો-ભક્તિસાધના

૯૬૭

હરિદ્વારમાં કેટલોક સમય રહી સ્વામીજી શ્રીકાશીપુરીમાં આગ્યા. સ્વામીજીએ સત્તાવીસ વર્ષની ઉંમરે સંન્યાસ લીધો હતો. હાલ તેમની ઉંમર આઠીસ વર્ષની હતી.

સંન્યાસ લીધા પછી તેર વર્ષસુધી સ્વામીજીએ ઉચ્ચ તપશ્ચર્યા કરી હતી, તોપણ હજી એક સાધન બાકી રહ્યું હતું. યોગીશ્રેષ્ઠ સ્વામીજીની ભક્તિ-સાધના હજી સોળે કળાએ ખીલી ન હતી; તેથી તેઓશ્રી કાશી આવી, ગંગાકાંઠે મધ્યાહ્ન સૂર્યથી તપેલી રેતી ઉપર બેસી ચંદ્રમૌલીશ્વર શ્રીકાશીવિશ્વનાથની આરાધના કરવા લાગ્યા. આ સમયે તેઓ પ્રાણાયામ, ધ્યાન, ધારણા, પ્રત્યાહાર વગેરે છોડી દઇ, આહાર-નિદ્રાનો ત્યાગ કરી, રાત્રિદિવસ ‘વિશ્વનાથ’ ‘વિશ્વનાથ’ એમ ઉંચે સ્વરે નામોચ્ચારણ કરવા લાગ્યા. તેઓ કેટલીકવાર મનોમન હસતા તો ઘડીકમાં તેમની આંખોમાંથી પ્રેમાશ્રુ વહેતાં. સ્વામીજીની આ મહાલાવની મહાવસ્થાનું વર્ણન કરતાં સ્વ. ભૂધર બાબુ પોતાના “સાધુદર્શન” નામે પુસ્તકમાં લખે છે કે:-“તે સમયે તેઓશ્રી (સ્વામીજી) ગંગાતટેજ રહેતા. જે બાબતો સામાન્ય મનુષ્યને મહાન કષ્ટદાયી હોય તે કરવાનું તેમને બહુ ગમતું. કલકત્તી ટાઉમાં ઉધાડે શરીરે બન્દ્ જેવા ગંગાજળમાં કાષવત્ બેસી રહેવામાં તેમને બહુ આનંદ આવતો. ઉનાળાના પ્રચંડ તાપમાં તપેલી રેતીમાં ધ્યાન કરનાં પડ્ય. રહેવું એ તેમને બહુ ગમતું. તે સમયમાં સ્વામીજીને કે.કે. સ્વ. રેય આહાર કરતાં જોયા નથી. જે કેઈ ભાવિક લોક પ્રેમથી કંઈ ભજન ગાયે તો સ્વામીજી તેનું નિરીક્ષણ કરી હસતા હસતા તે સ્થળ છેડી ચાલ્યા જતા. આથી કરીને સ્વામીજી સ્વ. દુર્ગાચક્ર વ્યાસ, કે તેમનામાં ઉડવાની શક્તિ પણ રહી નહિ. આથી રેય તેમ. તેઓ એકજ સ્થળે સમાધિસ્થ દશામાં પડી રહેતા.

સ્વામીજીએ યમ, નિયમ, આસન, પ્રણામ, પ્રત્યાહાર

અને સંયમ, એ છે એ અંગનો અભ્યાસ કર્યો હતો; અને મોડર
જ્ઞાનથી પ્રવૃત્તિ-પુરુષ સાથે એકત્વનો અનુભવ પામીને શુદ્ધ પ્રજ્ઞા-
સ્વરૂપના ધ્યાનમાં મસ્ત રહી, ક્યારેક દિવસગિરિનાં ધવલ શિખર પર
તો ક્યારેક હિંસક પશુવાળા બાદ જંગલમાં અથવા જરૂરી છતાં
હી કોઈ શુદ્ધમાં રહી તેમણે અતિ હ્રસ્વ તપશ્ચર્યા કરી હતી. વળી
આપણે આગળ જોઈ ગયા તેમ સ્વામીજીએ હરિદ્વારમાં સૂત્રબાધ્ય,
ઉપનિષદ, ગીતા વગેરે વેદાંતશ્રદ્ધના પરિશીલનદ્વારા જ્ઞાનયોગ
સાધ્યો હતો; અને હવે કાશીમાં ભક્તિયોગ સિદ્ધ કરી સ્વામીજીએ
મહાજ્ઞાન અને પરભક્તિની એકતા અનુભવી. ખીલેલાં પુષ્પની મુગધ
જેમ ચોતરફ પ્રસરે છે, તેમ સ્વામીજીની અભ્યાસારણ તપશ્ચર્યાની
વાત પણ ચોતરફ ફેલાઈ ગઈ અને ભક્તોનાં ટોળેટોળાં તેમનાં દર્શન
કરવા આવવા લાગ્યાં. તેમને આ લોકમેદની રચતી નહિ તેથી
તેઓ કોઈ કોઈ વાર ગંગાજીના સામે કાંઠે રામનગરની ટેકરી ઉપર
આજ્યા જતા અને ઘણાંખરા સમય ત્યાંજ ધ્યાનમગ્ન રહેતા.

ઉનાળાના પ્રચંડ તાપમાં તપેલી રેતી પર બેસીને હુઝ કે
શોકની લાગણીવગર તેઓ પરમાત્મચિંતનમાં મગ્ન રહેતા; અને
શિયાળાની ઠંડકટલી ઠંડી કે ચોમાસાના મુસળધાર વરસાદમાં
શરીર અકરાઈ જાય કે ભિંભઈ જાય તોપણ બીજી દિશામાં તેઓ
નવર ફેંકતા નહિ. આ રીતે દિવસપર દિવસ અને માસપર માસ
વીતવા લાગ્યા.

આવું જોઈને ભક્તોની બીડ તો દિનપ્રતિદિન વધવા લાગી.
બાધી સ્વામીજીને કંટાળો આવી કાશીના કોઈ એકાંતભાગમાં
હેવાની ઇચ્છા થઈ. વરતજ સ્વામીજી, અયોધ્યાપ્રદેશના
બ્રમ્હેટીના રાજભાઈદ્વાર થી, લાલભાઈવસિંહની પ્રાર્થનાથી તેમના
'આનંદબાગ'ના અત્યંત રમણીય ઉદ્યાનમાં રહેવા આજ્યા. રાજાએ
સ્વામીજીની સેવામાટે આદ સેવકો નિર્ણય કર્યા હતા, પણ સ્વામીજીએ તે
સેવકોને એટલું જ કહ્યું કે "મારે બીજી કોઈ સેવાની આવશ્યકતા
નથી, અહીં કોઈને આવવા ન દો એટલે બધી સેવા થઈ ગઈ સમ-
જી." આથી સેવકોને બીજું કંઈ કામ કરવાનું નહોતું.
એટલે ચાર જણ પહેલપર રહેતા અને બાંચ ચાંચ જણ આનંદ
બાગના ભાવભાવના વૃક્ષો અને હે વાઘોને સલામવાનું તથા
પાણી પિંચવાનું કામ કરતા હતા. આ આનંદબાગ દુર્ગાવાડીની
પાસેજ આવેલા છે તેનાં બે નંદ કુત્રી દિવસ આવેલી છે. દર

વાળમાં પેસતાંજ એક મોટો ફૂલો આવે છે. વિવિધ પ્રકારનાં પુષ્પ-
વૃક્ષો ઉદ્યાનની શોભામાં વૃદ્ધિ કરી રહ્યાં છે. સેંકડો ફૂલ-ઝાડોની
ખાજીમાં થઈ પસાર થતા પથ્થરના સુંદર રસ્તાઓ ખનાવેલા છે. કેક-
કેકાણે લતામંડપો, કેતકીકુંજો તથા માલતી-માધ્વી આદિ લતા-
ઓના મંડપોની શીતળ છાયામાં આવી રહેલી ઇંટ-ચૂનાથી તૈયાર
કરેલી મનોહર બેઠકો તેમજ પુષ્પ-લતાઓથી વિંટાયલાં આમ્રવૃક્ષો
ફળફૂલથી લચી રહીને ઉદ્યાનની શોભામાં અભિવૃદ્ધિ કરે છે. ખાગની
વચ્ચેવચ્ચે પાંચ બકુલવૃક્ષો એક સુંદર વાવની આસપાસ આકાશ
સાથે જાણે વાતો કરતાં હોય તેવી રીતે ઉભાં છે; અને ઇંટચૂનાનાં
ખનાવેલાં સફેદ દ્વંધ જેવાં નિવાસસ્થાનો તો હંસોની પેઠે શોભતાં
થકાં શાંતિદેવીના ધામસમાં બની રહ્યાં છે.

વ્યાસાદિ મહર્ષિઓએ કાશીપુરીને ‘આનંદકાનન’ કહી છે.
તેજ આનંદકાનનમાં આનંદખાગ આવેલો છે. જે આનંદની
કણિકામાત્રથી આ સમગ્ર સંસાર આનંદમાં તરણોળ થઈ જાય,
તે પરમાનંદસાગરમાં નિમગ્ન રહી, આનંદસ્વરૂપ લાસ્કરનંદ
સ્વામી આનંદખાગમાં સદા આનંદમાં રહેવા લાગ્યા.

આનંદખાગમાં સ્વામીજીજ કેવળ બ્રહ્મધ્યાનમાં નિમગ્ન
રહેતા હતા એમ નહિ, પરંતુ ખાગમાંનાં વૃક્ષો પણ સ્વામીજીના
શમ-દમ વગેરે ગુણોના પ્રભાવે કરીને શાંતચિત્ત મુનિવરોની પેઠે
શોભતાં હતાં. યતીન્દ્રચરિત્રમાં લખ્યું છે કે:-

વિકસત્કુસુમં સુરવચ્છકુનં, પ્રચલત્તરુકં પ્રવલત્સુકૃતમ્ ।

વિલસન્મુનિ સંવમનોવિમવં, વનમેનમસેવત ચિત્રકથં ॥

કુસુમે કુસુમે શક્તુને શક્તુને, ક્ષિતિજે ક્ષિતિજે મનુજે મનુજે ।

અવધૂત તમોઝ રજોઝચયં, રજ એવ વિરાજતિ તસ્ય પદઃ ॥

અર્થાત્ નાના પ્રકારનાં ખીલેલાં પુષ્પથી, પક્ષીઓના મધુર
સ્વરથી અને ધીર સ્મીરથી થતા ડોહનથી, આનંદખાગનાં વૃક્ષો
મુનિઓનાં મનમાં લગવદલાવ જાગ્રત કરીને સ્વામીજીની સેવા કરતાં
હતાં. આનંદખાગના દરેક પુષ્પના, પક્ષીના તેમજ મનુષ્યના
સ્નેહ-તમે-ગુણનો હોય થઈ ગયો અને સર્વે સ્વામીજીની
અભ્યુદયથી વિનૂયિત થયાં-અર્થાત્ શુદ્ધ સત્ત્વમય થઈ ગયાં હતાં.

અધ્યાય ૭ મો-સ્વામીજીની પરીક્ષા

એકાંતમાં જ રામીજી ગંગાતટ છોડી આનંદભાગમાં આવ્યા હતા. પરંતુ અહીં પણ લોકોની સંખ્યા દિનપ્રતિદિન વધવા લાગી, તેથી સ્વામીજી આનંદભાગના મકાનમાં એક લોંચરામાં રહી, ઉપ-નિષદાદિના પાકમાં સમય ગાળવા લાગ્યા. તેઓ માત્ર શાયંકાળે એક વખત બહાર નીકળતા. તે વખતે જોયો હાજર હોય તેમને દર્શનલાભ મળતો.

સ્વામીજી આનંદભાગમાં એકાંતસેવન કરવા લાગ્યા. ખરા, પણ હવે દર્શનાર્થીઓની સીમા ન રહી. બાળક શું કે ઓગ્રલ-પટલાવાળી સુવતી કે મોઢા શું-અરે! રાણી-ગઢારાણીઓ પણ પાકબીમાં ખેતી આનંદભાગમાં સ્વામીજીના દર્શનને આવવા લાગી. તેવામાં એક રાત્રને સ્વામીજીની પરીક્ષા કરવાની ઇચ્છા થઈ. ઠાશીની પ્રખ્યાત લાવણ્યવતી ત્રણ વારાંગનાઓને રાત્રએ એ પ્રાયમાં ભેટી. જે જે વારાંગના સ્વામીજીને ચલાયમાન કરી શકે તેને તેને સો સો રૂપિયા આપવાનું રાત્રએ વચન આપ્યું. વારાંગનાઓએ બીડું ઝંટપ્યું. તેમણે એક સંત્ર આનંદભાગના પૂર્વ-દરવાજેથી પ્રવેશ કર્યો. દેવચોગે પહેરાવાળા પણ પોલી ગયા હતા. રાત્ર પણ અનુચરસહિત બાગમાં એક જણમાં કેતકીકુંજની આડમાં છુપાઈ રહ્યો અને કાર્યસિદ્ધિ અથે તરત પોતાને ખબર આપવાનું વારાંગનાઓને કહી રાખ્યું. હાથમાં હીવો લઈ વારાંગનાઓ ધીમે ધીમે પગધીયાં હનરી સ્વામીજીના લોંચરા પાસે જઈ પહોંચી. જોયું તો સ્વામીજી સમાધિસ્થ હતા. પાસે એક પુસ્તક પડ્યું હતું તથા હીવો બજતો હતો. સ્વામીજીની સુખસુદ્રા જોઈ વારાંગનાઓના દૃઢ્યમાં પણ મહાભાવનો સંચાર થયો, તેમની પાપભુદ્ધિ વિદ્યીન થઈ ગઈ અને બહાર આવી રાત્રને જણાવ્યું કે, તેમનાથી આ કાર્ય નહિ બની શકે; પણ રાત્રએ આ વખતે એક હબર રૂપિયાની બક્ષીસનો લોભ બતાવ્યો. હબર તો શું પરંતુ કેરોઠો રૂપિયા આપે તોય શું! ધર્મની વિમલ મૂર્તિને ઠાણ

અધ્યાય ૭ મો—સ્વામીજીની પરીક્ષા

એકાંતમાટે સ્વામીજી જંગલમાં હોલી આનંદભાગમાં આવ્યા હતા. પરંતુ અહીં પણ હોલોની સંખ્યા દિનપ્રતિદિન વધવા લાગી, તેથી સ્વામીજી આનંદભાગના મકાનમાં એક લોંચમાં રહી, ઉપનિષદાદિના પાઠમાં સમય ગાળવા લાગ્યા. તેઓ માત્ર સાયંકાળે એક વખત બહાર નીકળતા. તે વખતે તેઓ હાજર હોય તેમને દર્શનલાભ મળતો.

સ્વામીજી આનંદભાગમાં એકાંતચેવન કરવા લાગ્યા ખરા, ત્યારે દરેક દર્શનાર્થીઓની શ્રીમાન રહી. બાગકે મુંડે એકાદ-દાવાની મુવતી કે પ્રોલ મુંડ-અરે! ચાલી-ચાલ્યાણીઓ પણ હાથીમાં બેસી આનંદભાગમાં સ્વામીજીના દર્શનને આવવા લાગી. ત્યાં એક રાત્રીને સ્વામીજીની પરીક્ષા કરવાની ઇચ્છા થઈ. ધીની પ્રખ્યાત લાવડવતી ત્રણ વારોગનાઓને રાત્રીએ એ ત્યાંમાં બેઠી. જે જે વારોગના સ્વામીજીને ચલાયમાન કરી શકે તે તેને એ સ્ત્રી દર્શિયા આપવાનું રાત્રીએ વચન આપ્યું. વારોગનાઓએ બીડું ઝડપ્યું. તેમણે એક રાત્રે આનંદભાગના પૂર્વ-રજાઓથી પ્રવેશ કર્યો. દેવચોએ પહેરવાગા પણ પોરી ગયા હતા. રાત્રે રજા અનુચિતરૂપે જાગમાં એક બજમાં દેવદીકુલની જાડમાં છુપાઈ રહ્યા અને દાસંસિદ્ધિ થયે ત્યાં પેતાને ખબર પાડવાનું વાલગનારોને કહી રાખ્યું. હ થમાં ઘીવો હાથ વારોગનાઓ પીએ પીએ. રાત્રીમાં દિવસી સ્વ.મં.જીના લેખન પાસે જઈ પરીક્ષી તેમણે સ્વામીજી સન.પિરમ હતા. પાસે એક પુસ્તક પણ હતું તથા ઉપર જમતો હતો. સ્વ.મં.જીની મુખમુદ્રા બેઠે રાજોગનાઓના હાથમાં પણ મહા જાવતો સચાર થયો, તેમની પપ્પુદિ વિલીન થઈ ગઈ અને જહાન અવી રાત્રીને લાગ્યાં છું કે, તેમની ઘી આ રહી નહિ બની રહે; પણ રાત્રીએ આ વખતે એક દલદર દારીવની જાડીરોને દેલ જાવડોએ દલદર તો મુંડાંતુ રહેલો ફરિયાદ આપે દેવ મુંડ! થમાંની જિમડ મૂર્તિને દોષ

મહિન કરી શકે ?

ગમે તેમ પણ વળી વારાંગનાઓ લોભાઈ. હજાર રૂપિયાની માયામોહિનીથી તેઓ બચી શકી નહિ. ફરીથી હાવભાવ કરતી તેઓ લોંચરા પાસે ગઈ અને જોયું તો સ્વામીજી સમાધિમાંથી જાગ્યા હતા.

તેમને જોઈ સ્વામીજીએ કેસરી સિંહના જેવો હુંકાર કરી કહ્યું કે ‘પ્રાણની પરવા હોય તો તત્કાળ આલ્યાં જાઓ !’ કેવો ભયંકર ધ્વનિ ! એકદમ જ વારાંગનાઓ તોડ્યાંથી પલાયન કરી ગઈ. પણ ત્રીજી હબુએ સ્વામીજીને મોહમાં ફસાવવા ઇચ્છતી ઉભી રહી. જોતજોતામાં એક મોટો સર્પ ત્યાં આજ્યો અને તે વારાંગનાના બંને પગમાં વિંટાઈ વળ્યો. તે હતભાગિણીએ કારમી ચીસ પાડી અને “પિતા ! રક્ષા કરો, રક્ષા કરો !” એમ કહેતી કહેતી સ્વામીજીનાં ચરણોમાં પડી. પરંતુ સ્વામીજી કંઈપણ બોલ્યાઆલ્યા વગર તેને તેજ અવસ્થામાં રહેવા દઈ ઉપર ચાલી નીકળ્યા અને બાંકીની રાત્રિ ઉપરજ ગાળી.

આ તરફ રાજા અને અનુચરો પેલી વેશ્યાનું શું ધ્યુંં તે જોવા-જાણવા માટે લોંચરામાં દાખલ થયા; પરંતુ તેને જોતાંજ તેઓ સ્તબ્ધ થઈ ગયા અને રજોને સર્પ પોતાને પણ વિંટાઈ વળે એવા ભયથી તેઓ સૌ જીવ લઈને નાકાં.

રાજા વગેરે પલાયન કરી ગયા. સ્વામીજી ઉપર આલ્યા ગયા, પણ પેલી વેશ્યાને તો ચાર ઘડી રાતસુધી તેજ દશામાં રહેવું પડ્યું અને જ્યારે પરાદીઉં થયું ત્યારે તે સર્પ પોતાની જગ્યાએ આલ્યો ગયો અને તે વેશ્યા પણ આનંદબાગમાંથી જીવ લઈને નાઠી.

યોગેશ્વર મહાદેવજીને ધ્યાનભંગ કરવાના મિથ્યા પ્રયત્નમાં મદન પોતેજ મહાદેવજીના ક્રોધાગ્નિથી ભસ્મીભૂત થઈ ગયો ખરો; પરંતુ પૂર્વજન્મના સુદૃઢસંચયથીજ તેને આવું મૃત્યુ મળ્યું; કેમકે જગવાનના સાન્નિધ્યમાં તો કોઈ ભાગ્યશાળીનોજ દેહાંત થાય છે. બાળક કૃષ્ણચંદ્રને સ્તનપાન કરાવવાનિમિત્તે સ્તનપર કાળકૂટ વિષ ચોપડી, પૂતના તેમને મારવા જતાં પોતેજ મૃત્યુ પામી ખરી; પણ તેને યશોદા માતાના જેવીજ ગતિ પ્રાપ્ત થઈ. તેજ પ્રભાતે સ્વામીજી જેવા મહાપુરુષની પરીક્ષા કરવા જતાં તે વેશ્યાના મનમાં પણ ઘણાંજ પશ્ચાત્તાપ અને દુઃખ થાય તેમાં આશ્ચર્ય શું ?

આનંદબાગમાંથી નાચી છટ્યા બાદ તે વેશ્યાને અત્યંત તાપ થયો. જે દિવસસુધી તેણે કંઈ ખાધું-પીધું પણ નહિ,

કેવળ ચોધાર આંસુએ શયાંજ કયું. વિચાર કરીને તેણે નિશ્ચય કર્યો કે 'તીર્થયાત્રા કરી આ પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરીશ.' પછી તરતજ તે પોતાની માલ-મિલકત વેચી નાખી હરિદ્વાર તરફ ચાલી નીકળી; અને બે વર્ષ મુધી સારતપર્વનાં અનેક તીર્થોની યાત્રા કરી, છેવટે કાશીમાં પાછી આવી. ત્યારબાદ તેણે જોકે ગૃહસ્થને ત્યાં રહી ચવિત્રતાથી બાકીનું જીવન ગાંજ્યું હતું.

હાલ તે રમણીનો દેહાંત થયો છે. તે ત્યાંમુધી જીવી ત્યાંમુધી ઘણીયે વાર આનંદભાગમાં સ્વામીજીનાં દર્શન કરવા આવતી હતી. x

x આ ઘટના ઘણા લોકો જાણે છે. જુઓ, પરિચિદમાં આપેલો કલકત્તાનિવાસી બાજુ શ્વેતમોહન જસ મલ્લિકનો પત્ર.

અધ્યાય ૮મો—સમાધિ અને કૌર્મીનત્યાગ

ચારિત્રપરીક્ષાવાળી ઘટના બન્યા પછી આનંદભાગમાં આવવાનો કોઈને અધિકાર રહ્યો નહિ. એ પછી સ્વામીજી સંપૂર્ણપણે નિશ્ચિંત થઈને મનન, ચિંતન અને ધ્યાનાદિમાં સમય વીતાવવા લાગ્યા.

આ પ્રમાણે છ માસ વીત્યા. એક દિવસ રાત્રે દુર્ગાકુંડની પાસે એક જે માળવાળા ઘરની અગાશીમાં, બહુ ઉઠ્ઠાટને લીધે નિદ્રા ન આવવાથી એક માણસ આમતેમ આંટા મારતો હતો. પૂર્ણિમાની રાત હતી. હજી માત્ર જેજ ઘડી રાત વીતી હતી. પૂર્ણચંદ્રની ધવલ ભયોતિથી કાશીનગરીએ દિવ્ય કાંતિ ધારણ કરી હતી. મંદિરોના સુવર્ણકલશો કૌમુદીથી અપ્રતિમ શોભા ધારણ કરતા હતા, તે જોઈ એમજ થતું કે, કાશીપુરીનો લાગવાન શંકે કદી ત્યાગજ કરતા નથી. સઘળું શાંત હતું. માત્ર વચ્ચે વચ્ચે બકુલ વૃક્ષપરથી જેએક નિશાચર પક્ષીનો ધ્વનિ કણગોચર થતે પાસેજ અસિસંગમની બાબુએ થઈ લાગવતી લાગીરથી ધવલ અંદ્રિકામાં તરલ તરંગોથી નાચતી-ઢૂંદતી મણિકર્ણિકાના ધા તરફ વહેતી હતી. ચોતરફ સુગંધી પ્રસારતો શીતળ પવન મંદ મંદ વાતો હતો. આ સમયે અગાસીપરના માણસે જોયું કે આનંદભાગનો પશ્ચિમનો દરવાજો ઉઘાડી કોઈ બહાર આવે અને ક્ષણ વારમાં તે દુર્ગાકુંડમાં ડૂબકી મારી અદૃશ્ય થઈ ગયું ચંદ્રના પૂર્ણ પ્રકાશને લીધે તે બરાબર જોઈ શક્યો અને ધારે કે, સ્વામીજી સિવાય બીજું કોઈ નથી. બીજે દિવસ તપાસ કરે જણાયું કે, તે સ્વામીજીજ હતા.

આ પ્રમાણે એકાંતસેવન કર્યા પછી સ્વામીજીને નિર્વિકલ્પ વસ્થા પ્રાપ્ત થઈ. નિર્વિકલ્પ સમાધિની અવસ્થામાં આત્મચેત્ત પોતાના મહિમામાં સ્થિતિ થઈ રહે છે.

આ પ્રમાણે નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં પ્રાણ અને વૃત્તિનો સંપૂર્ણ લય થતાં સાધક ચિત્સાગરમાં મગ્ન થઈને પરમાનંદમય પરમાત્મ

રૂપનો અનુભવ પ્રાપ્ત કરે છે. આ પ્રમાણે થતાં તે સાધકે મટી દૂળને છે અને ધરીર છુટતાં મુખી ચોગીશ્વરભાવથી રહે છે.

સિદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત થયા બાદ સ્વામીજી આનંદભાગના લોચર-ધી નીકળી ક્યારેક દુર્ગોકુડમાં તો ક્યારેક ગંગાતટની ધંધુશુભ શુક્રમાં બે ત્રણ માસ ગાળી આવતા. કહેવાની જરૂર થી કે, તે સમયમાં તેઓ કંઈપણ ખાતાપીતા નહિ. અરે એ તો પછી પાણીનીચે તેમને આવશ્યકતા રહેતી નહિ-અર્થાત્ તેઓ વાયુપરજ નિર્ભર રહી પ્રજ્ઞાનંદમાં મસ્ત રહેતા. આ અવસ્થા પ્રાપ્ત થયા બાદ સં. ૧૬૨૫માં સ્વામીજીએ કૌપીન-ત્યાગ કર્યો.

આ પ્રમાણે પરમાત્મામાંજ નિમગ્ન રહેનારા અને સર્વત્ર અનંતરૂપિણી પ્રાપ્તી દષ્ટિ જેમણે સ્થાપન કરેલી છે તેમને હવે કૌપીનનું આવરણ પણ બીનજરૂરી લાગ્યું. હવે તો અનંત આકાશરૂપી આશ્રયસ્થાન, બૃહિતલ ઉપર રાખ્યા, હશે દિશારૂપી વસ્ત્રો, હાથનું ઓશીકું, અનુકૂળ વાયુનો પંખો, ચંદ્રરૂપી દીપક અને વૈરાગ્યરૂપી વનિતાના સહવાસથી પરમાનંદ પ્રાપ્ત કરી વિપુલ વૈભવશાળી નરેન્દ્રની પેઠે સ્વામીજી પરમ આનંદનો અનુભવ અને ધરીરના નિભાવપૂરતો આહાર કરવા લાગ્યા. કોઈ પણ પ્રકારની સંબંધી વૃત્તિ પણ નહોતી. હવે તેમને મન તૃષ્ણ અને કાષ્ઠ, શત્રુ અને મિત્ર, સર્પ અને હાર, મજ્જિ અને માટી, પુષ્પચર્યા તથા પૃથ્વી, જો બધું સમાન હતું.

મુંદકોપનિષદમાં કહ્યું છે કે:-

यदा पश्यः पश्यते ऋक्षवर्णं, कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनियम् ।
तदा विद्वान् पुण्यपापं विभृय, निरंजनः परमं साम्यमुपैति ॥
मिथતે हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वे संशयाः ।
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् एष्ट पराचरे ॥

-સ્વામીજીએ જોયેલા તમારે તરફ મેં કર્યો, પછી વસ્ત્રો તરફ કર્યો અને ઉપર જન્મારે કૌપીનત્યાગ કર્યો ત્યારે જ્ઞાતીજીએ કહ્યું કે 'સંસાર અને સમાર' હવે તમને પાપ મેં કરે કાં મેં કર્યું નહીં' જન્મપ્રત્યે આપે છે પણ, કદાચ તમને આનંદના મમા અનંદશ્વરના બારકરા-નક સમગ્રતાની તુલી થતેને સમગ્ર સદાચર્ય જોઈ બેસા દેતા.

[સં. ૧૭૧૧-૧૨ તા. ૭ સપ્ટેમ્બર-૧૯૨૫ (જન્મ. ૧૯૨૬)]

અર્થાત્ દષ્ટા, જ્યારે પ્રહાના પણ સ્પષ્ટા, સુવર્ણકાંતિસમન તેજોમય પરમાત્માનાં દર્શન કરે છે, ત્યારે તે પાપપુણ્યનો ભાગ કરી શુદ્ધ થઈને પરમ સામ્ય અનુભવે છે.

તે પરાવર (કાર્યરૂપે અશ્રેષ્ઠ અને કારણરૂપે શ્રેષ્ઠ) પ્રહાનાં દર્શન થતાં અવિદ્યાને લીધે જન્મેલી વિષયવાસનાનો લય થાય છે અને સઘળા સંશયો છેદાઈ જઈને સાધકનાં સઘળાં કર્મોનો ક્ષય થાય છે.

અધ્યાય ૯ મો—નિષ્કામ ધર્મ અને ત્યાગરીલતા

સ્વામીજી આ પ્રભાણે કૌપીનત્યાગ કરીને પુત્રાતન કાળના અસમ્ય મનુષ્યની જેકે જોગણીસમી સદીના સભ્ય લોકોથી બરેલી કાશીપુરીના એક ભાગમાં રહેવા લાગ્યા. દુઃખી, કંગાળ અને રાય કે રંકે સર્વ પ્રકારના મનુષ્યો સ્વામીજીનાં દર્શન કરી કાંઈ ને કાંઈ શુભ લાગણી અનુભવતાં.

જ્યારે કાંઈ સ્ત્રીઓ દર્શન કરવા આવતી ત્યારે સ્વામીજી પાસે બેઠેલા કાંઈ પાસેથી વસ્ત્ર માગી લઈ કેડ ઉપર વિંટાળી લેતા; અને જ્યારે તેઓ આઠી જતી ત્યારે પાછા મૂળસ્થિતિમાં રહેતા.

સ્વામીજી હવે જળપાન માટે પણ પાત્ર રાખતા નહિ. આસનમાં પણ એકે ભક્તે આપેલી સાદરીજ તેમના આસનરથાને પડી રહેતી. દિવસે તેઓ આનંદભાગના વિશાળ ચોત્તાનમાં અંતઃક્રમ થઈ બેસી રહેતા અને રાત્રે મહાનમાં ભૂતલની શમ્યા કરી હાથનું આશિકું બનાવી પડી રહેતા. આમ તેઓ સદા સન્નિધિદાનંદશાગરમાં નિમગ્ન રહેતા.

આનંદભાગમાં સ્વામીજી પધાર્યાં તે પછી અઢાર વર્ષ બાદ ૨૧૦ ભૂધર બાળુએ સ્વામીજીનાં દર્શન કર્યાં હતાં. તે સમયનો ચિતાર આપતાં તેઓ લખે છે કે:—“મેં અનેક સાધુઓનાં દર્શન કર્યાં છે, પણ આવું હાર્યપૂર્ણ પ્રસન્નવદન ક્યાંય બેધું નથી. તાણે દુઃખમાંથી આનંદશાગર ઉછળી ઉછળી તેમના મુખદ્વારા વહી રહ્યો છે અને અહુદ્વારા પણ આનંદાધુનું રૂપ ધારણ કરી શરીર ઉપર ટપડી રહ્યો છે. આવી પવિત્ર મૂર્તિનાં દર્શનથી પણ દુઃખ પવિત્ર થાય છે. શરીર બહુ કૃશ જણાય છે તોપણ તેમાંથી દિવ્ય કાંતિ જળદી ઉઠે છે. જરા, વ્યાધિ આદિ દુઃખોથી તાણે તે સદાયે અલિપ્ત છે. તેઓ મનોબળના આદર્શસમા છે. તેમના મધ્યમ કદના બાંધામાં એકે એક હાડકું તથા પાંસળી જણાઈ આવે છે તોપણ એક નાજવંશીને પણ આંજી નાખે એવો તેમનો પ્રભાવ છે.”

“એક દિવસ અમે પોષ માસના પચોદશીઆમાં ઉઠી સ્વામીજીનાં દર્શન કરવા ગયા; અને જે બેધું તે તો અવલુંનીય હતું. આખી

સુવર્ણત્યાગનો એક બીજો પણ પ્રસંગ બાણવા જેવો છે. દક્ષિણ-
દેશમાં આવેલા બહુરનાં રાણીજીએ સ્વામીજી પાસે દીક્ષા લીધી
હતી. એક વખત એવો મુકદ્દમો ચાલ્યો કે જેમાં રાણીજીની
સઘળી મિલકત બચ તેવો આણીનો પ્રસંગ આવી લાગ્યો. રાણીજી-
એ આ વિષય પ્રસંગે શુરુશરણુ શોધ્યું. સ્વામીજીએ તેમને
કહ્યું કે “આ મુકદ્દમામાં તમારી સામેવાળા ક્ષવશે નહિ.”
સ્વામીજીનો આશીર્વાદ ફળ્યો. રાણીજીએ તરત દોઢલાખ
રૂપિયા સ્વામીજીની સેવામાં મોકલ્યા. કહેવાની જરૂર નથી
કે, સ્વામીજીએ તેમાંથી રાતી પાઈ પણ સ્વીકારી નહિ. ત્યારપછી
રાણીજીએ સ્વામીજીની સંમતિ લઈ આનંદબાગની પાસેજ તે
રૂપિયામાંથી એક અતિથિશાળા બંધાવી, તેમાં શિવમંદિર બનાવી
મહાદેવજીની મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરી. વળી સ્વામીજીનો નિષેધ છતાંય
રાણીજીએ કૃતજ્ઞતાના ચિહ્ન તરીકે, અતિથિશાળાના એક ભાગમાં
સ્વામીજીની આરસની મૂર્તિ પણ પધરાવી. હાલ પણ તે અતિથિ-
શાળા લકતોપ્રત્યે સ્વામીજીના અપાર અનુગ્રહનું સ્મરણ કરાવે છે.

વેદમાં જીવન્મુક્તતાં લક્ષણ આ પ્રમાણે વર્ણવેલાં છે:—“તે
આંતર્જગત તેમજ બાહ્યજગતમાં સર્વત્ર એકલાવે રહે છે, અં-
તરથી પરમાત્મતત્ત્વમાં લીન રહે છે; ત્યારે બીજી બાબતોએ સઘળો
વ્યવહાર ચાલ્યાં કરે છે, પરંતુ તેના કોઈ પણ કાર્યમાં આસક્તિની
ગંધ સ્પર્શીયે નથી હોતી.”

સ્વામીજીને દેશમાત્ર આસક્તિ નહોતી, તેના પ્રમાણમાટે અમે
વાચકવર્ગને પરિશિષ્ટમાં આપેલો પહેલો પત્ર વાંચી જવા લાગામણ
કરીએ છીએ. ઇ. સ. ૧૮૬૮માં સંયુક્ત પ્રાંતના છોટા લાટ સાહેબ
(લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર) આનંદબાગમાં સ્વામીજીનાં દર્શન કરવા
આવ્યા હતા. ત્યારે મેં સને ૧૯૦૪માં છોટા લાટ સાહેબને
સ્વામીજીવિષે એક પત્ર લખ્યો, ત્યારે તો છ વર્ષ થઈ ગયાં હતાં;
તોપણ તેમને સ્વામીજીના ખાસ ખાસ ગુણોનું વિસ્મરણ થયું ન
હતું. સ્વામીજીનો જે દેશમાં જન્મ અને નિવાસ હતો, તેજ દેશના
શાસનકર્તાને પોતાની પાસે આવતા જોઈ તેઓ કિંઈત્વભર્યું
(બહાવર) બની જતા નહિ. “લાટ સાહેબ મને મળવા આવે છે,
અહો! હું કેવો મેરો!” એમ વિચારી પોતાની મહત્તા દર્શાવવા-
નો જરા પણ પ્રયત્ન તેમણે કર્યો નથી તેઓ તો માત્ર અધ્યા-
ત્મ-મહેમાન-ને સતોષ આપવા દત્તેજી હતા; અને લાટ સાહેબ-

ની સાથે પણ વાતચીત કરતાં ચતોષ અને જ્ઞાનદ ધાય છે, જેમ દેખાડવાના અભિલાષી દતા. લાટ સાદેખને પણ જગ્યાનું કે, સ્વામીજી કંઈ પોતાના આબ્યાદીજ ખાસ જ્ઞાનદ અનુભવતા નથી, કેમકે તેઓ તો જીવન-મુક્ત હોઈને તેમને કંઈ બાળતની સ્પૃહા નહોતી, તેમ ધૃષ્ટા પણ નહોતી. તેમની દષ્ટિ અર્ધધન્ય, કામનાશૂન્ય અને દુદ્ધિયવ્યાપાર શાંત હતા. તેઓ સ્વેચ્છા પ્રમાણે જોતા, સાંભળતા, સ્વીકારતા, સુંધતા કે જગતા; પણ તે સઘળું અનામુક્તપણુથીજ થતું. તેમને વિશ્વનો નાશ ધાય એવી પણ ઈચ્છા નહોતી, તેમજ તે હયાત રહે તેમાં પણ તેમને કંઈ નહીં-નુકસાન નહોતું. જીવન-મરણ સૌ સમાન હતું. તેમને કશું જાણવાનું, જોણવાનું કે કરવાનું નહોતું. તેમને મન સ્વર્ગનું ચાલ્યું અને બિશ્વાવૃત્તિ, લાલ અને હાનિ, વસ્તી અને જંગલ, તેમજ બંધ તથા મોક્ષ, x એ સઘળું અરખું હતું. સર્વ પ્રકારના સંકલ્પોની સીમાએ આવી રહ્યા પછી આ જંગલ, પદાર્થ કે વાસના રહેજ ક્યાં? ધ્યાન, ધારણા કે મુક્તિ પણ ક્યાંથી રહે? તેમને કંઈપણ પ્રકારના અનુશાનવિનાશ નિત્યસમાધિ રહેતી. જરૂરજો પડી રહેતા, પણ સદા ચૈતન્યવાન-જગૃત-રહેતા. અપાર વિદત્તા હોવા છતાં પાંડિત્યનું અભિમાન તો તેમનામાં લેશમાત્ર નહોતું. ધન્ય છે એવા થોભીરાજને!

“ન ધાવતિ જનાકીર્ણં નારણ્યમુપદ્યાન્તર્ધીઃ।

યથા તથા યત્ર તત્ર સમયે વાવતિદૃતે ॥”

અર્થાત્ શાંતચિત્ત વ્યક્તિ, માત્ર એકાંત અદ્વયમાં પણ રહેતી નથી, તેમ જનદેલાહલપૂર્ણ વસ્તીમાં પણ નથી રહેતી. તે તો ત્યારે ગમે ત્યારે ગમે ત્યાં રહી શકે છે.

આત્મતત્ત્વમાંજ જે ચકચૂર રહે છે અને જે જીવનમુક્ત હોય છે તેને ધર્મ, અર્ધ, દૈવભાવ, અદૈવભાવ, શુરુ, શિષ્ય, મુ-

* પરિશિષ્ટમા મહારાજ સર મતીદ્રમોદન દાકુરનો પત્ર લુઓ.

x હું વચમાં કાઢીધામમા જઈ એકાદ માસ ઉપરાંત તેમની સાથે રહેતો. સ્વામીજી કૃપાદરીનેજ મને તેમની પાસે રહેવા દેતા; એટલુંજ નહિ પરંતુ રાત્રે પણ, જે જે મજલાવાળા ઘરમા એક કીડીને પણ પ્રવેશ કરવાનો અધિકાર નહોતો ત્યાં તેમની પાસેજ હું સપન કરતો. મેં ખાસ ધ્યાનપૂર્વક એણે છે કે, દેહલાગ પહેલાના છેલ્લાં દશ વર્ષ તો તેઓ નિષ્કિંચ હતા, ધ્યાન, ધારણા, પૂજા, પાક કંઈપણ કરતા નહિ. (બંગાળી લેખક)

રુપાર્થ, અસ્તિત્વ, અનસ્તિત્વ એવું કંઈ પણ રહેતું નથી.

અહા! મુક્ત પુરુષોની કેવી ચમત્કારિક સ્થિતિ! તેઓ નથી જાગતા કે ઉંઘતા, આંખો નથી તો ખોલતા કે નથી મીંચતા; પ્રવૃત્તિયે નહિ ને નિવૃત્તિયે નહિ, સર્વત્ર સમદષ્ટિ, બધીજ સ્થામાં એકલાવ, નિષ્કામ તેમજ સર્વત્ર વિરાજમાન હોય છે. તેઓ કોઈની સ્તુતિ કે નિંદા નથી કરતા. બહારથી વ્યવહાર કરતાં છતાં નિર્લેપ; ધર્મ, અર્થ, કામ એની વાત તો દૂર રહી, પરંતુ આત્મતત્ત્વમાં સ્થિતિ પામેલો માનવી એટલો બધો ઇચ્છારહિત થઈ જાય છે કે તેને મોક્ષની પણ ઇચ્છા રહેતી નથી. તે તો નિઃતૃપ્ત, ધીર, સ્થિર, ગંભીર અને સદા આનંદી હોય છે. તે તો પોતાને પોતામાંજ લીન કરી દઈને સ્વારાજ્યસિદ્ધિને પામ્યો હોય છે.

સ્વામીજી આનંદબાગમાં પરમહંસરૂપે રહ્યા ત્યારપછી પાંચ વર્ષે સં ૧૯૩૦ માં તેમના પિતા મિશ્રીલાલના મનમાં વેરાગ્યને ઉદય થયો તેથી હવે તેમને વધારે વળત ઘેર રહેવું રૂઝુ નહિ તેમને સંસાર અસાર અને મિથ્યા જણાયો; તેમજ મનને અસાર સંસારમાંથી, તેમજ સગાં સંજોગોમાંથી અને ઘરખાસમાંથી ખેંચી લઈ, લગવાનનું શરણ લેવું એજ શ્રેયસ્કર છે એમ લાગ્યું. એક દિવસ સવારમાં મિશ્રીલાલ ગૃહત્યાગ કરી ચાલી નીકળ્યા અને પવિત્ર કાશીપુરીમાં આવી તેમણે પરમકલ્યાણકારી મોક્ષપ્રદ સંન્યાસ શ્રમ ગ્રહણ કર્યો. ત્યારપછી બે વર્ષે તેમણે કાશીમાં દેહ ત્યાગ કર્યો.

પતિ અને પુત્રે ગૃહત્યાગ કર્યા પછી સ્વામીજીનાં દયાળુ અને પુણ્યશાળી માતાજી પણ તીર્થાટન કરવા નીકળી પડ્યાં; અને સર્વ તીર્થોની યાત્રા કરી તેઓ બદ્રિકાશ્રમમાં આવ્યાં. ત્યાં તેમને વિષમ વ્યાધિ લાગુ પડ્યો. ત્રિકાળજ્ઞાની સ્વામીજી યોગબળથી માતાજીની દુઃખી સ્થિતિ જાણી જઈને કાશીથી માતાજી પાસે જઈ પહોંચ્યા. સ્વામીજી આવી પહોંચતાં માતાજીએ પુત્રના ખોળામાં મસ્તક રાખી “બદ્રિનારાયણ”નું પાવનકારી નામ લેતાં લેતાં જીવનલીલા સમાપ્ત કરી. આવાં જીવન્મુક્ત માતૃપિતાને ત્યાં સ્વામીજી જેવા પ્રજ્ઞાનિષ્ઠ પુત્ર જન્મે એમાં આશ્ચર્ય શું ?

સ્વામીજીનાં ધર્મપત્ની પણ કાશીમાં આવી, ઉગ્ર તપશ્ચર્યા કરતાં કરતાંજ આ ભૌતિક દેહને ત્યાગ કરી પરમ પાવનકારી જ્યોતિમાં લળી ગયાં હતાં.

અધ્યાય ૧૦ મો—ભક્તો તથા દર્શકો

પ્રાણીમાત્રને પ્રેમનું દાન કરવા સાફ જાણે સ્વામીજી પુણ્ય-ભૂમિ વારાણસીમાં રહેવા લાગ્યા અને પહેલા વર્ષે એક ઠલાક, બીજે વર્ષે બે ઠલાક અને ત્રીજે વર્ષે આખો દિવસ આનંદભાગનો દરવાજો ખોલ્યો માટે ખુલ્લો રહેવા લાગ્યો. હવે દેશદેશાંતરથી અસંખ્ય સ્નાત્રીઓ સ્વામીજીનાં દર્શન અને અમૃતમય ઉપદેશોના લાભેલા લાગ્યાં મહાપુરુષના આ ઉદાર વિશ્વવ્યાપી પ્રેમમાં હિંદુ, મુસલમાન, ખ્રિસ્તી—સૌ કોઈ એકસરખી રીતે આનંદ અનુભવતાં; કેમકે સ્વામીજીનાં એ દિવ્ય પ્રેમમાં પોતાનું કે પારકું, ઉંચ કે નીચ, તેમજ નામ, રૂપ કે જાતિભેદને અવકાશજ ન હતો. ત્યાં તો કેવળ પ્રેમનું—આત્મભાવનું—સામ્રાજ્ય પ્રવર્તતું હતું.

“स यथैमानद्यः स्यन्दमानाः समुद्रायनाः समुद्रं प्राप्या-
स्तंगच्छन्ति भिद्येते तासां नामरूपे समुद्र इत्येवं प्रोच्यते। एवमे-
वास्य पारिदृष्टिमाः पण्डितकलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं
गच्छन्ति, भिद्येते नामरूपे पुरुष इत्येवं प्रोच्यते। स एषोऽकलोऽ-
मृतो भवति तदेव श्लोकः ॥ (અર્થર્વવેદ—પ્રશ્ન ૬, શ્લોક ૫)

અર્થાત્ સમુદ્ર તરફ વહેતી નદીઓ સમુદ્રમાં મળતાં, નામ-રૂપનો લય પામી “સમુદ્ર”રૂપે જ ઓળખાય છે; તેજ પ્રમાણે પરમ પુરુષપ્રતિ પ્રયાણ કરતાં જીવજીવ પરિવ્રજાની સોળે કળા તેમાં જ લીન થવાથી તેના નામરૂપનો લય થાય છે અને તે અકલ અને અમર થાય છે; અને તેથી તે જીવને માત્ર પરમપુરુષજ કહેવાય છે.

હવે સ્વામીજી નિષ્ક્રિય, નિર્દોષ અને નિરંજન બ્રહ્મતેજને વળ, રથજ, ઘટ, પટ, ખર, વાનર, મનુષ્ય—સર્વમાં એવા લાગ્યા.

“ભારતવર્ષમાં તેજના જેવા બ્રહ્મવિદ્યાના પંડિત કોઈ નહોતા; પણ મું કોઈ પંડિતનાજ નજરથી જાનને મુન્ન કરી ચાલ્યું છે તેઓ તે પોતાના દિવ્ય ચારિત્ર અને પ્રેમધર્મ જરૂર જાણી ગયા હતા.

(‘સંસ્કૃત’ ગ્રંથ નવમી ૧૩૦૧—૧૩૦૬)

તેઓ પ્રહ્લાનંદમાં નિમગ્ન રહીને હિંદુ કે અહિંદુ કોઇનો પણ લેદભાવ રાખ્યા સિવાય તે પરમપ્રસાદી વહેંચવા લાગ્યા; અને સૌ શ્રોતાઓ તેમનું સંભાષણ સાંભળી પુલકિત થવા લાગ્યા ! આ રીતે આનંદળાગ તો “ત્રેમળગર” બની રહ્યું હતું. જેને વિદ્યુત પ્રકાશિત કરી શકતી નથી, જેના તેજથીજ સૂર્યચંદ્રાદિ પ્રકાશમાન છે, એવા અજન્મા, અચળ અને વિષયાતીત પ્રભુને જાણીને સ્વામીજીએ જે અમૃતપદ પ્રાપ્ત કર્યું હતું; તેથી હવે સ્વામીજી ત્રણે અવસ્થામાં એકસરખી ચૈતન્યસમાધિમાં રહેતા.

અપરિચિન્ન પરમ તત્ત્વનો આશ્રય લેવાથી સ્વામીજીને હવે પરિચિન્ન વસ્તુમાં લેશમાત્ર મમતા રહી નહોતી. તેમના દર્શને આવતા લોકોમાંથી તત્ત્વજ્ઞો તો સમજી જ લેતા કે, સ્વામીજીનું મન આ પાપમય સંસારમાંથી ઉઠી જઇને કોઇ લોકાતીત સ્થાને પહોંચી ગયું છે અને ત્યાંનો અનુપમ આનંદ ભોગવતાં પોતે આનંદપૂર્વક હાસ્ય કરે છે. તેમના મુખમાંથી ‘ત્રેમ, ત્રેમ’ એજ શબ્દો વહી રહ્યા છે. તેમની આગળ ભલેને ગમે તે હાજર થાય, તેઓ સચેતન જીવને જોતાંજ આનંદથી પ્રકુલ થઈ જતા અને જીવમાત્રને તેની શક્તિ પ્રમાણે ચૈતન્યજ્ઞાનનો યોગ આપી ત્રેમામૃતથી પુલકિત બનાવતા.

જેમ જેમ વખત જતો ગયો, તેમ તેમ સ્વામીજીની ખ્યાતિ ખૂબ ફેલાઈ; અને આ મહાપુરુષના મહાત્રેમથી ખેંચાઈ જનસમાજ આરે દિશાએથી કીડીઓની માફક ઉભરાવા લાગ્યો. કાશીનરેશ મહારાજ ઇશ્વરીપ્રસાદ સિંહ બહાદુર (જી. સી. એસ. આઈ.) તો સ્વામીજીનાં દર્શન કરવા સૌથી પહેલા આવ્યા હતા. તેમણે પોતાના રામનગરના રાજભવનમાં સ્વામીજીની આરસની મૂર્તિ પધરાવી છે સ્વામીજી હજીયે લોકોમાં બહુ પરિચિત થયા નહોતા, હજીયે તેઓ ઘણો વખત ભોંયરામાં રહેતા હતા; પણ કોણ જાણે ક્યાંથીયે ખબર મળી કે, રૂશિયાના છેલ્લા આર* (તે વખતના પાટવી પુત્ર, સ્વામીજીનાં દર્શન કરવા આવ્યા હતા. સ્વામીજી ભોંયરામાંથી બહાર નીકળી ઉપર આવીને જીએ છે તો કોઈ બે સાહેબો તેમનું રાહ જોતા આનંદળાગમાં ઉભા છે. સ્વામીજીને જોતાંજ તેઓ ઉતાવળા ઉતાવળા તેમની પાસે આવ્યા અને યથોચિત સન્માન વિધિ કર્યા પછી તેમણે જણાવ્યું કે, તેઓ સ્વામીજીનાં દર્શનમાટેજ આવ્યા છે. એ સાંભળી સ્વામીજી ઘણા ખુશી થયા અને પરિચર

* જેને પદ્મવટ કરી ચિસ્ત્રેદ કરવામાં આવ્યો હતો તે.

પૂછતાં જણાવું કે, રૂશિયાનો શાહજાદો પોતાના નાનાભાઈ ગ્રામે તેમની સમક્ષ હાજર છે.

ત્યારબાદ અયોધ્યાનરેશ મહારાજ સર પ્રતાપનારાયણ ત્રિવેદ બહાદરે (કે. સી. એચ. આઈ.) કાશીપુરીમાં આવી સ્વામીજી પાસે દીક્ષા લઈ તેમના અનન્ય ભક્ત થયા હતા. તેઓ યજ્ઞી વાર અયોધ્યાથી સ્વામીજીનાં દર્શન કરવા આવતા અને બીજા સ્વામીજીની સેવા કરતા.

એક વખત મહારાજ સર પ્રતાપનારાયણ સ્વામીજીની સેવામાં કાશીએ આવ્યા. કેટલાક દિવસ પછી તેઓ ઉપર તરત અયોધ્યા પાછા ફરવાનો તાર આવ્યો; પણ સ્વામીજીની રત્ન લેવા જતાં, સ્વામીજીએ તેમને તે દિવસે કાશી છોડીને જવાની વારંવાર ના પાડી. મહારાજની સ્થિતિ કદેહી થઈ પડી. એક તરફ ખાસ કામમાટે તેઓને તત્કાળ અયોધ્યા જવાની જરૂર અને બીજી તરફ સ્વામીજીનો નિષેધ, એ સ્થિતિમાં કંઈ પણ નિર્ણય કરી શક્યા નહિ. છેવટે સ્વામીજીએ કહ્યું કે, હવે જો જવું જ હોય તો જે ગાડીમાં જવા તૈયાર થયા છે તે છોડી બીજી ગાડીમાં જાઓ. સ્વામીજીનો આદેશ મહારાજએ ચિરોધાયું ગણ્યો, અને બીજી ગાડીએ જવા રાજઘાટ સ્ટેશને આવતાં મહારાજને ખબર મળ્યા કે “આગલી ગાડી જ્ઞાનપુર પાસેના એક સ્ટેશને બીજી ગાડી સાથે અથડાઈ પડી અને અનેક લોકો માર્યા ગયા છે.” આ સમાચાર જાણ્યાથી મહારાજ સ્વામીજીના નિષેધનું રહસ્ય સમજી ગયા. આ ઘટનાની સત્યતાનિષે ખાતરી કરવા અમે (ખંગાળી લેખકે) તેમને એક પત્ર લખી પૂછાવું હતું તેના ઉત્તરમાં તેમણે લખેલો પત્ર પરિશિષ્ટમાં આપીએ છીએ. (જુઓ પરિશિષ્ટ, પત્ર ૩ નો.)

સ્વામીજીના માહાત્મ્યની વાત સાંભળીને કેમકે એટલાં બધાં સ્ત્રીપુરુષો દર્શન સારૂ દરરોજ આનંદબાગમાં આવવા લાગ્યાં કે તેમની સંખ્યા ઠાઠવી સુફેલ પડે. હિંદુસ્થાની, ખંગાળી, મદ્રાસી, મહારાષ્ટ્રી, ગુજરાતી, પંજાબી, પંચગૌડ, દ્રાવિડ, તેલંગી, સોરઠી, હિંદુ, મુસલમાન, બ્રહ્મસમાજ, શીખ, ક્રિસ્તી-ખ્રિસ્તી ઇત્યાદિ સર્વ ધર્મના અને સર્વ વર્ણના અનેક લોકો તેમનાં દર્શનનો લાલ લેવા આનંદબાગમાં આવવા લાગ્યા. યુરોપના આઈસલાંડ, જર્મની, ઈંગ્લાંડ, ફ્રાન્સ, રૂશિયા, બેલજીઅમ, નોર્વે, ઇટાલી તથા અમેરિકા તેમજ એશિયાના ઓસ્ટ્રેલિયા, ચીન, જાપાન, ન્યુઝીલેન્ડ

વગેરે દેશોનાં જ્ઞાની તથા ઉચ્ચ દરજ્જાનાં ગૌરાંગ સ્ત્રી-પુરુષો આ સર્વત્યાગી નમ્ર સંન્યાસીને જોવા સાફ દરરોજ સંખ્યાબંધ આવવા લાગ્યાં. કોઈ કોઈ દહાડો તો લોકોની સંખ્યા એક હજાર સુધી પહોંચતી. કોઈ કોઈવાર સ્વામીજી દર્શન આપવાં સમૂળમાં બંધ કરી દેતા, પરંતુ તેમની બાંધીને કોઈ ગણકારતું નહિ. આનંદબાગનો દરવાજો અંદરથી સાંકળ-આગળાથી સજ્જડ બંધ કરેલો હોય છતાં દર્શનાતુર લોકો બહારની બાબુએ ટાંખ્યાંજ કરતા. તે લોકોનો જીજ્ઞેષોજ ઉદ્દેશ ન હતો, ફક્ત ક્યારે ફરીને દરવાજો ઉઘડે અને તેઓ એ જગદ્વિખ્યાત યોગીપુરુષ ભાસ્કરાનંદની પદ્માસને ઊરાજેલી પુણ્યપવિત્ર મૂર્તિનાં દર્શન કરી નેત્રોને સાર્થક કરે, હવન ધન્ય કરે. એજ ઉદ્દેશ હતો. કોઈ કોઈ દિવસ તો એટલા બધા લોક આવતા કે જાણે આનંદબાગમાં મેળો ભરાયો ન હોય.

સ્વામીજીની શિષ્યસંખ્યા એક લાખ કરતાં પણ વધારે હશે. ૧૮૯૮ની સાલની યાદીમાં જોતાં સ્વામીજીના કિંડુ સ્થાની અને બંગાળી રેખ્યુટી માનિસ્ટ્રેટનો હોદ્દો ધરાવનાર શિષ્યોની સંખ્યા ૩૨૫, તથા મુન્સિફ અને સળજજળના હોદ્દાવાળા શિષ્યોની સંખ્યા ૫૬૬ ની મળી આવે છે. તે ઉપરાંત કેલકત્તા, અલાહાબાદ, મુંબાઇ, પંજાબ વગેરે સ્થાનોના જે મોટા મોટા વકીલ-બેરિસ્ટર, ઇન્જિનિયર, ડોક્ટર તથા ઉચ્ચાધિકારી રાજપુરુષો તેમના ભક્ત અને શિષ્ય હતા તેમની સંખ્યા તો કોણ ગણી શકે ? આનંદબાગમાં આવી કેવળ દર્શનજ કરી ગયા હોય એવા લોકોની સંખ્યા નહિ તોય વીસ-પચીસ લાખ હશે.

આનંદબાગમાં આવી સ્વામીજીએ મુકામ કર્યા પછી થોડાજ સમયમાં મોટા મોટા રાજ-મહારાજ વગેરેએ આવીને આનંદબાગની નજીકમાં બંગલાઓ વગેરે બાંધીને વસવાટ કર્યો. તેથી રોજિંદામાં એ સ્થાન એક રાજવાડા જેવું થઈ રહ્યું. કારણે રાજાને મહેલ અમીરોમહેલને સામે તીરે આવ્યો હતો. ત્રિંગલિ રાજા સ્વામીજી જે ઘરમાં રહેતા હતા તેની પડોશમાંજ એક મહેલ બાંધે. બાંધતી તેમાં સહકુટુંબ રહેવા લાગ્યા. બીજી બાજુએ એ મહેલમાં મહારાજા તરિયા અને અન્યેસના રાજા વગેરે રહે. આનંદબાગની મહુ નજીકમાંજ બંગલા બાંધવા.

આનંદબાગની બાજુએ રાજા રાજા મહારાજા મહારાજા ભાસ્કરાનંદ

સ્વામીજીના લક્ષ્મી સિધ્ધ હતા, એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી. શ્રી, અયોધ્યા, કાશ્મીર, દેવા, નાટોર, ભિંગા, હંમરાઓન, રેતિયા, શિયારચોલ, દરભંગા, (કેટલાં નામ ગણાવીએ?) ઉદ્યાનાદ નિબળ, મુશિંદાનાદના નવાળ, રામપુર રાજ્યના મુસલમાન રાજકર્તા વગેરે તેમના ખાસ ગુણુઓ હતા એ સર્વેના તેઓ ખાસ પરિચિત હતા અને બધાના તેઓ ભક્તિપાત્ર હતા.”

દિલ્હીના આગલા બાદશાહના વંશજ, દુર્ગાકુંટના નવાળ સાહેબ આદિ અસંખ્ય મુસલમાન સૌપુરુષો પણ સ્વામીજીનાં દર્શન કરવા તથા તેમનાં વચનામૃત સાંભળવા સારૂ આનંદબાગમાં આવતાં. કાશ્મીરના પ્રસિદ્ધ પંડિતો, ડેખુટી માન્નિસ્ટ્રેટો, મુસલમાન ક્રાંતવાદ અને બીજા ઉચ્ચ પદાધિકારી રાજપુરુષો ઘણી રસ્વામીજીની ખાસે આવતા; અને કાયા-મનસા-વાચા ફક્ત રેટલીજ પ્રાર્થના કરતા કે, જ્યાંસુધી સ્વામીજી મહારાજ કાશ્મી-માં જિરાજે ત્યાંસુધી તેમની બદલી બીજે ઠેકાણે ન થાય.

સ્વામીજીનાં દર્શન કરીને માનવજીવન સાર્યક કરવા કિંવા તેમની પાસે મંત્ર શ્રદ્ધા કરી ઔદિક અને પારલૌકિક કલ્યાણ સાધ-વાની આશાએ રાજ-મહારાજઓ આવતા, તે સિવાય અમારા જેવા દીનદીન મનુષ્ય પણ તેમની કૃપાનો લાભ મેળવતા તેમની તો સંખ્યા કાંઠીજ મુરઠેલ છે. કેટલા બધા ક્રાંતવાદ-તૂટલાં મલિન વસાધારી રસ્તા-ના કંગાલો, કેટલા દન્યાદાન દેવાને અસમર્થ એવા મનુષ્યો તેમની સહાયની આશાએ આવી “ગદન જાંસારસંકટમાંથી ઉગારો” એવા નાદે આનંદબાગને સતત યજ્ઞવી મૂકતા; કેટલાય અસાધ્ય રોગોથી પીડાતા દરદીઓ અમૃતપાત્રથી આનંદબાગને બીજવતા; તેમની ગળત્રી કાણ કરી શકે ?

એક દિવસ કલકત્તામાં ભવાનીચરણ દત્તની ગલીમાં રહેતા મેડિકલ કોલેજની પરીક્ષામાં પાસ થયેલા ડોક્ટર બ્રાહ્મી મહાશય સ્વામીજી પાસે આવ્યા તે પોતે ડોક્ટર હોવા છતાં પોતાનો ચોદ વર્ષનો અગ્રદલનો વ્યાધિ મટાડવા અશક્ત નીવડ્યા અને અતે વસણ પીડથી તરફડતા સ્વામીજીને ચરણે આવ્યા હતા. સ્વામીજીએ તેમનું કષ્ટ જોઈ દયા કરીને તેમના પેટપર કુદા એક જ વાર ૧૫ થી ૨૦ એટલે સુધી વારમાં તેમની સકળ પીડા દૂર થઈ ગઈ. આ જોઈને મરી તો ખાત્રીજ થઈ ગઈ કે, ખરે ! જ્ઞાનગગનમાન બીજુ જન નથી. પોતે નાસ્તિક ડોક્ટર મહાશય આ બનાવથી તેજ દલે

નુરાગીસિવાય કોઈને પણ પાંચ મિનિટ કરતાં વધારે વખત મીજ પોતાની પાસે રહેવા દેતા નહિ. કેમકે એ પ્રમાણે ન તો એક કલાકમાં ત્યાં આગળ એટલી બધી વીડ જામી જતી કોઈનાથી સરળ રીતે વાતચીત થઈ શકતી નહિ, અને સ્વામીને પોતાને પણ શાંત રહેવું પડતું.

એ તો એક સાધારણ નિયમ છે કે, જગતમાં સમાન કોટિના ઠેકા વચ્ચે પરસ્પર મિત્રતાની ગાંઠ બાંધાય છે. દીનદીન કંગાલ શ્રાદ્ધે ધનવાનની અથવા તો પશ્ચિતની સાથે મૂખની મિત્રતા તથાનો દાખલો મળવો અત્યંત વિશ્વ હોય છે. ધર્મજગતનો નેયમ પણ એવોજ છે. તે સુજળ સ્વામીજીને દાશીનિવાસી વેખ્યાત વેદાંતી વિશ્વદાનંદ સ્વામીની સાથે મિત્રતરીકેના સંબંધ હતો; સ્વામી વિશ્વદાનંદ પણ તેમને “બટેદાદા” એટલે “મોટા-બાઈ” કહીને યોદ્ધાવતા હતા. વળી મળવા માટેજ મહાત્મા તેલંગ-સ્વામી કોઈ કોઈ વાર સ્વામીજી પાસે આનંદબાગમાં આવતા, તેમજ સ્વામીજી પણ પ્રસંગોપાત તેલંગસ્વામીની કુટિરે જતા હતા.

એક વખત બપોરે મહાત્મા તેલંગસ્વામી આનંદબાગમાં આવ્યા. સ્વામીજી પણ તત્કાળ, એક પહેરેગીરને ખાગતા બાંધ દરવાજાનું રક્ષણ કરવાનું સોંપી, મહાત્મા તેલંગસ્વામી સાથે બાગમાંના એક કેતકીકુંજ તરફ ગયા. આશરે અર્ધ કલાક પછી બિહાર દેશનો એક રાજા આનંદબાગના દરવાજા પર આવી કમાડ કોકવા લાગ્યો. પહેરેગીરે સ્વામીજીની મનાઈ છે એમ જણાવી તેને બીજે કોઈ દિવસે આવવા સૂચવ્યું; પણ ધનમદથી છટેલા ઉદ્ધત સ્વભાવના રાજાને તે અસહ્ય લાગ્યું, કેમકે તેના રાજ્યની આમદાની વાર્ષિક વીસલાખની હતી. પહેરેગીર કમાડ ખોલતો નથી એમ જોઈ તેણે પોતાની સાથેના શસ્ત્રધારી બે સેવકોને વરંડો ફેંદી બઈ અંદરથી કમાડ ખોલી નાખવા હુકમ કર્યો. પ્રળય પ્રતાપી રાજાનો તે હુકમ તત્કાળ અમલમાં આવ્યો. આણી તરફ પહેરેગીર બજારકારે દરવાજો ઉઘડતો જોઈ સ્વામીજીને તે વાતની ખબર કરવા કેતકીકુંજ તરફ ઉતાવળો ઉતાવળો ગયો, તેની પાછળ પાછળ રાજા પણ ગયો; કિન્તુ રાજાએ જઈને શું જોયું? તેણે હીકું કે, તેલંગસ્વામી અને સ્વામીજીના દેહો કેતકીકુંજની જમીનપર શબવત્ પડ્યા છે. બંનેએ પોતપોતાના દેહનો યોગ્ય વખત માટે પરિત્યાગ કરી, તે વખતે કયા અમર ધામમાં-કયી લોકાતીત દિવ્યબૃમિમાં-વિચરણ

શ્રીને તેમજ મિત્રનામ વૃદ્ધના પાતળના અંધ દેવના હૃદયે,
તેના નિર્મલ દેવના પાતળ અંધના નખા, નકાપિરે કે કેવર કે કેવર
પ્રજાના લેવ રહેના જલ્દના નાક, નિમ્ન અંધ, અંધ કે કે, કે કે
કેવર દિવસ તેા રાત્રિમાં જનને હર્ષમની અંધી કદી જેના, અને દીવ
દરીક, કાનર, કેવરના-કે અંધના સંમની નાકે નેવેના કેવરના
નાલો કરતા. કે કેવર કેવર કેવર દિવસ કાઠા કાઠા રાત્રિમાં,
અંધ, અંધી છેલ્લાનાં એટલાં અંધાં આવી મારાં ને અંધનાં
માવતાં કે તે દિવસે દીન-દગિરે તેમનાં રહેનાં લોક કુલક કુલ
પરવા, એટલા મારેના એકાદ દિવસ નેવેના કેવર દીન-દગિરેના
રાત્રિ આપના જે હોશે કેવર રાત્રિમાં પાતળને અંધ
તેમની પાત્રે આપના તેમની સાથે તેજો પાતળ કરતા નહિ, કાઠીના
કેટલાક લોકના ઉપદેશથી તેમને અંધ વિહિત સ્ત્રી, નેવેના રાત્રિ
મહારાજાઓથી પ્રેરાઈને અને કેવર કેવર વાર પાતળના પાતળમાં રહેનાં
સર્ગાં અંધીઓ અસાધ્ય રાગોની શાંતિ મારે અંધાં લેવા
આવતા, અંતર્યામી સ્વામીજીએ મને મનોમન વિચાર બહારી જઈને
તેમને આનંદભાગમાં પ્રવેશવ કરવા રેતા નહિ, એવી રીતે પણ
કેવરના માણે બહાર સર્વત્ર એમ ફેલાવતા કે, સ્વામીજી આગળ હજી
મોટા લોકોનેજ આદરસહાર મળે છે. જે બંને દિવસર છે, જે
એક કોડી સુધી હાથમાં ઝાલતા નથી અને જીવનાની સાથે
સાચુનીજ આપ-લે કરવામાં જે આનંદ મને છે, તે મહાપ્રેમીની
આમળ મરીજ કે તવં મરને બેર નહોતો; એમ કહેવાની જરૂર છે ?
તેમની આમળ છેક દરિદ્રમાં દરિદ્રથી માંડીને તે મોટા રાત્રિ-મહા-
રાત્રિ સુધીના લોકો જતા, કિન્તુ ધની-નિર્ધનના બેરને તેઓ
સમજતાજ નહોતા, નિર્ધનને છાંડીને ધનીની ખુશામત કરતા તેઓ
કદી જણાયા નથી. આનંદ અને પ્રેમની તેઓ સાક્ષાત્ મૂર્તિ હતા.

આચાર-વ્યવહારમાં ચૂસ્ત હિંદુ હોવા છતાં ઉદારદૃષ્ટિ
સ્વામીજીએ લોકના અંધી માણસોને બાબુ ચંડીચરણ બચુને
મનોપવીત આપ્યું હતું. ચંડીબાબુના જેવા સ્વામીજીનો અનન્ય
લગ્ન કેવર દીવમાં આવશે. એક દિવસ ચંડી બાબુને અચાનક
એવા જાવ થયો કે, તે પોતાને હાથે રસોઈ બનાવીને સ્વામીજીને

“ મોર પ્રેમ એમોડ ” નામના પુસ્તકમાં એક કેકાણે માર્કટપેન
સાહેબે લખ્યું છે કે “ અમે ત્યાં ગયા ત્યારે અમારે પણ ખામમાળ
હોવા રહેવું પડ્યું હતું.”

આરોગાવે; પણ બીજીજ પળે તેમને લાગ્યું કે, ઉંચા હાથ કરેલ ઠીંગુળની માફક ચાંદો પકડવાનો ખાલીજ પ્રયાસ તે કરે છે; કાચુ છે તે બલિએ ચૂક્ર હતા. પણ કેવું આશ્ચર્ય ! ચંડી બાળુ આનંદ બાગમાં એકાન્ત સ્થળે એકલા બેસી એ પ્રમાણે વિચાર કરતા હતાં એવામાં એકાએક તેમણે સ્વામીજીને પોતાની સન્મુખ આવી ઉભેલા દીઠા. સ્વામીજી ચંડી બાળુના મનની વાત બાણી લખે ચંડી બાળુને બોલવાનો વખત પણ ન આપતાં બોલ્યા કે:— “જે, લોક તને ચૂક્ર કહે છે, પણ તુંજ ખરો બ્રાહ્મણ છે. હું તને ઉપવીત આપીશ. મારી બહુ ઈચ્છા થઈ છે કે, હું તારા હાથની બનાવેલી રસોઈ જમું.” ચંડી બાળુ ઉત્તરમાં શું બોલ્યું તે કંઈ સમજી શક્યા નહિ; તે તો નિસ્તબ્ધલાવે એકીટસે સ્વામીજી તરફ જોઈ રહ્યા, તથા તેમનાં બંને નેત્રોમાંથી પ્રેમાશ્રુ વહેવા લાગ્યાં. બીજેજ દિવસે સવારના પહોરમાં સ્વામીજીએ ચંડી બાળુને વિધિપુરઃસર પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવીને ચસોપવીત ધારણ કરાવ્યું, અને તેમનાજ હાથની બનાવેલી રસોઈ જમીને તેમના મનની અભિલાષા પૂર્ણ કરી; કિન્તુ સ્વામીજીએ ચંડી બાળુને આજ્ઞા કરી હતી કે, બ્રાહ્મણ સિવાય બીજી કોઈ પણ વર્ણના હાથની રસોઈ તેમણે જમવી નહિ.

શ્રી કાશીધામમાં આવ્યા પછી આ પ્રમાણે પરમાનંદથી ચાંડાળ વગેરે સર્વ કોઈને પ્રેમવારિથી સ્નાન કરાવતા થકા સ્વામીજી છઠ્ઠીસ વર્ષ રહ્યા, પરંતુ દેહાવસાનનાં છેલ્લાં છ વર્ષ તો તેમણે આનંદબાગનાં દ્વાર સર્વદા સૌ કોઈ માટે સતત ખુલ્લાં મૂક્યાં હતાં હરકોઈ વખતે હરકોઈને તેમનાં દર્શન મળતાંજ.

કાશીવાસી સાહુદય તેલી નામનો એક દીનહીન લીજાર સ્વામીજીને બહુ પ્રિય હતો. તે દરરોજ વહેલો પરાદીઆમ સૌથી પહેલો સ્વામી નાં દર્શન કરવા માટે નિયમિત રીતે આવતો સ્વામીજી પણ તેને જોતાં વારમાં “આવ મારા બાળુ” એમ કહી વાત કરતા. જે લોક કહેતા કે, પૂત્યપાદ સ્વામીજી દેવળ ધર્મ માની અને અધિકારી લોકોનો વિશેષ આદર કરે છે, તેમનું એ કથ બીજકુલ પાયાવગરનું હતું.

સ્વર્ગસ્થ બાળુ જુદેવ સુષોપાધ્યાય (સી. આઈ. ઈ.) સ્વામીજીના પરમ ભક્ત હતા. જુદેવ બાળુના સંબંધમાં તેમના સુયોગ્ય પુત્ર કેમચુડી માલમ્બેટ બાળુ સુકુન્દેવ સુષોપાધ્યાય તરફથી જે પત્ર લેવામાં આવ્યું તેના અર્થમાં તેમણે (અભિજિતમાં પત્ર નં. ૪ વાંચી)

આનંદભાગમાં આપન કરેલી સ્વામીજીની ભૂતિ નીચે લખેલો
 ॥ શ્લોક ભૂદેવ બાબુનો રચેલો છે:—

જાતો મલ્લકુલે સ્વતો હિ પવિત્ર પૂતઃ પુનર્વિધયા ।

જ્ઞાનેન જ્વલિતસ્તપોભિ રુદિતો માક્ષં મહોમૂર્તિમત્ ॥

ભિત્ત્વા સંતમસં પ્રયોધ્ય જગતી માનંદયન્પ્રાણિનો ।

જ્ઞાનપ્રેમમયોર્ઝ્વેન્દ્રમિલિતઃ* શ્રી માસ્કરાનન્દકા ॥

અર્થાત્ શાસ્ત્રાનંદ, સ્વામીસંબંધી કહે છે કે “આપનો
 શ્રાદ્ધલુપ્તમાં જન્મ છે, સ્વભાવથીજ પવિત્ર છો; પરંતુ સગુણ
 વિદ્યાની ઉપાસના કરીને વિશેષ પવિત્ર થયા છો. નિર્ગુણ જ્ઞાનથી
 આપની કાંતિ વિશેષ અગ્રી ઉડી છે. અખંડ નિર્વિકલ્પ સમાધિથી
 આપનું પ્રકાસેજ વિશેષ પ્રકાશી નીકળ્યું છે. અરે ! વધુ શું કહીશો ?
 આપ તો સાક્ષાત્ પ્રકાશ છો. વળી જેમ સૂર્ય અંધકારનો નાશ કરી,
 પ્રાણીમાત્રને જાગૃત કરી આનંદિત કરે છે, તેમ આપ પણ જીવોના
 અસાધ્યકારનો નાશ કરી, મોહનિદ્રામાંથી જાગૃત કરી તેમને
 પ્રદાનકરેના માર્ગ દર્શાવો છો. હે યતીન્દ્ર ! આપ સાક્ષાત્ જ્ઞાન અને
 પ્રેમની ભૂતિરૂપે શોભી રહ્યા છો.”

દરબંગાનરેશ જીવનના કથા સમયે સાચા મુખી હતા?

દરબંગાધિપતિ સ્વબંધારાજ લક્ષ્મીચર બહાદુર (કે. સી.એસ.
 આઇ.) સ્વામીજીના ખાસ ભક્ત હતા. મહારાજનાં સર્વ પ્રકારનાં
 મહત્કાર્યોના મુખ્ય સલાહકાર સ્વામીજીજ હતા. ગત ૧૮૯૭-૯૮
 ની સાલના ભયંકર દુષ્કાળમાં મહારાજે પોતાની પ્રજાના સંકટ-
 નિવારણાર્થે એકી રકમે આઠલાખ રૂપિયા આપ્યા હતા. આટલી
 મોટી રકમ બીજે કોઈ પણ આપી શકે નહિ, કિન્તુ આ જ્ઞાનની
 પ્રલાહ આપનાર પરદુઃખે દુઃખી થનાર સ્વામીજીજ હતા. એક વાર
 કોઈ સંબંધીએ મહારાજ બહાદુરને પૂછ્યું કે, તેઓ જીવનના કથા
 સમયે સાચી વધારે મુખી હતા; તેના જવાબમાં મહારાજે કહ્યું—
 “જુઓ, હું બંગાળા દેશનો એક મૂખ્ય ગણ છું; ધનમાં, માનમાં—
 સર્વ ગાબતોમાં મને અનેક જણ મોટા કહે છે. મારે દાસ, દાસી,

* ભૂદેવબાબુના ‘યતીન્દ્રચરિત્’ ના ‘ઝર્જરેન્દ્ર’ એવો પાઠ છે,
 પરંતુ શિલાલેખમાં તો ‘ઝર્જરેન્દ્ર’ હે ‘ઝર્જરેન્દ્ર’ નો સમાસ આ
 પ્રમાણે કરવામાં આવ્યો છે—ઝર્જર પરમાન્માનં વાતિ-જ્ઞાનાતિ इति
 ઝર્જરવાઃ યતિ . । વળી શુનિમાં વ્યુ છે કે ‘સૂર્ય આત્મા જગત-
 સ્વસ્થુવચા ।

ગાડી, ઘોડા, હીરામાણેક-કશાનો અભાવ નથી. હરહમેશ સેંકડો મનુષ્યો મને સુખી રાખવા માટે તનતોડ મહેનત કરી રહ્યા છે. હિંદુસ્થાનના ગવર્નર જનરલના રાજદરબારમાં, ગવર્નર સાહેબના સભાસ્થાનમાં, વિલાસીઓના વિલાસભવનમાં, ગરીબોના ઝુંપડામાં, સંન્યાસીઓના પવિત્ર આશ્રમમાં, અરે ! ભારતનાં સર્વ સ્થાનોમાં હું યથેચ્છ ગમન કરી શકું છું, કેાઈ કેાણે કેાઈ પણ વખતે મારા માન-સન્માનમાં ખામી આવતી નથી; પરંતુ જે દિવસે મને કાશીધામમાં પરમહંસશ્રેષ્ઠ મહાત્મા ભાસ્કરનંદ સ્વામી જીનાં પ્રથમ દર્શન થયાં, તે દિવસે જે આનંદનો અનુભવ મેં કર્યો છે તેનું વર્ણન કરવાની મારામાં શક્તિ નથી. જે સમયે સ્વામીજી મને ઉદ્દેશીને બોલ્યા કે ‘જો, લોકો મને ત્યાગી કહે છે, પણ મને વિચાર થાય છે કે, શું હું ખરે ત્યાગી છું ? જો તેમજ હોય તે પછી તને આવતો જોઈને મારું મન આજે કેમ વિચલિત થયું ? તે સમયે સ્વામીજીને એમ કહેતા સાંભળીને મને જે અનહદ આનંદ થયો છે તે વાણીદ્વારા કહી બતાવવા હું કેવળ અશક્ત છું. મને વારંવાર એમજ થયા કરે છે કે, આ જીવનમાં તો ફરી કદીએ એવે આનંદાનુભવ મારા નસીબમાં હશે નહિ.”

આ સંવાદ મહારાજ બહાદુરના સ્વર્ગારોહણ પછી ૧૩૦૬ ખંગાબદના માઘ માસના “ખંગાવાસી”માં પ્રસિદ્ધ થયો હતો.

ગાયક લોકો સંગીતશાસ્ત્રમાં સંપૂર્ણ જ્ઞાતા હોવા છતાં સૌથી પહેલાં પોતાનું ગાન સ્વામીજીને આવી સંભળાવતા અને પછીજ અન્યત્ર કમાણીમાટે જતા. કથા કરનારાઓ કથા કરવાનું શીખી સર્વપ્રથમ સ્વામીજીનેજ પોતાની શક્તિનો પરિચય આપતા અને સ્વામીજીનો આશીર્વાદ મેળવ્યા પછીથીજ પોતપોતાના વ્યવસાયમાં પ્રવૃત્ત થતા. એટલે સુધી કે રસ્તાના કેટલાક મિઠાઈવાળા ફેરી આઓ પણ નિત્ય સ્વામીજીનાં દર્શન કરીને પછીજ મિઠાઈ વેચવા સાડ નીકળતા. અને તેમને પોતપોતાના ધંધામાં ઠીક ફાયદો થતો.

એક દિવસ સવારના પહોરમાં સ્વામીજી જેઠા હતા તેવામ એક હિંદુસ્થાની શિષ્ય સ્વામીજીને ગાન સંભળાવવા આવ્યો. તેણે હિંદીમાં નીચેના ભાવનું એક ગાન ગાયું:—

તમે કાળી, તમે વિંધનાથ, તમે અનાદિ પરમ બ્રહ્મ.

ગાયનનાં એક કે બે ચરણ ગવાયાં ન ગવાયાં એટલામાં તે તે યુવક સમાધિવશ થઈ ગયો. દેહનું હલન-ચલન થતું નહોતું;

અંખનો પલકારો નહોતો, બાહ્યજ્ઞાન બીલકુલ નહોતું, શ્વાસો-
રુદાસ આલે છે કે નહિ તે વણાતું નહોતું-અર્થાત્ તે એક
વ્યવસ્થા બની ગયો. જાણે કેમ આ રાજ્યની પાર બીજી કોઈ
જાણ્ય હોય, ત્યાં શાંતિદેવીનો ચિસ્વાસો હોય અને ત્યાં વંધને
માવક શાંતિદેવીના સુખમય ખોળામાં નિરાંતે ઉઘી ગયો
ન હોય ! અર્ધા કલાક પછી તેની સમાધિ છટી ત્યારે સ્વામીજીએ
કહ્યું:—“વત્સ ! સ્ત્રી-પુત્રાદિના ભરણપોષણ માટે હવે તારે ઘેર
ઘેર ભટકવું નહિ પડે; નિશ્ચિંત મનથી ઘરમાં બેસી ભગવદ્
આરાધનામાં મગ્ન રહે. રાજાના “યોગશેષ ” નો ભાર ભગવાન
સ્વયંદા વહેતા આવ્યા છે.”

લિક્ષાણના છવો દાહમાહાત્મ્યથી સ્વાભાવિક રીતેજ ધર્મ-
ન અને દુર્ગંધચિત્ત હોય છે. તેમાં વળી વિભત્તીય શિક્ષણ અને
વિભત્તીય આદર્શને તીષ્ઠે ધણેજાણે સાંભળી કલ્પબુદ્ધિ (આરાંભાર-
વિચારદર્શન) થયો છે. માયાના આવરણથી અને અહંભાવના
ધાન્યથી સમજો શિક્ષિત વર્ગ આતુરી ભાવવાળો થયો છે તથા
મોણુના પ્રભાવે કરી અતને અસતતરીકે સમજે છે. એવા પ્રકાર-
ના અનેક વળુ સ્વામીજીના સમાગમથી સુધર્યા છે અને અત્યારે
જુઠાયા-વાચા-મનસા તે સુજળ વર્તન કરતા ભોવામાં આવે છે.

એક વખત કલકત્તાના કોઈ લક્ષાધિપતિની સ્ત્રી મરી ગઈ.
જે દાહમુખી જે લોગોને તે સર્વ સુખનાં ધાગ સમજતો હતો
તેજ લોગો અત્યારે એક માણસના અણાવે તેને કંટવા જેર
ભાવના માંડ્યા; અને મનના આવેશને વશ થઈ તે ગૃહનો ત્યાગ
કરીને દાગીધામમાં આવ્યો.

પરંતુ એક તો તે લક્ષાધિપતિ શ્રીમંત, તેમાં વળી આધુ-
નિક વિશ્વદ્રષ્ટી સંસ્કારી થયેલો “આદર્શ પુરુષ ” તેથી તેને
જાણવડાવડિની, અર્ધસંસ્કારીની વગેરે નથીથી યોગ્યતી હતરો
લિખતરોને દૃઢપણે પર ધારતી, અસંખ્ય સંખનાદને ધંટા-
નથી મળી રહેતી, વિવિધ વસ્તુનાં નજારોએથી ઉભરાઈ
જતાં આનંદમયી નગરી સારી હોતી નહિ. તેથી તે પોતાને મન-
પસંદ સ્થાનમાં વસી રહેવા લાગ્યો. દરોથી બહુ કષ્ટ નહિ એવા
‘ચિત્રદાસ’ નામના સ્થાનમાં જેણે એક મહત્ત્વ ભરેલો સંખ્યું. આવા
ધોવાની માણસ અત્યંત હોટેલગમ્ય થતી; પરંતુ પોતાના આદર્શ-
દર્શકોને આજે આજે એક નામ સંસ્કારીનાં દર્શન કરવા

આંખનો પલકારો નહોતો, બાહ્યજ્ઞાન ધીલકુલ નહોતું, આસો-
સ્વાસ્થ્ય આવે છે કે નહિ તે જણાતું નહોતું-અર્થાત્ તે એક
ચિત્રવત્ બની ગયો. જાણે કેશ આ રાજ્યની પાર ધીજી કાઢી
રાખ્ય હોય, જ્યાં શાંતિદેવીનો ચિરવાસો હોય અને ત્યાં જઈને
માયક શાંતિદેવીના મુખમય ખોજામાં નિરાંતે ઉઘી ગયો
ન હોય ! અર્ધા કલાક પછી તેની સમાધિ છટી ત્યારે સ્વામીજીએ
કહ્યું:—“વત્સ ! સ્ત્રી-પુત્રાદિના ભરણપોષણ માટે હવે તારે ઘેર
ઘેર ભટકવું નહિ પડે; નિશ્ચિંત મનથી ઘરમાં બેસી ભગવદ્
આરાધનામાં મગ્ન રહે, શક્તિના “યોગદ્વેષ ” નો ભાર ભગવાન
સર્વદા વહેતા આવ્યા છે.”

દલિકાળના શ્રેષ્ઠ કાલમાહાત્મ્યથી સ્વાભાવિક રીતેજ ધર્મ-
હીન અને દુર્બોધસ્થિત હોય છે. તેમાં વળી વિભતીય શિક્ષણ અને
વિભતીય આદર્શને લીધે ઘણાખરો ભાગ હંતણુદિ (સારાસાર-
ના વિચારરહિત) થયો છે. માયાના આવરણથી અને અહંભાવના
પ્રધાન્યથી સઘળો શિક્ષિત વર્ગ આમુરી ભાવવાળો થયો છે તથા
ભાણુજીના પ્રભાવે કરી મતને અસતતરીકે સ્થમતો છે. એવા પ્રકાર-
ના અનેક જન સ્વામીજીના સમાગમથી મુધર્પા છે અને અત્યારે
જણ કાયા-વાચા-મનસા તે મુજબ વર્તન કરતા જોવામાં આવે છે.

એક વખત દલકતાના કોઈ લક્ષ્યાધિપતિની સ્ત્રી મરી ગઈ.
ગઈ કાલકુળી જે લોગોને તે સર્વ મુખનાં ધામ ચમત્ક્રમો હતો
તેજ લોગો અત્યારે એક માણસના અભાવે તેને કરવા ઝેર
લાગવા માંડયા; અને મનના આવેશને વશ થઈ તે ગૃહનો ત્યાગ
કરીને કાશીધામમાં આવ્યો.

પરંતુ એક તો તે લક્ષ્યાધિપતિ શ્રીમંત, તેમાં વળી આધુ-
નિક શિક્ષણથી ચંત્રકેરી થયેલો “ આદર્શ પુરુષ ” તેથી તેને
આ ઉત્તમવાદિની, અર્ધચંદ્રાશ્રુતિ ગંના નદીથી ચોરાતી હલરો
શિવમંદિરોને દુદ્યપટ પર ધારતી, અસંખ્ય શંખનાદને ઘંટા-
નાદથી ગઈ ગંડતી. વિવિધ જાતનાં નરનારીઓથી ઉભરાઈ
જતી અનહનથી નગરી સારી હોય નહિ. તેથી તે પોતાને મન-
પસંદ રથનમા વ.હં રહેવા લાગ્યે કાશીથી બહુ આગે નહિ એવા
‘શિકંકાસ’ નામના અનનાં નેત્રે એક મહેન બાંહે રાખ્યું. ખાવા-
પીવાની ખાડવધુ રાંધે છે તેલના અડતી. પરંતુ પોતાના આદર્શ-
રૂપ મેટાં અંગે આપુરવો એક નમ્ર સંન્યાસીના દર્શન કરવા

અને દુનઃ અપમાનને તરી ગયા છે. કાશીના જે પંથકોના જાતિવાદથી યાત્રાળુઓને ઘેરદ વાસ થયેલો પડેલો દેવો તે આશ્ચર્ય માવવાળા પંડ્યાઓ પણ અદ્વૈતાવવાળા થયા છે.

સ્વામીજી પંચાંગ, શાસ્ત્ર, યોગ, બ્રાહ્મ વગેરે મંત્ર મંત્ર પ્રત્યે સમદૃષ્ટિથી જોતા હતા; કાશ્વ કે તેમણે કોમકાવિકે ધનેશ્વી સંકે-
વિત ગ્રીમાને દયારનીએ જોઈથી જઈ સવળા ખમોના આદરે,
કથળા સંપ્રદાયોના આદ્યપદ્ધતિ, અમર, અનંત પરમાત્મા-
માં એકત્વાર યદને સર્વ સમતાનું સેવન કર્યું હતું. સ્વામીજીમાં
એક આસ આસાધારણ શક્તિ હતી. માણસને જોતાંજ તે વેળે,
શાસ્ત્ર, યોગ કે દયા સંપ્રદાયનો છે તે તેઓ સહેજે ગમલ શકતા;
તેથી જોયો ધર્માધર્મનો ગ્રંથો જાર સ્વામીજી પર નાખી પાને
નિશ્ચિત રહેતા તેઓને તેમના પોતાના જે કુળદેવતા હોય તેજ દેવ-
તાના મંત્રની દીક્ષા આપતા. વાચમાવે મંત્રનો ઉપદેશ તો
કોઈકજ વિશેષ ઉચ્ચાધિકારી લાગને આપતા. કોઈ કોઈવાર જગી
મંત્ર આપતા પહેલાં ધનાર શિષ્યને પૂછતા કે, દયા દેવતાનો મંત્ર
અહણુ કર્યો છે ? કોઈ કોઈ આસ પ્રિય શિષ્યને સાત આઠ વર્ષ
સુધી જુદી જુદી કોર સાધનાઓમાં ચોલ રાખીને ઉપરે તેનો
બધો જાર પોતાના હાથમાં લઈને ખીજ બધી જાતની ક્રિયાઓ-
માંથી સ્વામીજી મુક્ત કરી ગયા છે.

સાધારણ શુરની પેઠે સ્વામીજી કોઈ પણ શિષ્યને કોઈ જાત-
ની ક્રિયાપદ્ધતિની લાંબી લાંબી વાતો કહેતા નહિ; પરંતુ જેને જે
જાણવાની આવશ્યકતા હોય તેને તેજ વાત તેઓ જણાવતા. જેએક
ઉચ્ચાધિકારી શિષ્યોને સ્વામીજીએ યોગની જુદી જુદી પ્રક્રિયા
વગેરેનું શિક્ષણ પણ આપ્યું હતું.

સ્વામીજી શાસ્ત્ર લોકોને શક્તિમંત્રની દીક્ષા આપતા હતા
જરા, પરંતુ પંચમકાર સાધનના તેઓ અત્યંત વિરોધી હતા.

એક સમયે આનંદભાગના એક નોકરે કોઈ માદક પદાર્થનું
સેવન કર્યું છે એવી જાણ થતાંજ સ્વામીજીએ તેને તેનો પગાર ચૂક-
વાવી દઈને તાબડોલ આનંદભાગમાંથી રજા અપાવી. કાશીધામના
તાંત્રિક મતાવલંબી સ્વામીશ્રી પૂર્ણાનંદજીના કેટલાક શિષ્યો આજ-
કાલ એમ કહેતા જણાય છે કે, સ્વામીજી તેમના શિષ્ય હતા; પણ

x પંચમકાર સાધન—મઘ, માસ, મત્સ્ય, મુદા અને મૈથુન—જે
પરે તંત્રમંત્રમાં કાવિદાની ઉપાસના કરવામા આવે છે.

જવાબ આપ્યો કે 'અમારે શીરો, ઞરફી, ખીર, દહીં, સરદેશ, કેસે અને મીઠાં લીંબુ ખાવાં છે.' આ વાત હજી તો પૂરી થઈ ત્યારે એટલામાં તો બે દિવ્યાકૃતિ સુંદર ણાળકો અમારા તરફ આવી જણાયા. ણાળકોએ આવી માથાપરનાં છાળ સ્વામીજીનાં ચેત આગળ મૂક્યાં, અને ઘણુવારમાં કોણ જાણે ક્યાંયે અડોપ થઈ ગયા, તેની અમને તો ઞળચ પડી નહિ. આના કરતાં પણ વધારે તાણુળીની વાત તો એ હતી કે, અમે જે જે પદાર્થ ખાવાની ઇચ્છા કરી હતી, તેટલાજ પદાર્થો તે ણાળકોએ આપ્યા હતા."x

એક વખત સ્વામીજી કાશીનરેશના સંસ્કૃત વિદ્યાલયમાં પચાલીને ગયા હતા. તે વખતે વિદ્યાલયમાં શ્રી. દામોદર શાસ્ત્રી, શ્રી. રામભિષ્મ શાસ્ત્રી, શ્રી. રામશાસ્ત્રી, પં. લવાનીદત્ત દીક્ષિતજી, શ્રી. તાત્યા શાસ્ત્રીજી, શ્રી. ગંગાધર શાસ્ત્રીજી, શ્રી. સુધાકર પંડિતજી, શ્રી. પૃથ્વીપતિ જેવા શ્રી. કેલાસચંદ્ર લટ્ટાચાર્ય વગેરે પંડિતો હતા. સ્વામીજીને આવતા જોઈ સઘળા શાસ્ત્રીઓ પોતપોતાનાં કપડાં પડતાં મૂકી સ્વામીજીને સામા લેવા ગયા અને કોઈએ તેમના હાથ પુષ્પવૃષ્ટિ કરી તો કોઈ પંખો નાખવા લાગ્યા તો કેટલાક ચરણ ભસ્તક પર ચઢાવવા લાગ્યા. આ સમયનું વર્ણન કરતાં 'ચત્રાન્દ્રચંદ્ર' માં લખ્યું છે કે:—

હિત્વા વ્રહ્મ મુલાનિ વ્રજકમલાન્યેષાં શ્રિતા ભારતી ।
કિં ચૈવજ્જગદેવ દેવ વચર્ત્તઃ. સ્વર્ગાધિકં રાજનિ ॥
ચાતુર્વર્ણ્યમર્થતર્કાય ચગ્ગાનિશ્ચન્વાન્મવોધક્ષમં ।
તેન્યેવં પ્રજ્ઞવાયર્તા યદિ તદાન્યેષાં કથા કા નૃણામ્ ॥

સારાંશ કે, સરસ્વતીના શ્રેષ્ઠ પુત્રો જેવા આ પંડિતો, કે જેમના અશ્રયસ્થી ચારે વર્ણો પેતાની યવનવસ્ત્રો ચઢાવે છે, તેઓ પદોત્થાપે ત્વ માંડને નખાતા આ પ્રમોદિત આચરણ કરે ત્યારે બીજા માનવીઓનું તે કહેવું જ શું ?

તેને ૧૮૮૬ના ૧૦-૧૧ ફેબ્રુઆરીના ૧૮મી તારીખે કાશીનરેશના સંસ્કૃત વિદ્યાલયમાં સ્વામીજીનાં ૫૦મી જન્મજયંતિના સમયે આજીવન સુખ મેળવવાની પ્રાર્થના કરવામાં આવી હતી. આ પ્રસંગે સ્વામીજીનાં ચરિત્રમાં આ પ્રસંગનો ઉલ્લેખ છે. આ પ્રસંગે સ્વામીજીનાં ચરિત્રમાં આ પ્રસંગનો ઉલ્લેખ છે. આ પ્રસંગે સ્વામીજીનાં ચરિત્રમાં આ પ્રસંગનો ઉલ્લેખ છે.

રામસિંહ (કે. સી. બી.) અને કનિષ્ઠ ભાઈ કાશ્મીરની ધારાસભા-
(કોન્સિલ)ના સહકારી (જોઇન્ટ) પ્રમુખ રાજા અમરસિંહ (કે. સી.
એમ. આઈ.) એ મહાશયો સ્વામીજીનાં દર્શનાર્થે આનંદળાગમાં
આવ્યા હતા. સાંભળ્યું છે કે, સ્વામીજીપ્રતિ ચોતાનો ભક્તિભાવ
દર્શાવવા સાડતેઓ આનંદળાગ પગે ચાલતા આવ્યા હતા. આનંદ-
ળાગ આવતાં જોકે કોશ કરતાં વધારે માર્ગ કાશ્મીરના પગે કાપ્યો
હતો. કોઈ કોઈ જણા તો વળી, ફક્ત તેમનાં દર્શન માટેજ, કોઈ
કોઈ વાર બસે-બસે-ત્રણસે-ત્રણસે કોશથી પગપાળા આવતા હતા.

પ્રકરણ ૧૧ મું—દેવી શક્તિ

તપના પ્રભાવે સ્વામીજીને સર્વ પ્રકારની અલૌકિક દેવી શક્તિઓ પ્રાપ્ત થઈ હતી; પરંતુ ખાસ જરૂર વગર તે સઘળી ઈશ્વરી શક્તિઓનો અમત્કાર તેઓ બતાવતા નહિ. માત્ર કોઈ ભક્તનો વિશ્વાસ દૃઢ કરવા સારૂ કોઈ કોઈવાર કોઈ શક્તિનો અમત્કાર ભવામાં આવતો, પરંતુ તે પણ બધાની સમક્ષ નહિ. જે કોઈ ખાસ કારણવગર પોતાને દેવી શક્તિવાળાતરીકે ઓળખાવે છે તે નિશ્ચય શંક છે એમ બાણુવું. યતીંદ્રચરિતમાં લખ્યું છે કે:—

વારાણસ્યાં ગ્રહનાલાંતરાલ સ્થાયી શ્રીમાન્ શીતલાદિપ્રસાદઃ ।
તારુણ્યાત્તસ્તત્તનૂજોઽપ્યક્સ્માત્પ્રાસાદસ્થોઽત્યૂર્દતઃ ક્ષાપ્યપત્ત્વ ॥
શ્રુત્વા તેન વ્યાહતં સ્થામિવર્યાઃ સાશીઃ પ્રાદુઃ પાદનિર્ગે જનં સ્વં ।
પિત્રાનીતસ્યાસ્ય પાદોદકસ્ય પાનાદ્વાલો નદ્ય સર્વવ્યથોઽમૃત્ ॥

સપુત્ર શીતલાપ્રસાદ માહુર્વિવાલ્કજીવનં,
દદૌ યતિઃ સ્વતેજસાસ્ત્યતોઽધિકં કિમદ્ભૂતમ્ ।
ગૃહ્ન્યમૃદશાનિ દુષ્કરાણિ માનજા મુવિ,
યતેર્મહાદ્ભૂતાનિ સિદ્ધિદાનિ વર્ણયન્ત્યહો ॥

અર્થાત્ ‘કાશીમાં ગ્રહનાલ મહોદલામાં રહેતા શ્રી. શીતલાપ્રસાદનો એક સુવાન પુત્ર અક્સ્માત બહુ ઉંચેથી પડી ગયો. સર્વ સંબંધીઓ આ બેઠું બહુ દુઃખી થયા અને તેઓએ ભયું કે, હવે બચવાની આશા નથી. લાકા શીતલાપ્રસાદ તો સ્વામીજીના સેવક હતા. તેઓ તરતજ સ્વામીજી પાસે ગયા અને બધી હકીકત કહી. લાકાજીની હકીકત સંભળી, સ્વામીજીએ આશીર્વાદપૂર્વક પોતાનું ચરણમૃત આપ્યું અને લાકાજીએ તે અચ્છામૃત પુત્રને પાચું. તરતજ પુત્ર બેઠો થયે. અને બધું દુઃખ દૂર થઈ ગયું. સ્વામીજીએ આ પ્રમાણે શીતલાપ્રસાદના પુત્રને ઉવનદન આપ્યું.

પીઠું વિશેષ આશ્ચર્યજનક, તું હોઈ શકે ? સ્વામીજી વિશે
તો અનેક અલોકિક અને સિદ્ધિમદ સદ્ગુણ ધરનારો
જગતમાં આવે છે.

સ્વ૦ સર રમેશચંદ્ર મિત્ર અને જગતપ્રાન્તિ

કલકત્તા હાઇકોર્ટના માણ જૂજ સર રમેશચંદ્ર મિત્ર સ્વા-
મીજી એક બહત હતા. તેઓ વચ્ચે વચ્ચે કાશીધામમાં આવી
સ્વામીજી પાસે ધર્મોપદેશ શ્રવણ કરતા હતા. એક દિવસ સ્વામીજી,
પાળના રાણા મિનાબહેદર અને એક બંગાલી શિષ્ય, એકત્ર જ
જોડા હતા; તેવામાં રમેશ બાબુ આવી ચઢયા અને બીજી
તો થયા પછી બાબુજી નિરાશાપૂર્વક પ્રશ્ન કર્યો કે “મહારાજ !
આપે કાલે કહ્યું કે, જગત હોઈ ચીજ નથી, વંધ્યાપુત્ર કે આકાશ-
કુમ્ભવત સર્વ દશમાન પદાર્થો મિથ્યા છે. એ વાત જો સત્ય
માનીએ તો પછી આપને સ્પર્શ કરતાં હોઈ ચીજને હું અડકું છું,
એવું જાન કેમ થાય છે ?” એમ કહીને રમેશ બાબુજી સ્વામીજી-
નાં બંને અંગોને સ્પર્શ કર્યો; પરંતુ હજી અસ્થોપરથી હાથ
ઉઠાવ્યા નથી એટલામાં તો રમેશ બાબુજી લેયું કે, સ્વામીજી
અંતર્યામિ થઈ ગયા છે. ત્યાં આગળ ફરત પોતે, રાણા મિનાબહે-
દર અને પેટો બંગાળી શિષ્ય, એ ત્રણ જણુજી એઠેલા હતા; પરંતુ
કેવું આશ્ચર્ય ! ઘણવારમાં પાછા સ્વામીજી પ્રકટ થયા અને બોલા-
વવા લાગ્યા—“જો, રમેશ ! મારો આ દેહ (દશ્ય પદાર્થ) આકાશમાં
ઉડેલા બહ જેવો મિથ્યા ન હોય, તો આ હું છું અને નથી પણ
કેમ ?” એમ કહેતાં કહેતાં સ્વામીજી ફરી વાર અદ્યય થઈ ગયા.
રમેશ બાબુ સ્વામીજીની એવા પ્રકારની અલોકિક શક્તિ જોઈને
વિસ્મય થયા નહિ, અને બીજી ક્ષણે જ્યારે પાછા સ્વામીજી પ્રકટ
થયા ત્યારે કહ્યું—“પણ મારો સદેહ હજી મટ્યો નથી; મારા
મનમાં એમ થાય છે કે, આપે યોગબળથી એવી જાતની અદ્ભુત
શક્તિ પ્રાપ્ત કરેલી છે. હીકે, પેલી દારૂમડીનાં બે લાલ કૂલો દેખાય
છે તેને જો પળવારમાં આપ ગુલાબનાં ફૂલો કરી દેખાડો તો પછી
આ જગત, મનુષ્યમાં દેખાતા મૃગજાતી માફક ખરેખર મિથ્યા
છે; એ જાગૃતમાં અને લેશમાત્ર અદેશો રહેશે નહિ.” રમેશ બાબુ-
નું આ કહેવું પૂરું થયું ના ચૂં એટલામાં તો તે બે દારૂમડીનાં ફૂલો
સુંદર ગુલાબનાં ફૂલો બની ગયાં ! તે પછી સ્વામીજી બોલ્યા—
“આ જગત સ્વપ્નદર્શનની માફક સર્વથા મિથ્યા છે. સ્મૃત્ત-

દ્વિતી દેખાવા છતાં તે દશ્ય, સિદ્ધ કે જન્મેલું નથી. એકમાત્ર પ્રજ્ઞથી તેની ઉત્પત્તિ થયેલી છે. મહાપ્રલય વખતે પ્રજ્ઞા, વિષ્ણુ અને મહેશ્વર^x સુદ્ધાંનો લય થઈ જાય છે ત્યારે પછી એને સત્ કહેવું ખીલકુલ યોગ્ય નથી. પ્રજ્ઞરૂપ મહાસાગરમાં જગતરૂપ એક મહામોલું ઉદ્ભવેલું છે એટલુંજ; આ જગતને ઓળખતાં તેને (પ્રજ્ઞને) ઓળખાય છે, પણ તેને ઓળખ્યા પછી ફરી જગત રહેતું નથી. પછી તો સાધક તન્મય બની જાય છે. ”

૧૩૦૬ બંગાળના શ્રાવણ સુદી ૭ ના ‘બંગવાસી’ પત્રમાંથી નીચે લખેલા કેટલાક બનાવો ઉતારીએ છીએ.

“સુખીરપુરનો રહીશ એક બ્રાહ્મણ સ્વામીજી પાસે રોગથી સુક્તિ મેળવવાની ઇચ્છાથી આવ્યો. એ માણસનું શરીર અત્યંત કૃશ હતું તથા જે કંઈ ખાતો તે તરત ઉલટી થઈ બહાર નીકળી જતું. સ્વામીજી તેને જોતાંજ તેનો મનોભાવ કળી ગયા અને પ્રોત્સાહકે:—“પંડ્યાજી ! ભોજન બનાવો.” આજ્ઞા પ્રમાણે તેણે ખીચડી રાંધી અને સ્વામીજીનો એક કણિકામાત્ર પ્રસાદ ખાતાં તે તરત તંદુરસ્ત થઈ ગયો. ”

“પૂર્વબંગાળના કેટલાક બાળુઓ એક વાર તેમનાં દર્શન કરવા ગયા. કેટલાકે પ્રણામ કર્યા પછી એક બીજો બાળુ જેવો પ્રણામ કરવા જાય છે કે સ્વામીજીએ તેને તેમ કરતો અટકાવી કહ્યું:—‘તમને સૂતક પડ્યું છે, તમારા બાપ ગુજરી ગયા છે, તમે પ્રણામ કરશો નહિ. હમણાં ને હમણાં ઘેર જાઓ, ઘેર તમારી અનાથ માતા શોકમાં ઝુરે છે.’ પ્રથમ તો એ વાત બાળુના માન્યામાં ન આવી, પશુકામપર પાછા ફરતાંજ આંગણમાં તારવાળો હાથમાં તાર લઈ ઉભેલો દીઠો. તારમાં હતું કે—‘તમારા પિતા ગુજરી ગયા તત્કાળ ઘેર આવો. ’”

“કાશીધામના ડેપ્યુટી માજિસ્ટ્રેટ રાય જગમોહનપ્રસાદ બહુ દૂરે, ઇ. બી. એસ. રેલ્વેના મીરપુર સ્ટેશન પાસેના ‘ઝાડદિય ગામમાં રહેતા બાળુ કામિનીકુમાર મળુમદારને કહ્યું હતું : હું સ્વામીજીને અત્યામીતરીકે ઓળખું છું. તેમની પાસે :

x “હે નારદ ! મારા (બ્રહ્મા) કરતાં પણ જે એક મહાન ઈશ્વર છે તેને તમે જાણતા નથી. તે મન-વાણીથી અગેચ્છર પરમાત્માજી માં તમારા અને સમસ્ત જગતના ઈશ્વર છે તેથી તેમને નમસ્કાર કરું છું (શ્રીમદ્ભાગવત બીજો સ્કંધ-નારદપ્રતિ બ્રહ્માની ઉક્તિ.)

તેટલી વાર ગયો છું, તેટલી બધીયે વાર તેઓ મારા મનની વાત બધા સમક્ષ બાહર કરી દેતા. તેમની એ શક્તિની પરીક્ષા કરવાના ઇરાદાથી કોઈ કોઈ વાર હું ઘેરથી નીકળતા પહેલાં મારે પૂછવાના પ્રશ્નો મનમાં ને મનમાં નક્કી કરી લેતો અને તેમની પાસે આવીને એનો વિચાર મનમાં એક વાર પણ આવવા દેતો નહિ; છતાં પણ તેમની પાસે આવીને બેસતાં બેસતાંમાં તો વગર પૂછ્યે તેઓ મારા મનના પ્રશ્નોના ઉત્તર આપી મને ચક્રિત કરી દેતા.”

ગોચાડિ—કૃષ્ણનગરના સ્વધર્મનિસ્ત પ્રવીણ વૈદ્યરાજ શ્રીયુત બાળુ સત્યજીવન લાહિરીએ અમને (બંગાળી લેખકને) આ પત્ર લખ્યો છે:— ગોચાડિ, ૨૮ પોષ, સંવત ૧૯૫૬

× × બાળુ ચંડીચરણ બસુ લોકા લલ્લાના ‘બહર’ ગામમાં રહેતા હતા. તેઓ એ પ્રદેશના એક પ્રસિદ્ધ કુળમાં જન્મ્યા હતા. તેઓ ટેમ્પુટી માલ્ટ્રેટ હતા. કર્મવશાત તેમને મૂત્ર-રોગ (હાયપિટીસ)નો ભયંકર વ્યાધિ થયો. એ રોગ આસ્તે આસ્તે એટલો વધી ગયો કે તેમના પ્રાણ જોખમમાં આવી પડ્યા. વિવિધ દવાઓ કર્યા છતાં કંઈ ફાયદો થયો નહિ. એ વખતે તેમના સાંભળવામાં આવ્યું કે, દિલ્લીમાં નવાબ સાહેબનો એક હકીમ છે તે મૂત્રરોગની ચિકિત્સામાં બહુ હોશિયાર છે. એ પરથી તે દિલ્લી ગયા અને તે હકીમની દવા લેવા માંડી. તેનાથી પણ કંઈ ફેર પડ્યો નહિ અને હકીમે પણ રોગ અસાધ્ય હોવાનું જણાવ્યું. ચંડીબાળુ જીવનની બાબતમાં હવે હતાશ થઈ ગયા. સારે નસીબે આ વખતે તેમને એકાએક એમ થઈ આવ્યું કે, હવે જ્યારે પ્રાણની આશા નથી ત્યારે તો દીક્ષા લઈને મરણ બહેનર છે, નહિ તો પશુચોનિ-માં જવું પડશે એમ વિચારીને ચંડીબાળુ કાચીધામમાં આવ્યા અને સ્વામીજીનું શરણ લીધું. દયાના અવતાર સ્વામીજીએ તેના પ્રત્યે અત્યંત માયા દેખાડીને તેને શિષ્ય કરવા સ્વીકાર્યું; પણ સાચે એમ જણાવ્યું કે, પ્રથમ કુળચુર પાસે મંત્ર શ્રદ્ધા કર્યા પછીથી પોતે મંત્ર આપશે ચંડીબાળુ તોએ સાંભળીને બહુ મુંઝવણમાં આવી પડ્યા. કુળચુરે તો રહેતા હતા લોકા લલ્લામાં અને તેઓ હતા કાચીયા ! કેવી રીતે તેમનો નેજાપ થાય ? એમ ચિંતા કરતા કરતા તેઓ સુકાન વસ્ત્ર પાછા દર્શા; પરંતુ એક બહુજ આશ્ચર્યની વાત બની. ચંડીબાળુ ચિંતાતુર હર્યે બંગાલી ટોળાના સ્નેહી પદ્મ દત્ત હતા એવામાં એકાએક તેમના

અધ્યાય ૧૨ મો-વિદેશી ભક્તો અને દર્શકવૃન્દ

સઘળા ભક્તિમયોના આદર્શરૂપ શ્રીમદ્ભાગવતના દાદર્ય સ્થાપના પાંચમા અધ્યાયમાં લખ્યું છે કે “હુંજ પરમપદ બ્રહ્મ છું” અને પરમપદ બ્રહ્મ તે “હુંજ છું” એવી ભાવના સાથે નિરાકાર બ્રહ્મમાં આત્માનું સંયોજન કરે, એટલે જણાશે કે, દેહાદિ સકળ વિશ્વ આત્માથી ભિન્ન નથી. x

યોગશાસ્ત્રમાં કહેલા “સતશાસ્ત્ર અને વેદામ્ય-બુદ્ધિની સહાયથી” તેમજ કહેલ તપસ્થાના પ્રભાવે સ્વામીજીને સર્વેજ સમ-ભાવના હેતુરૂપ જે પૂર્ણત્વ પ્રાપ્ત થયું હતું તથા સર્વ બંધન છૂટી જઈને શાશ્વત શાન્તિ પ્રાપ્ત થઈ હતી એટલે તેમના મહાપ્રેમરૂપી વ્રોહ્મચુંબકથી આકર્ષાઈને પૃથ્વીના સઘળા ભાગોમાંથી અસંખ્ય શ્રીમુરુપો દરેકજ આવી કમાટ ખખડાવવા લાગ્યાં. માખો આપો-આપજ મધ ખોળતી આવે છે, મધને માખો ખોળવા જવું પડતું નથી.

x બંગમૂર્તિના મુખજ, કલકતા પ્રેસીડેન્સી કોલેજના પ્રખ્યાત વૈજ્ઞાનિક ડૉક્ટર જગદીશચંદ્ર બોસે જલદ પદાર્થોમાં જીવન સાબીત કરી, ખનિજ ધાતુઓમાં પણ પ્રયોગદ્વારા પ્રત્યક્ષ કરીને જે લખ્યું છે તેમાંથી એકાદ કકરો આ સ્થળે આપ્યા વગર રહી શકાતું નથી:-

જ્યારે પ્રત્યક્ષ અનુભવથી મારી ખાત્રી થઈ કે આ વિશ્વના સર્વ પ્રાણી પદાર્થો-અણુ પરમાણુઓ-માં એકજ અદિતીય તત્ત્વનો નિવાસ છે; અંદ્રમકાંડાના પ્રકાશમાં ઉડતા રજકણોમાં અને આપણા ઉપર જીવનપ્રદ પ્રકાશની સતત રૂઢિ કરતા ભગવાન સૂર્યનારાયણમા પણ એ એકજ તત્ત્વનો આવિર્ભાવ છે; ત્યારેજ મને ત્રણ હજાર વર્ષ પૂર્વે મંગાજીના કિનારાઓ ઉપરથી મારા પૂર્વજોએ પ્રયાગેલા સદેશની પ્ર-દમવારજ કંઈક જાણી થઈ કે “જેઓ આ પ્રતિક્ષણે પરિવર્તન પામતા ચરાચર વિશ્વમા એકજ પરમનત્ત્વનો આવિર્ભાવ અને સત્તા-મૂર્તિનાં દર્શન કરે છે તેઓજ તે આત્મિક સત્ત્વના સાચા માલિક-અધિકારી-છે. બીજા કોઈ નહિ, બીજા કોઈ નહિજ.”

(ડૉ. જે. સી. બોઝના ઇઝ મેટર એલાઇવમાંથી ભાવાનુવાદ)

પથપર સ્વામીજીની અતિ સુંદર અને તેજસ્વી મૂર્તિ ચીતરાવી મંગાવી હતી; અને તે પ્રત્યેક મૂર્તિ દશ દશ રૂપિયે વેચતા હતા. કહેવાય છે કે, દેવવશાત્ એક હડાડો એવી એક મૂર્તિ જર્મનીના સમ્રાટ (કેસર) વિલિયમ બીજાના હાથમાં જઈ ચડી. જર્મન સમ્રાટને આવી રીતે સ્વામીજીની ભાળ લાગતાં, તેમને પોતાની રાજધાનીમાં લઈ આવવા સાડ તેણે શ્રીયુત ગ્રફ કોનિગ્ઝ માર્કને હિંદુસ્થાન મોકલ્યો. કહેવું બીનગરૂરી છે કે, સ્વામીજીએ જર્મન-સમ્રાટની એ વિનતિ માન્ય કરી નહિ. કોનિગ્ઝ માર્કને મોટે સ્વામીજી-વેષની હકીકત સાંભળી લઈ જર્મન બાદશાહે સ્વામીજીને પોતાનો તેમજ પોતાના પિતામહનો એમ બે ફોટા બેટ મોકલ્યા. “જર્મન અને રશિયન સમ્રાટ વગેરે સ્વામીજીના કુશળસમાચાર જાણવા સાડ વખતોવખત પત્રો લખતા હતા.”* આગલા પ્રકરણમાં જણાવ્યાં બધું છે કે, રશિયાના એલેક્ઝાન્ડર નિકોલાસ કાશીમાં આવીને સ્વામીજીનાં દર્શન કરી ગયા હતા.

અમેરિકાના ચિકાગો શહેરના ધર્મમહામંડળમાં પધારવા સાડ સ્વામીજીને દર વખત આમંત્રણ આવતું હતું; પણ તે દરેકના જવાબમાં સ્વામીજી લખાવતા હતા કે “મારાથી અવાય તેમ નથી.”

આ સસાગરા પૃથ્વીનાં સર્વ રથજોના કેટલા બધા મોટા મોટા કાઉન્ટો, બેરોનો, લોર્ડો, લેડીઓ, માર્ક્વિસો, ડ્યુકો, વૈજાનિકો, દાર્શનિકો, જનરલો, કેર્નલો વગેરે વગેરે સ્વામીજીને એવા સાડ આનંદભાગમાં આવતા હતા. અહીંયાં કોઈ સવાલ કરશે કે, તેઓ બધા આ ઉદ્દેશથી આ નમ્ર સંન્યાસીનાં દ્વાર ખખલાવતા આવતા હતા? ભારતવર્ષનો નમ્ર સંન્યાસી દર્શન કરવા લાયક છે એમ માનીને કે પછી કેવળ કુતૂહલના માર્યાજ તેઓ પોતપોતાનો દરજ્જો અને મર્યાદાને વિસરી જઈને તેને એવા આવતા હતા? યુરોપીયન શ્રીપુરુષોના રહેઠાણ બનારસ કેન્ટોન્મેન્ટ- (ચિકરોલ)માં પણ સંન્યાસી, હંદી ને પરમહંસનો કંઈ અભાવ નહોતો, તો પછી કેમ તેઓ બે કોશ કરતાં વધારે દસ્તો માટીમાં અથડાતાં-કૂટાતાં વટાવીને આનંદભાગમાં આવવાનું પસંદ કરતા

* ફોટો મોકલવી વખતે કોનિગ્ઝ માર્ક સાહેબે જર્મન ભાષામાં એ પત્ર લખ્યો હતો તેનો અર્થજી અનુવાદ પરિશિષ્ટમાં આપ્યો છે. (જુઓ પરિશિષ્ટમાં પત્ર નં. ૧૬)

* ‘જર્મનસી’ તા. ૧ માર્ચ ૧૩૦૬ બ. માં.

હતા ? વળી સમસ્ત હિંદુસ્થાનના ગવર્નર જનરલ, કેમ્બરલેન્ડ
ચીફ (મુખ્ય સેનાપતિ) વગેરે સાહેબો અને મહોદયોને
ધંધા કરે તો સેંકડો હાંડીઓ અને પરમહંસોને પોતાને વાંચી
બોલાવીને દર્શન કરી શકે, તેઓ પણ કેમ આ ભારતવર્ષને
નમ્ર સંન્યાસીની ઝુંપડીએ આવ્યા કરતા હતા ? કેકે કે
વેળા તો દેશીને બિદેશી તમામને સ્વામીજી દર્શન આપ
નહોતા. માલ્ટ્રેટ, મેજર, કર્નલ વગેરે જેવા ભારતવર્ષના સૈન્ય
મોટા અમલદાર સાહેબોને પણ વીલે મોટે પાછા ફરવું પડ
હતું. એ વાત સારી રીતે બાળ્યા-સાંભળ્યા છતાંય કેમ તેઓ
સ્વામીજીનાં દર્શન આવતા હતા ? મોટા અને છોટા લોક સાહેબો
સ્વામીજીનાં દર્શન આવવા પહેલાં પોતપોતાના પ્રાઇવેટ સેક્રેટરી
(ખાનગી મંત્રી)ને મોકલી કયા દિવસે અને કયા વખતે સ્વામી
જીનાં દર્શન થઈ શકશે તે નક્કી કરી લેતા હતા, તેથી સ્પષ્ટ જણવ
છે કે, તેઓ સ્વામીજીને એક અસાધારણ પુરુષ માનીનેજ તેમનાં
દર્શન આવતા હતા. સાહેબ અને સાહેબપત્નીઓમાં સ્વામીજી
'બનારસનો પુણ્યાત્મા'એ નામથી ઓળખાતા હતા. યુરોપ અને
અમેરિકાથી જે સઘળા ધર્મચુસ્ત અને તત્ત્વશોધક લોકો ભારતવર્ષમાં
આવતા હતા, તેઓ ભાસ્કરાનંદસ્વામીને જોયા વગર પોતાના અ
ગમનને નિમ્મળ લેખતા હતા. અમેરિકાનો 'બ્યારોન' ધર્મશોધક
'ફિયાર બેરન' જર્મનીનો 'દિઓમેન' તેમનાં દર્શન કરી ફરવું
થઈ ગયા છે. તાત્પર્ય કે, કેવળ માત્ર કુતૂહલનું નિવારણ કરવા
પ્રાપ્તરજ સાહેબો અને સાહેબપત્નીઓ સ્વામીજીનાં દર્શન આવવા
હતાં એમ નહોતું. x

વિદુષ્ઠમાજ તો સ્વામીજીનું વારંવાર રટણ કરતો હતો, તેમને
દેશના સર્વે સુદ માણસોને પણ સ્વામીજીને માત્ર એકજ વાર મળવા
કામના પ્રાપ્ત થવો એ એક મહામુશ્કવાન કવનવદાય હતી. કોઈ
દિને, અને જગદિષ્ણત મહાત્માઓ પણ વિદુ સંસ્કૃતિ, જ્ઞાન
વિજ્ઞાન એ કવન પ્રતિભાને જોઈ આશ્ચર્યચકિત થઈ જતા.

૧. 'ધી ઇન્ડિયન મિરર' જુલાઈ ૧૮૮૭

૨. 'ધી ઇન્ડિયન મિરર' જુલાઈ ૧૮૮૭. સ્વામી ભાસ્કરાનંદ
જીનાં દર્શન આવવાનું સમય અને તેમના દર્શન આવવાનું સમય
સ્વામીજીનાં દર્શન આવવાનું સમય અને તેમના દર્શન આવવાનું સમય
સ્વામીજીનાં દર્શન આવવાનું સમય અને તેમના દર્શન આવવાનું સમય

હતા ? વળી સમસ્ત હિંદુસ્થાનના ગવર્નર જનરલ, કમાન્ડર ઇન-ચીફ (મુખ્ય સેનાપતિ) વગેરે સાહેબો અને મહામા જેઓ ઇચ્છા કરે તો સેંકડો હંડીઓ અને પરમહંસોને પોતાને યાંગલે બોલાવીને દર્શન કરી શકે, તેઓ પણ કેમ આ ભારતવાસી નમ્ર સંન્યાસીની ઝુંપડીએ આવ્યા કરતા હતા ? * કોકે કોકે વેળા તો દેશીને નિદેશી તમામને સ્વામીજી દર્શન આપતા નહોતા. માલ્ટ્રેટ, મેજર, કર્નલ વગેરે જેવા ભારતવર્ષના મોટા મોટા અમલદાર સાહેબોને પણ વીલે મોઢે પાછા ફરવું પડતું હતું. એ વાત સારી રીતે જાણ્યા-સાંભળ્યા છતાંય કેમ તેઓ સ્વામીજીનાં દર્શનને આવતા હતા ? મોટા અને છોટા લાટ સાહેબો સ્વામીજીનાં દર્શનને આવવા પહેલાં પોતપોતાના ગ્રાઇવેટ સેક્રેટરી- (ખાનગી મંત્રી)ને મોકલી ક્યા દિવસે અને ક્યા વખતે સ્વામીજીનાં દર્શન થઈ શકશે તે નક્કી કરી લેતા હતા, તેથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે, તેઓ સ્વામીજીને એક અસાધારણ પુરુષ માનીનેજ તેમનાં દર્શનને આવતા હતા. સાહેબ અને સાહેબપત્નીઓમાં સ્વામીજી ‘ખનારસનો પુણ્યાત્મા’એ નામથી ઓળખાતા હતા. યુરોપ અને અમેરિકાથી જે સઘળા ધર્મચુસ્ત અને તત્ત્વશોધક લોકો ભારતવર્ષમાં આવતા હતા, તેઓ ભાસ્કરાનંદસ્વામીને જોયા વગર પોતાના આગમનને નિષ્ફળ લેખતા હતા. અમેરિકાનો ‘બ્યારોન’ ઈંગ્લાંડનો ‘ફ્રેયાર યેરન’ જર્મનીનો ‘ફ્રેઓસેન’ તેમનાં દર્શન કરી કૃતાર્થ થઈ ગયા છે. તાત્પર્ય કે, કેવળ માત્ર કુતૂહલનું નિવારણ કરવા ખાતરજ સાહેબો અને સાહેબપત્નીઓ સ્વામીજીનાં દર્શનને આવતા હતાં એમ નહોતું. x

* હિંદુસમાજ તો સ્વામીજીનું વારંવાર રટણ કરતો હતો, તેમજ દેશના સર્વોત્કૃષ્ટ માણસોને પણ સ્વામીજીને માત્ર એકજ વાર મળવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થવો એ એક મહામૂલ્યવાન ઇવનદ્વાણ હતી. યુરોપીય વિદ્વાનો અને જગવિખ્યાત મહાત્મલાલો પણ હિંદુ સંસ્કૃતિ, જ્ઞાન અને તપશ્ચર્યાની એ ઇવંત પ્રતિમાને જોઈ આશ્ચર્યચકિત થઈ જતા.

(‘ ધી ઈન્ડિયન મિરર ’ બુલ્ડાર્ડ ૧૮૯૯)

x “ જ્યારે હું કાશીમાં હતો ત્યારે સ્વ. સ્વામી ભાસ્કરાનંદજીને ઘણીવાર મળવા જતો અને તેમનાં દર્શનને આવનાર ખીજત અનેક માણસોની પેઠે હું પણ તેમના તરફ માન અને પૂજ્યભાવથી જોતો.” સંયુક્ત પ્રાંતના ચીફ સેક્રેટરી (મુખ્ય મંત્રી) શ્રીમાન પોર્ટર સાહેબે

ક્રૂર એક જ વાર સ્વામીજીને નિહાળવાથી ચૂરોપીયન નરનરી-
ઓનાં મન પર ઠેલી છાપ પડતી હતી તેનું વર્ણન ૧૮૯૬ ના
દેખુઆરી માસના 'ઇંગ્લીશમેન' પત્રમાં, અમેરિકાવાસી માર્કટ્ટવેન
સાહેબે બહુ સુંદર રીતે કર્યું છે.

સુવિખ્યાત ગ્રંથકાર માર્કટ્ટવેન સાહેબ મુદોપ અને અમે-
રિકામાં અત્યંત મશહુર છે. તેઓ વ્યારે સન ૧૮૯૬ ના દેખુ-
આરી માસની ૫ મી તારીએ સ્વામીજીનાં દર્શન કરીને કલકત્તામાં
આવી પહોંચ્યા, ત્યારે કલકત્તાની અંગ્રેજ વસ્તીમાં તેઓ સાહેબના
આવાગમનથી ખાસ ઉત્સવ થયો હતો અને એકટો અંગ્રેજ સ્ત્રી-
પુરુષો કિલ્લાના મેદાનમાં અને નગરબન(ટાઉન હોલ)માં
માર્કટ્ટવેન સાહેબનાં વ્યાખ્યાનો સાંભળવા માટે દરદોજ એક-
દાં થતાં હતાં. કલકત્તાના "ઇંગ્લીશમેન" પત્રના એક પ્રતિનિ-
ધિએ તે અરસામાં એક દિવસ માર્કટ્ટવેન સાહેબની મુલાકાતે
આવીને પ્રશ્ન કર્યો કે "આપે ભારતવર્ષમાં આવીને સર્વત્ર ભ્રમણ
કર્યું છે, તો અત્યારે હવે કયો વિષય આપને ખાસ ઉદ્દેશ્ય કરવા
ચોખ્ખ લાગે છે વાડ ?"

માર્કટ્ટવેન સાહેબે જોના જવાબમાં કહ્યું કે "કાશીધામ અને
ત્યાં જોયેલા સંતપુરુષ"

પ્રતિનિધિ-"કયા સંત પુરુષની વાત આપ કરો છે ?"

માર્કટ્ટવેન-"સ્વામી ભારતરત્ન."

જોમ કહીને માર્કટ્ટવેન સાહેબે પ્રતિનિધિ મહાશયને
સ્વામીજીની એક છબી બતાવી, અને જણાવ્યું કે:-

"તેઓ એક જોવી વ્યક્તિ છે, કે જે ભારતવર્ષના એક
છેડાથી બીજા છેડા સુધી સર્વત્ર પૂજાય છે." વળી માર્કટ્ટવેન
સાહેબે વધારામાં કહ્યું કે "સ્ત્રી જતાં જતાં મેં જોયું હતું કે,
ઠેકાણે ઠેકાણે મંદિરો બાંધી તેમાં તેમની પ્રતિમૂર્તિની સ્થાપના
થયેલી છે, અને આનંદબાગમાં પ્રવેશ કરતાં તેમને દરથી મારા
લણી આવતા જોઈને હું તુરત સમજી શક્યો કે જે જીવંત મનુ-
ષ્યની પ્રતિમૂર્તિઓ મંદિરોમાં પ્રતિષ્ઠિત થઈને પૂજાય છે, તેજ
એ વ્યક્તિ."

પ્રતિનિધિ મહાશય લખે છે કે:-"માર્કટ્ટવેન સાહેબે સ્વા-
મીજીનાં ચિત્રણ કર્યું છે તેમાંથી આ લાગ ઉદ્ભવ કરેલા છે. પરિચિતમાં
૫૪ નં. ૬ જુઓ. પોર્ટ્રેટ સાહેબ કાશીના મેજસ્ટ્રેટ દત્તા.

અચક્રાતો નથી કે, મારી આટલી બધી યુસાફરીઓમાં આ સંન્યાસીના જેવી અજબ વ્યક્તિ મેં હજુમુખી ક્યાંય જોઈ નથી. ભારતવર્ષમાં યથેલા દેરફારતો અને ઘણા વખતથી લાલ્પીતાં છે, પણ આવી વ્યક્તિ સાથેના મેળાપ તો મનુષ્યજીવનમાં કષયિતજ સંભવી શકે. x

૪૦ સં. ૧૯૦૦ ના મે માસની ૧૮ મી. તારીખના “ઇન્ડિયન ટેલી ન્યુસ” પત્રમાં, આસામમાં પ્રવાસ કરતી એક અંગ્રેજ બાતુને હાથે લંબાયલો જે લેખ પ્રસિદ્ધ થયલો છે તેમાંથી કેટલોક ભાગ નીચે આપ્યો છે. એ વાંચવાથી વાચકને સંભળશે કે, સ્વામીજી અંગ્રેજ મહિલાઓના પણ કેવા ભક્તિપાત્ર બન્યા હતા. છેલ્લી અવસ્થામાં સ્વામીજીનો દેખાવ કેવો હતો તેનું વર્ણન કરતાં એ મેમ સાહેબ લખે છે કે:—

“ચોલા હાલપર ‘ટેલી ન્યુસ’ પત્રમાં ‘સદ્ગતનો સત્કાર’ એ મથાળાં તળેના લેખમાં સ્વામી ભાસ્કરાનંદ સરસ્વતીના નામનો ઉલ્લેખ જોઈ હું બહુી શક્તી કે, બનારસ ધામના ‘હોલી મેન’ વા પુણ્યાર્માંએ ઉહલવન-સીમા પટાવી જઈને અપરેશન્યમાં પ્રવેશ કર્યો છે. એ અજ્ઞાત રાજ્ય, વ્યક્તિગત ધર્મ અગર માન્યતા અનુસાર ભીતિપ્રદ કે આવકારદાયક લેખાય છે. આ જગદિપ્ત્યાત સાધુના સંબંધમાં તો તે, આ અનિત્ય અને વિચાર કરવા પણ યોગ્ય નહિ એવા જડ જગતના સકળ પદાર્થો કરતાં પણ વધારે પ્રત્યક્ષ થયેલું હોવાથી, ખાસ વધારે આવકારદાયક અને હિંમતવા-યોગ્ય હતું. મારે સ્વામીજી સાથે અંગત પિછાન હતું. જગતની જૂદી જૂદી લલિતીઓના લોકોમાં મારે જોળખાણુપિછાન છે, છતાં આ પિછાનથી હું અને ખાસ ગૌરવશાળી અને ધન્ય માનું છું; એમના સ્મરણમાત્રથી અને અનિર્વચનીય આનંદનો અનુભવ થાય છે. શરીર શીર્ષ હતું-કૃપ હતું, પણ એ શીર્ષતામાં—એ કૃપતામાં એક અપૂર્વ દિવ્ય જ્યોતિ પ્રકાશતી હતી, જે જોતાંજ મનની ખાત્રી થતી કે, જડપર મનની સત્તા ખરેખર સ્થાપિત થઈ શકે છે. સ્વામી-શ્રી તેનું પ્રત્યક્ષ દર્શન હતા. તેમની કઠોર તપશ્ચર્યા ભારતવર્ષના ઈતર સાધુ-સંન્યાસીઓની તપશ્ચર્યાની પેઠે દિલને અણગમો ઉપલવનારી નહોતી પણ તેથી તો ઉલટું અજબ લાવથી દિલ આકર્ષાતું હતું.

x માર્ક વેન સાહેબે પૂરેખના વિષેના નગરથી જે એક પત્ર લખી મોકલ્યો છે, તે પરિસિદ્ધમા દાખલ કર્યો છે. (જુઓ પત્ર નં. ૨ જો)

સ્વામીજીનું શરીર જાડું મોટું નહોતું, તેમ જાડું નાતું પણ નહોતું. માથે તાલ હતી, દાંતનું નામ નહોતું, ચામડીના ઢાંકણ તળે આવેલા એમના દેહપિંજરનાં હાડકાં—પાંસળાં એકે એક સ્પષ્ટ જણી શકાતાં હતાં; તેમ છતાં એમના અવયવ, એમનો ચહેરો એવાં તો અગ્રાધારણ રીતે લગ્ય અને સ્વાભાવિક ગાંભીર્યયુક્ત હતાં કે જે દોઢ મોટા સમ્રાટને શોભાવે. આ લક્ષણો એમનામાં જન્મ-સિદ્ધ (નૈસર્ગિક) હતાં અને તે વળી સુંદર શિષ્ટાચાર અને સરળ સ્વભાવથી યુક્ત હતાં. આવે સ્થળે ઉચ્છ્રંખલતાયુક્ત દંભ અથવા તો જહી દીનતાનો ભાગ હોવાનો સંભવ છે, પરંતુ તે બેમાંથી એકનો છાંયો સુદ્ધાં તેમનામાં નહોતો. ઉલટું એમની કાન્તિમાં એક બંતનું અપૂર્વ ગૌરવ અને સ્વર્ગીય ભાવ દેખાઈ આવતાં હતાં કે જે માત્ર ન્યુમેન, કે કેવલ જેવી દોઢકેજ મહાન વ્યક્તિઓમાં હીરામાં આવે છે. એ સુખથી—એ કાન્તિ અંતરના ભાવ સૂચવતી હતી, બાહ્યજગતની દોઢ પણ બાળતથી તેમાં સ્વભાવ ફેરફાર થતો નહિ. દોઢ પણ મહાપુરુષનામાં એ વધારે પ્રમાણમાં દેખાઈ નથી.

નવા આવનારા અજાણ્યા માનવો એમને સર્વ વિષયોના સંપૂર્ણ જાણકાર એકને ઘણી વાર આશ્ચર્યચકિત થઈ જતા. વસ્તુતઃ એમની ખુદી સ્વચ્છ અને તીરણ હોઈ બંને અત્યંત સુશિક્ષિત હતા. સામાયિક સમાચારોની બાબતમાં એઓ સંપૂર્ણ માહિતી ધરાવતા હતા; અને તે સંબંધમાં તેમના મત સ્પષ્ટ અને ચોક્કસ હતા. એમનું ચિત્ત ઉચ્ચ સાધ્યાત્મવિદ્યામાં સંપૂર્ણ તરબોળ થયું હતું. એઓ યોગ્ય પાત્ર હતા તે પણ અવશ્ય; તથાપિ તેમના પૂજનાર્થે આવતા અમણિત દોહાની અરુણવિત પૂજન-અર્ચાથી દોઢ દોઢવાર એઓ ખરેખર કંટાળી જતા.”

સને ૧૮૬૬ની ૧૭મી જુલાઈની શાશ્વીતી નીકળતા “ભારત હવન” પત્રમાં પ્રસિદ્ધ થયું છે કે:—

“આ સ્વામીજી મહાત્માજનો એવો પ્રભાવ હતો કે, ભારતીય રાજ-મહારાજાઓના સ્વચ્છ મુકુટો સ્વામીજીનાં ચરણોમાં નમી પડતા; સ્વરહુલ નહિ પરંતુ ધૂરોષ અને સમસ્તિશના મોટા મોટા વિદ્વાનો અને ધનવાનો, રૂઝ નક્કા અને અદાલતિપૂર્વક સ્વામીજીનાં દર્શન કરીને પોતાના હૃદયના ભાવના હતા. સ્વામીજીનાં ચરણોમાં એવો પ્રભાવ હતો કે નહેરુના વિદ્વાનો અને વિધર્મીઓને હેરાનકિત કરીને નમી પડતા.

એક પ્રચલિત કહેવત છે કે

પરંતુ સૌભાગ્યની વાત છે કે, એ દેશના

ખરી નહોતી. ભારતવર્ષના મિલિયન

ઠાંઠાં તો વરસમાં નિહાળ એક વરસ

તેમનાં દર્શન કરી જતા; અથવા

ખબર મંગાવતા. કાચીના માણસો

અદ્વાબક્તિ હતી. તેની સાબિતી

તરફથી આવેલો પત્ર પરિશિષ્ટમાં

કાચીધામના ભાગ્યવિધાતા-શ્રી

નો શિકાર કરીને તેનાં બે અસ્થિ (સ્કેલ)

મોકલ્યાં અને લખ્યું કે, વાઘ પોતે મારે

પંડે સ્વામીજીનાં દર્શનને આવશે

વખતોવખત સ્વામીજીને ભાવસાતનાં

ધૂરેપ-અમેરિકાના પ્રખ્યાત કવિ

પુસ્તકો સ્વામીજીને મોકલતા હતા. એક

‘ભારતવર્ષ’ કેન સાહેબનો પત્ર

(પરિશિષ્ટમાંનો પત્ર નં. ૭ જુઓ.)

૧૮૮૮ના જુલાઈ માસમાં અહીં

ગવર્નર) માનનીય જે, ડીગસ લાટો

કરવા આનંદળાગમાં આવ્યા. નિહિ

હેમે એક સોનામહોર સ્વામીજીને

લઈને બગલ પાસે મૂકી, ત્યાંથી તે

જીએ તેને ઉપાડી લઈને ફાટી ઉપર

એટલે પછી તેઓ સહાસ્ય વદને

ના ઠાંઠાં પણ ભાગપર સ્થિર રહી

નહિ.” એમ કહીને સ્વામીજીએ

પૃથ્વીના ઠાંઠાં પણ ભાગમાંથી

તેમની સર્વની સહીઓ, આ

પુસ્તકમાં (આલ્બમમાં) લેવામાં

સાહેબે પોતાનું નામકામ વગેરે

ચરિત્ર માં આ બાબતવિષે લખ્યું

પત્રાણિ પુષ્પાણિ ફલાણિ તસ્મિં

દ્યૌપ દાતુ વહુલં સ્વવસ્તુ

રાગમન

ગી, ત્યારથી

સ્વામીજીએ

કયો નહોતો.

પુરમાં તેમના

નજીકમાં દશ

રે જાંધાવ્યાં;

પોતે પધારશે

કે. સ્વામીજી

કંવા લાગ્યા;

નો અનાદર

વિનવણી ને

તેઓથીએ

ઓશીંતું

ને સહેજ

મારફત

ગામની

તાને ઘેર

પરંતુ ઠેકું

વધ ઉભી ન

પનારાયણસિંહ

મહારાજ તેમનાં

ટલા સાડ વારંવાર

માન્ય કરી શક્યા

સ્ત્રી તેર ઘોડા

બહાર પોતે

શબ્દગારવામાં

અર્થાત્ સ્વામીજીએ લાટ સાહેબને ફળકૂલાદિ દેવા માંડ્યાં ત્યારે લાટ સાહેબે પણ તેવીજ ભેટો દેવા માંડી. સ્વામીજીએ કહ્યું કે ‘આ કંઈ દાન નથી.’ એમ કહી સ્વામીજીએ લાટ સાહેબને એક કેળું આપ્યું. લાટ સાહેબ તે પ્રસાદી જમી ગયા. પછી સ્વામીજીની સાથે લાટ સાહેબ આનંદબાગમાં ફરવા લાગ્યા; પરંતુ આગળથી પોતાનું આગમન જાહેર થઈ ગયાથી લોકોની ભીડ બહુ થઈ હતી તેથી તેમની એકાંતમાં વાત કરવાની ઇચ્છા પૂર્ણ ન થઈ. (જુઓ પરિશિષ્ટમાં પત્ર નં. ૧) પછી ટોપી ઉતારી વારંવાર પ્રણામ કરી, લાટ સાહેબ પોતાના અનુચરો સાથે વિદાય થયા. ત્યારથી લાટ સાહેબ જ્યારે જ્યારે આવતા ત્યારે આગળથી જાહેરાત કરતા નહિ.

૧૮૯૮ના ડિસેમ્બરની ૨૦ મી તારીખે ભારતવર્ષનો વડો સેનાપતિ જનરલ લકહાટ સાહેબ સ્વામીજીનાં દર્શન સારૂ પત્ની-સહવર્તમાન આનંદબાગમાં આવ્યો. લકહાટ સાહેબની સાથે તેનો મિલિટરી સેક્રેટરી કર્નલ બી. ડફ અને કાશીના કલેક્ટર, કમીશ્નર વગેરે આવ્યા હતા. સ્વામીજીએ તેમને દર્શન આપ્યાં હતાં. વિવિધ વાર્તાલાપ પછી પાછા ફરતી વખતે જનરલ લકહાટ સાહેબે તથા સાથે આવેલા બીજા મહાશયોએ, ગાડીમાં બેઠાપછી ત્રણ વાર ટોપી ઉતારીને સ્વામીજી મહારાજને પ્રણામ કર્યા.

અધ્યાય ૧૩ મો—જન્મભૂમિમાં પુનરાગમન

સંવત ૧૮૨૫માં સ્વામીજી આનંદજીગમાં પધાર્યા, ત્યારથી તે સંવત ૧૮૫૨ સુધીનાં સત્તાવીસ વર્ષ દરમિયાન સ્વામીજીએ એકે દિવસ આનંદજીગના કચ્છાઉંડની બહાર પગ મૂક્યો નહોતો. તેમના ભક્તશ્રેષ્ઠ દાનપુરના લાલા ગયાપ્રસાદે મૈધીલાલપુરમાં તેમના પિનૂભવનની સામે આવેલું તળાવ સુધરાવી અને તેની નજીકમાં ફશ હવ્લર રૂપિયાને ખર્ચે એક ધર્મશાળા અને મંદિર વગેરે બંધાવ્યાં; પરંતુ ગયાપ્રસાદે હવે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે, સ્વામીજી પોતે પધારશે નહિ ત્યાંસુધી પોતે મંદિરાદિની પ્રતિષ્ઠા કરશે નહિ. સ્વામીજી પણ જન્મભૂમિમાં ફરી વાર જવાને અનિચ્છા દેખાડવા લાગ્યા; પરંતુ તેમના જેવી બ્રહ્મવત્સલ વ્યક્તિ બ્રહ્મની પ્રાર્થનાનો અનાદર ક્યાંસુધી કરી શકે? તેથી ગયાપ્રસાદની વિવિધ ભતની વિનવણી ને દાલાવાલાથી દૃષ્ટાવશ થઈને આખરે ઉપર લખ્યા દિવસે તેઓશ્રીએ એકાએક દાશીનો ત્યાગ કર્યો.

તેમણે છાનામાના, કોઈને પણ જાણવા દીધા વગર ઓચીંતું દાશી ઉઠાડ્યું; દારણ કે અયોધ્યાના તાલુકદારો વગેરેને જો સહેજ પણ ખબર મળે કે સ્વામીજી અયોધ્યા રાહિલખંડ રેલ્વે મારફત દાનપુર પધારે છે, તો આખે રસ્તે તેઓ બધા પોતપોતાના ગામની નજીકનાં સ્ટેશનોએ હાજર રહી બધાય તેમને પોતપોતાને ઘેર લઈ જવા સાડે અતિશય આશ્ચર્ય કર્યા વગર રહે નહિ; પરંતુ દેવું આશ્ચર્ય! રેલગાડી અયોધ્યાના સ્ટેશનમાં હાબલ થઈ ઉભી ન ઉભી એટલામાં તો અયોધ્યાના મહારાજ સરખતાપનારાયણસિંહ બહાદુર આવીને હાજર થયા; અને સ્વામીજી મહારાજ તેમનાં પુણ્ય પગલાંથી પોતાનું રાજભવન પાવન કરે તેટલા સાડે વારંવાર આમંત્ર કરવા લાગ્યા સ્વામીજી બ્રહ્મની પ્રાર્થના અમાન્ય કરી શક્યા નહિ, અયોધ્યાપતિના આમંત્રને આપીન થયા. તુરંતજ તેર પોતા એટલા મુંદર રથમાં સ્વામીજીને પધરાવી મહારાજ બહાદુર પોતે સારથિપત્નિ કરવા લાગ્યા. પોતાએને જડુ મુંદર રીતે શયુગારવામાં

આવ્યા હતા અને પ્રત્યેક ઘોડાના કંઠમાં મોતીની એક એક માળા પહેરાવેલી હતી. સ્વામીજી રાજભવનમાં પધારતાં, અયોધ્યાપતિએ તેમનું વિધિપૂર્વક અર્ધપૂજન કર્યું અને રાજ્ય, ખજાનો, સૈન્ય, પુત્ર વગેરે પોતાનું સર્વસ્વ સ્વામીજીના ચરણકમળમાં સમર્પણ કર્યું. તે પછી સ્વામીજી ફરી પાછા રેલગાડીમાં બેસી ‘કદહી’ નામના એક સ્ટેશને આવી પહોંચ્યા. સ્ટેશનપર ગાડી આવતાંજ, કદહીના વતની દયાશંકર વાજપેયીજીએ પોતાને ઘેર પધારી પાવન કરવાની સ્વામીજીને વારંવાર પ્રાર્થના કરવા માંડી. દયાશંકર પરમ ભક્ત હોવા છતાં અયોધ્યાપતિની તુલનામાં છેકજ દરિદ્ર હતો; પરંતુ સ્વામીજીને તો ધની-નિર્ધનનો ભેદ હતોજ નહિ, તેથી ભક્ત દયાશંકરજીને ઘેર જવા સાડ ફરીથી તેઓ રેલગાડીમાંથી ઉતર્યા.

તે પછી ઇસ્ટ ઇન્ડિયન રેલવેના કાનપુર નગર પાસે આવેલા ‘ભાઉપુર’ સ્ટેશને ઉતરીને સ્વામીજી પોતાની જન્મભૂમિ મૈથીલાલપુર ગામમાં આવી પહોંચ્યા. મંદિરની પ્રતિષ્ઠા તો સૌ કોઈ કરે છે, પરંતુ આજે મૈથીલાલપુરમાં આટલી ગંધી મેદની શામાટે ? નાનું સરખું ગામ લોકોથી ઉભરાઈ જતું હતું. સ્વામીજીના દર્શનની અભિલાષાથી કુંભમેળાની પેઠે લાખો લોકો આવતા હતા; પરંતુ તે સર્વને દર્શન આપવાનું મુશ્કેલ જણાવાથી એક ઉંચો માંચડો બનાવડાવી તેના ઉપર સ્વામીજી બિરાજમાન થયા.

આ લાખો લોકો તરફથી સ્વામીજીને અર્પણ થયેલા વિવિધ પ્રકારના ખાદ્ય પદાર્થો અને ફળફળાદિના ઠેકાણે ઠેકાણે ઢગલા થયા હતા તે જાણે નાના નાના પહોડ ન હોય એમ લાગતા હતા. સ્વામીજી પણ માંચડાપર બેઠા બેઠા બન્ને હાથે એ સઘળા પદાર્થો પ્રસાદરૂપે ચારેબાજુ છૂટથી આપવા લાગ્યા. x એ વેળા શ્રીમંત, દરિદ્ર, ઉચ્ચ કે નીચનો ભેદ રહ્યો નહિ. સઘળાં કોઈપણ ઉપાયે સ્વામીજીના નિજ હસ્તે અપાતા પ્રસાદની એકાદ કણિકા પણ મેળવવા તલપાપડ થઈ રહ્યાં હતાં.

x યતીન્દ્રચરિતમાં લખ્યું છે કે:-

સ સર્વદાતાઽથ વર્ષ ધાતા સ્વયં ફલાનાં મહતાં વિધાતા ।
ધર્માર્થકામામૃતમત્ર સંઘે પ્રસાદ્દાનાચ્છલતઃ પ્રસંગે ॥

અર્થાત્ સર્વ વસ્તુદાતા મહાદેવવિધાતા ખીન્ન અભદેવ જેવા સ્વામીજી પ્રસાદ વર્ષાવવાને બદલે ચોતરફ ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા.

હોદ્દાની આ મંત્રવર કદમાં થઈને માંચડા નજીક જવાને
તેને આશરે નહોતો એવો દેણે દેખે જુદા જગમગ ને વડો
માંગળાં તો વળી સ્વામીજી જે પગદરે થઈને મંચીલાલપુર જાવ્યા
હતા તે દરતે પડીને આંબાટડા બોલવા લાગ્યા કે “આ દરને મધને
સ્વામીજી પધાર્યા હે, આ સ્વામા તોમની સ્વપ્નજ પડેલી છે,
પ્રસાદ કરતાં વરદાનનું ગાદાતમ્ય અધિક છે” ઈત્યાદિ.

માંચડાપરથી પ્રસાદ વહેંચી દહા પછી મોટી વારે સ્વામીજીએ
ખાંસે ઉઠેલા એક પોલીસ સિપાઈને બોલાવ્યો બાત્તા કરી કે ‘લઘ-
મન માલા નામનો એક માછી આ મેદનીમાં છે, તેને બહીંબાં
બોલાવી લાવો.’ સ્વામીજીની આજ્ઞા માંધે ચલાવીને ચેલો પોલીસ
લાઠમન માલાને બોળવા નીકળ્યો, પણ દેણે રીને તેનો પત્તો નહિ
લાગી શકવાથી તે વારંવાર નિરાશ થઈને પાછો આવવા લાગ્યો.
સ્વામીજી પણ નવા નવા માણસને મોકલવા લાગ્યા, આખરે
જે દલાકની શોધને અંતે લઠમન માલાને સ્વામીજીની સમક્ષ
હાજર કરવામાં આવ્યો. સ્વામીજીએ તેને પોતાની બાલુમાં માંચડા
ઉપર બેસાડ્યો. એ રીતે શુરુની શાન્તિમય સોડમાં બેસવાનો
પરમ લાભ મળવાથી શિષ્યના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. જગત
જેતું હતું, અસંખ્ય લોકો જેતાં હતાં અને એ અધ્યાત્મ મેદનીમાં
શ્રીપુરુષો પરસ્પર કહેવા લાગ્યાં કે “સ્વામી ભાસ્કરનંદજી કંગાલ-
ના હાકાર છે, રંકના બેલી છે.”

લઠમન માલા જાતિએ માછી હતો, વળેં હાળો હતો, ઉંમર
એની આશરે બાળીસેકની હતી અને કપડામાં એણે સો થીંગડાં-
વાળું એક ફાટકું વસ્ત્ર પહેર્યું હતું; પરંતુ એ એવી હીન અવસ્થાનો
અને નીચ જાતિનો હતો તેથી શુ ધર્મ મૂખ લઠમન માલા વગર-
ભણતરે જે જ્ઞાનમાં જાની હતો તે જ્ઞાન વિદ્યાનું અભિમાન ધરનારા
જપંડિતો એંદડો વર્ષસુધી તેના ચરણ આગળ બેસી તેની પાસેથી
શીખે તોપણ તે જ્ઞાનના અધિકારી તેઓ થઈ શકે કે કેમ, તે
ગાળત રહેલ છે. સ્વામીજી કહેતા હતા કે “લઠમન માલાને સા-
ક્ષાત્કાર થયેલો છે.” લઠમન માલાને સ્વામીજીની બાલુમાં
બેઠેલો બેઠેને દર્શન કરનારાઓ સ્વામીજીની સાથે સાથે તેને પણ
પ્રજ્ઞામ કરવા લાગ્યા. કેટલાક કહેતા કે, સ્વામીજી કેવળ માત્ર
મોટા લોકોનેજ ચલાતા હતા, પણ આ ઘટના બળ્યા પછીતેઓનો

* માહં દેહચ્છિદાનન્દાત્મેતિ શુદ્ધિર્વિચિતિ મળ્યતે ।

ભા. ૮

એ ભ્રમ દૂર થઈ ગયો હતો. મૈથીલાલપુરમાં તે દિવસે તે વેળા કેટલાએ લખપતિ, કેટલાએ મોટા જમીનદાર-તાલુકદાર, રાજ-મહારાજ વગેરે હાજર હતા; છતાં રસ્તાના કંગાલ લછમન માલા-ને એકલાનેજ તે દિવસે સ્વામીજીની ણાબુમાં ખેસવાનું મળ્યું. અંતર્યામી સ્વામીજી આગળ જો શુભનો આદર ન થતો હોત, તો હજારો દીન દરિદ્રો અને દુઃખી કંગાલો વગેરે તેમની પાસેથી કદીએ મંત્ર મેળવવા સમર્થ થયા નહોત. સ્વામીજી પાસે વ્યક્તિલેદ હતો નહિ, જાતિલેદ હતો નહિ, હૃદયલેદ (આંતરિક યોગ્યતાનો લેદ) તો તેઓ અવશ્ય લક્ષમાં લેતા હતા; પણ અલક્ષ મોટા લોકો અને અલક્ષ દરિદ્રોમાં તો અલક્ષ શ્રીમંતોનોજ આદર અધિક થતો હતો. આનુ કારણ તેઓ શ્રીમુખે કહેતા કે “અલક્ષ શ્રીમંતનું મન એક વાર ફેરવી શકાય તો તેઓ અનેક રીતે ઉપયોગી થઈ શકે, જ્યારે અલક્ષ દરિદ્રનો આદર કરતાં તે કેવળ નાના પ્રકારની લૌકિક કામનાઓ આગળ લાવીને ત્રાસજ આપ્યા કરે.” અલક્ષ દરિદ્રને કામના સાથે આવતાં કાઢી મૂકવામાં આવતો, અને અલક્ષ ધનવાનને આદર મળતો; તે પરથી અઘાપિ કેટલાક જણ કહે છે કે “મોટા લોકોનોજ સ્વામીજી પાસે આદર થતો.” પરંતુ વાસ્તવિક રીતે જોતાં, લક્ષ દરિદ્રને તરછોડીને અલક્ષ ધનવાનનો કદી આદર થતો નહિ. એના જવલંત દૃષ્ટાંત તરીકે આ લછમન માલા તથા ખીજ સ્વામીજીના પ્રિય બે-ચાર ખંગાલી શિષ્યોનાં નામ પણ દઈ શકાય તેમ છે, કે જેઓની માસિક આવક દશ, વીસ રૂપિયા કરતાં અધિક નહોતી.

સ્વામીજીના જન્મથી પવિત્ર થયેલા મૈથીલાલપુરને* વિશેષ પવિત્ર કરીને સ્વામીજી કાનપુરમાં લાલા ગયાપ્રસાદને ઘેર પધાર્યા. અસંખ્ય લોકો છેક મધરાત સુધી તેમનાં દર્શન કરવા ગયા-પ્રસાદને ઘેર આવી ગયા. ખીજે દિવસે સ્વામીજી કાનપુરના સ્ટેશન-પર આવ્યા તો ત્યાં અસંખ્ય બ્રાહ્મણોનું લશ્કર મંત્રદીક્ષા લેવા-માટે તેમની રાહ જોતું હતું. સ્વામીજી આ બધા લશ્કરને મંત્રદાન

* યતીંદ્રચરિતમાં લખ્યું છે કે:-

ભોગાપવર્ગમુદઃપ્રકૃપદે વિવાતા ચલ્લે દદાતિ દવયા દવિતાય દાતા
શ્રીમસ્કરી સકલલોક વિરામ હેતું પાદામ્બુજાર્પણકૃપાં ભવાસિંધુ સેતુમ્

ભાવાર્થ:-સંપૂર્ણ ભોગમેક્ષદાતા સ્વામીજીએ નગરમાં પધારીને તેને પોતાની ચરણધૂતીથી પાવન કરી ગામ ઉપર અનંદ દેખા કરી હતી.

આપતાં આપતાં છેક યાત્રી ગયા. મંત્રદીક્ષા પૂરી થતાં ન થતાંમાં તો તેન આવી પહોંચી. સ્વામીજી જુએ છે કે, અનેક લોકો મંત્ર-દીક્ષા માટે આતુર બની રહ્યા છે; પણ આટલા ગયા લોકોને નહિ પહોંચી વળાય એમ ધારીને દરેકના કાન આગળ પોતાનું મુખ લાખીને બહાર કહ્યું કે, તેમને મંત્રદીક્ષા આપેલી છે. આથી સ્વપણા લોકો પોતાને કૃતાર્થ થયેલા માનવા લાગ્યા. ત્યારપછી રેનાપતિ મેજર લમ્સડને બંતે સૈનિકોને કવાયત કરાવી અને યુદ્ધકૌશલ્યનું પ્રદર્શન કર્યું. ત્યાર પછી તેઓ કાશીએ આવવા રેલગાડીમાં બેઠા. રેલગાડી અલાહાબાદ સ્ટેશનમાં હાજર થતાં, અલાહાબાદના વિખ્યાત જમીનદાર મહાદેવપ્રસાદ ધોધરી સ્વામીજીને પોતાને ઘેર પધારવા સારૂ વારંવાર પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા; પણ સ્વામીજીએ તેમને એક ઉત્તરથી શાંત થાડી દીધા. સ્વામીજીએ તેમને કહ્યું કે:-

नाज्मभोवायुःखंधरानाजस्मितेजः।सद्भक्तोऽयंमन्यतेमेदृशं यः॥
नायं किंचिद्वस्तुतं वस्तुलोक।एतद्विद्वांस्त्वं नयेः कः स्वमोकः॥

“હું પૃથ્વી નથી; વાયુ, જળ, તેજ કે આકાશ નથી; એ જામાંથી નિરાજો જે મને માને છે, તેજ મારો પરમ ભક્ત છે. વસ્તુતઃ સમસ્ત સંસારની કોઈ પણ વીજ હું નથી એવું જ્ઞાન જેને યશુ છે, તે કદાપિ કોઈનિય પોતાને ઘેર લઈ જવામાટે વ્યથ થતો નથી.” એમ કહી મહાદેવપ્રસાદને સંતુષ્ટ કરીને સ્વામીજી કાશીધામમાં પાછા પધાર્યા.

તેઓએ બંનેના પાત્રાના કહ્યાણુને માટે તેમનો ઉપદેશ લીધો છે.

વળી તેઓ પ્રેમી અને બ્રહ્મ છે તેઓ ચારી રીતે બલ્લે છે કે, શ્રી નવામીજીએ કહી પણ પોતાના લોકોને કહ્યું નથી કે, તમે મારી મુનિઓ સ્થાપો નવચલા મંદિરો બનાવો કે તળાવ, ધર્મશાળા બનાવો; પરંતુ શ્રદ્ધાનુ સુરભક્તોએ પોતાના પુણ્ય, લોકોપકાર અને આત્મસુશોધન અને સુરભક્તિ દર્શાવવામાટે પૂજ્યપાદ નવામીજીના નામથી મંદિરો બંધાવ્યાં છે, પ્રતિમાઓ સ્થાપી છે અને તળાવ, ધર્મશાળાઓ તથા બેરો બંધાવ્યાં છે.

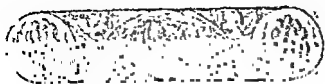
તેમથી સ્વીકારાતી કે મદારાજના ચરણજીએવકે રાગત--મહારાગત,
સપ્તમીકાંત, પનગત તેમજ સર્વ સાધારણ હોકોએ જાણી લેવું કે,
સ્વામીજીની પદોકેશીન, આનંદબાગમાં કે ક્યાંય પણ કોઈ ચેલો,
શિવ કે ગુરુજી વગેરે કેવલ યત્નને ન રહે અને કોઈપણ જોવા
કે જાંને ન મને તેમજ ચેલો નામ વેચનારાઓને કોઈ રોટી પણ
ન મળે. કશીમાં અથવા અન્યત્ર જોવું કોઈ કહે કે, અને પૂજ્યપાદ
સ્વામીજી પાંચથી સંન્યાસ દેવા લીધી છે; અથવા એમ કહે કે, અમે
તેમના સંન્યાસી શિવ કે ગુરુજી વગેરે છીએ તો પણ તેને કંઈ
પણ આપવું નહિ; તેમજ તેને આદરસન્માર કરવો નહિ. આ માટે
હો કે હાંતિ પૂજ્યપાદ સ્વામીજી મેગન આપે છે.

તેમને જુદાજુદા સ્થાનો છે. ૬) પણ ભાવથી શ્રીચરણોમાં
સહિત છે એ તેઓ ૬ઠી સ્થાનો અન્ય ત્યાંના છે ત્યાં સ્વામીજીની
મુનિયા સ્થાપિતી છે ત્યાં દર્શન-પૂજન બંને કરે, પરંતુ ક્ષત્ર્ય છે
મથ તે મુનિયા ઉપર કરી પાત્રન. તથા તે કેમકે પૂજ્યપાદ સ્વામીજી
જેને પણ મુનિપદ સ્થાપના નથી તે. ૭ઠી તેમની મુનિયા ઉપર
પણ ક્ષત્ર્ય-વશ સ્થાપના એ અનુચિત છે. ૮) સ્વામીજી વરદથી
એ સ્થાન છે કે, તથા તે પણ ક્ષત્ર્ય વશ ત્યારે તેડને અન્ય સ્થાનોની
ચીજ સ્થાપિત એ કેમકે કે. ૯) આથી તે સ્વામીજીનાં પદસાધી થયો.

[illegible][illegible][illegible]

Journal of Management Education 30(6)

[illegible]

અધ્યાય ૧૫ મો—દેહત્યાગ

૧૮૯૬ ની ૧૧ મી જુલાઈના “ભારતજીવન”માં પ્રાસદ
પ્રકાશ કર્યું છે:—

“શ્રી સ્વામીજી ભારતરાજદંડજી મહારાજ દેહત્યાગપૂર્વે
મહારાજા, કાશીરાજ તથા રેખુડી મહારાજ નારાયણજીને કહેના
હતા કે, હવે મને સંસારમાં બંદુજ અગ્રદા થઈ ગઈ છે; એટલે
હવે હું શરીર છોડી દઈશ.”

એ પછી અપાઠની રૂપમી તિથિ અને રથયાત્રાના દિવસે સ્વી-
વારે રાતના બાર વાગતાં સ્વામીજી બેઠા થયા અને “ભણ્ણો કે,
આ સમાધિ મારી છેલ્લી સમાધિ છે” એમ કંઈક કહીને સમા-
ધિસ્થ થયા.

સ્વામીજી પોતાના રોજના યોગીજનપ્રિય પંદ્રાસન ઉપર
બેઠા બેઠા નશ્વર દેહને તણ ગયા, તોપણ મુખ સઠાની પેઠે
પ્રસન્ન હતું. (બંગાળી ઉપરથી)

મંદાકેન્તાક

શોકે આંશુ, નયન દ્રવતાં, હા ! વિશે હાય વિભૂ,
ક્યાંથી જોશું, કમલમુખ એ, દિવ્ય તેજે ભરેલું?
થાશે હાવાં, ન ખચિત કદા, આવડું હાં દ્રવીધી,
હાંકે છત્યાં, જનમ મરણે, યોગધી એ ગુરુજ. ૧
હા ! શી કાન્તિ, મધુર સ્મૃતી, દિવ્યતાથી ભરેલી !
વાણી મીઠી, સ્મિત જનનાં, ચિત્તમાંહે ઠરેલી !
હૃદાય દીધું, અખિલ જગને, જ્ઞાન ને પ્રેમ કેરું,
દાખી દીધું, સવતરણું, વિદ્યને નાવ સહેલું. ૨
ખાલી આજે, પુનિત મઠ એ, બાગ આનંદક દેરો,
તોએ એનો, મુચક મહિમા, દામ ઠામે ભરેલો;
વૃક્ષો વેલો, ફૂલ ફળ તથા, પાંખી નાના તરેનાં,
ધૂલિમાં ને, ગગન સમિરે, છેજ એનાં નમૂનાં. ૩

૦ આનંદપાગ.

સંગે નો'તું, સદન ધન કે, ચીરની એક ચીંદી,
 નંગૂ પંગૂ, વપુજ તદપિ, મોહિની શી રસીલી !
 આકર્ષ્યાં, જન ભલભલાં, વીસમીનાં રસેલાંx,
 ચૂંચ્યાં ચણ્યાં, ચુકું નમિયાં, રતન હીરે મહેલાં ! ૪
 હા ! હા ! શાંએ, દિલ્લરિયાં, લોકનાં થાક વહેવાં,
 શ્રીમુખેથી, વચન ઝરતાં, ઝીલવાં મહેર ગ્રેવાં !
 સાધી તીરે ! છવનમુક્તિ, ભિન્ન નો'તો હરિથી,
 પુણ્યાત્મા એ, પુનિત પુરનો, દેખશું ક્યાં ફરીથી ? ૫
 ભો ! ભો ! સ્વામી ! ચરણ તમથી, જેમ ટેલાસ વાસે,
 શોભી કાશી, નિખિલ જગતે, શૂન્ય આજે ઉદાસે;
 શોકે ઘર્યાં, હૃદય સહનાં, રોય ને રંક કેરાં,
 નિરાધારા, ખનીજ ધરણી, સ્વામ ! શેને નમેરા ? ૬
 રે ! રે ! રોતાં, જન અગણ કૈં, ઉચ ને નીચ લોકો,
 'હોલાશે કાં, દરદ દિલનાં, કાપશે કોણ હુઝો ?'
 આચિંતા ને, વિજયતનશી, આશ સૌ નાશ પામી,
 છાંડી જતાં, ભુવનતલ આ, ભાસ્કરાનંદ સ્વામી ! ૭
 (આ નીચેના ઉતારા 'સજીવની' અને 'વસુમતી' પત્રોમાંના છે.)

“છવ ઈશ્વરપ્રેમ પ્રાપ્ત કરીને કેવો આનંદમય થઇ શકે છે તેનો ભાસ્કરાનંદ પ્રત્યક્ષ નમુનો હતા. ઈશ્વરપ્રેમમાં તેઓ સ્વયં-શોકાતીત, દુઃખાતીત, શીત-ગ્રીષ્માદિક્રતુઓના હલેશોથી અતીત તથા આહાર-અનાહારની વેદનાથી અતીત થઇ ગયા હતા; કિન્તુ જીવોનાં દુઃખ જોઇને તેમની આંખો આંસુથી ઉભરાઇ જતી હતી તથા સુખ જોઇને આનંદથી પ્રકુલ થતા હતા. હાય ! પ્રેમની આવી મૂર્તિ હમેશને માટે અલોપ થઇ ગઇ છે !” “સમગ્ર ઉપનિષદો તેમની શૃંગારે હતાં, તેમના બ્રહ્મતત્ત્વના ઉપદેશથી શ્રોતાઓ મુગ્ધ અને બ્રહ્મરવરૂપમાં લીન થઇ જતા હતા, તેમનો ઉદાર પ્રેમ હિંદુ, મુસલમાન, ખ્રિસ્તી-સર્વને સરખી રીતે સ્પર્શતો હતો.”

“તેમની બનાવેલી દશ ઉપનિષદોની મૃદ્ધિ નામની ટીકા, “સ્વારાજ્યસિદ્ધિ” નામનું અનિદ્દંબુ દર્શનપુસ્તક તથા તેમની “કૈવલ્ય કલ્પદ્રુમ” નામની ટીકા એ છપાયાં છે. આ સઘળા ગ્રંથો ચિરકાળ તેમના વિદ્યાવતારની ઓળખ આપતા રહેશે. એ સઘળા ગ્રંથોએ દેશવિદેશમાં તેમની કીર્તિ ગંજવી છે, તેમના ગ્રંથોને અદ્વય આસન પ્રાપ્ત થયું છે, એ ગ્રંથો એમના નામને અમરરાખશે; પણ તેમની એ પ્રેમમૂર્તિના અભાવે કાશી અનાથ બન્યું છે !—

રે ! ભારત દરિદ્ર ધન્યું છે ! ” “તેમનો એઉદારગ્રેમ અને એ નિર્મળ આનંદમૂર્તિ જોઈને કાશીવાસીઓ કહેતાં કે ‘તેઓ ખીજ વિશ્વેશ્વર છે-અરે ! પ્રત્યક્ષ વિશ્વેશ્વર છે.’”

“લોકો જેમ વિશ્વનાથનાં દર્શન કરવા કાશીમાં આવતાં તેમજ સ્વામી ભાસ્કરાનંદનાં દર્શન કરવા પણ આવતાં. સ્વામી ભાસ્કરાનંદ હિંદુલલિતા આરાધ્ય દેવતા હતા; જેવી રીતે દેવતાનું હૃદયમાં ધ્યાન ધરવામાં આવે છે, તેમ આ દેવતાની ઉપદેશમાળા પ્રત્યેક સજ્જે યાદ રાખવા યોગ્ય છે.”

મુંબઈના “વ્યંકટેશ્વર સમાચાર”માં પ્રસિદ્ધ થયેલા કેટલાક સંસ્કૃત શ્લોકોનો અનુવાદ આ નીચે આપીએ છીએ.

“હિ વિશ્વનાથનગરિ વારાણસિ । તું સર્વ શુભોમાં શ્રેષ્ઠ છે; કિન્તુ હાથ ! આજ તને જોએક વાત કહેવાનું ઉચિત લાગ્યાથી કહેવું પડે છે કે, તેં શિવસ્વરૂપ ભાસ્કરાનંદ યતિને વેકુંઠમાં પ્રાકટ્યો છે, તેથી અમને એમ લાગે છે કે, શિવપ્રતિ જે પ્રીતિને વિદાનો નખાણવા યોગ્ય ગણે છે, તે પ્રીતિ હવે તારામાં નથી !”

“તેમના અંતર્ધર્મથી કાશી આજ ઉદાસીન ધન્યું છે; સમસ્ત વિશ્વ દુઃખસાહુધી બ્રહ્મ યથું છે; તપરૂપી વૃક્ષ બાંગી પડ્યું છે; જપરૂપી જળસૂકાઈ ગયું છે; યોગવિરાગાદિમાંનો અનુરાગ શિથિલ થઈ ગયો છે. હાથ ! પરમેશ્વરસ્વરૂપ, વેદવિધિથી ચોક્ષતો, જ્ઞાન અને ધ્યાનને ધારણ કરનાર માર્તંડ (સૂર્ય) આજ અસ્ત થયો છે.”

“નિશ્ચિન્ત યયાથી, એક બાળુએ જ્ઞાન અને બીજી બાળુએ વિરાગ ફટકા દેરે છે; ધ્યાન, યોગનાં મેગ્રામાંથી નીસરતાં આંસુઓ લઉં છે; છળથી ભરેલો આ છાપનીયો દુષ્કાળજ આ અનર્થનું મૂળ છે, એણેજ તપને સંતપ્ત અને જપને રડતાં કર્યાં છે. એનેજ હીંધે વિધિ, વેદ, સમાધિ, સ્વપ્ના, સદાદય, સ્વાદ્યા-એઓ પણ ભાસ્કરાનંદની સંગે સંગે સમાધિગર્ભમાં સંતાઈ ગયાં છે. શ્રુતિઓના સારની યુગ્મિરૂપે વગાડતો ઈશ્વરોપદેશરૂપી દુઃદળી પણ આજે વિલીન થયો છે.”

“યમ, નિયમ, આસન, પ્રણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધ્યાન-જે બધાં ક્રોના આશરે હવે સમાધિના આસને બેસશે ? સર્વ જીવોના પ્રત્યે પ્રેમ એવી સુંદર રીતે હવે કોણ દાખવશે ? અને વજ્રોગ્રમ-ધર્મનો રીતિનોતિ હવે લોકોને કોણ સુજાવશે ?”

“હાથ ! જાનમાં, જોરમાં, દેશમાં, વેશમાં, જે સાક્ષાત્ત શિવ-

સમાન હતા તે ભાસ્કરાનંદ સ્વામી આજ અંતર્હિત થતાં એ વિમ્બાનામૃતનું પાન હવે કેણુ કરાવશે ? હાય ! કામનાશન્ય સ્વામી અત્યારે ક્યાં છે ? અત્યારે તે અનાદિ પરમ શ્રદ્ધામાં લીધેલા છે, હવે ફરીને તેમના પાછા આવવાનો સંભવ નથી. ”

“ જે અંગિરાની કીર્તિસ્વરૂપ, ગૃહસ્થતિની લક્ષ્મીસ્વરૂપ અને ધરતીમાં ત્રાતાઓના તારકસ્વરૂપ હતો; જેણે આ મિથ્યા જગતનું સત્યત્વ પ્રતિપાદન કરનારી સઘળી સુક્તિઓ અને તર્કો ચૂર્ણ વિચૂર્ણ કરી નાખ્યાં છે, તથા જે સનાતન આર્ય ધર્મના, સંસ્કૃત ભાષાના અને વાગ્દેવીના આસનસ્વરૂપ હતા, તે પૃથ્વીસ્તંભસ્વરૂપ, ઇશ્વરતુલ્ય, દંભવિહારક, હિંદુસ્થાનના ગૌરવના આજ અસ્ત પામ્યા છે. ”

મહાયોગી ભાસ્કરાનંદે મધરાતે યોગાસનપર દેહત્યાગ કરે તેમને છેલ્લેલ્લા નિહાળી લેવા તેમજ તેમનાપ્રત્યેનું પેતાના સન્માન દર્શાવવા મુસલમાન, ખ્રિસ્તી અને જૈનો આનંદબાગમાં આવવા લાગ્યા; અને સ્વામીજીનું છેલ્લી વારનું પૂજન કરવા સા તે દિવસે ફૂલનો એક એક હાર બાળે ત્રણ ત્રણ રૂપિયે વેચાયો.

સ્વામીજીએ દેહ છોડતાં પહેલાં કાશીના ડેપુટી માણસે પંડિત મહારાજ નારાયણને ત્રણ વાર સોગન દઈને આજ્ઞા કરી હતી કે “દેહાંત પછી મારા શબના ચાર ભાગ કરીને ચાર દિશામાં ફેંકવા; જેથી પક્ષીઓ શબના લક્ષણથી તૃપ્ત થાય. ” પરંતુ અંતિમ સમય આવેલો જોઈ, ડેપુટી મહારાજ નારાયણસિંહ સ્વામીજીને પ્રાર્થના કરી હતી કે “પ્રભો ! બહુ દિવસથી હું આપના પાસે આવું—જઈ છું; કેાઈ દિવસ કશા માટે મેં પ્રાર્થના કરી નથી આજ મારી એક લિક્ષા છે, પૂર્ણ કરશો ? ” સ્વામીજીએ ઇશ્વરતથા સંમતિ દર્શાવતાં બાળુ બોલ્યા:—“પ્રભો ! મને સોગનમાંથી મુક્ત કરો. ” ઇતર શિષ્યવર્ગ ગુરુદેહનું એવું પરિણામ થતું નજરે નિહાળી શકશે નહિ” આ પ્રમાણે સોગનમાંથી તેઓ છૂટ્યા હતા તેથી સૌએ તેમના શબને દાટવાનું નક્કી કર્યું.

પછી સ્વામીજીના શબને દૂધ, સાકર, દહિં અને ગંગાજળથી સ્નાન કરાવી યથાવિધિ આનંદબાગના મધ્યભાગમાં સમાહિત કરવામાં આવ્યું. એ સમયે અયોધ્યાના મહારાજ કાશીના મહારાજ વગેરે છ હજાર મનુષ્યો હાજર હતાં.

કાનપુરનિવાસી મહાભક્ત સ્વ૦ બાળુ ગયાપ્રસાદે એક લાખ

રૂપિયા સમાધિમંદિર બાંધવા માટે આપ્યા હતા. એ રકમમાંથી અત્યારે સમાધિમંદિર બાંધવામાં આબુ છે.

સ્વામીજીની હયાતીમાંજ કાશીધામમાં રથજે રથજે તેમની આરસપહાણની પ્રતિભૂતિઓની સ્થાપના થયેલી હતી. કાશીની દુકાનોમાં પથ્થરની બનાવેલી જે જે ચીજો વેચાય છે તેમાં પાંચ રૂપિયાથી માંડીને તે હજાર રૂપિયાં સુધીની કિંમતની સ્વામીજીની તરેહ તરેહની પ્રતિભૂતિઓ હોય છે, અને તે ભારતમાં તેમજ પૃથ્વીના બીજા ભાગોમાં જાય છે. એ રીતે કેટલીએ મૂર્તિઓ ફેલાઈ છે, તેની ચોક્કસ સંખ્યા કાઢવી અસંભવિત છે. અંપત્તિવાળા તમામ ભક્તોએ તેમની મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરવા ઉપરાંત ધર્મશાળાદિ પણ બંધાવ્યાં છે.

આમેટીરાજે, સ્વામીજી જે સ્થાનમાં રહેતા હતા તે આનંદ-ગાગમાં, કાશીરાજ અને બરહરની રાણીએ કાશીધામમાં, ત્રયાગના બાબુ ચોધરીપ્રસાદે દિહુટ જીલ્લાના નાનપુર ગામમાં, નાગોધાના રાજાશ્રી યાદવેન્દ્રસિંહ તથા ચંદાપુરના રાજા જગન્મોહન-સિંહ વગેરે રાજાઓએ હલ્લદોના ખર્ચે મનોહર મંદિરો બાંધી તેમાં સ્વામીજીની પ્રતિભૂતિઓ સ્થાપન કરી છે. કાશીના કેઈ પણ મેળામાં હજીએ સ્વામીજીની માટીની સુંદર સ્વેત મૂર્તિઓ વેચાય છે.

અસિધાટ ઉપર “ભાસ્કરજેત્ર” નામનું એક અક્ષત્રેત્ર પણ ખોલવામાં આબુ છે.

અધ્યાય ૧૬ મો—સ્વામીજીનો ઉપદેશ

આગળ કહેવાઈ ગયું છે કે, સ્વામીજીના શિષ્યોની સંખ્ય એકલાખ કરતાં વધુ હશે, પણ એક મૈથિલસ્વામી સિવાય કોઈ અતુર્થ આશ્રમ(સંન્યાસ્ત)ની દીક્ષા તેમણે આપી નહોતી. એ દિવસ સ્વામી પ્રકાશનંદ સરસ્વતી (મૈથિલસ્વામી)ને ત્યાં સ્વામીજી ગયેલા ત્યારે ઊંજે દિવસે વાપરવામાટે થોડાં લાકડાં સંઘરી રાખેલા હતાં તે જોઈ સ્વામીજીએ તેમને કહ્યું કે, આવો સંગ્રહ ઊંજ વખત જોવામાં આવશે તો મારે તમારો મંત્ર ખેંચી લેવો પડશે. સ્વામીજી કહેતા કે ‘સંન્યાસીના ભગવા પરજે ડાઘ પડ્યો તો પછી ગમે તેટલું ધોવરાવો પણ તે ડાઘ જવાનોજ નહિ; અને સંસારીને જે ડાઘ લાગે છે તે તો ધોવરાવવાથી જઈ શકે ખરો.’ વળી કહેતા કે ‘કળિ યુગમાં સંન્યાસ લેવો ઠીક નથી.’

સંન્યાસધર્મ કેવો કઠિન છે તે અનેક માણસો જાણતા નથી એમ લાગે છે. પ્રત્યેક સંન્યાસીને જે કેટલાક નિયમ પાળવા પડે છે તે પૈકી થોડાક આ પ્રમાણે:—

(૧) સ્ત્રીજન સાથે વાત કરવી નહિ, એટલુંજ નહિ પણ મનમાં સ્ત્રીવિષે વિચાર સુદ્ધાં કરવો નહિ.

(૨) કોઈ પણ કારણસર મનને ઉત્તેજિત થવા દેવું નહિ.

(૩) કોઈ પણ જાતની ધાતુનો સ્પર્શ કરવો નહિ.

(૪) એવે ઘેર ભિક્ષાર્થે જવું કે જ્યાં કોઈ ભૂખ્યું ન હોય.

આથી સ્વામીજી કહેતા કે, આ કળિકાળમાં સોમાંથી એક પણ સાચો સંન્યાસી મળવો મુશ્કેલ છે, હજારમાંથી એકાદ ખે મળી આવે કે નહિ એ વિષે પણ સંદેહ છે.

यत्र यत्र भवेत् तृष्णा संसारं विद्धि तं तदा ।

प्रौढ वैराग्य प्रास्थाय वीततृष्णः सुखी भव ॥

(અષ્ટાવક સંહિતા)

“જ્યારે જ્યારે તમારામાં તૃષ્ણાનો સંચાર થાય—અર્થાત્ જે

ધરીએ તમારા મનમાં કામનાનો ઉદ્દેશ જન્મે તે ધરીએ તમે હજી સંસારી છો એમ જાણ્યો. માટે મૌન પેરાવ્યો આશ્રય કરીને તૃપ્તિ રહિત અને સુખી થાઓ.”

કાંઈ કાંઈ એમ ધારે છે કે, સીપુતદિકથી ભરેલો સંસાર ત્યાગ કર્યો એટલે મુક્તિ મળે છે; પણ વસ્તુતઃ તેમ નથી. જે કેવળ દુઃખના નિવારણને માટે સંસારત્યાગી બને છે તે ખસિત મુખનો અનુશાસી છે, તેથી સંસારત્યાગી થવા છતાં પણ તે ખરી રીતે મુક્ત નથી.

કલકત્તાનિવાસી બાળુ કૃષ્ણધન મુખોપાધ્યાય સ્વામીજીના પરમશક્ત હતા તેઓ કચકાધાટ સ્ટ્રીટમાં મિલિટરી એકાઉન્ટન્ટ ઓફીસમાં નોકરી કરતા હતા. એક દિવસ તેમના મનમાં ઘણોજ તીવ્ર વેરાવ્ય ઉપજવાથી ઓફિસમાંથી ‘લખવાનું’ કામકાજ ટેબલ ઉપર પડ્યું મૂકી આફિસને કપડેજ કાશી આવી પહોંચ્યા. બીજે દિવસે સ્વામીજીનાં હાથને આવતાં સ્વામીજીએ તેમને સંસારત્યાગ કરવાનો નિષેધ કર્યો અને કહ્યું કે “શામાટે નોકરી છોડવી છે ?” કૃષ્ણધન બાળુએ કહ્યું કે “નોકરીમાંથી કુરસદ મળતી નથી તેથી કંઈ ધર્મકર્મ થઈ શકતું નથી. એક દાખલો આપું. જુઓ, આ મહિસ્તોત્ર આપની પાસેથી શીખી સમજી લેવાનું મન ઘણું વખતથી થાય છે, પણ હજી તેવો યોગ મળ્યો નથી. જ્યારે આપની પાસે આવું છું ત્યારે આપ અર્ધા કલાકથી વધારે વખત બેસવા દેતા નથી.” સ્વામીજીએ કહ્યું કે “મારી પાસે મહિસ્તોત્ર લખવાની તમને તીવ્ર ઇચ્છા છે ખરી, પણ મને કુરસદ નથી તે તો તમે જાણો છો; પણ ઠીક, હું તમને તરત લખાવી દઈશ.” એમ કહી બાળુને એક શ્લોક સમજાવી કહ્યું કે “આજે ઘેર જાઓ !” કૃષ્ણધન બાળુ પાસેથી અમે સાંભળ્યું છે કે, બીજે દિવસે તેઓ ઘેર હતા ત્યાં એક સંન્યાસી આવ્યા અને કહ્યું કે “ભાઈ! મહિસ્તોત્ર આપ સારી રીતે લખ્યા છો કે ? ન લખ્યા હો તો આવો હું લખાવું.” પછી તે સંન્યાસી બાળુને મહિસ્તોત્ર બહુ સારી રીતે લખાવી સમજાવીને ચાલ્યા ગયા.

ગુરુભક્તિ

અસીમ નિરાકાર વિશ્વના નાથનો આનંદના, અસીમ સાકાર માનવાને માટે અસંલગ્ન ધારી સુક્રમદર્શી શાસ્ત્રકાર માનવરૂપી ગુરુની વ્યવસ્થા કરી ગયા છે. મહાસત્ક્રમ માન મૂલ કૃષ્ણમના ઉન્નત ધર્મને સિદ્ધ-વાધ ઇત્યાદિ હિસક પ્રાણીઓના લયને તુલ્ય

ગણીને વનોવન ભટક્યા છતાં, જ્યાંસુધી તેમને નારદઋષિ તરફથી મંત્રદાન મળ્યું નહિ ત્યાંસુધી તેમને શ્રીહરિનાં દર્શન થયાં નહોતાં. એજ પ્રમાણે અન્ય ધર્મોમાં પણ જોવામાં આવે છે. મુસલમાનોને એકમાત્ર “અલ્લાહ” ઉપાસ્ય હોવા છતાં સઘળા મુસલમાનો સાકાર દેહધારી મનુષ્યરૂપે અવતરેલા મહાભક્ત મહમદનું શરણ સ્વીકારે છે; ખ્રિસ્તીઓને પણ મેરીસુત ઇસુ ખ્રિસ્તનો આશરો લીધા વગર ચાલતું નથી; નાસ્તિક ધૌદ્ધો ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ સુદ્ધાં માનતા નહિ, છતાં શુદ્ધોદનપુત્ર શાક્યમુનિ(ધૌદ્ધ)ને પોતાના ઉપાસ્ય દેવતા માને છે. તેથી જણાય છે કે, દેહધારી મનુષ્યને લગવાનની આરાધના કરવામાં દેહધારી આસાધારણ પુરુષોની સહાયતા, તેમનાં ચરિત્રો અને ઉપદેશોદ્વારા પણ બહુજ ઉપકારક થાય છે. આથીજ હિંદુઓમાં ગુરુ, શિવ, વિષ્ણુ, રામ, કૃષ્ણ, મુસલમાનોમાં મહમદ અને વલી શખ્સો, પારસીઓમાં જરથુસ્ત્ર અને ખ્રિસ્તીઓમાં ઇસુ વગેરે મહાન આત્માઓ અત્યંત પૂજ્ય અને વંદનીય ગણાય છે.

પુરુષાર્થ અને પ્રારબ્ધનો વિરોધ લાંબા સમયથી ચાલ્યો આવે છે. મહામુનિ વસિષ્ઠજીએ યોગવાસિષ્ઠમાં આ પ્રશ્નની ઠીક ઠીક મીમાંસા કરી છે. પ્રથમ પુરુષાર્થને પ્રધાનપદ આપી છેવટ પ્રારબ્ધની વાત કહી છે કે:- ‘દૈવ પ્રબળ તો ખરૂં, તોપણ પુરુષાર્થ કંઈ જેવો તેવો નથી. સાંખ્યકાર કહે છે કે, આજનું કરેલું કર્મ કાલનું પ્રારબ્ધ થાય છે. હકીકત આવી હોવાથી પહેલાં પરિશ્રમ કરી ચિત્તશુદ્ધિ કરવી જોઈએ. અધ્યયન, યજ્ઞ, દાન, વ્રત, જપ, ઉપાસના અને ઇન્દ્રિયનિગ્રહદ્વારા એ ચિત્તશુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. સર્વ પ્રાણી આહાર, નિદ્રા, લય અને મૈથુનમાં મસ્ત રહ્યાં છે; પરંતુ તેમાં મનુષ્યને જે જ્ઞાનરૂપી મહારત્ન મેળવવાનાં સાધન મળેલાં છે, તે બીજાં પ્રાણીઓને મળેલાં નથી. હવે જો આપણે એ મહારત્નરૂપી આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાને વેળાસર પ્રયત્ન ન કરીએ અને પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય તેવાં સાધનો ન સાધીએ તો પછી કાળ જતાં વાળ ધોળા થશે અને દાંત પડવા માંડશે ત્યારે શું કરવાના હતા ? * “તમે મહાપાપી હો તોપણ

* इह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति न चेदिहावेदीन्महती विनाष्टिः ॥

(દેવોપનિષદ-૧૩)

અર્થાત્ અહીં શરીર છે ત્યાં સુધીમાંજ આત્મતત્ત્વને જાણ્યું તોજ સાચું, નહિ તો વિનાશ અને જન્મમરણ સરજાયેલાંજ છે.

દીકરનહિ. તે પરમદૂષણુ સદ્ગુણશ્રેષ્ઠ ભગવાનની બલિયી ઘણીય પાપીઓનો ઉદ્ધાર થયો છે. તેની અનન્ય બલિયી પાપ અવશ્ય પોવાઈ જાય છે. નફી માનજો કે, તેના બનતો દહી નાશ થતો નથી. જેઓ અનન્યભાવે ભગવાનનું શરણ લે છે, તેઓ બધે પાપી દોષ કે સ્ત્રી-સદ્ગતિ દોષ તોપણ તે સર્વનું દેશ્યાનુ થાય છે." એમ ગીતાજીમાં કહ્યું છે. પરંતુ જ્યાં જ્યાં મુનિઓના જ્યાં જ્યાં મતો છે, તેથી કયે માર્ગે જવું? એટલા માટેજ સ્વામીજી કહેતા કે "સત્યરૂપને શરણે જાઓ એટલે બીજું બધું આપોઆપ થયે જશે."

ગીતામાં કહ્યું છે કે "જે મને જે બાવધી બોલાવે છે તે મને તેજ બાવે પ્રાપ્ત કરે છે" (૪-૧૧) આ વાતને મનમાં રાખી તન્મય થઈને જે માર્ગે જઈ શકે તે માર્ગે ચાલ્યા કરે; કંઈ પણ ભય નથી. જ્યાં માર્ગો એકજ સ્થાને જઈ મળે છે.

ભક્તિનાં સાધનાં સાધન ક્યાં ?

ગીતાજીના બારમા અધ્યાયમાંના પ થી ૮ શ્લોકોમાં જોનો ઉત્તર અપાયલો છે:- "હે અર્જુન ! જેઓ સર્વે કર્મ મારા ઉપર નાખીને મારેજ પરાયણુ બની રહે છે અને એકનિષ્ઠ ભક્તિ-યોગદ્વારા મારી ઉપાસના કર્યા કરે છે, તે જ્યાંઓનો હું જન્મ-મરણની ઘટભાજવાળા સંસારમાંથી જટ ઉદ્ધાર કરું છું. મારામાંજ મનને સ્થિર કર, મારાવિષેજ બુદ્ધિને પરાવ. એમ કરવાથી દેહાન્તે તું મનેજ પામીશ."

પ્રયત્ન કેવી રીતે કરવો ?

જોનો ઉત્તર:-હમા શ્લોકમાં કહ્યા પ્રમાણે:- "મારામાં ચિત્ત સ્થિર કરીને મને પામવાનું ન બને, તો અભ્યાસયોગદ્વારા મને પામવાના પ્રયત્ન કરવા."

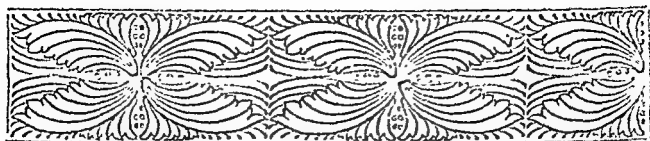
આગળ ૧૦મા શ્લોકમાં કહ્યું છે કે:- "અભ્યાસયોગ સાધવામાં પણ જો અસમર્થ હો તો મારે અર્થે કામ કરતા થાઓ એટલે એ સિદ્ધિ મેળવી શકાશે."

એથી આગળ ૧૧મા શ્લોકમાં કહ્યું છે કે:-

"જો એમાં પણ અસમર્થ નીવડે તો મને તમારાં કર્મો સમ-પંથ કરતા રહી સંયતાત્મા બનીને સર્વ કર્મફળનો પરિત્યાગ કરો."

અહીં શ્રીકૃષ્ણ શુરૂરૂપે છે અને અર્જુન શિષ્યરૂપે છે.

૧ ફાંતેય પ્રતિજાનીહિ ન ન

અધ્યાય ૧૭ મો—ચતીન્દ્રસ્તોત્ર

સ્વામીજીના દેહોત્સર્ગ પછી બાવીસ વર્ષે ત્યાં જઈને જોયું તો લાગ્યું કે, એ સ્વર્ગતુલ્ય^x આનંદભાગની શોભા જેવી ને તેવી છે. જ્યાં આકાશ સાથે વાતો કરતાં કેટલાંક બકુલ વૃક્ષો હતાં ત્યાં એ સમાધિમંદિર થયું છે. એ તાલ, ખજૂરી, નાળીએરી અને સુખડનાં ઝાડો હજીયે ઉભાં છે. માત્ર કેટલીક કેળો નથી, પરંતુ શ્વેત સ્ફટિકના રચેલા શુભ્ર હંસસમાન ધવલ કાંતિવાળા સમાધિમંદિરની ગંભીર, શાંત અને વિશુદ્ધ શોભા નીરખતાં મનમાં લાગ્યું કે, સ્વામીજીના પવિત્ર દેહને પોતાના જોળામાં સાચવી રાખી મંદિરે જાણે પોતાના હૃદયમાં અનંત શાંતિને વાસો આપ્યો ન હોય! તેથી સંસારના ત્રિવિધ તાપથી તપેલા માનવોમાંથી કોઈ કોઈ માણસ તો શ્રીલાસ્કરેશ્વર મહાદેવનાં દર્શન કરવા આવીને શાંતિના આવેશ-મય સંદર્શથી ક્ષણવાર માટે તો બધું દુઃખ ભૂલી જઈને અંત-મુખતા અનુભવે છે; અને આ રીતે બ્રહ્મસ્વરૂપ સ્વામીજીનાં સશરીરે દર્શન ન મળવા છતાં પણ સુપુષ્પિમાં તેમને મળીને પોતાને કૃત-કૃત્ય માને છે. વળી જોયું કે, સ્થાનતું માહાત્મ્ય પહેલાં જેવુંજ અખંડ રહ્યું છે. સમાધિમંદિરની છબીઓ ઠેઠ જર્મનીથી તૈયાર થઈ આવીને કાશીમાં ઠેર ઠેર વેચાય છે. યુરોપ-અમેરિકાના લોકો સુદ્ધાં પહેલાંની પેઠે હાલ પણ સમાધિમંદિરનાં દર્શન કરવા આવે છે. વ્યાકુળ અંતરથી નિષ્કામ સંન્યાસીઓને રાત્રે સ્વામીજીની મૂર્તિસમીપે એકાન્તમાં ધ્યાનમગ્ન થયેલા જોઈ લાગ્યું કે, સ્વામીજી વિદેહમુક્ત થવા છતાંયે આ સામ્રાજ્યમાં લક્ષ્મી સહેજે પ્રવેશ

^x ઉપવનમાં ચારેબાજુની ઝાડરાઈઓ, ઇમારતો અને કુદરતનાં દૃશ્યો એ બધાના સંયોગથી એક અનુન દૃશ્ય રચ્યું થતું અને એ સ્થાન જાણે સ્વર્ગના દેવતાઓનું નિવાસસ્થાન ન હોય તેમ લાગતું હતું. (અમૃત-બનર પત્રિકા ૧૬-એપ્રિલ ૧૯૦૧.)

દી શકે તે માટે આમણાં ધર્મોનાની જેજ દેવતાં છે, જમ જ
મુદ્રરથો બહિનબાંધે મુનિની પૂજા કરે છે, જા બેઠેને આપણું છે,
પહેલાં જેમ બહોળો તેમની માટે આપણે જ્યાં દૂ મળે છે તે
તેમ આપણે પણ તેમના અર્ચિયાં ગયાં પછી મુનિની અર્ચના આપણ
બારકેશ્વર અટાદેવની પોતોપોવાડે પૂજા કરી બહિનપૂજા દુરથી
દુઃખની વાતો કરીને તેઓ અમુકાં દુઃખોમાં પડેલાં-થી જેજ મુજબ
થાય છે. સ્વામીજીનો દિવ્ય અનામ ભેદ, હોરો તેમને જગત ન
માની પૂજે છે, પહેલાં કહેવાઈ ગયું છે કે, સ્વામીજી ભુવિવ દના
આદે દાશીવાજ આદિ બારોદારા પદ્મની આપણ અર્ચિયો
દાશીમાં અને આપણમાં રહેલાં રહેલાં રહેલાં છે. હવેની જે
તેમનો પ્રમ પણ ઉદાસ અને નિર્મળ દતો. એ આનંદમુનિને
બેઠેને દાશીવામીઓ દેના કે “તેઓ સો બીજા વિદેશી છે.”

અંગાયરજુ વેદાંતવામીશ વધેરે સ્વામીજીના બાપપતોએ
સ્વામીજીને ઉદેશીને માણાં સ્તોત્રો રમ્યાં છે, આ બધાં સ્તોત્રો
'યતીન્દ્રચરિત'માં પ્રસિદ્ધ થયાં છે. તેમાંથી કેટલાક મોઢો નીચે
આપ્યા છે:—

કાશ્યાં પ્રસાદેન વિરાજમાનમાનંદકંદં ભવરોગપંથમ્ ।

દિગ્યાસસં પાલસ્યમાવપુત્તં તં આસ્કરાનંદનહં નમામિ ॥

દાશીમાં નિવાસ કરનારા, જન્મમરણરૂપી મહારોગના માર-

* ૩૧૪ સદિવદિપિન્દુથી એવાજ પ્રમ પછે કે, સ્વામી બારકેશ્વર
નંદજીના શવનમાંથી શું સિદ્ધ થયું છે? તો તેનો જવાબ આપણ
ને મિસ્ત્રી સંત ડા. દેવજીનાં મોઢોમાં મળી આવે છે કે “જે
આત્મારસુધીમાં મિસ્ત્રી ધર્મમાં ન બેસે, સૌજન્ય સ્વામી બારકેશ્વર
નંદજીમાં પ્રલક્ષ અનુભવ્યું હતું.” સુજનના-સૌજન્ય એ એક મદાન-
માં મદાન ધર્મ છે. સ્વામીજી સૌજન્ય અને પવિત્રતાવાળું સાધુ-
શવન ગાળતા દના; અને આથી તેઓ પાતાની ચેતસરે બપાઈ અને
પવિત્રતાનું વાતાવરણ દેવાવતા દના, જેમાં સ્નાન કરીને અનેક પતિતો
પોતાનાં શવનને ઉચ્ચ જનાવવાની પ્રેરણાઓ પામતા. આવા
પ્રતિભાપૂર્ણ શવનનો રચૂળ મૃત્યુથી કંઈ વિનાશ થતો નથી. એટલે
સ્વામીજીનું દૈનિક મૃત્યુ થયેનું હોવા છતાં તેઓ અનેક શ્રીપુરોનાં
શવનને હજીએ ઉન્નતમામી કરી રહ્યા છે.

(“રક્ષસ અને રેવત” ૩-માર્ચ-૧૯૦૧)

તરી, આનંદસ્વરૂપ, દ્વિગંબર અને સરળ સ્વભાવવાળા સ્વામી ભાસ્કરાનંદજીને હું નમું છું.

સ્વભાસયા વિભાસયન્સ્વમક્તહત્સરોરુહમ્
સુદુર્લભં ચ તદ્વિભોઃ પરં પદં પ્રદર્શયન્ ।
સદા વિનોદકાનને ચરંતમત્ર ભાસ્કરા-
દિનંદનામકં પરં ગુરું નમામિ સન્તતમ્ ॥

સ્વપ્રકાશ(જ્ઞાન)વડે ભક્તજનોનાં હૃદયકમળ વિકસાવનારા, પરમાત્માના બહુ દુર્લભ પરમપદનાં દર્શન કરાવનારા અને હમેશાં આનંદમસ્ત રહેતા એવા પરમગુરુ સ્વામી ભાસ્કરાનંદજીને હું વારંવાર પ્રણામ કરું છું.

ભવાઘ્ઘૌ નિમગ્નાનવિજ્ઞાન્ભયાર્તાન્
સમુદ્ધર્તુ કામો ય આસ્તેઽવિમુક્તે ।
નિરાશં કૃપાલું તમાશાવસાનં
મજે ભાસ્કરાનંદમીડ્યં મુનીશમ્ ॥

સંસારસાગરમાં ડૂબેલા, ધીકણુ અને અજ્ઞાનીઓનો ઉદ્ધાર કરવા જે કાશીમાં રહ્યા છે, તે વાસનાશૂન્ય કૃપાળુ મુનીશ્વર ભાસ્કરાનંદજીનું હું ભજન કરું છું.

યદા કસ્ય ભાગ્યોદયેન પ્રપાતિ સ્વપદ્મ્યાં ગૃહં તદ્ગૃહં તીર્થરૂપમ્ ।
ભવત્યમ્બરાઘસ્વરં ભેદશૂન્યં યતિં સર્વદા ભાસ્કરાનંદ મીડે ॥

કોઈ ભાગ્યવાનના ઘરમાં સ્વામીજી જતા તો તે તીર્થરૂપ થતું એવા દ્વિગંબર અને સમદર્શી સ્વામી ભાસ્કરાનંદજીને હું ભજું છું.

વિમું વિશ્વનાથં સદોદાર કીર્તિં શિવં ભોગદં રોગકાલં વિશાલમ્ ।
પ્રસન્નેન્દ્રિયં ધર્મમૂલં વરેણ્યં સદા ધ્યાનગં ભાસ્કરાનંદમીડે ॥

જે વિભુ, સદા ઉદારકીર્તિ, શિવસ્વરૂપ, ભોગોને આપનારા, રોગના કાળસ્વરૂપ, પ્રસન્ન વદનવાળા, સર્વ ધર્મના મૂળસ્વરૂપ, સર્વશ્રેષ્ઠ અને સદા ધ્યાનસ્થ છે એવા ભાસ્કરાનંદ સ્વામીજીની હું સ્તુતિ કરું છું.

સદા સ્વે પાદાઘ્ઘે મમ કુરુ રતિં પાવનતમે
પ્રસાદસ્તે યસ્માત્તદુપદિશ માં ત્વં કરુણયા ।

ન જાનેહં કિંચિચરણરજસસ્તે સમધિકં
પ્રસાદસ્વં તસ્માચ્છરણદન ચાન્યત્ર શરણમ્ ॥

આપના પવિત્ર ચરણકમળમાં મારા ચિત્તને આરાધન કરે.
પદ્મ કરી આપ પ્રસન્ન થાઓ, તેવું આવચરણ માફ થાય તેવો ઉપ-
દેશ આપો. આપની ચરણરજ સિવાય બીજાં કશાં સાધન હું
જાણતો નથી. હે અચરણચરણ ! મારે એક આપનોજ આશ્રય છે;
માટે પ્રસો ! પ્રસન્ન થાઓ.

સ્વામીજીને આબાલવૃદ્ધ ઓ કોઇ લોકો શુભતાંજ સંગવાન
જાણી પૂજતા. તેમના દેહાવસાન પછી “હાય ! હાય ! કાશીના
સાક્ષાત્ વિશ્વનાથ અંતર્ધાન થઇ ગયા” એવા અનેક ગ્રાંથોગારોથી
ભારતવર્ષ છવાઈ ગયું હતું; એટલે બહોતો તેમનાં સ્મરણો થાઈ
કરીને વિવિધ પ્રકારનાં સ્તોત્રો રચે તેમાં આશ્ચર્ય પણ શું ?

એક વખત સ્વામીજી પાસે, ભારતના કમાન્ડર-ઇન-ચીફ લક-
હાટ સાહેબ પોતે આફ્રીકીઓનો પરાજય દેવી રીતે કર્યો હતો
તેની વાત દસ્તા હતા. સાહેબની વાતમાં “મેં જય મેળવ્યો છે”
એવું અભિમાન જોવામાં આવ્યું ત્યારે સ્વામીજીએ પાસે પડેલી
એક પેન્સીલ ઉપારવા સાહેબને કહ્યું. લકહાટ સાહેબ કોઇ પ્રકારે
તે પેન્સીલ ઉપાડી શક્યા નહિ. (જુઓ પરિશિષ્ટ પત્ર નં. ૧૪) પછી
સ્વામીજીએ કહ્યું કે, એમાં આપનો દોષ નથી. દેવાસુર-સંગ્રામમાં
દેવોનો જય થયો હતો ત્યારે દેવોને પણ અહંકાર થયો હતો. તે
વખતે પ્રદ્ધનો ત્યાં પ્રાદુર્ભવ થયો, પણ દેવો તે પૂજ્ય સ્વરૂપ કોણ
છે તે જાણખી ન શક્યા, તેથી તે કોણ છે તે જાણવા અગ્નિને મો-
કદ્યા. અગ્નિ પ્રદ્ધ પાસે આવ્યા ત્યારે પ્રદ્ધે પૂછ્યું “તમારામાં
શી શક્તિ છે ?” અગ્નિએ જવાબ આપ્યો “પૃથ્વીમાં જે કંઈ છે
તેને હું બાળીને બરમ કરી શકું છું;” ત્યારે પ્રદ્ધે કહ્યું “આ તણ-
ખલાને બાળો એકએ !” અગ્નિએ બહુ મહેનત કરી, પણ તણખ-
લાને બાળી શક્યા નહિ. પછી વાયુ આવ્યા, તેમને પણ પ્રદ્ધે પૂછ્યું
“તમારામાં શી શક્તિ છે ?” ત્યારે વાયુદેવે જવાબ આપ્યો “પૃથ્વીમાં
જે કંઈ પદાર્થ છે તેને હું ઉડાવી શકું છું.” પ્રદ્ધે એક તણખલું ઉડા-
વવા કહ્યું, પણ વાયુદેવ તે ઉડાવી શક્યા નહિ. ત્યારપછી વરુણદેવ
તેમની પાસે ગયા. ‘તમારામાં શું શક્તિ છે ?’ એમ પૂછતાં વરુણદેવે
કહ્યું કે ‘મારીજ મહદથી પૃથ્વીનો પ્રલય થાય છે.’ પ્રદ્ધે કહ્યું “આ

આ રૂપિયા તથા મહોદો આનંદબાગની બહાર ગરીબોને વહેંચી આપવામાં આવ્યાં હતાં. (સદાલાપ-૨૩) નીચેની વાત 'સદાલાપ'માં નથી આપી, પણ અમે મુદ્રાંદબાણને મુખે સાંભળી હતી તે આ સાથે આપી છે. એક વખત સ્વામીજીએ એક ભક્તને કહ્યું-“ગરીબોને ખૂબ ધરાઈને જમાડો અને ધનનો પરમાર્થમાં ઉપયોગ કરો. એટલે હું રાજી થઈશ; અને એ બધું હું જ મું છું એમ માનજો.”

● એક વખત આનંદબાગના મંદિરમાં કૃષ્ણધન બાણુનો પુત્ર એક બીબ્બ છોકરા સાથે લડતો હતો. કેમે કયાં બન્ને શાંત થયા નહિ. તેમનાં પિતાઓએ પણ ખૂબ મહેનત લીધી, પણ તેઓ અંખ્યા નહિ. ત્યારે સ્વામીજીએ કહ્યું કે “રહેવા દો, જે કરવા જેવું હશે તે કરું છું.” તરતજ જણાયું કે, સ્વામીજીનાં બન્ને બાંની મધ્ય-માંથી જરા ઉંચેથી જે નીલવર્ણ અસિંચિખા નીકળી બન્ને છોકરા-નાં શરીરમાં પેહી અને તરતજ બન્ને છોકરા લડતા બંધ થઈ ગયા; અને સાથે બેસી આનંદ કરવા લાગ્યા.

અંબિકાબાણુએ સ્વામીજીનાં બધાં પુસ્તકો-ઉપનિષદોની ટીકા, સ્વારાજ્યસિદ્ધિની બ્યાખ્યા વગેરે-વારંવાર પોતાને ખર્ચે છપાવ્યાં છે. આ બધાં પુસ્તકો દેશદેશાંતરમાં વહેંચાયાં હતાં. અંબિકા બાણુ વારંવાર સ્વામીજીને પ્રાર્થના કરે કે “બાબા! પાતુની (પોતાના દસપુત્રની) દશા કરો!” સ્વામીજીએ આ પ્રમણે પાતુ ઉપર દયા દર્શાવીને અંબિકા બાણુને દુતાર્યં કર્યા હતા.

મદાનંદદેહં પરાનંદવન્દં યતિં ભાસ્કરાનંદમીશં પ્રસન્નમ્ ।
ભવેયસ્ય સાધિષ્યમાત્રેણ જન્તુશ્ચિદાનન્દરૂપોગુરું નં નમામિ ॥

જે સદા આનંદમય, પરમાનંદના મૂળરૂપ, જેનું શરણ લેવાથી જીવ ચિદાનંદમય થઈ જાય છે, એ તેજ પ્રસન્નાત્મા ચતીશ્વર બા-સ્કરાનંદ-અણુને હું પ્રણામ કરું છું.

મદોદયઃ શુક્લો વદતિ મવત્પાપાનલહશાન્ત
જનાન્કાર્શવામં હરિતિ મુક્તમિન્ધું મુક્તિનઃ ।

● જ્યાં પવનનો નમો કરી શકે તેટલો જનનાની જાણ થતી ત્યારે પવન એ જાણે જનનાની જાણ થતી જાય છે. તેમજ જનનાની જાણ થતી જાય છે. તેમજ જનનાની જાણ થતી જાય છે. તેમજ જનનાની જાણ થતી જાય છે.

તણખલાને ડૂળાવી શકે તો ડૂળાડો, જેથી જઈ શકે તો જેથી જાઓ.” વરુણદેવથી તે યની શક્યું નહિ, એટલે પાછા ફર્યા; ત્યાર-પછી ઇંદ્ર બ્રહ્મની પાસે હાજર થતાંજ બ્રહ્મ અંતર્ધાન થઈ ગયા; અને આકાશવાણીદ્વારા ઇંદ્રને કહ્યું કે “અમુરો ઉપરના વિજયને તમે તમારો વિજય ગણતા હતા તે માટે બ્રહ્મ તમને સમજાવવા આવ્યા હતા કે તેમની શક્તિથીજ આપનો વિજય થયો હતો.”

સ્તુતિમાં સ્વામીજીને વિભુ* વિશ્વનાથ કહેલા છે. આનંદભાગમાં રોજ હજારો લોક આવીને તેમનાં દર્શન કરી જતા. છતાંયે કોઈક દિવસ તેઓ પગે ચાલતા કાશીના કોઈ ભક્તને ત્યાં જતા ત્યારે પણ રસ્તામાં એટલા બધા લોકો એકઠા થઈ જતા કે બીજાઓની આવ-જા પણ બંધ થઈ જતી.

નીચેની કેટલીક હકીકતો મુકુંદગણાણના ‘સદાલાપ’ નામના પુસ્તકમાંથી આપીએ છીએ.

કાશ્મીરના મહારાજ સ્વામીજીનાં દર્શન આવ્યા ત્યારે તેમણે કહ્યું કે “પ્રભો ! જેથી અમારું જીવન કંઈ સાર્થક થાય એવી કંઈ આજ્ઞા કરો !” ત્યારે સ્વામીજીએ કહ્યું કે “તમારો રાજ-ધર્મ ધરાવર પાળો, પ્રજાનાં બધાં દુઃખો દૂર કરવા પ્રયત્ન કરો. એથી (કર્તવ્યપાલનથી) વધારે પવિત્ર અર્થાત્ મને વધારે વહાલું એથી બીજું કંઈ નથી. પ્રત્યેક મનુષ્ય પોતાનું કર્તવ્ય બજાવે તો પૃથ્વીનાં સઘળાં મનુષ્યો તેમજ ભગવાન પણ સંતુષ્ટ થાય.” (સદાલાપ-૨૩)

સ્તોત્રમાં લખ્યું છે કે “સમં મુવર્ણ સિકતા ચ યસ્ય” “મુવર્ણ અને રેતી જેની દૃષ્ટિએ સરખાં છે” તેનું દષ્ટાંત નીચે આપ્યું છે:-

એક વખત કાશ્મીરનરેશે તેમજ દરભંગાનરેશે અનુક્રમે એક હજાર સોનામહોર અને બે હજાર રૂપિયાની સ્વામીજીને ભેટ ધરી. સ્વામીજીએ તેમાંથી રૂપિયો તથા મહોર લઈ શરીરે અડાલી નેઈ. પછી હસતાં હસતાં કહ્યું કે “આ બધું લઈ જાઓ, મારી પાસે તો ટોપીન પણ નથી કે જેમાં એક બે મહોર પણ રખાય.”

* અને સાચેજ તેઓ આવ્યા અને મેં તેમને-લાખો માનવોથી પૂજના એ પ્રભુને-જોયા; અને મારામાં કોઈ અહુત અસર અને ભાવ જાગી ઉઠ્યાં. આહો ! હું એવી સ્થિતિ પુનઃ ક્યારે અનુભવીશ ?

(મેર ટ્રેન્સ એબ્રોડ-માર્કેટવેઈન.)

આ રૂપિયા તથા મહોદો આનંદબાગની બહાર ગરીબોને વહેંચી આપવામાં આવ્યાં હતાં (સદાલાપ-૨૩) નીચેની વાત ‘સદાલાપ’માં નથી આપી, પણ અમે સુકુંદબાણુને સુખે સાંભળી હતી તે આ સાથે આપી છે. એક વખત સ્વામીજીએ એક લકતને કહ્યું-“ગરીબોને ખૂબ ધરાઈને જમાડો અને ધનનો પરમાર્થમાં ઉપયોગ કરો એટલે હું રાજ થઈશ; અને એ બધું હું જ મું છું એમ માનજો.”

● એક વખત આનંદબાગના મંદિરમાં કૃષ્ણધન બાણુનો પુત્ર એક બીજા છોકરા સાથે લડતો હતો. કેમે કયાં બન્ને શાંત થયા નહિ. તેમના પિતાઓએ પણ ખૂબ મહેનત લીધી, પણ તેઓ અંખ્યા નહિ. ત્યારે સ્વામીજીએ કહ્યું કે “રહેવા દો, જે કરવા જેવું હશે તે કરે છું.” તરતજ બંણાયું કે, સ્વામીજીનાં બન્ને બાંની મધ્ય-માંથી જરા ઉંચેથી બે નીલવર્ણ અભિશિખા નીકળી બન્ને છોકરા-નાં શરીરમાં પેડી અને તરતજ બન્ને છોકરા લડતા બંધ થઈ ગયા; અને સાથે ખેસી આનંદ કરવા લાગ્યા.

અંબિકાબાણુએ સ્વામીજીનાં બધાં પુસ્તકો-ઉપનિષદોની ટીકા, સ્વારાજ્યસિદ્ધિની વ્યાખ્યા વગેરે-વારંવાર પોતાને ખર્ચે છપાવ્યાં છે. આ બધાં પુસ્તકો દેશદેશાંતરમાં વહેંચાયાં હતાં. અંબિકા બાણુ વારંવાર સ્વામીજીને પ્રાર્થના કરે કે “બાબા! પાત્રની (પોતાના દત્તપુત્રની) રક્ષા કરો!” સ્વામીજીએ આ પ્રમાણે પાત્ર ઉપર દયા દર્શાવીને અંબિકા બાણુને કૃતાર્થ કર્યા હતા.

सदानंददेहं परानंदकन्दं यतिं भास्वरानंदमीशं प्रसन्नम् ।

भवेद्यस्य सान्निध्यमात्रेण जन्तुधिदानन्दरूपो गुरुं तं नमामि ॥

જે સદા આનંદમય, પરમાનંદના મૂળરૂપ, જેનું શરણ લેવાથી જીવ ચિદાનંદમય થઈ જાય છે, તેજ પ્રસન્નાત્મા યતીશ્વર ભાસ્વરાનંદ-પ્રભુને હું પ્રણામ કરે છું.

महादेवः शुद्धो बदति भवतापानलकृशान्

जनान्कार्श्यावासं जहति सुखसिन्धुं गुरुतिनः ।

* બધાં ઉપનિષદો તેમને કહે હતા. તેઓ અજ્ઞાનતાની વ્યાખ્યા કરતા ત્યારે શ્રોતાઓ સુગંધ અને અજ્ઞસ્વરૂપમાં લીન થઈ જતા હતા. તેમનો ઉદાર પ્રેમ દિદુ મુમુક્ષુમાન, ચિરંતી સૌ કોઈને સમનાપૂર્વક પ્રાપ્ત થતો. [‘સંકેતવર્ણી’ ૫-આવૃત્તિ ૧૩૦૬ (બંગાળદે)]

જનાજ્ઞાનાયૈવં ભજત ભવપોતં સુકૃતિનં
યતીન્દ્રં સાનન્દં પરમમલં તં સ્વવસનમ્ ॥

સંસારતાપથી દગ્ધ થયેલા લોકોને, મહાદેવ શુકલ નામનાં લક્ષ્મણ કહે છે કે “હે પુણ્યશાળીઓ! જો જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા હોય તો તરત પરમ વિશુદ્ધ, સુખ-સાગર, દિગંબર, લવસાગરની નૌકારૂપ, સ્વામી ભાસ્કરાનંદનું શરણ ગ્રહણ કરો!

સ્વામીજી સશરીરે હયાત નહિ હોવા છતાં લક્ષ્મણનોનાં માનસ ચક્ષુઓથી તેઓ દૂર થયા નથી એ સત્ય તો દરેક લક્ષ્મણ અનુભવે છેજ, તેમજ લોકાચરણ જ્ઞેતાં પણ એજ જણાય છે; નહિ તો રોજ આનંદબાગમાં હજુએ આટલા બધા લોકો શા સારૂ લેગા થાય? અત્યારે પણ યથાક્ષસાજ્ઞાનમધારવારિધિ સુખં તરિપ્યામિ તથાનુશાધિમામ્” અર્થાત “જેથી કરીને અપાર અજ્ઞાનસમુદ્રને સહેજે તરી જઇએ એવી પ્રેરણા અમને આપજો.” એવા શબ્દે સંભળાય છે.

કાશીના મહારાજ તથા મહારાણી કોઈપણ નવું ક્ષણ આવે તે શ્રીવિશ્વનાથ, અન્નપૂર્ણાજી, દુર્ગાજી તથા સ્વામીજીને અર્પણ કર્યા વગર ખાતાં નહિ. (પરિશિષ્ટમાં પત્ર નં. ૪ જુઓ) કેમકે તેમને એવી પ્રતીતિ હતી કે, સ્વામીજી એક મહાપુરુષ છે અને તેમની કૃપાથી અજ્ઞાનાંધકારનો નાશ થઈ આત્મજ્ઞાનનો ઉદય થાય છે

પ્રનાદાર્યં યત્નાત્તવનુત્તિરિયં યદ્યપિ કૃતા
વિચારેડ્ય વ્યર્થા પૃથુરપિ વિભાતીશ મમતુ ।
ગુણો યસ્મિન્યાદક્ષયતિ જનથેત્તદધિકં
પ્રસાદસ્યાત્તસિન્નિહતુ ન હિ તસ્યાસ્ત્યવસરઃ ॥

આપની પ્રસન્નતા માટે પરિશ્રમ લઈ આ સ્તોત્ર કર્યું, પણ જણાય છે કે, વિસ્તૃત સ્તોત્ર પણ વ્યર્થ નીવડ્યું, કેમકે તે આપને બીજકુલ નિરૂપયોગી છે. સ્તુતિમાં તો ગુણોની અતિશયતા વર્ણવીને સ્તુતિકાર તૃપ્તિ પામે છે, પણ આપની બાળતમાં તો આપના અપાર ગુણોનું અધિક વર્ણન તો એક બાળુ રહ્યું, પરંતુ યથાર્થ વર્ણન પણ થઈ શક્યું નથી.

હવે સ્વામીજીના અપાર ઐશ્વર્યનું એક ઉદાહરણ આપી વિર-

મીઠું. અયોધ્યાનરેશને (પહેલાં જણાવેલ પ્રસંગે) અયોધ્યા જવાની ના પાડી એટલે મહારાજ સાહેબ આનંદભાગમાં પધરાવેલી મૂર્તિનું ધ્યાન કરતા બેઠા હતા; ત્યાં જઈ સ્વામીજીએ કહ્યું “ચાલો મહારાજ! દુર્ગાકુંડ તરફ ફરવા જઈએ.” એમ કહી મહારાજને આનંદભાગની બાજુના દુર્ગાકુંડ પાસે લઈ ગયા. દુર્ગાકુંડની પાસે ઉભા રહી, સ્વામીજીએ મહારાજની આંગળીમાંથી બહુ કિંમતી વિંટી કાઢી લઈને દુર્ગાકુંડમાં નાખી દીધી. મહારાજને તાર આંચો હતો તોપણ સ્વામીજીનો આજ્ઞાને લીધે જઈ ન શક્યા, તેથી કંઈ તેમને ઉદ્દેગ નહોતો થયો. આ વખતે પણ વિંટી જતાં સ્વામીજીને કંઈ પણ ન કહેતાં, પાસે ઉભેલા એક માણસની સાથે બંધે કંઈજ ન બન્યું હોય તેમ વાતો કરવા લાગ્યા. થોડી વાર પછી સ્વામીજીએ મહારાજને કહ્યું કે “તમારી ધીરજ અને શાંતિ જોઈ હું પ્રસન્ન થયો છું. જાઓ, ગમે ત્યાં પાણીમાં હાથ નાખો. એ કે તમારી વિંટી તમને મળી જશે.” મહારાજએ સ્વામીજીની પરીક્ષા કરવા, આ તરફ વિંટી પડી રહી હતી છતાં સામે પાર જઈ પાણીમાં હાથ નાખ્યો. તરતજ તેમનો જોબો વિંટીઓથી ભરાઈ ગયો. કોઈ ચેતાની વિંટી જેવીજ તે કોઈ વળી તેથી પણ વધારે મૂલ્યવાન હતી. સ્વામીજીને છોડી મહારાજ સામે ઠાંઠે આવ્યા હતા, તેથી ચેતાની વિંટી કથી તેનો નિર્ણય ન કરી શંકવાથી સ્વામીજી પાસે આવ્યા, ત્યારે સ્વામીજીએ તે વિંટી ઉપાડી લઈ બાદીની દુર્ગાકુંડમાં પધરાવી દીધી. અનેક સંન્યાસીઓએ આ બનાવ જોયો હતો અને અત્યારે પણ અમતકારોની વાત નીકળતાં તેઓ આ વાતને સૌથી પહેલી કહે છે. (જુઓ પરિશિષ્ટમાં અયોધ્યાના મહારાજનો પત્ર નં. ૩)

સ્વામી પ્રકાશાનંદ સરસ્વતીએ સ્વામીજીનું જે સ્તોત્ર રચ્યું છે તેમાંથી એક શ્લોક અહીં આપ્યો છે:-

દુર્વારં સંસારદાવાગ્નિતપ્તં દોષધ્યમાનં દૂરદષ્ટ પાતંત્રિઃ ।

મીતં પ્રપન્નં પરિપાદિ મૃત્યોઃ સ્વરણમન્યં ચદહં ન જાને ॥

આ અનિવાર્ય સંસારરૂપી દાવામિથી બળી રહેલો, દર દેખાતા વાવાઝોડાથી બીધેલો અને બેભાન એવો હું આપને શરણે આંચો છું. આપ કૃપા કરીને મને મૃત્યુથી બચાવો. પ્રભો! આપના સિવાય મારે બીજા કોઈનો આશરો નથી.

કોઇ પણ સાચો નિષ્કામી શાંતિ ચાચતો તેમને શરણે જતો તો તે
લાંબા કાળસુધી શાંતિરાજ્યમાં દાખલ થઇને કૃતાર્થતા અનુભવતો.*

* આ માત્ર કહેવાની વાતજ નથી. બંગાળના મુપુત્ર લેફ્ટેનન્ટ
કર્નલ યુ. એન. મુકરજી (આઇ. એમ. એસ.) મહોદય લખે છે કે “તેમ-
ના જીવનમાં એક એવું ચારિત્ર્યબળ હતું, કે જે કોઇ તેમના સમા-
ગમમાં આવતું તે સારાર યાદ કર્યો સિવાય રહી શકતું નહિ. તેઓ
જે કોઇ શાંતિ અને આશ્વાસનના શોધનારાઓ તેમની પાસે આવત
તેમને જે જોઇએ તે આપતા. સ્વપુરુષોનાં જે ટોળેટોળાં તેમની પાસે
હમેશાં આવતાં તેઓ તેમના શબ્દોથી-અરે તેમના દર્શનથી-આનંદ-
મય થઇ જતાં અને ઘણાંખરાં લક્ષિભાવલયાં હૃદયથી પાછાં ફરતાં.
તેમનાં દર્શન કરવાં અને તેમનાં વચનામૃતો સંભળવાં એ એક
મહામૂલો લદાવો હતો. કોઇપણ માણસ ચમત્કારો ઉપર બહુ વલુદ
આપતો નથી, પણ તેઓ પાસે તો એવી બહુ અસર હતી કે જે
ખીજ બધાને આંત્રી બન્યા.”

મુકરજી મહાશયે જે વાત કહી છે, લગભગ તેવીજ વાત “પન્થા”
નામના વર્તમાનપત્રમાં એક રાણીએ પણ લખી છે:-“જગતના ચુર-
તરીકે આપ જ્ઞાન અને આનંદ વહેંચવાને માટે પધાર્યા હતા; આપના
જીવનથી એક માનવી આ જગતમાં શું શું કરી શકે, તે આપે
દર્શાવી આપ્યું છે.”

ચમત્કારોસંબંધી રાણીએ લખ્યું છે કે:-“નિર્વિદાર પૂર્ણત્યાગીના
તપોબળથી તો સમસ્ત બ્રહ્માંડ પણ તેનાં ચરણોમાં ઢાળર થઇ જાય છે.”

સામાન્ય રીતે આ તરફના તપસ્વીઓ તરફ પાશ્વર્યોનું બહુ લક્ષ્ય
અને લાગણી હોતાં નથી; છતાં પણ પૂજ્ય સ્વામી લારકરાનંદન-
કે જેઓ જનારસમાં રવિવારે મધ્યરાત્રિએ અવસાન પામ્યા તેઓ
એક એવી વ્યક્તિ હતા કે જેમને અંગ્રેજો પણ લારનવાસીઓનાં
પહેલ પૂજતા હતા. આ તપસ્વીઓનો તપસ્વી કે જે નિવાળને પ્રા-
થમ્ય આપેલો અને જેને કોઇપણ પ્રકારનો રામદેવ નહોતો, જેને મ-
લગી હકકો ને ખીજ કંઈ એવો કંઈજ લેલજાય નહોતો. તેઓ તપ-
સુધિવાળા હતા અને માત્ર લારનવંશનાજ નહિ, પરંતુ પૂરે પૂરે તપ-
રાજકારણનો મુદ્દમ અભ્યાસ કરતા-વગી અંગ્રેજ હતા. પણ તેમ-
નાં મનનાસરો અવકાર પામતો. (આ પાનાનિવર-અક્ષર લખ્યા)

પરિશિષ્ટ

(પહેલો પાંચ પત્રો જંગાળી લેખક બાબુ મુરેન્દ્રનાથ મુકરજી ઉપર લખાયેલા છે.)

પત્ર-૧

ગવર્નમેન્ટ હાઉસ

અલાહાબાદ, ૭ જાનેવારી ૧૯૦૪

સાહેબ,

આપના તા. ૨૨ના પત્રના જવાબમાં જણાવવાનું કે, સફળતા સ્વામી ભારતરત્નદંડ સાથેની જનારસના તે વખતના કમિશનર મિ. રોબર્ટ્સની મુલાકાત વખતે કોઈ ખાસ વિષયપર ચર્ચા થઈ નહોતી. સાહેબ બહાદુરે ૧૮૯૮ની સાલમાં સ્વામીજીની મુલાકાત લીધી હતી.

સ્વામીજીની રીતબ્રાત મુયોગ્ય સંજ્ઞાનને છાજે એવી હતી. તેમનામાં ગભરાટ કે અહંતાની લાગણીનો દેવળ અભાવ હતો, અને આવેલા મહેમાનને પુશ કરવાને તથા ચાલતી વાતચીતમાં પોતાને આનંદ અને રસ પડે છે એમ દેખાડવાને તેઓ આતુર જણાતા.

આપનો વિશ્વાસુ

(સહી) એચ. જી. એસ. ટાઇલર (આઈ. સી. એસ.)

પ્રાઇવેટ સેક્રેટરી

પત્ર-૨

વિયેના, ૨૧ ડિસેમ્બર ૧૮૯૭

વહાલા સાહેબ,

મારા પુસ્તકની એક નકલ મેં આપના તરફ લઈનથી મોકલાવરાવી છે. તેના પદ્મ પ્રકરણમાં જનારસના સંત અને મીનાબહાદુર શાસ્ત્રી વિષે મેં જે હકીકત લખી છે તે આપને મળશે. મીનાબહાદુર શાસ્ત્રી વિષે મેં જે કંઈ કહ્યું છે તેવું ને તેટલુંજ તે સંતપુરુષ માટે પળ કહી શકું. એ સિવાય અત્યારે વધુ કંઈ કહી શકું તેમ નથી-સિવાય કે ટીકાફે કંઈ ઉમેરું.

અમરકાવિષે આપ પૂછો છો, નહિ વાડ? આપનું શું એમ ધારવું છે કે, મેં એમને હસ્તે અમરકાર થતા જોયા હતા? ના, એ શબ્દના સામાન્ય અર્થમાં તો મેં એકે અમરકાર જોયો નથી; અને છતાં ઉચ્ચ અર્થમાં મેં જોયા પણ છે. જ્યારે કોઈ શ્રીમંત

મનુષ્ય પ્રભુપ્રેરિત આપણા તારકતરીકે વર્તે છે, અને પોતાની સર્વ સંપત્તિ લૂંટાવી દઈ પરમ પ્રાપ્તવ્યને કાળે સર્વ પદાર્થોનો ત્યાગ કરે છે, ત્યારે મારે મન તે ચમત્કાર છે. હું તેને તેમ ગણું છું અને તેના પ્રત્યે મારી અનન્ય આદરબુદ્ધિ ઉપજે છે. આવો ચમત્કાર દરેક શ્રીમંતમાં હોવાની જરૂર છે. તેણે પોતાની જાતને ભીખારી બનાવવી જોઈએ.

ખ્રિસ્તી સાધુઓ પણ નિર્જનસ્થળે જઈને યદ્વદાએ પ્રાપ્ત થતી વસ્તુઓ ઉપર રહેતા હતા. અને એમાંના કોઈએ જો એજ રીતે વર્તવા માટે પોતાની દોલતનો ત્યાગ કર્યો હોય તો તેનું વર્તન પણ મારે હિસાબે એક ચમત્કાર કહેવાય. કેમકે આપણા માનવ-સ્વભાવને માટે દ્રવ્યત્યાગ એ બહુ કપરામાં કપરો ભોગ છે. કાઈકેટલે જ્યારે એવા ત્યાગનો ઉપદેશ કર્યો ત્યારે તેને એ કપરા-પણાની પણ ખબર હતીજ. એ ઉપદેશને આપણા જીવનમાં ઘટાવવા પ્રયત્ન કરવો તે આપણું કામ છે.

ઉપર કહ્યો તેવી જાતનો ચમત્કાર મેં અવશ્ય જોયો છે. મેં તે બનારસમાં જોયો હતો. તેવો બીજા કોઈ સ્થળે કદી જોયો નથી. સર્વ પંથના ને જાતિના ધાર્મિક શ્રીમંતો ગરીબોને તથા દેવસ્થાનોને ઉદાર હાથે સખાવત કરે છે, પણ તેમાં ચમત્કાર જેવું કંઈ નથી. જો હું લક્ષાધિપતિ હોઉં-શ્રીમંત હોઉં-તો હું પણ તેમ કરું. પણ તે કંઈ આદર કે ભક્તિને પાત્ર નથી. કારણકે પોતાના ખરા લહેણ-દારોને દશ ટકા આપી દેવાની પતાવટ કરી બાકીનું પોતે દબાવી-બેસીને ડોળદમામ રાખનાર દેવાળીઆને વિષે આપણે માન ધરાવી શકીએજ નહિ. આપનો વિશ્વાસુ-માર્કટ્ટવેન.

પત્ર-૩

અયોધ્યા, ૨૭મી ઓક્ટોબર ૧૯૦૦.

“રાજસદન”

यतो धर्मस्ततः कृष्णः । यतः कृष्णस्ततो जयः ॥

શ્રીઅયોધ્યાપતિર્જયતુ ।

વહાલા સાહેબ,

આપનો ૨૪મી તારીખનો પત્ર મળ્યો છે. જવાબમાં આપને જણાવવાનું કે માનવંત મહારાજ બહાદુરનું મને ફરમાન થયું છે કે, આપના પત્રમાં આપે જે વાતનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે વાત તદ્દન સત્ય છે.

આપ પ્રુથીમાં હયો એમ ઈચ્છતો,

હું છું; આપનો શેલેશચંદ્ર ચોપ

(મહારાજ-અયોધ્યાના પ્રાઇવેટ સેક્રેટરી વતી.)

પત્ર-૪

વર્ધમાન, તા. ૧૮ ડિસેમ્બર ૧૮૯૭

અવિનય નમસ્કારપૂર્વક નિવેદન કે:-

આપ મહાશયના પત્રથી આનંદ થયો છે. પિતૃદેવ* પૂજ્યપાદ શ્રી સ્વામીજીના અનન્ય ભક્ત અને ખાસ કૃપાપાત્ર હતા. સ્વામીજી પોતે અતિ આદરથી પિતૃદેવને “પિતા” કહી સંબોધતા હતા. પિતૃદેવના મૃત્યુ પહેલાં યોહાજ દિવસ પર સ્વામીશ્રીએ પત્ર લખ્યો હતો કે:-“આપના ઈતર પુત્રો આરોગ્યલાભ કરાવી શકતા નથી. એક વાર આપના આ ભ્યેષ પુત્ર પાસે આવો.” સ્વ૦ પિતૃદેવ પણ સ્વામીશ્રીનાં દર્શને જવા બહુ ઉત્કંઠિત હતા; કિન્તુ કેમ-સંયોગે તેઓ જઈ શક્યા નહિ. દેહત્યાગના બે ત્રણ દહાડા પહેલાં તેમનાથી હલનચલન થઈ શક્યું નહિ. જે વાત બનવાનીજ છે તેનો ભય કરવો ઉચિત નથી! હરિઈચ્છા બળવાન.

શ્રીપિતૃદેવ કાશીક્ષેત્રમાં પુટિયાની રાણીના બંગલામાં ભ્યારે રહેતા હતા ત્યારે નિત્ય તેઓ સ્વામીજીનાં દર્શને જતા. સ્વામીજીએ પણ એક વાર પોતાની પદરજથી તે સ્થાનને પાવન કર્યું હતું.

એક સમયે નાતાલની રજાઓમાં હું પિતાશ્રી સાથે કાશી ગયો. ખીજે દિવસે અમે સવારમાં ખૂબ વહેલા ઉઠીને કોટ, પાટલન, ઈફ્ટર વગેરેમાં સજ્જ થઈ સ્વામીજીનાં દર્શન કરવા ગયા. ત્યાં જઈને ભેટું તો એ મહાપુરુષ દરી જવાય તેના કરતાં પણ અતિ-શય વધારે ઠંડા પરચર ઉપર બેઠા હતા. તે બેઈ પિતાશ્રી બોલ્યા-“પુણ્યતું શરીર તથા અસાધારણ યોગબળ-એ સિવાય આ પ્રમાણે સંભવી શકે નહિ.” સ્વામીજીએ કહ્યું-“શામાટે? તમે પણ ઠંડો પવન તો સહન કરી શકો છો!” પિતાશ્રીએ જવાબ આપ્યો-“અરે! અમને તો આટ આટલાં કપડાં પહેવાં છે છતાં ઠંડી લાગે છે.” તે પર સ્વામીજીએ કહ્યું-“બોહાપર કંઈ લોકો નથી, છતાં ત્યાં ઠંડી-ગરમી સહન થઈ શકે છે; તે અભ્યાસ પદી જવાથી જ તમે સહન કરી શકો છો. મેં સર્વાંગે એવો અભ્યાસ પાડ્યો છે એટલોજ ફેર.” એ રીતે સરળ મુંદર ભાવે દર્શકવર્ગને ઉપ-

* જુદેવ મુખોપાખ્યાય (સી. આલ. ૪.)

દેશ આપી પોતાનો અપરિસીમ વિનય પ્રગટ કરતા થકા ધર્મપંથ-
માં સર્વને આશા અને ઉત્સાહ આપી દર્શકગુણને પવિત્ર કરતા હતા.
“ક્ષણમિદ્ સજ્જનસંગતિરેકા ભવતિ ભવાણવતરણે નૌકા ॥”

ફરી એક દિવસે પૂજ્યપાદ સ્વામીજીને મેં પૂછ્યું—“આપશ્રી
સર્વની સંગાથે કથાવાર્તા કરો છો, જ્ઞાનનો પ્રચાર કરો છો, ડોકાનાં
મન જેથી કરી શુદ્ધ અને પવિત્ર થાય તેવી સહાય કરો છો; પણ
શું પરમહંસ થયા છતાં મૌની થવાની જરૂર નથી?” તે વખતે
તૈલંગ સ્વામી હયાત હતા. સ્વામીજીએ ઉત્તર આપ્યો—“મૌની
થવું તે પરમાત્મામાં લીન થવાની એક ચેષ્ટા છે, મનોભાવ પ્રકાશ
ન કરવાનો સંયમ છે. તેનો અભ્યાસ કરવો સારો છે, પણ મનના
ભાવ પ્રકાશ ન કરવાનો ભાવાર્થ એ છે કે ચક્ષુ, શ્રુત્ર, હાથ, પગ
કશાથી પણ તે પ્રગટ કરવો નહિ—અર્થાત્ કે કંઈ પણ મનમાં હોવું
જોઈએ નહિ. જો કોઈને દેખીને ચક્ષુ અને શ્રુત્ર પ્રકુલ થાય તો
એટલાથીજ શું ઉત્તમ રીતે આદરસત્કાર કર્યો કહેવાય નહિ?
મોઢે બોલ્યા કરતાં તો તે અધિકતર સુસ્પષ્ટ થાય છે. તાત્પર્ય કે,
એક વાર પણ મનનો ભાવ પ્રગટ ન થવો જોઈએ. તેમ અને ત્યારેજ
જાણવું કે, ઉત્તમ રીતે સંયમ સાધ્ય થયો છે; પણ જો મનોભાવ
પ્રકાશ કરવાનું કોઈ પણ રીતે ચાલુજ હોય તો પછી આંગળીઓ
હલાવવાને બદલે જીભ હલાવવીજ ઉચિત છે. જેમની સાથે ઇશારત-
થી વાત કરવામાં આવે છે તેમને એ રીતે કદ આપવામાં આવે છે,
ખીજું કંઈજ નહિ. બાકી પોતાના મનમાં તો ગડમથલ થયાજ કરે
છે અને તેને પ્રકાશ કરવાની ચેષ્ટા પણ ચાલુ છે.” કેવી સુંદર, સૂક્ષ્મ
અને જ્ઞાનપૂર્ણ ઉક્તિ! ખીજાંઓપ્રતિ કેટલી બધી સહાનુભૂતિ!

શ્રીપિતૃદેવ એન્ડયુકેશન ગેઝેટમાં પ્રસંગોપાત સ્વામીજીના
સંબંધમાં લેખો લખતા હતા. વળી તેમણે સ્વામીજીની પ્રતિભૂતિ
માટે સંસ્કૃતમાં સ્તોત્ર રચ્યાં છે. સ્વામીજી પોતે પણ લગવાનની
સરજેલી એક અસાધારણ વ્યક્તિ હતા. આપે મહાન કાર્ય ઉપાડ્યું
છે. આપનો ઉદ્દેશ સ્વામીજીના અનુગ્રહથી સફળ થાયો. એજ.

આપનો શ્રીમુકુન્દદેવ મુજોપાધ્યાય

(ઉચ્ચુટી માલસ્ટ્રેટ-વર્ધમાન)

(તા. ૧૩-૧૦-૨૧ ના રોજે મુકુન્દ બાબુએ ખીજો પત્ર લખ્યો
હતો તેનો સાર પણ નીચે આપ્યો છે.)

“મારી સ્ત્રીને આમવાયુનો વ્યાધિ હતો. કેટલાય ઉપચારો

કર્યા પછી સ્વામીજી પાસે અમે ગયેલાં. સ્વામીજીએ વાંસાપર હાથ ફેરવી કહ્યું—“મા! હું તમારો બધો રોગ લઈ લઉં છું.” સ્ત્રીની શ્રદ્ધા અડગ હતી. તેણે તત્કાળ દવા ખાવી બંધ કરી દીધી અને કહ્યું “સ્વામીજીએ વચન આપ્યું છે તેથી મને જરૂર આરામ થઈ જશે.” બચવાની આશા નહોતી તોપણ સ્વામીજીની કૃપાથી આરામ થઈ ગયો. ત્યારબાદ તેને એક પુત્ર થયો, તેનું નામ ‘ભાસ્કરદેવ’ રાખ્યું છે.

એક વાર મેં સ્વામીજીને કહ્યું—“આપના જેવા મહાપુરુષો ભારતવર્ષમાં હોવા છતાં, ભારતવાસીઓની આવી દુર્દશા અને યુરોપવાસીઓની આવી ઉન્નતિ કેમ છે? અહીં તો અમો બધા ભક્તિભાવથી પૂજાપાઠ પણ બહુ કરીએ છીએ.” સ્વામીજીએ કહ્યું “તમે તો બધા ગીતા વાંચો છો એટલુંજ, પણ તેઓ (પાશ્ચાત્યો) તો ગીતામાં કદા પ્રભાણે વર્તે છે. કહ્યું છે કે “કેવલં ચારુવાક્યેન ન તુષ્યતિ પરામરુઃ ॥” માત્ર સારા શબ્દોથી પરમાત્મા પ્રસન્ન થતા નથી; પરંતુ કાર્યથીજ ધાય છે. (માટી તરફ આંગળી કરી) ત્યાંમુઘી આવા રહેશે ત્યાંમુઘી એવાજ રહેવાના, અધઃપાતજ થવાનો; તોપણ હવે ભારતવાસીઓની સ્થિતિ કંઈક પણ સુધરવા લાગી છે.

એક દિવસ હું અને મારા બનેલી સ્વ. બાળુ સુરેશચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય સ્વામીજીનાં દર્શન કરવા ગયા. ત્યાં બીજા પણ ભક્તજનો આવ્યા હતા. સ્વામીજીએ કહ્યું—“તમને કંઈ ભોજન કરવાની ઇચ્છા થઈ છે?” એટલામાં તો કાશીનરેશે મોકલાવેલા પેંડા તેમજ ફળો આવ્યાં. સુરેશ બાળુએ કહ્યું—“મહારાજ! આપની ઇચ્છા પ્રમાણેજ થયું.” સ્વામીજીએ હસીને કહ્યું—“આમાં કંઈ નવાઈ પામવા જેવું નથી. કાશીના મહારાજ કદી પણ, કંઈ પણ નવીન ફળ વગેરે વિશ્વનાથ, તથા અન્નપૂર્ણા દુર્ગાજી વગેરેને અર્પણ કર્યા વગર જમતા નથી.” સ્વામીજીની ઇચ્છા પ્રમાણે બધા ભક્તો-એ પ્રસાદ ચહણ કર્યો. સ્વામીજીના ભક્ત સેવક સ્વં રામચરણ લીવારીના મનમાં એમ થયું કે “આ બધાય બધી ચીજો ખાઈ ગયા, સ્વામીજી માટે તો કંઈ રહ્યું નહિ.” સ્વામીજી સામાન્ય રીતે દિવસે દસ વાગે એક વખત જમતા. આથી તિવારીજી ઘોડાંક ફળ વગરમાં સંતાડીને લઈ જતા હતા એટલે સ્વામીજી બોલી ઉઠ્યા—“કેમરે, રામચરણ! પરમહંસ માટે જાંઠાર ભરવો છે કે શું?” તિવારીજી તો ફિક્કા પડી ગયા. પછી સ્વામીજીએ હસતાં હસતાં

પત્ર—૧૦

કલકત્તા, નં. ૨૨, રાધાનાથ મલ્લિકનો ખાંચો,
તા. ૯ આશ્વિન, ૧૩૧૧ (બંગાળ)

મહાશય !

આપનો પત્ર મળ્યો છે. પૂજનીય સ્વામીજી સંબંધી નીચેની
કેટલીક વાતો હું લખી મોકલું છું.

૧—તેઓશ્રીમાં અંતર્યામીપણની શક્તિ હતી એ કહેવું
ખીનજરૂરી છે; કારણ જેઓ સદા સર્વદા તેઓશ્રી પાસે આવતા
જતા હતા તેમને તેઓશ્રીની એ શક્તિનો આસપરિચય થતો હતો.
પત્નીના મૃત્યુ પછી હું તેઓશ્રીની પાસે ગયો હતો ત્યારે તેઓશ્રીએ
કહ્યું—“મિથ્યા શામાટે હો હો કરી જુર છે ? સ્થિર થઈને બેસ,
અને જો કે, તારો સંસાર હજીયે ઘણો બાકી છે.” કેવું આશ્ચર્ય!
પત્નીવિયોગની વાત મેં તેઓશ્રીને નિવેદન કરી પણ નહોતી; છતાં
મને જોતાં બરાબર તેઓશ્રીએજ પ્રથમ એ વાત કહી. તેઓશ્રીના
આદેશાનુસાર આશરે એક કલાક હું ત્યાં સ્થિર બેસી રહ્યો, હર-
મિયાન ખોળામાં પુત્રસમેત એક સ્ત્રીની છાયામૂર્તિ મારા અંતરમાં
સહસા પ્રકટ થઈ. એ છાયામૂર્તિનાં દર્શન મને થયા પછી તેઓ-
શ્રી બોલ્યા—“જો, હવે પણ તારો સંસાર ઘણો બાકી છે; દેશમાં
જઈને લગ્ન કર, નહિ તો મારી પાસે ફરીને આવતો ના.” કહેવાની
અગત્ય નથી કે, દેશમાં આવીને જે સ્ત્રી સાથે મેં લગ્ન કર્યું અને
તેના થોડે જ પુત્ર થયો તે બંને અન્ય કોઈજ નહિ, પણ
આનંદબાગમાં સ્વામીશ્રીની સન્મુખ દીઠેલી પેલી જ છાયામૂર્તિજ !

૨—લગ્ન થયા પછી ત્રીજેજ દહાડે મને કાલેરા થયો અને
એવી અવસ્થા થઈ ગઈ કે હાકલે દાઢ પોઈ નાખ્યા, અને મારા
હાથપગ ઠાળા થઈ ગયા. એવી રિયતિ જોઈને મારાં માતાજીએ
સ્વામીશ્રીને તાર ક્યો—“આપના આદેશથી મેં પુત્રને ફરી પર-
ણા કર્યો, પણ અત્યારે તે મરણપથારીને પડ્યો છે જેમાંથી આપ
બચાવો.” તેઓશ્રી તરફથી તેનો જવાબ ફરી વળ્યો કે—“ફીકર
નહિ, તમારો પુત્ર હાલમાં મૃત્યુ પામ્યો નહિ, ગલતર્યો નહિ.”
સ્વામીજીનો ઉત્તર આવતાં પૂર્વે બાર કલાક થયાં મારી નાભી
બપે પડી હતી; કદન ચાટેવું સર્વ સાહિત્ય તૈયાર કરવામાં
આપ્યું હતું; બાહ્યરૂબ જુરલ નહેતું. નેન ફક્ત એટલેજ અનુભવ
છે કે, કાલે તે વખતે હું અંતરના કે.ઈ. શાંતિમય સ્થાનમાં જઈને
રહ્યો હતો. સ્વામીશ્રીનો ઉત્તર આવતાં પછી બાર કલાકે મારામાં

જાણે ફરીથી નાડીનો સંચાર થયો.

૩—કોઈ એક રાત્રીએ ત્રણ વેશ્યાઓ મારફતે સ્વામીજીના ચારિત્રની પરીક્ષા કર્યાસંબંધી જે વાત આપ લખો છો તે મેં પણ સાંભળી છે ખરી.

૪.—મૃત્યુમુખમાંથી મારી રક્ષા થયેલી જોઈને મારા બંને બે પાત્રુરિયા ઘાટના જમીનદાર સ્વ. રાય રમાનાથ ઘોષ બહાદુર તથા તેમનાં માતૃશ્રી સ્વામીજી પાસે ગયાં. રમાનાથ બાબુના પુત્રની જન્મપત્રિકા પરથી એમ જણાતું હતું કે, સોળમે વર્ષે એ પુત્રને એક મોટી ઘાત છે, જેમાંથી તે બચવો મુશ્કેલ છે. રમાનાથ બાબુનાં માતૃશ્રીને પૌત્રને પરણાવી દેવાનો તીવ્ર અભિલાષ હતો, પણ રમાનાથ બાબુ પોતે તેમ કરવા બીલકુલ સંમત થતા નહોતા. અંતે તેઓએ એમ ઠરાવ્યું કે, સ્વામીજી કહો તેમ કરવું. સ્વામીશ્રીને વિનંતિ કરતાં તેઓશ્રીએ જણાવ્યું—“લલ્લે, પરણાવો” સ્વામીજીની આજ્ઞા સાંભળીને રમાનાથ બાબુ તથા તેમનાં માતૃશ્રી ચાલ્યાં ગયાં. બાદ એક જોષી કે જે તે સમયે ત્યાં હાજર હતો તેણે સ્વામીજીને કહ્યું—“પ્રભો ! એ છોકરાને વિષમ ઘાત છે, જ્યોતિષવાક્ય પણ આપનું (ઋષિ)જ વાક્ય છે; તો પછી જાણી બુઝીને આપશ્રીએ કેમ એને પરણાવવાની સલાહ આપી ?” જવાબમાં સ્વામીજીએ કહ્યું કે “મને ખબર છે કે, એનું મોત થશેજ; કિન્તુ એ કન્યા કે જેના નસીબમાં પૂર્વજન્મના સંચિત અનુસાર આ લવમાં વૈધવ્ય લોગવવાનું લખાયલું છે તથા જેના લાગ્ય સાથે એ છોકરાનું લાગ્ય એક તારે સંધાયલું છે, તેને વિધવા થયા વગર છૂટકોજ નથી; તોપણ જ્યાંસુધી મારી હયાતી છે ત્યાંસુધી તો તે છોકરાને મૃત્યુ સ્પર્શ કરી શકશે નહિ તે નિશ્ચય જાણજે.”

જ્યોતિષીએ સ્વામીજીનું કથન માન્ય કર્યું. આણી તરફ સ્વામીજીને જેવો કોલેરા થયો કે લાગલો રમાનાથ બાબુનો પુત્ર ગણેશ પણ ઘોડાપરથી પડી ગયો ને પ્રાણઘાતક ઈન્ડિયા પામ્યો, પણ જેટલા દિવસ સ્વામીજીના પ્રાણ રહ્યા તેટલા દિવસ ગણેશ જેલાન અવસ્થામાં પણ હવતા રહ્યા. સ્વામીજીએ રાત્રે બાર વાગે જ્યાં દેહત્યાગ કર્યો કે બરાબર તેજ ઘડીએ ગણેશ પણ અમને છોડીને ચાલ્યો ગયો.

આપનો

શ્રી શ્રેયચંદ્ર બસુમલિક

પત્ર-૧૨

પ્રાસાદ, તા. ૧૭, જાન્યુઆરી અને ૧૯૦૫

વહાલા સાહેબ,

આપની વિનંતિ અનુસાર નીચેની યોરીક લીટીએ લખી મોકલું છું. એ તો મેં આપને કહેલું જ છે કે, સ્વામી બાસ્કરાનંદ-જીની મેં લીધેલી મુલાકાતો સિવાય, સામાન્ય વાચકવર્ગને રસ પડે એવું બીજું કંઈ ખાસ મારે કહેવાનું નથી.

મને લાગે છે કે, બધી મળી મેં ત્રણ કે ચાર વાર સ્વામીજીની મુલાકાત લીધી હતી. તે દરેક પ્રસંગે મારે ટુંક મુદત સારું કાશીમાં આવવાનું થયું હતું. પ્રથમ દરમિયાને મારા મનપર જેણે સંજ્ઞા દર્શાવી પાડી તે તેમની સર્વતામુખી ત્યાગવૃત્તિ-એટલે સુધી કે તેમની કમરે બિંટાળવા ચીંથરાની એક ચીંથરી મુલાં નહોતી— અને ટાંક તડકા તરફ તેમની બેપરવાઈ હતી. x x

મારી પ્રથમ મુલાકાત વખતે બનેલા એક બતાવ મને યાદ આવે છે તે હું અત્રે આલેખું છું. સ્વામીજીને જેવું મેં કહ્યું કે, બીજે દિવસે હું કલકત્તા પાછો જનાર છું કે તુરતજ તેમણે જણાવ્યું કે “આ પુણ્યસ્થાનમાં તમારે ફરીથી—અને તે પણ ટુંક અરસામાં—આવવાનું નિર્માણ થયેલું છે.” એકે તે વખતે મારો ધરાઈો ફરીથી કાશીએ આવવાનો નહોતો, તોપણ સ્વામીજીએ બાબેલા બિંધ્ય પ્રમાણેજ ખરેખાર બંધુ; કારણ તેજ વર્ષના અંતમાં મારે ફરીથી કાશીએ આવવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો. x x x

વેદના એક પ્રખર વિદ્વાનતરીકે તેમની ખ્યાતિ બહુ હતી.

(મહારાજા લ્યોર્ડો દ્રમોહન ટાગોર)

પત્ર-૧૨

વહાલા સુરેન્દ્રભાણ,

મથુરા—કેન્ટોન્મેન્ટ તા. ૫-૮-૦૫.

પૂર્વ સ્વામી બાસ્કરાનંદજીએ ઉગ્ર તપથી સર્વ મનોવિકારને વશ કર્યા હતા. તેઓ તીવ્ર બુદ્ધિસંપન્ન અને વેદાન્તજ્ઞાનમાં સંપૂર્ણ નિષ્ણાત હતા, છતાં એક નાના બાળકના જેવા સરળ હતા. બાળકની જેમ તેઓથી બહુ બોલી શકતા નહિ. તેઓ સર્વદા સુખાનંદી અને પોતાને મળવા આવનાર સર્વની પ્રત્યે મમતાથી રહેતા. કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મત્સરાદિ વ્યૂરિયુઓનો તેમનામાં દેવળ અભાવ હતો. તેઓથી કોઈ પણ પ્રકારના દ્રવ્યને અકલ્પતા નહિ. વર્ષો થયાં તેઓ કપડાંજ પહેરવાં ત્યજી દઈ શવદિવસ—અને સર્વ ઋતુ-

ઓમાં—નગ્નાવસ્થામાંજ રહેતા. સર્વ ધર્મ ને વર્ણનાં સ્ત્રીપુરુષો અને બાળકો, યૂરોપીયનો, મુસલમાનો, રાજા—મહારાજાઓ અને નવાબો હજારોની સંખ્યામાં તેઓશ્રીને દર્શન આપતાં.

સ્વામીજીના ચમત્કાર અને ભવિષ્યવાણીવિષે ઘણી વાતો છે જે તેમના શિષ્યોદ્વારા નોંધાઈને પ્રસિદ્ધ થયેલી છે. મારા અનુભવમાં આવેલી થોડીક બાબતો અતિશયોક્તિ વગર અત્રે નોંધું છું.

એક વાર મહારાજશ્રીની પાસે હું બેઠો હતો, તેવામાં એક ગરીબ બ્રાહ્મણ તેઓશ્રીનાં દર્શન આપ્યો. આ બ્રાહ્મણને દીકરો નહોતો અને સ્વામીશ્રીના આશીર્વાદથી એક પુત્ર પ્રાપ્ત થાય એ આશાએ તે વારંવાર આવતો હતો. એક પ્રસંગે જ્યારે તે આપ્યો અને સ્વામીજીને તે સંબંધમાં ફરી પ્રાર્થના કરી ત્યારે સ્વામીજીએ તેને કહ્યું કે—“જા, મારા ઉપદેશ પ્રમાણે વર્તીશ તો તને પુત્ર-પ્રાપ્તિ થશે.” x x x બ્રાહ્મણે પણ આસ્થાપૂર્વક તે આજ્ઞાનું પાલન કર્યું અને તેના પરિણામતરીકે યથાસમયે તેની પુત્ર માટેની બહુ દહાડાની અભિલાષા પૂર્ણ થઈ.

મારા નાના પુત્ર લક્ષ્મીનારાયણને ૧૮૯૩ની સાલમાં સખ્ત તાવ આપ્યો અને તેની સાથે જમણા પાસાની સાથળ અને પગ બેંચાઈ ગયાં અને પરિણામે તે પગ નકામો થઈ ગયો. લગભગ ૪ માસ ડોક્ટરોની દવા કરી છૂટયા પણ કોઈથી જરા જેટલોએ ફાયદો થયો નહિ. તે અરસામાં હું દર રવિવારે સ્વામીજી મહારાજનાં દર્શન જતો હતો, તે મુજબ એક રવિવારે ગયો. તે વેળા મારા પુત્રના મંદવાડની સ્વામીજીને તો ખબર હતીજ; તેથી તેઓશ્રીએ મને તેની ખબર પૂછવાની કૃપા કરી. તે પરથી મારી સંગાથે આવેલા સદ્ગૃહસ્થે સ્વામીજીને નિવેદન કર્યું કે “મહારાજ ! તેની સ્થિતિ તો બગડતી જાય છે.” પછી સ્વામીજી તેને જોવાની મરજી બતાવી મારે ઘેર પધાર્યા અને છોકરાના શરીરપર હાથ ફેરવીને પાછા ગયા. બીજેજ દિવસે છોકરો તાવથી મુક્ત થયો અને પગ પહેલાંના જેવો સારો થઈ ગયો !

સન ૧૮૯૬ ના બુલાઈમાં સ્વામીજીને કાલેરા થયો. તેઓ મરણપધારીએ પડ્યા હતા તે વારે કાશીના પ્રસિદ્ધ હોમીઓપથ ડૉ ૦ ઈસ્ટરવંદ્ર ચોધરી તેઓશ્રીના દર્શન આપ્યા. તેઓ સાથે ૧૯ વર્ષની વયના પોતાના પુત્રને લેતા આવ્યા હતા. કાલેરાનો રોગ ચેપી હોવાથી ડોક્ટર લોકો કાલેરાના દસ્તી પાસે જવાની સલાહ

પતા નથી. તેથી ડાંચોધરીને મેં પૂછ્યું કે "તમે પોતેજ
હરદર ઘડને પોતાના પુત્રને કોલેરાના દરદીના ઝોરડામાં કેમ
મૂલ્યા છે ?" તેના જવાબમાં ડાંકડર મહાશયે કહ્યું કે "એ ઊંડ-
ની છ'ડગી સ્વામીજીની કૃપાનેજ આભારી હોવાથી અને જાણ-
વાર તેઓશ્રીના પવિત્ર મુખની હેલવેટથી ઝાંખી કરી લેવાના
લાભથી કેમ કરી હું તેને વંચિત રાખી શકું ?" વિશેષમાં તેમણે
જણાવ્યું કે, ખચપણમાં એક વાર તે ઊંડરો સખત બિમાર ઘડે ગયો.
અને સારામાં સારાં દવાદારૂ કર્યા છતાં દિનપર દિન તેની સ્થિતિ
બગડતીજ ચાલી તે એટલે સુધી કે સર્વેએ તેના જીવવાની આશા
મુઢાં મૂકી દીધી. આખરની ધડીએ તેને સ્વામીજી પાસે લઈ ગયા.
સ્વામીજીએ પાસે પડેલાં ફળો પેટી હાથમાં આંચું તે ફળ લઈ
તેને ખવરાવવા આપ્યું. તેજ પળથી તેની તળિયત સુધરતી ચાલી
અને થોડાજ દિવસમાં તે પહેલાંના જેવો સાજો તાજો થઈ ગયો.

૧૮૯૪ની સાંઘમાં મારી બહેન કોલેરાથી પટકાઈ. રોગ બહુ
જલદીથી વ્યાપી ગયો, અને થોડાક કલાકમાં તો તેની સ્થિતિ
નિરાશાજનક ઘડે ગઈ. આંખો ઊંડી ઉતરી ગઈ તંથા નખ કાળા
પડી ગયા; શરીર આપું જરફ જેવું ઠંડું થઈ ગયું. સ્વામીજીને
ખબર કરતાં તેઓશ્રીએ શુભાખબુ કૃત મોકલી કહાંચું કે, દરદીને
તે સુધાડવું. તે પ્રમાણે કરતાંજ ઝોખો વળી ગયો ને સ્થિતિ પલટાઈ
ગઈ, જો કે આરામ થતાં તો ત્રણેક અડવાડિયાં લાગ્યાં.

કાથીમાં એક વાર એક જુવાન માણસ પોતે જે ઘરમાં રહેતો
હતો તે ઘર તેના બાપદાદાના દેવા પેટે અડાહાબાદના ચોધરી
મહાદેવપ્રસાદ નામના સ્વામીજીના એક ભક્ત શિષ્યના હાથમાં
ગયું હતું. તે ઘરપરનો ચોધરી મહાશયનો માલિકી હક્ક તે માણસ
જમાવવા માગતો હતો, તેથી પોતાના કાયદેસર હક્ક સાળિત કરવા
માટે ચોધરી મહાશયે દિવાની કોર્ટમાં દાવો માંડ્યો. સ્વામીજી
કોર્ટમાં ઘસડાય એ વાત ચોધરીને પસંદ પડ્યો નહિ. એમ જાણી-
પૂછને તે હુચ્ચા માણસે સ્વામીજીને પોતાના સાક્ષીતરીકે નોંધાવ્યા.
પરિણામ પણ તે હુચ્ચાની ધાન્યા મુજબ થયું ચોધરીજીએ
સ્વામીજીને કોર્ટમાં ઘસડવાનું પાતે કાનજી બનવા હોવાના બચકર
વિચારથી કંપી જઈને કેન્દ્ર પાછો ખેંચી લીધો અને હજારોની
કિંમતની મિલકતપર પાછી ફેરવ્યું, પણ જુઓ તો ખગ કે, પરિણામ
શું આંચું ? તે હુચ્ચા પોતે તેમજ તેના વંશનો તમામ પુરુષવર્ગ

આ બનાવ પછી ટુંક સમયમાં જ મરી પરવાર્યો અને પાછળ રહેલી ત્રણ વિધવાઓએ ચોધરીજીને તે ઘરનો પાછો કબજો લેવા ને વિનવણી કરી; તોપણ ચોધરી મહાશયે તે વિધવાઓના ભરણ-પોષણ ને રહેઠાણની યોગ્ય તજવીજ કરી આપી.

મહારાજ નારાયણ શિવપુરી. (ફર્સ્ટ ગ્રેડ ડેપુટી માજિસ્ટ્રેટ)

પત્ર-૧૩

વહાલા સાહેબ,

કલકત્તા, ૨જ ડિસેમ્બર ૧૯૧૦

સ્વામીશ્રી વિષે હું જાણતો હોઉં તે લખી જણાવવા બાબતનો આપનો પત્ર મળ્યો. જવાબમાં જણાવવાનું કે:—

સ્વામીજીનાં દર્શન મેં બે વાર બનારસમાં કરેલાં. પહેલી વખતે મેં તેઓશ્રીના ચરણમાં રૂ. ૫) લેટ ધરીને દંડવત્ પ્રણામ કર્યો. સ્વામીજીએ તે રૂપિયા તરફ દૃષ્ટિમાત્ર ફેંકી અને તેને સ્પર્શ કર્યા વગરજ કહ્યું—“હું રાજા છું. મારે તમારા દ્રવ્યનું શું કામ છે ?” મેં તે પૈસા પાછા લઈ લીધા અને કહ્યું “આપ તો રાજા મહારાજ કરતાંએ વધારે છો; કારણ કે તેઓનાં મસ્તકો પણ આપશ્રીનાં ચરણોમાં ઝૂકે છે.” પછી તેઓશ્રીએ સવારે ૧૦ વાગે આવવાનું કહ્યું.

બીજે દહાડે સવારમાં હું મારી સાથે બદામ, નારંગી, ઇલાયચી વગેરે સૂકો તથા લીલો મેવો લઈને ગયો. તેઓશ્રી શાંત મુખમુદ્રાએ મારા તરફ જોઈને બોલ્યા—“વાહ ! તું પણ બડો ચાલાક દેખાય છેને ! મેં તારા પૈસા ન સ્વીકાર્યા ત્યારે વળી તેં મેવો આણ્યો કે જે સ્વીકાર્યા વગર મારે ચાલેજ નહિ.” તેઓશ્રીએ મેવો સ્વીકાર્યો અને મને કેટલોક ઉપદેશ આપ્યો. બાળકના જેવી તેમની સરળતાએ મારા મનપર બહુ અસર કરી અને મને એમ થયું કે “બરેબરો સાધુ પુરુષ મને પ્રાપ્ત થયો છે.”

મેં પ્રશ્ન કર્યો—“ઈશ્વરસંબંધી જ્ઞાન મને શી રીતે પ્રાપ્ત થાય ?” જવાબમાં તેઓશ્રીએ જણાવ્યું કે “પ્રતિદિવસે અને પ્રતિ-રાત્રે તેની ઝંખના કરો અને તે પોતે તમારી આગળ પ્રત્યક્ષ થશે.” વળી મેં પૂછી જોયું કે, યોગદ્વારા મને ઈશ્વરી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય કે નહિ ? તેના જવાબમાં તેઓશ્રીએ કહ્યું—“થાય, પણ યોગથી તમને સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થશે અને તેના મોહમાં જો તણાઈ ગયા તો પછી ઈશ્વરને પામી શકશો નહિ.”

x

x

*પ્રતાપચંદ્ર મજમુદાર (એમ. ડી.)

* તેઓશ્રી કલકત્તાના એક સુપ્રસિદ્ધ હોમીઓપથી ડૉક્ટર હતા.

પ્રિય સુરેન્દ્ર બાબુ,

૧૧. ૨૨ જુન ૧૯૨૨

સુર નિલિપત્ર લેહવાડે સાહેબ (બાનુવંશના કમાન્ડર હતા) બપોરે સ્વામીજીનાં દર્શન કરવા આવ્યા હતા ત્યારે હું જમીને જમતે આનંદવાજમાં હતો. તે વખતે લેહવાડે સાહેબ અહિંથી આવેને પોતે કેવી રીતે દર્શાવ્યા તે અંખ'ખી વાતો કરવા હતા. અંખ'ખી તેમની વાતો સાંભળવા હતા. વાતો કર્યા સહેજમાં પ્રતિજ્ઞાનંદ સાથે દેખાયાં એટલે સ્વામીજીએ કારણને પાછો ફરવા કહ્યું. પણ પેન્સીલ કેમેરી ઉપરીજ નહિ. પછી સ્વામીજીએ કહ્યું "આ છત તમેએ મેળવી છે એમ માન્યો નહિ. જ્ય-પ્રમાણ્ય તે તે એકનાજ કાષમાં છે. જેમ મેં તમારી સમિતિ'ની દોષી છે, તેમ તે તમારી જુદી દરી વધી શકે છે અને એ તમારી જુદી દરાઈ બધ તો જે યુક્તિથી તમેએ આદિત્યોને દર્શાવ્યા તે જુક્તિ વધેને સુરેન્દ્ર નહિ. માટે અંખ'ખી સોના કરાવતાં છે."

સ્વામીજી લેહવાડે સાહેબ ઉપર બહુ પ્રેમ રાખતા, લેહવાડે સાહેબ ઘણી વાર પોતાની પત્નીસહિત સ્વામીજીનાં દર્શન આવતા. ધી યેલેન્દ્રનાથ સુખેપાયાય.

૫૩-૧૫

પ્રિય સુરેન્દ્રબાબુ,

બનારસ. ૧૪મી ઓક્ટોબર ૧૯૨૧

પૂજ્યપાદ સ્વામીજીસંખ'ખી હું એક બે વાતો વળી મોકલું છું.

સ્વામીજીએ મને કહ્યું હતું કે "તમે અહીંજ ફુડાન રાખો. તમારે બહાર જવાનો જરૂર નથી. અહીંજ તમારે પૂરું રહી રહેશે." સ્વામીજીની આજ્ઞા પ્રમાણે હું આવ યોગીસ વર્ષથી અહીં રહું છું, અને મારો વ્યવહાર તેમની કૃપાથી બરાબર ચાલે છે.

એક વાર કાશ્મીરના મહારાજ સ્વામી વિશ્વજ્ઞાનંદજીના નિવાસ-સ્થાનમાં પધાર્યા. હું બહાર મળતાં તેમનો ફાટો લેવાના ઇરાદાથી સવારે જ્યાં ગયો હતો. ત્યાં ફાટો લેવાની મને રજા નહિ મળતાં ઘણી વાર પછી પાછા ઘેર આવ્યો. ત્યારબાદ થોડીજ વારે સ્વામીજીએ મને બોલાવ્યો. હું ગયો, ત્યારે મને કહ્યું—"તમે ફાટો લેવા વિશ્વજ્ઞાનંદજીના આધમમાં ગયા, પણ ફાટો લઈ શક્યા નહિ. હવે તમે અહીં બેસો, હું ફાટો લેવાની આપું છું." થોડી વાર પછી

તરતજ કાશ્મીરરાજના લાઇ, કાશ્મીરના સૌથી ઉપરી સેના-
પતિ, રાજા રામસિંહ વગેરે આવ્યા ત્યારે ફોટો લીધો; પરંતુ
કાશ્મીરના મહારાજા તો સંધ્યાસમયે આવવાના હતા તેથી તેમનો
ફોટો લઈ શકાયો નહિ. પરંતુ હું સ્વામી વિશુદ્ધાનંદજીના આશ્રમ-
માં ફોટો લેવા ગયો હતો એ વાત સ્વામીજી શી રીતે જાણી
શક્યા ? એ જ્યારે વિચારું છું ત્યારે આશ્ચર્ય થાય છે. તે વાત
ખીજી કોઈ જાણતુંયે નહોતું, તેમજ તરતમાં કોઈ આવીને કહી
જાય એવો સંભવ પણ નહોતો. વિશુદ્ધાનંદજીના આશ્રમમાં ફોટો
લેવાયાથી જે લાભ થાત તેથી વિશેષ લાભ સ્વામીજીએ મને રાજા
રામસિંહનો ફોટો લેવરાવી અપાવ્યો.

એક વાર રાજા રામસિંહે દીક્ષા લીધા બાદ સ્વામીજી માટે
લોજનસામગ્રી રજી કરી આરોગવા આગ્રહ કર્યો; ત્યારે સ્વામીજીએ
કહ્યું “તમે અમારા શિષ્ય છો અને આ મારા ભક્ત છે; માટે પહેલાં
તેમને જમાડો પછી હું જમીશ.” મારી ઇચ્છા નહોતી તોપણ
સ્વામીજીની આજ્ઞાને શિરોધાર્ય મानी હું સૌથી પહેલો જમ્યો.

સ્વામીજીએ મને એક વાર કહ્યું—“તમારા દેશનું આપડીઘંટ
(એક જાતનું કાચાં કેળાં, મૂળા વગેરેનું શાક) મને એક વાર
જમાડો.” મેં કહ્યું—“રાજા રાજા-મહારાજાઓ આપને માટે થાળ
મોકલે છે પણ માત્ર એક વાર જે થાળ વહેલો આવે તેજ આપ
જમો છો, તેથી હું આપડીઘંટ લાવું તે પહેલાં કોઈ થાળ આવી
જશે તો પછી આપ આપડીઘંટ શી રીતે આરોગશો ?” સ્વામી-
જીએ કહ્યું—“તમે લાવજો તો ખરા, હું જરૂર જમીશ.” હું જે
દિવસે આપડીઘંટ લઈ તેમની સેવામાં હાજર થયો હતો તે દિવસે
મોડું ઘઈ ગયું હતું છતાં પણ કોઈનોય થાળ આવ્યો નહોતો. હું
આપડીઘંટ લઈ ગયો ત્યાર પછી તો ઘણાય થાળ આવ્યા હતા.
મને લાગ્યું કે, શું થાળ લાવવાની અત્યારસુધી બંધી કરી હશે ?
હું આપડીઘંટ લઈ ગયો તે દિવસે સ્વામીજીને મેં તે સંબંધી કંઈ
પણ વાત કરી નહોતી તેમજ કોઈદ્વારા કહેવરાવ્યું પણ નહોતું.

શ્રીરમેશ મજસુદાર

(શ્રી. રમેશ બાબુને. આ પત્ર વિશેષ કિંમતી છે; કેમકે તેઓ
એક શ્રી મેત્તન (સ્વતંત્ર કામદાર) છે. બંગાળી પ્રયત્નકર

૨-મહાત્મા વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામી અંમનું છવન પુનાંત

પ્રીયત અમૃતલાલ સેનના અંમનથી પુસ્તક ઉપરથી
અનુવાદક:-રવિલાલ કરુણાસંકર ઓણા
અમનમર (હાડિયાવાડ)

સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય
અમદાવાદ અને મુંબઈ-૨

મૂળ ગ્રંથકારની અવતરણિકા

(મૂળ ઉપરથી સારાનુવાદ)

જટિને દષ્ટિને નિત્યં લમ્બોદરશરીરિણે ।

કમળદટ્ટનિષદ્વાય તસ્મૈ બ્રહ્માત્મને નમઃ ॥

મૂકં કરોતિ વાચાલં પંગું લંબયતે ગિરિમ્ ।

ચત્ક્રુપા તમહં વન્દે પરમાનન્દ માધવમ્ ॥

પરમાત્મ હે માધવ તનેવાનની કૃપાથી અનેક અંતરાગી જોખ-
માંથી આજે આંખમાંથી વિજયકૃષ્ણ જોવામીની સાધના તમા
કિરોતિનું આગુત્તમ, હું હું મુઠ મવાસોના કરકમળમાં સાદર કરવા
વાચાલનું પંગું હું હું માન અને સાધનશૂન્ય હોવાથી ખરું જોતાં
તો મો મહાનુભાવનું સાંપડું ચરિત વર્ણવવાને અયોગ્ય છું; અને
તેમના હાથની લેખન દગાકા આપતા મતાં તો અનેક પ્રંયો
ખાતે મધ્ય, પદ્ય, અપદ્ય કરેલા હાય વાચવાનું પ્રયોગ્ય થું; કે
જે મહાત્માનિ, નિઃસ્વા મહાકૃત, વગા સમાયમનો વાત મેળવ્યો છે,
તેમને તો, તેમને મારા આ પ્રંય વખવાના પ્રયાત્નમાં મિથ્યા ખડાક
અને પૂંકો દટ્ટ જેવુંજ મરુતુંજ, જન, જે વાત વિચારવા જેવી છે,
તેને તો અવકુરોગ, અવગત, અનુગ્રીહનથી આત્મશોધન વાય છે;
અને નોનું નો કો મન જેવા વિનાશી ધોધતા: મુનુમુને આમંત્રી
આવડેલ મનથી, આ મનને ત.વદાયી: ત્રિશક્તિને મેં આ પુત્રદ
તેમને કહું છું, અને તેના ચિત્ત, નોંડતા અવતની કેટલાક મૂળ્ય
કુળ્ય રચનાઓ: રચ, રચેલોને, તમ, વેચ કરવામાં આપ્યો છે.

વલેવેલ મુલેનુપા રત્ન જેને કોઈપણ કે તેનું અનુકૂળ કેમ
કરવું કે આ અગત્ય ફાનમેલ અવગત, દૂર વડો અત્યંત કિંમ્પ મન
કે મને ક અત્યંત વિનમ્રાગરો મનુષ્ય આ દુનર સમારતાવરે
કેમ અગત્યના તરે કોઈ મન જે મેં બધા: પ્રંયો મેળવનાંકેલ
અવગત, તમા, જે અનુકૂળતા આપ્યો છે, મારી સાધનકેળના: વધ
અગત્યના આપવા કૃપાથી હું અનિચિત દિવસના કલાન્ય કેટલાં
રૂપોથી વડોને અપાવવા આપ્યો છું, કાંતુ કાંતુ આ પ્રંય સમજી
મેં કહું અવગતેવેવડે, અવગત વિનમ્ર સાધનમ, નેમ: જેને પ્રાપ્ત
કેમ અવગતે તે મેં મેં આપ્યો છે.

તમે વખવા વખડે જે મેં મેં અગત્ય કર્યો કે અવગતકેળ
કેમના: અવગત કેટલાંકે જે મેં કૃપાથી આપ્યો છે, જેમ, જેમ
મેં કૃપાથી કૃપા કર્યો, અગત્યના, અગત્ય, કૃપા જે અગત્યને
મેળવનાં કરવા, અને તમે તમે અવગત અગત્ય કરવાનાં
આપ્યો, કૃપા કરવા, જેમ, જેમ અવગતકેળને મેં કર્યો

એક એમ અનેક દૃષ્ટિકોણો ભેગી થઈ તે છોડી દેવાને મન માનતું ન હતું. પરિણામે ગોસ્વામીજીનું સાધનાધ્યાન જીવન એમાંથી તારવી લેવાનો નિશ્ચય કર્યો. આ પ્રમાણે કરવામાં પુસ્તકની સમગ્ર વટ, કમસંકલ્પના વગેરે તરફ બરાબર ધ્યાન આપી શકાયું નથી. આગળ ઉપર જ્યારે કોઈ સુયોગ્ય અને સમર્થ તત્વશોધક ગોસ્વામીજીના જીવનચરિત્રનું કાર્ય હાથ ધરશે, ત્યારે તેમને આ મંથમાં સ્વરૂપે રહેલી ઘટનાઓ વગેરે ઉપયોગી થઈ પડશે, એવી મારી તેમજ તટસ્થ નિરીક્ષકોની પણ ખાત્રી છે.

ગોસ્વામીજીના બે ઉપદેશગ્રંથો પૈકી એક પુસ્તક ઘણોસમાજના આશ્રિત લખ્યું છે અને બીજું સનાતન ધર્મીએ લખ્યું છે. એમાં ચોતપોતાના મન માટેની જેમતાથી હોય એવાભાવિક હોવાથી ગોસ્વામીજીની બહુરંગી અને વિવિધ જગ્યાતી જીવનલીલાઓમાં રહેલું સામંજસ્ય તો તેમાં ક્યાંથીજ હોય ? વળી એ પુસ્તકોના વાંચનારાઓ પણ તે તે પક્ષના હોવાથી તેમાંથી તરી આવતી એક-દેથી સમજણમાંજ ગુંચાઈ રહે છે; પરંતુ આ પુસ્તકમાં 'મેં' જૂદીજ દેલીતું અનુસરણ કર્યું છે. આમાં 'મેં' એવું દેખાડવાનો પ્રયાસ કર્યો છે કે, ગોસ્વામીજીએ બાલ્યકાળમાં ચૂરતપણે સનાતન ધર્મનું અનુ-ધાન કર્યું; યૌવનકાળમાં ઘણોસમાજની દીક્ષા લઈ તેનો પ્રચાર કર્યો; પ્રૌઢાવસ્થામાં યોગસાધના કરી; અને શૈવકાળમાં અપૂર્વ પરા-ભક્તિનો પ્રકાશ કર્યો. એ સર્વ બાબતોમાં ઉપલબ્ધ દૃષ્ટિએ વિરોધા-ભાસ દેખાય ખરો, પણ હિંદી દૃષ્ટિએ તો એમાં એકતાનોજ સૂર સંજગત્ય છે; એ સમગ્રી બાબતોનો સંપૂર્ણ મેળ બેસી એમાં સામંજસ્ય રહેલું સમજાય છે તથા ગોસ્વામીજીનું સમગ્ર જીવન બાલવત ધર્મના એક મૂર્તિમંત ઉદાહરણરૂપ જણાઈ રહે છે.

ગોસ્વામીજીની જીવનકલામાં ઉચ્ચતર કેવો વિશ્વાસ થતો મળે; તેઓથી કેવી રીતે શ્રેષ્ઠ ભૂમિકામુખી પદોંગી મળ્યા; તેમજ શાસ્ત્ર-પ્રતિપાદિત સદાચારની કેવી ઉજ્જવળ મૂર્તિ હતા; તે બતાવવાનો આ મંથમાં પ્રયાસ કર્યો છે.

કોઈ પણ મદાપુરણના જીવનમાં શોધાણી પ્રમાણમાં બસા-ધારણુ ઘટનાઓ જોવામાં આવે છે. ગોસ્વામીજીના જીવનમાં પણ એવી દિવ્યતા ઝળકે છે. વીસમી સદીના જન્મવાદના જમાનામાં આવી અસાધારણ ઘટનાઓ શ્રદ્ધા રાખનારા મનુષ્ય ઝાઝા જણાતા નથી; નહિત્ર સત્તી બાબર તેમજ ધર્મતત્ત્વનું-જાગવન ધર્મનું-વધારે સ્પષ્ટીકરણ કરવા બાબર, નહતકે એવી કોઈ કોઈ અસા-ધારણુ ઘટનાઓ પણ આમાં લેવાઈ છે. હવે અનીદ્રિય વસ્તુનું યાન પ્રાકૃત ઉદ્દિપોવડે શી રીતે થાય ? કેમકે પરમાત્મસ્વરૂપ, પરમધામ, એ બધું તો અમાપિક અર્થાત્ અત્યંત અલૌકિક છે. જેમ

પ્રાકૃત પદાર્થ જોવા માટે પ્રાકૃત આંખ ઉઘાડવી પડે છે; તેમ દિવ્ય વસ્તુનાં દર્શન કરવા માટે મનુષ્યમાં રહેલું દિવ્ય ચક્ષુ પણ ખુલવાની જરૂર રહે છે. ભારતવર્ષ ગમે તેટલી અધમ દશાએ પહોંચ્યો હશે તોપણ અહીં શાસ્ત્ર અને પ્રભુપ્રત્યેની શ્રદ્ધા-ભક્તિનો પૂરેપૂરો અભાવ ક્યારેય થશે નહિ. સૌભાગ્યવશાત્ મને પણ ગોસ્વામીજીના સમાગમનો લાભ મળ્યો છે. આથી તેમની પોતાની પાસેથી જે જે હકીકતો જાણવા મળી છે તે ઉપરથી, ધર્મસંબંધી જે જે ઉપદેશ તેમની પાસેથી સાંભળીને લખી રાખ્યા હતા તે ઉપરથી, તેમના શિષ્યો પાસેથી તેમના પૂર્વાપર જીવનની જે માહિતી મળી છે તે ઉપરથી, તેઓથી અહોસમાજમાં રહ્યા તે વખતમાં સમાજના નિયમાનુસાર પોતે કરેલા પ્રચારકાર્યની નોંધ ઉપરથી, તથા તે વખતનાં અહોસમાજનાં વર્તમાનપત્ર, માસિકો વગેરેમાં ગોસ્વામીજીના જીવન તેમજ ધર્મસંબંધી જે જે આલોચના થતી તે વગેરે ઉપરથી આ ગ્રંથ તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે. ખંગ સં. ૧૩૧૯ આશ્વિન.

હાકા-ગેહારિયા આશ્રમ

વિનીત-અંબકાર

(ત્રીજી આવૃત્તિના વિજ્ઞાપનનો સારાંશ)

ગોસ્વામી પ્રભુએ પાત્રન કરેલ ધર્મસંબંધમાં એક અહોસમાજીએ હાલમાં વિરોધી વ્યાખ્યાન કરવાથી, ગોસ્વામીજીના કેટલાક શિષ્યોના કેટલાક વિચિત્ર આચરણથી, તેમજ તેમના કેટલાક અહતુત વિચારોની યથાર્થતા વિશે સંદેહ થવાથી ઘણા લોકોએ સંકાશીલ થઈ અમને કેટલાક પ્રશ્નો પૂછ્યા છે અને હજી પણ પૂછે છે. આમાંથી કેટલાક તો અમુક બાબતમાં ગોસ્વામીજીનો પોતાનો શો મન હતો, તે સ્પષ્ટપણે જણાવવા અનુરોધ કરે છે. અહીં મને જગવાન બુદ્ધદેવનો એક મહત્ત્વપૂર્ણ ઉપદેશ યાદ આવે છે, તે તરફજ દૃઢ સૌ સંકાશીલોનું લક્ષ ખેંચવા ઇચ્છું છું. પોતાના દેહ-લાગપૂર્વે જગવાન બુદ્ધદેવે શિષ્યમંડળને નીચેના ઉપદેશ આપ્યો હતો:-

“બુદ્ધો, દેહ છૂટ્યા પછી મારા નામથી મારી ધાર્મિક માન્યતાઓ તથા ભક્તિસંબંધી અનેક અર્થો કરવામાં આવશે; પરંતુ તમારે તો કોઈના ન કરવે. વિરોધ કે ન કરવો સ્વીકાર. માત્ર મારા ઉપદેશ તેમજ આચરણને જોડતું અનુનરનુ-અંબેસતનુ-આવનુ હોય તેટલાનોજ સ્વીકાર કરવો, અને અજ્ઞાનનો વિચાર પરિત્યાગ કરવો.”

જગવાન બુદ્ધના આ સુવર્ણનિબંધના જણાવેલી રીતે જો આપણે પણ કેદ પણ મદ પુનર્મને. ઉપદેશ સમજીએ તો પ્રાપ્તિ ધરના સંભવ નથી; અને જો એમ નહિ કરતા આપણે એ મહાપુરુષના સિદ્ધાન્તને તેમના કેદ અનુકરણથી કે અનુકરણથી માન્યતા કરી. કિંતુ કિંતુ ઉપદેશ નમસ્કાર અને કુલના કરવા ખેંચીએ અને મારા અર્થોએ તે મારા અનુકરણ વધુ અનાંક ખેંચે.

પણ મોલુદ છે. શ્રીગૌરંત્ર મહાપ્રભુના ઠાઈ વૈરાગીઓના આચરણ-
પરથી તે મહાપુરુષના ધર્મવત્ત્વનો ખ્યાલ બાંધી લઈએ, તો જેવી
શાંતિ થાય તેવોજ શાંતિ અન્ય મહાપુરુષના સંબંધમાં પણ થાય.
વળી આવા સત્યસોધક જિજ્ઞાસુઓને દુઃકંઠ પણ ખાસ દહેવા
નથી દેખતો. દુઃકંઠ તો તેમને આ ગૌરંગીજીની સાધના અને ઉપ-
દેશનો આખોય મંથ વાંચીને મનન કરવા વિનવું છું.

કલકત્તા

બંગાળ ૧૩૨૭, કાર્તિક ૧૦મી

વિનીત-મંથકાર

અનુવાદકનાં બે બોલ

છટ્ટોચ્છાથી બંગલૂમિમાં જતાં એક મિત્ર તરફથી આ પુસ્તક
મલા મળ્યું. વાંચતાંજ તે પુસ્તકના ચરિત્રનાયક તરફ આદર
તે પ્રેમ થયો. સાથે સાથે બંગલૂમિમાં જેમ અનેક માયિક ગુપ્ત
'ઝારો' (કાલસા, લોહ વગેરેની ખાણો) બર્ષો છે, તેમ કેટલાક અમા-
ક ગુપ્ત જાંઝારની પણ માહિતી મળવા લાગી.

બંગાળ એટલે ભાવનાપ્રધાન દેશ. બંગલૂમિ જેમ રસાળ
, તેમ બંગવાસીઓનાં હૃદય પણ રસાળ છે, ભાવલીનાં છે અને
જિજ્ઞાસુની નીતરતાં છે. બકિનું પરજ બંગલૂમિમાં છે એમ
દાંબે તોપણ અતિસંયોજિત નથી. શ્રીગૌરંત્ર પ્રભુ, શ્રીભદ્રતાચાર્ય,
ત્રિતાપાનંદ પ્રભુ, શ્રીદરિદાસ, શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસદેવ વગેરે
દાસાઓ શ્રીજગદ્ગુરુનાનાજ કૃપાપાત્ર શ્રેષ્ઠ પુત્રો હતા. આ મહામા-
નોએ બંગલૂમિમાં પ્રેમબલિતના પૂર રસાળ્યા છે.

એવાજ એક પ્રેમબલિતના અવતારરૂપ મહાપુરુષનું જીવન-
ચરિત્ર ગુર્જર ભાષામાં ઉતારતાં મને યજ્ઞોજ્ઞ આનંદ થયો છે. આ
પુસ્તકના ચરિત્રનાયક શ્રીવિજયકૃષ્ણ ગૌરંગશ્રી શ્રીગૌરામ પ્રભુનાજ
રંગ છે, એટલે પ્રેમબલિતનો પારલો તો તેમને પદેલેથીજ મળેલો
તો. પરંતુ જેમ બાળક ઉંમરકાલક થતો નથી ત્યાંજથી તેને
વડીલોપાજિત મિલકતનો વડીલદ કરવા દેવામાં આવતો નથી;
તેમ શ્રીવિજયકૃષ્ણ ગૌરંગશ્રી મહારાજને પણ આ પ્રેમબલિતરૂપી
મિલકતનો રાખને-જામવડે તો તેઓશ્રી ઉંમરકાલક-અધિકારી-
રૂપ ત્યારેજ-ઉપદેશપરકાચાચ-મરેલા હતા તેમની પૂર્વાવરણ તો
આ દિવ્ય નિષ્કલ મેળવવાની લાલચાત્ર રૂપ કલ્યાણજી રૂપ હતી.
શ્રીમત્ સંકરચાર્યશ્રી આચાર્યશ્રી અધિકાર કૃપા જાણી જાર
થયો છે તે વરતરિક છે. હાનુમાન ગૌરંગશ્રી મહારાજે પણ આ-
કલેજ અહીં વિવિધ મનસા પ્રદેશમાં પડ્યાં, હાનુ, વૈરાગ્યદેવ હોય.

સંપાદન કરી, પંચમ પુરુષાર્થરૂપી પ્રેમભક્તિની પ્રાપ્તિ માટે અધિકાર સારી રીતે મેળવ્યો હતો.

ગોસ્વામીજીના જીવનચરિત્રરૂપી મહાસાગરમાંથી અનેક રત્નો સાંપડી શકે તેમ છે. ધર્મપરાયણતા ઉપરાંત ‘ગુરુભક્તિ’નું અણુમોલ રત્ન પણ તેમના જીવનને સારો પ્રકાશ આપી રહ્યું હતું. ગુરુદેવની શોધ કરવામાં ગોસ્વામીજીએ વન, પર્વત, ગુફાઓ વગેરેમાંનું એકેય સ્થાન બાકી રાખ્યું નહોતું. ‘ગુરુ’ની આવશ્યકતા સ્વીકારવામાં પણ તેમને ઘણો વખત લાગ્યો હતો. આખરે એ આવશ્યકતા સમજાઈ, અને સમજતાંજ શોધખોળ કરવા માંડી અને તેને પરિણામે તેમની મનોકામના સિદ્ધ કરે તેવા યોગીંદ્ર પણ તેમને મળી આવ્યા હતા.

ગોસ્વામીજીની પરમતસહિષ્ણુતા પણ અનુકરણીય હતી. સર્વ ધર્મોપ્રત્યે તેમને પૂજ્યશુદ્ધિ હતી. તેમના સમકાલીન મહાત્માઓ પ્રત્યે પણ તેમને બહુ સહભાવ હતો. શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસદેવ, શ્રીભાસ્કરનાંદ સરસ્વતી, મહર્ષિ દેવેંદ્રનાથ ઠાકુર, શ્રીયુત કેશવચંદ્ર સેન-એ બધા એમના સમકાલીન હતા. એ સર્વ મહાજનોને ગોસ્વામીજી પ્રત્યે પણ સારી લાગણી હતી.

ગોસ્વામીજીમાં સૌથી ઉત્તમ ગુણ તો નિર્માનીપણાનો હતો. તેમના જીવનમાં માનની તો ગંધ પણ ન હતી. તેઓશ્રી એવા નમ્ર હતા કે પોતા કરતાં વય, જ્ઞાન કે ભક્તિમાં ઉતરતા હોય તેમને પણ નમવામાં અચકાતા નહિ.

આ પ્રમાણે ગોસ્વામીજીના કેટલા ગુણો ગણવા એસીએ ? આશા છે કે, વિવેકી વાચકો પોતાની મેળેજ તેમના ચરિત્રમાંથી એ ગુણો જાણી લેશે અને પોતાના જીવનમાં તે ગુણો વણી લેવાય તેમ કરશે. આ ચરિત્રને ભાષાના આડંબરથી શણગારવામાં આવ્યું નથી. અરે ! વિરક્તને વળી શણગાર શાના ? આ દેવદુર્લભ ચરિત્ર ભાષાવડે શોભવાને બદલે ભાષાનેજ શોભાવે એવું અને સૌનું આકર્ષણ કરે એવું છે.

બંગાળી ભાષામાં ગોસ્વામીજીનાં અનેક જીવનચરિત્રો બહાર પડ્યાં છે; પરંતુ અમેને તેમના કૃપાપાત્ર શિષ્ય અમૃતજ્ઞાલ સેનનું જીવનચરિત્ર વિશેષ સાંઝે લાગવાયી તેમનાજ પુસ્તકનો અનુવાદ કર્યો છે. x છતાં ક્યાંય ભૂલચૂક જણાય તો સુઝ વાચકો ઉદારચિત્તેક્ષમા આપશે એવી આશા છે.

આવા ઉત્તમ પુસ્તકનું અનુવાદકાર્ય મારે લાગ્યે આવ્યું, એ પણ હું શ્રીષ્ટદેવની કૃપાનું ફળ સમજું છું.

૧૯૮૨ના ૧૯ સુદ ૧૦

જનમનગર

} રતિલાલ કરુણાશંકર ઓઝા

x સંપાદકવરીકે આમાં જ્યાં પણ સંશોધન, સંશ્લેષ વગેરે કરવા જેવું જણાયું ત્યાં ત્યાં એક સજ્જનની નદદથી યથામતિ તેમ કરવામાં આવ્યું છે. તેથી આ પુસ્તક ‘સાચાનુસાદ’રૂપે છે.

લિલુ-અખંડાનંદ

श्रीमती योगमायादेवी

महात्मा श्री विजयकृष्ण गोस्वामीजी

श्रीमती योगमायादेवी

હાત્મા વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામી

એમની સાધના અને ઉપદેશ

૭ પ્રકરણ પહેલું

પૂર્વજ્ઞે અને માતાપિતા

ગણગ ચારસો વર્ષ પહેલાં, નદિયા છુટકાના
શાંતિપુર ગામમાં મહાત્મા અદૈતાચાર્ય જન્મ્યા હતા. શ્રીગૌરાંગ સાથે શ્રીનિત્યાનંદજી
તેમજ શ્રીગદાધર, શ્રીવાસુ વગેરેએ પછી
ખંગાળાના છોકાને શ્રીહરિનામરચામૃતનું
પાન કરાવી લક્ષ્મીમાં મસ્ત બનાવી દીધા હતા.
મરૂખમિ જેવો ખંગદેશ એથી નંદનવન જેવો

બની ગયો હતો અને ત્રિવિધ તાપથી તપી રહેલા અનેકાનેક
માનવીઓ નવજન પામ્યા હતા.

કાળના પ્રભાવે ઠરીને લગવાન ગૌરાંગ તથા તેમના સાથીઓ
સંસાર છોડી ગયા; તે પછી ચારસો વર્ષ હરમિયાન તો તેમણે
પ્રવર્તાવેલો ધર્મમાર્ગ મલિન થઈ ગયો અને ધર્મને નામે ધર્તિંગ
ચાલવા લાગ્યાં. શ્રીચિત્રાન્ય મહાપ્રભુએ પ્રવર્તાવેલ વિશુદ્ધ એવો
સાર્વભૌમ વૈષ્ણવધર્મ, શાસ્ત્ર તથા સદાચારથી શ્રદ્ધ ધરેલા આદિલ-
ખાદિલ, દર્તાલજ્ઞ, કિશોરીસાધક વગેરે પેટાધર્મોના અત્યાચારોથી
હુમપ્રાય થઈ ગયો હતો. એવે સમયે શાંતિપુરમાં, અદૈતાચાર્યમાં
શ્રીમદ્ અદૈતાચાર્યના જેવાજ એક પરદુઃખલજન અને પરમ
ભાગવત મહાપુરુષનો જન્મ થયો. એમનું નામ શ્રીમદ્ આનંદ-
કિશોર ગોસ્વામી હતું.

પોતાના પૂર્વજ્ઞે પ્રવર્તાવેલા વૈષ્ણવધર્મની આવી દુર્દશા
જોઈને આનંદકિશોર ગોસ્વામીનું દૃઢ્ય ચીરાઈ જવા માંડ્યું. કેવી

રીતે આ હુમપ્રાય ધર્મનો પુનરુદ્ધાર કરવો અને કેમ કરી માનવજીવોનાં હૃદયો દૂર કરવાં ? એનીજ ચિંતામાં તેઓ રાત્રિ દિવસ રહેતા હતા. આખરે તેમણે પોતાના ઇષ્ટદેવ શ્રીશ્યામ સુંદરનું શરણ શોધ્યું. પ્રભુને પોતાની હૃદયવેદના નિવેદન કરી ભોગવિલાસને તિલાંજલિ આપી, રાત્રિદિવસ પ્રભુની સેવામાં અલક્ષિધર્મના વાચન-મનનમાં ગાળવા લાગ્યા.

શ્રીમદ્ આનંદકિશોર ગોસ્વામી શિષ્ય-સેવકો પાસેથી કેળદામ પણ નહિ માગતાં પ્રભુમંછાથી જે કંઈ આવી મેળે તેનાથી ચલાવી લેતા; તથા તેમાંથી આવતી કાલને માટે કશો પણ સંચય ન કરતાં, સત્કાર્યોમાં વાપરી નાખતા. દીન, દુઃખી, અપંગ રોગી-કોઈ પણ તેમને આંગણેથી પાછું જતું નહિ. તેઓ શુદ્ધ શુદ્ધના નિયમો પણ એવા પાળતા કે લાકડાના ભારા આવતા પણ ઘોઈ નાખતા અને સૂકવ્યા પછીજ તે રસોઈના કામમાં વાપરતા. આથી કેટલાકે તેમને ‘લાકડીઘોયા ગોસાંઈ’ પણ કહેતા.

આનંદકિશોર ગોસ્વામી એક ઉચ્ચ કોટિના સાધક હતા. શ્રીમદ્ભાગવતનો પાઠ કરતાં તેમની આંખમાંથી અશ્રુધારા ચાલતી અને ક્યારેક તો પોથીનાં પાનાં પણ ભીંજી જતાં. રોમાંચ, ગદગદ વાણી વગેરે ગ્રેમના સાત્ત્વિક ભાવો તેમના જીવનમાં વારંવાર નેવામાં આવતા. ક્યારેક તો અતિ ગ્રેમવશાત્ રૂંવાડે રૂંવાડે પ્રસ્થાની ધારા ફૂટતી અને ઉત્તરીય વસ્ત્ર પણ ભીંજી જતું. વળી ક્યારેક તો ‘રાધેશ્યામ’ ‘હરેકૃષ્ણ’ ‘શ્રીકૃષ્ણ ચૈતન્ય’ એવાં હરિનામ તેઓ એવા તો ભાવથી બોલતા, કે સાંભળનાર પાપાણુ હૃદયનો હોય પણ પીગળી જતો. ભાવાવસ્થા પણ તેમને ઘણી વાર થતી. એ વાર એમને કોણ જાણે શું થયું તે પૂજામાંથી શાલગ્રામને લઈ ગળે બાંધીને જગન્નાથની યાત્રા કરવા ચાલી નીકળ્યા ! અને પણ શાંતિપુરથી પગે ચાલીને દંડવત્ પ્રણામ કરતાં કરતાં ! રસ્તામાં શ્રી ગૌરનિતાઈ, સીતારામ વગેરે હરિનામની ઉપાસના તો ચાલુજ હતી. આમ કરતાં એક વર્ષે તેઓ પુરુષોત્તમપુરી આવી પહોંચ્યા. ધૂળમાં દંડવત્ કરવાથી તેમની છાતી તથા ગોડા છોટાવા લાગ્યા અને લોહી નીકળવા માંડ્યું, તેથી તેમણે પાંચ બાંધીને પણ દંડવત્ પ્રણામ ચાલુ રાખ્યા. આખરે તે જગ્યાએ ચાકાં પડી ગયાં. આ પ્રમાણે ઉચ્ચ તપશ્ચર્યા કરી તેઓશ્રી જગન્નાથ પુરીમાં આવ્યા. જગન્નાથ પ્રભુનાં દર્શનથી તેમને બહુજ આનંદ

૧. ત્યાં તેમને ભગવદ્ભક્તનમાં બહુજ લગની લાગી ગઈ હતી.
પછી મનમાં ખાસ પ્રેરણા થવાથી તે પાછા શાંતિપુર આવ્યા.
દેવની ઈચ્છાથી આનંદકિશોર ગોસ્વામી બે વાર વિધુર થયા
૧૧. આ બંને પત્નીમાંથી કોઈનેય કંઈ સંતાન નહોતું. તેમના
તામાઈ ગોપીનાથે ગોસ્વામીએ તેમને અંતકાળે પાસે બો-
લીને કહ્યું હતું કે મારે પણ પ્રભા નથી; મારે તમે પુનર્લસ
વશ્ય કરજો. આથી જગન્નાથપુરીથી પાછા આવ્યા પછી તેમણે
તોરીપ્રસાદ નામે એક પરમ ભગવદ્ભક્તની દીકરી શ્રીમતી સ્વર્ણ-
ધીરેવી સાથે લગનમ પચાસ વર્ષની ઉંમરે વિવાહ કર્યો. આ
વેવાદથી આનંદકિશોર ગોસ્વામીને ત્યાં નજગોપાલ તથા વિજય-
કૃષ્ણ એમ બે પુત્રો થયા. જંગાળી સન ૧૨૫૧ માં, આનંદકિશોર
ગોસ્વામી, એક વાર રંગપુર છાત્રમાં આમલાગાછિ નામે ગામમાં
પોતાના જમીનદાર શિષ્ય મુકુંદનારાયણ ચાધરીને ત્યાં શ્રીમદ્
ભાગવતની કથા કરવા ગયા હતા, ત્યાં તેમને એકાએક મૂંઝાં આવી.
આ મૂંઝાંવરમાં તેમને ગોપીનાથપુર લઈ જવામાં આવ્યા અને
ત્યાં તેઓ અખાત્રીજને રોજ એવીજ અવસ્થામાં સ્વધામ પધાર્યા.
આજ પણ લોકો તેમને 'જપિ ગોસ્વામી' કહીને યાદ કરે છે.

વિજયકૃષ્ણનાં માતાજી સ્વર્ણમયી દેવી અનેક સફળતાથી
વિનૂપિત હતાં. તેમના જેવી દયાળુ સ્ત્રીઓ જગતમાં વિરલ હોય
છે. કોઈનું દુઃખ તેમનાથી જોયું જતું નહિ. કોઈને દુઃખી દેખતાં-
જ જે કંઈ બની આવે તે તરત આપી દેતાં. પાસે પૈસા ન હોય,
તો પછી ઘરની કોઈપણ વસ્તુ-ચાળી, વાટકી કે અઝાદિ જે કંઈ
હોય તે આપી દેતાં. તેમના આવા સ્વભાવને લીધે કોઈ કોઈવાર
તેમને, છોકરાંને તથા ઘરનાં બધાંયને અપવાસ થતો. એક વાર
પોતાના નણકના સમાને ત્યાં પુત્રજન્મનો ઉત્સવ હતો. આ વખતે
તેમની પાસે કંઈ પણ નહોતું, તેથી તે પ્રસંગે આવેલાં ધોળી,
હામ, બજણીયા વગેરે વસવાયાંને યાત્રી, વાટકા, લૂગડાં વગેરે
મદતી વખતે ધરવમતે તેમણે આથી દીધી હતી !!

માતાજી, હવે-નીચ મને તે હોય તે જાનું નહિ હોતાં,
પૂર્યાને મન આપતાં, રોગીની દવા કરતાં અને દુઃખિયાંને
દિલોસો આપતાં બીજાને ખવડાવતાં તેમને બહુ આનંદ થતો.
હવેનાં ચાર પાંચ વર્ષ ઘરનાં ઉપવાસ દેહ પણ દીન-દુઃખીને
દેખી લઈ લીને જમાડીનેજ પોતે જતાં.

હે; જા, ઘેર જઈને સૂઈ રહે.”

દયાળુ માતાજીને પોતાનું કે પારકું એવો લેહલાવ નહોતો. જો સૌને સમઠિધી જોતાં. અરે! તેમને તો પોતાના અને સીના પુત્રમાં પણ લેહલાવ નહોતો. માતાજીની સમઠિધિવિષે ગોસ્વામીજીએ એક દિવસ કહ્યું હતું કે “તેજો મને અને મમારી દાસીના પુત્રને સમલાવથી ચાહતાં. તેને માટે પણ ખાસ પાણી, વાટકો ને ખાલો રાખતાં.” નોકરો તરફ સામાન્ય લોકો પુણ્યાની ઈષ્ટિએ જુએ છે, પણ માતાજી તો તેમનાપર પણ બહુ પ્રેમ રાખતાં. એક વાર એકે કઠિયારા સાથે મજુરીના સંબંધમાં ગોસ્વામી પ્રભુ કંઈક રકઝક કરતા હશે. મજુર માગતો હતો તેથી કંઈક આણું દેવાની તેમની ઇચ્છા હતી. જાથી મજુરે કહ્યું “ભાઈ! તમારે હાથે નિકાલ બરાબર નહિ ચાય, માતાજીને જોલાવો.” ગોસ્વામીજીએ માતાજીને જોલાબ્યાં અને બધી હછીકત કહી. પછી માતાજીએ કહ્યું “ભાઈ! બિચારા ગરીબને બે-ચાર આના આછા દેવાથી આપણે કંઈ પૈસાદાર થઈ જવાનાં નથી. એમની સાથે માઘાકૂટ ન કરવી. એ માગે તે આપી દે. એમને તો બે ચાર પૈસા વધારે આપી દેવા, એમ ન કરીએ તો એમનાં બેરાંછોકરાં રોટલા ક્યાંથી ખાય!”

સ્વર્ણમયી દેવીનો વાતસલ્યપ્રેમ પણ અલૌકિક હતો. તેમના પુત્રપ્રેમ વિષે વાત કરતાં ગોસ્વામીજીએ એક વખત કહ્યું હતું કે “ત્યારે મને પરદેશમાં કંઈ દુઃખ આવતું કે માંડો થતો અથવા કોઈ હિંસક પશુના ઝપાટામાં આવી જતો, ત્યારે દુઃખનો માર્યો “જો મા....” એમ કહીને તેમને સંભારતો. પછી ત્યારે હું ઘેર આવતો, ત્યારે તે એકે એક દિવસની બધી વાત મને કહી દેખાડે ત્યારે મને નવાઈ લાગતી. જયાના આકાશગંગા પહાડપર મને ઠેસ વાગી હતી અને એવી ઠણ ચઢી હતી કે “જો મા....જો મા....” એમ મારાથી યૂમ પડાઈ ગઈ હતી. પછી ત્યારે ઘેર આવ્યો ત્યારે માતાજીએ કહ્યું “ભાઈ! તને બહુ વાગ્યું હતું? તને જેવી ઠેસ વાગી હતી તેવીજ તે દિવસે મને પણ લાગી હતી. મને વિચાર થયો કે, હું ઘરમાં બેઠી છું ત્યાં ઠેસ ક્યાંથી વાગે? તે વખતે તારી ચીસ મને સંભળાઈ એટલે જ વાગ્યું કે, તને કંઈક વાગ્યું છે.”

~ ગોસ્વામીજી પાસેથી સાંભળેલું.

દેવીજનાં માતાપિતાને ઘણા સમયસુધી એક પણ સંતાન નહોતું. માતાપિતાની બહુ મોટી ઉંમરે એક ફકીરના આશીર્વાદથી તેમનો જન્મ થયો હતો. ફકીરનો દેહાંત થયા પછી કોઈ કોઈ વાર સ્વર્ણમયીના દેહમાં તેનો આવિર્ભાવ થતો. એવી રિયતમાં તેઓ ફકીરી ભાષામાં વિવિધ પ્રકારની વાતો કરતાં અને ઘણો વખત ગાંડાની માફક પડી રહેતાં. એક વાર તો એવી અવસ્થામાં તેઓ જંગલમાં આડ્યાં ગયાં અને ત્યાં વાઘની સાથે પણ રહ્યાં હતાં. પણ વાઘે તેમને કાંઈ નુકસાન કર્યું ન હતું. આ ઘટનાનું વર્ણન ગોસ્વામીજીએ નીચે પ્રમાણે આપ્યું છે:—“જ્યારે હું લાહોર હતો ત્યારે મને અચાનક કાગળ મળ્યો કે માતાજી ગાંડાં થઈને ક્યાંક નાસી ગયાં છે. કાગળ વાંચી મને ફાળ પડી. તરતજ હું ત્યાંથી રવાના થઈ ઘેર આવ્યો. સાંસારિક ઉપાધિથી માતાજીની આવી દશા થઈ હતી. તે બહુ દયાળુ હતાં, તેથી કોઈને પણ ભૂખ્યું ભુએ તો તેને ઘેર તેડી લાવી જમાડે અને દિલાસો આપે. આથી ઘરના માણસો તેમને બહુ હેરાન કરતાં. ઠીક, એ તો જો કંઈ થવાનું હતું તે થયું. મેં ઘેર આવી તપાસ કરી, પણ તેમનો પત્તો લાગ્યો નહિ. એટલે મેં સાદ પડાવ્યો કે ‘મારી માને શોધી લાવે તેને જતાં આવતાંનું લાડું તથા ઉપર પચીસ રૂપિયાનું ઇનામ આપીશ.’ આખા જીલ્લામાં અને દરેક થાણામાં આ સાદ પડાવ્યો, પણ કોઈ માતાજીનો પત્તો શોધી શક્યું નહિ. પછી તો હુંજ શોધવા ની જ્યો. એક દિવસ રાણાઘાટ પાસે ઉભો હતો એવામાં કેટલો લોકોને વાતો કરતા સાંભળ્યા કે, એક ગાંડી બાઈ ખૂબ જલદી દોડી જાય છે. મેં પૂછ્યું કે ‘તમે તેને ક્યાં અને કે બાળુએ જતી જોઈ?’ તેમણે વનગ્રામ પાસેનું કોઈ ગામ કહ્યું. વખતે રેલ નહોતી એટલે ચાલતો ચાલતો હું તે ગામ તરફ જાવો હતો ત્યાં રસ્તામાં કઠિયારા વાતો કરતા જતા હતા કે ‘કે અદ્ભુત બાઈ! વાઘના પેટનું આસિકું કરીને નિરાંતે સૂતી છે મેં તેઓને તે સ્ત્રી વિષે પૂછતાં તેમણે કહ્યું કે ‘અમે વનમાં લાકડાપવા ગયા હતા ત્યાં એક આશ્ચર્યભરેલી બાળત દીડી. એ ગાંડી બાઈ વાઘના પેટનું આસિકું કરીને સૂતી હતી, અને તે વાળુ તે સ્ત્રીના સુખ તરફ એકી નજરે જોઈ રહ્યો હતો.’ આ વાત સાંભળી હું તે જંગલની અંદરમાં દાખલ થયો. પછી શોધતાં શોધતાં એક સ્થાને માતાજીને, સાચેસાચ વાઘના પેટપર માથું રાખી સૂતે

યાં પછી મેં ગામમાં જઈ કેટલાંક સલાં માલુસોને આ વાત
 કી, તેથી તેઓ પણ મને સહાય કરવા મારી સાથે જંગલમાં
 ગયાં. અમને આવેથી સંભળાયું કે, માતાજી બાળ્યાં છે અને
 મને કહે છે કે 'વાય ! તું કોનું વાહન છે ? મારું ?' જો તેમ હોય તો
 મને પીઠપર બેસાડ લેઈએ. ના, ના, તું મારો નથી જણાતો. હું
 કાલિકા છું, દશબુજ દેવી નથી. હું દશબુજ દુર્ગા હોત તો તો
 મને પીઠપર બેસાડત. માતાજીની આવી વાત સાંભળી અમે
 સૌ આશ્ચર્યચકિત થયાં. અરે ! પણ આ કેવું આશ્ચર્ય ! વાય
 માતાજીને જરા પણ ઇબ્બ કરતો નથી. પછી ઘોડી વાર રહીને
 માતાજી બોલ્યાં 'વાય ! તું બેસ, હું તારા માટે કંઈક આવડું લઈ
 આવું.' આમ કહી તે ઝાડીમાંથી બહાર આવવા લાગ્યાં. માતાજી
 પાસે આવ્યાં કે તરતજ હું તેમને પગે પડ્યો. મને જોઈ તેમણે
 કહ્યું 'અરે ! તું કોણ છે ?' મેં વિચાર્યું કે, અત્યારે ઝોળખાણ
 આપવાનો કંઈ અર્થજ નથી. તેથી કહ્યું કે 'હું આપનો દાસ.'
 માતાજીએ કહ્યું 'દાસ વળી કેવો ? વાતો કરવાથી કંઈ દાસ થવાય
 છે કે ?' ઓહો ઝોળખયો ! ઝોળખયો ! તને તો ઝોળખતી હોડી
 એમ લાગે છે. 'મેં કહ્યું 'આખા જગતને બલુનાસં મા ! તમે
 મને કેમ ન ઝોળખો ?' માતાજીએ જવાબ આપ્યો. 'ના, એમ
 નથી. તને મેં ક્યાંક જોયો હોય એમ લાગે છે.' હું તો પછી
 વારંવાર પ્રજામ કરવા લાગ્યો. ઘોડી વાર પછી માતાજીએ ઉંઠા
 નિસાસો નાખી કહ્યું 'તું આટલા દિવસ ક્યાં હતો ?' હવે
 મને લાગ્યું કે, માતાજીને કંઈક ચિંતન આવ્યું છે, તેથી જવાબ
 આપ્યો કે 'હું લાંબાર હતો.' માતાજીએ કહ્યું 'એ તો હું બહુ
 છું, પણ તું આવ્યો ક્યાં ?' મેં કહ્યું 'હું ઘેર તો કેટલાય દિવસથી
 આવ્યો છું, પણ તમે ઘેર નહોતા તેથી તપાસ કરવા નીકળ્યો છું.'
 એમ કહી તરત તેડ લાવીને મેં માતાજીને માથે ધસવા માંડ્યું. પછી
 માતાજીને જ્ઞાન કરાવ્યું. આ પ્રસંગે બે ત્રણ વાર મૂળ નવરાત્ર
 વાંચી માતાજીને સ્મરે રેડ લગ્યો હતા તે બધા સ્મર ધર્મ
 ગયો. પછી ત્રણ વજ્ર રહેલા આવી, તુલસીકથારા પાસે આવતી
 ૧૬વી આવડું અને કહ્યું કે 'માતાજી ! હવે સંસ્કાર દિ કરો.'
 માતાજીએ કહ્યું 'એ વડી મું ?' મેં કહ્યું 'કેમ ?' તમને ૬૬ નથી,
 મૂર્તિ મધા છે કે મું ? હું કહી ચલ્યા છું ?' માતાજીએ કહ્યું 'જોડ
 નેકલે !' પછી નવરાત્રી અને માતાજીને રો મેં આપ્યો હતા.

તે મેં તેમના કાનમાં કહ્યો. મંત્ર સાંભળતાં જ માતાજીની આંખ-
માંથી અશ્રુધારા વહેવા લાગી, આખરે માતાજી ખરાબર સ્વસ્થ
થયાં. પછી હું તેમને લઈ શાંતિપુર આવ્યો.”*

આવી જ ઉન્માદાવસ્થામાં માતાજી એક વાર શાંતિપુરથી ઢાકા
જીલ્લામાં ગેંડારિયા આશ્રમમાં આવી ચઢ્યાં, ત્યારે ગોસ્વામી-
જીએ આશ્ચર્યચકિત થઈ પૂછ્યું કે “માતાજી ! તમે આટલે દૂર
એકલાં શી રીતે આવ્યાં ?” માતાજીએ ઉત્તર આપ્યો “મને લોકો
ગાંડી ગણે છે તેથી કંટાળી મેં આપણા ઇષ્ટદેવ શ્રીશ્યામસુંદરને
કહ્યું કે ‘શ્યામસુંદર ! તમે મને મારા છોકરા પાસે મૂકી આવો !’
તેમણે કહ્યું ‘તારો છોકરો ક્યાં છે ?’ મેં કહ્યું ‘હવે તમારી ચાલાકી
રહેવા દો, મને ઝટ મૂકી આવોને !’ પછી શ્યામસુંદર મને અહીં
મૂકી ગયા અને તને આપવા માટે પોતાનું અંગવસ્ત્ર આપી ગયા.”
એમ કહી માતાજીએ શ્યામસુંદરનું ઉત્તરીય વસ્ત્ર ગોસ્વામીજીને
આપ્યું. તેમણે ભાવભરી ના હૃદયે મસ્તકે અડાડી તે ગ્રહણ કર્યું. x

માતાજીના સંબંધમાં આવી ઘણીયે અદ્ભુત ઘટનાઓ સાંભ-
ળવામાં આવી છે. માતાજી પરલોકવાસીઓ સાથે પણ વાતો કરી
શકતાં હતાં, એમ સાંભળ્યું છે. પોતાના ઇષ્ટદેવ શ્રીશ્યામસુંદર
સાથે તો માતાજી ધર્મસંબંધી અનેક ચર્ચા કરતાં, સૂર્યમંડળમાં
તેમજ વૃક્ષના પાંદડે પાંદડામાં તેમને રાધાકૃષ્ણનાં દર્શન થતાં.
ગોસ્વામીજી પુરુષોત્તમપુરીમાં દેહત્યાગ કરશે એ તો તેમને ક્યારનુંયે
દિવ્ય દૃષ્ટિથી જણાઈ ગયું હતું. તેથી તો માતાજી, વાતસંઘર્ષ-
વશાત્ તેમને પુરુષોત્તમપુરી જવાની ના પાડતાં હતાં. આવાં
અસાધારણ માતૃપિતાને ત્યાં પૂજ્યપાદ વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામીજી
જન્મ ધારણ કર્યો હતો.

* નોઆખતિમાં કામચરનિવાસી, ગોસ્વામીજીના શિષ્ય શ્રીમાન
કારિકાનાથ સ્વમી મહાશયે સંપ્રદેવ ગોસ્વામીજીની વાતોમાંથી.

x તકા, ગેંડારિયાનિવાસી શ્રીરાધારમજી ગુડનાં ધર્મપત્ની પાસેથી
સાંભળેલું. આ વાત જની સારે પોતે ત્યાં લખેલ હતી.

૭ પ્રકરણ વીજું

જન્મ તથા આત્માવસ્થા

ગાળી સન ૧૨૪૮ નો આવણ માસ ચાલતો હતો. ભગવાન સૂર્યનારાયણ થોડીજ વાર થયાં અસ્તાચળમાં વિરાજ્યા હતા. પ્રકૃતિદેવી પણ આખા દિવસની ધમાલમાંથી પરવારીને શાંત હતાં. સંધ્યાનો મધુર વાયુ મંદ મંદ વાતો હતો, બાલે. પ્રકૃતિદેવીનો થાક ઉતારવા તે પંખો નાખતો ન હોય! આકાશમાં પૂર્ણિમાનો

ચંદ્ર સોળે કળાથી ખીલી ઉઠ્યો હતો અને પોતાની શુભ જ્યોત્સ્નાથી સ્થાવર-જંગમ સમગ્ર વિશ્વને આનંદરસમાં તરબોળ કરી દીધું હતું. આજે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણચંદ્રની દોલયાત્રાનો મહોત્સવ હતો, તેથી ગોડમંડળ કૃષ્ણપ્રેમમાં ભસ્ત બનેલું હતું. સ્થળે સ્થળે ભક્તમંડળી એકત્ર થઈ કૃષ્ણકીર્તનની ધૂન મચાવી રહી હતી. આ ભજનધૂનથી દશે દિશાઓ ગાલ રહી હતી, ઘેરે ઘેર આરતીઓ થઈ રહી હતી અને ઘંટાનાદ, શંખનાદ વગેરેથી નક્ષત્રમંડળ ગાલ ઉઠ્યું હતું. સૌ કોઈનાં હૃદય ભક્તિરસથી ભરપૂર હતાં. પુરોહિતો 'દદાગચ્છ, દદ વિષ્ણુ' ઇત્યાદિ મંત્રોચ્ચારથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણચંદ્રનું આવાહન કરી રહ્યા હતા. આવા શુભ મુહૂર્તમાં નદિયા લલ્લાના ચિકારપુર પાસેના દહકુલ ગામે એક સ્થાનમાં એક ઝાડ નીચે કૃષ્ણનામનું ધવણ કરતા કરતા, શ્રીવિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામી (ખંગાળી સન ૧૨૪૮ ના આવણ મુહ ૧૫ ને સોમવાર-સુદન પૂર્ણિમાની રાત્રે) જન્મેલા હતા. શાક્યકુળચૂડામણિ ભગવાન બુદ્ધેવનો જન્મ પણ પૃથ્વ નીચે થયો હતો.

વિજયકૃષ્ણના માતામહ શ્રીમુત ગૌરીપ્રસાદ જ્ઞેદાર, ઉદાર દાતા અને પરોપકારી પુરુષ હતા. એક વખત કોઈના સુકર્મમાં તેઓ એક દુઃખી માણસના જાનીન થયા, પણ તે કૃતાત્મી કેસની

મુદતપર હાજર ન થતાં પલાયન કરી ગયો; તેથી જાતનીતરીકે ગૌરીપ્રસાદની મિલકતપર ટાંચ આવી. આ ઉપાધિને પ્રસંગેજ તેમના ઘરના પાછળના ભાગમાં આડની નીચે વિજયકૃષ્ણનો જન્મ થયો. તે આડની હોલમાં એક ઘરો-ઉંડો ખાડો હતો, અને તેની ઉપર આડની એક શાખા ઝુકી રહી હતી; એટલે ગોસ્વામીજીના જન્મસ્થાનની મર્યાદા સહેજે જળવાતી હતી.

માતાજીને દેવકાક દિવસ થયાં આમાશયનો વ્યાધિ દુઃખ દેતો હતો. ડોટ'ની ઉપાધિ ચાલતી હોવાથી ઘરનાં ઘેરાંઓ, સગે વડાલે વાડ્યાં મયાં હતાં. માતાજીને આ વખતે પ્રસવવેદના થવા લાગી, તેથી તે ઘરના પાછલા ભાગમાં તે આડ નીચે બેસી રહ્યાં. પરમાત્મે સીધે ત્યાં થોડો ડીચડ પણ જામ્યો હતો. જે વખતની આ વાત કરીએ છીએ તે વખતે પુરુષો પણ લાલ પાલકીના (પોલીસના) વાસથી બહુ ડરતા હતા, તોપણ જાનવાન સીઓનાં તો કહેવુંજ શું ? આખરે આ બધું પતી ગયું અને ડોટ'ની ઉપાધિ શાંત થઈ ગઈ. પછી સૌએ ઘરમાં જોયું તો સ્વર્ણમયી મળે નહિ. આથી સૌને ચિંતા થઈ અને તેમને શોધવા માંડ્યાં. ઘરમાં બધેય જોઈ વળતા પછી જેવા જાડ આગળ આવીને બુએ છે તો માતાજી એક મુખપાચ બાજુએ બેસીને બેઠામાં લઈને ધ્યાનાવસ્થામાં બેઠાં છે અને તેમજુલો માતાજીનું હૈયું બરાઈ આવ્યું હતું.

બાગડને નિશ્ચય જોઈ સૌને ચિંતા થવા લાગી. તરતજ માતાજીને બાગડ લઈ સુતિરાવૃદ્ધનાં લઈ ગયા અને પેઢાજીને બોલવામાં આવ્યા. પેઢાજીએ એક દવા આપી; તેથી થોડી વારમાંજ બાગડને દોષન્ય આવ્યું.

બાગડ છ માસને. થયો ત્યારે માતાજી તેને લઈ શાંતિપુર આવ્યાં. આતંકિયોર ગોસ્વામીજી, શ્રીજગન્નાથ પ્રમુખ, કૃષ્ણ મહાદેવ પુત્રાદિ સુખદર્શન કરીને, બ્રહ્મજીને તેમજ અનાય-મરી તેને વધારેજીવન-દર્શન આપ્યું. આખરે થોડા વખત પછી અસપ્રસન્ન થયા. જાગરણપૂર્વક-કર્મો, નિર્ભય પિતે પણ અસાધારણ પડિત હોવાથી, આતંકના કારણે એક વખત ગયા કે આ ને જામવાય નહીં. હૃદય કાચ કેઈ અસાધ્ય નુ મનુષ્ય અવસ્થાં જાણ્યું છે. તેમની મર્યાદા મર્યાદા જેવેજીવન મર્યાદા વિજયકૃષ્ણ મર્યાદા નહીં. આતંકના કારણે અસાધ્ય અવસ્થામાં આતંકિયોર તેમજ તેમની મર્યાદા મર્યાદા જેવેજીવન મર્યાદા વિજયકૃષ્ણ મર્યાદા નહીં.

તાં. આ બધા હોઠે। બાળકનાં રૂપલાવણ્ય જોઈને તથા રસદિષ્ટ
||જનથી|| તૃપ્ત થઈને બાળકના દોષોયુધ્ધની પ્રાર્થના કરતા કરતા
||તપોતાને ઘેર ગયા.

ત્રણ વર્ષ પછી આનંદદિયોર ગોસ્વામીએ દેહત્યાગ કર્યો.
છી પાંચમે વર્ષે મોટાકાકા ગોપીમાધવ ગોસ્વામીની અંતિમ
જાળની આજ્ઞા પ્રમાણે તેમનાં ધર્મપત્ની રવ. કૃષ્ણમણિદેવીને
વિજયકૃષ્ણને દત્તપુત્ર તરીકે આપવામાં આવ્યા અને દત્તવિધાન-
ની ક્રિયા યથાશાસ્ત્ર કરવામાં આવી. ત્યારથી ગોસ્વામીજી માતા-
જીને 'દુડુમા' કહેતા અને કાકીને 'મા જનની' કહી બોલાવતા;
પણ પછી કાકીનો થોડાજ સમયમાં દેહાંત થયો.

હવે બંને પુત્રોના લાલનપાલનનો ભાર માતાજી ઉપર આવી
પડ્યો. શિષ્યવર્ગમાંથી જે કંઈ મળતું તે વડે માતાજી સૌનો
શુભરો ચલાવવા લાગ્યાં. તેઓ ક્યારેક પિયેર જઈ શિકારપુરમાં
રહેતાં તો ક્યારેક શાંતિપુર રહેતાં.

નાનપણથીજ વિજયકૃષ્ણને ધર્મપ્રત્યે સારી લાગણી હતી.
માતાપિતા વગેરેનાં આચરણ જોઈ પોતે પણ પૂજા-સેવા, સંધ્યા-
વંદન, દેવદર્શન, તુલસી-પીપળાને પાણી પાવું, વગેરે ધર્મક્રિયાઓ
કરતા હતા અને એ ધર્મક્રિયાઓ તેઓ એવી સરસ રીતે કરતા
કે તે જોઈને સૌ આશ્ચર્યચકિત થતાં.

વિજયકૃષ્ણ, પોતાના કુળદેવતા શ્રીશ્યામગુરુની પૂજા-સેવા
કરવાની ઘણી વાર હઠ લેતા; પણ તેઓ બાળક અને યજ્ઞોપવીત-
રહિત હોવાથી દેવમંદિરમાં જવાય નહિ એમ તેમને સમજાવવામાં
આવતું. આથી તેમને બહુ દુઃખ થતું. આ બધો દોષ તેઓ ક્યામ
સુંદર પર ઢાળતા અને બાળકબુદ્ધિથી તે ક્યારેક ઢાંધળી સાથે તે
સંબંધી વાદવિવાદ પણ કરતા. આ વખતના તેમના હાવભાવ તથા
વાક્યચાતુરી જોઈ સૌને એમજ થતું કે બાલ્યે સ્વયં શ્યામગુરુજી
તેમની સાથે બોલતા ન હોય!

બાળપણથીજ વિજયકૃષ્ણને સંન્યાસીનો વેષ બહુ ગમતો,
લૂગડાં પહેરવા કરતાં તેમને લંગોટી પહેરવી બહુ ગમતી. વળી
તેમણે માથે વટા રાખી હતી, તેથી સૌ તેમને 'જટિયા ગોસાંઈ'
કહી બોલાવતા.

તે સમયે શાંતિપુરમાં સાધુ-સંન્યાસી પણ ઠીક ઠીક આવતા.
વિજયકૃષ્ણ તેમની સાથે મિત્રતા કરતો અને તેમની સાથે મિત્રતા કરતો.

જતા. ત્યાં તેમનો સત્સંગ-સમાગમ કરતા, અને ઠાકોરજીનાં દર્શન કરતાં તેમની આંખમાંથી પ્રેમાશ્રુ વહેતાં જોઈને સાધુ-સંન્યાસીઓ આશ્ચર્યચકિત થતા અને પ્રસન્ન ભાવે તેની સેવા-શુશ્રૂષા કરતા.

એક દિવસ જપોર પછી વિજયકૃષ્ણ ઘરમાંથી ક્યાંક બહાર ચાલ્યા ગયા. કોઈને કંઈ જાણ નહોતી. સાંજ પડવા આવી તેથી માતાજીને ચિંતા થવા લાગી. આખી રાત શોધ્યા, પણ ક્યાંય જડ્યા નહિ; તેથી ઘરનાં બધાં માણસો પોતપોતાની ગફલત માટે ચિંતા કરવા લાગ્યાં. ઘરમાં હાહાકાર વર્તી રહ્યો. બીજે દિવસે સવારે જાગર પડી કે, શ્યામચંદને ઘેર સાધુ સંન્યાસીઓ આવ્યા છે ત્યાં વિજયકૃષ્ણ તેમની સાથે આનંદ કરે છે. સંતપુરુષોએ ઘણા પ્રેમથી તેમને જમાડીને ત્યાંજ સૂવાડ્યા હતા. બીજી વાર પણ આવીજ રીતે વિજયકૃષ્ણ પલાયન કરી ગયા હતા. ત્યારે પણ સગાંવહાલાંઓએ બહુ શોધ્યા. આજરે પાસેના વનમાં એક બીલીના ઝાડ નીચે ચોગીની પેઠે પક્ષાસન વાળી ધ્યાન કરતા જોવામાં આવ્યા. આ વખતે વિજયકૃષ્ણને જાહારની દુનિયાનું ભાન નહોતું. પછી તેમને સૌ ઘેર લઈ ગયા.

બાળક વિજયકૃષ્ણને દોસ્તો સાથે મળીને શ્રીકૃષ્ણની બાળ-લીલાના પ્રસંગો ભજવવા બહુ ગમતા. તેમના ગોઠીઆઓને પણ તેમાં મજા આવતી. તેઓ વિજયકૃષ્ણને તથા વ્રજગોપાલને શ્રીકૃષ્ણ બળરામનો વેષ સજાવતા અને પોતે શ્રીદામા, સુદામા તથા સુખલ વગેરે પાર્ષદોના વેશ ધારણ કરતા. પછી તે બધા શ્રીકૃષ્ણ ચંદ્રની અદ્ભુત લીલાનો અભિનય કરતા. આ નૈસર્ગિક બાળ-લીલાથી સૌ પ્રેક્ષકોને બહુ આનંદ થતો. છેવટે જ્યારે આ કૃષ્ણ-લીલાની સમાપ્તિ થતી ત્યારે બન્ને ભાઈઓ ભિન્નમંડળ વચ્ચે એકબીજાના ગળામાં એક હાથ નાખી અને બીજો હાથ લાંબો કરી “કાનાઈ બલાઈ દુધ ભાઈ, પથ છેડે દે બાડી જાઈ” એ ટુક ગાતા ગાતા અને નાચતા નાચતા જ્યારે ઘેર આવતા, ત્યારે તેમને જોઈને રસ્તામાં પ્રેક્ષકમંડળીના આનંદનો પાર રહેતો નહિ.

વિજયકૃષ્ણને વિદ્યાવ્યાસ શિકારપુરની પાડશાળામાંજ રાકે થયો. બાળપણમાં જો કે તેઓ ચંચળ અને મનમાં આવ્યું તેજ ખરું, એવી વૃત્તિવાળા હતા; પણ બહુવામાં તે! તેઓ દત્તચિત્તન રહેતા. શાંતિપુર રહેતા ત્યારે તેઓ સરકાર મહાશયની પાડશાળામાં અભ્યાસ કરતા.

એક વાર શાંતિપુરમાં દોલેરા આવ્યો અને તેથી ધણાં માણસો
 ૧ પામ્યાં. આમાં વિજયકૃષ્ણના કેટલાક સહાધ્યાયીઓ પણ
 ૨ પામ્યા. આથી વિજયકૃષ્ણના દોમળ હૃદયને બહુ આધાત
 ૩ ત્યારથીજ તેમને આ જન્મમરણનું રહસ્ય ઉઠેછવાનો નાદ
 ૪ થો. સહાધ્યાયીઓના મરણ પછી તેમને એવી ચિંતા થતી કે
 ૫ બધા ભાઈઓ જ્યાં બેસતા, જે પુસ્તકનો અભ્યાસ કરતા તથા
 ૬ રમતગમતો કરતા તે બધું તો એમનું એમજ રહ્યું પણ તેઓ
 ૭ ગયા તે ગયાજ ! પરંતુ આમ કેમ બને ? જરૂર, તેઓ દોષ
 ૮ યુ અન્ય સ્થળે હોવા તો જોઈએજ.” આવા વિચારમાં ને વિચાર-
 ૯ વિજયકૃષ્ણ એક દિવસ નિશાળે જતા હતા ત્યારે રસ્તામાં એક
 ૧૦ આવ્યો તેમના સ્વર્ગસ્થ સહાધ્યાયીનો અવાજ સંભળાયો કે:-
 ૧૧ જો, ભાઈ વિજય ! અમે બધાય હયાત છીએ, તું અમારી ચિંતા
 ૧૨ રીશ નહિ.” અચાનકે આપું આકાશવાણી જેવું સંભળવાથી
 ૧૩ તેમને લય તેમજ વિસ્મય થયાં અને ઝટપટ નિશાળે જઈ ગુરુજીને
 ૧૪ મધી વાત કહી દેખાડી; પણ જ્યારે ગુરુજીને આ વાતમાં વિશ્વાસ
 ૧૫ નેકેલો ન જોયો, ત્યારે તેમણે તે સ્થાને જઈ ખાત્રી કરી જોવાની
 ૧૬ હક લીધી. આખરે ગુરુજી તે સ્થાને આવવા કબૂલ થયા અને કહ્યું
 ૧૭ કે “મને એ હોદોની વાત સંભળાવી ચક્રીય ને ?” વિજયકૃષ્ણે
 ૧૮ નિખાલસપણે ઉત્તર આપ્યો “હા, જરૂર સંભળાવીશ.” પછી
 ૧૯ સરકાર મહારાજ તેમની સાથે ઉપદેશીત સ્થાને ગયા; પણ ત્યાં
 ૨૦ ત્યારે સ્વર્ગસ્થ સહાધ્યાયીઓને જોયા પણ નહિ એમ તેમનો
 ૨૧ અવાજ પણ સંભળાયો નહિ, ત્યારે ગુરુજીએ બોલ્યું કે આ તો જોહું
 ૨૨ બોલે છે. આથી તેઓ દોષાયમાન થઈ વિજયકૃષ્ણને શિક્ષા કરવા
 ૨૩ તૈયાર થયા. વિજયકૃષ્ણ ગભરાઈ ગયા અને તત્કાળ પોતાના સ્વ-
 ૨૪ ર્ગસ્થ સહાધ્યાયીઓને ઉદેશીને ઉંચે સાદે કહેવા લાગ્યા કે
 ૨૫ “જુઓ, ભાઈઓ ! તમે જેમ પહેલાં મારી સાથે વાત કરી હતી,
 ૨૬ તેથીજ રીતે જો અત્યારે નહિ કરો, તો હવે મારે ઉગરવાનો આદેશ
 ૨૭ નથી” આ સાંભળનાંજ સ્વર્ગસ્થ સહાધ્યાયીઓ એકે અવાજે બોલી
 ૨૮ ઉડ્યા કે.-“ગુરુજી ! અને માર્યો નહિ; જુઓ, અમે બધા આ
 ૨૯ રહ્યા.” ગુરુજી તો આ સાંભળીને ગતબ્ધ, અને આશ્ચર્યચકિત થઈ
 ૩૦ ગયા. એકદમ તેમનાં વિજયકૃષ્ણને તેડી લીધા, છાતી સરસા ચાંપ્યા
 ૩૧ અને તેમના ઉપર બહુ રનેહ દર્શાવ્યો x

શ્રી સરકાર મહાશય પણ એક સ્વધર્મનિષ્ઠ સત્પુરુષ હતા. બાળક વિજયકૃષ્ણની અસાધારણ સરળતા, સત્યપ્રિયતા તથા તેજસ્વિતા વગેરે સદ્ગુણોથી મુગ્ધ થઈ તેઓ તેને ઘણા પ્રેમથી ભણવતા. વિજયકૃષ્ણની ગુરુભક્તિ પણ તેવીજ હતી. પ્રસંગોપાત એક દિવસ ગોસ્વામીજીએ ગુરુજીસંબંધી નીચે પ્રમાણે વાત કરી હતી:—“ ગુરુજીએ એક દિવસ બધા વિદ્યાર્થીઓને બોલાવીને કહ્યું કે:—‘છોકરાઓ! કાલે સવારે વહેલા આવજો, આપણે સૌ ગંગાજી નહાવા જઈશું અને ત્યાં હું દેહત્યાગ કરીશ.’ રાતમાંજ આ વાત વાયુવેગે આખા શાંતિપુરમાં ફેલાઈ ગઈ અને બીજે દિવસે સવારે તો નાનાંમોટાં સ્ત્રીપુરુષો એટલાં બધાં એકઠાં થયાં કે પાઠશાળામાં માથ નહિ. ગુરુજીએ સૌને પ્રણામ કર્યા, અને પછી પોતાના પુત્ર સાથે બધા લોકો ગંગાઘાટપર આવ્યા. ત્યાં પોતે સ્નાન-સંધ્યાદિથી પરવારી સૌને પ્રણામ કરી ગંગાજળમાં બેસી જપ કરવા લાગ્યા. કાંઠે ભજન-કીર્તનની રમઝટ ચાલવા માંડી. આખો ગંગાઘાટ માણસોથી ભરાઈ ગયો. ગંગાજીના તરંગો પણ જયધ્વનિ કરતા ઉછળવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે જપની પૂર્ણાહુતિ કરી ગુરુજી બોલ્યા કે ‘સાંભળો છોકરાઓ! હું તો કાયસ્થ છું, તમે ઘણા બરા બ્રાહ્મણ છો; મેં તમને ધમકાવ્યા હશે અને માર્યા પણ હશે. માટે મને સૌ માફ કરજો. જીઓ, ભગવાન મને રથ લઈ તેડવા આવ્યા છે.’ આટલું બોલી ગુરુજી મૌન રહ્યા અને પછી ભગવત્ સ્મરણ કરતાં કરતાં દેહત્યાગ કર્યો. નવાઈ જેવું તો એ થયું કે તેમનો દેહ ઢળી પડ્યો નહિ. પછી બ્રાહ્મણ શૂદ્ર-સૌ વિદ્યાર્થીઓએ મળીને માતાપિતાનો અંત્યેષ્ઠિ સંસ્કાર કરે, તેમ ગુરુજીનો અંત્યેષ્ઠિ સંસ્કાર કર્યો.” *

વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામીનો વિદ્યાભ્યાસ આવા હરિભક્તિપરાયણ ગુરુજી પાસે શરૂ થયો હતો.

ગુરુજીના મૃત્યુ પછી, વિજયકૃષ્ણ શાંતિપુરથી બે માઈલ દૂર ‘હિજલ’ નામના પાદરીના વિદ્યાલયમાં દાખલ થયા. આ વિદ્યાલયમાં અંગ્રેજી, સંસ્કૃત તેમજ બંગાળી, એવા ત્રણ વિભાગો રાખવામાં આવ્યા હતા. વિજયકૃષ્ણ તેમજ તેમના મોટા ભાઈ વ્રજગોપાલ સંસ્કૃત વિભાગમાં દાખલ થયા અને થોડા વખતમાં તો વિજયકૃષ્ણ પોતાના સદ્ગુણોથી પાદરી સાહેબના પ્રેમપાત્ર શિષ્ય બન્યા.

* ગોસ્વામીજી પાસેથી સાંભળેલું.

અવતારી તેમજ મહાપુરુષોનાં ચરિત્રો જોતાં ઘણાખરાઓ
રાજપણમાં ચંચળ તથા તોફાની જણાય છે. ભગવાન યશોદા-
દેવને તો આખા ગોકુળમાં હાહાકાર વર્તાવ્યો હતો. નિમાઈ
મહારાજની પણ ચંચળતા અને ઉધમાત કંઈ થોડાં નહોતાં. કારણ
દેખીતું જ છે. સાધારણ જીવો કરતાં મહાપુરુષનું જીવન કંઈક વધારે
ઓઝસ-ઐતન્યવાળું હોય છે; એટલે બાળપણમાં પણ તેમની
રમતગમતો, તેમના હાવભાવ અને તેમનાં તોફાનો, એ બધુંય
અન્ય બાળકોથી બહુ તરી આવે છે. અને તેમના બાળપણની
એ ચંચળતા, ઉદ્વેગ વગેરે આગળ જતાં નિર્ભયતા, સત્ય-
પાલનની દૃઢતા, અને અડગ આશ્રક ઇત્યાદિ અસાધારણ શુણોમાં
રૂપાંતર પામે છે.

વિજયકૃષ્ણના પણ બાળજીવનમાં એવાં કેટલાંક દર્શાવો મળી
આવે છે. તેમાંનાં કેટલાંક નીચે આપીએ છીએ.

શાંતિપુરની આસપાસનાં ગામડાંમાંથી ભરવાડણે રાજ સાંજે
દહીં દૂધનાં ગોરસડાં ભરી બબરમાં વેચવા આવતી. વિજયકૃષ્ણ
તથા તેમના સખાઓ ભરવાડણોના જવા આવવાના માર્ગમાં એક
ખાટો ખોદી રાખતા અને તે પર પાંડડાં વગેરે નાખી ઉપર પૂજ પા-
ધરી દેતા. વાતમાં ને વાતમાં ગિચારી ભરવાડણે મહી માખણની
મટ્ટીઓ લઈ આ ઠેકાણે આવતી ત્યારે બૂલધી ખાડામાં પગ
પડતાં તેમની મહી-માખણની મટ્ટીઓ ફૂટી જતી અને તેઓ
પણ પડી જતી. વિજયકૃષ્ણ અને તેમના સખાઓ પાસેની ઝાડી-
માંથી આ અમન લોઈ ફાળી થતા અને ભરવાડણે જતી રહેતી
ત્યારે ફૂટેલાં ગોરસડાંમાંથી દહીં, દૂધ, માખણ વગેરે ખાઈ જતા
અને વાંચુ ધટચુ વાંદરાંઓને ખવડાવી દેતા. વળી એજ પ્રમાણે
ક્યારેક લાંબુ દોરડું રસ્તામાં રાખી તેના બે છેદ બે બાળકો પકડી
પાસેની ઝાડીમાં સંતાઈ રહેતા. ભરવાડણે ત્યાં ચર્ચ પસાર થતી,
ત્યારે બાળકો તે દોરડું તાણતા એટલે ભરવાડણે દોરડાની અડદેદ
માં આવીને પડી જતી ને ગોરસીંત્રા ફૂટી જતી આ પ્રમાણે
બાળકો મહી-માખણની વંટ ચલાવતા ચડક ભરવાડણે આ
બધાં દેતા પરાક્રમ છે તે તરતજ સમજી જતી અને શાંતિપુર જઈ
માતાજીને પોતાના દુખ કહી સમજાવતી દબળુ માતા તેમને
દિલસે આજ્ઞા અને જે રસ્તાની દિશા પણ આપી દેતા.

શાંતિપુરની ઝાંઝે બહારે ૫૫, ૬૫, નંવેદ વગેરે છુટ્ટા ન

નાટ્યમંદિરમાં કીર્તન સાંભળવા આવતા હતા. તેવામાં પશ્ચિ
શ્રીમાન્ પીતાંબર તર્કવાગ્ગીશના ઘર પાસે, એક પાનુ નામના
લીલની ગોફળુથી પીપળાના ઝાડપરથી એક પક્ષી ધાવત ધઇ નીચે
પડ્યું. આ તરફથી આં ભારતા પક્ષીને એક વિજયની આંખમાંથી
હઠહઠ આંસુ ચાલ્યાં અને મને કહેવા લાગ્યા કે—“જયગોપાલ !
આણું નિર્દય કામ કાણે કર્યું ?” એમ કહી આ કરુણ દૃશ્ય તેમના-
થી એક શકાયું નહિ તેથી તે પક્ષીને છાતી સરસું ચાંપી પપાળવા
લાગ્યા અને તેમનાથી ખૂબ રડી પડાયું. રામે એકદમ ડોલી જઇ
પાસેના તળાવમાંથી પાણી લાવી તે પક્ષીપર છાંટ્યું; પણ તે પક્ષી,
તે પ્રજા વાર ટોક ઉંચી નીચી કર્યા પછી મરી ગયું. વિજયને આ
પ્રમાણે દેખાફાટ રાતો એક તર્કવાગ્ગીશ મહાશયની આંખમાં પણ
ઝળઝળાં આંસુ. તેમણે વિજયને બોળામાં બેસાડી શાંત કર્યો.
આ કરુણ દૃશ્ય જોયા પછી તે લીલે પણ તે દિવસથી શિકાર ન
કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી.”x

શ્રીમાન્ વિજયકૃષ્ણના બાળશુવનવિષે તેમના બાળસખા
શ્રીયુત ગોલોકકિશોર ગોસ્વામી મહાશય આ પ્રમાણે જણાવે છે:—

“વિજયની મીઠી મીલનસાર પ્રકૃતિ અમારાં સૌનાં મન હરણ
કરી લેતી. અમે સૌ તેને ચાહતા. વિજયની ધીરજ, સ્નેહ-
જરી વાતો અને તેનો માયાળુ સ્વભાવ એકને કોઈપણ તેને
ચાહ્યા વગર રહી શકતું નહિ. તેના સ્નેહાળ અને કામળ હૃદય-
માંથી દીનદુઃખી માટે કરુણાનો પ્રવાહ હમેશાં વહાજ કરતો.
આ સ્નેહહીના હૃદયથી રોગી તેમજ ચોકાતુર જનોને દિલાસો
મળતો અને દુઃખીજનોનાં દુઃખ દૂર ધઇ જતાં. આ પુણ્યાત્માના
પવિત્ર બાલ્યશુવનની વાતો જ્યારે જ્યારે યાદ આવે છે, ત્યારે મારા
સાંસારિક ઉપાધિમય તથા પાપતાપથી લરેલા શુવનમાં આજે
પણ એક જાતનો અપૂર્વ અને પવિત્ર આનંદ ઉભરાઈ આવે છે.

વૈશાખ માસમાં—ઉનાળામાં—શાંતિપુરના રસ્તાઓમાં ઠેકઠેકાણે
પાટ્ટીની પરબો મંડાવી દયામૂર્તિ વિજયકૃષ્ણ જાતે તે પરબોમાં
જઈને સૌને પાણી પાતા. એક વખત શાંતિપુરમાં ગંગાસ્નાન કરવા
માટે યાત્રાળુઓનો મોટો મેળો બસ્યો. આ મેળામાં એક બાળ-
કને કોલેરા લાગ્યું ધર્યો; તેથી સાથેના યાત્રાળુઓ તેને પડ્યો મૂકીને
આમતેમ જતા રહ્યા. તે રોગી બાળકની માતા આ પ્રમાણે નિ-

રાધાર થઈ જવાથી, રસ્તામાં એક બાબુએ મૃત્યુના મુખમાં પડેલા છોકરા પાસે બેઠીબેઠી રડતી હતી. રોગની વેદનાથી બાળક પણ તરફડતો હતો. તેને કોઈ પાણી પાચ એવું 'યે ન હતું, તેમ 'કેમ છે?' એમ પૂછનાર પણ કોઈ નહોતું. વિજયકૃષ્ણ આ કરુણ દૃશ્ય જોઈને રડી પડ્યો અને તરતજ ગામમાંથી એક પાલખી લઈ આવી તેમાં તેમને બેસાડી અમારા નાટ્યમંદિરમાં લાવ્યો ! કેટલાક દિવસ દવા વગેરેની માવજતથી તેમજ સ્નેહભરી સેવાચાકરી થયાથી તે બાળક સાજો થઈ ગયો. જતી વખતે તે છોકરાની માતાએ વિજયને આખે શરીરે હાથ ફેરવી આશીર્વાદ આપ્યો. વિજય તે દુઃખી બાળકના દુખળા પાતળા હાથ ઝાલી ફરી પાછો રડી પડ્યો. આ પવિત્ર દૃશ્ય જોઈને અમારાં હૈયાં પણ ભરાઈ આવ્યાં. બીજાં એકાં માટે જેવું 'હૈયું' આ પ્રમાણે રડી ઉઠે, તે તો અવશ્ય દેવતા જ હોય એમ અમને ખાત્રી થઈ. આવા તો કેટલાય પ્રસંગોમાં અમે વિજયની દયાવૃત્તિનાં દર્શન કર્યાં છે. હવે તો હું એક ઘરડો થઈ ગયો છું તોપણ મને બાળપણની આ વાત જેવી ને તેવીજ સાંભરે છે. મને એમજ લાગે છે કે, વિજયકૃષ્ણ તો કોઈ યોગજ્ઞ દિવ્યાત્મા હતો. આ સંસારરૂપી રંગભૂમિમાં એક પરમપુનિત પાત્ર તરીકેનો પાઠ ભજવીને પાછો પરમધામમાં આદ્યો ગયો. દેવતા આદ્યા જાય અને મંદિર પડ્યું રહે, તેમ વિજયકૃષ્ણ તો વિદ્યા થઈ ગયો; પણ મારા આ જીર્ણ હૃદયમંદિરમાં તેની પુણ્યસ્મૃતિ અંકાઈ રહેલી છે."*

થોડા વખત પહેલાં શાંતિપુરનિવાસી એક વૃદ્ધ પંડિત મળ્યા હતા, તેમણે નીચે પ્રમાણે હકીકત જણાવી હતી:-

“ગોસ્વામી પ્રભુ મારા બાલમિત્ર હતા. તેમની બાળપણની અંચળતામાં પણ અદ્ભુત સત્યપ્રિયતા તથા તેજસ્વિતા જોઈને અમે તો આશ્ચર્યચકિત થઈ જતા. સાક્ષાત્ અદ્વૈત પ્રભુજ જાણે શાંતિપુરમાં પધાર્યા હતા. બાળપણમાં અમે તો તેમની મર્યાદા બરાબર જાણવી શક્યા નથી, પરંતુ તમને સૌને ધન્ય છે કે, તમે તેમના સમાગમનો લાભ લીધો છે.” આટલું બોલી તે વયોવૃદ્ધ બ્રાહ્મણ સજ્જન નયને અમને ભેટી પડ્યા.

એક દિવસ વિજયકૃષ્ણ અને તેમના મિત્રોએ લેગા થઈને શાંતિપુર જીવદાના તે વખતના ડેપુટી કલેક્ટર શ્રીમાન ઈશ્વરચંદ્ર

*‘બાળક વિજયકૃષ્ણ’ ગ્રંથમાંથી ઉદ્ધૃત.

ઘોષણા મહાશયના ઘોડાને પકડ્યો અને તેના ઉપર ઘોડેસ્વારી ખેડવા લાગ્યા. ઘોડાના રક્ષકને આ વાતની ખબર પડતાં, તે તરતજ ત્યાં આવ્યો અને છોકરાઓને પકડવા દોડ્યો. બીજા બધા છોકરાઓ તો નાચી ગયા, પણ વિજયકૃષ્ણ એમ ને એમ ઉભા રહ્યા. તે નિર્ભયપણે ઘોડાવાળાની સાથે ટેબ્યુટી સાહેબની પાસે હાજર થયા. ટેબ્યુટી સાહેબે ક્રોધના આવેશમાં પૂછ્યું:—“કેમ, અમારા ઘોડાને તે પકડ્યો હતો કે?” વિજયકૃષ્ણે જવાબ આપ્યો “હાજી, મેં પકડ્યો હતો.” ટેબ્યુટી સાહેબે ફરીથી પૂછ્યું “શામાટે પકડ્યો હતો?” વિજયકૃષ્ણે જવાબ આપ્યો કે “ઘોડાપર સ્વારી કરવાની ઇચ્છા થઈ, તેથી પકડ્યો હતો.” આ ઉપરથી ટેબ્યુટી સાહેબે શાંતિથી ફરી પૂછ્યું “કે અમારો ઘોડો પકડતાં તને કંઈ બીક ન લાગી? મને તું જાણજે છે?” વિજયકૃષ્ણે તો પહેલાંની માફક દબતાથી જવાબ આપ્યો “હા, હું જાણું છું કે, આપ અહીંના ટેબ્યુટી સાહેબ છો. આપનો ઘોડો પકડતાં મને જરા પણ બીક ન હોતી લાગી.” આ પ્રમાણે વિજયની નિર્ભયતા, સત્યપ્રિયતા અને સરજતા ભેદને ટેબ્યુટી સાહેબ અત્યંત પ્રસન્ન થયા અને તેમનાં માતૃપિતાની માદિવી મેળવી તેમને કહ્યું કે “ઠીક જો, હવે બ્યારે તને ઘોડે બેસવાની ઇચ્છા થાય, ત્યારે ખુશીથી મને કહેજે; એટલે તું ઘોડાનો સાજા મંડાવી આપીશ, પછી તું સુખેથી સ્વારી કરજે; કેમકે એમ ને એમ ચઢવાથી પડી જવાની ધાત્વી રહે છે.”

બાળક વિજયકૃષ્ણને ‘યાત્રા’નાં ગાયન સાંભળવાં બહુ ગમતાં. બ્યારે પણ તેને ખબર પડતી કે, અમુક ઠેકાણે આજે ‘યાત્રા’ થવાની છે ત્યારે તે ક્યારેક એકલા તો ક્યારેક ગોડીઆઓની સાથે ત્યાં પાંડોંચી જતા, અને ત્યાં જઈ પોતાની ચાલદી બતાવ્યા વિના રહેતા નહિ. ‘યાત્રા’ ચાલતી હોય તે દરમિયાન બંધાણીઓ હુકા નગાણી નગબદ કરતા હતા. આ ભેંક તેમને લાગતું કે, આનો કંઈ ઉપાય કરવો. ભેંકએ આથી બ્યારે પણ લાગ નગતો ત્યારે વિજયકૃષ્ણ અને તેના સહીજો. હંકાની ચલમ સાથે એક દોરી બાંધતા. બ્યારે બંધાણીઓ ઉતારા કરતા નગીઆ નોડું પાડવા જતા ત્યારે હંકાની દોરી બેસતી એટલે ચલનમાંથી દેવતા જોયે પડી જતો. અને અમુકઅમુક બધા બધેતે એકે એકે ‘હંકા’ કરી નકતો અને હંકા એ પલ્કે હંકા કરી પેદ બરીને હસતા.

વિજયકૃષ્ણની આવી ચાલાકી તથા સાહસિકતાથી તે બાળકોની ટોળીનો સરદાર ગણાતો હતો.

એક સ્વર્ગસ્થ આત્મા બાળપણમાં વિજયકૃષ્ણને ઘણી વાર આપત્તિમાંથી ઉગારી લેતો. કોઈ વાર ‘યાત્રા’માંથી મોડી રાત્રે ઘેર આવતાં એકલા પડી જાય ત્યારે, અથવા સામી ટોળીમાં ગ્રામી છોકરા હોય અને પોતે એકલા હોય ત્યારે, આ સ્વર્ગસ્થ આત્મા મનુષ્યદેહ ધારણ કરી હાથમાં લાકડી લઈ તેમને સાચવીને ઘેર પહોંચાડી જતો. આ વિષે ગોસ્વામીજીએ એક વાર નીચે પ્રમાણે કહ્યું હતું:—“એક દિવસ હું રાત્રે ગાયન સાંભળવા મારા ઘરથી ઘણે દૂર ગયો હતો, ત્યાં હું સૂઈ ગયો. થોડી વાર પછી જાગીને જોઉં છું તો ‘યાત્રા’ પૂરી થઈ છે, લોકો સૌ પોતપોતાને ઘેર ચાલ્યાં ગયાં છે. હુંજ માત્ર જમીન ઉપર સૂઈ રહ્યો હતો. મેં વિચાર્યું કે, હવે ઘેર દેવી રીતે જવું? આ પ્રમાણે વિચારું છું ત્યાં તો એક માણસ પગમાં પાવડીઓ પહેરી ચટપટ કરતો લાકડી ઠોકતો મારી પાસે આવ્યો અને મને કહ્યું ‘ભાઈ! હવે ઘેર ચાલ.’ તે માણસ પાસે આવ્યો ત્યારે તો મેં તેને ઓળખી કાઢ્યો કે આ તો મારો હમેશનો માર્ગદર્શક લોભિયો છે. પહેલાં પણ તે આ પ્રમાણે ત્રણ ચાર વાર મને ઘેર પહોંચાડી ગયો હતો. તે વખતે તો મને એમજ લાગતું કે, માતાજીએ મને ઘેર તેડી લાવવા આ માણસને મોકલ્યો હશે, પણ એક વાર તો માતાજીનેજ શંકા ધવાથી તેમણે મને પૂછ્યું કે “ભાઈ! તું ‘યાત્રા’માંથી આવતી મોડી રાત્રે કોની સાથે ઘેર આવે છે?” મેં કહ્યું “કેમ! હું જેને મોકલે છે તેની સાથે ઘેર આવું છું.” માતાજીને તો આ વાત સંતોષી નવાઈ લાગી અને પછી મને કપડો આપ્યો કે—“ખજરદાર! હવેથી રાત્રે ‘યાત્રા’ માં ગયો તો કંઈ ખજર છે? આ ગામમાં તો ઘણાં પ્રહસાક્રમ્ભે રહે છે, તે ટોક નરડીને મારી નાખશે તો પત્તોય નહિ લાગે.” વળી એક દિવસ ‘યાત્રા’ માં ગાવન સંતોષવા ગયેલા ત્યાં હું ત્યાંને ત્યાંજ ઉંઘી ગયો. જાગીને જોઉં ત્યાં તો એજ પ્રહસાક્રમ્ભ લાકડી કબજે મારી પાસે ઉભો હતો. મેં તેને પૂછ્યું “તું કોણ છે?” તેણે કહ્યું “તેનું નામ શું કામ છે? હવે ઘેર ચાલ.” મેં કહ્યું “માતાજીએ મને કહ્યું છે કે અહીં ખજર હોય રહે છે, તે ખજર કે. કે. પર બહુ મુકમલ ખજર છે.” તો મેં કંઈ નહીં મોઢવ. ચા. ત્વ. વગર મને ઘેર કંઈ નહીં. ત્યાં માતાજી

રી રાહ ભેધને ઉભાં હતાં. પેલો ભોમિયો ઘર પાસેના એક ઝાડ
પાગળ પહોંચતાંજ અદૃશ્ય થઈ ગયો. ગોસ્વામીજીએ તેને માટે
એક વાર કહ્યું હતું કે:—“તે (ભોમિયો-પ્રેતાત્મા) અમારા કુળદેવતા
સીસ્યામસુંદરનો પૂજારી હતો. એનું નામ પુરંદર પૂજારી હતું.
પ્રેતારજની સેવા-સામગ્રી ચોરી જતો તેના પાપને લીધે તે આ
પ્રેતચોનિને પામ્યો હતો.” આ પુરંદર પૂજારીના સંબંધમાં ગોસ્વા-
મીજીએ બીજી પણ વાત કહી હતી કે “એણે એક બીજો પ્રસંગે
પણ મને સામી ટોળીના છોકરાઓથી જાણાવી લીધો હતો. અમારા
મહોદ્વાની ટોળી અને એક બીજા મહોદ્વાની ટોળી વચ્ચે ઘણી-
વાર બોલાચાલી ને મારામારી થતી. એક દિવસ હું એકલો સામી
ટોળીમાં ઘેરાઈ ગયો. તે બધાય મને મારવા તૈયાર થઈ ગયા. મેં
અવ્યુત્ કં, આજે મુઆ પડ્યા છીએ. પરંતુ તેવામાં તો પુરંદર
પૂજારી હાથમાં લાકડી લઈને મારો આસપાસ ઘૂમવા લાગ્યો. પછી
ધૂળના ગોટેગોટા ઉડવા લાગ્યા, તેથી સામી ટોળીના છોકરાઓનાં
આંખ-મોં ધૂળથી ભરાઈ ગયાં અને મને તેઓ ભેધ પણ થક્યા
નહિ આથી લાગ ભેધ હું નાસી જઈ અમારી ટોળીભેગો થયો.
આગળ ઉપર હું જ્યારે યાત્રા કરતો કરતો ગયાજી ગયો, ત્યારે મેં
તેને ઉદેશીને વિખૂપાદમાં પિંડકાનની ક્રિયા કરી હતી.”x

ગોસ્વામીની આ પ્રમાણે ઘણી વાર જીવલેણ આપત્તિમાંથી
રક્ષા થઈ હતી. એક વાર એક ચોર તેમને ઘરેણાને લોભે, ઘણે દૂર
કૌસલ્યનીને લઈ ગયો; પણ પછી તો કોણ બેલે મસ્તાવો થયો તેથી
કે પછી જગવાનની કૃપાથી હો, પણ તે બિચારો પાછો ગોસ્વામી-
જીને ઘર આગળ પાછા મૂકી જઈ નાસી ગયો !

એક વખત માતાજી વિજયકૃષ્ણને લઈ એક સગાને ત્યાં લમ-
પ્રસંગે ગયાં હતાં. કામકાજની ધમાલમાં કોઈને તેની ખબર ન રહી.
રાત્રે ઠેકલાક ચોરલોકો તેને સૂતેલો ઉપાડી ગયા અને એક જંગલમાં
કાળીમાતાને તેનો લોભ આપવાનો વિચાર કર્યો. એ વખતે એક
પાગલ ત્યાં આવી ચડ્યો. તેણે ચોર લોકોના હાથમાંથી ખડ્ગ લઈ
લીધું અને તેમને ઉડાવીને કાઢી મૂક્યા. પછી તેણે વિજયને ઘેર
પહોંચાડ્યો અને તેના સગાંવહાવાને ઉપલ્લી વાત કહી.

એક વખત માતાજી મજગોપાલ તથા વિજયકૃષ્ણને લઈ
પિરેઃથી-શિકાનપુરથી વહાણમાં બેસી શાંતિપુર આવનાં હતાં. લાંબે

ફેરે વહાણ હાંકે તો શાંતિપુર આવતાં એ ત્રણ દિવસ લાગે તેમ હતું અને જો દુકે રસ્તે થઈ ચાલે તો તરત પહોંચાય તેમ હતું; પણ ત્યાં પાણી થોડું હોવાથી વહાણ ચાલી શકશે કે કેમ? એવી ખારવાઓને શંકા થઈ. છેવટે ભગવાનપર ભરોસો રાખીને સૌએ દુકે રસ્તેજ જવાનું નક્કી કર્યું; પણ થોડે દૂર ગયા ત્યાં તો વહાણ રેતીમાં અટકી ગયું. હવે તો ન જવાય આગળ કે ન જવાય પાછળ, એવી સ્થિતિ થઈ પડી. સાંજ પણ પડવા આવી હતી. એ વખતે તે ભાગમાં ચોર-લૂંટારાનો ભય બહુ હતો. આથી માતાજી ચિંતાતુર થઈ ગયાં. એ વેળા એક અમત્કાર થયો. વહાણ આપોઆપ ચાલવા લાગ્યું. આ જોઈ બીકના માર્યા સૌના હોશકોશ ઉડી ગયા, પણ થોડીજ વારમાં તે વહાણ શાંતિપુરના ઘાટે પહોંચી ગયું. પછી સૌ ભગવાનનો ઉપકાર માનતાં માનતાં પોતપોતાને ઘેર ગયાં. માતાજી પણ બંને બાળકોને લઈ ઘેર આવ્યાં.*

ઉત્તરકાળમાં જેમણે ભગવાન ગૌરાંગદેવે પ્રવર્તાવેલ હુમ-પ્રાય વૈષ્ણવધર્મનો પુનરુદ્ધાર કર્યો હતો, તે ગોસ્વામી મહારાજની પરમાત્માએ બાલ્યાવસ્થામાં આ પ્રમાણે અનેક આપત્તિઓમાંથી રક્ષા કરી હતી.

૭ પ્રકરણ ત્રીજું

ઉપવીતસંસ્કાર તથા અનીતિ સામે વિરોધ

કથાગાનો અભ્યાસ પૂરો થયા પછી વિજય-
કૃષ્ણ ચાંતિપુરમાં ગ્રીયુત ગોવિંદચંદ્ર મહાચાર્ય-
ની મહાપાઠશાળામાં દાખલ થયા. ત્યાં એક
વર્ષમાં 'મુખ્યબોધ' નામનું વ્યાકરણ સંપૂર્ણ
કર્યું. વિજયની આવી અપૂર્વ મેધાશક્તિ જોઈ
ચાંતિપુર તેમજ નવદ્વાપની પંડિતમંડળી
આશ્ચર્યચકિત થઈ હતી.

વિજયને જ્યારે નવમું વર્ષ ભર્યું ત્યારે શ્રી અદ્વૈતવંશભૂષણ
પદ્મચંદ્રનવેતા, પંડિતવર્ષ શ્રીમાન વકરેલ મહાચર્યે તેમને ઉપ-
નયન સંસ્કાર કર્યો અને ગાયત્રીમંત્રનું ઘન કર્યું. ઉપનયનસંસ્કાર
થયા પછી કુળની પ્રથા પ્રમાણે તેમણે માતા પાસે પદ્મ મંત્રદીક્ષા
ગ્રહણ કરી. અદ્વૈતવંશમાં આ પ્રમાણે જ્યારે સ્ત્રીઓ પાસેથી મંત્ર-
દીક્ષા લેવામાં આવતી, ત્યારે એક બીજા સહચારી પંડિતજીને
'ઉપશુક' વરીકે સ્વીકારવાનો રિવાજ હોખા વખતથી પ્રચલિત
હતો. તે રિવાજ મુજબ વિજયકૃષ્ણે આચાર્ય કૃષ્ણગોપાલ મહા-
ચર્યના સહયોગથી મુખ્ય થઈ તેમને 'ઉપશુક' વરીકે સ્વીકાર્યા
અને ત્યારથી તેમનીજ શાળામાં વેદાંતશાસ્ત્રનું અધ્યયન આરંભ્યું.

દીક્ષા ગ્રહણ કર્યા પછી વિજયકૃષ્ણના જીવનમાં અદ્વૈત પરિ-
વર્તન થવા માંડ્યું. હવે તેમનામાંથી બાળપણની ચંચળતા દૂર
થઈ, તેમનું હૃદય માનવજીવનનાં કર્તવ્ય તરફ વળ્યું. આચાર્ય
કૃષ્ણગોપાલ આ સંજોગમાં જણાવે છે કે:—“દીક્ષા ગ્રહણ કર્યા પછી
વિજયને ‘હરિનામ’ની ઉમની લાગી હતી તે રોજ બીજેજ દૂધ
દોડી લાવી ધીસ્યામનુદરની પૂજા કરવા. જ્યારે પણ કોઈ દીન-
દુઃખી કે દરિદ્રને તે જોતા ત્યારે તેમનું હૃદય દ્રવ્ય બરાઈ આવતું.
અને ખૂનદહા વધા જરણશક્તિનેજ એક ધર્મ મંત્રી વદનુચાર

આચરણ કરતા.*

ધર્મકર્મના પાયારૂપ નીતિધર્મનો તે સમયે લોપ થઈ ગયો હતો, તે સમયનાં બધાં સરસ્વતી મંદિરો-શાળા પાઠશાળાઓ-ને ધર્મ અને નીતિનાં કેન્દ્રસ્થાનો હોવાં જોઈએ તે બધાં અનીતિનાં ધામ થઈ ગયાં હતાં. વિદ્યાર્થીઓનાં અનીતિભર્યાં આચરણ લોકો ત્રાસ પામતા અને તેમને પોતાના કુટુંબમાં ભળવા દે પણ અચકાતા. જ્ઞાનદાન કુટુંબના છોકરાઓ પણ છડે એ વ્યભિચાર કરતા અને દારૂના શીશા ગટગટાવતાં શરમાતા નહિ. દેશમાં અનીતિનો આવો અત્યાચાર જોઈ વિજયકૃષ્ણના હૃદયમાં દારુણ વેદના થવા લાગી. આખરે તેમણે ‘કાર્ય સાધચામિ વા વે પાતચામિ ।’ એવો દૃઢ નિશ્ચય કરીને આ અનીતિનાં મૂળ ઉખેળાખવા માટે પ્રતિજ્ઞા લીધી. હવે તેમણે પોતાના નીતિપરાય અને ધર્મશાળા ભાઈબંધોનું એક મંડળ રચ્યું. ‘નીતિક્ષેપ લોકોને ઘટતી શિક્ષા કરવી’ એ આ મંડળનો પ્રધાન ઉદ્દેશ હતો. આ મંડળના સભાસદો પહેલાં તો તે દુરાચારી લોકોને તેમ દોષો જણાવીને તે ન કરવાની શિખામણ આપતા. અને જ્યાં એ દુરાચારી લોકો એમ સહેજે સહેજે સુધરતા નહિ ત્યારે તેમ દંડનીતિનો પણ આશ્રય લેતા.

આ મંડળના કામકાજના સંબંધમાં વિજયકૃષ્ણના અધ્યપક શ્રીયુત વનમાલી ભટ્ટાચાર્ય મહાશય કહે છે કે:-“ભૂખ માણસોને ભોજન આપવામાં, રોગી માણસોને ઘેર જઈ દવાગેરેદ્વારા તેમની સેવા-ચાકરી કરવામાં અને દુઃખીઓને દિલ્લાસ આપવામાં એ બધા સભાસદો ખરા ભાવથી અર્પણજ થઈ ગયા હતા. દેશમાં કોલેરા, ખલેગ વગેરે રોગોનો ઉપદ્રવ થઈ અને ગામમાં ઘેર ઘેર મરણપથારીઓ થતી. સર્વત્ર દુઃખનો વર્તી રહેતો, સગાંસંબંધીઓ પણ પોતાના જીવ બચાવવાને બદલે આઘાં પાછાં થઈ જતાં; ત્યારે વિજયકૃષ્ણ અને તેમનું મંડળ ગ્રામીણી પણ પરવા કર્યા વિના દેવદૂતોની પેઠે ખડે પગે દુઃખીની સેવા કરતા અને તેમ કરતાં જ મરણ પામતાં તેમ અત્યેષ્ટિ ક્રિયા પણ તેઓ કરતા.”

“જેઠ મહિનાની એક મધરાતે, માંકડ અને મચ્છરના ઉપદ્રવ પાસાં ફેરવતાં ફેરવતાં જ્યાં સહેજ આંખ મીચાઈ ત્યાં તો ‘આ

ગી, આગ લાગી'નો ભય'કર અવાજ સંભળાયો. પથારીમાંથી ઉઠી સ્ત્રી બહાર આવ્યો, ત્યાં તો ખબર મળી કે, તાંતિપાડાની એક ઘરમાં આગ લાગી છે અને ત્યાં વિજયકૃષ્ણ તથા તેનું મંડળ । એવવવા બગીચે પ્રવેશ કરી રહ્યું છે. તે દિવસે વિજયે આગ લવવામાં જે ચાલાકી અને સમયસૂચકતા દાખવ્યાં હતાં તે તો તેડ અને આશ્ચર્યજનકજ હતાં. તે રાત્રેજો વિજય અને તેનું મિત્ર-જ્ઞ ન હોત તો તો કેટલાય વજ્રકરોનાં હુ'યદાં બળીને ખાખ થઈ પાં હોત અને કેટલાંય માણસો ઘરખાર વગરનાં થઈ ગયાં હોત."

"એક વાર અતિવૃદ્ધિને લીધે ગામના તળાવનો બંધ તૂટી ગયો તો; એવામાં મારાં માતૃશ્રી જીને વચ્ચે હાંફતાં હાંફતાં આવી દેવા લાગ્યાં કે:--'ભાઈ ! ભાઈ ! આજે તો વિજયે પોતાના જીવના ખખ્ખે એક છોકરાને પાણીના પ્રવાહમાંથી તણાવો બતાવ્યો છે. જરા એને જોઈ આવ. એવાનાં દર્શનથી તો નેત્રો પણ પવિત્ર થય. બા, બા, એ છોકરો હજી વળાવને કાઢે છે.' આ સાંભળી હું તો બેકદમ દોડતો ગયો અને જઈને જોઈ 'હું' તો આશુ' મામ તળાવ-ને કાંઠે ઉભરાયું હતું. સૌની સારવારથી છોકરો હવે શ્વાસ લેતો થયો હતો. તે છોકરાની મા તો બેબાકળી થઈ ગઈ હતી, તેથી સૌના વાચાં છતાંય છોકરાના ઢીલા અને ટાઢા હાથપગ દાખતી હતી." +

શાંતિપુરમાં શ્રીપુરુષો સર્વે એકજ ઠેકાણે ગંગાઘાટપર સ્નાન કરતાં. શ્રીઓ શાંતિપુરની બારીક મલમલની સાડી પહેરી સ્નાન કરતી, તેથી તેઓ બચારે સ્નાન કરી બહાર નીકળતી ત્યારે દુહા પુરુષો તેમના તરફ કુદૃષ્ટિ કરતા. વિજયકૃષ્ણે આ અનાચારનો ખુલ્લો વિરોધ ઉઠાવ્યો; એટલુંજ નહિ પણ તેણે શિષ્ટ પુરુષોની સહાયથી શ્રીઓ બાંસ પાંચે પહેરતી ધાય એવો હિલચાલ કરવા માંડી. કેટલીક શ્રીઓને આ હિલચાલ ગમી નહિ. તેઓએ જાણ્યું કે, આ હિલચાલ કરનાર વિજયકૃષ્ણ છે. આથી તેને મેથીપાક જમાડવાની તઓએ કુપી સુક્તિ યોજવા માંડી. છેવટે એમ નક્કી થયું કે, પડોદીએ બચારે તે સંચારના કરવા કાર્ય, ત્યારે તેને બરાબર પુખ્તાંજલિ આપવી; પણ તેમની આ યોજના પાર પડી નહિ. એક દિવસ અંધારે અંધારે તેઓ વિજયકૃષ્ણને બહારે મજ-ગોપાલને મારવા તૈયાર થઈ ગયાં. બન્ને ભાઈઓના દેખાવ સરખાજ હતા, પણ બચારે તેમને જૂલ સમજાઈ ત્યારે તેઓ

+ 'ખાળક વિજયકૃષ્ણ'માંથી.

વિ. ૩

શરમાઈને નાસી ગઈ અને તેમનું કારસ્તાન પકડાઈ ગયું. પણ તો ગામના સમજી લોકોના અભિપ્રાયથી સ્ત્રીપુરુષોના નફા ધોવાના ઘાટ અલગ અલગ રાખવામાં આવ્યા. આ પ્રમાણે નીતિ પરાયણ અને પાણીદાર વિજયકૃષ્ણનો શુભ મનોરથ સફળ થયો.

શાંતિપુરમાં રાસોત્સવ પ્રસંગે દેશદેશાંતરથી ઘણા યાત્રાળુઓ આવતા અને મોટો મેળો ભરાતો. આવા મેળામાં પણ કોઈ લોકો લાગ કાપતાં કોઈ અનાથ અખળાની લાજ લૂંટતાં અચકાતો નહિ. આથી સ્ત્રીઓ ઉપર થતા અત્યાચારો અટકાવવા માટે વિજયકૃષ્ણ અને તેનું મંડળ મેળામાં આમતેમ ધૂમતું અને દુરાચારીઓ પર પાકી દેખરેખ રાખતું. સમજાવવા છતાંય કોઈ દુરાચારી માન્ય તો નહિ તો પછી આ મંડળ તેને શિક્ષા કરીને પણ સીધા કસ્ટ અચકાતું નહિ. પરિણામ એ આવ્યું કે, ત્યારથી આવા મેળાઓમાં કોઈ કોઈના તરફ કુદૃષ્ટિ કરવાની કે યાત્રાળુઓ સાથે અચોક્ક વ્યવહાર કરવાની હિંમતજ કરતું નહિ. એવી આ નીતિપરાયણ સેવાભાવી અને પાણીદાર ગાળકોની ધાક બેસી ગઈ હતી.

એક વખત વિજયકૃષ્ણ, એક દુરાચારી છોકરાને ગંગાનદીના જળવિહાર કરવાના નિમિત્તે મછવામાં બેસાડી લઈ ગયા. મછવે ત્યારે મધ્યહ્નમાં આવ્યો. ત્યારે તેમણે તે છોકરાને ઢમ ભરતો કહે:—“જો તું હવેથી તારે ચારિત્ર સુધારવાની પ્રતિજ્ઞા નહિ લે, તો હમણાંજ તારા હૃદયપત્ર બાંધીને ગંગાજીમાં નાખી દઈશ.” છોકરો તો આ સાંભળી બીકનો મર્યો આલેજ બની ગયો અને તેણે વિજયકૃષ્ણને કહેલી પ્રતિજ્ઞા લીધી. કહેવાની જરૂર નથી કે, તે છોકરો ત્યારપછી સુધરી ગયો હતો.

વિજયકૃષ્ણનો એક સંબંધી પેતાના ઘરમાં રહેવાને કારણે તેથી તેની ધર્મપત્નીને બહુ દુઃખ થતું. કિંમત જતાં આ કોઈ રક્ષકા લાગ્યું. આખરે તે લોકો બાઈએ વિજયકૃષ્ણની સહાયતાથી આથી લાગ કોઈ એક નર વિજયકૃષ્ણ અને તેનું મંડળ “મારો મારો” કરતું તેના કાન ફસાવી મરુ મરુ મર્યા તે છોકરોને બાઈને લઈ કેમરના વિજય કરતા. જ્યાં મોટા દુર તેથી કેટલાં દિવસો પછી આવ્યા હતા ત્યાં જ્યાં જ્યાં વિજયકૃષ્ણ કંઈ કંઈ કરતા ત્યાં ત્યાં એકદમ કોઈકે કંઈકે તેના ઉપર નિંદાની દેશ દેશનાં મુઠીઓ વરસાવી દેતી હતી.

એક દિવસ એક દિવસ વિજયકૃષ્ણની પત્નીને કંઈક કંઈક કહેવાને તેણી અને આખરે વિજયકૃષ્ણ નરનાં પિતૃ

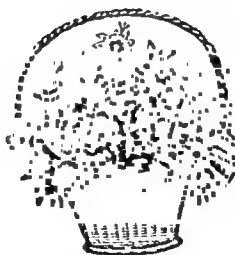
લગાવી દીધો અને કહ્યું કે “બ, તારે મોં કાણું કર.” તથા
 હું મોઢું ન જોવાની પ્રતિજ્ઞા કરી. પેલો મિત્ર તો હિંમૂઢ
 ૧૧. તેણે બધયું નહોતું કે, આવી સહેજ ગમ્મતમાંથી આવું.
 પરિણામ આવશે. ઘોડા દિવસ સુધી તો વિજયકૃષ્ણ તેની
 ૧૨. દયાઆસ્થા પણ નહિ, તેથી તેને એટલું બધું દુઃખ લાગ્યું
 પ્રસારત્યાગ કરીને આવી નીકળ્યો ! પછી લગભગ પચીસ
 ૧૩. મિત્ર સંન્યાસીને વેવે વિજયકૃષ્ણને શાંતિપુરમાં મળ્યો.
 તેને જોઈ ગોસ્વામીજીની આંખોમાંથી આંસુ વહેવા લાગ્યાં.
 તરતજ પોતાના જે બાળસ્નેહીને પ્રેમપૂર્વક ભેટી પડયા અને
 કહેલા અપરાધને સંભારી પશ્ચાત્તાપ કરવા લાગ્યા, ત્યારે તે
 કહ્યું કે “ભાઈ વિજય ! આ ધર્મલવનનું મૂળકારણ તમે
 ૧૪. તમારી શિક્ષાથીજ મને ચટછી લાગી, તો આજે હું માનવ-
 નનું રહસ્ય સમજવા લાગ્યશાળી* થયો છું. વગેરે”

આ પ્રમાણે વિજયકૃષ્ણ પોતે નીતિપરાયણ રહેતા, એટલુંજ
 કે પરંતુ કુળની પ્રથા પ્રમાણે જીનઓને પણ ધર્મપરાયણ
 થાનો પરિશ્રમ કરતા; તેમજ સ્વધર્માનુસાર નિત્યનિયમાદિનું
 ધન કરતા હતા. સવારના પહોરમાં વહેલા ઉઠી વિજયકૃષ્ણ ગંગા-
 ન કરી લઈને પછી સંધ્યાવંદન, પાઠપૂજા અને જપ-સ્વાધ્યાય
 ગેરે એવી કૃત્યજવા ને ભાવપૂર્વક કરતા કે તે જોઈ વૃદ્ધ પુરુષો
 ને વીલો પણ આશ્ચર્યચકિત થતા અને તેમના આવી જવન-
 ારે અનેક પ્રકારની કલ્પનાઓ કરતા. કહે તુલસીની માળા, મસ્તકે
 માટી ધિખા, લલાટમાં મનોહર સિલક, કંઠે લાંબું વિશુદ્ધ
 રઘોપવીત તથા તેજસ્વી શરીર વગેરે જોઈને શાંતિપુરનિવાસી આ-
 માળવૃદ્ધ-પુરુષો તેમજ ઓઝો-મુગ્ધ યૌવનાં તેમની બાળ-
 મુલક ચંચળતામાં પણ એક પ્રકારનો અપૂર્વ ઉત્તમ ભાવ જણાતો
 હતો. તેમના સ્પષ્ટ વક્તૃત્વમાંથી તેમજ તેજસ્વી સ્વભાવમાંથી પણ
 એક પ્રકારની સ્નેહભરી સરળતા તથા સ્વર્ગીય મધુરતા તરી આવતાં
 હતાં. તેમની ઉચ્ચ પ્રકૃતિમાં-કંઠાર શાસનમાં-પણ એક પ્રકારની
 દંત્યાણુકારી સહૃદયતા દેખાઈ આવતી. તેમના આ બધા સફળો-
 થી વિદોષીઓ પણ તેમને ગાન આપ્યા વિના રહી શકતા નહિ.

વિજયકૃષ્ણ જેમ જેમ મોટા થતા ગયા, તેમ તેમ વધારે

૫ સામ્યકારે પણ કહ્યું છે કે યોષોઽપિ દેવસ્ય ચરેણ તુરયઃ ।
 અધોઽ દેવ-સંભજનનો કોઈ પણ વરદાન જેવો નિવડે છે.

ખંતથી અને ઉમંગથી વેદાંતશાસ્ત્રનો તથા દર્શનશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવા લાગ્યા. તેમની અસાધારણ મેધાશક્તિ તેમજ અપૂર્વ એકાગ્રતાથી ગુરુજી શ્રીકૃષ્ણગોપાલ ગોસ્વામી ખડું પ્રસન્ન થયા થોડાજ વખતમાં તેમણે છયે દર્શનોનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ કર્યો અને તે ગ્રંથોમાં પ્રતિપાદન કરેલું બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું. ઉત્તરજીવનમાં તેમણે બ્રાહ્મધર્મના જે હુંદુભિનાદથી દશે દિશાઓ ગભવી મૂકી હતી, તેનું આ મંગળાચરણ હતું. તે સંબંધમાં આચાર્ય શ્રીકૃષ્ણગોપાલે એક વાર કહ્યું હતું કે:—“વિજયકૃષ્ણની અપૂર્વ મેધાશક્તિનો પરિચય મને થયો હતો. તે મારી પાસે વિશ્વભ્યાસ કરતો હતો. મેં તેને કેટલોક સમય સાંખ્યદર્શન ભણાવ્યો. વેદાંતશાસ્ત્રમાં પ્રવેશ કરાવ્યો હતો અને વેદાંતપરિભાષા વેદાંતદર્શન શીખવ્યાં હતાં. તેને વેદાંતશાસ્ત્રનું ગૂઢ સમજી લેતાં જરા પણ મહેનત પડતી નહિ. તેને અંતઃસ્ફૂરણ થતી હતી. માનવની સુખાકૃતિ તેના મનોભાવો કરે છે, તેથી તેને હૃદય-દર્પણ કહેલું છે. વિજયના સુખારવિદ્ય અપૂર્વ બ્રહ્મતેજ બળકતું હતું.”*

૭ પ્રકરણ ચોથું

સંસ્કૃત અને ઠાંકરી અભ્યાસ, બ્રાહ્મધર્મ ગ્રંથો
કરવે, ઉપવીતનો ત્યાગ અને સમાજનો ઉપદ્રવ

દાંતયાત્રાનું અધ્યયન સમાપ્ત કર્યા પછી ગોસ્વામી-
જી અઢાર વર્ષની ઉંમરે જંગ સંવત ૧૨૬૬ માં
શાંતિપુરના પોતાના બાળસખા શ્રી અયોરનાથ શુભ
સાથે કલકત્તા આવ્યા અને ત્યાંની સંસ્કૃત કોલેજ-
માં દાખલ થયા. આ વખતે તેઓ પોતાના બનેલીના મોસાળ-
માં સાંતરાગાદિમાં રહેતા હતા. આથી તેમને રોજ ત્રણ-
ચાર માઈલ પગે ચાલીને મછવામાં જંગાપાર થઈને કોલેજમાં
આવવું પડતું. આમ રોજ પગે ચાલવામાં તેમજ વર્ષાઋતુ-
ની ઝડીઓમાં તેમને કેટલી મુશ્કેલીઓ આવી હશે અને દુઃખ
સહેવું પડ્યું હશે તેનું તો માપ થઈ શકે તેમ નથી. તેમના
બાળસખા અયોરનાથ બહુ સાધુ સ્વભાવના હતા, તેથી લોકો
તેમને 'સાધુ અયોરનાથ' કહેતા હતા. 'સમાન લીલ વ્યસનેષુ સહ્યમ્'
એ ન્યાયે બંને વચ્ચે ગાઢ મિત્રી બની; અને જેમ જેમ મોટા
થતા ગયા, તેમ તેમ તેઓની એ મિત્રી વધારે બમણી ગઈ.
ઉત્તરકાળમાં બંને મિત્રોએ પ્રબળ ધર્માનુરાગથી પ્રેરાઈ અસાધા-
રણ ઉત્સાહ અને ખંતથી ભારતવર્ષના ચહેરે ચહેરમાં તથા ગામડે
ગામડામાં બ્રાહ્મધર્મનો પ્રચાર કર્યો હતો; પરંતુ કાળની ફર-
લીલામાં સપડાઈને અયોરનાથ તેમના સહૃદય બધુ અને પૂજ્યપાદ
ગોસ્વામીજીને ત્યજી આડ્યા ગયા. સાધુ અયોરનાથ સ્વર્ગવાસી
થયા પછી, જ્યારે પણ તેમની વાત નીકળતી ત્યારે ગોસ્વામીજી
અધ્ધપ્રવાહને રોકી શકતા નહિ.

સંસ્કૃત કોલેજમાં અભ્યાસ કરતા હતા તે સમયે તેમના
મોસાળમાં - શિકાંરપુરનિવાસી પૂજ્યપદ શ્રીમાન નામચ દાસાદુર્ગી
જીની મોટી કન્યા ધોમળી ચોગમાયાદેવી સાથે ગોસ્વામીજીના લગ્ન

થયાં. આ વળતે તેમની ઉંમર અઠાર વર્ષની હતી અને મેઘાદેવીની ઉંમર માત્ર છ વર્ષની હતી.

ગોસ્વામીજી જ્યારે સંસ્કૃત કોલેજમાં અધ્યયન કરતા હતા ત્યારે તેમના ધર્મમતનું પરિવર્તન થવા લાગ્યું હતું. ધર્મશિક્ષણથી તેમજ પાશ્ચાત્ય સભ્યતાની બહારની ટાપટીપથી કેમ એક નવોજ પવન વાયો હતો. આનું પરિણામ એ આવું યુવકો ઉદ્ધત અને વિપથગામી થવા લાગ્યા. મરજીમાં આવે જાવાપીવામાં આ યુવકોની સભ્યતા સમાધ જતી. આવો મુખે જોઈને પાઠરીઓ તેમને ખ્રિસ્તી ધર્મ તરફ આકર્ષવા જાય પાઠરીઓની મીડી જળાનથી તથા તેમનાં વિવિધ પ્રકારનાં પ્રયત્નોથી યુવકોનાં ટોળેટોળાં ખ્રિસ્તી ધર્મમાં વટલાવા લાગ્યાં. એક મીજીના રામમય અને કૃષ્ણમય જટ્ટાચાર્ય નામના એ ધર્મમિત્રો પણ ખ્રિસ્તી થઈ ગયા. આ બંને મિત્રોએ જ્યારે સ્વયં ત્યાગ કર્યો, ત્યારે ગોસ્વામીજીના કોમળ હૃદયમાં બહુજ આંધળ થયો અને તે વખતના હિંદુધર્મના આચારવિચારપરથી કંઈક ઉડી ગઈ; કેમકે તેમણે જોયું કે, તેનાથી કંઈ હિંદુધર્મની કંઈ શકે તેમ નથી. વળી વેદાંતશાસ્ત્રના પરિશીલનથી પણ તે નામાંથી હિંદુધર્મના કર્મકાંડ ઉપરની આસ્થા ક્યારનીયે ગઈ હતી. એ સંબંધમાં તેમણે ‘અમારું જીવન અને પ્રાણજનો પરીક્ષિત વિષય’ નામના ગ્રંથમાં લખ્યું છે કે:—“વેદનો અભ્યાસ કરતાં હું શુદ્ધવેદાંતી બની ગયો હતો. “અવમાન્મા વ્રત નેહ નાનાસ્તિ કિંચન” વગેરે શ્રુતિચંચાલી મને કંઈ પ્રસન્નમય છે, તેમ હું પણ પ્રહારપ્રહુ એમ બાસતું અને ઉપસાની જતા પણ આવશ્યકતા માનતો નહિ.” એજ સમયનાં દિવસ રંગપુર અડવાના આમલાગાંધિ ગામના ગોસ્વામીજીનાં વંશપરંપરાના શિષ્ય આવ્યા અને:—

અજ્ઞાન વિભિગન્ધસ્ય જ્ઞાનાંજનશલાકયા ।

ચતુર્ભુજમિલિતં યેન તસ્મૈશ્રીગુરવે નમઃ ॥

એ શ્લોક બોલી તેમની પૂજા કરવા લાગ્યા. આથી ગોસ્વામીજી અત્યંત હર્ષિત થઈ, અને મનમ. ને મનમ. વિચારના કાળે “જ્ઞાનનાં તે કંઈ અત્યંત મિલિત છે નહિ, નહિ. પાત્રનાં કે શ્રી રતિ થયે? તેને પણ કંઈ નિર્ભર નથી, ત્યારે આ મન

ગુરુપણનો મિથ્યા દંભ ક્યાંમુઝી કર્યો કરવો ?” આમ વિચારી ગોસ્વામીજીએ ત્યારથી શિષ્યોને ઘેર જવાનું બંધ કરી દીધું; અને સ્વતંત્રપણે આજીવિકા ચલાવવાની ઈચ્છા થવાથી, મેટ્રિકલ કોલેજમાં દાખલ થવાનો નિશ્ચય કર્યો.

આની થોડો વખત પહેલાં ગોસ્વામીજીએ આકાશવાણી સાંભળી હતી કે:-“ભાઈ ! પરલોકનો વિચાર કરો.” આ કોણ બોલ્યું તેની કંઈ ખબર ન પડવાથી ગોસ્વામીજીને બીકમાં ને બીકમાં તાવ આવી ગયો હતો. ઉપરની બન્ને ઘટનાથી ગોસ્વામીજીના ધર્મજીવનમાં ઘણું પરિવર્તન થઈ ગયું.

એવામાં ગોસ્વામીજીને કાંઈ કારણપ્રસંગે બોશુરા જલ્લામાં જવાનું થયું, ત્યાં શિવવાટીનિવાસી શ્રીયુત કિયોરીલાલ દાય, હારાધન વર્મા અને ગોવિંદચંદ્ર દાસ, નામના ત્રણ ધર્મ પરાયણ બ્રાહ્મણ સમાજમંથી તેમને બ્રાહ્મસમાજ તરફ લાગણી થઈ, આની પહેલાં પણ તેમણે બ્રાહ્મસમાજસંબંધી ઘણી વાતો સાંભળી હતી, પરંતુ તે ઉપરથી તો તેમને એવુંજ સમજાયું હતું કે, બ્રાહ્મસમાજજો તો સ્વચ્છંદી અને મુરખાન કરનારા છે. ઉપરના ત્રણ ધર્મનિષ્ઠ બ્રાહ્મસમાજજોના સમાજમંથી તેમની ઘણી પ્રાંતિ ટળી ગઈ. આ ત્રણે ત્રણે ગોસ્વામીજીને કલકત્તાની બ્રાહ્મસમાજમાં જવાનો ખાસ આમંત્ર કર્યો.

બોશુરાથી કલકત્તા આવ્યા, ત્યારે ગોસ્વામીજીને એક સ્નેહીજનના ખરાબ આચરણથી અત્યંત દુઃખ વેઠવું પડ્યું. આ ભાઈ ગોસ્વામીજીનું સર્વસ્વ ચોરી ગયો અને તે બધું જીગારમાં હારી જઈ છેવટે પલાયન કરી ગયો. હાથમાં એક પણ પૈસો ન હતો; પણ ગોસ્વામીજીને કલકત્તામાં સંસ્કૃત કોલેજમાં ભણવાની તીવ્ર ઈચ્છા હતી. કાંઈ પણ રસ્તો ન સૂઝ્યો ત્યારે તે શ્રીમાન ઈન્દ્રચંદ્ર વિદ્યાસાગર પાસે મદદ માગવા ગયા; પણ તે વખતે ઈન્દ્રચંદ્ર વિદ્યાસાગરને પણ કેટલોક ઠંડવો અનુભવ થઈ ચૂક્યો હતો. તેમના ઘરમાં કેટલાક ખાનદાન યુવકોએ અયોગ્ય આચરણ કર્યો પછી તેમણે પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી કે, હવેથી કોઈને ઘરમાં રાખવા નહિ. તેમની આ પ્રતિજ્ઞા સાંભળી નિરાશ થયેલા ગોસ્વામીજી પૂણ્ય દેવેન્દ્રનાથ ઠાકુર પાસે ગયા. તેમણે તો ગોસ્વામીજીએ અરજ આપી એવીજ ફાટીને ફેંકી દીધી; પણ ગો-

* ‘બ્રાહ્મસમાજનો પરીક્ષિત વિપ્લવ’ એ ગ્રંથમાંથી ઉદ્ધૃત.

ઈ ગયો હોત.” ÷

એવામાં બોગુરાના ત્રણ બ્રાહ્મ મહાશયોએ ગોસ્વામીજીને બ્રાહ્મ સમાજમાં જવાનો આગ્રહ કરેલો તે વાત યાદ આવી. તે દિવસે બુધવાર હતો. સંધ્યાસમય થયો કે તરતજ તે બ્રાહ્મસમાજમાં ગયા. સમાજમાં પ્રગટાવેલી દીપમાળા, સુંદર સંગીત, ભક્તિ-પૂર્ણ પ્રાર્થના તથા શ્રોતાજનોનો નંભીર ભાવ વગેરે એઈ ગોસ્વામીજીને એમજ લાગ્યું કે, આ તો સ્વર્ગધામ છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ સમાજના સંબંધમાં જે દેટલાક અવળા-ખાલો ભાષાયા હતા તે પણ દૂર થયા. તે દિવસે આચાર્ય શ્રી દેવેન્દ્રનાથ ઠાકુરે “પાપીની દુર્દશા તથા પ્રભુની અપાર કરુણા” એ વિષયપર બહુ હૃદયસ્પર્શી પ્રવચન કર્યું હતું. આ પ્રવચન સાંભળી ગોસ્વામીજીને પોતાના બાલ્યકાળનો ભક્તિભાવ યાદ આવ્યો. આટલા દિવસ સુધી પાઠપૂજા વગેરે કર્યું નહિ તેથી તેમનું મન આકુળ વ્યાકુળ થઈ ગયું; અને અધુ, રોમાંચ વગેરે સાત્ત્વિક ભાવો લગવા લાગ્યા. પછી પોતાને અનાથ અને અસહાય અનુભવી મનોમન ભગવાનની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા કે “હે હયાણુ પ્રસો! ધાર્મિક બાબતોમાં મારા જેવો અભાગિયો આ પૃથ્વીપર બીજો ભાગ્યેજ હશે. અહો! પહેલાં ઇશ્વરની પૂજા-સેવાથી મને કેવો દિવ્ય આનંદ મળતો! આજ તે આનંદ મારા નસીબમાં નથી રહ્યો. સાંભળ્યું છે કે, આપ અનાથના બેઠી છો, નિરાધારના આધાર છો; પ્રસો! હું આપને શરણે આવ્યો છું. મને આપના શરણમાંજ રાખો. હવે હું બીજે કયાંય બટદીશ નહિ, આપનાં શ્રીચરણોમાંજ પડ્યો રહીશ.” x આ પ્રકારની પ્રાર્થનાથી તેમને બહુ શાંતિ થઈ અને એક જાતના નવીન બળનો અનુભવ થયો. ઠાકુર મહાશયનું પ્રવચન સાંભળી, ગોસ્વામીજીને તેમના તરફ ભક્તિભાવ થયો અને મનોમન તેમને પોતાના ધર્મજીવનના શુભ સમજી, ભક્તિ-પૂર્વક પ્રજ્ઞામ કરતા કરતા બ્રાહ્મસમાજમાંથી બહાર નીકળ્યા. આ પ્રમાણે ધર્મનિષ્ઠ, નીતિપદાયણ, તેજસ્વી, ક્ષમાવાન, પરોપકારી, સત્યને ખાતર સર્વસ્વનો હોગ આપનાર શ્રીમાન વિજયદ્રુણ ગો-

÷ ગોસ્વામીજીપ્રણીત “બ્રાહ્મસમાજનો પરીક્ષિત વિષય” નામના પ્રથમાથી ઉદ્ભૂત.

x ગોસ્વામીજીના “અ.ભક્તસમાજની આધુનિક અવસ્થા” નામના પ્રથમાથી ઉદ્ભૂત.

સ્વામીજીએ શુભ દિવસે શુભ મુદૂર્તમાં પ્રાદક્ષિણમાં પ્રવેશ કર્યો.

ત્યારપછી ગોસ્વામીજી રોજ નિયમિતપણે ઉપાસના કરતા અને તેથી તેમને ખૂબ શાંતિ અને આનંદ પ્રાપ્ત થતો. ધર્મસંબંધમાં તેમને જ્યારે કંઈ જિજ્ઞાસા થતી ત્યારે એકાંતમાં પરમ કૃપાળુ પરમાત્માની પ્રાર્થના કરતા એટલે આપોઆપ તેમનું સમાધાન થઈ જતું. આ પ્રમાણે પરમાત્મા સાથે તેમનો સંબંધ ઉત્તરોત્તર વધારે ને વધારે નિકટ થતો ગયો. પરમાત્માની સ્કુરણાથી તેમને જે કંઈ સમાધાન મળતું તેની તેઓ નોંધ રાખતા. એ નોંધો ઉપરથી તેમણે ‘ધર્મશિક્ષા’ નામે એક પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરેલું છે. વળી આ સત્યજ્ઞાનનો ઉદય કેવી રીતે થાય એ સંબંધી, તે વખતના ‘ધર્મતત્ત્વ’ નામના પત્રમાં “પ્રચારકનું કર્તવ્ય અને તેની જવાબદારી”ના મથાળા નીચે ગોસ્વામીજીએ આ વિષયનું સ્પષ્ટ અને તલસ્પર્શી વિવરણ કર્યું છે. તેમાંથી કેટલોક ભાગ નીચે આપવામાં આવ્યો છે:-

“હું પ્રાદક્ષિણને એક કનિષ્ઠ પ્રચારક છું. મેં કંઈ નામ કાઢવા કે ખ્યાતિ માટે આ કામ હાથમાં લીધું નથી. મારા આત્માના ઉંડાણમાં એક આશ્ચર્યકારી શક્તિ રહેલી છે. એ શક્તિ મારી નથી, તે મહેનત કરતાંય મળે તેમ નથી; તેમ તે આપણા તાબામાં પણ નથી. મારી ઇચ્છાને તથા એ શક્તિને કશો પણ સંબંધ નથી-અર્થાત્ મારી મરજીથી તે સ્વતંત્ર છે; છતાં જેમ કોઈ આંધળાને દોરે, તેમ તે શક્તિ મને હાથ દોરી રહી છે અને લવિષ્યમાં ક્યાં તરફ દોરી જશે તે કંઈ કહી શકાતું નથી. એ શક્તિ મને એવી પ્રેરણા આપે છે કે, મારે સઘળી પ્રવૃત્તિ જગતના કલ્યાણને માટે કરવી. ઇશ્વરની ઇચ્છા પ્રમાણે કાર્ય કરવામાં મને તે શક્તિજ ઉત્તેજન આપી રહી છે અને મારા અંતરમાં આત્મનિક કલ્યાણ સંધવાનું જ તન રખાવે છે. એ શક્તિનો આદેશ એવો સ્પષ્ટ અને સહેલોઈથી સમજી શકાય તેવો છે કે, મને તેનું આદેશ વિરમવું થતું નથી, જેમ તેનાથી પ્રતિકૂળ વર્તવાની ઇચ્છા થતી નથી. એટલે મને પ્રચારક થવાની ફરજ પાડી છે. એક તરફથી હું મારા મનને હુનેલાં પૂરું છું કે ‘હે જન! તું મારું આશ્રમ ને ધારી છે. તે શું તું મળતું નથી?’ શું એકને તે સ્વપ્રચારકની મેલી જવાબદારી વહેરી દેવી છે?” ત્યારે બીજી

આલ. 'મને તો પાછી ખાતી થઈ શકી છે કે, આ અંતરંગશક્તિ આદેશ, એજ ઇશ્વરની આજ્ઞા છે. પ્રત્યક્ષેનું જીવન પાત્ર મેં જાણ્યું નિર્ભર છે. આપણાનું એજ બાપુ, નિર્મલાનું સૌંદર્ય અને પ્રાર્થનાનું પ્રેરક છે. એના સિવાય તો હું આંખમાં દુઃખે નિર્મલા અને મુઠ્ઠાલ માનવીથી એ જુદો જની બહા."

"હું હમેશાં આ અંતરંગશક્તિના આદેશનેજ અનુસરતો પ્રયત્ન કરી રહ્યો છું. વહેણ ચાલ કે જોડું તેની મને દરેક નામે પરંતુ તે આદેશનું પાલન કરવું એજ મારો નિર્ધાર છે. એ આદેશનું જોડલે અંશે પાલન થાય છે તેટલી મને સફળતા પણ મળે છે. આ બાળતનો અવધાન થઈ જવાથી પરિત્રાપદ્યામાં કે મલિનાવરથામાં, મુખમાં કે દુઃખમાં, અપ્રતિમાં કે વિપ્રતિમાં હમેશાં એ આદેશ હું સાંભળી થકું છું. નિર્મળ નીચ રંગનું આકાશ જોઈને હૃદય લ્યારે ડાઇ અનેરી શાંતિ અનુભવે છે અને ઉત્થાગામી થાય છે, ત્યારે તે મને કહે છે કે 'તું આજા મુંદર જગતના એકજ સ્થાનમાં પડ્યો રહીને છું કરીશ?' વળી લ્યારે મંદ મંદ પવનની મધુરી લહરિએ મને આરામ આપે છે ત્યારે એ શક્તિ મને કહે છે કે 'તું શા મુખ માટે પરમાં પડી રહ્યો છે? આ મંદ મંદ પવનની શીતળ લહરિએ ક્યાંથી આવે છે અને ક્યાં જાય છે? એનો તો વિચાર કર; અને તું પણ તેની પેઠે સર્વત્ર ભ્રમણ કર. દેશકાળના લેહથી તેની રમણીયતામાં કયો ફરક પડતો નથી; તારી પ્રેમભાવના તથા તારી સેવા સૌને તેવીજ મુખદાયી થશે! તું આગળ આલ. આવો આદેશ સાંભળી હું આકુળ-આકુળ થઈ જાઉં છું અને જ્યાં જવાના તે નિર્દેશ કરે ત્યાં જવાને આતુર થઈ રહું છું. 'આગળ આલ' એ શબ્દો સાંભળીને મારા હૃદયમાં જોરથી ધબકારા થાય છે. જાણ, દુઃખ, વિશ્વાસ અને વિરમયથી અંતર ઉલટાઈ જાય છે આ આદેશ મને સંભળાય નહિ ત્યાં સુધી મને કેમે કયું જોડતુંજ નહિ આ કાંઈ હું મારી મોટાઇતાં ગીત ગાતો નથી, પણ મને જે પ્રભાવે થાય છે તેજ કહું છું. સૌ કાંઈ આ વાત માનશે એવી મને ધ્રુવ છે. બધી અવસ્થામાં હું તેજ શક્તિને આધીન રહ્યો છું અને બલિષ્ઠતા પણ રહીશ. પ્રભુ મને તે શક્તિને અનુસરવાનું બળ આપે એવી મારી પ્રાર્થના છે"

પછી ગોસ્વામીજી કલકત્તાથી શાંતિપુર ગયા ત્યાં એક દિવસ તેઓ મનોમન વિચારતા હતા કે "આ બધા મનુષ્યોને બાળવાને

સરજ્યાં છે અને ભગવાનજ સૌના માતપિતા છે; માટે સૌ સ્ત્રીપુરુષો સાથે ભાઈબહેનની માફક વર્તવું જોઈએ. પ્રભુ તો સર્વમાં સમાન ભાવે વ્યાપી રહ્યા છે. તેમને કોઈ ઉચ્ચ નીચ નથી તેથી તે કોઈની ધૂણાજ કરતા નથી; માટે એક મનુષ્ય બીજા મનુષ્યપ્રત્યે તિરસ્કાર બતાવે તોપણ અવશ્ય મહાપાપ કહેવાય. તો પછી જાતિ-લેદનું પાલન કરતાં છતાં પ્રભુને પિતાતરીકે શી રીતે ગણી શકાય? આમ વિચાર કરતા હતા ત્યાં એક અગ્નીઆર વર્ષનો છોકરો આવી અચાનક બોલી ઉઠ્યો કે “જો તમે જાતિલેદન ન માનતા હો તો પછી આ જનોઈ શા માટે રાખી છે?” ગોસ્વામીજીને બાળકની વાત સાચી લાગી, તેથી તેમણે તત્કાળ જનોઈનો ત્યાગ કર્યો. માતાજીને આ વાતની ખબર પડતાં તેમણે નિશ્ચય કર્યો કે, વિજયકૃષ્ણ જનોઈ તજે તો તો હું પણ પ્રાણત્યાગ કરીશ. આ વાત ગોસ્વામીજીના જાણવામાં આવતાં માતૃહત્યાના ભયથી તેમણે પાછું યજ્ઞોપવીત ધારણ કયું.”

આ વાત બન્યા પછી થોડા દિવસ રહીને ગોસ્વામીજી પાછા કલકત્તા આવ્યા અને ત્યાં મેડિકલ કૉલેજના બંગાળી વિભાગમાં દાખલ થયા. આ સમયમાં તેમણે એવું સાંભળ્યું કે, જો ધર્મ-ભાવનાની વૃદ્ધિ કરવી હોય તો બ્રાહ્મધર્મની દીક્ષા લેવી જોઈએ. આ વાતમાં ગોસ્વામીજીને વિશ્વાસ બેઠાથી તેમણે બ્રાહ્મસમાજના પ્રધાન આચાર્ય દેવેંદ્રનાથ ઠાકુર પાસેથી દીક્ષા ગ્રહણ કરી, પણ ઉપવીતનો ત્યાગ ન કરી શકવાથી ગોસ્વામીજીને મનમાં એક પ્રકારનો ખેદ રહ્યા કરતો. આથી તેમણે એક દિવસ ભક્તિભાજન દેવેંદ્રનાથ ઠાકુરને પ્રશ્ન પૂછ્યો કે “આપણે ઉપવીત રાખવું જોઈએ કે નહિ?” ઠાકુર મહાશયે જવાબ આપ્યો કે “ઉપવીત તો રાખવું જ જોઈએ, ઉપવીત ન રાખીએ તો સમાજની પ્રતિષ્ઠાને મોટો ધક્કો પડે. જુઓ, મેં પણ ઉપવીત રાખ્યું છે.”

ગોસ્વામીજી જ્યારે મેડિકલ કૉલેજમાં અભ્યાસ કરતા હતા, ત્યારે પ્રિન્સિપાલ સાથે બંગાળી વિભાગના વિદ્યાર્થીઓને એક વાર મોટો ઝગડો થયો હતો. બાળત એ હતી કે, પ્રિન્સિપાલે કોધમાં ને કોધમાં કંઈ પણ તપાસ કર્યા સિવાય એક વિદ્યાર્થી પર દવા ચોરવાનો આરોપ મૂકીને તેને પોલીસને સ્વાધીન કર્યો; એટલુંજ નહિ પરંતુ તેમણે આખી બંગાળી જાતિને ઉદ્દેશીને ન ઘટે તેવા શબ્દો ઉચ્ચાર્યા. વીખવાદનું કારણ માત્ર આજ હતું. પણ ગોસ્વામીજીને મન

આ એક મોટો અન્યાય હતો અને તેનો તેમણે સખત વિરોધ કર્યો; એટલું જ નહિ પરંતુ બંગાળી વિદ્યાર્થીઓને અંદર અંદર પ્રમુખની એકીસાથે સાથે કાલેજનો બહિષ્કાર કરવાનું ઠરાવ્યું. આ પ્રમાણે કાલેજનો ત્યાગ કર્યો પછી બધા વિદ્યાર્થીઓ દયાસાગર હૃદયસ્વંદ્ર વિદ્યાસાગર પાસે તેમની સલાહ તેમજ સહાય માગવા ગયા. વિદ્યાસાગરે બધી હકીકત સાંભળી વિદ્યાર્થીઓને સાંત્વન આપ્યું; અને તેમના પ્રતિનિધિરૂપે છોટા લાટ શ્રીમાન ખીડન સાહેબ પાસે જઈ, તેમને મધ્યસ્થ સખી આ ઝગડો પતાવી દીધો. લાટ સાહેબના હુકમ પ્રમાણે પ્રિન્સિપાલે વિદ્યાર્થીઓ પાસે દિલ્-ગીરી બહાર ફરી અને વિદ્યાર્થીઓને કંઈ પણ દંડ કર્યા સિવાય કાલેજમાં દાખલ કર્યા. આ પ્રસંગથી વિદ્યાસાગરજી સાથે ગોસ્વા-મીજનો ખંડિય વધ્યો, તેઓશ્રી ગોસ્વામીજની દિવ્ય ક્રાંતિ, અહમ ન્યાયપદ્મવતી તથા તીવ્ર ધર્માનુરાગ જોઈ તેમનાપર મુગ્ધ થયા. એક વખત તો ગોસ્વામીજ પાસેથી ભગવદ્વાર્તા સાંભળી વિદ્યાસાગરની આંખોમાંથી અશ્રુનો પ્રવાહ ચાલ્યો, તે વખતે વાર્તાના પ્રસંગમાં ગોસ્વામીજે વિદ્યાસાગર મહાશયને તેમના 'બોધાદય' નામના ગ્રંથના સ્વ'બંધમાં જણાવ્યું કે, 'બોધાદય' ગ્રંથ જો કે સારો છે તોપણ તેમાં સત્ય જ્ઞાનના આધારસ્વરૂપ ભગવદ્વાર્તાનો તદ્દન અભાવ હોવાથી તેમનો ઉદ્દેશ બરાબર સિદ્ધ થતો નથી. ઉદારચરિત શુભ્રાદી શ્રીવિદ્યાસાગરે આ સૂક્ષ્મદર્શક ધર્મિષ્ઠ શુવકની વાત પ્રસન્નચિત્તે ધ્યાનમાં લીધી અને કહ્યું કે હવેની આવૃત્તિમાં ભગવદ્વાર્તાનો અવશ્ય સમાવેશ કરવામાં આવશે. શ્રીવિદ્યાસાગરે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ખીજી આવૃત્તિમાં ભગવાનસંબંધી એક નવો પાક દાખલ કર્યો હતો.

આ વખતે મેટ્રિકલ કાલેજના પૂર્વબંધવાસી વિદ્યાર્થીઓએ લેખા ધર્મ 'હિતચ આરિચી' નામે એક સભાની સ્થાપના કરી. આ સભામાં નીતિ અને ધર્મસંબંધી વિષયોનું વિવેચન થતું. ગોસ્વા-મીજ પણ આ સભામાં બનતા ભાગ લેતા એક દિવસ આ સભા-માં એવો પ્રસંગ નીકળ્યો. કે જે સંબંધે આપણને યથાર્થ જ્ઞાન ધાર્ય-અચાર્ય જે વગેરે અપણને નથી હોતે તે પ્રમાણે આપણે જે વર્તણૂક નહીં તે નહીં, પણ અને કપટ કહેવાય આ પ્રસંગ પછી જે સ્વચ્છ અને કદરૂપી ઉપવાસના ત્યાગ કર્યો અને તે મુજબ ધેર કે નહીં પણ હજી ન જાય. આથી એ ન-ક ભારે સચો

ઉભી થઈ. “સોમપ્રકાશ” પત્રિકાના સંપાદક દ્વારકાનાથ વિદ્યભૂષણ મહાશયે ગોસ્વામીજીના આ કાર્યની સ્તુતિ કરી અને ગ્રાહ્ય સમાજને ઉપવીતલ્યાગની વિરોધી ગણી, તેની નિંદા કરવા માંડી.

ગોસ્વામીજી નાનપણથી કેમળતેમજ પરગણુ સ્વભાવના હતા મનુષ્યનાં તો ઠીક પરંતુ સાધારણ જીવજંતુનાં પણ દુઃખ જોઈને તેમનું હૈયું ભરાઈ આવતું અને તેમનું દુઃખ નિવારવા માટે ખૂંતેટકું કરી છૂટતા. વયોવૃદ્ધિની સાથે તેમનો આ સ્વભાવ પણ ઉત્તરોત્તર કેમળ અને વ્યાપક થતો ગયો. ગ્રાહ્યસમાજના સંબંધમાં આવ્યા પછી ધર્મની અવનતિ, નરનારીના પાપતાપ અને સમાજના વહેમો તથા કુસંસ્કારો વગેરેથી તેમનું મન બહુ ખિન્ન થઈ ગયું. કેમ કરીને અને શા ઉપાયે આ બધાનો નિકાલ લાવવો એજ તેમની ચિંતાનો વિષય થઈ પડ્યો. આ પ્રમાણે વિચાર કરતાં એક દિવસ એવોજ સંકલ્પ થઈ આવ્યો કે જાહેરમાં ખુલ્લું મખુલ્લા ગ્રાહ્યધર્મનો પ્રચાર કરવો જોઈએ. તેજ દિવસે સાંજે તેમણે પ્રેસીડેન્સી કોલેજની પાસે રસ્તામાં ઉભાં ઉભાંજ ગ્રાહ્યસમાજનાં સાદાં સૂત્રોતુંજ વિવેચન કરવા માંડ્યું. તેમનું આ જ્વલંત, ઉત્સાહપૂર્ણ, દિવ્ય ભક્તિરસથી નીતરતું તલસ્પર્શી પ્રવચન લગભગ ચારસો-પાંચસો માણસોએ એકાગ્રચિત્તે અથથી ઈતિસુધી રસ્તામાં ઉભા ઉભા સાંભળ્યું. ગ્રાહ્યસમાજના પ્રચારકાર્યનું આ પ્રથમ મંગળાચરણ હતું. આની પહેલાં ગ્રાહ્યસમાજનો કોઈ પ્રચારક પણ નહોતો, તેમ જાહેર ભાષણોથી ગ્રાહ્યધર્મનો પ્રચાર કરવાસંબંધી વિચાર પણ કોઈને આવ્યો નહોતો.

ઈ. સ. ૧૮૬૦ માં કલકત્તામાં ‘સંગત સભા’ નામની એક સભાની સ્થાપના થઈ. આ સભામાં પૂજ્ય શ્રીકેશવચંદ્ર સેન પોતાના બંધુજનોની સાથે ધર્મસંબંધી વિષયોનું વિવેચન કરતા. અહીં ગોસ્વામીજીને કેશવચંદ્ર સેન સાથે પ્રથમ પરિચય થયો. ગોસ્વામીજીનો આ સંગત સભાદ્વારા, જેમજેમ કેશવચંદ્ર સેનની સાથે પરિચય વધતો ગયો તેમ તેમ તેમની સાદાઈ, તેજસ્વિતા અને ધર્મનિષ્ઠા વગેરે સદ્ગુણોથી આકર્ષાઈ, તે બંને સદ્દેહ સન્નજનો સ્નેહસૂત્રથી વધારે ને વધારે સંકળાતા ગયા. બંને એકબીજાના સુખદુઃખમાં લાગ લેતા. બંનેનું એકજ લક્ષ્ય-દષ્ટિબિંદુ-હતું. આ પ્રમાણે બંને પ્રભાવશાળી વ્યક્તિઓએ હાથમાં હાથ મિલાવી, જ્વલંત ઉત્સાહથી, નિર્ભયપણે અને

કોલેજનો અધ્યાપક અને સમાજનો ઉપદ્રવ વગરે ૩૬

મનેક મુસ્લેલીઓમાંથી માર્ગ કાઢીને જીવોના મોક્ષમંત્રનો સાર્વ-
ત્રિક પ્રચાર કર્યો.

આજ સમયે ગોસ્વામીજી એક વાર શાંતિપુર ગયા. ત્યાં તેમણે ઉપવીતનો ત્યાગ કર્યો હતો તેથી જબરી ધાંધલ થઈ હતી. લોકોએ તેમના પર અમાત્યપિક અત્યાચાર શુભર્યા. ગોસ્વામીજી બહાર નીકળતા ત્યારે કોઈ તેમને ગળો દેતું, તો કોઈ તેમના પર ધૂળ નાખતું અને કોઈક તો વળી મારવા પણ દોડતા.

એક દિવસ ગોસ્વામીજી કોઈ એક ગોસ્વામીને ઘેર કીર્તન સાંભળવા ગયા હતા. ત્યાં બહાર ઓસરીમાં કેટલાક ગોસ્વામી યુવકોની સાથેજ તેઓ બેઠા હતા. ઠીક લાગ આવ્યો છે એમ બાણી કેટલાક નીચ લોકોએ એક મોટો ખાસડાનો હાર, અગાસી ઉપરથી ગોસ્વામીજીના ગળામાં નાખવાનો વિચાર કર્યો; પણ દેવની અકુળ કળાથી તે હાર જેવો નાખવામાં આવ્યો તેવોજ એક લોકોના સળિયાસાથે અધડવાથી, ગોસ્વામીજીને બદલે કોઈ બીજા ગો-
સ્વામીના ગળામાં આવી પડ્યો !

એક બીજે પ્રસંગે કોઈ રથને કીર્તન સાંભળવા જતાં ગોસ્વામી-
જી ત્યાં લાવાવેશમાં આવી ગયા. આ પ્રમાણે લાવસમાંધિ થતાં તેઓ ક્યારેક રોતા તો ક્યારેક હસતા. આથી તેમના કેટલાક વિરોધી અને બહિરસૂચન્ય ગોસ્વામી યુવકોએ તેમને કીર્તન-
માં વિઠાકર્તા સમજી, બહાર કાઢી મૂક્યા. એજ વખતે વળી એક નાદાન માણસે ગોસ્વામીજીને ઠગ સમજી તેમની પરીણા કરવા માટે એક ચીપીઓ અગ્નિમાં લાવ્યોજ તપાવીને તેમના શરીર-
પર ચોદી દીધો; પણ ગોસ્વામીજીને તે વખતે કંઈ દેહશ્ચળ હતું નહિ, તેથી તેમને કંઈ પણ વેદના થઈ નહિ.

લોકોએ તેમને વીતાડવામાં કંઈ બાકી રાખ્યું નહિ. વળી ઉપવીતનો ત્યાગ કર્યાથી પ્રાણજન્યુઓ પણ તેમને ઉપદ્રાસ કરવા લાગ્યા. હિંદુસમાજની દૈરકેરણીથી ગોસ્વામીજીના મોટા બાઈએ એક બહેર દમ્પા બોલાવી અને તેમાં તેમના બહિષ્કારનો દરાવ ચર્ચો બીજા ગોસ્વામી યુવકોએ પણ તેમને વસ્ત શાંતિપુર છોડી ચાલ્યા જવાની ધમકી આપી, પણ ગોસ્વામીજીએ તેમને નિર્ભય-
પણે જવાબ આપ્યો કે મારે યોરો વખત શાંતિપુરમાં રહી આ અપકારને બદલો ઉપકાર કરીનેજ વાળવાનો પ્રયત્ન કરવો છે. મને ખાત્રી છે કે, તે પ્રયત્નથી આ શ્રીસ્થાનનું દરજું મંદિર પ્રાણમંદિર-

સ્થાયી ન થઈ શકે' એવી તેમની માન્યતા હોવાથી ગોસ્વામીજીએ ત્યાં એક વિદ્યાલયની સ્થાપના કરી; અને એક ધર્માદા દાખાનું ખોદ્યું.

ગોસ્વામીજીએ ત્યારે પ્રચારકનું પદ ગ્રહણ કર્યું ત્યારે પોતાની આજીવિકા માટે કંઈક પગાર લેવાનો દેવેન્દ્રનાથ મહાશયે તેમને આગ્રહ કર્યો; પરંતુ ધર્મપ્રચાર જેવા પવિત્ર કાર્યમાં પગારનો સ્વાર્થ સંબંધ ભણે તો તેથી પ્રચારકાર્યને ધક્કો લાગે એવી ગોસ્વામીજીની માન્યતા હોવાથી, પોતાને પૈસાની બહુ તાણ હોવા છતાં પણ તેમણે ઠાકુર મહાશયનો આગ્રહ માન્ય રાખ્યો નહિ. ગોસ્વામીજીનો મત તો એવો હતો કે, ધર્મપ્રચાર કરવો હોય તો કેવળ ઈશ્વરપરજી બરોસો રાખી રહેવું જોઈએ. આ ઉપરથી પ્રચારકના પગારસંબંધી વાત તે વખતે મોકુફ રહી.

આગળ જતાં કેશવબાબુના ખાસ આગ્રહથી ગોસ્વામીજીને તથા દેવેન્દ્રનાથના આગ્રહથી શ્રી. અન્નદા બાબુને ગ્રાહ્યસમાજના ઉપાચાર્ય નીમવામાં આવ્યા.

૭ પ્રકરણ પાંચમું

બ્રાહ્મસમાજનું ઉપાચાર્યપદ અને બીજા
બ્રાહ્મસમાજની સ્થાપના

જામાંચલાથી ગોસ્વામીજી કલકત્તા આવ્યા અને ત્યાંની બ્રાહ્મસમાજના ઉપાચાર્યતરીકે કામ કરવા લાગ્યા. આ અરસામાં એક દિવસ શ્રી. દેવેન્દ્રનાથ ઠાકુરે પોતાના હોહિત્રનો નામકરણ સંસ્કાર કરવા, ગોસ્વામીજીને ઉપાચાર્યતરીકેનું નિમંત્રણ મોકલાવ્યું અને તેના વિવાહની કંઠાત્રી સાથે એક વિંટી તથા એક મૂલ્યવાન વસ્ત્ર પણ લેઈતરીકે મોકલાવ્યાં. ગોસ્વામીજીને આ વસ્તુઓ-દાન-હક્કિયા-સ્વીકારવામાં ગોરપદાનો-વ્યવહાર શરૂ થાય, એવી શંકા થવાથી તેમણે તે વસ્તુઓ આભાર સહિત પાછી મોકલાવી અને તે અંબધમાં એક પત્ર પણ લખી મોકલ્યો. ગોસ્વામીજીનું આ વર્તન દેવેન્દ્રનાથ જગેરેને રૂચ્યું નહિ, અને તેથી તેમના વચ્ચે જરા અંતરાય પણ પડી ગયો. બ્રાહ્મસમાજમાં ખટરાગનું મંગળાચરણ અહીંથી શરૂ થયું. ત્યારે આ વાત દેવેન્દ્રનાથ પાસે નીકળી ત્યારે ગોસ્વામી એ માટે બહુ દિલગીર થયા, પરંતુ પોતાના નિશ્ચયમાંથી તો હમ્યાજ નહિ.

એક દિવસ ઠાકુર દેવેન્દ્રનાથે તેમને કહ્યું કે “તમને ત્યાં જવાનું કહેવામાં આવે ત્યાં તમારે જવું પડ્યું.” તેના જવાબમાં ગોસ્વામીજીએ જણાવ્યું કે “અંતર્યામીનો આદેશ થાય ત્યાં ગયા વગર જગતમાં બ્રાહ્મધર્મનો પ્રચાર થવાનો નથી, તેથી મને તો તે આદેશ પ્રમાણે પ્રચારકાર્ય કરવા દો. પ્રચાર જેવી જાણતમાં કૃપા કરીને સાંત્તારિક મોટાઈને વચમાં લાવશો નહિ.” આ સાંભળી દેવેન્દ્રનાથ શરમાઈ જઈને બોલ્યા કે “હવે હું ધરડો થમો છું, તેથી મારાથી બધેય ઠેકાણે પહોંચી શકાતું નથી. મારે જ્યાં

જવાની જરૂર પડે ત્યાં તમે જાઓ તો મને આનંદ થાય.” પછી વળી કહ્યું “ઠીક છે, જાઓ; અંતર્યામીના આદેશ પ્રમાણે સત્યધર્મનો પ્રચાર કરો, સર્વના હૃદયમાં પ્રજ્ઞાળીજનું વાવેતર કરો, પ્રભુ કૃપાથી તેનાં મીઠાં ફળ આવશે; પણ તે ફળની આપણે ચિંતા કરવાની જરૂર નથી, ફળદાતા તો લગવાન છે. પ્રભુ તમને સફળ ભૂત થાઓ!”*

આ તરફ વેદાંતવાગીશ મહાશય તથા ખેચારામ બાબુને પદબ્રષ્ટ કરવાથી અને તેમની જગ્યાએ નવબ્રુવાનીઆઓને નીમવાથી જૂના વિચારના પ્રાક્ષણધુઓ દેવેંદ્રનાથપર રીસે ભરાયા. એજ સમયે શ્રી કેશવચંદ્ર સેન તથા તેમના સાથીઓના પ્રયાસથી બે વર્ષાન્તર લાગ્યો થયાં. પ્રાક્ષણયુવકોના આ કાર્યથી દેવેંદ્રનાથના મનમાં ભયનો સંચાર થયો. પહેલેથીજ તેઓશ્રી રૂઢિચુસ્ત સ્વભાવના હતા. આથી આ સંસ્કારકાર્યથી યુવકવર્ગને અકબરો રાખવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. ચારે બાજુ ભારે હિલચાલ શરૂ થઈ ચૂકી હતી. કેશવબાબુ તેમજ ગોસ્વામીજીની સરદારી હેઠળ, પ્રાક્ષણયુવકો અદભ્ય ઉત્સાહથી તથા અસાધારણ ખંતથી પોતાની વિવેકબુદ્ધિ સૂઝાડે તેવાં કાર્યો કરતા ચાલ્યા.

આ વખતે કલકત્તામાં એક મોટો વંટોળીઓ ચઢી આવ્યો. પરિણામે મુશળધાર વરસાદ વરસ્યો. પાણીનું તો પૂર ચાલ્યું. રસ્તામાં છાતીપૂર પાણી ભરાઈ રહ્યાં. આથી ઘણાં ઘરો પડી ગયાં અને ઝાડો પણ મૂળીઆંસહિત ઉખડી ગયાં. જોતજોતામાં રાજમાર્ગો નદીઓ જેવા થઈ ગયા. કેટલાંય મુઠ્ઠાં તણાવા લાગ્યાં. માણસોના આર્તનાદથી મહાપ્રલયનું સૂચન થતું હતું, કોઈ કેઈના સામું જોતું નહોતું, સૌ પોતપોતાના બચાવમાં પડ્યા હતા. ઘોળે દિવસે મેઘલી રાત જેવો દેખાવ થઈ રહ્યો. ગોસ્વામીજી છાપરે ચઢી પ્રકૃતિદેવીની આ તાંડવસીલા નિહાળી રહ્યા હતાં. એટલામાં તેમને સાંભળ્યું કે, આજ તો બુધવાર-ઉપાસનાનો દિવસ છે; પણ કોની મગદુર છે કે આજ ધરની બહાર નીકળી ચકે! ઉપાસનાનો વખત જેમ જેમ નજીક આવવા લાગ્યો, તેમ તેમ ગોસ્વામીજી વધારે ને વધારે અધીરા થતા ગયા; પણ આવા ઉત્સાહમાં તેમને બહાર જવાની ધરનાં બધાં માણસોએ ના પાડી. સૌએ વાર્યા છતાં પણ ગોસ્વામીજીનો પ્રબળ ધર્માનુરાગ તેમને

હાર લઇ ગયો. ઉત્પાતને ગણકાર્યા વગર તેઓ કમ્બર કેસીને
હાર નીકળી પડયા; પણ હોલીડે સ્ટ્રીટમાં આઠમા ત્યાં તો પાણી
ખળાપૂર થયું. આગળ ચાલ્યા તો માથેડા ઉપર પાણી આઠ્યું,
પછી તો ગોસ્વામીજી વરીનેજ સમાજમંદિરમાં પહોંચ્યા. ત્યાં
જઈને જુએ છે તો ત્યાં કોઈ પણ હાજર નહોતું અને સમાજનું
મંદિર પણ પડું પડું થઈ રહ્યું હતું. પછી આચાર્ય દેવેન્દ્રનાથનો
મત લાવવા તેમણે એક કાગળ લખી મંદિરના નોકર ગાથે મોક-
લાવ્યો. આચાર્યશ્રીએ જવાબમાં જણાવ્યું કે “આજ તો પ્રકૃતિ-
દેવીનો જે સ્વીયજીવ્યાપાર ચાલી રહ્યો છે તેમાં પરમેશ્વરની સ્તીતા-
નાં દર્શન કરો.” આથી તેમને એકલાજ ઉપાસના કરવી પડી.
ઉપાસના કરીને ગોસ્વામીજી પાછા ફરતા હતા તેવામાં રસ્તામાં
ઘવળાણુનો ભેટો થયો. કેશવળાણુ પણ પાલખીમાં બેસી સમાજ
મંદિરમાં આવતા હતા. ગોસ્વામીજી પાછા વળ્યા અને બન્ને
માજમંદિરમાં ઉપાસના કરીને પાછા ફર્યા.

આ જળપ્રલય જેવા પ્રસંગમાં કલકત્તાની ઘણીયે સારી સારી
ભિરતો પણ સ્ત્રોંચલેગી થઈ હતી. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે સમાજ-
મંદિર જે હજમગી ગયું હતું તે પણ પડી ગયું, તેથી સમા-
જમંદિરનું કાર્ય મીદેવેન્દ્રનાથ કાકુરને જાંગલે ચાલવા લાગ્યું.
આ બંગલામાં બ્યારે પહેલે દિવસે ઉપાસના થઈ કરવામાં આવી
ત્યારે ગોસ્વામીજી વગેરે અન્યાન્ય શ્રાદ્ધાળુઓ આવીને જુએ છે
તો પહેલોના ઉપવીતધારી આચાર્ય વેદીપર ઉપાસના ચલાવી રહ્યા
છે. તેમને આ વાત અસહ્ય લાગવાથી ગોસ્વામીજીએ બહાર ચોક-
માં આવી આ જાળતનો સજ્જ વિરોધ ઉઠાવ્યો. પ્રથમનો અભ્યા-
સ પડી ગયેલો હોવાથી કેશવળાણુ પણ પહેલાં તો ઉપવીતધારી
આચાર્યની ઉપાસનાનાં એકાંક હતા, પરંતુ પાછળથી ગોસ્વામી-
જીની દલીલોથી આકર્ષાઈ તેઓ પણ તેમની સાથે બળ્યા અને
તેજ વખતે પ્રાદ્યુવકેએ ગોસ્વામીજીના આચાર્યપણા નીચે અન્ય
સ્થળે જઈને ઉપાસના ચલાવી

ઉપાસના માનસે મન થય પછાં ગોસ્વામીજી તથા મુધુરક
પ્રાદ્યુવકે ને દેવેન્દ્રનાથ વનેથી ઉપરે જાવનનને ખુડે સા માગ્યો,
પણ દેવેન્દ્રનાથે જે ઉત્તર આપ્યું તેથી કોઈને સને પ થયું નહિ
પ્રાદ્યુવકે એ મુધુરના નિવસ ખીલકે છે દિવસે ઉપાસના ચલા
વવાને માગે હયાં પણ દેવેન્દ્રનાથ તેના સમગ્ર થય નહિ આથી

પીધું નહોતું. તેમનાં ધર્મપત્ની ધ્રીમતી યોગમાયા દેવીએ પાતાના નજદોષ શ્રીયુત કિશોરીલાલ મંત્રને ત્યાંથી જાણેરે ઘોડુંક જમી પીધું હતું અને સાસુલજી તો પાણી પીને દહાડો કાઢ્યો હતો. સામીલ આ બધું જોઈ સાંભળીને પધારીમાં બઈ સૂઈ ગયા. વામાં શ્રીયુત યદુનાથ ચક્રવર્તી નામના એક બ્રાહ્મજંધુ તેમની સે ધર્મચર્યા કરવા આવી ચઢ્યા. તેમણે ગોસ્વામીજીનું કરમાડું મુખ જોઈ કહ્યું “ગોસાંઈલ ! આજ આપ કંઈ જમ્યા કયાં મતા નથી.” ગોસ્વામીજીએ જવાબ આપ્યો કે “રોજ તો ભજનપર ભરોસો રાખતો એટલે ખાવાનું મળી રહેતું, પણ આજ તાપર આધાર રાખ્યો તેનું આ પરિણામ છે.” આ વાત સાંભળી યદુનાથ બાબુએ પાટલૂનના ખિસ્સામાં હાથ નાખ્યો. પણ માત્ર હાથ પેસો નીકળ્યો; તેઓ તરત તે દોઢ પેસાના મંમરના લઈ આવ્યા અને ગોસ્વામીજી તેમજ માતાજી વગેરેને ખાવાની વિનંતિ કરી. ખીજે દિવસે યદુનાથ બાબુએ આ બધી વાત કાંતિ ગાબુને (એક બીજા બ્રાહ્મજંધુને) કહી, તેથી તેમણે ગોસ્વામીજીને ત્યાં અર્ધો રૂપિઓ ભાંડાવ્યો. આમાંથી સીધું-સામાંત લાવી સંધવામાં આવ્યું. એવામાં હોલીચહેરનિવાસી શ્રીયુત મહેંદ્રબાબુના સસરા તથા સાળા મહેમાન થઈને આવ્યા. મહેંદ્રબાબુના સસરાએ કહ્યું કે, મારો દીકરો આજ ત્રણ દહાડાથી બૂખ્યો છે, માટે તેને તરત જે કંઈ હોય તે જમાડો. તરતજ તેમને જમાડવામાં આવ્યા. બાકી જે રહ્યું તેમાંથી સાસુજી (મુક્તકેશી દેવી) તથા ધ્રીમતી યોગમાયા દેવી ઘોડું-ઘોડું જમ્યાં અને બાકીનું ગોસ્વામીજી માટે ઢાંકી રાખ્યું. ત્યાં તો ગોસ્વામીજી તથા મહેંદ્રબાબુ પણ ખાવી પહોંચ્યા. તે બન્નેએ જે કંઈ વધ્યું હતું તે ખાઈને જેમ તેમ કરીને દહાડો કાઢ્યો. ત્રીજે દિવસે સાસુજીનાં પૂજનાં પાત્ર વગેરે વેચીને સૌને જમાડ્યાં.”

(૨) ગોસ્વામીજીના દરિદ્ર સંસારસંજાંથી ઉદ્ધેષ કરતાં પ્રચારકજંધુ શ્રી. નર્ગેંદ્રનાથ ચંદ્રાપાધ્યાય જણાવે છે કે ‘હું’ તે વખતે કૃષ્ણનગરમાં રહેતો હતો. જ્યારે જ્યારે મારે કવ-કતા જવાનું થતું, ત્યારે બીજા કોઈ સગા-સ્નેહીને ત્યાં ન જતાં હું ગોસ્વામીજીને ઘેજી ઉતરતો. તેમની સાથે મારે એવી ગાઢ મિત્રતા હતી અને ગોસ્વામીજી પણ મને એટલા બધા આહવા હતા કે મને તેમને ત્યાંનો આદો બાગ પણ અમૃત જેવો સ્વાદિષ્ટ

લાગતો. એ વખતે એમની સ્થિતિ એવી નિર્ધન હતી કે તેમના લોજનમાં શાકનું તો નામજ નહોતું. થોડા ભાતનેજ વધારી નાખવામાં આવતો, તેથી શાકની જરૂર રહેતી નહિ. આ ખોરાક સૌ આનંદપૂર્વક જમતાં. કોઈ કોઈ વાર તો એટલા બધા મહેમાન આવતા કે ઉપરનો ચોરડો સ્ત્રીવર્ગ માટે રાખવામાં આવતો અને પુરુષો બધા નીચેના ચોરડામાં સૂતા-જેસતા. આ બધા મહેમાનો ઘણાજાણે વખત દેશવળાણુને ત્યાં સત્સંગ કરવામાં તથા ધર્મશાસ્ત્ર કરવામાં ગાળતા. દેશવળાણુ એ સૌને માટે મધપુડા જેવા હતા. તેમની પાસેથી જ્ઞાનવાર્તા સાંભળતાં કોઈને ઉઠવું ગમતું નહિ. આમ ને આમ સત્સંગ કરતાં કોઈ કોઈ વાર તો રાતના જે વખત વાણી જતા; ત્યારે પાછલી રાતે સૌ પાછાં ઘેર આવતાં. રોજ ભગવાન અપાવે ત્યારે સૌને ખાવા મળતું. કંઈ પણ સંગ્રહ તો હતોજ નહિ, એટલે જે કંઈ યદ્યદ્યએ આવી મળે તે સૌ જમી લેતાં. ઘરમાં સ્ત્રીઓ મોટી રાતસુધી રાહ જોઈ જોઈને સૂઈ જતી. ઘણી વાર રાત્રે વાણુ કરવાનું પણ મળતું નહિ. કોઈ દિવસ જો જાણ મળતો તો તેમાં અપટ્ટી મીઠું નાખી, અમૃતની પેટે સૌ વાણુ બહેનો તે મહાપ્રસાદ આરોગતાં.

રાત્રે વાણુના સાંસા પડતા, એટલુંજ નહિ પરંતુ ઘણી વાર તો દિવસે પણ ખાવાનું દેકાણું નહોતું. એક તો પોતેજ બૂખથી અકળાઈ મયા હોય તેમાં વળી દારિદ્ર્યપીડિત કુટુંબીજનો પોતા પેતાની કંધળી સંભળાવે એટલે તો પછી ગોસ્વામીજના દુઃખમાં બાંધીજ રહેતું નહિ. ઘણુંજ થોડા માણસો તેમની આ વિધિ બહુતા અને કોઈ કોઈ તો પોતા પાસે નહિ હોવાથી બીજાઓ તેમની કડીકત કડીને ચાર આડ આના નાખી લવતા. ઘણી વાર તો આંગણમાં ઉમેલી જાણનો શાકનરીકે ઉપયોગ થતો; એટલુંજ નહિ પરંતુ દેટલીક વાર તો આ જાણથીજ ચકલી કેવું પડતું.

આ પ્રસાદે ગોસ્વામીજને તથા તેમના કુટુંબપરિવારને દારિદ્ર્યદુઃખથી દેટલી વારથી રાત્રું પડતું હતું તે કદાચ કદાચ તેમ નહિ.

આખરે સુધી તે ચિરલી જન પ્રસાદ પડતો. નામકરણ ચિરલી જન દિવસે જતા હતા અને ઘણો દુઃખ. પણ એ દુઃખમાં અપેક્ષા એટલે કેટલું બધું કુટુંબ નવેલા કે તેમના અનુકૂળતા.

આખા બંગાળમાં અને ત્યારપછી અમુક સુદતમાં આખા ભારત-
વર્ષમાં ખ્રિસ્તી ધર્મનો દિગ્વિજય થવાનો સ્વપ્ન જોવા લાગ્યા;
પરંતુ તેમના હવાઈ કિટલા ઉડી ગયા. તેમના પ્રચારકાર્યની સામે
નવા બ્રાહ્મધર્મરૂપી મોટો પહાડ આડો આવ્યો. શિક્ષિત યુવકોનું
બ્રાહ્મધર્મપ્રત્યેનું આકર્ષણ જોઈ તેઓ જે ઘડી સ્તંભી ગયા.
આથી તેઓ આ નવા ધર્મને શી રીતે પાછો પાડવો તેનીજ સુક્તિ-
પ્રયુક્તિઓ યોજવા લાગ્યા. પછી વિદ્યાવતના આગેવાન પાઠરીઓની
પ્રચારકોને ન મોકલવા.

આ વખતે ગોસ્વામીજી, કેશવબાણુ તથા પ્રતાપચંદ્ર મળુમદાર
વગેરે પ્રચારકો પ્રચારકાર્ય માટે અદલાદલાઈ આવ્યા હતા.
વિદ્યાવતથી આવેલા પાઠરી સાહેબ પણ અંખાઈથી બારોબાર તેજ
દિવસે અદલાદલાઈ આવી પહોંચ્યા.

એક દિવસ ઉપાસના કરી રહ્યા પછી પ્રચારકો પોતપોતાના
કામમાં પરોવાયેલા હતા, ત્યારે તે પાઠરી સાહેબ તેમને મળવા માટે
આવ્યા. શ્રીમાન કેશવબાણુએ તેમને આદરસત્કાર આપી બોલાવ્યા
અને સન્માનપૂર્વક બેસાડ્યા. પછી તેમના આગમનનું કારણ
પૂછતાં તે પાઠરી સાહેબે જણાવ્યું કે, “એક નવીન ધર્મ ખ્રિસ્તી
ધર્મના પ્રચારમાં રખત કરે છે, તેની તપાસ કરવાને માટે વિદ્યાવ-
તથી અમે આવ્યો છું અને હાલ હું આપ લોકોની સાથે ધર્મસં-
બંધી ચર્ચા કરવા હવું છું.” વાતચીતના પ્રસંગ દરમિયાન પાઠ-
રી સાહેબ હોતું ધ્યાનપૂર્વક નિરીક્ષણ કરી રહ્યા હતા. ઘોરી વાર
રહ્યો તેમણે ગોસ્વામીજીને ઉદ્દેશીને પૂછ્યું કે “શાંતભાવે એક-
બિલે પદ્માસન વાગીને જેઓ ધ્યાન કરી રહ્યા છે તે મહાપુરુષ કોણ
છે?” કેશવબાણુને જવાબ આપ્યો કે “એ વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામી
છે.” પછી વળી પાઠરી સાહેબ ગોસ્વામી કે “મને તો ખબર છે અને
વિશ્વાસ પણ છે કે, લગવાન હંસુખિન્ન સિવાય આ પૃથ્વીમાં માનવ-
જાતનો ખીજો કોઈ પણ તારણદાર નથી. માનવીઓનાં બધાં પાપ
વહેતી લે એવો ખીજો કોઈ મહાપુરુષ થયો છે? આ બધી વાત-
નો ખુલાસો મેળવવા હું આપનો પાસે આવ્યો છું. તમારામાંથી જે
મહાપુરુષ હશે પણ ધ્યાનમાંથી-ઉપાસનામાંથી-લાગ્યા નથી
અને જેમનું નામ આપે વિજયકૃષ્ણ હોય તે મહાપુરુષ સાથે હું
વાતચીત કરવા હવું છું. તેઓ જો દૃષ્ટ કરી અહીંનાં ટેબલ
પર ૫

પાસેની ગુરશીપર આવી જોસે તો હું બહુ આભારી થઈશ. હું અત્રે જ છું તેથી મને જોમની પેઠે જોસવાનો અભ્યાસ નથી, તેમ મને તેમના ધ્યાનમાં ભાગ પાડવાનું પણ ઠીક લાગતું નથી.”

આ પ્રમાણે વાતચીત ચાલી રહી હતી, એટલામાં ગોસ્વામીજી પણ ધ્યાનમાંથી જાગવા લાગ્યા હતા. પહેલાં તેમનાં નયનો ઉઘડ્યાં. ધીરે ધીરે શરીર પણ જાગત થવા લાગ્યું અને ત્યારપછી ઉપાસનાની પૂર્ણાહુતિસમયના શાંતિવાચક શબ્દો “હ્રિં ॐ શાંતિઃ શાંતિઃ શાંતિઃ ॥ ” નું ઉચ્ચારણ કરી ગોસ્વામીજી આસન ઉપરથી ઉઠ્યા. ત્યારે શ્રીમાન દેશવળાણુએ તેમને પાદરી સાહેબનો વિચાર કહી સંભળાવ્યો. ગોસ્વામીજીએ જ્યારે જાણ્યું કે, સાહેબ બંગાળી ભાષા પણ જાણે છે, ત્યારે તેમણે બંગાળીમાં વાતચીત શરૂ કરી. ગોસ્વામીજીએ જણાવ્યું કે “સાહેબ ! આપે તો અનેક સ્થળે ધર્મનો પ્રચાર કર્યો છે અને શાસોનો પણ સારો અભ્યાસ કર્યો છે. હવે આપ ભારતવર્ષમાં ધર્મપ્રચાર કરવા પધાર્યા છો. ઠીક છે, એ તો બહુ સારી વાત; તો હવે કૃપા કરીને મારા કેટલાક પ્રશ્નોનો ઉત્તર આપો:—(૧) ધર્મ એટલે શું ? (૨) ધર્મનું મૂળ ક્યાં છે ? (૩) આત્મા કેને કહેવાય અને તેનું સ્વરૂપ કેવું છે ? (૪) સત્ય શી વસ્તુ છે અને સત્ય શાને કહેવાય ? (૫) માયા શી વસ્તુ છે અને તેનું સ્વરૂપ કેવું છે ? (૬) અસત્ય કેને કહેવાય અને પાપ કેને કહેવાય ?” ઉદારચિત્ત વિચક્ષણ પાદરીસાહેબ તો આ ગંભીર પ્રશ્નમાળા સાંભળીને સ્તબ્ધજ થઈ ગયા, અને થોડી વારસુધી તો મુંગાજ બેસી રહ્યા. પછી ધીરે ધીરે કહ્યું કે “મહાશય ! આવા પ્રશ્નો તો મને કોઈએ પૂછ્યા પણ નથી, તેમ મારા અંતરમાં પણ ઉઠ્યા નથી. માત્ર ઇસુખ્રિસ્ત અને બાઇબલ એ બે સિવાય ધર્મસંબંધમાં હું બીજું કંઈ પણ જાણતો નથી.” પછી દેશવળાણુએ સાહેબને કહ્યું કે “સાહેબ ! સાંભળો, આ દેશનું નામ ભારતવર્ષ છે. ધર્મ કે સંસ્કૃતિ જે કહો તેનો પ્રચાર પહેલાં આ દેશમાંથીજ સર્વત્ર થયેલો છે. પહેલાં ગ્રીસમાં ભારતવર્ષની સંસ્કૃતિનો પ્રવેશ કર્યો અને ત્યાંથી આખા યુરોપમાં તેનો પ્રચાર થયો. જે ખંડમાં આ ભારતવર્ષ આવેલો છે તે ખંડનું નામ એશિયા છે. આ એશિયાખંડના ઉત્તર-પશ્ચિમ ભાગના એક નાના ગામડામાં આપના ઇસુખ્રિસ્તનો જન્મ થયો હતો. તમારા કરતાં તો અમે ઇસુખ્રિસ્તને વધારે સારી રીતે જાણીએ છીએ. અમે પણ તેમને એક

મહાપુરુષ માનીએ છીએ, પણ તે કંઈ અમારા ઇશ્વર નથી. ઇશ્વર તો એક ભગવાનજ છે. કે જે ઇસુખ્રિસ્તના પણ પિતા ઠહેવાય છે; પરમેશ્વર એકજ છે, તે અચ્યુત છે. આ જે આપણે બધા છીએ તે બધા તે એકજ અદ્વિતીય પરમ પિતા-પરમેશ્વરનો પરિવાર છીએ. હવે જો આપ ભારતવર્ષમાં ખ્રિસ્તી ધર્મનો પ્રચાર કરવા માગતા હો તો પહેલાં તો આપ સીધા ઇગર્દઠ બન્યો અને ત્યાં જઈ અમારા પ્રધોના ઉત્તર મેળવો, પછી અહીં આવવાનો વિચાર કરજો." આટલી વાતચીત થયા પછી પાદરી સાહેબ વધારે વાણીવિલાસ કર્યા વગરજ વિલાયત સિધાવી ગયા.

ત્યારપછી ગોસ્વામીજી આશ્વધર્મનો પ્રચાર કરવા પંબળ તરફ ગયા. સાંભળ્યું છે કે, તેઓ ત્યાં રહ્યા તે દરમિયાન એક દિવસ અચાનક તેમને ચિત્તશ્વમ જેવું થઈ ચલ્યાં હતાં. સ્વચ્છ સફેદ સ્ફટિકમણિની પાસે જે વખતે લાલ, લીલો વગેરે જે કોઈ પદાર્થ રાખવામાં આવે ત્યારે તેમાં આબેહુલ તેવુંજ પ્રતિબિંબ પડે છે; તેમ ગોસ્વામીજીને પણ આ જે મનોવિકાર થઈ આવ્યો તેવું પણ કોઈ તેવુંજ કારણ હોવું જોઈએ; નહિં તો આવા પવિત્રાત્માના હૃદયમાં કંઈ નાની મુની ગાળતથી આવો ફેરફાર થાય નહિ. ગમે તેમ હોય, પરંતુ એક રાત્રે ત્યારે ગોસ્વામી પ્રભુ આત્મચિંતન કરતા હતા, ત્યારે તેમને એ બાળત સાંભરી આવી અને મનમાં બારે પરિતાપ થવા લાગ્યો. પહેલાં તો તેમણે શાંતિ મેળવવા માટે પોતાની તે વખતની માનસિક પરિસ્થિતિને મળતું એક ભજન રચી કાઢ્યું અને તે ભજન ઘણી વારમુધી બાવણીના હૃદયે, ગદગદ કંઠે અને અશ્રુભીની આંખે ગાયા કર્યું. એ ભજનનો ભાવ નીચે પ્રમાણે હતો—

‘મારું મન મંદા કાઢવ જેવું મલિન છે એવી સ્થિતિમાં જો નાથ ! તમને હું કેવી રીતે બોલાવી શકું ? મોટા દાવાનળમાં એક તણખલાનો શો હિસાબ ? હે પ્રભુ ! તમે પુણ્યતેજથી ઝળહળતા દાવાનળ જેવા છો; અને હું તણખલા જેવો અધમ પાપી તમારું પૂજન પણ કેવી રીતે કરી શકું ? સાંભળ્યું છે કે તમારા નામ-દીર્ઘનથી મહાપાપીઓ પણ તરી ગયા છે, પણ તમારું નામસ્મરણ કરતાં આજે મારું હૃદય ઘટ્ટે છે કેમ ? મને તો પાપને પંથેજ ચાલવાની ટેવ પડી ગયેલી છે. હે નાથ ! હું આપના પુણ્યમાર્ગનો

* ‘સાધુ શ્રીધર ઘોષ’ની ડાવરીમાંથી ઉદ્દત

५२ महात्मा विजयकृष्णगोस्वामी-प्रकरण पांचमं

આશ્રય શી રીતે લઉં ? ઓ દીનદયાળ ! આપનાજ બળથી મેં
અધમ પાપીને તારી શરો તેમ હો તો મારા વાળ પકડીને પસાણે
પણ આપના ચરણકમળમાં લઉં આશ્રય આપો.”

આ લગ્ન ઘણી વાર ગાયું તોપણ કંઈ મનોભાવ બદલાય નહિ, તેથી ગોસ્વામીજી આપઘાત કરવાનો સંકલ્પ કરી, થોડે રાત્રે ચાલી નદીને કિનારે આવ્યા અને ગળામાં પથ્થરની ગાંસડી બાંધી જેવા નદીમાં પડવા બચ છે તેવાજ તેમને પાછળથી એક ફરીરે જાણી રાખ્યા, અને કહ્યું કે “બરમા! કંઈ આપઘાત કર્યાથી પાપ-પ્રવૃત્તિનો નાશ થતો નથી. ધીરજ રાખ, ખુદા તારું ભક્ષ કરશે. ત્યારે ખુદાની રહેમ-નગર થશે ત્યારે તને બખર પણ નહિ પડે કે તારૂં પાપ કયાં ચાડ્યું ગયું? પણ તેને હજી સમય સામગ્રી ખુદાએ બધી બાળતોનો વળત નક્કી કરી રાખેલો છે. જે કામે જે બનવાનું હોય છે તે બન્યાજ કરે છે. હવામાં ધૂળ ઉટે છે તે પણ તેની ઇચ્છાથીજ ઉટે છે; માટે ગભરાઓ નહિ. જાઓ, આ ખસકમાં ખુદાનો ખેલ જુઓ!” ગોસ્વામીજી તો આ ફરીરને એટલે ઘણાજ આશ્ચર્ય પામ્યા અને તેમણે તે ફરીરને ‘પૂછ્યું’ કે “શાંઈ બાવા! આપને આ વાતની ખબર શી રીતે પડી?” ફરીરે કહ્યું કે “હું” ધ્યાન-લગ્ન કરતા હતા એવામાં દૈવી વાણી સાંભળાઈ કે ‘એક પરિણામ આપઘાત કરવા તૈયાર થયા છે. જાઓ, તેને તરત પકડો કરો.’” ત્યારે ગોસ્વામીજીએ ફરીથી કહ્યું કે “જુઓ, મારું મન બહુ મેંડું છે, આપું અપવિત્ર યવન માણવામાં કામ શું?” ફરીરે હસીને જવાબ આપ્યો કે “ત્યારે એવા મેલા મન કાંઈ પવિત્રમાં જવાથી પણ કામ શો? ખુદાની બંદગી કરો, એજ તમને પવિત્ર કરશે. પવિત્ર થઈને મનુષ્યોની સાથે છે. તમે પેલાને પકડી માનો છો તે કોક છે, પણ તમે કેવા પાક પુરુષ છો. તે તમે માણવાથી થોડો વખત તમની સાથેના આગળ ચલાવો, એટલે તમે કેલું અને કેવા છો, એવનને કંઈજ પડે નહીં સંકેતે દેવ તમે જુઓ અને તમને સમજાવે જાણનાર કૃપા જગદેશ્વરે.”

ગયા. આ વાત બન્યા પછી ઘણે વખતે ગોસ્વામીજીને તે કુદીરનો કુદીવાર હરિદ્વારમાં બેઠો ધયો હતો. યોગમાર્ગનો અભ્યાસ કરવાથી, આ વખતે ગોસ્વામીજીએ આધ્યાત્મિક જીવનમાં સારી પ્રગતિ કરેલી હતી. કુદીરસાહેબ પણ ગોસ્વામીજીના ચહેરામાં ખુદાઈ નર જોઈને ખુશી થયા અને કહ્યું કે “ભુઓ, હવે તમે દેવી અપૂર્વ અને આનંદદાયી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી છે ! તે વખતે જો આપણા કયો હોત તો આવી મજા આવત !.... વગેરે.”†

ત્યાંથી ગોસ્વામીજી શીખ સંપ્રદાયના મુખ્ય યાત્રાસ્થાન સુવર્ણમંદિરનાં દર્શન કરવા અમૃતસર ગયા, ત્યારે તેમણે સાંભળ્યું કે, એક વખત શુરુનાનકદેવને તરસ લાગી, એટલે તેઓ એક સૂકા સરોવર પાસે ગયા અને પાણી માગ્યું. પ્રભુ કૃપાથી તે સરોવરમાં ખીવાલાયક પાણીનો ઝરો ફૂટી નીકળ્યો. ત્યારથી તે સરોવરનું નામ ‘અમૃતસાગર’ કહેવાય છે. શીખ સંપ્રદાયના ચોથા શુરુ સમઠાસજી એ ઇ. સ. ૧૫૭૪ માં ‘અમૃતસર’ને ખોદાવી મોટું કરાવ્યું અને તેની વચમાં એક સુંદર મંદિર બાંધાવ્યું. આ મંદિરને શીખલોકો ‘શુરુદરબાર’ અથવા ‘દરબાર સાહેબ’ કહે છે. કાળના પ્રભાવે આ મંદિરનો કબજો મોટો વખત અકાશના લોકોના હાથમાં આવ્યો, તેઓએ મંદિરને ભાગી ખંડેર કરી મૂક્યું હતું. પછી એક ઇ. સ. ૧૮૦૨ માં મહારાજા રણજિતસિંહે અમૃતસરનો કબજો લીધો, ત્યારે તેમણે તે મંદિરને નવેસરથી સમરાવ્યું અને તેના ઉપર સોનાનાં પતરાં મઢાવ્યાં. ત્યારથી તે સુવર્ણમંદિર કહેવાય છે.

આ અમૃતસર જાંબાઈ-પહોળાઈમાં સમચોરસ છે. તેને ચારે બાજુએ શ્વેત પથ્થરથી બાંધવામાં આવ્યું છે. આથી સરોવરની મધ્યમાં સુવર્ણમંદિર બહુજ શોભાયમાન દેખાય છે. મંદિરમાં જવા માટે એક સંગેમરમરનો પૂલ બાંધેલો છે. મંદિર પણ સંગેમરમરથીજ બાંધેલું છે. મંદિરમાં દેટલાક વિભાગ પાડેલા છે. તેમાં મુખ્ય વિભાગમાં શુરુ નાનકદેવ, શુરુ ગોવિંદસાહેબ વગેરે શીખ શુરુઓના ઉપદેશ ગ્રંથો એટલે કે ‘ગ્રંથસાહેબ’ની સ્થાપના કરવામાં આવી છે. હવેયાં તેની ઘણા આદરપૂર્વક પૂજા થાય છે. આ સિવાય અહીં ઠાંઈ દેવદેવીની પ્રતિમા નથી.

આ મંદિરમાં આઠે પહોર ધર્મધ્યાન થતું જોઈ ગોસ્વામીજીને બહુ આનંદ થયો. ઘણે ભાગે આખો દિવસ મંદિરમાં પાક, પૂલ,

† ગોસ્વામીજી પાસેથી સાંભળેલું.

કીર્તન, ભજન, લોગ તેમજ આરતિ વગેરે વિધિસહિત થયા કરતું હતું. માત્ર ચાર ઘડી રાત રહે ત્યારથી તે સૂર્યોદય થતાંમુધીજ શાંતિ રહેતી; પરંતુ ત્યારે પણ ઘણા શીખ ભકતો ધ્યાન-ભજન કરતા જોવામાં આવતા. એ નિયમ હજી પણ એ પ્રમાણેજ ચાલ્યો આવે છે. ગોસ્વામીજીના હૃદયમાં ‘અમૃતસર’ ની જોવી સુંદર છાપ પડી હતી કે જ્યારે પણ પ્રસંગ આવે ત્યારે તેઓ ગુરુદરબારની વાતો બહુ આનંદપૂર્વક કહેતા હતા.

થોડો વખત ગોસ્વામીજી પંજાબમાં રહી, ત્યાંથી પ્રાદ્યધર્મપ્રચારાર્થે, મથુરાં થઈ વૃંદાવન આવ્યા. ત્યાં એક દિવસ પ્રાદ્યધર્મસંબંધી ભાષણ આપતાં ગોસ્વામીજી ભગવાનની ગોપલીલાનું વર્ણન કરવા લાગ્યા. આ વાત કેટલાક પ્રાદ્યધર્મજ્ઞોને ઠીક લાગી નહિ. ભાષણ સમાપ્ત કરી ગોસ્વામીજી જ્યારે જોસી ગયા ત્યારે એક પ્રાદ્યધર્મજ્ઞે પૂછ્યું કે “પ્રાદ્યધર્મસંબંધી વિવેચનમાં તમે આ બધું શું ભરડી માર્યું?” ગોસ્વામીજીએ જવાબ આપ્યો કે “સ્થાનનો પણ મહિમા છે. હું ઇરાદાપૂર્વક પણ બોલ્યો નથી, તેમ કલ્પના કરીને પણ કહ્યું નથી; પણ મને જે નજરે જોતો હોઈ તેની પેઠે દેખાયું તેજ કહ્યું છે.” આગળ ઉપર જ્યારે ગોસ્વામીજીને ભાવસમાધિ થઈ જતી ત્યારે પ્રાદ્યસમાજના ઉપાસનામંદિરમાં પણ તેમનાથી આવું કેટલુંક આપોઆપ બોલાઈ જતું. પછી તો આવું બહુ વાર થાનવા લાગ્યું. કેટલીક વાર જ્યારે તેમના અંતઃકરણમાં દિવ્ય આવિર્ભાવ થતો ત્યારે તે દિવ્ય સ્વરૂપનું વર્ણન કરતાં કરતાં છેવટે ‘મા’ ‘મા’ એવા શબ્દો બોલી તેઓ આકુળવ્યાકુળ પણ થઈ જતા; સામાન્ય ઉપાસકવર્ગને તેમની આ સમયની સ્થિતિનો ખ્યાલ પણ આવતો નહિ અને સૌ પોતપોતાની યોગ્યતા પ્રમાણે કલ્પના કરતા.*

શ્રીવૃંદાવનથી ગોસ્વામીજી પ્રચારાર્થે પાછા મથુરાં થઈ આગ્રા આવ્યા. અહીં રહ્યા ત્યારે તેમને એક અદ્ભુત સ્વપ્ન દેખાયું હતું. ગોસ્વામીજીએ પોતાના ‘ધર્મતત્ત્વ’ નામે ગ્રંથમાં આ સ્વપ્નવૃત્તાંત આપ્યું છે તે અત્રે આપીએ છીએ:—“એક દિવસ હું તાજમહાલ જોવા ગયો. તે રાત્રે મને સ્વપ્ન આવ્યું. તેમાં હું તાજમહાલના ઉદ્યાનમાં ઉભો હતો. એટલામાં તો ઉદ્યાનનાં બધાં વૃક્ષો સુંદર સ્ત્રીઓરૂપે દેખાયાં. તે બધી સ્ત્રીઓ મારી પાસે આવી. તેમનું

* રામસાહેબ વિદ્યુજ્જ્વાલ મન્નુમદારે આપેલાં વિવરણ ઉપરથી.

સ્વર્ગ રૂપકાવચ્ચ ભેષ મને લાગ્યું કે આ તે દેવકન્યાઓ છે
: કું ? યોડી વાર પછી તે સ્ત્રીઓએ મને પૂછ્યું કે 'તું આ
પવિત્ર સ્થાનમાં કેમ આવ્યો છે ?' પછી મેં જોયું કે, આ સ્ત્રીઓ
પ્રીતિમાં વૃક્ષ ધઈ જતી તો ધડીકમાં સ્ત્રીઓ જની જતી ! હું
તો તેમના આ વેશપલટાથી દિગ્મૂઢ જેવો થઈ ગયો અને યોડી
વાર તો તેમને વૃષ્ણાપ ભેષજ રહ્યો. પછી મેં ધીરે રહીને કહ્યું કે
'મને આપની પાસેથી ઉપદેશ સાંભળવાની ઇચ્છા છે. કૃપા કરીને
કહો કે ઇશ્વરનું સર્વવ્યાપીપણું શી રીતે સમજી શકાય ?
તેઓએ કહ્યું કે 'શુભરૂપે દુષ્ટશુધી ઇશ્વરની બાળતમાં અજ્ઞાન છે ?
જે દયાળુ પ્રભુના રાજ્યમાં આપણે રહીએ છીએ તથા જેમની
સત્તાદેહિવદેજ આપણે ત્યાં સુધી પહોંચીએ છીએ, તે પ્રભુની
સર્વવ્યાપકતાવિષે હવે તમને શંકા રહે છે ?' તેમનો આવો ઉત્તર
સાંભળી હું તો સરમનો માર્યો નીચું જ ભેષ રહ્યો. પછી મેં કહ્યું
'હું તો એક મૂર્ખ અને પામર પ્રાણી છું, તમે મને ઉપદેશ આપી
કૃપા કરો.' પછી તેઓ પ્રસન્ન થઈને બોલી કે 'અમારા જેવી
પરીઓ ક્યાંય હોઈ છે ?' મેં જવાબ આપ્યો 'ના, સ્વપ્નમાં પણ
નથી હોઈ.' તેમણે કહ્યું 'માત્ર પરમાત્માએજ અમને આપું અજ્ઞ-
બુદ્ધ રૂપ આપેલું છે. તે પ્રભુ અમારામાં વિવસી રહ્યો છે, તે પ્રભુ-
નું જ દિવ્ય રૂપકાવચ્ચ અમારા ચરીરમાં પ્રકાશી રહ્યું છે, એમનાજ
જ્ઞાનથી અમે મુદર જાણ્યા છીએ અને જ્ઞાને મુદર દેખાઈએ
છીએ. તેમની કૃપાવિષય કોઈ પણ જ્ઞાનને પામી શકતું નથી.
આ વાતનો મૂઠ અર્થ તમે અમલ શકો, તો પછી તમને પરમેશ્વ-
રના જેવું જ્ઞાન જીએ ક્યાંય દેખાશે નહિ.' આટલું કહી તેઓએ
મારું પશુવૃક્ષ રૂપ પાલવ કરી લીધું. પછી બીજી વાર જોડે છું તો
કેટલાક વૃક્ષો ટંકેતા હતા કે 'તે પરમ શ્રેષ્ઠસ્થાન અને પરમ મુદર
પરમાત્મા આપણના પણ વ્યાપી રહ્યા છે એટલેજ આપણે પ્રાણ-
વાન-જીવવાન છીએ.' આટલું કહેતા કહેતાનાં કોઈ કોઈ ચોટા
વૃક્ષરૂપે જની ગયા. પછાં હું પણ લગી ઉડ્યો. આ સ્વપ્નથી મને
મોઢો ટાક થયો. પહેલાં જે મને સ્વપ્ન જેવું લાગતું તે હવે પર-
માત્માથી લાગુ પડે છે "

આ.શ.થી મેલવામાં છે ઉપજો. ૩.૧૫૨૨ જાહેર સ્થળે પ્રદર્શ-
નમાં મુકર કરતા કરતા પછાં કેટલા આજ્ઞા

૮ ૮ ૧૮૧૩ ની આખરમાં મેલવામાં છે હાલ મુજબ.

ખંગાળામાં તેઓ પહેલવહેલાજ ગ્રાહ્યધર્મનો પ્રચાર કરવા આવ્યા હતા. તેમણે ત્યાં ગયા પછી કેટલાંક જાહેર ભાષણો આપ્યાં. આ ભાષણો સાંભળી ઘણા કેળવાયેલા લોકોને ગ્રાહ્યધર્મ પર શ્રદ્ધા બેઠી. x x x તે વખતે અને ત્યારપછી પણ તેમણે ઢાકા, મૈમ-નસિંગ, કુમિદ્વા વગેરે સ્થાને ફરીને ગ્રાહ્યધર્મ સંબંધી જે પ્રયત્ન આંદોલન કર્યું હતું તેથી પૂર્વખંગાળને ઘણાજ લાભ થયો હતો.*

આ વખતે ગોસ્વામીજીને આચાર્ય કેશવચંદ્રે કલકત્તાથી પ્રચારકાર્ય સંબંધી જે પત્ર લખ્યો હતો તે અહીં અક્ષરશઃ આપીએ છીએ.

જય જગદીશ

પ્રેમપૂર્વક ઘણા ઘણા નમસ્કાર !

જય, જય, વિજયનો જય થાઓ ! તમે જે વિજયપતાકા ફરફરાવી રહ્યા છો તે અહીંથી પણ દેખાય છે. તમારા પ્રયત્ન ઉત્સાહના તરંગો અહીં સુધી આવી મને પણ હલમલાવી મૂકે છે તમારા વિશુદ્ધ હૃદયમાં ઇશ્વરની જે ભવતી-જગતી જ્યોત પ્રકાશ રહી છે તેના ઝળહળતા તેજથી વહેમો અને કુસંસ્કારો ભસ્મી ભૂત થઈ જશે તેમાં આશ્ચર્ય શું ? તમને ફરી એક વાર “જય” કહું છું; ગ્રાહ્યધર્મનો મહિમા આજપર્યંત સત્યપરાયણ પ્રચારક વિના ઢંકાયલોજ પડી રહ્યો હતો, તે મહિમા આજ આપના જેવા પ્રચારકદ્વારા ફેલાઈ રહ્યો છે; એટલે હવે મારે કંઈ ચિંતા કરવાનું રહ્યું નથી. એક ઇશ્વરજ આપણો પ્રભુ-નિયામક છે ઉંચે સ્વરે તેનુંજ નામસંકીર્તન કરો. વૈરાગ્યવાન થઈને સંસારને સ્વાધીન કરો, પ્રયત્ન ઉત્સાહથી-આંદોલનથી સૌને અજ્ઞાન નિદ્રામાંથી જાગૃત કરો. પ્રેમસૂત્રથી સૌને વશ કરો અને દેશ દેશાંતરમાં આપણા ગ્રાહ્ય-રાજ્યને ફેલાવો, તેનો વિસ્તાર કરો તેમજ આપની સાથેના દરિદ્ર બંધુઓને શહેનશાહ કરતાં પણ વધારે સુખી અને સમૃદ્ધ કરો. હું તો તમારા તરફથી ઘણી ઘણી આશાઓ રાખું છું. જેમ જેમ તમે વિશેષ પ્રચાર કરતા જશો તેમ તેમ આપણું આશ્ચર્ય તથા સૌભાગ્ય વધતું જશે.

ઠીક છે ભાઈ ! પણ હવે એક વાત પૂછી લઉં. તમે આ સ્વાર્થી કેમ છો ? તમે એકલા એકલાજ બધો આનંદ ભોગવ કરશો ? ‘ઢાકા’ની ખાણમાં જે અમૂલ્ય રત્નો ઢંકાયેલાં હતાં

* ‘ઢાકા’ આલસમાજના સંદિગ્ધ વિવરણમાંથી ઉદ્ધૃત.

પદમાં શું તમેજ લઈ લેશો? મને તો એક વાર પણ જોવાવશો નહિ કે શું? હું તો કંઠાળની પેઠે અહીં પડ્યો રહ્યો છું. તમારા ઉત્સવમાં મારો ભાગ નહિ રાખો કે શું? મને ઢાકા આવવાનું નિમંત્રણ શું નહિજ મોકલો? તમે જ્યાંસુધી રબ ન આપો ત્યાં સુધી મારાથી આવી શકાય પણ નહિ થતિ.

કલકત્તા, મૌનુતલા } અભિનવદત્ત અંબુ
ચક્ર-૧૭૮૬ માસ તિ. ૨૪ } શ્રી કેશવચંદ્ર ગોસ્વામી

આ પ્રમાણે પૂર્વજગાળામાં વિજય-પતાકા ઉડાવી થોડો વખત વિશ્રાંતિ લેવા ગોસ્વામીજી શાંતિપુર આવ્યા. અહીં થોડો ત રહીને બંગ. સં. ૧૨૭૨ના આશ્વિન માસમાં ગોસ્વામી-પાછા કલકત્તા આવ્યા, અને વળી પાછા ત્યાંથી આચાર્ય પ્રથમ અને માધુ અધ્યક્ષતાએ સાથે લઈ કાર્તિકની ૧૯મી થિએ પ્રચારકાર્ય માટે ઢાકા આવ્યા. તેમનું સ્વાગત કરવા ટિ ઢાકાનિવાસી પ્રાદેશીઓ, ખૂબ આતુરતાપૂર્વક બુડીગંગાને કે રાહ લેતા ઉભા હતા. તેઓ પધાર્યા ત્યારે તેમના દર્શનથી કાનિવાસીઓના આનંદનો પાર ન રહ્યો.

પછી ગોસ્વામીજી પ્રચારકાર્ય માટે ઢાકાથી બારિસાલ આવ્યા. તે ત્યાં પંદર દિવસ સુધી 'પ્રાદેશી' શું છે? 'ઉપાસનાજ મન્યું જવન છે', 'મૃત્યુ પછી શું?', 'આત્મદષ્ટિ', 'પ્રાદેશીઓનું તંબુ' વગેરે બૃહદા બૃહદા વિષયોપર બૃહદાં બૃહદાં ભાષણો આપ્યાં. મનની ખરા હૃદયની ભાવભીની ઉપાસનાથી તેમજ જોજસ્વી રાણીથી આકર્ષાઈ રાજરોજ એકરો માણસો ઉપાસનામંદિરમાં આવતાં એ બધી વાત સાચી; પરંતુ બારિસાલવાસીઓનું નૈતિક વર્તન બહુજ હલકા પ્રકારનું જોઈને ગોસ્વામીજી જેવા નિમંજ બક્ષાને બચકર આપાત લાગે એ સ્વાભાવિક હતું. લોકોની નૈતિક અધમતાનો વિચાર આવતાં એક રાત્રે તો ગોસ્વામીજી બાળકની પેઠે દુસકાં ભરી બરીને રજ્યા, એટલાથીજે જ્યારે તેમને શાંતિ ન થઈ અને આંતરવેદના હલકાપરાંત વધી ગઈ ત્યારે તેઓ નદીએ આપઘાત કરવા ચાલ્યા. પણ નદીએ પહોંચતાંજ આકાશવાણી સંભળાઈ કે "આપઘાત કર્યો નહિ, કાળે કરીને બધું ઠીક થઈ રહેશે." અચાનકે આવી આકાશવાણી સાંભળી ગોસ્વામીજી આયુ' બચકર સાહસ કરતા અટકી ગયા.

બારિસાલથી ગોસ્વામીજી તોઆજવી ગયા. તેમના આવવાથી

ત્યાંના ગ્રાહણંધુઓનો ઉત્સાહ ઘણો વધ્યો. જેઓ પહેલાં સમાજના લાયથી ગ્રાહસમાજમાં આવતાં અચકાતા હતા, પણ હવે ગોસ્વામીજીના જવલંત ઉત્સાહથી તેમજ ભીલરપૂર ઉપદેશથી આકર્ષાઈ, સમાજમંદિરમાં આવવા લાગ્યા. નોઆળલીથી ગોસ્વામીજી ચતુર્થામ આવ્યા. અહીં ‘ધર્મજ મનુધ્યનું જીવન છે’, ‘ઉપાસના’, ‘ઈશ્વરસાક્ષાત્કાર’ ‘મૃત્યુ પછી શું?’ વગેરે વિષયોપર લાપણો આપ્યાં. તેમના સ્પર્શી ઉપદેશથી તેમજ લાવપૂર્ણ ઉપાસનાથી ત્યાંના લોકો ધર્મોત્સાહ વૃદ્ધિ પામ્યો. ચતુર્થામ આવતાં રસ્તામાં તેમણે પહાડ, રઘુનંદનનો પહાડ અને ચંદ્રનાથ પર્વત વગેરે પવિત્ર નાં દર્શન કર્યાં. ચંદ્રનાથ પર્વતપર ગુરુધ્વનિકુંડ, સૂર્યકુંડ, જ્ઞાપ્ય કુંડ, સીતાકુંડ અને સહસ્રધારા વગેરે પવિત્ર કુંડો તે પર્વતનું અદ્ભુત નૈસર્ગિક સૌંદર્ય જોઈને તેઓ બહુ જ થયા. તેમને અહીં એક અદ્ભુત સ્વપ્ન દેખાયું હતું. આ સ્વપ્ન તપણુ ગોસ્વામીજીએ કરેલા વિવરણમાંથી અને રઘુ કરીએ છીએ.

“ઘણા વખત પહેલાં એક વાર પગરસ્તે ચતુર્થામ ગયો હતો ત્યાં રહ્યો તે દરમિયાન એક અમત્કારી ઘટના બની. આખા કિલ્લા થાકથી લોથપોથ થઈને હું પર્વતપર સીતાકુંડની પાસે જ રહ્યો. બહુ થાકથી સૂતાવેંતજ ગાઢ નિદ્રા આવી ગઈ. થોડી વાર એક સ્વપ્ન આવ્યું તેમાં મને જણાયું કે, તારામંડળ સાથેનું આ જ નક્ષત્રમંડળ તેમજ સમસ્ત ગ્રહાંડ મારી સમક્ષ બહુ વેગથી ફરે લાગ્યું. તે બધાની પાછળ મને એક વિરાટપુરુષનાં દર્શન થયું. આ દૃશ્ય હું બહુ વાર જોઈ શક્યો નહિ. મેં તે પુરુષને પૂછ્યું ‘આપ કોણ છો? કૃપા કરીને જરા ઓળખાણ આપો.’ તેમને જવાબ આપ્યો કે ‘હું પુરુષ છું અને આ બધું જે દેખાય છે તે પ્રકૃતિ છે.’ પ્રાચીન શાસ્ત્રોમાં પુરુષ-પ્રકૃતિસંબંધી બહુયે વર્ણન હતું તેમનાં આજ પ્રત્યક્ષ દર્શન થયાં; એથી તેમના સંબંધી કે લીક હકીકત સમજાઈ અને મારી અંજવણોનો નિકાલ આવી ગયો. ઈશ્વર અને પુરુષ-પ્રકૃતિ વચ્ચે કેવો સંબંધ છે તેની આજે ખબર પડી. એ પરમ પુરુષનીજ સત્તા સર્વત્ર પ્રવર્તે છે. ‘સત્યં જ્ઞાનમતં તં બ્રહ્મ’ તે આ પુરુષજ છે. ઉપનિષદ્ આદિ શ્રુતિઓમાં આ પુરુષનો ખૂબ મહિમા ગાયો છે.”

ચદ્વામથી ગોસ્વામીજી કુમિહા આપ્યા. ત્યાં શ્રીમાન મજ-
ર મિત્રને ત્યાં ૧૪-૧૫ દિવસ રહ્યા. ગોસ્વામીજીના શુભાગ-
તથી ત્રિપુરાનિવાસી પ્રાદ્યુષ્યોમાં નવલવનનો સંચાર થયો.
હીં રહ્યા તે દરમિયાન ક્યારેક ત્રિપુરા સમાજમંદિરમાં, ક્યારેક
પુરા શાખાસમાજમાં, તો ક્યારેક વણી મજમુદર બાબુને ઘેર
ગેરે વિવિધ સ્થળે, 'ઉપાસના', 'ઈશ્વરી તાલાવેલી', 'પ્રભુજ
નવલવનનું લક્ષ્ય છે' અને 'પ્રભુપ્રેમજી આનંદનું મૂળ છે' વગેરે
વિષયોપર તેમણે બહાં બહાં ભાષણો આપ્યાં. મહેલાને પણ જીવન
પાથે એવા તેમના ઉપદેશથી સુસુધુ ભક્તજનોના પ્રાણમાં નવું
જીવ આપ્યું.

પછી ફાગણ માસમાં તેઓ કુમિહાના પ્રાદ્યુષ્યવાડિયા
આપ્યા. ત્યાં તેમણે ૪-૫ દિવસ રહીને "પ્રાદ્યુષ્યમં શુ છે?"
'ઉપાસનાની આવશ્યકતા', "મોક્ષનો ઉપાય" વગેરે વિષયોપર
ભાષણો આપ્યાં.

પ્રાદ્યુષ્યવાડિયાથી ગોસ્વામીજી પાછા બારિસદ આપ્યા. ત્યાં
તેઓ ૨૪-૨૫ દિવસ રહ્યા અને 'ઈશ્વરલાલ', 'બાદા મૂર્તિ-
પૂજા', 'આંતરિક મૂર્તિપૂજા' વગેરે વિષયોપર તેજદાર ભાષણો
આપ્યાં. આ વખતે પૂર્વજગાણામાં સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યનો પ્રશ્ન પહેલ-
વહેલો ઉપસ્થિત થયો અને આ સંબંધી જાણરી હિલચાલ થવા
લાગી. પરિણામે દુર્ગામોહનદાસ વગેરે સુધારક પ્રાદ્યુષ્યોના
પ્રયાસથી એક વેદ્યાનાં તેમજ બીજી કેટલીક વિધવાઓનાં
પુનર્લગ્ન કરવામાં આવ્યાં. સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યના સંબંધમાં ગોસ્વામી-
જીએ જે ભાષણ આપ્યું હતું તેમાંથી કેટલોક ભાગ અત્રે આપ-
વામાં આવ્યો છે:—“સ્વાધીનતા-સ્વાતંત્ર્યનો ખરો અર્થ એ
છે કે, પ્રભુનેજ આધીન થઈ રહેવું—અર્થાત્ કેવળ ધર્મનેજ
અનુસરીને વર્તવું. લોકનિંદાથી અંતરના-પ્રભુના આદેશને માન ન
આપીએ, એટલે કે સમાજસભ્યથી આપણને જે સત્ય જણાતું હોય
તેનું પાલન ન કરીએ એનું નામજ પરાધીનતા છે. કામકોષાદિ
આંતર શત્રુઓને જીવી પવિત્ર જીવન ગાળવું એજ ખરી સ્વતં-
ત્રતા અને એ શત્રુઓને વશ થઈને પાપાચરણ કરવું એજ પરા-
ધીનતા છે. પુરુષોની સાથે સદ્વિચારિણી બહેનમાં વાતો કરવી કે
પુલ્કે મોટે પુરુષો સાથે કરવું કે ઘોઠાગાડીઓમાં ફરવા નીકળી
પડવું, અથવા તો પુરુષોની સક્ષામાં જઈ સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યનું પ્રદર્શન

કરવું-આમાંની એકેય બાબતને ખરી સ્વાધીનતા કહી શકાય નહિ.

પછી ગોસ્વામીજી ખારીસાલથી કલકત્તા આવ્યા. ત્યાં તે વિધવાવિવાહ, વર્ણાન્તર લગ્ન, જાતકર્મ, નામકરણ તેમજ ગ્રાહ્ય મતાનુસાર શ્રાદ્ધક્રિયા વગેરે કર્મકાંડના સંબંધમાં જળારી હિંદુ ચાલ ચાલતી જોવામાં આવી. આ બધી બાબતોમાં કેટલાક દુર્બળ ગ્રાહ્યબંધુઓએ તો ‘આદિ ગ્રાહ્યસમાજ’નોજ આશરો લઈ લીધો. એવામાં “ઈસુખ્રિસ્ત, યૂરોપ અને એશિયા” તેમજ “મહાપુરુષ (ગ્રેટ મેન)” એવાં કેશવબાબુનાં જે વ્યાખ્યાનોથી વળી બળતામાં લીધો માયા જેવું થયું. કેશવબાબુનાં ભાષણોમાં રહેલો ગૂઢભાવ ઘણાં લોકો સમજી શક્યા નહિ, તેથી તેઓ કેશવબાબુ હવે ખ્રિસ્તી થઈ ગયા છે એમ માનવા લાગ્યાં; એટલુંજ નહિ પરંતુ આદિગ્રાહ્યસમાજના કેટલાક ગ્રાહ્યબંધુઓ તો તેમના સંબંધમાં જેમ ફાવે તેમ બોલવા લાગ્યા અને કેશવબાબુપર અઘટિત આક્ષેપો કરતાં પણ શરૂ માયા નહિ. મામલો એટલી હદસુધી આવી ગયો હતો કે હવે સત્યાગ્રહ સત્યની લગામ હાથમાં રહી શકી નહોતી. એકબીજા તરફ કાંઈ ફેરવાવુંજ કામ ચાલી રહ્યું હતું. “માણસનું માથું ફેરવે છે ત્યારે તે પાછું વાળી જોતો નથી, અને જ્યારે તે ઝનુનમાં આવી જાય છે ત્યારે તે કેટલી હદસુધી જઈ શકે છે તેનું માપ રહેતું નથી. ધર્મને નામે જે સ્નેહગાંઠ બંધાય છે તે ઘણીજ મજબૂત હોય છે; પરંતુ ધર્મને નામે જ્યારે વેર જાગે છે ત્યારે એ વેરનું ઝેર ઉપરના ધર્મગ્રેમ કરતાં અનેકગણું કાતીલ હોય છે. હિરણ્યકશિપુએ પ્રહ્લાદ જેવા પવિત્ર પુત્ર ઉપર પણ અસહ્ય અત્યાચારો કરવામાં કંઈ બાકી ન રાખી; રોમન કેથોલિકોએ ગ્રોટેસ્ટોપર જે સીતમ ગુજાર્યો તે વાંચતાં તો સૌનાં રૂવાડાં ઉભાં થઈ જાય છે. આવાં બીજાં અનેક દૃષ્ટાંતો આપી શકાય તેમ છે. ગ્રાહ્યસમાજમાં પણ જ્યારે આવું દૃશ્ય જોઈએ ત્યારે ગ્રાહ્યસમાજ શાંતિનું ધામ છે, એમ શી રીતે કહી શકાય?”*

ગ્રાહ્યસમાજમાં આ બધી ધમાલ ઉપડેલી જોઈને ગોસ્વામીજીનું હૈયું હાથ રહ્યું નહિ. હવે તેમનાથી એ ધમાલ જોઈ જાય તેમ નહોતી. પહેલાંની માફક લાંબા વખતસુધી શાંતિથી ઉપાસના પણ ચલાવી શકાતી નહોતી, તેથી તેમનો ઉદ્વેગ બહુ વધી ગયો. આખરે તેમણે કંટાળીને કલકત્તાનો ત્યાગ કર્યો અને

* ગોસ્વામીજીના “ગ્રાહ્યસમાજની આધુનિક અવસ્થા” નામના ગ્રંથમાંથી ઉદ્ધૃત.

નિ મેળવવાની આશાથી શાંતિપુર આવ્યા. મહાનિદેશનું મન
 'દય' એવા ગોસ્વામીજી રાજ રાત્રે ગંગાકિનારે ફરવા નીકળી
 રતા; વસંતઋતુમાં તો શાંતિપુરના ગંગાકિનારાની દેખાતા રાત્રે
 નેરમ થઈ રહેલી. વિશાળ રેનીના પટપટ પવનથી ફરેલી ધરતી
 તંદનીની ચોખા નિહાળવાનો આનંદ તો અનેરોજ એવો કે,
 જો આકાશમાં નહતો અને તારલાઓથી વિંટાયેલા ઘંટમાંની
 મનોમોહિની ચોખા, નીચે સ્વપ્નસવિલા બચવાની બાંહેધરીનું
 મંદમંદ ગતિથી વહેતું, તેની નરંજમાળા ઉપર મનું સંદેહનું
 નૃત્ય અને નિશાચર પક્ષીઓના ચાંદે દિશાઓને બરી મૂકના શ્રમ,
 ધુર શરદો, એ બધું સહિસોંદય નિહાળીને કેના અંતરમાં રાત્રિ
 ન શાય? ગોસ્વામીજી રાજ રાત્રે ગંગાતીરે બેઠી આ નેસનિક
 સિંદર્યનો આનંદ લઉં છતાં હતા. અંધારી માણસોના હાવાહવા,
 હાવપેથ અને રાગદ્રેષ વગેરેથી ઉપરામ થયેલા પોખીયનો આત્મ
 સીતે પ્રકૃતિ માતાનીજ ગોદમાં યાંત્રિ અને આશમ મેળવે છે.

આ સમયે ગોસ્વામીજીને શાંતિપુરનિવાસી હરિમોહન
 પ્રામાણિક નામના એક પવિત્ર વૈષ્ણવ ભક્તસાથે રનેહ બંધાયો.
 ગોસ્વામીજીએ વ્યારે પોતાનું દેયું આ ભક્તજનને ખોલી
 બતાવ્યું ત્યારે તેણે તેમને શ્રીચૈતન્યચરિતામૃતનો પાઠ કરવાનું
 સૂચવ્યું. તેમના મુખે અનેક પ્રકારની ભગવદ્વાર્તાઓ સાંભળી
 ગોસ્વામીજીને બહુજા શાંતિ વળતી. પ્રામાણિક મહાશયની શાકા-
 મણ્ઘી ગોસ્વામીજી 'શ્રીચૈતન્યચરિતામૃત' મેળવી તેનો પલ્લુ પાડ
 કરવા લાગ્યા. આ શ્રંધનો પાઠ કરવાથી તેમના વિચારોમાં મોટું
 પરિવર્તન થયું. શ્રી ગાંગાપ્રભુની નમ્રતા, ભક્તિ, અનુશાસ,
 વ્યાકુળતા, ઈશ્વરદર્શન અને પ્રભુ સાથેનો આનંદ વગેરે અનેક
 બાબતો વાંચવાથી, ગોસ્વામીજી અનિવર્તનીય આનંદ અનુભવવા
 લાગ્યા. 'શ્રીચૈતન્યચરિતામૃત'રૂપી સાગરમાંથી પ્રાણીમાત્ર ઉપર
 દયા અને હરિનામમાં પ્રેમ, એ બે તરવોનો મમં સમજીને તો
 ગોસ્વામીજી સાવાવેશમાં આવી ગયા અને મનમાં ને મનમાં
 શ્રીગાંગા પ્રભુને શુરૂ માની પ્રણામ કરવા લાગ્યા.

ત્યારપછી શ્રીમાન પ્રામાણિક મહાશય ગોસ્વામીજીને શ્રીધામ-
 પુલનામાં સિદ્ધ મહાત્મા ભગવાનદાસ બાબાજીનાં દર્શન કરવા
 લઈ ગયા. ગોસ્વામીજી આશ્રમમાં આવ્યા કે તરતજ બાબાજી
 મહાશયે તેમને સાષ્ટાંગ હંડવતપ્રણામ કર્યા અને ચોગ્ય સન્માન
 વિ. ૬

ક્ર. મહાત્મા વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામી-પ્રકરણ પાંચમું

આપી આસનપર બેસાડયા. ગોસ્વામીજીને તરસ લાગવાથી જ પાન કરવાની ઇચ્છા જણાવીને કહ્યું કે “મહારાજ ! હું તો પ્રસન્ન છું; માટે મને જુદું પાન આપજો.” આ સાંભળી બાબાજી બોલે કે “આપ જો શું બોલ્યા ? પ્રભો ! પ્રહસન પ્રાપ્ત કર્યા વગર કેઈ મનુષ્ય ભક્તિનો અધિકારીજ ક્યાંથી થાય ! પ્રભો ! ખુશીથી કમંડલુથીજ જળપાન કરો.” આ પ્રમાણે વિનંતિ કરી ગંગાજળ ભરેલું પોતાનું કમંડલુ ગોસ્વામીજીને આપ્યું. ગોસ્વામીજી પણ જેવતાણ કર્યા વગર જળપાન કરી કમંડલુ એક બાજુ મૂક્યું; પણ બાબાજી તો તરત તે કમંડલુ લઈને તેમની પ્રસાદી પાણી આદરપૂર્વક માથે ચઢાવી પી ગયા. આ બધું ત્યાં જેઠે કેટલાક માણસોને ગમ્યું નહિ, એટલે તેઓ બોલવા લાગ્યા “બાબાજી ! આ શું કર્યું ? જો તો જનોઈ વગેરે બધુંય રહે !” દઈને પ્રહસનમાણ થઈ ગયા છે અને કેઈને માનતા પણ નથી. તેમની આ પ્રમાણેની વાતો સાંભળી બાબાજી બોલ્યા કે “બાઈ વાડ ! તોમાં શું થયું ? આપણા અદ્વૈતપ્રભુને જનોઈ ક્યાં હતી વળી પ્રહસનમાણ થયા તેમાં પણ શું બગડી ગયું ? ત્યાં પણ અમારા ગોસાંઈજ આચાર્ય છે ને ?” આથી તો પેલા માણસો ખીલકુલ ડીક ન લાગ્યું; તેથી તેણે કહ્યું કે “આચાર્ય છે એ તે અણધાર્યું; પણ આચાર્ય કેવા છે તે તો જુઓ ! કેવી સફેદ થોલી ને ચમકકાર ચાદર ! કેવો કડકડતો જમો અને ચળકતા ખૂટ ! વાડ સારું વાડ !” આવા અનુચિત શબ્દો સાંભળીને બાબાજીએ બેચેન થઈને કહ્યું કે “મહો ! કવજનેની ખુબીએથી ખુટી થઈ અને તેમની સેવા તથા સ્તુતિ કરવાનો કાલ ક્યો જોઈએ, તેને બાઈ આપણું હુમાન્ય છે કે મને તેમ બોલીએ છીએ.” આમ કંઈકે કંઈકેમાં તો બાબાજીની આંખના ઝળઝળાયાં ચાલી ગયાં.

[illegible][illegible]

દેનાના ભગવાનદાસ બાબાજી જેવાજ આ પણ એક પ્રેમી ભક્ત
તા. આ બંને મહાત્માઓ ગોડમંડળમાં રહીને, શ્રીમાન મહા-
શુના મૃતપ્રાય ધર્મને હજી પણ જીવતો રાખી રહ્યા હતા. વૈષ્ણવ-
માત્ર તેમનો હોયશને માટે જણી રહેશે. અસ્તુ. હવે ગોસ્વામીજી
વહીપ આવી બારેબાર બાબાજીના આશ્રમમાં ગયા. ત્યાં બાબા-
જીએ તેમનો સારો આદરસ્તકાર કર્યો અને તેમના આગમનથી
રેઓ બહુ રાજ થયા. યોગ વાર્તાલાપ પછી ગોસ્વામીજીએ બાબાજી
મહાશયને પ્રશ્ન પૂછ્યો કે ‘ ભક્તિ કેમ ધાય ? ’ પ્રશ્ન સાંભળતાંજ
બાબાજી કહેવા લાગ્યા કે “ આ શું ગોલો છો ? ભક્તિના ભંડારી
થઈને મારા જેવાને ભક્તિનો ઉપાય પૂછો છો ? મને તો આપના
લલાટપર લિલકનાં, મસ્તકપર જટાનાં અને વશઃસ્થળમાં તુલસી-
માળાનાં દર્શન ધાય છે.” આટલું કહી ત્યાં તો તેમનું હૈયું પ્રેમથી
એવું ભરાઈ આવ્યું કે તેમનાં રૂવાડે રૂવાડાં ઉભાં થઈ ગયાં; આગ-
ળ જતાં આ સિદ્ધ પુરુષની વાણી સાચી પડી; કેમકે ગોસ્વામીજીએ
પાછળના જીવનમાં લિલક, માળા, જટા વગેરે વૈષ્ણવચિહ્નો
પ્રીતિપૂર્વક ધારણ કર્યાં હતાં.

પછી ગોસ્વામીજીની આજ્ઞાને માન આપવા ખાતર બાબાજીએ
ધીમે ધીમે ભાવાવેશનું સંવરણ કરી લીધું અને ધીમે ધીમે કહેવા
લાગ્યા કે ‘ જો પરાભક્તિનો અનુભવ મેળવવો હોય તો દીન-દીન
અને નિષ્કંચન મધ લાગે. ત્યાંસુધી જરા પણ અહંકાર રહ્યો
હશે ત્યાંસુધી પરાભક્તિની આશાજ રખાય નહિ. નેવનાં પાણી મોલો
ચડે નહિ, તેમ અહંકારી હૃદયમાં ત્રિકાળમાંયે પરાભક્તિના
ભાવ લગી શકે નહિ.’*

પછી બાબાજીએ પ્રેમપૂર્વક ગોસ્વામીજીના આગળ એક
પાત્રમાં કંઈક લોળન રજુ કર્યું. ગોસ્વામીજીએ તેમાંથી થોડુંક
લગીને તે પાત્ર એક બાજુએ મૂકી દીધું. એકદમ બાબાજી તેમ-
નો અવસિષ્ટ પ્રસાદ જમવા લાગ્યા અને ભાવાવેશમાં બોલવા
લાગ્યા કે ‘ અહો ! ચિત્રગુપ્ત સાક્ષિ ! આજ મને મારા પ્રભુ-
સંતાનને પ્રસાદ મળ્યો છે. ’ ગોસ્વામીજીએ તેમને બહુથે વાર્યા
અને કહ્યું કે ‘ મારે એકું ખાઓ નહિ, મહાસજ્જ ! હું તો પ્રાદ્ય
થઈ ગયો છું. ’ આ વાત સાંભળી બાબાજીએ કહ્યું:- ‘ અરે !

* ગોસ્વામીજીના ‘ સાક્ષરમાળની આધુનિક અવસ્થા ’ નામના
મંથનથી ઉદ્ભવ.

૬૨ મહાત્મા વિજયકુલ ગોસ્વામી-પ્રકરણ પાંચમું

આપી આસનપર બેસાડ્યા. ગોસ્વામીજીને તરસ લાગવાથી જળ-
પાન કરવાની ઇચ્છા જણાવીને કહ્યું કે “મહારાજ ! હું તો પ્રહારાગી
શું, માટે મને જુદું પાત્ર આપજો.” આ સાંભળી બાબાજી ગોસ્વા
કે “આપ એ શું બોલ્યા ? પ્રસો ! પ્રહારાત્ન પ્રાપ્ત કર્યા વગર કેાઈ પણ
મનુષ્ય ભક્તિનો અધિકારીજ ક્યાંથી થાય ! પ્રસો ! ખુશીથી આ
કમંડલુથીજ જળપાન કરો.” આ પ્રમાણે વિનતિ કરી ગંગાજળથી
જરેહું પીતાવું કમંડલુ ગોસ્વામીજીને આપ્યું. ગોસ્વામીજીએ
પણ પેંચતાવું કર્યા વગર જળપાન કરી કમંડલુ એક બાજુએ
મૂક્યું; પણ બાબાજી તો તરસ તે કમંડલુ લઇને તેમની પ્રસાદીતું
પાણી આપણુંકે માથે ચડાવી પી ગયા. આ બધું ત્યાં બેઠેલા
કેટલાક મહાત્માને ‘મન્યું’ નહિ, એટલે તેઓ બોલવા લાગ્યા કે
“બાબાજી ! આ શું કર્યું ? એ તો જનોઈ વગેરે બધુંય ફેંકી
છેને પ્રહારાગીજ થઈ ગયા છે અને કેઈને માનતા પણ નથી.”
તેમની આ પ્રમાણેની વાતો સાંભળી બાબાજી ગોસ્વા કે “ વાહરે
વાહ ! જિનો શું થયું ? આપણા અર્ધપ્રભુને જનોઈ ક્યાં હતી ?
વચી મહાત્માજી થયા તેમાં પણ શું બગડી ગયું ? ત્યાં પણ
અમરો ગોસ્વાંજી આચાર્ય છે ને ?” આથી તો પિતા માણસને
મીઠુંકે કીક ન લાગ્યું; તેથી તેણે કહ્યું કે “આચાર્ય છે એ તો
અરુહું; પણ આચાર્ય કેવા છે તે તો જુઓ ! કેવી સફેદ થોળી ને
અનકદાર ચહેરા ! કેવે કડકનો જનો અને સ્વચ્છતા બૂદ ! વાહ
લાઈ વાહ !” આવા અનુચિત શબ્દો સાંભળીને બાબાજીએ એવા
જવળું કર્યું કે “મહે ! સંતજનોની ખુમીએથી ખુશી થવું અને
તેમની સેવા કરવા સ્તુતિ કરવાનો કાલ કેવો કોઈએ, તેને જરે
આપણું દુર્લભ છે કે નહિ તેમ બેઠીએ છીએ.” આત્મ કહેતાં
કહેતાં તે બાબાજીની અંજનમાં કળાવણીયાં આવી ગયાં.

કેવો પડેલો ખુશમાન આ અપ્રમદનોજ ગોસ્વામીજીને
આનન્દપ્રદની પૂજા થતી એકે અને ત્યારથી તેમને બરબર વચી
ગયું કે, કમિયુનમાં આ આનન્દપ્રદની કેમલનાજ કેદ છે. આનન્દ
કેવો સોનિ પાન કે પ્રભુજી આડેથી ગોસ્વામીજીએ પણ કહેલો.
તે વખતે ગોસ્વામીજીના અપ્રમદના આ આનન્દપ્રદનીજ પ્રતિષ્ઠા કરી
હતી આજુ કહીને આનન્દ આનન્દના આનન્દ છે.

આ વાહ મહાત્માજી પિતાજી બધું નીકરનારેને વાહ
કહેને નીકરે મહાત્માજીના કમલ કેવો વાહરે વાહરે

પ્રવૃત્તાના લગવાનદાસ બાબાજી જેવાજ આ પણ એક પ્રેમી ભક્ત હતા. આ બન્ને મહાત્માઓ ગોડમંડળમાં રહીને, ધીમાન મહા-પ્રભુના મૃતપ્રાય ધર્મને હાથ પાછો લેવો તાજી રહ્યા હતા. વૈષ્ણવ-સમાજ તેમનો હમેશને માટે ઝળી રહેશે. અસ્તુ. હવે ગોસ્વામીજી નવદીપ આવી બારોબાર બાબાજીના આશ્રમમાં ગયા. ત્યાં બાબાજીએ તેમનો સારો આદરસત્કાર કર્યો અને તેમના આગમનથી તેઓ બહુ રાજ થયા. થોડા વાર્તાલાપ પછી ગોસ્વામીજીએ બાબાજી મહાશયને પ્રશ્ન પૂછ્યો કે ‘ ભક્તિ કેમ થાય ? ’ પ્રશ્ન સાંભળતાં જ બાબાજી કહેવા લાગ્યા કે “ આ શું બોલો છો ? ભક્તિના ભંડારી થઈને મારા જેવાને ભક્તિનો ઉપાય પૂછો છો ? મને તો આપના હાટપર તિલકનાં, મસ્તકપર જટાનાં અને વક્ષઃસ્થળમાં તુલસી-માળાનાં દર્શન થાય છે.” આટલું કહી ત્યાં તો તેમનું હૈયું પ્રેમથી એવું ભરાઈ આવ્યું કે તેમનાં ફવાડે ફવાડાં ઉભાં થઈ ગયાં; આગળ જતાં આ સિદ્ધ પુરુષની વાણી સાચી પડી; કેમકે ગોસ્વામીજીએ પાછળના જીવનમાં તિલક, માળા, જટા વગેરે વૈષ્ણવચિહ્નો પ્રીતિપૂર્વક ધારણ કર્યાં હતાં.

પછી ગોસ્વામીજીની આજ્ઞાને માન આપવા ખાતર બાબાજીએ ધીમે ધીમે બાવાવેશનું અંવરણ કરી લીધું અને ધીમે ધીમે કહેવા લાગ્યા કે ‘ જો પરાભક્તિનો અનુભવ મેળવવો હોય તો દીન-હીન અને નિર્લક્ષ્યન થઈ જાઓ. જ્યાંસુધી જરા પણ અહંકાર રહ્યો હશે ત્યાંસુધી પરાભક્તિની આશાજ રખાય નહિ. નેવનાં પાણી મોલો ચઢે નહિ, તેમ અહંકારી હૃદયમાં ત્રિકાળમાંયે પરાભક્તિના ભાવ બાંધી શકે નહિ.’*

પછી બાબાજીએ પ્રેમપૂર્વક ગોસ્વામીજીના આગળ એક પાત્રમાં કંઈક લોજન રવું કર્યું. ગોસ્વામીજીએ તેમાંથી થોડુંક જમીને તે પાત્ર એક બાજુએ મૂકી દીધું. એકદમ બાબાજી તેમનો અવસિદ્ધ પ્રસાદ જમવા લાગ્યા અને બાવાવેશમાં બોલવા લાગ્યા કે ‘ અહો ! ચિત્રગુપ્ત સાક્ષિ ! આજ મને મારા પ્રભુ-સંતાનને પ્રસાદ મળ્યો છે. ’ ગોસ્વામીજીએ તેમને બહુચે વાર્યા અને કહ્યું કે ‘ મારે એકું ખાઓ નહિ, મહાસત્ ! હું તો પ્રાણ થઈ ગયો છું. ’ આ વાત સાંભળી બાબાજીએ કહ્યું :- ‘ અરે !

* ગોસ્વામીજીના ‘ આદરસમાજની આધુનિક અવસ્થા ’ નામના મંથમાંથી ઉદ્ભવ

તમે બ્રહ્મજ્ઞાની થઈ ગયા હો કે ગમે તે થઈ ગયા હો, તેની મને દરકાર નથી. અદ્વૈતવંશમાં તમારો જન્મ છેએ પણ મારે માટે ખત છે. તમારો પ્રસાદ લીધા વગર હું શી રીતે રહું ? હું તો તે જરૂર જમી જઈશ. ' પછી સિદ્ધપ્રેમી મહાનુભાવ ચૈતન્યદાસ બાબાજીનો ઉપદેશ હૃદયમાં ધારણ કરી ગોસ્વામીજી પાછા શાંતિપુર આવ્યા.

ગોસ્વામીજીએ નદિયાવિહારી શ્રીમદ્ મહાપ્રભુના ધર્મમાંથી બે અદ્ભુત ધર્મસૂત્રો તારવ્યાં હતાં:- (૧) જીવોપર દયા અને (૨) પ્રભુનામમાં પ્રેમ. કલિયુગમાં જીવોના મોક્ષ માટે આ બેજ ઉપાય સર્વોત્તમ છે એમ તેઓ માનતા, તેથી એ બે તત્ત્વોને અનુસરીને બ્રાહ્મસમાજને પુનર્જીવન આપવાના ઉદ્દેશથી, ગોસ્વામીજી કલકત્તા આવી કેશવચંદ્રની સાથે જોડાયા. આ વખતે કેશવબાબુ હમેશાં પ્રચારક બંધુઓની સાથે ઉપાસના વગેરે વિષયોની ચર્ચા કરતા. એવામાં એક દિવસ ગોસ્વામીજીના વડીલ બંધુ વ્રજગોપાલ ગોસ્વામી કલકત્તા આવી ચઢ્યા. તેમણે ગોસ્વામીજીને ઘેર એક વખત એક કીર્તન ગાયું હતું. તેનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે:-

“બહેન ! કાનુડો તો મારો પારસમણિ છે; મારે બીજાં ઘરેણાં નું શું કામ છે ? તેનું નામશ્રવણ એ મારા કાનનું ભૂષણ છે, એનું રૂપદર્શન એ મારી આંખનું ભૂષણ છે, તેમનાં ગુણગાન ગાવાં એ મારી જીભનું ભૂષણ છે અને તેમની ચરણસેવા કરવી એ મારા હાથનું ભૂષણ છે; અને હવે, કૃષ્ણચંદ્ર-હાર તો મેં ગળામાંજ ધારણ કર્યો છે. કહે જોઈએ, હવે કંઈ મારા શણગારમાં ખામી છે ?”

આ કીર્તન વ્રજગોપાલ ગોસ્વામીએ બહુ ભાવપૂર્વક ગાયું તેથી શ્રોતાવર્ગ ભકિતરસમાં તરજોળ થઈ ગયો. આ ઉપરથી ગોસ્વામીજીને બ્રાહ્મસમાજમાં પણ કીર્તનપ્રથા ચાલુ કરવાનું મન થયું. તેમણે કેશવબાબુને પોતાનો મત જણાવતાં કેશવબાબુએ પણ તેમાં સંમતિ આપી અને ત્યારથી બ્રાહ્મસમાજમાં કીર્તન ગાવાનો રિવાજ ચાલુ થયો તે આજસુધી ચાલે છે.

પ્રભુપાદ વ્રજગોપાલ ગોસ્વામીનો કેટલોક પરિચય અત્રે આપવો અસ્થાને નહિ ગણાય. વ્રજગોપાલ ગોસ્વામી, ગોસ્વામીજીથી અઢી વર્ષ મોટા હતા. એમનો જન્મ પણ પોતાના મોસાળમાં- શિકારપુર-થયો હતો. બાળપણથીજ આ બંને ભાઈઓ વચ્ચે ખૂબ સ્નેહ હતો. તે બંને એકબીજાથી એક ઘડી પણ વિખૂટા રહી શકતા નહિ. તેમનું ખાવું-પીવું, સૂવું-એસવું, રમવું-ભગવું

બધું સાધેજ થયું. ઉંમર વધવા સાથે તેમના ક્ષેત્રમાં પણ ઉત્તર-રેષ્ઠ નૃદિ ધતી ગઈ અને જીવનપર્યંત તેમનો પ્રેમ સતત રહ્યો હતો. મજગોપાલ જો કે ઉંમરમાં મોટા હતા તોપણ નાના બાઈ-ગોસ્વામીજી-ને પૂછ્યા વિના કંઈ પણ કરતા નહિ. ગોસ્વામીજીએ ત્યારે ઉપનીતનો ત્યાગ કર્યો ત્યારે શાંતિપુરની સમાજે મજગોપાલ ગોસ્વામીપર ઇલાજ કર્યો, તેમણે ગોસ્વામીજી સાથેનો બહેર વ્યવહાર તોડી નાખ્યો હતો; છતાં તે જન્મે બાઈઓનો આંતરિક પ્રેમ તો જોવા ને તેવાજ હતો અને એ કાર્ય પણ તેમણે ગોસ્વામીજીના કહેવાથીજ કર્યું હતું. શાંતિપુરથી ત્યારે બહુ સવામળી યવા માંડી, ત્યારે ગોસ્વામીજીએ પોતેજ મજગોપાલ ગોસ્વામીને આમાજિક સંબંધ બંધ કરવાની સલાહ આપી હતી.

નરિયાવિહારી યુગાવતાર શ્રીગૃંચંગ મહાપ્રભુએ જે પવિત્ર વૈષ્ણવધર્મની સ્થાપના કરી હતી, તે ધર્મને કાળે કરીને જે મલિનતા પ્રાપ્ત થઈ હતી તે દૂર કરવી એજ આ જન્મે બાઈઓનો પ્રધાન ઉદ્દેશ હતો; પણ આ ઉદ્દેશ પાર પાડવા માટે જન્મે બાઈઓએ પોતપોતાને અનુકૂળ આવે તેવા માર્ગો શ્રદ્ધા કર્યા હતા. ગોસ્વામીજીએ શિક્ષિત નવયુવકોને અનુકૂળ આવે તેવા યુક્તિ, વિચાર, દલીલ વગેરે દ્વારા જ્ઞાનમાર્ગનું અવલંબન કરી, ધર્મપ્રચાર કર્યો અને મજગોપાલ ગોસ્વામીજી અસ્તાન-આમવર્ગમાં કથાવાર્તા, હરિકીર્તન વગેરેદ્વારા ભક્તિમાર્ગનું અવલંબન કરી ધર્મપ્રચાર કરવા માંડ્યો. ગોસ્વામીજીએ મોટા બાઈ મજગોપાલને પહેલેથીજ આ કાર્ય માટે તૈયાર કરવા માંડ્યા હતા. શાંતિપુરના મોટા ગોસ્વામીજીને ધર પ્રસિદ્ધ કથાકાર તારણુ ગોસ્વામીદ્વારા તેમણે મજગોપાલ ગોસ્વામીને ઇતિહાસ, પુરાણ વગેરેનો સારો અભ્યાસ કરાવ્યો હતો.

પ્રભુપાદ મજગોપાલ ગોસ્વામી સારા ગવૈયા પણ હતા. ત્યારે પદોદિયે વહેલા ઉઠીને પોતાની અગાસીમાં બેઠાંબેઠાં, તેઓ મોટે સાદે પ્રજાતિયાં વગેરે લલકારતા, ત્યારે છેક શુષ્કિપાડા, ખુલના, સારાગઢ, છોટાસણાઘાટ વગેરે ગામસુધી તેમનો મધુર અને જીવંદ અવાજ સંભળાતો. આ પ્રમાણે શ્રીમાન મજગોપાલ મહાશયનાં ગ્રાહ્યમુદ્ધર્વનાં પ્રજાતિયાં ભક્તજનો સંભળતાં ત્યારે સૌ પધારીમાંથી ઉઠીને પોતપોતાના ઇંદ્રદેવના ધ્યાનમાં લાગી જતાં. એમના સંગીતપર ગ્રહાનંદ કેશવચંદ્રને એટલો બધો

મોહ હરો કે દેવમ તેમનું સંગીત સાંભળવાને ખાલરજ તેઓથી જે યજ્ઞ વર શોભિપુરમાં તેમના મહેમાનતરીકે ગયા હતા.

મજ્જોપાસ ગોસ્વામી કયા કરતાં કરતાં પણ વચ્ચે વચ્ચે ભજનો ગાતા, અને ઓતાગમાં ધામિકતા ણીતવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા. ઓતાગ પર તેનું પરિણામ પણ બહુ મુંઝવે આપ્યું. તેમની અભિવ્યક્તરી કયા, તેમનાં તાલગત અને સુમધુર સંગીત વગેરે સાંભળીને અનેક લોકોની ધાર્મિક પ્રગતિ થતી હતી. તેઓ જ્યાં જ્યાં કયા કરવા જતા, ત્યાં ત્યાં એક પ્રકારનો ઉત્સવ જ થઈ જતો. તેમની સુમધુર અને દિગ્ગમે ઓગાવનારી કયા સાંભળવા માટે દૂર દૂરથી લોકોનાં શ્રેણીઓ આવતાં અને છેવટની હરિનામનો પૂન થતાં મુખી શ્રોતાઓ તણીતતા અનુભવતાં અને હરિનામનો જયધ્વનિ કરીને સૌ કામિજાવળીનાં હૃદયો સાથે પોતપોતાને સ્થાને જતાં. આ પ્રમાણે પોતાના ધન્ય જીવનનું મહાન્ત ઉજવીને, મજ્જોપાસ મહાશયે લગભગ ૩૭-૩૮ વર્ષની ઉંમરે રંગપુર જીલ્લાના રસુલપુર નામના ગામમાં શ્રીયુત દુર્ગાચરણને ઘેર નશ્વર દેહનો ત્યાગ કરી પરમાત્મધારામાં પ્રવેશ કર્યો.

પોતાના વડીલ જંધુએ જ્યાં દેહ છોડ્યો હતો, તે સ્થાનનાં દર્શન કરવા ગોસ્વામીજી એકવાર ગયા હતા, અને ત્યાં તેમને ઉદ્દેશીને પિતૃતર્પણ પણ કર્યું હતું.

ગોસ્વામીજીના પ્રયાસથી કલકત્તા પાસેના ઉલ્ટાડિંગિના મનોહરદાસ જાળાજીએ ગ્રાહ્યમાજમાં પહેલવહેલું સંકીર્તન કર્યું, ત્યારે ગ્રાહ્યમાજમાં અપૂર્વ લાવલકિત ફેલાઈ હતી. આ પ્રમાણે કીર્તનપ્રથાનો પ્રચાર થતાં ગ્રાહ્યજંધુઓને તે નિષ્કામ લકિતનો રંગ ચઢવા લાગ્યો. શ્રીગૌરાંગ પ્રભુએ પ્રવર્તાવેલ આ કીર્તનલકિતનો જ્યાં રથી ગ્રાહ્યમાજમાં પ્રચાર થયો, ત્યારથી તેમાં મહત્ત્વપૂર્ણ પરિવર્તન થવા લાગ્યું અને કલકત્તા ઉપરાંત ણીજી શાખાસમાજોમાં પણ કીર્તનપ્રથાનો પ્રચાર થવા લાગ્યો. બધી શાખાઓએ આ નવી પ્રથાને ઉમંગલેર વધાવી લીધી. તેમાં પણ ઢાકા ગ્રાહ્યમાજમાં તેનો સવિશેષ પ્રચાર થયો. આ લજ્જનકીર્તનથી દેશમાં અપૂર્વ જાગૃતિ આવી, લોકોમાં નવું ચૈતન્ય આપ્યું અને તેઓ એમાં એવા તો તલ્લીન થઈ ગયા કે દેશમાં જાતિ, વર્ણ કે આર્થિક સ્થિતિને લઈને જે ઉચ્ચનીચનો ભેદ તથા રાગદ્વેષ ચાલતો તો તે સમૂળો નાશ પામી ગયો. સૌ કોઈ એકજ પ્રભુનાં સંતાન

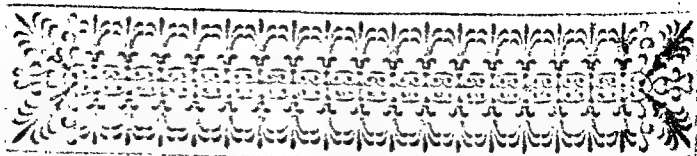

છે, એવી જાતુજાવનાનો જન્મ થયો. ત્યારથી જંગાળી પ્રજાની નસોમાં નવું લોહી વહેવા માંડ્યું. અગાઉ જે ભજનકીર્તન પેલા ગાંડનો-હલકા લોકોનો-વ્યવસાય મનાતો, તેને હવે શિક્ષિત લોકો પણ ઘણા ગ્રેમથી વધાવવા લાગ્યા; એ પ્રમાણે ભારતવર્ષના શિક્ષિત સમાજમાં પણ સાર્વિક ભજન-કીર્તનપ્રત્યે ગ્રેમ ઉત્પન્ન થયો. ગોસ્વામીજીએ બ્રાહ્મસમાજ માટે પ્રથમ જે જી કીર્તન રચેલાં તેનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) અરે ભાઈઓ! આપણે બધા પાપથી ભરપૂર છીએ માટે ચાલો, આપણે તે પરમપિતાના ચરણકમળનો આશ્રય કરીએ; ત્યાંજ આપણે આળોટીએ અને રડતાં રડતાં આપણું દુઃખ ઠહીએ. એ પરમકૃપાળુ પરમાત્મા પતિતપાવન અને ભક્તવત્સલ છે; તે અનાથનો બેલી છે અને ખૂડતાંની બાંધ બાંહે છે. ગમે તેવો પાપી પણ ચરણે આવતાં તેને તારે છે. આ લવાટવીમાં એ મીઠા મહેરામણ જેવા છે. દીનદુઃખીને ભેળને તે દયાસાગરનું હૈયું દયાથી ઉજરાઈ ભથ્થે છે; માટે ભાઈઓ! ચાલો, હવે ઢીલ કર્યો નહિ. હવે માયાની મોહબળોમાં ફસાઈને ગોયાં ખાધા કર્યો તો આદો આવવાનો નથી; માટે ચાલો ઉતાવળ કરો, ઝટપટ તે દયાસાગરના ચરણકમળનો આશ્રય લઈએ.

(૨) ભાઈઓ! હવે સૌ લેળા મળીને ‘હરિ’નામની પૂન મચાવો. એ ભગવાન પતિતપાવન છે, ભક્તોના જીવનપ્રાણ છે અને પ્રાણીમાત્રનો ઉદ્ધાર કરનારા છે. ચાલો, એ ‘હરિ’નામની સા પૂન મચાવીએ. આહો! એ પ્રભુનું નામ કેવું સુંદર છે! તેના નામનો મહિમા કેવો છો તેના નામ-સ્મરણથી પણ અંતઃકરણ શાંતિ અનુભવે છે. ચાલો, એ પરમકૃપાળુ ભગવાનનુંજ સ્મરણ કરીએ. સ્મરણ કરવા જેવું એનાં સિવાય બીજું કોઈ નથી.

૭ પ્રકરણ છઠું

ધર્મ પ્રચાર, વૈદ્યકનો વ્યવસાય; પરિશ્રમથી
દુર્દરોગ, કેશવખાતુ સાથે મતભેદ

કે ૧૭૮૭માં ગોસ્વામીજીએ ઢાકા શહેરમાં
એકસ્થાથી પ્રચારકેંદ્રની સ્થાપના કરી અને
પોતાની સ્વતંત્ર આશુવિકા માટે વૈદ્યક વ્યવસા-
ય કર્યું થઈ ગયું.

તેમનાજ પ્રયાસથી ઢાકામાં 'સંગત સભા'ની
સ્થાપના થઈ અને ઘણા શિક્ષિત યુવકો પણ
આ સભાના સભ્યો થયા. ગ્રાહ્યસમાજના મં-
દિરનું બાંધકામ પણ થતાં ડાકામાંથી મંદિર

સુરંગ મંદિરમાં આવ્યું હતું. આ ઉત્સવમાં જાગ થયા કેશવખાતુ-
ને કેલકત્તાથી આવેલા સભ્યવરુ આવી ગોલાવવામાં આવ્યા હતા.
તેમનાનીજ એ વખતે જાન. 'ઉપાચાર્ય' હતા અને તેમના પ્રયા-
સ દ્વારા પ્રસન્ન થઈ 'આચાર્ય' નું કાનકાજ કરતા હતા.

"આ સભ્યે 'ઉપાચાર્ય' કેવો મેકેલો?" અને 'સમાજગુહમાં
કેવું સમાજ સુધે સંકીર્ણ થઈ શકે કે કેમ?" આવાને વિષયો
વાળા મેકા સૌ પ્રકારનું બુદ્ધિમાં બહુ અચાનક થઈ પડ્યા. આવી
પ્રકારનું બુદ્ધિમાં મેકા મતભેદ ઉભા થયે. પ્રકારવૃત્તિની સિદ્ધિ
સાધ્યતા હતી કે, જે અભિ કિયકાંડમાં મનથી હોવ-અર્થાત
સહકારી રાજ્યસિદ્ધિ કરનાર અને કરતા હોય તેમજ તેમાં
કર્મકારમાં જાન લેતા હોય, તેને 'ઉપાચાર્ય' નીમી શકાય તકિ
૧૬ સહકારી પણ ઉપાચાર્યની સ્થાપના થઈ. આવીજ મતભેદ
હતા. પણ મેકા પ્રકાર 'કેવું સમાજ સુધે સમાજગુહમાં મેકા
જાન થઈ શકે કે કેમ?' એ બહુ સહકારી થઈ પડેલા થઈ
યુવકો કોઈ સમાજ સુધે સંકીર્ણ કરવાના મતભેદ હતા અને
૧૬ સહકારી મેકા મેકા કરતા. પણ સહકારી ઉદ્ધારનારો હતા.

યુવક બ્રાહ્મણે 'ઢાકા પ્રકાશ' પત્રિકામાં એક બહેરાત આપી, બ્રાહ્મણમાજ સાથેના સંબંધ ખૂટી ફરી, બીજે સ્થાને 'ઉપાસના સમાજ'ની સ્થાપના ફરી. બંગલો, ૧૨૭૭ ના બાદ્રપદ માસમાં આ ઘટના બની. પ્રચારક વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામી પણ બ્રાહ્મણુવંશના મતના હોવાથી તેઓ તેમના અગ્રણી બન્યા હતા. બંગલો, ૧૨૮૦ માં ફરીથી આ બ્રાહ્મણુવંશ મંડળની ચલા ગોલા-વવામાં આવી.

પછી આ સામાન્ય મતભેદ મટી ગયો અને બન્ને પક્ષો એકત્રિત થયા, તેથી બમણા ઉત્સાહથી પ્રચારકાર્ય આગળ ચાલવા લાગ્યું. ગોસ્વામીજીએ ઢાકા શહેરને પ્રચારકાર્યનું કેન્દ્ર બનાવ્યું. અને મેમનસિંગ, ચંદ્રશામ, ત્રિપુરા, નોઆખલી, બારિસાલ, વગેરે સ્થાનોમાં ભોલભેર પ્રચારકાર્ય ચલાવવા માંડ્યું. ક્યારેક વહોલમાં તો ક્યારેક પગે ચાલીને તેઓ તે તે સ્થાનોમાં જતા. ત્યાં કેટલીક વાર તેમને કેવળ મમરાયો ચલાવવું પડતું તો ક્યારેક કંઈ મળતું નહિ ત્યારે ઉપવાસ પણ થતા આ પ્રમાણે બૃહદ્બને ગણકાર્યા વગર, અથાક પરિશ્રમ અને અસીમ ઉત્સાહથી તેમણે પ્રચારકાર્ય આગળ ચલાવવા માંડ્યું; તેથી તે ભાગમાં અપૂર્વ બળુગતિ આવી અને સેંકડો નરનારીઓ બ્રાહ્મણમંત્રી દીક્ષા લેવા લાગ્યાં તથા નવજીવનનો અનુભવ થવાથી સૌ પોતા-પોતાને ધન્ય માનવા લાગ્યાં.

એ વખતે આજના જેવી જવા આવવાની સગવડ નહોતી તેથી ગોસ્વામીજીને તે સ્થાનોમાં જમણું કરતાં પેસાને અલાવે કેવાં કેવાં સંકટો વેઠવાં પડ્યાં હતાં તેની થોડીક ઘટનાઓ નીચે આપીએ છીએ:-

એક વાર ઢાકાથી શિવસાગર જતાં ગોસ્વામી મહારાજને સ્ટીમરમાં પાંચ છ ઉપવાસ થયા હતા. રસ્તામાં છેવટ એક સ્થાને સ્ટીમરે લંગર ક્યું ત્યારે ગોસ્વામીજી સ્ટીમરમાંથી ઉતરીને કાંઈ આવ્યા, અને ત્યાં સ્નાનાદિક ક્રિયા કરી થોડી બીની માટી ખાઈ લીધી અને ઉપર પાણી પીને દુધાણું નિવારણ ક્યું. પોતાની જાત માટે બીજા પાસે માગવાનું તેમને જિલકુલ પસંદ નહોતું. સ્ટીમરમાં કેટલાંક પરિચિત માણસો હતાં અને પોતાને પાંચ દિવસના અપવાસ થયા હતા છતાં પણ તેમણે પોતાના હૃદયની કોઈને બાજુ થવા દીધી નહોતી.

એક વાર પગરસ્તે એક લોભિયા સાથે ગોસ્વામીજી મૈમનસિંગ જતા હતા. રસ્તામાં એક લયંકર જંગલી પાડો સામે મળ્યો. ગોસ્વામી મહારાજને દૂરથી જોતાંજ તેણે શિંગડાં ચઢાવ્યાં અને તેમની સામે પૂરવેગે ધસ્યો. આ જોઈને લોભિયો તો મુંઝાઈ પડ્યો અને ગોસ્વામીજીએ પણ અંતિમકાળ પાસે આવેલો જોઈ એકદમ પક્ષાસન વાળી પ્રભુનું ધ્યાન કરવા માંડ્યું. ભીડભંજન ભગવાને તેમની રક્ષા કરી. તે વખતે એક વંટોળિયો ચઢી આવ્યો અને ચાતરફ ધૂળના ગોટેગોટા ઉડવા લાગ્યા. રસ્તો ઢંગધડા વગરનો અને ઝાડઝાંખરાંવાળો હતો, આસપાસ બધે જંગલી ઝાડી હતી, તેમાં વળી આ વંટોળિયો ભળ્યો. એટલે પાડો તો આડે રસ્તેજ ચઢી ગયો અને જ્યાં ત્યાં શિંગડાં પછાડતો રહ્યો. એવામાં લોભિયાએ પાસે એક ખાડ જોઈ તેથી તે ગોસ્વામીજીનો હાથ ઝાલી તેમને તે જગ્યાએ લઈ ગયો. ગોસ્વામીજીને હવે જણાયું કે, ભીડભંજન ભગવાને-મધુ-સૂદન મુરારિએ-લયને દૂર કર્યો છે, તેથી કૃતજ્ઞભાવે મનમાં તેમનાં-પ્રભુનાં-શુભગાન ગાતાં ગાતાં એવા અપૂર્વ આનંદ ઉડલાસમાં-ભાવાવેશમાં આવી ગયા કે તેમણે હવે મોટે સાદે ભજન લલકારવા માંડ્યું. લોભિયાએ તેમને વાર્યા કે હમણાં છાનામાના ભજન કરો, નહિ તો અવાજ સાંભળી પાડો પાછો આવશે. એવામાં થોડી વાર પછી વંટોળિયો શાંત થઈ જતાં પાડો પણ પૂર જોસમાં ત્યાં આવી ચઢ્યો; પણ ત્યાં કેઈ માણસને ન જોવાથી તે બહુ ખીંજ્યો અને જમીનમાં શિંગડાં ભરાવવા માંડ્યો અને મોટા ખરાડા પાડી ચારે બાજુ શિંગડાંથી ધૂળ ઉડાડવા લાગ્યો. આખરે પોતાનું કંઈજ નહિ વળવાથી આશા છોડી મળમૂત્ર વિસર્જન કરીને જંગલમાં ચાડ્યો ગયો.

વળી એક વાર ગોસ્વામીજી બ્રહ્મધર્મનો પ્રચાર કરવા ઢાકાથી વહાણ રસ્તે કેઈ એક સ્થાને જતા હતા; ત્યાં રસ્તામાં પક્ષાનઢી-માં તોફાન નડ્યું અને વહાણ ઉંધું વળી ગયું. ખસાસીઓનો પણ ક્યાંય પત્તો લાગ્યો નહિ. વહાણ ફૂંડ્યું તે પહેલાંજ ગોસ્વામીજી ધ્યાનમગ્ન થઈ ગયા હોવાથી તેમને કશું દેડજન રહ્યું નહોતું. પણ સમાધિમાં તેમને એવું જણાયું કે, વહાણ તોફાનથી ઝડપે ગયું છે અને જાણે કેઈ તેને અમુક દિશા તરફ ખેંચી જાય તે પછી શું થયું તેની ગોસ્વામીજીને કંઈ ખબર પડી નહોતી. સમાધિનાથી જાગીને આસપાસ જુલું છે, તે કેટલાક નહોતે તેમને

વેદ્યકેનો વ્યવસાય અને કેશવબાણુ સાથે મતભેદ ૭૨

ખડકપર સુવાલીને ચોક કરી રહ્યા છે. પોતે અહીં કેવી રીતે અને ક્યારે આવી ચઢ્યા તે તેમને પૂછતાં, માછીમારોએ જણાવ્યું કે 'જ્યારે તોફાન ચડે થયું' ત્યારે દરદર એક વહાણને અમે ડખતાં જોયું; પણ તોફાન બહુ હોવાથી અમે ત્યાં મદદે જઈ શક્યા નહિ. તોફાન શાંત થઈ ગયું' ત્યારે અમે એક વહાણને લેખડપર ચઢી ગયેલું જોયું અને તે વહાણમાં તમે મૂર્ચ્છાવસ્થામાં પડ્યા હતા. આ જોઈ અમે જાણે તમને ચોક કરવા માંડ્યો અને હવે ભગવાનની કૃપાથી તમને હોથ આવી તેથી બહુ સારું થયું.' 'x ગોસ્વામીજી પર આવાં તો કેટલાંય સંકટનાં વાદળાં આવી ગયાં, પણ પરમકૃપાળુ પરમાત્માએ દરેક પ્રસંગે અણુધારી રીતે તેમની રક્ષા કરી હતી; તે જોઈ અંતર આશ્ચર્યથી અને પ્રભુના અપાર મહિમાના વિચારથી ભરાઈ જાય છે.

ગોસ્વામીજી આલુપિકા માટે જે વેદ્યક વ્યવસાય ચલાવતા તેથી તેમને પ્રચાર-કાર્યમાં બહુ અટચણ આવતી હતી, પણ તે વ્યવસાય છોડી ચક્રાય તેમ પણ નહોતું. કેમકે ગોસ્વામીજીને કોઈની પાસેથી યાચના કરીને જીવનનિર્વાહ ચલાવવા વરદ્ તે પહેલેથીજ સખ્ત અણુગનો હતા. પ્રાદ્વસમાજની પણ પ્રચારકોને વેતન આપી શકે એવી સ્થિતિ નહોતી. વેદ્યક આવક પણ નહિ જોવીજ હતી. તેમના હીના દર પણ કોઈનેય જારે પડે નહિ તેવા હતા. પેરજેવા જવાની શ્રી ગાય આઠ આના રાખી હતી અને ગરીબો પાસેથી તેઓ દશુંજ લેતા નહિ; ઉલટું તેમને માટે તો દૂધ વગેરેનો બંદોબસ્ત પણ પોતાના અર્થથી કરી આપતા.

ગોસ્વામીજીના વેદ્યક વ્યવસાયમાં પણ કેટલીક આશ્ચર્યકારી ઘટનાઓ બનતી. સુપ્રસિદ્ધ વક્તા સુરેન્દ્રનાથ બેનરજીના સ્વ. પિતૃ-દેવ દાહરદુર્ગાચરણ બંદોપાધ્યાય ગોસ્વામીજીને સ્વપ્નમાં આવીને કહિત રાગેની-અસાધ્ય જણાતા રાગેની-ચિકિત્સા જણાવી જતા. ગોસ્વામીજી તેમની સ્વપ્નમાં આપેલી સલાહ પ્રમાણે ચિકિત્સા કરતા તેથી ધાર્યા કરતાં પણ બહુ સારું પરિણામ આવતું. આ પ્રમાણે રા.જ બનતું. કે. જ્વામીજી જ્યારે રાત્રે સૂતા ત્યારે હંમેશા પચાસી પાસે પેન્સીલ તથા કાગળ રાખીનેજ સૂઈ જતા. જેણે સ્વપ્ન આવ્યું હોય તેણેજ જગીને વસ્ત્ર લખી કાઢતા. ગોસ્વામીજી જ્યારે એક વાર અત્રિપુરમાં હતા ત્યારે ત્યાં કોલે-

x ગોસ્વામીજી પાસેના તા.મરેડું.

રાનો મહાન ઉપદ્રવ ચાલ્યો અને ઘણાં માણસો મરવા લાગ્યાં. તેમનાથી આ લીપણ દૃશ્ય જોઈ શકાયું નહિ તેથી તેમણે આ રોગની ચિકિત્સા કરવાનો સંકલ્પ કર્યો. પછી રાત્રે ગોસ્વામીજી એજ વિચારમાં સૂઈ ગયા; ત્યાં ડૉ. દુર્ગાચરણ મહાશય સ્વપ્નમાં એ રોગનો ઉપાય બતાવી ગયા. બીજે દિવસે સવારમાં ઉઠીને તેજ પ્રિન્સિપ્શન પ્રમાણે તેમણે લોકોને કહા આપવા માંડી. કહેવાની જરૂર નથી કે, આ કહા ઘણીજ અસરકારક નીવડી. આથી લોકોએ માન્યું કે, કૈવેજ તેમને બચાવ્યા. પ્રિન્સિપ્શનમાં સેન્ટોનાઇન તથા સોડા આ જે ઔષધો આપવાનું જણાવેલું હતું. આ બંનેમાં કૃમિનાશક ગુણ હતો. તપાસ કરતાં ગોસ્વામીજીને લાગ્યું કે, એ વળતે કૉલેરાનો જન્મ કૃમિમાંથીજ થયો હતો. આ રોગમાં બીજા વૈદ્યરાજો તથા ડૉક્ટરોએ કૉલેરાની જે સામાન્ય કહા ગણાય છે તેજ આપવા માંડેલી, પણ તેથી એક પણ દરદી બચી શક્યો નહોતો.*

ગોસ્વામીજી જે દરદીનો કેસ હાથમાં લેતા, તે દરદીની તન, મન અને જરૂર પડતાં ધનથી પણ સેવા-ચાકરી કરતા, તેના દરદીનું બરાબર નિદાન કરી યોગ્ય ચિકિત્સા કરતા. એક વાર શાંતિપુરને સામે કાંઠે ગુમ્ફાડાનો એક દરદી ગોસ્વામીજી પાસે કહા કરાવવા આવ્યો. એક સવારે ગોસ્વામીજી મછવામાં બેસી તેને ઘેર જઈ તેની સ્થિતિ તપાસી આવ્યા. તપાસને અંગે નિદાન કરતાં જણાયું કે, ફરી વાર તેને માટે કહા લઈ તપાસ કરવા જવું પડશે; કેમકે દરદીની સ્થિતિ ભયંકર હતી. હવે આ તરફ મુશળધાર વરસાદ વરસવો શરૂ થઈ ગયો. એક તો વર્ષાઋતુ અને તેમાં વળી વા-વંટોળિયાનાં તોફાન ! હવે કોની તાકાત કે ગંગા-પાર જઈ શકે ? બલાસીઓએ તો આ તોફાનમાં સામે પાર જવાની નાજ પાડી હીધી એટલે પછી ગોસ્વામી મહારાજે તો કહાની શીશી લૂગડામાં વિંટી માથે બાંધી હીધી અને ભગવાનનું નામ લઈ નદીમાં અંપલાવ્યું અને તરતા તરતા સામે પાર ઉતરી ગયા. ગોસ્વામી મહારાજને આવા તોફાની વરસાદમાં લીને કપડે કહા આપવા આવેલા જોઈ સૌ કોઈ આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયાં. વાંચનાર ! વૈદ્યતરીકેની જવાબદારીનું આવું કડક પાલન કરનાર કોઈ જોયા છે ?

* ગોસ્વામીજી પાસેથી સાંભળેલું.

એક વાર એક અસાધ્ય રોગવાળો દરદી ગોસ્વામીજી પાસે ગયો. તેમણે બન્યા તેવા ઉપચારો કરી બોધ્યા, પણ કંઈ અસર નહિ; એટલુંજ નહિ પરંતુ રોગ ઉત્તરોત્તર વધવા લાગ્યો. ગોસ્વામીજીએ દરદીનાં સ્વપ્નનોને કહી દીધું કે, કોઈ બીજા રસ્તે બોલાવો તો સાફ. આ ઉપરથી એક મોટા ડોક્ટરને બોલાવવામાં આવ્યા. તેની દવાથી દરદીને આરામ થવા લાગ્યો. ગોસ્વામીજીએ આનું કારણ તપાસ્યું તો જણાયું કે, પોતાનું નિદાન ખોટું હતું, અને જો રોગીને પોતાનીજ સારવારમાં રાખી હોત તો જરૂર તે માર્યો જાત. આ કેસની અસર ગોસ્વામીજી મનપર બહુ ઉંડી થઈ. તેઓથી બહુ ઉંડા વિચારમાં ઉતરી ગયા. તેમને ખાતરી થઈ કે, વેદક વ્યવસાય એ કેંઈ બાળકનો ખેલ નથી; એમાં તો લોકોનાં જીવનમરણ તોળાઈ રહેલાં છે. આવી સ્તીર જોખમદારીવાળો વ્યવસાય ચલાવવો એનો અર્થ એજ કે, લોકોના જાન સાથે ખેલ ખેલવો. આથી તેમણે જો વ્યવસાયને લાંબા સમય સુધી ચલાવવો નિશ્ચય કરી દીધો. આ વખતે સ્વપ્નમાં સ્વ. શ્રીગુરુજીનાં જાણીતાં શિષ્યોએ કહ્યું કે “તમારે કેવળ લોકોની શિક્ષા કરીનેજ બેસી રહેવાનું નથી. દેહિક રોગ ઉપરાંત જીવનના જન્મમરણથી મહારોગની પણ તમારે ચિકિત્સા કરવાની છે.” ત્યારથી ગોસ્વામીજીએ પોતાના પરિવારના ભરણપોષનનો બધો ભાર માત્ર પ્રભુપરજ નાખી દીધો અને ચિકિત્સાનો વ્યવસાય છોડી દઈ કેવળ પ્રાદ્યક્ષમ—પ્રચારના કાર્યમાં પરોવાઈ ગયા. હવે તેમણે અસાધ્ય ઉત્સાહથી જાગૃતતા એકે એક શહેરમાં અને એકે એક ગામડામાં પ્રવ્રણામનો પ્રચાર કરવા માંડ્યો.

ચિકિત્સાવ્યવસાય છોડ્યો ત્યારે ગોસ્વામીજીએ પોતાના બંધુ સ્ત્રીમાન જજીસુંદર મિત્રને જે પત્ર લખ્યો હતો તે અત્રે જોમનો તેમ આપવામાં આવે છે:—

“સ્ત્રીખારીને ઘેર મારો જન્મ થયો છે. પણ તેથી ધંધો કરીને બે પેસા મેળવવા એ મારું કામ નથી. મેં તો હવે પાછી શિક્ષાઓની હાથમાં લીધી છે. મને લાગે છે કે, ઘોડા વખતમાં તમારું ઘર ખાલી થઈ જશે. પ્રાદ્યક્ષમજીઓની મદદ મળે તોયે ઠીક છે અને ન મળે તોયે ઠીક છે. આ તનમન બધું ઈશ્વરને સરજે ધરી દીધું છે. આખું જગત જલે મારો પરિત્યાગ કરે, પણ તે દયાસાગર મને બૂકશે નહિ. એ અંતર્યામી મહાપ્રભુ આ દીન દાસની બહુ રોડદી

સંભાળ રાખ્યાં કરશે. પ્રાહ્લધર્મનો જય થાઓ ! પ્રાહ્લધર્મનેજ આ પ્રાણતું દાન દેવાઈ ચૂક્યું છે. ભગવાન તેને સમૃદ્ધ કરે. ૧૭૮૭ શક, માહિ પોપ--ઢાકા.”

આ વર્ષે પ્રહ્લોત્સવને પ્રસંગે ગોસ્વામીજી કલકત્તા આવેલા તેથી ઉત્સવ ઘણા ઠાઠમાઠથી ઉજવાયો હતો. પ્રહ્લનામના જય-ધ્વનિથી ચારે દિશાઓ ગાજી રહી હતી. ઘેરેઘેર-જ્યાં જુઓ ત્યાં પ્રાહ્લધર્મનીજ ચર્ચા ચાલતી હતી. ઉત્સવની પૂર્ણાહુતિ થયા પછી શ્રી કેશવબાળુ કેટલોક વખત સર્પારવાર મોંગીરમાં રહેવા ગયા હતા. એ વખતે ત્યાંના કેટલાક પ્રેમી પ્રાહ્લભક્તો કેશવબાળુને ભગવાનના અવતારતરીકે માનતા હતા, તેથી તેઓ તેમની ચરણરજ માથે ચઢાવતા હતા અને તેમનું પ્રેમપૂર્વક પાદપ્રક્ષાલન કરીને શ્રદ્ધાભક્તિથી ચરણામૃત લેતા હતા. ગોસ્વામીજી વગેરે કેટલાક પ્રાહ્લજંધુઓને આ ચરણરજ તથા ચરણામૃત લેવાની પ્રથા પ્રાહ્લધર્મના સિદ્ધાંતોથી તદ્દન વિરુદ્ધ લાગી. આથી તેઓએ મળીને કેશવબાળુને આ પ્રથા બંધ પાડવાનો આગ્રહ કર્યો. કેશવબાળુએ જણાવ્યું કે, પોતે લોકલાગણીને આડે આવવા માગતા નથી, એટલે કે લોકોને જેમ ઠીક લાગે છે તેમ કરે છે, તેમાં મારે આડે આવવાનું પ્રયોજન નથી. આ ઉત્તરથી કોઈને સંતોષ થયો નહિ, તેથી તેઓએ જાહેર વર્તમાનપત્રોમાં આ કાર્યની સામે જખરો વિરોધ ઉઠાવ્યો. આ પ્રમાણે નાની ગાખતમાંથી મોટો દાવાનળ સળગી ઉઠ્યો. કેશવબાળુના પ્રેમી ભક્તો તો આથી બહુ છેડાઈ પડ્યા. કોધાવેશમાં તેઓ ગોસ્વામીજીને ‘અવિશ્વાસી’ ‘નાસ્તિક’ વગેરે કહેવા લાગ્યા; એટલુંજ નહિ પરંતુ કેટલાક તો તેમને મારવા પણ તત્પર થઈ ગયા !!

આ પ્રમાણે વાત વધી પડી એટલે ગોસ્વામીજી પાછા શાંતિ-પુરમાં રહેવા લાગ્યા. આ વખતે એક આશ્ચર્યકારી ઘટના બની. એક દિવસ ગોસ્વામીજીના ઇષ્ટદેવ શ્રીકૃષ્ણમસુંદરે પ્રસન્ન થઈ તેમને પ્રત્યક્ષ દર્શન આપ્યાં અને કહ્યું કે “ મેં તને ઘરમાંથી બહાર કાઢ્યો તોયે તું વળી પાછો ઘરમાં આવ્યો ? હું તને સંસારમાં વધારે ટકવા દેવાનો નથી.” ગોસ્વામીજીએ જ્યારે વેદાંતનો અન્યાસ કરવા માંડ્યો અને પ્રાહ્લભગવાનમાં પ્રવેશ કર્યો, ત્યારથી ભગવાન કોઈને દર્શન દે એ વાત ગોસ્વામીજીને ભ્રમણા અથવા મગજની વેલછા જેવી લાગતી; પણ હવે તેમનો લૌકિક અનુભવ

વધીને વૈરાગ્યવૃત્તિ ખોલી હતી તેમજ પરમાત્માની મહત્તા પણ વિશેષ સમજાઈ હતી.*

આ તરફ વર્તમાનપત્રોમાં જીવતા માણસની પૂજાસેવાની વિરુદ્ધમાં ખૂબ હિલચાલ થવાથી, કેશવબાબુની આંખ કંઈક ઉઘડી. તેમણે ચરણરૂપર્થ, હંડવતપ્રભુમ, પશ્ચાત્તાપપૂર્વક એકરાર કર્યો વગેરે ક્રિયાઓની મનાઈ કરી. હવે જે બે ચાર જણા કેશવબાબુને અવતાર માની સેવાપૂજા કરતા હતા, તેમણે શંકા થવાથી કેશવબાબુને પૂછ્યું કે, 'તમે અવતાર ખરા કે નહિ ?' જવાબમાં કેશવબાબુએ ચોખ્ખી ના પાડી ત્યારે તેમણે કેશવબાબુને ઠગ સમજી બ્રાહ્મધર્મનો પણ ત્યાગ કર્યો. આથી હવે કેશવબાબુએ શાંતિપુર ગોસ્વામીજીને એક પત્ર લખીને દિલ્લીરી બહિર કરી તથા બધી ગડબડ દૂર થાય અને બ્રાહ્મજન્યુઓમાંથી વૈમનસ્ય દૂર થઈ પહેલાંની માફક પરસ્પર સહભાવ જન્મે તે માટે ખાસ પ્રયત્નો કરવા વિનંતિ કરી. કામળ વાંચી ગોસ્વામીજી પાછા કેલકત્તા આવ્યા અને ફરીથી કેશવબાબુની સાથે રનેહસંબંધ જોડ્યો અને વિરોધી પક્ષને સર્વ હકીકતથી વાકેફ કરી સમજાવી લીધો અને બગડો શાંત પાડ્યો.

આ બધી ઉપાધિ શાંત થઈ ગયા પછી, બંગ. સં. ૧૨૭૬ના ભાદ્રપદ બને રવિવારના રોજ 'ભારતવર્ષીય બ્રાહ્મસમાજ'નું મંદિર' ખુલ્લું મૂકાયું. તે દિવસે એવી ભાવપૂર્ણ ઉપાસના થઈ કે, તેના દિવ્ય ભક્તિપ્રવાહમાં સર્વનું મનોમાલિન્ય ધોવાઈ ગયું અને આનંદમોહન બક્ષ, ચિવનાથ શાસ્ત્રી, કૃષ્ણવિહારી ચેતન, ક્ષીરોદ-ચંદ્ર દાંય વગેરે કેટલાક શિક્ષિત યુવકોએ પણ બ્રાહ્મધર્મની દીક્ષા ગ્રહણ કરી.

ત્યારબાદ થોડા વખત પછી કેશવબાબુ વિલાયત ગયા. ત્યાં છ માસ રહી, બ્રાહ્મધર્મનો દિગ્વિજય કરી પાછા કેલકત્તા આવ્યા. તેમના આવ્યા પછી તરતજ બ્રાહ્મ-વિવાહ-વિધિના સંબંધમાં મોટો મતભેદ ઉભો થયો. આ વિવાદથી આદિ બ્રાહ્મસમાજ તથા ભારતવર્ષીય બ્રાહ્મસમાજ વચ્ચે ભારે અથડામણ થઈ અને બન્ને અંદરના વચ્ચે જે ભાઈચારાની લાગણી જન્મી હતી તે પણ નાશ પામી. કેશવબાબુ વગેરેએ આદિ સમાજની પરવા નહિ કરતાં ભારત-વર્ષીય સમાજના બ્રાહ્મજન્યુઓમાં પરસ્પર સહભાવની વૃદ્ધિ થાય

* ગોસ્વામીજી પાસે સાલજેલું.

સંભાળ રાખ્યાં કરશે. બ્રાહ્મધર્મનો જય થાઓ ! બ્રાહ્મધર્મનેજ આ બ્રાણુનું દાન દેવાઈ ચૂક્યું છે. ભગવાન તેને સમૃદ્ધ કરે ૧૭૮૭ શકે, માહિ પોપ-ઢાકા.”

આ વર્ષે બ્રહ્મોત્સવને પ્રસંગે ગોસ્વામીજી કલકત્તા આવેલા તેથી ઉત્સવ ઘણા ઠાઠમાઠથી ઉજવાયો હતો. બ્રહ્મનામના જય-ધ્વનિથી ચારે દિશાઓ ગાજી રહી હતી. ઘેરેઘેર-જ્યાં જુઓ ત્યાં બ્રાહ્મધર્મનીજ ચર્ચા ચાલતી હતી. ઉત્સવની પૂર્ણાહુતિ થયા પછી શ્રી કેશવબાણુ કેટલોક વખત સંપારવાર મોંગીરમાં રહેવા ગયા હતા. એ વખતે ત્યાંના કેટલાક ગ્રેમી બ્રાહ્મભક્તો કેશવબાણુને ભગવાનના અવતારતરીકે માનતા હતા, તેથી તેઓ તેમની ચરણરજ માથે ચઢાવતા હતા અને તેમનું ગ્રેમપૂર્વક પાદપ્રક્ષાલન કરીને શ્રદ્ધાભક્તિથી ચરણામૃત લેતા હતા. ગોસ્વામીજી વગેરે કેટલાક બ્રાહ્મજનુઓને આ ચરણરજ તથા ચરણામૃત લેવાની પ્રથા બ્રાહ્મધર્મના સિદ્ધાંતોથી તદ્દન વિરુદ્ધ લાગી. આથી તેઓએ મળીને કેશવબાણુને આ પ્રથા બંધ પાડવાનો આગ્રહ કર્યો. કેશવ-બાણુએ જણાવ્યું કે, પોતે લોકલાગણીને આડે આવવા માગતા નથી, એટલે કે લોકોને જેમ ઠીક લાગે છે તેમ કરે છે, તેમાં મારે આડે આવવાનું પ્રયોજન નથી. આ ઉત્તરથી કોઈને સંતોષ થયો નહિ, તેથી તેઓએ જાહેર વર્તમાનપત્રોમાં આ કાર્યની સામે જખરો વિરોધ ઉઠાવ્યો. આ પ્રમાણે નાની બાબતમાંથી મોટો દાવાનળ સળગી ઉઠ્યો. કેશવબાણુના ગ્રેમી ભક્તો તો આથી બહુ છેડાઈ પડ્યા. ક્રોધાવેશમાં તેઓ ગોસ્વામીજીને ‘અવિશ્વાસી’ ‘નાસ્તિક’ વગેરે કહેવા લાગ્યા; એટલુંજ નહિ પરંતુ કેટલાક તો તેમને મારવા પણ તત્પર થઈ ગયા !!

આ પ્રમાણે વાત વધી પડી એટલે ગોસ્વામીજી પાછા શાંતિ-પુરમાં રહેવા લાગ્યા. આ વખતે એક આશ્ચર્યકારી ઘટના બની. એક દિવસ ગોસ્વામીજીના ઇષ્ટદેવ શ્રીશ્યામસુંદરે પ્રસન્ન થઈ તેમને પ્રત્યક્ષ દર્શન આપ્યાં અને કહ્યું કે “ મેં તને ઘરમાંથી બહાર કાઢ્યો તોયે તું વળી પાછો ઘરમાં આવ્યો ? હું તને સંસારમાં વધારે ટકવા દેવાનો નથી.” ગોસ્વામીજીએ જ્યારે વેદાંતનો અભ્યાસ કરવા માંડ્યો અને બ્રાહ્મસમાજમાં પ્રવેશ કર્યો, ત્યારથી ભગવાન કોઈને દર્શન દે એ વાત ગોસ્વામીજીને ભ્રમણા અથવા મગજની ઘેલછા જેવી લાગતી; પણ હવે તેમનો લૌકિક અનુભવ

વધીને વૈરાગ્યવૃત્તિ ખીલી હતી તેમજ પરમાત્માની મહત્તા પણ વિશેષ સમજાઈ હતી.*

આ તરફ વર્તમાનપત્રોમાં જીવતા માણસની પૂનર્જીવનની વિરુદ્ધમાં ખૂબ હિલચાલ થવાથી, દેશવખાણુની આંખ કંઈક ઉઘડી. તેમણે ચરણરૂપણ, હંડવતપ્રણામ, પશ્ચાત્તાપપૂર્વક એકરાર કર્યો વગેરે ક્રિયાઓની મનાઈ કરી. હવે જે જે ચાર જણા દેશવખાણુને અવતાર માની સેવાપૂજા કરતા હતા, તેમણે શંકા થવાથી દેશવખાણુને પૂછ્યું કે, 'તમે અવતાર ખરા કે નહિ ?' જવાબમાં-દેશવખાણુએ જોખ્ખી ના પાડી ત્યારે તેમણે દેશવખાણુને કમ સમજી બ્રાહ્મધર્મનો પણ ત્યાગ કર્યો. આથી હવે દેશવખાણુએ શાંતિપુર ગોસ્વામીજીને એક પત્ર લખીને દિલ્લીરી બહાર કરી તથા બધી ગડબડ દૂર થાય અને બ્રાહ્મ-બંધુઓમાંથી વૈમનસ્ય દૂર થઈ પહેલાંની માફક પરસ્પર સદ્ભાવ જન્મે તે માટે ખાસ પ્રયત્નો કરવા વિનંતિ કરી. કાગળ વાંચી ગો-સ્વામીજી પાછા કલકત્તા આવ્યા અને ફરીથી દેશવખાણુની સાથે સ્નેહસંબંધ જોડ્યો અને વિરોધી પક્ષને સર્વ હકીકતથી વાકેફ કરી સમજાવી લીધો અને ઝગડો શાંત પાડ્યો.

આ બધી ઉપાધિ શાંત થઈ ગયા પછી, બંગ. સં. ૧૨૭૬ના ભાદ્રપદ ૭ને રવિવારના રોજ 'ભારતવર્ષીય બ્રાહ્મસમાજનું મંદિર' ખુલ્લું મૂકાયું. તે દિવસે એવી ભાવપૂર્ણ ઉપાસના થઈ કે, તેના દિવ્ય સક્તિપ્રવાહમાં સર્વનું મનોમાલિન્ય ધોવાઈ ગયું અને આનંદમોહન બચુ, શિવનાથ શાસ્ત્રી, કૃષ્ણવિહારી સેન, ક્ષીરોદ-ચંદ્ર દાસ વગેરે કેટલાક શિક્ષિત યુવકોએ પણ બ્રાહ્મધર્મની દીક્ષા ગ્રહણ કરી.

ત્યારબાદ થોડા વખત પછી દેશવખાણુ વિલાયત ગયા, ત્યાં માસ રહી, બ્રાહ્મધર્મનો દિગ્વિજય કરી પાછા કલકત્તા આવ્યા. તેમના આવ્યા પછી તરતજ બ્રાહ્મ-વિવાહ-વિધિના સંબંધમાં મોટો મતભેદ ઉભો થયો. આ વિવાદથી આદિ બ્રાહ્મસમાજ તથા ભારતવર્ષીય બ્રાહ્મસમાજ વચ્ચે શારે અઘડામણ થઈ અને બન્ને સંસ્થા વચ્ચે જે બાઈચારાની લાગણી જન્મી હતી તે પણ નાશ પામી. દેશવખાણુ વગેરેએ આદિ સમાજની પરવા નહિ કરતાં ભારત-વર્ષીય સમાજના બ્રાહ્મબંધુઓમાં પરસ્પર સદ્ભાવની વૃદ્ધિ થાય

* ગોસ્વામીજી પાસે સાંભળેલું.

સંજ્ઞાજ સખ્યાં કર્યો. પ્રાદ્યધર્મનો જન્મ થાયો ! પ્રાદ્યધર્મનેજ આ પ્રાણુનું જીવન દેવાઈ ગયું છે. જગવાન તેને સમૃદ્ધ કરે ૧૭૮૭ શક, માટે પોત-કાકા.”

આ વર્ષે પ્રસોત્તવને પ્રસંગે ગોસ્વામીજી કલકત્તા આવેલા તેથી ઉત્સવ ધણા કાકમાડથી ઉજવાયો હતો. પ્રદાનામના જન્મ-ધનિચી ચારે દિશાએ ગાજ રડી હતી. ઘરેઘર-જ્યાં જુઓ ત્યાં પ્રાદ્યધર્મનોજ મર્યો સાક્ષી હતી. ઉત્સવની પૂર્ણાહુતિ થયા પછી શ્રી કેશવળાણુ કેટલાક વખત સપરિવાર ગોંગીરમાં રહેવા ગયા હતા, એ વખતે ત્યાંના કેટલાક ગ્રેમી પ્રાદ્યધર્મનો કેશવળાણુને જગવાનના અવતારતરીકે માનતા હતા, તેથી તેઓ તેમની ચરણરજ માથે ચઢાવતા હતા અને તેમનું પ્રેમપૂર્વક પાદપ્રક્ષાલન કરીને શ્રદ્ધાભક્તિથી ચરણામૃત લેતા હતા. ગોસ્વામીજી વગેરે કેટલાક પ્રાદ્યધર્મીઓને આ ચરણરજ તથા ચરણામૃત લેવાની પ્રથા પ્રાદ્યધર્મના સિદ્ધાંતોથી તદ્દન વિરુદ્ધ લાગી. આથી તેઓએ મળીને કેશવળાણુને આ પ્રથા બંધ પાડવાનો આગ્રહ કર્યો. કેશવળાણુએ જણાવ્યું કે, પોતે લોકલાગણીને આડે આવવા માગતા નથી, એટલે કે લોકોને જેમ ઠીક લાગે છે તેમ કરે છે, તેમાં મારે આડે આવવાનું પ્રયોજન નથી. આ ઉત્તરથી કોઈને સંતોષ થયો નહિ, તેથી તેઓએ જાહેર વર્તમાનપત્રોમાં આ કાર્યની સામે જળરો વિરોધ ઉઠાવ્યો. આ પ્રમાણે નાની જાળતમાંથી મોટો દાવાનળ સળગી ઉઠ્યો. કેશવળાણુના ગ્રેમી બહોતો તો આથી બહુ છેડાઈ પડ્યા. ક્રોધાવેશમાં તેઓ ગોસ્વામીજીને ‘અવિશ્વાસી’ ‘નાસ્તિક’ વગેરે કહેવા લાગ્યા; એટલુંજ નહિ પરંતુ કેટલાક તો તેમને મારવા પણ તત્પર થઈ ગયા !!

આ પ્રમાણે વાત વધી પડી એટલે ગોસ્વામીજી પાછા શાંતિ-પુરમાં રહેવા લાગ્યા. આ વખતે એક આશ્ચર્યકારી ઘટના બની. એક દિવસ ગોસ્વામીજીના ઇષ્ટદેવ શ્રીકૃષ્ણમસુંદરે પ્રસન્ન થઈ તેમને પ્રત્યક્ષ દર્શન આપ્યાં અને કહ્યું કે “ મેં તને ઘરમાંથી બહાર કાઢ્યો તોયે તું વળી પાછો ઘરમાં આવ્યો ? હું તને સંસારમાં વધારે ટકવા દેવાનો નથી.” ગોસ્વામીજીએ જ્યારે વેદાંતનો અભ્યાસ કરવા માંડ્યો અને પ્રાદ્યસમાજમાં પ્રવેશ કર્યો, ત્યારથી જગવાન કોઈને દર્શન દે એ વાત ગોસ્વામીજીને બ્રમણ અથવા જની ઘેલછા જેવી લાગતી; પણ હવે તેમનો લૌકિક અનુભવ

પથકનો વ્યવસાય અને કેશવભાઈ સાથે મતભેદ

જાહેર તે હવા લઈ આવો અને તેનું સેવન કરો. ” સ્વમય
આધારે ગોસ્વામીજીએ જગન્નાથ ઘાટ પર તપાસ કરી તો
પુરુષનાં દર્શન થયાં; અને તેમને સ્વપ્નનો હકીકત કહી સંભાર
આ સાધુ પુરુષ પાસે હવે યોગીજી હવા રહી હતી તે તેમણે ગો
મીલને બહુ પ્રેમથી આપીને કહ્યું કે “આથી રોગ ભલે જડ
માંથી નહિ બચ, પણ મૃત્ત્વ તો સદંતર બંધ થઈ જશે. દે
દિવસ પહેલાં આવ્યા હોત તો જરા વધારે હવા આપી શકત
ગોસ્વામીજીએ તે સાધુપુરુષને પ્રણામ કરી કૃતજ્ઞતા રે હવા બ્રહ્મ
કરી અને તેનું સેવન કર્યું. પરિણામ તો સાધુ પુરુષે કહ્યું હતું તેવું
આવ્યું. મૃત્ત્વ તો સદંતર બંધ થઈ ગયું, પણ હરહ નિમૂળ થયું નહિ
છેવટ કોઈ ઉપાય ન રહ્યો ત્યારે ગોસ્વામીજી મેડિકલ કોલેજ-
ના અધ્યક્ષ પ્રસિદ્ધ ચિંબાચી સાહેબ પાસે ગયા. ગોસ્વામીજી
જ્યારે મેડિકલ કોલેજમાં અભ્યાસ કરતા, ત્યારે તેમની અસાધા-
રણુ તેજસ્વિતા, ન્યાયપરાયણતા, સત્યનિષ્ઠા વગેરે સદ્ગુણોથી
આકર્ષાઈ ગુણુઆદી, મહામનિ ચિંબાચી સાહેબ તેમને બહુજ
આહવા હતા. ગોસ્વામીજીની સ્થળી હકીકત સાહેબે ધ્યાનપૂ-
ર્વક સાંભળી, હૃદયના ફેફસાને બહુજ કાળજીથી તપાસી જોયાં, અને
ખારીક નિદાન કયા પછી સાહેબે તેમને માર્શિયાનું સેવન કરવાની
સલાહ આપવા સાથે એક લખુ ત્રિહરકશન પણ લખી આપ્યું
તથા કહ્યું કે “આથી પણ જમીન ના જડમૂળથી તો જવાનો નથી,
પણ હું ખાતે - છે થઈ જશે તમને મૃત્ત્વ પણ છેવટ આ રોગ-
થીજ થશે. વગર આ ત્રિહરકશન કેવળ તમે - ત્યારે આ રોગ
કેટલો કેટલો કેટલો જીવન તમે નોંકી શકો છો તે સખથી
મન ન કરો. ”

અને તેમની ઉપાસના લાવપૂર્ણ તેમજ પ્રાણવાન બને એવા પ્રત્નો શરૂ કર્યા અને કેશવબાળુએ “ ભારત સંસ્કાર સભા નામની એક સભા સ્થાપી. સ્ત્રીકેળવણીનો પ્રચાર કરવો, ‘સુદ સદાચાર’ નામનું પત્ર ચલાવવું અને તે દ્વારા લોકોમાં જ્ઞાનપ્રકાશ ફેલાવવો, ધર્માદા ઔષધાલયો ખોલવાં, દારૂની બદી અટકાવ અને આમવર્ગમાં કેળવણીનો પ્રચાર કરવો વગેરે જનસમાજ ઉદ્ધારનાં કાર્યો હાથ ધરવાં, એ આ સભાનાં મુખ્ય કાર્યો હતા. સભાસદોએ ઉપર જણાવેલ પૈકી એક અથવા એકથી વધારે કાર્યોની જુમ્મેદારી પોતાને માથે રાખીને નવીન ઉત્સાહથી ધર્મપ્રચારનું કાર્ય ચલાવવા માંડ્યું.

આ વખતે કલકત્તા પાસે બેહાલામાં મેલેરિયાનો ભયંકર ઉદ્ભવ શરૂ થયો. ઉપર જણાવેલ ‘ભારત સંસ્કાર સભા’ તરફથી લેવામાં આવેલાં ‘ધર્માદા દવાખાતું’ ખોલવામાં આવ્યું અને તેની વ્યવસ્થા ગોસ્વામીજીને હાથ રાખવામાં આવી. ગોસ્વામીજી રોજ વહેલા ઉઠી પગે ચાલીને, અને દવાઓ સાથે લઇને બેહાલા જતા અને તેમને દવા આપતાં આપતાં કોઈ કોઈ વાર તો બે પ્રહર વીતી જતા. મોડા મોડા ઘેર આવીને તેઓ સ્નાનાદિ કરીને જમતા જમીને મહિલા પાઠશાળામાં લાણાવવા જતા અને સાંજે ઘેર આવીને પાછા ‘સુલભ સદાચાર’ની સેવામાં લાગી જતા. આ પાંચ માટે લેખો લખતાં ગોસ્વામીજીને કેટલીક વાર ઉભાગરા કરવા પડતા. આ પ્રમાણે લાંબા વખતસુધી અતિપરિશ્રમ કરવાથી તેમને હૃદરોગ થયો. આ રોગનો હુમલો થતો ત્યારે ઘણી વાર ગોસ્વામીજીને મૂર્છા આવી જતી. એક વખત તો વ્યાધિ બહુ વધી પડ્યું અને મૂર્છાવસ્થા એટલી લાંબા વખતસુધી ચાલી કે સગાંસંબંધીઓ તો તેમને મરણ પામેલા સમજી, રોકકળ કરવા લાગ્યાં. ત્યાર પછી ડૉક્ટર અન્નદાચરણ કાંતગિરિ મહાશયની કાળજીપૂર્વક સારવારથી તે વખતના જેવી લાંબા વખતની મૂર્છાવસ્થા તો ચાલી ગઈ. પણ રોગની અસર નાબુદ થઈ નહિ. જ્યારે જ્યારે આ દરદ બેરકરતું, ત્યારે ત્યારે ગોસ્વામીજીને મૂર્છા આવી જતી. આથી તેમની સંભાળ રાખવા માટે કેશવબાળુએ એક માણસને ચોક્કસ ડોક્ટર તરીકે નિયુક્ત કર્યો.

આ વખતે ગોસ્વામીજીને એક સ્વપ્ન આવ્યું. સ્વપ્નમાં કોઈએ તેમને કહ્યું કે “કલકત્તાના જગન્નાથ ઘાટપર એક સાધુ પુરુષ રહે છે. તેમની પાસે હૃદરોગની રાગબાણ દવા છે. તમે ત્યાં

જમને તે દવા હથ આવે અને તેનું સેવન કરે. ” સ્વપ્નરૂપાંતરે આધારે ગોસ્વામીજીએ જનન્યાય ઘાટ પર તપાસ કરી તો તે સાધુ પુરુષનાં દર્શન થયાં; અને તેમને સ્વપ્નની હકીકત કહી સંભળાવી. આ સાધુ પુરુષ પાસે હવે થોડીજ દવા રહી હતી તે તેમણે ગોસ્વામીજીને બહુ પ્રેમથી આપીને કહ્યું કે “આથી રોગ જલે બહુમૂળ માંથી નહિ બચ, પણ મૂંઝાં તો સદંતર બંધ થઈ જશે. થોડા દિવસ પહેલાં આવ્યા હોય તો જરા વધારે દવા આપી શકત. ” ગોસ્વામીજીએ તે સાધુપુરુષને પ્રણામ કરી કૃતજ્ઞતાવે દવા મંડણ કરી અને તેનું સેવન કર્યું. પરિણામતે આધુ પુરુષે હતું હતું તેવુંજ આપ્યું. મૂંઝાં તો સદંતર બંધ થઈ ગયું, પણ દરદ નિર્મૂળ થયું નહિ.

છેવટ કેશવ ઉપાધ્યય ન રહ્યો ત્યારે ગોસ્વામીજી મેડિકલ કોલેજના અધ્યક્ષ પ્રસિદ્ધ ચિલ્વાચં સાહેબ પાસે ગયા. ગોસ્વામીજી ત્યારે મેડિકલ કોલેજમાં અભ્યાસ કરતા, ત્યારે તેમની અગ્રાધારણ તેજસ્વિતા, ન્યાયપરાયણતા, સત્યનિષ્ઠા વગેરે સર્વસુદોષી આકર્ષણ બુલ્લંબી, મહામતિ ચિલ્વાચં સાહેબ તેમને બહુજ શાહતા હતા. ગોસ્વામીજીની સંખાળી હકીકત સાહેબે ધ્યાનપૂર્વક સાંભળી, હૃદયનાં ફેરફારને બહુજ કાગળથી તપાસી બેઠાં, અને બારીક નિદાન કર્યા પછી સાહેબે તેમને મોર્ફિયાનું સેવન કરવાની સલાહ આપવા સાથે એક હંબુ પ્રિસ્કિપ્શન પણ લખી આપ્યું તથા કહ્યું કે “આથી પણ વધારે રોગ બહુમૂળથી લેવાનો નથી, પણ હુઝાવો જોડો થઈ જશે તમારું મૃત્યુ પણ છેવટ આ રોગથીજ થશે. ” જગી આ પ્રિસ્કિપ્શનમાં કહે વર્ણ-ત્યારે આ રોગ કેવું રૂપ ધારણ કરશે અને ત્યારે ત્યારે મોર્ફિયાનું સેવન કેટલા પ્રમાણમાં કરવું, તેનો મત્ય ક્રેમ વધારવી-ઘટાડવી, તે સંબંધી રજૂ સુચનનો આપી હતી અને કહે વર્ણ આ રોગથી મૃત્યુ થશે એ પણ નહીં કરી આપ્યું હતું આ સંબંધનાં અનગ ઉપર એક વાર ગોસ્વામીજીએ કહ્યું હતું કે, એક મૃત્યુ વિચય ચિલ્વાચં સહેબે જે હંબુ બંધે પ્રિસ્કિપ્શનના બદલવી હતી તે બધી અણુરે અણુર નજીની આવી છે આ વખતે ચિલ્વાચં સાહેબે જે વર્ણનાં મૃત્યુ રજૂ કર્યું તે વર્ણ બંધી રજૂ હતું તો, એ બધું સર્વજ્ઞ હતું તે હથ મન ગોસ્વામીજીને હવે સહેવની સલાહ મળતી મુંઝારની વાત રાત્ર ૧-૨ બાજુર નિદ્રાનિદ્રાએ મોર્ફિયા સેવન કરવાનું કહે કહ્યું. આ નગ ઉપર ત્યારે સંવત્સરના ગોસ્વામી-

ચુસ્તરીકે સ્વીકાર કર્યો હોત તો બ્રાહ્મસમાજનો ઉદ્ધાર ક્યારનોય થઈ ગયો હોત.” મહાત્મા પરમહંસદેવે પણ આ સંબંધમાં એવું કહ્યું હતું કે “આજ કેશવ ભારી પૂજા કરે છે, પણ તે દરવાજા બંધ કરીને; કેમકે તેમ ન કરે તો તેના અનુયાયીઓ આ ક્રિયા ભ્રમ લાયક તેનો કેશવબાળુને બીક લાગે છે. આ જેમ બંધબાંધે પૂજા કરે છે તેમ તેમનાં બારણાં પણ બંધજ રહેવાનાં.”*

ત્યારબાદ ઘણા માણસોની સાધનભજન સંબંધમાં જિજ્ઞાસા વધતાં, શ્રી કેશવબાળુએ યોગ અને ભક્તિવિષે નિયમિત વ્યાખ્યાનો આપવાં શરૂ કર્યાં. સાધના કરવા માટે કોલ્લગરના મોરપુ-કુશનામના ગામડાના એકે બગીચામાં “સાધનકાનન”ની સ્થાપના કરવામાં આવી.

આ તરફ અનેક બ્રાહ્મકુટુંબોને એક જગ્યાએ રાખી, દૈનિક ઉપાસના, ધર્મશ્રંધનો અભ્યાસ, સત્સંગ, ઇન્દ્રિયદમ્બન, મનોનિયંત્ર, મુક્ત આહારવિહાર વગેરે નિયમોના પાલનથી આદર્શ બ્રાહ્મકુટુંબોનું સંગઠન કરવાના ઉદ્દેશથી, કેશવબાળુએ ગોસ્વામીજીની સંમતિ તથા સહાયથી કલકત્તામાં “ભારત આશ્રમ” નામે એક આશ્રમ સ્થાપન કર્યો. બંગ સં. ૧૨૮૨ના માયોત્સવની પૂર્ણાહુતિ થયા બાદ કેશવબાળુએ ‘સાધનશ્રેણી’ વિષે એક અસરકારક ભાષણ આપ્યું. આ ભાષણનો સાર એ હતો કે કર્મયોગ, જ્ઞાનયોગ અને ભક્તિયોગ, એ મોક્ષના ત્રણ માર્ગો છે, તેમાં જેની જે માર્ગે જવાની વિશેષ રુચિ હોય તે તે માર્ગનું અવલંબન કરીને મોક્ષના અધિકારી થઈ શકે છે. આ ભાષણ થયા પછી શ્રીમતી મુક્તકેશી બાહુરીએ (ગોસ્વામીજીનાં આશ્રુજીએ) કર્મયોગનું-સેવામતનું-શિક્ષણ લેવા સંયમમત મહણ કર્યું. શ્રી અધીરનાથ શુભ મહાશયે જ્ઞાનયોગનું અને ગોસ્વામીજીએ ભક્તિયોગનું શિક્ષણ લેવા માટે સંયમમત મહણ કર્યું. આ પ્રમાણે ત્રણે વ્યક્તિઓએ પોતા-પોતાની રુચિને અનુસરતો માર્ગ મહણ કરી સંયમમતોનું પાલન કરવા માંડ્યું. શરીર, મન અને વાણીથી મતસાધના કરતાં એક વધુ પૂરું થયા બાદ કેશવબાળુએ ગોસ્વામીજીને કહ્યું કે “બાઈ ! તમે હવે ભક્તિયોગ તિલક કરી લીધા.” આ સાંભળી ગોસ્વામીજીએ કહ્યું કે ‘ભક્તિસામૃત્તિ’નું કહ્યું છે કે “વ્યારે સાધકના હૃદયમાં ભક્તિનો અંકુર ફુટે છે. ત્યારે તેના જીવનમાં નીચે

જણાવ્યા પ્રમાણેનાં લક્ષણો જોવામાં આવે છે. જેવાં કે:-

ક્ષાંતિ રવ્યર્થ કાલત્વં વિરક્તિર્માનશૂન્યતા ।

આશાવદ્ધ સમુત્કંઠા નામગાને સદા રુચિઃ ॥

આસક્તિસ્તદ્ગુણારુચ્યાને ગ્રીતિસ્તદ્વસતિ સ્થલે ।

ઇત્યાદયોઽનુભાવાઃ સ્યુર્જાતે ભાવાંકુરે જને ॥

અર્થાત્ જ્યારે સાધના કરતાં કરતાં ભક્તિભાવનો અંકુર જન્મે છે ત્યારે સાધકના હૃદયમાં ક્ષમા, સતત સેવાપરાયણતા, વૈરાગ્ય, નિર્માનીપણું, મોક્ષપ્રાપ્તિનો-ઈશ્વરસાક્ષાત્કારનો-દૃઢ વિશ્વાસ, તેની પ્રાપ્તિની ઉત્કંઠા, તેમના નામગાનમાં રુચિ, ખાસ કરીને તેમના ગુણ કહેવા-સંભળવામાં આસક્તિ અને અનુભવસિદ્ધ હરિજન વસતા હોય તેવાં સ્થળમાં રહેવાની ઇચ્છા વગેરે દેખાય છે. પરંતુ તેમાંનાં અનેક લક્ષણો મારામાં જોઈએ તેવાં જણાતાં નથી, તેથી ભક્તિયોગ સિદ્ધ થઈ ગયો એમ હું કેમ માની શકું ?” આ ઉત્તર સંભળી કેશવળાણુ મૌન રહ્યા.

ભારતાશ્રમમાં એક રાત્રે ગોસ્વામીજી બ્રહ્મનામની સાધનામાં નિમગ્ન થયેલા હતા. નામોચ્ચારણ કરતાં કરતાં ભાવાવસ્થામાં આવી ગયા. તેમાં તેમને એક જ્યોતિર્ભય પુરુષે કહ્યું કે “બ્રાહ્મસમાજમાં હવે તમારું કાર્ય પૂર્ણ થયું છે. હવે તમે શ્રીમન્મહાપ્રભુને શરણે આવો.” ગોસ્વામીજીએ એકવાર એવું જણાવ્યું હતું કે “હું કેવો અભાગિયો કે પ્રાપ્ત થયેલા મંત્રને ચીંથરે વિંટયા રત્નની માફક એમ ને એમજ નાખી મૂક્યો! એ વખતે તો હું મૂર્ખાઈમાં એમજ માનતો હતો કે, હું કેવો જ્ઞાની અને બ્રાહ્મસમાજ છું ?”

આ ઘટના બન્યા પછી થોડો વખત રહીને ગોસ્વામીજી બ્રાહ્મ-ધર્મનો પ્રચાર કરવા શ્રીકાશીધામમાં આવ્યા. તેઓ ડૉક્ટર લોકનાથ મૈત્રને ઘેર રહેતા હતા. આ વખતે ગોસ્વામીજીને કાશીધામના પ્રસિદ્ધ મહાત્મા શ્રીતૈલંગ સ્વામીનાં દર્શન થયાં. ગોસ્વામીજી લખે છે કે “જ્યારે હું ભારતવર્ષીય બ્રાહ્મસમાજમાં કામ કરતો હતો ત્યારે મને એક વાર કાશીધામના પ્રસિદ્ધ મહાત્મા તૈલંગ સ્વામીનાં દર્શન થયાં. આ વખતે સ્વામીજીએ ‘અજગરવૃત્તિ’નું અવલંબન કરેલું નહોતું, તેમ બહુ સ્વચ્છ શરીરવાળા પણ નહોતા. તે વખતે તેઓ શ્રી મૌન પાળતા હતા. હું તે વખતે હોમિયોપથિક ડૉક્ટર લોકનાથ બાબુને ઘેર રહેતો હતો તે મને બહુ આદરભાવથી રાખતા હતા. ડૉક્ટર સાહેબને મેં પહેલેથીજ કહી રાખ્યું

હતું કે “ભુઓ લાઈ ! હું ઘરમાં ક્યારે આવું ને ક્યારે બહાર
બહાર, તેનો કંઈ ખેજ નથી. મારે તો મોડું વહેલું થવાનું જ. કોઈ
દિવસ એમ પણ બને કે, આખો દિવસ બહાર રહેવું પડે અને છેક
મોડી રાત્રે જ ઘેર આવી શકું; માટે બને તો મારા માટે એક અલગ
અને એકાંત ઓરડી કાઢી આપો, તો જ મને આપની પાસે રહેવું
ફાવે.” હાકટર સાહેબે તરત જ મારી ઇચ્છા પ્રમાણે સગવડ કરી
આપી. હું સવારમાં વહેલો ઉઠી બહાર નીકળી જતો અને ઘણું-
લાગે આખો દિવસ તેલંગ સ્વામી પાસે જ રહેતો. કોઈ કોઈ વાર હું
લ્યારે બપોર સુધી બેઠો રહેતો ત્યારે સ્વામીજી મારી ખાધા પીધા-
ની ખબર લેતા અને હું ભૂખ્યો હોઈ ત્યારે તો સ્વામીજી રસ્તે
જવા આવતા કોઈ માણસને આજ્ઞા કરતા કે “ભુઓ, આને માટે
કંઈ ખાવાનું લઈ આવો.” તરત જ તે ભક્ત ૫-૭ માણસને થાય
તેટલું ખાવાનું લાવતો. એ બેઠું હું કહેતો કે “સ્વામીજી ! આટલું
બધું મારાથી નહિ ખવાય, તમે જરા કૃપા કરી પ્રસાદ આરોગો.”
આ પ્રમાણે કહેવાથી મારી વિનંતિ સ્વામીજી સ્વીકારતા અને મને
તેમના સુખમાં કોળિયા મૂકવાનું કહેતા. સ્વામીજી ખૂબ ખાઈ
જતા. આ પ્રમાણે તેમને લ્યારે ખવરાવતાં ખવરાવતાં પ્રસાદ થઈ
રહેવા આવે ત્યારે હું મારે માટે તેમાંથી થોડું અલગ રાખી લેતો
અને કહેતો કે “મારો ભાગ તો મેં આગળથી રાખી લીધો
છે.” આ સાંભળી સ્વામીજી હસી પડતા અને ધૂળમાં લખતા કે-
“બધ્યા સુધ્યા હૈ.” કોઈ વાર સ્વામીજી ગંગાજીમાં ફૂદકો મારતા
અને રૂબરૂ મારી છેક મધિકર્ષિકાના ઘાટ પાસે નીકળતા; અને
હું ત્યાં કાંઈ કાંઈ ઘડ દોરી જતો.

ત્યારપછી એક દિવસ ‘ભારતાત્રમ’ના અધ્યક્ષ મહાશયે એક
ગરીબ દ્રાક્ષ બંધુનો તિરસ્કાર કરી તેના પ્રત્યે અનિષ્ટ વર્તન કર્યું
હતું. આથી જો સ્વામીજીના કોમળહૃદયને સખ્ત આઘાત થયો હતો,
આ બાબતમાં કેટલાક દ્રાક્ષ પ્રચારકો સાથે પણ કંઈક બોલાચાલી
થઈ. આવાં કેટલાંક કારણોથી જો સ્વામીજી કેલકત્તા છોડી ચોટા
વળત માટે ‘બાગઆંચડા’માં સહકૃદ્દંબ રહેવા લાગ્યા. ત્યાં એક
દિવસ જો સ્વામીજી એકાંતમાં બેસી પ્રાર્થના કરતા હતા, ત્યારે આ-
કાશવાળી સંજગત કે “હવે તમે બંધનમાં રહેવા નહિ. ધર્મના
વાદમાં પડ્યા રહેવાથી સત્ય ધર્મની સેવા કરી શકાતી નથી.”

બાદપદ માલના આદી પ્રહોન્નવ ઉચ્ચવામાં આવ્યો ત્યારે

નૈસર્ગિક પ્રભુપ્રેમનો એવો અપૂર્વ પ્રવાહ ચાલ્યો હતો કે તેમ જાગૃત્તાંચડાનિવાસી આખાલવૃદ્ધ સૌ કોઈ આનંદ આનંદ અનુભવતાં હતાં. ગોસ્વામીજી તો આ ભક્તિરસમાં તરખોળ ખન ગયા હતા અને કોઈ અપૂર્વ શાંતિ અનુભવતા હતા. એવામ કલકત્તાથી પ્રચારક બંધુઓએ ગોસ્વામીજીને એવી મતલબનો પ લખ્યો કે “તમે માતાનું ધાવણ ધાવ્યા વગર (અર્થાત્ કેશવળા ખુના સમાગમ વિના) જીવતા કેમ રહી શકશો ?” આ કાગળ વાંચી ગોસ્વામીજી તો સ્તબ્ધ થઈ ગયા. તેઓશ્રી મનમાં ગણગણવા લાગ્યા કે “આ વળી શું ? હું તો ખૂણ શાંતિમાં છું. ત્યારે શું તેઓ મારી મશ્કરી કરતા હશે ?” એવામાં પાછી ગોસ્વામીજીને આકાશવાણી સંભળાઈ કે “હવે જો ધર્મ-જીવનની ઇચ્છા હોય તો પાછા એ ચક્કરમાં ફસાશો નહિ.”*

આ ઘટના બન્યા પછી કેટલાક દિવસ પછી કેશવળાખુની પુત્રીનો વિવાહ કુચિગિહારના રાજા સાથે કરવામાં આવ્યો. આર્થ કરીને બ્રાહ્મસમાજમાં એક જગરો ખળભળાટ થયો. બ્રાહ્મ વિવાહના કાયદા જ્યારે ઘડવામાં આવ્યા ત્યારે કેશવળાખુએ વેદીપરથી સૌને ઉપદેશ આપ્યો હતો કે “આ કાયદાને કેવળ રાજ્યના કાયદા જેવા ગણી કાઢવાની કોઈ ભૂલ કરશો નહિ. આ કાયદા તો રાજ્યથી પણ મહાન સત્તાના ઈશ્વરી કાયદા છે. ઈશ્વરના આદેશ મુજબજ આ કાયદા તૈયાર કરવામાં આવ્યા છે.” આ કાયદા મુજબ બ્રાહ્મ બાળક તથા બ્રાહ્મ બાલિકાના વિવાહની ઉંમર અનુક્રમે અઠાર તથા ચૌદ વર્ષની ઠરાવવામાં આવી હતી;† પણ પોતાને ત્યાં કન્યાનો લગ્નપ્રસંગ આવ્યો ત્યારે કેશવળાખુએ પોતેજ એ કાયદો તોડ્યો. કેમકે એ વળતે તેમની પુત્રીની ઉંમર ચૌદ વર્ષની નહોતી. અધુરામાં પૂરું કરવા કેશવળાખુએ પોતાના આ કાયદા ભંગના કાર્યને પણ ઈશ્વરી આદેશતરીકે જોગબાવવાનું સાહસ કર્યું. આથી તો બળતામાં ઘી હોમવા જેવું થયું. ખળભળાટનું મૂળ કારણ ઉપર જણાવ્યું તે હતું. કેશવળાખુના આ કાર્યથી આખા બ્રાહ્મસમાજની પ્રતિષ્ઠાને ધક્કો લાગવાનો સમય આવ્યો હતો. હવે ગોસ્વામીજીની ધીરજ પણ ખૂટી ગઈ. તેમણે કેશવળાખુના અન્યાયી પગલાવિષે સખ વિરોધ કરવા માંડ્યો. કેશવળાખુ-

* ગોસ્વામી પ્રભુના “બ્રાહ્મસમાજની આધુનિક અવસ્થા”માંથી ઉદ્ધૃત.

† ‘સીનીસ મેરેજ એક્ટ’-૧૮૭૨ નો એક્ટ વાંચો.

તા પક્ષવાળાઓએ પણ બાંધ્યાનુસાર સદિકા આપી દાદર દેવા માંડ્યે આ રીતે બારે વાગ્યું મંદાયું. એવામાં કેશવબાલુના પક્ષવાળા એક પ્રાણબંધુએ કલકતાયી, ગોસ્વામીજીનાં ધર્મ-પત્ની-શ્રીમતી ચોમમાયાદેવીને પત્ર દ્વારા એવી ધમકી આપી કે "ગોસ્વામીજીને સમજાવો કે, તેમને કેશવબાલુની વિરુદ્ધ કંઈ પણ જોડવું નહિ, તેમ તેમના વિરોધીઓની આંધ બગલું પણ નહિ. જો તેઓ કંઈ પણ પ્રકારે કેશવબાલુનો વિરોધ કરતા જાંધ નહિ પડે તો તેમને મહાપુરુષોમાં આવવું પડ્યે તે ખચિત બાજુએ." ગોસ્વામીજી આ કાગળ વાંચી હસી પડ્યા અને બોલ્યા કે "આ બધા શું ગોંડા ચલા છે ? કેશવબાલુ શું મારો સરજન-હાર કે પાલનહાર ? મેં શું કેશવબાલુના તેજમાં અંબાઈનેજ પ્રાણધર્મ ગ્રહણ કર્યો છે ? સત્યનો જાંઠ હું ક્યારેય પણ સહેન કરી શકનાર નથી." આમ તો ગોસ્વામીજીનું અંતર કુસુમથી પણ દોભળ અને ફાણું હતું. દીનદુઃખીઓનાં અનેક પ્રકારનાં દુઃખ જોઈ ગોસ્વામીજીનું હૈયું રડી ઉઠતું; પણ બીજી તરફ ક્યારે ધર્મને નામે ધતિંગ ચલાવવામાં આવે, સત્યને ઠોકર મારવામાં આવે અને સત્તાને દુરુપયોગ થતો જોવામાં આવે ત્યારે ગોસ્વામીજીનો પુરુષ-પ્રકોપ પણ તેટલાજ જોરથી ઉછળી આવતો અને તેમનું હૈયું વગ્ગથી પણ કંટણુ ખની જતું. સત્યની બાબતમાં ગોસ્વામીજીને જાંપણોડની નીતિ જરા પણ ગમતી નહિ. સિદ્ધાંતનો બંધ તો તેઓ જરા પણ સાંખી શકતા નહિ. પછી ભલેને સામેા માણસ કંઈ સત્તાધીશ, રનેદી, સંબંધી કે જોળખાણુપીછાણુવાળો હોય. કર્તવ્યપાત્રન કરતાં જમે તેવાં સંકટ આવે તેને તો તેઓ હપ્તેર વધાવી લેતા. અસત્ય અને અન્યાયની સામે તેઓ વીરની પેઠે લડતા. મહાકવિ શાહમીકિ રામાયણમાં શ્રીરામચંદ્રના શુણ્ણુ વર્ણન કરતાં કહે છે કે:—

વજ્રાદિપિ કટોરાણિ મૃદ્નિ કુસુમાદિપિ ।

લોકોચરાણાં ચત્તાંસિ કો હિ વિજ્ઞાતુર્મહતિ ॥

અર્થાત્ કોઠોત્તર વ્યક્તિઓનાં-મહાપુરુષોનાં-હૃદયને કોણુ સમજી શકે ? કેમકે તેઓ અવસ્થાએદે ક્યારેક તો કુસુમથીયે દોભળ જણાય છે તો ક્યારેક વગ્ગથી પણ કંટણુ જણાય છે ।

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ક્યારે કેશવબાલુના પક્ષવાળા પ્રાણ-બંધુનો ધમકીવાળો પત્ર ગોસ્વામીજીએ વાંચ્યો, ત્યારે તેમનું હૈયું વગ્ગથી પણ કંઠિન થઈ ગયું અને હવે તેઓ કેશવબાલુના નિંધ

પ્રાદાસમાજમાં ઉપદેશ આપ્યો હતો કે ‘આ કાયદા કાંઈ રાજ્યના કાયદા જેવા સામાન્ય કાયદા નથી. આ તો ઇશ્વરી કાયદા છે અને ઇશ્વરના આદેશથીજ ઘડાયેલા છે.’ પણ પોતાનેજ ઘેર પોતાની પુત્રીના વિવાહમાં તેમણે આ કાયદાનો લંગ કર્યો છે, અને તેનિયમલાંગને પણ તેમણે ઇશ્વરી આદેશતરીકે ઓળખાવીને તો હજી વાળી દીધી છે. આથી તો આખાપ્રાદાસમાજને માથે ન ધોવાય એવું કલંક લાગે છે.”

“પાપ કરીને કહેવું કે, એ તો ઇશ્વરનો આદેશ હતો, એ તો ઇશ્વરનું અપમાન કરવા જેવું છે; એટલુંજ નહિ પરંતુ ઇશ્વરનો હૃદયનો દ્રોહ છે. જેને ઇશ્વર ઉપર જરા પણ પ્રેમ હોય, તે પોતાના હોપ ઇશ્વરેપર ઓઠાડવાનું સાહસ કરી શકે ખરો? કદી નહિ.”

“હિંદુસમાજમાં પણ હું સત્યનોજ પૂજારી હતો અને એજ સત્યની વિશેષ પ્રકારે આરાધના કરવા હું પ્રાદાસમાજમાં આવ્યો. મને લાગ્યું કે ‘બહી’ સત્ય છે, શાંતિ પણ છે; પ્રાદાસમાજ એ તો શાંતિનિકેતનજ છે, ત્યારે ‘પ્રદા’ નામ સાંભળતાંજ આનંદ ઉભરાઈ જતો. હવે એમાંનું દેશુધ નથી. હવે એ બધું સ્વપ્નસમાન લાગે છે. અત્યારે તો પ્રાદાસમાજમાં શાંતિ નથી, સત્યનો પ્રેમ પણ નથી. અશાંતિ અને અસત્યના અખાડાને હું ‘પ્રાદાસમાજ’ સી રીતે કહી શકું? જ્યાં શાંતિ અને સત્યનું આબાહ પ્રતિબિંબ પડી રહ્યું હોય એવા નિર્મળ સમાજનેજ ‘પ્રાદાસમાજ’ કહી શકાય.”

“પણ ત્યારે પ્રાદાસમાજની આવી અવનતિ શાથી થઈ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં કહી દેવું એમણે કે, પ્રાદાસમાજમાં હવે પરમેશ્વરની ઉપાસનાને બદલે મોટા માણસોની ઉપાસના વધારે થવા લાગી છે, એટલે સ્વાભાવિક રીતેજ સત્યને બેવકા થવાય છે અને સમાજનું તેજ ધટે છે.”

“ઇશ્વરનો સ્પષ્ટ આદેશ છે કે ‘માત્ર દરતાં ડોહ વિશેષ અર્થસાળી વ્યક્તિ છેજ નહિ, તેથી માત્ર કરતાં કેમણે પણ વિશેષ પૂજ્ય ગણવો નહિ.’ ઇશ્વરની આ ઉપાદી આસાને—આદેશને—ડોકરે મારી કેટલાક પ્રાદાજ પુત્રો કેશવબાળુને ઇશ્વરના અવતાર માની પૂજવા લાગ્યા. ત્યારે આ બાબતનો સખ વિરોધ કરવામાં આવ્યો ત્યારે લોકોની આખ ઉપડી અને કેશવબાળુનાજ પૂજારી—જે પ્રસિદ્ધ પ્રદાજ પુત્રના રાજ્યવ ધઈ ગયા.”

“પૂજારીપદના દરેક સંપ્રદાયના સર્વે નહાપુરોને હું પગે પડી-ય, પણ તેમાંના કે.ઈને પણ ઇશ્વરના સિ હાસને તો નહિ બેસાડું.”

કાર્યનો સપ્ત વિરોધ કરવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે વિરોધ કરતાં તેમને કેશવબાબુ વિષે ઘણી કડવી ટીકા પણ કરવી પડી હતી, પરંતુ તેમાં તેમણે અતિશયોક્તિ કે અસત્યનો આશ્રય લીધા સિવાય કેવળ નમ્ર સત્યોજ તેજસ્વી વાણીમાં રજુ કર્યાં હતાં. અંતર્યામીના આદેશ જેવાં એમનાં વચનો લોકો ઉપર પણ ભારે અસર પાડતાં હતાં.

ઉપર પ્રમાણે કેશવબાબુના અઘટિત કાર્યનો ખાગચાંચડામાં રહીને ગોસ્વામીજીએ જે સપ્ત વિરોધ કર્યો હતો, તે સમયમાં તેમણે કેટલાક પ્રાહ્લખંધુઓને જે પત્રો લખ્યા હતા, તેમાંથી કેટલાક ભાગ નીચે આપવામાં આવે છે:—

“પહેલાં તો હું એમજ માનતો કે, પ્રાહ્લસમાજ એ તો શાંતિ-દેવીતુંજ મંદિર છે. તેમાં કોઈ પણ પ્રકારે વિકૃતિ કે ગોટાળો ચાલશે નહિ; પરંતુ આજે તો તેની વિપરીત દશા જોઈને મને બહુ દુઃખ થાય છે. ઘડીભર તો થાય છે કે, પ્રાહ્લસમાજનું જેમ થવું હોય તેમ ભલે થાય, મારે આ બધી ધાંધલમાં ક્યાં પડવું? પરંતુ સત્યનું, ધર્મનું કે સ્વદેશહિતનું ખૂન થતું જોવામાં આવે છે ત્યારે મારું લોહી ઉકળી આવે છે અને મારાથી શાંત બેસી રહેવાતું નથી. અન્યાય કે અસત્યની ખરદાસ્ત કરી લેવી અને તેનો વિરોધ ન કરવો એ તો પાપજ છે; જોઈલે હું તે વખતે શાંત રહી શકતો નથી. સત્યસ્વરૂપ પરમાત્માનો આદેશ થવાથીજ હું આ કાર્યમાં જોડાઉં છું. તેમનો આદેશ પાળવા માટે અને પ્રાહ્લસમાજનું રક્ષણ કરવા માટે મારે આ પ્રમાણે જાહેરમાં જોલવું પડે છે.”

“કેશવબાબુ સાથે મારે વેર નહોતું અને હાલ પણ નથી. કેવળ પ્રાહ્લસમાજના હિતને ખાતરજ મારે તેમના કાર્યનો વિરોધ કરવો પડ્યો છે. લોકો મને અસ્થિર અને ચંચળ પ્રકૃતિનો ગણી કાઢે અને આક્ષેપો કરે તેનું મને કંઈજ દુઃખ નથી. હું તો મને જે વખતે જે સત્ય જણાય છે તેજ કહી નાખું છું. આમ સત્ય વાત જાહેર કરતાં મારે ચંચળ કે અસ્થિર ગણાવું પડે તો એ પણ અહોભાગ્યનીજ વાત છે. એવી ચંચળતા અને અસ્થિરતા મારામાં કાયમ રહો એમ હું ઈચ્છું છું. એક વાત અસત્ય છે એમ સમજ્યા પછી પણ તેને વળગી રહેવું એ તો દંભ અને કપટને પોષવા જેવું જ છે. એ તો યેવડું પાપ છે. દુધમાં ને દહીંમાં હાથ રાખવાની નીતિનો મને ઘણાજ તિરસ્કાર છે.”

“પ્રાહ્લવિવાહના કાયદા બરાબર ઘડાઈ રહ્યા ત્યારે કેશવબાબુએ

પ્રાસસમાજમાં ઉપદેશ આપ્યો હતો કે ‘આ કાયદા કાંઈ રાજ્યના કાયદા જેવા સામાન્ય કાયદા નથી. આ તો ઈશ્વરી કાયદા છે અને ઈશ્વરના આદેશથીજ ધરાયેલા છે.’ પણ પોતાનેજ ઘેર પોતાની પુત્રીના વિવાહમાં તેમણે આ કાયદાનો જંગ કર્યો છે, અને તેનિયમસંગતે પણ તેમણે ઈશ્વરી આદેશતરીકે ઓળખાવીને તો હદજ વાળી દીધી છે. આથી તો આખા પ્રાસસમાજને માથે ન ધોવાય એવું કલક લાગે છે.”

“પાપ કરીને કહેવું કે, એ તો ઇશ્વરનો આદેશ હતો, એ તો ઇશ્વરનું અપમાન કરવા જેવું છે; એટલું જ નહિ પરંતુ ઇશ્વરનો હૃદયહતો દ્રોહ છે. જેને ઇશ્વર ઉપર જરા પણ પ્રેમ હોય, તે પોતાના દોષ ઇશ્વરે પર જોઈતાવાનું આલસ કરી ચૂકે ખરે? કદી નહિ.”

“હિંદુસમાજમાં પણ હું સત્યનોજ પૂજારી હતો અને એજ સત્યની વિશેષ પ્રકારે આરાધના કરવા હું ‘બ્રાહ્મસમાજ’માં આવ્યો. અને લાંબુ કે ઘણી સત્ય છે, શાંતિ પણ છે; ‘બ્રાહ્મસમાજ’ એ તો શાંતિનિકેતનજ છે, ત્યારે ‘બ્રહ્મ’ નામ સાંજળતાંજ આનંદ ઉભરાઈ જતો, હવે એમાંનું કશુંય નથી. હવેએ બધું સ્વપ્નસમાન લાગે છે. અત્યારે તો ‘બ્રાહ્મસમાજ’માં શાંતિ નથી, સત્યનો પ્રેમ પણ નથી. અશાંતિ અને અસત્યના આખાંદને હું ‘બ્રાહ્મસમાજ’ રૂપી રીતે કદી શકું ? જ્યાં શાંતિ અને સત્યનું આખાંદ પ્રતિબિંબ પડી રહ્યું હોય એવા નિર્મળ સમાજનેજ ‘બ્રાહ્મસમાજ’ કહી શકાય.”

“પણ ત્યારે પ્રાદાસનાજની આવી અવનતિ શાથી થઈ ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં કહી દેવું જોઈએ કે, પ્રાદાસનાજનાં હવે પરમોક્ષની ઉપાસનાને બદલે માતા માણસેની ઉપાસના બધારે થવા લાગી છે, એટલે રાજાવિક રીતેના સત્યને નિવહી શકાય છે અને જમાજનું લેલ ઘરે છે.”

[illegible]

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

“સત્યને ખાતર હું પ્રાણ આપવા પણ તૈયાર છું, પણ પ્રભુને પ્રાર્થના કરું છું કે, ગ્રાહ્યધુઓનાં નિર્મળ હૃદયને હિંસા, રાગદ્વેષ, નિંદા વગેરેથી દૂષિત થવા દેશો નહિ. ”

“ભાઈઓ ! પ્રાણ જેવા વહાલા ગ્રાહ્યસમાજની દુર્દશા હું જોઈ શકું તેમ નથી, મારું હૈયું ચીરાઈ જાય છે, હવે તો હદ વળી ગઈ છે. દયાળુ પરમાત્માને પ્રાર્થના કરું છું કે, આપના મંગળમય રાજ્યનો વિસ્તાર વધો ! ગ્રાહ્યસમાજમાં શાંતિ અને સદ્ભાવની પુનઃ પ્રતિષ્ઠા થાઓ ! !”

આ વાદવિવાદના ઝગડા વચ્ચે પણ, કેશવળાણુની કન્યાનો વિવાહ તો થઈ ગયો. કેશવળાણુએ ગ્રાહ્યમત પ્રમાણે વિવાહનો વિધિ કરવાનો ઘણો આગ્રહ કર્યો, પણ તેમાં તે ફાવ્યા નહિ. આખરે રાજસાહેબના અભિપ્રાય પ્રમાણે તેમને નમ્રૂટકે હિંદુધર્મવિધિ પ્રમાણે જ લગ્ન કરવાં પડ્યાં. આ આંદોલનથી જાનને પક્ષમાં જે વેરઝેરનાં બી વવાયાં તેનાં ફળ બહુજ કડવાં આવ્યાં. એ લેદલાવ અને પક્ષાપક્ષીનાં અનિષ્ટ પરિણામોનાં વર્ણન પણ શાં કરવાં ! જે દિવસ પહેલાં જેઓ ગોસ્વામીજીને પ્રાણપ્રિય બાંધુ કહીને લેટી પડતા, અરે ! ગુરુની માફક પૂજ્ય ગણતા અને તેમના પ્રત્યે શ્રદ્ધાભક્તિ રાખતા, તેઓજ આજે જન્મજન્મોત્તરના શત્રુની પેઠે વર્તવા લાગ્યા; એટલુંજ નહિ પરંતુ તેમાંના કેટલાકે તો ગોસ્વામીજીના પ્રાણ લેવાના અધમ પ્રયત્નો પણ કરવામાં કંઈ બાકી રાખી નહિ. સંસારમાં ઝગડા તો થાય છે અને થવાના પણ ખરા; પણ તે ઘણેભાગે માલમિલકત માટે થાય છે. અહીં માલમિલકત તો કોઈને વહેંચવી નહોતી. અહીં તો મતભેદનીજ વાત હતી. કોઈને સ્વપ્નમાંય ખ્યાલ નહોતો કે, મતભેદનું પરિણામ આવું વિષમય આવશે. પરંતુ મતભેદમાં જ્યારે સ્વાર્થ લગે છે ત્યારેજ પરિણામ આટલી હદ સુધી અનર્થકારી નીવડે છે.

ઉપર જણાવેલા આંદોલનના સંબંધમાં ગોસ્વામીજીના એક સહાધ્યાયી શ્રીયુત યોગેન્દ્રનાથ વિદ્યાભૂષણ મહારાજે એક સ્થળે લખ્યું છે કે “આ ઝઘડામાં જોકે ગોસ્વામીજીએ કેશવળાણુ પર પ્રચંડ આક્રમણ કર્યું હતું, તો પણ ભવિષ્યની ઘટનાઓ પરથી સિદ્ધ થાય છે કે, તેમ કરવામાં તે પોતાના સિદ્ધાંતોનેજ અનુસર્યા હતા અને એમાં એમને કશો પણ સ્વાર્થ હતો નહિ. તેમના જીવનની પ્રત્યેક ઘટનામાંથી ‘નિષ્કામ કર્મયોગ’નોજ ધ્વનિ નીકળે છે. તેમણે પોતાનું જીવન ‘બ્રહ્માર્પણ’ કરેલું હતું. તેઓ સાચેજ નિષ્કામ કર્મયોગી હતા.”

૬ પ્રકરણ સાતમું

ભારતવર્ષીય બ્રાહ્મસમાજમાંથી છૂટા પડવું, સાધારણ
બ્રાહ્મસમાજની સ્થાપના, ગુરુની આવરંચકતાનો
સ્વીકાર, સદ્ગુરુની શોધમાં તીર્થાટન

શવબાણુની કન્યાનું લગ્ન વીતી ગયા પછી,
ઘણા બ્રાહ્મણધુઓએ દેશવબાણુ સાથેનો સં-
બંધ તોડી નાખ્યો. આ તરફ શિવનાથ શાસ્ત્રી,
વગેરે પ્રસિદ્ધ બ્રાહ્મણધુઓ એ ગોસ્વામી
મહારાજની આગેવાની નીચે એક નૂતન બ્રાહ્મ-
સમાજની સ્થાપના કરવાની જરૂર ભેદી ગો-
સ્વામીજી કલકત્તા આવ્યા અને સારો અભિ-

પ્રાય બાણી લીધો. પછી સૌએ એકત્ર થઈને કલકત્તાના ટાઉનહાલમાં
એક સાધારણ સભા બોલાવી. આ સભામાં મોટી બહુમતિથી એ
સુજનનો ઠરાવ પસાર થયો. ત્યારબાદ ગોસ્વામીજીએ પ્રધાન આ-
ચાર્ય દેવેન્દ્રનાથ ઠાકુરની પાસે સંમતિ મેળવી અને એમણેજ નૂતન
બ્રાહ્મસમાજનું “સાધારણ બ્રાહ્મસમાજ” એવું નામ પાડી આપ્યું હતું.

આ ‘સાધારણ બ્રાહ્મસમાજ’માં ગોસ્વામીજીની આચાર્ય તેમજ
પ્રચારકતરીકે નિમણુંક કરવામાં આવી. ગોસ્વામીજીએ હવે આ સ-
માજદ્વારા શરીર, મન અને વાણીથી સેવા કરવા માંડી. વર્ષાઋતુમાં
જળપ્રવાહથી ઉભરાતી નદી જેમ કિનારાના સમગ્ર પ્રદેશને જળમય
કરતીવહી બાય છે, તેમ વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામીજી પણ ત્યાં ત્યાં ગયા
અને ઉપદેશો આપ્યા, ત્યાં ત્યાં બ્રાહ્મધર્મનો વિજયધ્વજ ફરકાવતા-
જ આપ્યા. તેમનો પ્રેમતરસ્યો આત્મા, તેમની ભક્તિ-વિનયમિશ્રિત
મીઠી રહેણીકરણી અને તેમનું દેવદુર્લભ ઉન્નત ચારિત્ર એ બધાને
માટે ધાર્મિક જીવનના આદર્શરૂપ અને પ્રેરણાહક હતું. તેમનું નિ-
વાસસ્થાન, ધર્મશ્રવણ સ્વાધ્યાયથી, સત્યનોના સમાગમથી અને
જનનકીર્તન આલુ રહેવાથી આશ્રમના રૂપમાં દેરવાઈ ગયું હતું.

અમાલોચક્ર' પત્રે અભિપ્રાય દર્શાવ્યો હતો કે:-“પરિત વિજ-
યકૃષ્ણ ગોસ્વામીજી બ્યારથી ઢાકા શહેરમાં પધાર્યા છે, ત્યારથી
બ્રાહ્મધુઓમાં અપૂર્વ ઉત્સાહ, આંતરસ્કંદરણા અને નૂતન જીવન
આવેલાં જણાય છે. પહેલાં તો મંદિર ખાલી પડ્યું રહેતું, પણ
હવે વિજયબાણુ પધાર્યા ત્યારથી લોકો તેમના દિવ્ય ધર્મોત્સાહ,
સરળ વ્યવહાર અને જીવંત સદુપદેશથી એટલા બધા આકર્ષાવા
લાગ્યા છે કે, મંદિરમાં બેસવાની જગ્યા પણ મળતી નથી. પૂર્વ-
ખંભાજ પ્રથમથીજ વિજયબાણુનું ક્ષણી છે અને તેમના પ્રત્યે માન
અને પ્રેમ પણ જેવાં ને તેવાંજ છે. લગભગ છ સાત વર્ષે વિજય-
બાણુનાં દર્શન થવાથી પૂર્વખંભાજના બ્રાહ્મધુઓમાં આંતરિક
ઉત્સાહ તથા નૈસર્ગિક સેવાલાભ ઉત્પન્ન થવા પામ્યાં છે. વિજય-
બાણુ જેવા પવિત્ર, વિશુદ્ધ મતવાદી અને આદર્શ આચાર્ય અહીં
કાયમને માટે નિવાસ કરે એવું અમે ઇચ્છીએ છીએ.”

આ પ્રમાણે જંગ સં. ૧૨૮૫ ના આપાદ માસથી હાલજા
અહીંવર્ષ સુધી ગોસ્વામીજીએ પૂર્વખંભાજ બ્રાહ્મસમાજના આચાર્ય-
તરીકે બ્રાહ્મણવાડિયા, કુરીદપુર, મૈમનસિંગ, સિદ્ધાન્તપુર અને
વિક્રમપુર જિલ્લામાં તાજપુર, પશ્ચિમપારા, જૈનસાર વગેરે સ્થાનોમાં
પ્રચારકાર્યનિમિત્તે તેમજ મહોત્સવ તથા નૂતન બ્રાહ્મમંદિરની
પ્રતિષ્ઠાનિમિત્તે ખૂબ કરીને ઉપદેશો, ઉપાસના, હૃદયસ્પર્શી ભાષણો,
તથા પોતાના આદર્શ ધાર્મિક જીવનદ્વારા તે તે સ્થાનના લોકોમાં
નવજીવનનો અપૂર્વ પ્રવાહ વહેવડાવ્યો હતો. ગોસ્વામીજી બ્યાં
બ્યાં જતા, ત્યાં ત્યાં માનવમહાસાગર ઉભરાતો અને મધપુરામાં
જેમ મધમાખીઓ ઉભરાય છે, તેમ ઉચ્ચ-નીચ, ભલેલ-અભણ
સૌ કોઈ આળાવજીવ શ્રીપુરુષો તેમનાં દર્શન કરવા અને તેમનાં
વચનાનૂતનું પાન કરવાને અધીરું થઈ જતાં.

ત્યાંથી પછી ગોસ્વામીજી કલકત્તા ગયા. અહીં ગયા પછી
તેમને માલમ પડ્યું કે, આચાર્ય કેશવચંદ્રે બ્રાહ્મધર્મને ‘નવવિ-
ધાન’ તરીકે ઓળખાવવા માંડ્યો હતો અને ભારતવર્ષીય બ્રાહ્મસ-
માજનું નામ બદલીને “નવવિધાન બ્રાહ્મસમાજ” રાખવામાં આવ્યું
હતું. ગોસ્વામીજીને બ્રાહ્મધર્મની આ નવી વ્યાખ્યા પસંદ ન પડી;
તેથી તેમણે આ ‘નવવિધન’ના પણ વસ્તુ વિરોધ કર્યો હતો. આ
પ્રમાણે જે. કે. જખનક કલકત્તા સ્ટીને પાછા ગયો. સાધારણ બ્રાહ્મ-
સમાજના આચાર્ય તેમજ પ્રચારક તરીકે દલદલિયાન, ગયા, બાંકિ.

પુર, મુજફરપુર વગેરે જિહાર પ્રાંતના ઘણા ભાગમાં પ્રચારકાર્ય-
નિમિત્તે ફરવા ગયા હતા. તે દરેક સ્થાને ગોસ્વામીજીએ થોડો થોડો
વખત રહીને ઉપાસના, ભજન, કીર્તન તથા ધર્મકથા વગેરેદ્વારા
લોકોનાં ધાર્મિક જીવનની ઉન્નતિમાં ઘણી કિંમતી સહાય કરી
હતી. આ પ્રમાણે થોડા માસ વીળ્યા પછી કલકત્તાથી સમાચાર
આવ્યા કે, “તેમની જ્યેષ્ઠ પુત્રી સંતોષિની બહુજ ખિમાર છે.”
આથી ગોસ્વામીજી પાછા કલકત્તા આવ્યા. સંતોષિની તો થોડા
દિવસ રહીને પ્રભુના ધામમાં ચાલી ગઈ ! ગોસ્વામીજીએ શોકાતુર
ચિત્તે તેની શ્રદ્ધાંજલિરૂપે “શોકોપહાર” નામનું એક કવિતાનું
પુસ્તક રચ્યું. આમજનના વિયોગથી થયેલો શોક દૂર કરવાના હૃદય-
સ્પર્શી ઉપદેશો એ પુસ્તકમાં આપેલા છે.

એક દિવસ ગોસ્વામીજી મધુઆબજાર રોડપર થઈને જતા
હતા ત્યાં તેમને રસ્તામાં એક પાશ્ચાત્ય સાધુનો મેળાપ થયો. તે
સાધુ પુરુષના પ્રભાવથી આકર્ષાઈ ગોસ્વામીજીએ તેમની ચરણરજ
મસ્તકે ચઢાવી અને તે સાધુપુરુષે પણ પ્રસન્ન થઈ તેમના મસ્તક-
પર પોતાનો હાથ મૂક્યો અને આશીર્વાદ આપ્યો. અત્યારસુધીમાં
ગોસ્વામી મહારાજના હૃદયમાં સાધુ સંન્યાસીઓપર આવી શ્રદ્ધા-
અને ભક્તિભાવનો ઉદય થયો નહોતો; પરંતુ આજ તો આ સાધુ-
પુરુષના સ્પર્શથી તેઓથી એકદમ તેમના પર મુગ્ધ થઈ ગયા,
અને તેમના હૃદયમાં એક એવા પ્રકારની અલૌકિક શાંતિનો અનુ-
ભવ થવા લાગ્યો, કે જેવી શાંતિનો અનુભવ તેમના જીવનમાં પૂર્વે
ક્યારેય પણ નહોતો થયો. આ મહાપુરુષની સાથે ગોસ્વામીજીએ
ઘણી વાર સુધી બંગાળામાં બ્રાહ્મધર્મની હિલચાલ સંબંધી અને
તેની સ્થાપના વગેરે સંબંધી વાતચીત કરી. ઘણા વખત પછી
બંગાળમાં ફરીથી ધર્મસંબંધી હિલચાલ થયેલી જોઈ તે સાધુપુરુષ
બહુ રાજ થયા. ગોસ્વામીજીએ તે સાધુપુરુષને યથાવકાશે એક
દિવસ સાધારણ બ્રાહ્મસમાજમાં પધારવા અને ત્યાંનું કાર્ય વગેરે
જોવાની વિનંતિ કરી. તે એ સાધુપુરુષે ઘણા પ્રેમથી સ્વીકારી.

આ ઘટના બન્યા પછી એક દિવસ જ્યારે ગોસ્વામીજી સંધ્યા-
કાળ પછી સાધારણ બ્રાહ્મસમાજની વેદિકાપર બેસીને ઉપદેશ
આપતા હતા, એવે સમયે ઉપદેશ સાધુપુરુષ સમાજના દરિયામાં
આવી ચડ્યા અને એક ખુણામાં બેસીને ગોસ્વામીજીને ઉપદેશ
ધ્યાનપૂર્વક સંભળવા લાગ્યા. ઉપસના સમાપ્ત થવા પછી ગોસ્વા-

મીલ વેદિકાપદ્ય ઉતરી મોઢેર બહાર નીકળતા હતા તેવામાં પાછળથી તે સાધુપુરુષ તેમનો હાથ આવી મળ્યા અને તેમની સાથે વાર્તાલાપ કરવા લાગ્યા. ગોસ્વામીજીએ પૂછ્યું કે “ઉપાસના કેવી થઈ ?” સાધુપુરુષે જવાબ આપ્યો કે “બહુજ સારી, બાપો વેદની શ્રુતિઓજ નીકળતી હતી.” અને વાત પણ વસ્તુતઃ તેવીજ હતી. ગોસ્વામીજી હમેશાં શાસ્ત્રોને અનુસરીનેજ ઉપદેશ આપતા હતા. બ્રાહ્મસમાજના ઘણાખરા પ્રચારકો ઘણેવાએ બુદ્ધિપ્રધાન ઉપદેશ આપીને પ્રચારકાર્ય કરતા. ત્યારે ગોસ્વામીજી હમેશાં વિવેકપૂર્ણ અને શાસ્ત્રાધારપૂર્વક ઉપદેશ આપતા. ગોસ્વામીજીનો ‘બ્રાહ્મ પૂજ’ નામનો ગ્રંથ પણ તેની સાક્ષી પૂરે છે. આ ગ્રંથમાં તેમણે મહાનિર્વાણ તંત્રમાંથી પરબ્રહ્મની માનસિક પૂજા કરવાનો વિધિ યથાચોગ્ય રીતે વર્ણવેલો છે. તે સાધુ પુરુષની વાત સાંભળી ગોસ્વામીજીએ કહ્યું કે “મહારાજ ! ઉપદેશ તો સારો હશે પણ તે પ્રમાણે વર્તાવું નથી તેવું કેમ ? મારી આધ્યાત્મિક સ્થિતિ તદનુરૂપ નથી. આ ખામી ટાળવાનો કોઈ ઉપાય ન મળવાથી હું તો તદન નિરાશ થઈ ગયો છું.” આ વાત સાંભળી થોડો વખત તો તે સાધુપુરુષ મૌન રહ્યા. પછી તેમણે કહ્યું કે “ઠીક છે, તમે કોઈ ‘શુરુ’ કર્યો છે ?” ગોસ્વામી મહારાજે કહ્યું કે “ના, મહારાજ ! હું શુરુવાદમાં માનતો નથી.” આ સાંભળી તે સાધુપુરુષ હસી પડ્યા અને કહ્યું કે “ઓહો, ત્યારેજ તો આમ બધું બગડી ગયું છે અને બધું સાધનભજન એજે બચ છે.” આ વાતે ગોસ્વામીજીને એકદમ અસર કરી, જેમ જેમ તે સાધુપુરુષની વાતપર ઉંઠો વિચાર કરતા ગયા, તેમ તેમ આજસુધી જે શુરુવાદ વિરુદ્ધની તેમણે ગાંઠ વાળી હતી તે શિથિલ થવા માંડી, અને હવે તેમને પણ ‘શુરુ’ કરવાની તાલાવેલી લાગી. વત્તાજ ગોસ્વામીજીએ તે સાધુપુરુષનેજ શુરુ માની દીક્ષા આપવાની વિનંતિ કરી, ત્યારે તે સાધુપુરુષે જવાબ આપ્યો કે “નહિ, બાપ ! હું તમારો શુરુ નથી, થોડો એટલે આપોઆપ દર્શન થશે. ગભરાવાનું કારણ નથી.” આ પ્રમાણે કહી તે સાધુપુરુષ આવી નીકળ્યા.*

હવેથી ગોસ્વામીજી ત્યાં ત્યાં પ્રચારકાર્યનિમિત્તે જતા, ત્યાં ત્યાં સાથે સાથે ‘સદ્ગુરુ’ની પણ શોધ કરવા લાગ્યા. કેટલાએક મતલબપ્રદાયમાં પણ ગોસ્વામીજી ફરી પળ્યા. સદ્ગુરુની શોધ કરવા માટે પહેલાં તો ગોસ્વામીજી કતોલજના મતમાં દાખલ થયા અને

* ગોસ્વામી મહારાજ પાસેથી સાબળેલું.

તેના આચાર્ય પાસેથી દીક્ષા લઈને તદનુસાર સાધનભજન કરવા લાગ્યા. આ વખતે સાધારણ ગ્રાહ્યસમાજના બીજા પણ ઘણા ધર્મપિપાસુઓએ કર્તાભજનના આચાર્યને ‘ગુરુ’ તરીકે ગ્રહણ કર્યા હતા, એટલું જ નહિ પરંતુ સાધારણ ગ્રાહ્યસમાજના એક બીજા આચાર્ય તથા પ્રમુખ અને સીટી કૉલેજના પ્રોફેસર ઉમેશચંદ્ર દત્તે તેમજ પ્રવીણજ્ઞાની ગ્રાહ્ય કાલીનાથ દત્ત મહાશયે પણ તેમને ‘ગુરુ’ તરીકે ગ્રહણ કર્યા હતા. આ મતની સાધનામાં પ્રાણાયામ એ મુખ્ય અંગ હતું. કર્તાભજનના મતાનુયાયીઓ આ પ્રમાણે પ્રાણનો અમુક સમય સુધી નિરોધ કરી શકતા, એટલે તેઓ સાધનની પૂર્ણાહુતિ થયેલી સમજતા; પરંતુ પ્રાણાયામમાં જ સાધનનું છેવટ હોઈ શકે નહિ. પ્રાણાયામ તો એક બહિરંગ સાધન છે અને તે પ્રાણાયામના પણ યોગશાસ્ત્રમાં અનેક પ્રકારો વર્ણવેલા છે. આ બધા પ્રકારના પ્રાણાયામો સિદ્ધ કરવાથી સાધારણ મનુષ્યને પણ શારીરિક વ્યાધિનો નાશ થઈ કેટલોક આનંદનો પણ અનુભવ થાય છે. ઘણા અણુસમ-જી સાધકો આ સામાન્ય આનંદને જ પ્રહ્લાનંદ માની બેસે છે; પણ ક્યાં પ્રહ્લાનંદ ! અને ક્યાં આ બહિરંગ સાધનાના ક્ષણરૂપ લૌકિક આનંદ ! ! પ્રહ્લાનંદ તો એક સ્વતંત્ર આનંદ છે. એ આનંદ તો કેવળ નિર્માનમોહા જિતસંગદોષા અધ્યાત્માનિત્યામિનિવ્રતક્રામાઃ । દ્વંદ્વૈર્વિ-મુક્તાસ્સુખદુઃખઃ સંતૈર્ગૃહ્યત્યમુદ્ધાઃ પદમવ્યયંતત્ ॥ એવા પવિ-ત્રાત્માઓથી જ અનુભવી શકાય છે, એ દિવ્ય આનંદ કોઈ સાંપ્રદાયિક પ્રક્રિયા અથવા પદ્ધતિદ્વારા મેળવી શકાતો નથી. ગોસ્વામીજીએ તો આ કર્તાભજનની છેલ્લી કોટિ થોડાજ વખતમાં પ્રાપ્ત કરીને છેલ્લી કોટિના આનંદની કિંમત પણ આંકી લીધી. પછી કર્તા ભજનના આ-ચાર્યે ગોસ્વામીજીને કહ્યું કે ‘તમને આ જે અમારી સાધનાદ્વારા પરમાનંદની પ્રાપ્તિ થઈ છે તેના એક અંશમાત્રથી શ્રીચૈતન્યે આખા બંગાળને ગાંઠો કરી મૂક્યો હતો.’ આ વાત સાંભળી ગોસ્વામીજીને કર્તાભજનો મત અસાર જણાયો અને તેનો સંબંધ છોડી દીધો.

ત્યારપછી ગોસ્વામીજી ‘સદ્ગુરુ’ મેળવવા બહુ અધીરા અને આકુળવ્યાકુળ થઈ ગયા. કેટલાંયે વન-પર્વતો શોધી વળ્યા અને અનેક તીર્થોમાં ફર્યા, ભય, ભૂખ, દુઃખ, ટાઢ, તડકો-એ કશાયને નહિ ગણકારતા તેઓ અનેક મનરાંપદાયોના મુખ્ય મુખ્ય માણુ-સોના સમાગમમાં ઘૂમી વળ્યા. તે તે મતસંપ્રદાયની સાધનાઓ કરવામાં પણ કયાંય રાખી નહિ. અરે ! માગી અને તાંત્રિક મત-

વાળાઓમાં પણ ગોસ્વામીજી તપાસ કરી આવ્યા. આ પ્રમાણે તેમણે અધોરી, કાપાલિક, આડિલબાઉલ, રામાત, હરવેશ, બૌદ્ધ વગેરે મત-સંપ્રદાયોમાં ફરી તેમની સાધનાઓ સાધી છતાં પણ અંતરમાં શાંતિ થઈ નહિ. ચાલક પક્ષીને શુદ્ધ સ્ફટિક જેવા સ્વાતિ નક્ષત્રના મેઘ-જળ વિના પિપાસા મટતી નથી, તેથી તે હૃમેશાં તેની આશામાં ને આશામાં જેમ એકચિત્તે આકાશ સામુંજ જોઈ રહે છે, તેમ ગોસ્વામીજીને પણ સંસારના ઘણાખરા મતસંપ્રદાયો નીરસ-દ્વિષ્ટા-લાગવાથી હવે તેઓ પરમ કૃપાળુ પરમાત્મા તરફજ સદ્ગુરુરૂપી સ્વાતિજળની પ્રાપ્તિ માટે આશા રાખી બેઠા.

‘સદ્ગુરુ’ની શોધમાં ગોસ્વામીજીને ઢેવાં ઢેવાં સંકટો વેઠવાં પડ્યાં હતાં અને તેઓ ઢેવી ઢેવી આપત્તિમાં આવી પડ્યા હતા તેના દૃષ્ટાંતરૂપે કેટલીક ઘટનાઓ નીચે આપવામાં આવી છે:—

એક વખત ‘સદ્ગુરુ’ની શોધમાં વિધ્યાચલ પર્વતપર જતાં ગોસ્વામીજી એક જાડીમાં શુન્ચવાઈ ગયા. સાંજ પડવા આવી હતી તોપણ કંઈ સાધુપુરુષના આધમનો પત્તો લાગ્યો નહિ. આખરે રખડતાં રખડતાં એક ખંડેર જોવામાં આવ્યું, ત્યાં તેમણે રાત ગાળવાનો સંકલ્પ કર્યો. મધરાત થઈ ત્યાં તો આઠ દશ હથિયાર-ખંધ લૂંટારા આવી ચઢ્યા અને તેમણે ગોસ્વામીજીને ત્યાંથી ત્યાડ્યા જવાનો ધમકી આપી. લાચારીથી ગોસ્વામી મહારાજને તે સ્થાન છોડવું પડ્યું અને પછી તેમણે પાસેના એક ઝાડ નીચે નિવાસ કર્યો. દહેવાનો જરૂર નથી કે, એ ખંડેરમાં લૂંટારાઓનોજ અહીં હતો. લૂંટારાઓએ પોતાની લૂંટની વહેંચણી કરી વધને જ્યાં સૂઈ જવાની તૈયારી કરી, ત્યાં તેમાંના એકને એવો વિચાર આવ્યો કે, પેલા માણસે આપણને જોયા છે અને તે આપણને ઝેણખી પણ ચક્રશે. આથી જો તે પોલીસને ખાતરી આપશે તો આપણા ખાર વાગી જશે, માટે પહેલાં એક વાર એનુંજ શાસન કાઢી નાખો. આ વાત સાંજની લૂંટારાઓના સરદારે કહ્યું કે “તમારી વાત ઠીક છે, પણ એ માણસ તો એઈ સધુ કુરુષ જણાય છે, એ કંઈ આપણું અનિષ્ટ કરે એવું અને નથી લાગતું; માટે આપણે આ સાધુસત્યાનું મહાપાપ નહાવું વહેંચવની જરૂર નથી” પણ લૂંટારાઓને આ વાત મળે ઉતરી નહિ. તેથી તેમણે તો ગોસ્વામીજીને મારી નાખવાનોજ નિશ્ચય કર્યો. વગવળ રનદ્રવ જેવા બે લૂંટારા નાની તર-વાર લાઈ નીકળી પડ્યા, પણ ગોસ્વામીજી વચ્ચે જવાં જવાંજ

તેમને રસ્તામાં એક વાઘ મળ્યો. એ વાઘની નજર ચૂકાવીને તેમણે બીજી બાજુએથી ગોસ્વામીજી પાસે ગયા તો ત્યાં પણ એક વાઘને બેઠેલો જોયો. આથી તેઓ નિરાશ થઈ ખંડેરમાં પાછા આવ્યા અને બધી વાત પોતાના સરદારને તથા બીજા લૂંટારાઓને કહી સંભળાવી. સરદારને આ સાંભળી ભય અને વિસ્મય બંને ઉપજ્યાં. એવામાં મોટું વાવાઝોડું થયું અને મુસળધાર વરસાદ વરસવા માંડ્યો. તેથી તે ખંડેર તૂટી પડ્યું. તેમાંથી તે સરદાર તો માંડમાંડ બચ્યો, પણ લૂંટારા તો બધા દટાઈ મૂઆ! ગોસ્વામીજીને તો આ બાબતની કશી ખબર નહોતી. તેઓ તો બીજે દિવસે સવારે વિંધ્યવાસિનીના મંદિરમાં આવી પહોંચ્યા. ત્યાં પેલો લૂંટારાનો સરદાર પણ આવી ચઢ્યો. તેણે ગોસ્વામીજીને ઓળખી કાઢ્યા અને તેમને પગે પડી પોતાના અપરાધની માફી માગી. ગોસ્વામીજીને આ પ્રમાણે અપરિચિત વ્યક્તિને માફી માગતો જોઈ આશ્ચર્ય થયું તેથી તેમણે તેનું કારણ પૂછતાં સરદારે આગલી રાતની બધી હકીકત વિગતવાર કહી સંભળાવી.

એજ પ્રમાણે બીજી વાર પણ વાઘ-વરુ જેવા હિંસક પશુવાળા જંગલમાં ગોસ્વામીજીને એક ઝાડ નીચે રાત કાઢવી પડી હતી. મધરાત વીત્યા બાદ એક ગાંડા જેવો માણસ હાથમાં ડાંગ લઈને ત્યાં આવી ચઢ્યો અને ગોસ્વામીજીના પગ ચાંપવા મંડી પડ્યો. તેને ગોસ્વામીજીએ બહુ બહુયે પૂછ્યું, તોપણ પોતે કોણ છે તે સંખંધી એક અક્ષર પણ જોડ્યો નહિ. પરોઢીઆમાં ગોસ્વામી મહારાજ જાગીને જુઓ છે તો તે માણસજ મળે નહિ.”

એક વખતે તિબેટને રસ્તે જતાં એક બરફવાળા સ્થળે ગોસ્વામીજી ધ્યાનસ્થ થયા હતા ત્યાં તેમના ઉપર બરફ પડવાથી તેઓ એકદમ થીજી ગયા અને મૃતપ્રાય થઈ ગયા. છેવટે ત્યાં એક સંતપુરુષ આવી ચઢ્યા. તેમણે જ્યારે ખૂબ શોક કર્યો, ત્યારે ગોસ્વામીજીને કંઈક હોશ આવી. આ સંતપુરુષ પાછા એક વાર ગોસ્વામીજીને ઢાકામાં મળ્યા હતા, ત્યારે ગોસ્વામીજીએ તેમની એક નિકટના સ્નેહીની માફક સેવાચાકરી કરી હતી. ગોસ્વામી મહારાજ સાથે તેમને આવો સ્નેહ ક્યારથી થયો તે વિષે કોઈએ જિજ્ઞાસા કરતાં તે સંતપુરુષે તિબેટના બરફવાળા પ્રદેશની ઘટના સર્વને કહી સંભળાવી હતી. એજ પ્રદેશમાં ગોસ્વામીજી ઉપર એક બીજી વિપત્તિ પણ આવી પડી હતી તે ગોસ્વામીજી પાસેથીજ સાંભ-

ને એવું આપેલી છે:-“તમાના ગુરુનાં તમને દર્શન થયે” એવા
મહાગુરુપત્નું આ વાક્ય મારા કાનમાં ફમી રહ્યું હતું. આથી હું માંડ-
ી પેઠે ‘સદ્ગુરુ’ની શોધમાં આમતેજ રખડવા લાગ્યો. ‘સદ્ગુરુ’ની
શોધમાં રખડતો રખડતો હું દિમાલયના પહાડી પ્રદેશમાં-અન્ય
સ્થળે ઠેક લામા ગુરુઓના મઠમાં-જઈ પહોંચ્યો. ત્યાં મેં કેટલાક
બોદ્ધ ચોખીઓને મુખેથી એમ સાંભળ્યું કે ‘આ અરણ્યની પેઠે પાર
એક ઘાટી ઝાડી છે, તેમાં એક શુદ્ધની પાસે એક ઉંચી ટેકરી છે.
ત્યાં એક બંગાળી મહાગુરુ પળા વખતથી રહે છે. તે રાતદિવસ
શ્રમાધિમાં રહે છે. જરૂર પડ્યે ક્યારેક ક્યારેક પાસેની શુદ્ધમાં
રહેતા તેમના કેટલાક શિષ્યો તેમને જનાડી લાય છે, એ મહા-
ગુરુપત્ની વાત સાંભળી હું તો તેમનાં દર્શનમાટે અધીરો થઈ ગયો.
તરતજ મેં તે મહાગુરુની શોધમાં આગળ ચાલવા માંડ્યું. આ પ્રમા-
ણે તે ઘાટી ઝાડીમાં મેં બે દિવસ અને બે રાત, ખાખાગીધા વગર કે
નિદ્રા લીધા વગર એમને એમ ચાલ્યાજ કયું. ત્રીજે દિવસે પરિશ-
મથી તેમજ ભૂખ તરસથી સરીર એવું લથડી ગયું, કે દેહશ્વન રહ્યું
નહિ; પણ ભગવાનની દયાનો તો કાંઈ પારજ નથી. એક લાંગા
પહાડી સંન્યાસીએ આવી મારી સારવાર કરી. આથી મને ઠીક થઈ
ગયું. પછી તે સંન્યાસીએ મને યોગ દાણા આપી કહ્યું કે “બચ્ચા !
આમાંથી બે ત્રણ દાણા ખાઈ લે, એટલે પછી તને ભૂખતરસ નહિ
લાગે. જેટલા દિવસ પર્વતપર રહેવું હોય તેટલા દિવસ ખુશીથી
રહેવાશે. માત્ર એક બે દાણાથીજ તારી ભૂખ-તરસ મટી જશે” આ
દાણા સરસવતી ખીજ જેવા ઝીણા હતા. મેં તેમાંથી એક બે દાણા
ખાધા કે તરત ભૂખતરસ મટી ગયાં અને યાક પણ ઉતરી ગયો.
આ દાણા મેં ઘણો વખત સાચવી રાખ્યા હતા. પહાડ ઉપર જ્યાં-
સુધી રહ્યો, ત્યાં સુધીમાં જરૂર પડ્યે હું આ દાણા ખાઈ લેતો.*

ખીજે એક વખતે ગોસ્વામીજીએ એક બાઉલના આશ્રમમાં
રહીને તેની રીત પ્રમાણેની સાધના કરી જોઈ હતી; પણ થોડા
સહવાસ પછી તેમનામાં દુસચ્ચાર જણાયાથી, ગોસ્વામીજીએ
તેમનો સંબંધ પણ છોડી દેવાનો સંકલ્પ કર્યો. આથી આશ્રમ-
વાસી બાઉલોને ણીક લાગી કે, આપણા આશ્રમના ગુરુ ભેદો
ગોસ્વામીજી ગહાર પાડી દેશે તો આપણી કિંમત જરા પણ નહિ
રહે; તેથી તેમણે ગોસ્વામીજીને મારી નાખવાનો વિચાર કર્યો. પણ

પ્રકરણ ૮ મું

સ્વપ્નો, યોગદીક્ષા અને સંન્યાસ ઇત્યાદિ

સ. ૧૮૮૩ માં ગોસ્વામીજી બ્રાહ્મધર્મના એક બીજા પ્રચારક લાઇ શ્રીયુત શશિભૂષણ બસુ સાથે લઇને, બ્રાહ્મધર્મના પ્રચારકાર્યનિમિત્તે ગયાજી તરફ નીકળ્યા. પહેલાં તેઓ મધુપુર આવ્યા. અહીંયાં ગોસ્વામીજીની હૃદયસ્પર્શી ઉપાસના, અમૃતમય ઉપદેશ તેમજ લાવપૂર્ણ જનનકીર્તનથી, બ્રાહ્મજનુઓપર સારી અસર થઇ. કીર્તન અને ઉપાસનાના સમય-

સિવાય ગોસ્વામીજી ઘણોખરો વખત 'મધુપુર'ની આસપાસના જંગલના એકાંતમાં ધ્યાન કરવામાં ગાળતા. જંગલમાં વ્યાપ્રાદિ હિંસ્રક પશુઓનો ભય હોવા છતાં પણ તેઓ દિવસ આઘર્યા પછી મોઠા મોઠા ઘેર આવતા. મધુપુરથી તેઓ ગિરિ જઈ પચંગા ગયા. ત્યાં તેઓ રાજ સાંજના તુલસીકૃત રામાયણાદિ ભક્તિગ્રંથોપર પ્રવચન કરતા હતા. આ લાવપૂર્ણ પ્રવચનથી શ્રોતાઓ મનઃમુગ્ધ થઈ જતા અને પણ વખત મુખી તેમના સમાગમનો લાભ લેતા. પ્રવચન થઈ રહે તોપણ કોઇને ત્યાંથી ઘેર જવાનું ગમતું નહિ. ત્યાંથી તેઓ ગયાજી આવ્યા. ત્યાં તેમને સ્વતંત્ર ઉતારાની સગવડ કરી આપી હતી.

આ વખતના ગોસ્વામી મહારાજના કાર્યક્રમવિષે શ્રીયુત શશિભૂષણ લખે છે કે "અહીં ગોસ્વામીજી મહારાજ રાજ સાંજે અગાથીમાં બેઠી ધર્મસંબંધી વિવેચન કરતાં કરતાં ધ્યાનસ્થ થઈ જતા હતા. આ દિયનિમા તેઓ અત્યંત બોલી શકતા નહિ અને એની એ બાવાવસ્થામાં જે ત્રણ કલાક નીકળી જતા. એક દિવસ આકાશનંદના પહાડપરના મહારાજા સુવરદાસજીની આધુનિક સાંભળવાથી ગોસ્વામીજીને તેમનાં દર્શન કરવાની ઇચ્છા થઈ. આથી બીજો

દિવસે પ્રાતઃકાળમાં ગોવિંદબાળુએ નોકરને લોજનાદિકની સામગ્રી આપી અમારી સાથે મોકલ્યો. સૂર્યોદય થતાં તો અમે આશ્રમમાં જઈ પહોંચ્યા. બાળાજી સામેજ ઉભા હતા. ગોસ્વામીજી તેમનાં ચરણોમાં માથું નમાવી ભાવાવેશમાં બહુજ રડી પડ્યા અને ગફગફ કંઠે કહેવા લાગ્યા કે “મહારાજ ! મારો ઉદ્ધાર શી રીતે થાય ?” ગોસ્વામીજી નો આવો અપૂર્વ લક્ષિભાવ જોઈ બાળાજી તેમને પ્રેમપૂર્વક ભેટી પડ્યા અને કહેવા લાગ્યા કે “આવા સાધુ તો મેં ક્યારેય જોયા નથી. દયાળુ રામચંદ્ર લગવાનં તમારું અવશ્ય કહ્યાણુ કરશે. ખેસો, ભાઈ ! ગભરાઓ નહિ.....વગેરે” પછી બાળાજી અમને એક સ્થળે ઘણા માનપૂર્વક બેસાડી, પોતે રસોઈ કરવા લાગ્યા. રસોઈ તૈયાર થયા પછી અમને બહુ પ્રેમથી જમાડ્યા. લોજન થઈ રહ્યા બાદ બાળાજી સાથે ગોસ્વામીજીને ધર્મસંબંધી ઘણી વાતચીત થઈ. બપોર પછી અમે તેમની સૂચનાથી ‘બ્રહ્મયોનિ’ પહાડપર કેટલાક સંત પુરુષોનાં દર્શન કરવા ગયા. ‘બ્રહ્મયોનિ’ પહાડપરના એક સંતપુરુષ તો ગોસ્વામીજીને આવતા જોઈ એકદમ દૂરથી દોડી આવી તેમને ભેટી પડ્યા અને ‘આનંદ થયો, આનંદ થયો’ એમ કહેવા લાગ્યા. એમની સાથે પણ ધર્મસંબંધી ખૂબ વાતો થઈ. સાંજે અમે પર્વતપરથી ઉતરતા હતા ત્યારે રસ્તામાં ગોસ્વામીજીએ એક સ્થાન બતાવી કહ્યું કે “અહીં પ્રેમાવતાર શ્રીચૈતન્ય લગવાનને લાવોદય થયો હતા. અહીં મહાપ્રભુ કૃષ્ણવિરહથી વ્યાકુળ થઈ આતુરચિત્તે અને ગફગફ કંઠે “ઓ કૃષ્ણ ! ઓ બાપુ ! તમે ક્યાં ચાડ્યા ગયા ?” એમ બોલતા કરુણ સ્ત્રીસ પાડી રોવા લાગ્યા હતા.” મારું હૈયું પણ તેમનાં આવાં લક્ષિભાવપૂર્ણ વચનો સાંભળી દ્રવી-ભૂત થયું. મેં ‘સાધુચરિત્રમાળા’માં વાંચ્યું હતું કે “ધર્મની પાછળ તો ગાંડા ઘવું પડે છે.” એ આજે નજરેનજરે જોઈ હું ધન્ય થયો. મનમાં વિચાર્યું કે “જરેખર, ગોસ્વામીજી ધર્મની પાછળ ગાંડાજ થયા છે.” વળી એક દિવસ તેમણે કહ્યું કે “શિષ્ય ! આજે તો હું આખી રાત અમારણુ કરી ભજન કરવાનો છું. તું તારી મેજે સૂઈ રહેજે.” એમ કહી તેમણે મને પાંચ ના. ઉત્તરે વચનું આશિકું કરી આપ્યું. મનના સ્વપ્નમાં બેઠા જોઈને મિનિવચનું કહે છે. તેમ હું પણ તેમના સન્નીપમાંજ નહીં વચન અને એ દેવર... મહા-પુરુષ તો આખાં રાત્રિ હિંસક નયુએવા... અન્યથાં નિર્નયચિત્તે પ્રહુતું દ્વાન-ભજન કયાં કયું... - ન વંતી જતાં બ્રહ્મનું નામ

દિવસે પ્રાતઃકાળમાં ગોવિંદગાણુએ નોકરને લોજનાદિકની સામગ્રી આપી અમારી સાથે મોકલ્યો. સૂર્યોદય થતાંતો અમે આશ્રમમાં જઈ પહોંચ્યા. બાળાજી સામેજ ઉભા હતા. ગોસ્વામીજી તેમનાં ચરણોમાં માથું નમાવી ભાવાવેશમાં બહુજ રડી પડ્યા અને ગદ્ગદ કંઠે કહેવા લાગ્યા કે “મહારાજ ! મારો ઉદ્ધાર શી રીતે થાય ?” ગોસ્વામીજી નો આવો અપૂર્વ લક્ષિભાવ જોઈ બાળાજી તેમને પ્રેમપૂર્વક લેટી પડ્યા અને કહેવા લાગ્યા કે “આવા સાધુ તો મેં ક્યારેય જોયા નથી. કયાળુ રામચંદ્ર લગવાનું તમારું અવશ્ય કહ્યાણુ કરશે. ખેસો, ભાઈ ! ગલરાઓ નહિ.....વગેરે ” પછી બાળાજી અમને એક સ્થળે ઘણા માનપૂર્વક બેસાડી, પોતે રસોઈ કરવા લાગ્યા. રસોઈ તૈયાર થયા પછી અમને બહુ પ્રેમથી જમાડ્યા. લોજન થઈ રહ્યા બાદ બાળાજી સાથે ગોસ્વામીજીને ધર્મસંબંધી ઘણી વાતચીત થઈ. બપોર પછી અમે તેમની સૂચનાથી ‘બ્રહ્મયોનિ’ પહોંચી કેટલાક સંત પુરુષોનાં દર્શન કરવા ગયા. ‘બ્રહ્મયોનિ’ પહોંચતા એક સંતપુરુષ તો ગોસ્વામીજીને આવતા જોઈ એકદમ હ્રસ્વી દોડી આવી તેમને લેટી પડ્યા અને ‘આનંદ થયો, આનંદ થયો’ એમ કહેવા લાગ્યા. એમની સાથે પણ ધર્મસંબંધી ખૂબ વાતો થઈ. સાંજે અમે પર્વતપરથી ઉતરતા હતા ત્યારે રસ્તામાં ગોસ્વામીજીએ એક સ્થાન બતાવી કહ્યું કે “અહીં પ્રેમાવતાર શ્રીચૈતન્ય લગવાનને ભાવોદય થયો હતા. અહીં મહાપ્રભુ કૃષ્ણવિરહથી બ્યાકુળ થઈ આતુરચિત્તે અને ગદ્ગદ કંઠે “આ કૃષ્ણ ! આ બાપુ ! તમે ક્યાં ચાલ્યા ગયા ?” એમ બોલતા કરુણ ચીસ પાડી રોવા લાગ્યા હતા.” મારું હૈયું પણ તેમનાં આવાં લક્ષિભાવપૂર્ણ વચનો સાંભળી દ્રવીભૂત થયું. મેં ‘સાધુચરિત્રમાળા’માં વાંચ્યું હતું કે “ધર્મની પાછળ તો ગાંડા થવું પડે છે.” એ આજે નજરેનજર જોઈ હું ધન્ય થયો. મનમાં વિચાર્યું કે “જરેબર, ગોસ્વામીજી ધર્મની પાછળ ગાંડાજ થયા છે.” પછી એક દિવસ તેમણે કહ્યું કે “આશિ ! આજે તો હું આખી રાત જાગવાનું કરી જાગન કરવાનો છું તું તારી મેજે સૂઈ રહેજે.” એમ કહી તેમણે મને પતાનાં દિનદીવ વસ્ત્રનું આશિકું કરી આપ્યું. મનમાં સ્મરણ થતું કે જેમ જિનવસ્ત્ર ઉઢે છે તેમ હું પણ તેમના સમીપમાંજ નહીં રહે, એવું એ દેવ... મહાપુરુષ તો આખી રાત ઢિંસક રચુઆવતાં અન્યમાં નિર્નયચિત્તે પ્રભુનું ધ્યાન-જાગન કયાં કરું. રાત પૂરી ગયાં બ્રહ્મનું ના

ત્યા. તેમણે કહ્યું કે “હે પ્રસો ! આજ આપના અનન્ય ભક્તની સાદિક વાણીદારા આપનો મહિમા વ્યવસ્થાની આશા સમી હતી, પણ અમારા નસીબમાં એ પણ લખ્યું જણાતું નથી. હે પ્રસો ! આપ આપના પ્રેમી ભક્તને એકાંતમાં અમૃતધામમાં તેડી જઈ જે મનુષ્યાનું પાન કરાવે છે, તે દિવ્ય દ્રવ્ય લેવાનું પણ અમારી બળાગણી આંખોના નસીબમાં શું નથી નિર્માયું ? અને આ કાળ-દારા આપનો દિવ્ય મહિમા પણ શું નહિ સંભળાવે ?

એજ સમયમાં ગોસ્વામીજીને ત્રણ અશ્વત્થ સ્વપ્નો આવ્યાં હતાં. સદૃશ્ય પાંડકવર્ગની વાણી માટે તેમાંની કેટલીક હકીકત કૃત્રિમમાં આપીશું. કેટલાકને તેમની સમજણને લીધે તે ગમસપ ને લાગે તો સ્વાભાવિક છે; પણ તેથી જેને તે કુદરતી લાગે, આ મુદ્દે બંધીવું ?

(૧) સ્વપ્ન પહેલું:-

“હું એક મહાનદીને કાંઠે બેઠો છું. લાખો માણસોને લઈને તરે નૌકાઓ સામે કાંઠે જાય છે, પણ મને કોઈ બોલાવતું થી. છેવટે એક જણે મને બોલાવી નૌકામાં બેસાડ્યો. નૌકામાં સી સામે કાંઠે ઉતર્યો ત્યાં તો કેટલીક પરિચિત વ્યક્તિઓનો જાપ થયો. તેઓ મને એક બાગમાં લઈ ગયા. આ બાગમાં ઘણાં ફર ફૂલોએ હતાં. ત્યાં એક લતાપરનાં સુંદર પુષ્પો એક હું મેં સુખ થઈ ગયો કે દેહભાન ભુલી જઈ ધરણીપર ઢળી પડ્યો. મેં અવસ્થામાં બધાં ફૂલોએ એક સુંદર દેવીનું રૂપ લઈ મને કહ્યું કે ‘હે ભાઈ ! તમારા જીવનપ્રાણને શોધો.’ આ પ્રમાણે સાંભળી મેં દૃઢતાથી શોધમાં, બાગમાં ચારેકોર ફરવા માંડ્યું. એવામાં એક કુતરે હાંફતાં હાંફતાં આવી મને કહ્યું કે “હયો, આ મારી મહેમાનગીરીનું ફળ = હું તે ફળ લઈ ખાઈ ગયો; એટલામાં તો તે કુતરો ચાલ્યો ગયો. પછી એક જટાધારી મહર્ષિ મારી પાસે આવી કહેવા લાગ્યા કે “વત્સ ! આ મારો હાથ આવ.” આ ઉપરથી જેવો મેં તેમનો હાથ ઝાલ્યો કે તરતજ અમે બન્ને આકાશમાં ઉડવા લાગ્યા. કેટલાક ગ્રહો તથા ઉપગ્રહોનાં ધામ ઓળંગીને આખરે અમે એક મહાતેજોમય દિવ્ય ધામમાં આવી પહોંચ્યા. આ દિવ્ય ધામના ઝળહળતા તેજથી મારી આંખો તો અંબાઈ ગઈ, તેથી મને અંધકાર જેવું લાગ્યું. છેવટે આગળ આવતાં એક સુંદર સ્થાન જેવામાં આવ્યું. અહીં આ કેટલાક મહર્ષિઓ અમકતા તારાની

રહેલા સર્વોત્કર્ષામી સમને આજ્ઞાપૂર્વક કે જે આત્મારામ પણ કહે-
વાય છે, તેમ કરીને તેમજ પાતાની આંતરિક કસા અને બળાતી તે
તેમની કરેકે કરેકે પાંચગામી, ગત્યેક લગતુમાં, અને સમ સમે-
સર્વત્ર પ્રમાણ પ્રમાણે સમુદાય સંકેત થઈ રહેલા જોતામાં
આજ્ઞાને તેમને સાધના પ્રણામ કરી કહ્યું કે 'જાવન ! મને કંઈ
ઉપદેશ આપવા કૃપા કરે.' તેમણે કહ્યું 'આપો, હું તમને ગોપત્રી-
શા આપીશ.' આટલું બોલી તેના હાથમાં એક કંઠાળી ત્રણમારી
પાઠન પાઠન આજ્ઞા પ્રમાણે થઈ રહ્યા ત્યાં તેમણે સરોવરને
કાંઠે એક માટ નીચે જે પર્ણકુટી હતી તે મને બતાવીને કહ્યું કે
" આ પર્ણકુટીમાં તમારે તપવેળાં કરવાની છે, કેમ, મહા શક્યો
ને ? " તે તમારે જરૂર હોય તો અહીં મોટો જંગલો પણ જની
શક્યો." મેં કહ્યું "હા, આથી આગળ, જંગલો વગેરેની જરૂર
નથી." તેમણે કહ્યું કીક છે, ત્યારે હવે આવો અને ત્રીશા ગ્રહણ
કરો. 'અતઃસત્ત્વ પ્રમાણે આ મહામંત્રના સ્વરૂપનું ધ્યાન કરી
જાવનય જનતાયકા તદ્વરૂપ થતો. જે આ સંપ્રિતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ
અને પ્રત્યય કરે છે અને જે કોઈ પણ અત્યંત પર (એટલે કે શ્રેષ્ઠ,
વિશાળ અને મહાન) છે, તે પરબ્રહ્મ પરમાત્માજ ઘટઘટમાં-સ્થા-
વરજંગમમાં આપણામાં અને પ્રાણમાં પણ વ્યાપી રહ્યા છે. આપ-
ણા હૃદયકમળમાં પણ તે પ્રભુજ રમણ કરી રહ્યા છે અને તે સર્વત્ર
રમનારા રામજ સત્ય છે." આ એ મહામંત્રનો અર્થ છે તે તમે
ખૂબ વિચારજો અને નિદિધ્યાસ કરજો; એટલે આપોઆપ સાક્ષા-
ત્કાર થશે. " આ પ્રમાણે ઉપદેશ સાંભળી મેં તદ્દનુસાર સાધના
કરવા માંડી. આમ સાધના કરતાં જ્યારે ઘણો કાળ વીત્યો ત્યારે
પાછા એક દિવસ એજ વીર હનુમાન પધાયો. તેમણે મને કહ્યું કે
"હવે તમે સિદ્ધ થયા છો. તમારા રોમેરોમમાંથી આનંદપ્રવાહ વહી
રહ્યા છે. મહાપ્રભુના સાક્ષાત્કાર થવાથી, પ્રમાણ, રોમાંચ વગેરે જે
જે લક્ષણો વ્યક્ત થવાં જોઈએ તે તમને થયાં કરે છે. કેમ ? હવે
તો પરમઆનંદ અનુભવ થાય છે ને ? મેં હા કહ્યું. પછી તેમણે
કહ્યું "ત્યારે હવે બીજી સાધનાનો ઉપદેશ ગ્રહણ કરો." મેં કહ્યું
"વળી બીજી સાધના કયી ?" તેમણે કહ્યું "બ્રહ્મમાં પ્રવેશ કરવો-
બ્રહ્મમાં લીન થવું-ત્રિપુટીનું એક્ય થવું-નિર્વિકલ્પ અવસ્થા થવી
એજ સાચી સ્વારાજ્યસિદ્ધિ અને એનું જ નામ જરો સંન્યાસ છે."
મેં કહ્યું "બ્રાહ્મધર્મમાં સંસારત્યાગનો નિષેધ છે. વળી મારે તો

ખાસ દરીને ધર્મનો પ્રચાર કરવાનો છે, કેમકે દેશમાં ધર્મનો બ-
હુજ અભાવ છે.” તેમણે કહ્યું “બહુ સારું, બાબો ઘોડો વખત ધર્મ-
પ્રચાર અને પ્રજ્ઞાનનું બહુ કાર્ય પછી દેશને સકાંને માટે
સચ્ચિદાનંદધન પરબ્રહ્મ પરમાત્મામાં પ્રવેશ કરવો. ચાલો હવે
આપણે બજનકીર્તન કરીએ.” આ પ્રમાણે કહીને તેમણે વિરાટ
વાનરદેહ ધારણ કર્યો. તેમનું માથું આકાશમાં હતું, ચંદ્ર અને
સૂર્ય એ બે તેમનાં નેત્ર હતાં. તેમના મસ્તકમાં, આંખમાં, કાનમાં,
હાથમાં, પગમાં, પેટમાં—ત્યાં ત્યાં ભુજો ત્યાં સર્વત્ર—રામેદામે ઝંરામઃ
ઝંરામઃ એ મહામંત્રજ અંકાઈ રહ્યો હતો. આકાશમાં જેમ તારાગ-
ણો ચોલે છે, તેમ ઝગમગી રહેલા આ મહામંત્રથી તેમનો વિરાટ
દેહ ચોભી રહ્યો હતો. પછી મને તેમણે ત્રાડ પાડી કહ્યું કે “આ
મારા વાનરદેહમાં મોડું શું છે તે તમે બાજો છો ?” મેં કહ્યું કે “શુ-
ના.” તેમણે કહ્યું કે “ઝંકાર એ માફ મુખ છે.” આ ઝં અથવા
માફ મસ્તક એ ‘પરમ પુરુષ’ છે અને માફ પૂંછડું તે પ્રકૃતિ છે.
પ્રકૃતિ એ પુરુષની શક્તિ છે, તેથીજ મેં આ મારા પૂંછડાપી શક્તિ-
થી—પ્રકૃતિથી હજી સવણનો નાશ કર્યો હતો. મારા શરીરમાં પુરુષ
અને પ્રકૃતિ બંને છે. હવે જો તમે સાધના ચાલુ રાખશો તો તમારો
પણ પ્રજ્ઞામાં પ્રવેશ થશે અને ઇચ્છશે તો આવા વિરાટદેહની પણ
પ્રાપ્તિ થશે. મેં કહ્યું કે “મને પણ પૂંછડું ઉગશે કે ?” તેમણે કહ્યું
“અવશ્ય, પુરુષ—પ્રકૃતિની એકતા પૂરેપૂરી સધાય નહિ ત્યાં સુધી
નિરૂપાધિક શુદ્ધ પ્રજ્ઞામાં પ્રવેશવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થતો નથી.
ચાલો, હવે કીર્તન કરીએ.” એમ કહી તેમણે બંને હાથ ઉંચા કરી
ઝં રામઃ ઝં રત્નમ્ એ મહામંત્રની પૂન ચલાવી. પૂનમાં ને પૂનમાં
તેઓ મસ્ત બની જઈ નાચવા લાગ્યા. સ્વર્ગમાંથી દેવતાઓ પણ
આવીને આ બજનકીર્તનમાં ભેટાવા લાગ્યા. ગણપતિ બગવાન ચારે
હાથથી ઝાંઝપખાજ વગાડવા લાગ્યા, નૃત્ય કરતાં કરતાં મહાદેવજીની
જટા છૂટી ગઈ, પાર્વતીજી પણ તેમની જટા પકડીને નાચવા લાગ્યાં,
નારદ અને સરસ્વતી વીણા બજાવવા લાગ્યાં, આનંદનું પૂર ઉલટયું
અને સર્વત્ર તેજ તેજ થઈ રહ્યું. બધા હાથ ભેટીને ‘બ્રહ્મસ્તુતિ
કરવા લાગ્યાં. હું તો બ્રહ્મજ્યોતિમાં આળોટવાજ લાગ્યો ! મને
પૂછ્યું કે “તું આ શું કરે છે ?” મેં કહ્યું કે “હું આ બ્રહ્મજ્યોતિનું
લેપન કરી લઉં છું.” તેઓ બોલ્યા કે “જૂન લેપન કરી લે
લાઈ ! બેઠાં જો તો ઘોડાકની ગાસડી પણ બાંધી લે.” મેં પૂછ્યું:—

ધર્મ જતા તથા કેટલાકે તો ગોસ્વામીજીનું એવું સર્વદેશીય જ્ઞાન
તેમને 'યુગાવતાર' પણ કહેતા.

અરજુ. હવે આપણે ઉપર જણાવેલા મોંઘીરના સંન્યાસી મહા-
શય તરફ વળીએ. આ સંન્યાસી મહારાજ ગોસ્વામીજીને ચામે
લઈને ગયાજીના આકાશગંગા પહાડપર ન્યુવરદાસ બાબાજીના
આશ્રમમાં જઈ પહોંચ્યા. બાબાજી મહારાજે આ બંને અતિથિ-
ઓનો બહુ પ્રેમપૂર્વક આદરસત્કાર કર્યો અને તેમના ખાવાપીવા-
નો પણ બંદોબસ્ત કરી આપ્યો. આ આકાશગંગા પહાડના એક
ઉચ્ચ શિખરપરજ ગોસ્વામી મહારાજને યોગદીક્ષા મળી હતી.

ગોસ્વામી મહારાજને યોગદીક્ષા પ્રાપ્ત થઈ તે પહેલાં જે જે
ઘટનાઓ બની હતી તે સંબંધી તેમણે કહ્યું હતું કે "હું જ્યારે
બાગઆંચડામાં હતો ત્યારે મને એક સ્વપ્ન આવ્યું હતું, તેમાં
મને લાગ્યું કે હું હિંસક પશુઓવાળાં ઘોર જંગલમાં એકલો
રહું છું. કોઈ મારા સાથમાં નથી અને ઘોર વનમાંથી બહાર
નીકળવાનો કોઈ રસ્તો પણ જણાતો નહોતો. જેમ જેમ બહાર
નીકળવાનો પ્રયાસ કરતો ગયો, તેમ તેમ હું ઉલટો વધારે ગાઢ
ઝાડીમાં ગુંચાતો ગયો અને ઠાંટા-ઝાંખરાથી માફ શરીર ઉઝરડા-
ઈ ગયું. હિંસક પશુઓ ત્રાડ મારતાં ફરતાં હતાં અને તેઓ જાણે
હમણાંજ મને ચીરી નાખશે, એવા ફફડાટમાં ને ફફડાટમાં હું તો
અધમુઆ જેવો થઈ ગયો. આખરે પ્રભુકૃપાથી એકાએક મને તેજ-
પ્રકાશ જણાયો. જેમ મોટા ચહેરામાં હુકાનોનાં પાટીઓપર કોઈ
કોઈ જગ્યાએ હાથ ચીતર્યો હોય છે, તેમ એ તેજપ્રકાશમાં
મને એક હાથ જણાયો. તે હાથની તર્જની આંગળી જાણે મને
માર્ગ જતાવતી હોય, એવી જણાતી હતી. હું તે તેજપ્રકા-
શમાં, તે આંગળીના સંકેત મુજબ આગળ ચાલવા લાગ્યો.
આ તેજપ્રકાશ અને હાથની હિલચાલ, એ સઘળું મારા માથા-
પર સહેજ ઉંચે થતું હોય, એવો ભાસ થતો હતો. આ પ્રમાણે
થોડો વખત ચાલવાથી હું અનાયાસે તે ઘોર અરણ્યની બહાર
નીકળી ગયો. જંગલની બહાર આવ્યો, ત્યાં વચમાં એક મહાનદી
આવી. તે નદીમાં બારે મોઢાંઓ ઉછળતાં હતાં. 'આવી મોટી નદી
કેમ પાર ઉતરાશે?' એના વિચારના ને વિચારમાં હું તો મૂઢ જેવો
નદીકાંઠે ઉભો થઈ રહ્યો; પરંતુ મારો માર્ગદર્શક તે પ્રકાશ
તથા તે હાથ, એ તો આગળજ વધવા લાગ્યા; તેથી મેં પણ

“નિરાકારની ગાંસડી કેમ કરીને ખાંધું?” તેઓએ કહ્યું “એ કપડું પણ જડ નથી. તારા હૃદયરૂપી કપડામાં ખાંધી લે.” થોડી વાર પછી તે જ્યોતિર્મય ગ્રન્થ અંતર્ધાન થઇ ગયા. કીર્તનની સમાપ્તિ થતાં દેવો પણ હનુમાનજીને પ્રેમાલિંગન કરીને પોતપોતાને સ્થાનકે ચાલ્યા ગયા. પછી હનુમાનજીએ મને કહ્યું “અહીં તો હમેશાં આવું થાય છે. આટલા વખતસુધી તો તમે સાધકદશામાં હતા; તેથી તમને આ દિવ્ય દર્શન નહોતાં થતાં.” મેં કહ્યું કે “મને તો હવે અહીંથી ક્ષણ વાર પણ જવું ગમતું નથી, પરંતુ લોકહિત હજી કેરું તો કીક, એમ લાગે છે.” હનુમાનજીએ કહ્યું “ભલેભલે એમ કરો.” મેં પૂછ્યું “મારે શું કરવું?” તેમણે કહ્યું “અજ્ઞાન અને અસત્યનો નાશ કરી પ્રભુ પ્રેમ વરસાવો. પ્રેમ, પ્રેમ અને પ્રેમયુક્તજ્ઞ વર્તન કરો.” ત્યારપછી હું જાગી ઉઠ્યો.

પછી ગોસ્વામી મહારાજ ‘સદ્ગુરુ’ની શોધમાં તીર્થાટન કરતા કરતા મોંઘીર આવ્યા. અહીં કંઈકારિણીને ઘાટે એક દિવસ સ્નાન કરવા ગયા ત્યાં એક વડના ઝાડ નીચે એક સંન્યાસી મહારાજ ધ્યાનસ્થ દશામાં બેઠા હતા. કાંતિ અપૂર્વ તથા શાંત અને પ્રસન્ન વદન જોઈ. ગોસ્વામીજી તેમનાપર મુગ્ધ થઇ ગયા. પછી તેમને પ્રણામ કરી, પોતાની માનસિક સ્થિતિ અને હૃદયવ્યથા તથા મનોકામના તેમને નિવેદન કરી. સંન્યાસી મહારાજે તેમને દિવાસે, અપ્પે, અને કહ્યું કે “ત્યાંસુધી તમને ‘સદ્ગુરુ’નાં દર્શન નહિ થાય, ત્ય. સુધી હું તમને મારી સાથે રાખીશ. તમારે ફિકર હવે ન રાખવી.”

મહાત્મા ત્યાંસુધી પોતાને મોટો માને છે, ત્યાંસુધી તે ખરે ધર્મનાર્થી અહીં શકતા નથી. ધર્મપ્રાપ્તિની ઇચ્છા થતાં અહીં કાંતે ત્ય. કરીને જે ચિત્તગુરુ કરે તેનેજ સત્ય માર્ગની પ્રાપ્તિ થાય છે. અને પછી તે એવે નમ્ર અને છે કે, અંકાગને ચરણે પણ જીવપૂર્વક નમસ્કાર કરવા અચક ને નથી.

તે સમયે મહારાજે મને કહ્યું તથા અનેક તીર્થો તેમજ વન પ્રાપ્તિ ને અહીં ન કરી વાય પરંતુ દરેક મહાત્માને જાણવું જોઈએ કે મહારાજે મને મારીને કેઈપણ ન કર્યું. મહારાજે મને મારી નહોતો માર્યો. ત્ય. રે તેઓ તેને મારી નહોતો માર્યો. મહારાજે મને મારી નહોતો માર્યો. અને તેમના સંપૂર્ણ મન મારી નહોતો માર્યો. મહારાજે મને મારી નહોતો માર્યો. અને તેમના સંપૂર્ણ મન મારી નહોતો માર્યો.

ધર્મ વ્રતા તથા ફેટલાક તો ગોસ્વામીજીનું એવું સર્વદેશીય જ્ઞાન ત્રેષ તેમને 'યુગાવતાર' પણ કહેતા.

અસ્તુ. હવે આપણે ઉપર જણાવેલા મોંઘીરના સંન્યાસી મહારાજ તરફ વળીએ. આ સંન્યાસી મહારાજ ગોસ્વામીજીને સાથે લઈને ગયાજીના આકાશમંડા પહાડપર રમુવરદાસ બાબાજીના આશ્રમમાં જઈ પહોંચ્યા. બાબાજી મહારાજે આ જન્મે અતિધિ-ઓનો બહુ પ્રેમપૂર્વક આદરસત્કાર કર્યો અને તેમના ખાવાપીવા-નો પણ બંદોબસ્ત કરી આપ્યો. આ આકાશમંડા પહાડના એક ઉચ્ચ શિખરપરજ ગોસ્વામી મહારાજને યોગદીક્ષા મળી હતી.

ગોસ્વામી મહારાજને યોગદીક્ષા પ્રાપ્ત થઈ તે પહેલાં જે જે ઘટનાઓ બની હતી તે સંબંધી તેમણે કહ્યું હતું કે "હું બપોરે બાગઆંચડામાં હતો ત્યારે મને એક સ્વપ્ન આવ્યું હતું, તેમાં મને લાગ્યું કે હું હિંસક પશુઓવાળાં ઘોર જંગલમાં એકલો રહું છું. કોઈ મારા સાથમાં નથી અને ઘોર વનમાંથી બહાર નીકળવાનો કોઈ રસ્તો પણ જણાતો નહોતો. જેમ જેમ બહાર નીકળવાનો પ્રયાસ કરતો ગયો, તેમ તેમ હું ઉલટો વધારે ગાઢ ઝાડીમાં શુચિતો ગયો અને કાંટા-જાંખરાથી મારું શરીર ઉગરડા-ઈ ગયું. હિંસક પશુઓ ત્રાડ મારતાં ફરતાં હતાં અને તેઓ બાણે હમણાંજ મને ચીરી નાખશે, એવા ફેફડાટમાં ને ફેફડાટમાં હું તો અધમુઆ જેવો થઈ ગયો. આખરે પ્રભુકૃપાથી એકાએક મને તેજ-પ્રકાશ જણાયો. જેમ મોટા સહેરમાં દુકાનોનાં પાટીઆંપર કોઈ કોઈ જગ્યાએ હાથ ચીતર્યા હોય છે, તેમ એ તેજપ્રકાશમાં મને એક હાથ જણાયો. તે હાથની તર્જની આંગળી બાણે મને માર્ગ બતાવતી હોય, એવી જણાતી હતી. હું તે તેજપ્રકા-શમાં, તે આંગળીના સંકેત મુજબ આગળ ચાલવા લાગ્યો. આ તેજપ્રકાશ અને હાથની હિલચાલ, એ સઘળું મારા માથા-પર સહેજ ઉંચે થતું હોય, એવો લાસ થતો હતો. આ પ્રમાણે થોડો વખત ચાલવાથી હું ઝનાયાસે તે ઘોર અરણ્યની બહાર નીકળી ગયો. જંગલની બહાર આવ્યો, ત્યાં વચમાં એક મહાનદી આવી. તે નદીમાં બારે મોજાઓ ઉછળતાં હતાં. 'આવી મોટી નદી કેમ પાર ઉતરાયો?' એના વિચારમાં ને વિચારમાં હું તો મૂઢ જેવો નદીકાંઠે ઉભો થઈ રહ્યો, પરંતુ મારા માર્ગદર્શક તે પ્રકાશ તથા તે હાથ, એ તો આગળજ વધવા લાગ્યા; તેથી મેં પણ

હિંમત રાખી નદીમાં અંપલાવવાનું સાહસ કર્યું. નદી દરિયા જેવી ઉંડી લાગતી હતી. તેનું તાણ પણ ભારે હતું અને મોઝાંઓ એવાં તો ઉછળતાં હતાં કે, બચવાની કોઈ આશાજ નહોતી; પરંતુ તે દેવતાઈ હાથની પાછળ પાછળ હું તો આગળ વધવા લાગ્યો અને સહજમાં તે નદીપાર થઈ ગયો. ત્યાં એક પાસેના પહાડપર મને તે દિવ્ય હાથ દોરી ગયો અને તેને શિખરે એક આશ્રમમાં મને પહોંચાડીને તે પ્રકાશ તથા દેવતાઈ હાથ બંને અદ્વય થઈ ગયાં. આ આશ્રમની પાસે એક મંદિર હતું. એ મંદિરમાં મહાવીર હનુમાનજીની મૂર્તિ હતી. હું હનુમાનજીને પગે લાગ્યો, એટલે હનુમાનજીએ મને હાથના ઇસારાથી એક સ્થાન બતાવી દીધું. આ પછી તરતજ મારી ઉંઘ ઉડી ગઈ.”

“આ ઘટના પછી જ્યારે હું ‘સદ્ગુરુ’ ની શોધમાં અનેક તીર્થો, વન, પર્વતો અને પહાડો તથા ઋષિમુનિઓનાં આશ્રમોમાં ફરતો ફરતો એક સંન્યાસી મહારાજની સાથે ગયાજીના આકાશગંગા પહાડપર રઘુવરદાસ બાબાજીના આશ્રમમાં આવી પહોંચ્યો, ત્યારે ત્યાં ઉપર જણાવેલાં સ્વપ્નમાં મેં જે સ્થાનો જોયેલાં તેજ સ્થાનો નજરે જોઈને મને બહુ આશ્ચર્ય થયું. અહીંયાં પણ મેં જેવો સ્વપ્નમાં જોયેલો હતો તેવોજ પહાડ, તેવોજ આશ્રમ, તેજ મંદિર અને તેજ મહાવીર હનુમાનજીની મૂર્તિ વગેરેનાં મને દર્શન થયાં. હવે સ્વપ્નમાં મને હનુમાનજીએ હાથના ઇસારાથી પહાડના શિખરપરનું જે સ્થાન બતાવ્યું હતું, તે સ્થાનની હું શોધ કરવા લાગ્યો. એક દિવસ પૂજ્ય રઘુવરદાસજી તથા સંન્યાસી મહારાજ સાથે હું ધર્મ સંબંધી વાતચીત કરતો હતો, તેવામાં કેટલાક ભરવાડના છોકરાઓએ સમાચાર આપ્યા કે ‘પર્વત ઉપર એક મહાત્મા પુરુષ આવ્યા છે.’ આ સમાચાર સાંભળી હું તો તરતજ તે પર્વતપર ગયો અને ત્યાં મેં અદ્ભુત રૂપલાવણ્યુક્ત દિવ્ય તેજોમય મહાપુરુષનાં દર્શન કર્યાં. બે-ચાર વાતો કર્યા પછી મને તે મહાપુરુષ ત્યાંથી ચાલ્યા જવાનો આદેશ કર્યો. મહાપુરુષનાં આદેશને અનુસરીને હું તે દિવસે તો આશ્રમમાં પાછો આવતો રહ્યો. પીંજે દિવસે જ્યારે રઘુવરદાસજી મહારાજ તથા સંન્યાસી મહારાજ કેઈ કાર્યનિર્માણ બંદર ગયા હતા, ત્યારે સમય બાબી, હું એકલોજ તે મહાપુરુષ પાસે જવા નીકળ્યો. કેટલાક બાવાઓ ગાંઠ પીંચે છે તો આ બાવાજી પણ પીંતાજી હશે, એમ

બાણી હું પણ તેમને માટે યોગીમાં જોડેલો ગયો. હું તેમની પાસે ગયો ત્યારે તેમના દિવ્ય દેહમાંથી અપૂર્વ તેજનો પ્રકાશ નીકળતો જોયો. કેટલાક દેવતાનાં ચિત્રોમાં આપણે તેમના મુખારવિંદને ફરતું જેવું ઓજસ ચીતરેલું જોઈએ છીએ, તેવું જ ઓજસ આ મહાપુરુષના મુખારવિંદને ફરતું જોવામાં આવ્યું. આ અદ્ભુત જ્યોતિર્મય મહાત્માનાં દર્શન કરી હું તો આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયો. પછી હું તે મહાત્માને પગે લાગી તેમની પાસે બેઠો. એટલે તેમણે મારો પરિચય પૂછ્યો. મેં જણાવ્યું કે “હું પ્રાદ્યસમાજનો પ્રચારક છું.” તેમણે કહ્યું કે “અહો ! પ્રાદ્યધર્મ ! પ્રાદ્યધર્મને હું સારી રીતે જાણું છું. કલકત્તામાં પ્રાદ્યસમાજનું મુખ્ય સ્થાન છે. રાજ્ય રામમોહન રાય એક મહાપુરુષ હતા. તેમણે જ સૌથી પહેલાં પ્રાદ્યધર્મની સ્થાપના કરી છે. એ વિલાયત પણ ગયા હતા. દેશવબાણ, દેવેન્દ્રનાથ દાકુર એ એને હું જાણું છું.” આ પ્રમાણે તે મહાપુરુષે પ્રાદ્યસમાજની બધી હકીકત સવિસ્તર કહેવાં માંડી. પશ્ચિમ પ્રાંતના આ અબળ્યા મહાપુરુષે પ્રાદ્યસમાજ સંબંધી વાતો ઉપરાંત બીજી ખાસ મહત્વની જે જે વાતો કહી તેથી તો હું આશ્ચર્ય બની ગયો. પછી તે મહાપુરુષે ગ્રેમપૂર્વક મારા શરીરે હાથ ફેરવ્યો. તેમના વસ્ત્ર હસ્તના સ્પર્શથી મેં એક અદ્ભુત શક્તિ-સંચાર અનુભવ્યો. પછી તે મહાપુરુષે મને પ્રસન્ન થઈ દીક્ષામંત્ર આપ્યો અને સાધનપદ્ધતિ પણ બતાવી. (જંગ. સં. ૧૨૬૦ આપાદ માસ) આ પ્રમાણે અનાયાસે આવે અપૂર્વ લાભ મળવાથી મેં બક્ષિઆવધી ‘શુરુદેવ’ને સાદાંગ હંડવત્ પ્રણામ કર્યા. બહુ તપાસ કરી તોપણ બ્યારે પત્તો ન મળ્યો, ત્યારે ઉવટ નિરાશ થઈ હું આધમમાં આવ્યો. મેં સંન્યાસી મહારાજને સર્વ હકીકત કહી. આ વાત સાંભળી તે બહુ રાજી થયા અને કહ્યું કે “હવે તમારો મનોરથ પૂર્ણ થયો છે. તમે યોગેશ્વરનો કૃપાપ્રસાદ મેળવ્યો છે. હવે જરૂર પડ્યે આપોઆપ દર્શન થશે.”

“આ ઘટના બન્યા પછી એક દિવસ અચાનક રામગ્રીલા પહાડપર મને ઈશુરુદેવનાં દર્શન થયા. તેમને પ્રણામ કરતાં જ મારું હૃદય હાથ ન રહ્યું. પછી શુરુદેવ પોતાનો વસ્ત્ર હસ્ત મારા નસ્તકપર મૂકી મને આશ્વાસન આપી કહેવા લાગ્યા કે “વત્સ ! સાંત થા, બહારવાની કરી જરૂર નથી લગન કરે, મમય આવે
ચિ. ૧૦

ત્યારે ઉગ્ર તપશ્ચર્યા કરતા હતા, ત્યારે એક દિવસ તેમના ગુરુદેવે અચાનક દર્શન આપી કહ્યું કે “તમારે સંન્યાસ દીક્ષા લેવી પડશે. કાશીધામમાં હરિહરનંદ સરસ્વતી નામે એક પ્રસિદ્ધ સંન્યાસી રહે છે. તેમની પાસે જઈ તમોએ જે રીતે બ્રાહ્મધર્મની દીક્ષા લીધી અને ઉપવીનનો ત્યાગ કર્યો વગેરે સર્વ હકીકત તેમને વિસ્તારપૂર્વક કહી સંભળાવજો. આ બધી વૃત્તાંત સાંભળી તે સંન્યાસી મહારાજ તમને જે વિધિ બતાવે તે શ્રદ્ધાપૂર્વક કરજો.”

ઉપર પ્રમાણેનો ગુરુદેવનો આદેશ સાંભળી, ગોસ્વામી મહારાજ કાશીધામ ગયા. ત્યાં જઈ સ્વામીશ્રી હરિહરનંદ સરસ્વતીની તપાસ કરતાં તેમનાં દર્શન થયાં. સંન્યાસી મહારાજને ભાવપૂર્વક નમસ્કાર કરી, પોતાના ગુરુની આજ્ઞા કહી સંભળાવી; તેમજ બ્રાહ્મધર્મમાં પોતે હાખલ થયેલા અને ત્યારપછીની જે જે સ્થિતિઓમાંથી પસાર થયેલા તે બધું પણ તેમને સંવિસ્તાર કરી સંભળાવ્યું. આ સાંભળી સ્વામીશ્રીએ કહ્યું કે “તમોએ તો પરમહંસોને પણ હુલંબાં એવી ઉચ્ચ અવસ્થા પ્રાપ્ત કરી છે. તમારી પાસે પ્રાયશ્ચિત્તની વાતજ કરવા જેવું નથી; પરંતુ પરમહુપાણુ પરમાત્માનો રૂઢ સંકેત એવો છે કે, તમારાદ્વારા આ જગતમાં શાસન તથા સદાચારની પ્રતિષ્ઠા થવાની છે; તેથી તમો પોતેજ જો શાસ્ત્રાનુસાર વર્તો તોજ અન્ય લોકો તમારું અનુકરણ કરી શાશ્વત્વપામશે; માટે તમારે લોકલક્ષ્યાણુની ખાતર દરીયાં વિધિપુરઃપુર ઉપવીત ધ્યાનુ કરવું પડ્યું. આ બાબતમાં તમો સંમતિ આપતા હો તો ખુશીથી હું તમને સંન્યાસ દીક્ષા આપું.”* ગોસ્વામી મહારાજે સંમતિ આપી એટલે સ્વામીશ્રી મહારાજે તેમને નામમારતું પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવ્યું; પછી ઉપવીતસંસ્કારથી મુક્ત કર્યા અને ત્યારપછી ચાલે દિવસે સદાવિધિ વિરચાહોન કરાવી તેનાં પ્રિખાસુરની આદુતિ અપાળીને સદાવિધિ સંન્યાસદીક્ષા આપી ગોસ્વામીશ્રી મહારાજનું “અચ્યુતાનંદ સરસ્વતી” જેવું નામ પાડ્યું; પરંતુ ગોસ્વામીશ્રી મહારાજ લોક-પ્રતિષ્ઠાથી તો જે નાઉં હર નાસતી, તેથી તેમનું આ મહાપાત્રચક્ર નામેનો ઉદ્ધરેક રૂપ અવલોકન કર્યો નથી.

પ્રા.પુ.ના લખકુ છે કે, એક વખતે દેવર્ષિ નરદ હરનંદ હરિનંદ પ્રિખાસુર ગઈ જઈ મહાત્મા સદાવિધિનિષ્ઠાને કૃત તપશ્ચર્યા કરતા હોઈ તેમજ વનવાસ કરુ : “અરે ! સરસ્વતને મહાન

કરવા માટે આ બધા ઋષિમુનિઓ દેવી ઉગ્ર તપશ્ચર્યા કરી રહ્યા છે, અને હું તો ખૂબ ખાઉં છું, પીઉં છું અને વીણા બજાવતો આનંદથી ફરતો ફરું છું!! ધિક્કાર છે મને!” આ પ્રમાણે વિચાર કરીને નારદજી હિમાલયની એક ગુફામાં તપશ્ચર્યા કરવા લાગ્યા. આ તરફ વૈકુંઠમાં ત્રણ દિવસપર્યંત નારદજીની ગેરહાજરીથી હાહાકાર વર્તી રહ્યો. નારદજી વિના, વીણા બજાવી સુમધુર ગાનથી ભગવાનને તથા તેમના સેવકોને આનંદ કોણ આપશે ? નારદજી તો જણાતાય નથી. અંતર્યામી ભગવાન દેવર્ષિ નારદનો મનોભાવ બાણી લઈ તેમને દર્શન દેવા પધાર્યા. નારદજી તો આંખો મીંચીને તપશ્ચર્યા કરી રહ્યા હતા. થોડી વાર પછી નારદજી ધ્યાનમાંથી જાગૃત થતાં ભગવાને પૂછ્યું કે “હે નારદ ! અહીં બેઠા બેઠા શું વિચારી રહ્યા છો ? તમારા અભાવથી તો વૈકુંઠમાંથી આનંદનો લોપ થવા બેઠો છે.” નારદજીએ કહ્યું કે “હિમાલયના ઋષિમુનિઓને ઉગ્ર તપશ્ચર્યા કરતાં બેઠેને મને એવો વિચાર આવ્યો કે ‘ધન્ય છે આ ઋષિમુનિઓને, કે જેઓ ભગવાનને પ્રસન્ન કરવા ઉગ્ર તપશ્ચર્યા કરી રહ્યા છે ! અને મને ધિક્કાર છે કે આવી કોઈ પણ તપશ્ચર્યા મેં કરી નથી; એટલે થોડા દિવસ એકાંતમાં તપશ્ચર્યા કરવાના વિચારથી અહીં બેઠો છું.’” આ સાંભળી ભગવાને પૂછ્યું “પણ તપશ્ચર્યાનો હેતુ શું છે તે તો કહે ?” નારદજીએ જવાબ આપ્યો કે “ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર કરવો એજ.” ત્યારે ભગવાને કહ્યું કે “તો હવે વૈકુંઠ ચાલ, તારે તપસ્યા કરવાનું કંઈ પ્રયોજન નથી. ભગવાન શું તને નિત્યપ્રાપ્ત નથી ?”

અમે પણ જે જીવનમુક્ત મહાપુરુષના જીવનચરિત્રનું અવલોકન કરીએ છીએ; તેમને પણ દીક્ષા, તપશ્ચર્યા, સંન્યાસદીક્ષા વગેરેની શી આવશ્યકતા હતી ? બાળપણથીજ ગોસ્વામીજી તેમના ઇષ્ટદેવ શ્યામસુંદરના લાડીલા હતા. જાગૃત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ, એ ત્રણે અવસ્થામાં ગોસાંઈજી મહારાજને શ્રીશ્યામસુંદરનો સંબંધ બન્યો રહેતો. કેટલાંય દુઃખ અને સંકટોમાંથી ભગવાને તેમની પ્રત્યેક પ્રસંગે અતિ રક્ષા કરી હતી. બ્રાહ્મ-સમાજમાં દાખલ થયા ત્યારથી તે તેનાથી છૂટા થયા ત્યાંસુધી તેમને ભગવાનેજ દોર્યા હતા. આ સમસ્યાનો નિકાલ આપણને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર, શ્રીગૌરાંગદેવ, શ્રીબુદ્ધદેવ તેમજ ગુરુ નાનકે વગેરે અવતારો તેમજ મહાપુરુષોનાં જીવનચરિત્રોમાંથી

મળી આવે છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર સનાતન પુરુષોત્તમ હતા, તોપણ તેઓ આંદીપની ઋષિ પાસે શિષ્યભાવે ભજતા ગયા હતા. શ્રીગૌરાંગદેવ પૂર્ણપુરુષોત્તમ હતા, છતાંય તેમણે શ્રીપાદ ધીર-પુરી પાસે યોગદીક્ષા ગ્રહણ કરી હતી અને શ્રીકેશવભારતી પાસેથી સંન્યાસદીક્ષા ગ્રહણ કરી હતી. આ વગેરે જીવનમુક્તો માટે દીક્ષા અને સંન્યાસગ્રહણ એ તો માત્ર લોકસંગ્રહ માટેજ હોય છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર ગીતાજીમાં કહે છે કે:—

यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवतरो जनः ।

स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥

અર્થાત્ જનસમાજ હમેશાં મહાપુરુષોનાં આચરણોનું અનુકરણ કરે છે; મહાપુરુષો જે જે કાર્યને યોગ્ય ગણે છે, તેનેજ લોકો પ્રમાણ ગણી તે પ્રમાણે વર્તે છે. વળી પણ કહ્યું છે કે:—

यदि द्रष्टुं न वर्तयं जातु कर्मण्यतन्द्रितः ।

मम वर्तमानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥

અર્થાત્-હો પાર્થ! હું કદાચ આજમુ ધર્મ મારી ફરજો ન બાળવું, તો લોકો પણ મારું અનુકરણ કરી આજમુના સરદાર બની જાય, એમાં કંઈ શંકાજ નથી, અને પરિણામે:—

उत्तीदेष्टुरिमे लोकाः न कुर्यां कर्म चेदहम् ।

અર્થાત્ જો હું ધર્માનુસાર કર્મ ન કરું તો અધર્મ વધી જઈ આ બધાં લોકોનું નિકંદનજ નીકળી જાય !

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।

अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।

धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥

અર્થાત્ જ્યારે જ્યારે ધર્મનો લોપ થાય છે અને અધર્મની વૃદ્ધિ થાય છે, ત્યારે ત્યારે હું અવતાર ધારણ કરું છું. સંતપુરુષોના રક્ષણને માટે, હુદ્દોત્તું દહન કરવા માટે અને ધર્મની પુનઃ પ્રતિષ્ઠા કરવા માટે હું વારંવાર અવતાર ધારણ કરું છું.

શ્રીથિતન્ય ચરિતામૃતમાં પણ કહ્યું છે કે:—

‘સાધનવિના સાધ્ય વસ્તુ કેહ નાહિ પાય. ■

અર્થાત્ સાધન કયો સિવાય કેાઈને સિદ્ધિ મળતી નથી.

માટે આ સાધન શું છે, તે કેાઈપણ સામર્થ્યવાન પુરુષ આ-

૭ પ્રકરણ નવમું ૭

ગુરુ વિના જ્ઞાન નહિ, પરાભક્તિ વિના ઉદ્ધાર
નહિ, મહાત્મા રામકૃષ્ણ પરમહંસનો સમાગમ,
અ. લોકનાથજીનો પરિચય

ગુરુર્દેવો ગુરુર્ધર્મો ગુરુનિષ્ઠા પરંતપઃ ।
ગુરોઃ પરતરં નાસ્તિ નાસ્તિ તત્ત્વં ગુરોઃ પરમ્ ॥

(શુક્રગીતા)

ધર્મ ગુરુજ દેવતા છે, ગુરુજ ધર્મ છે, ગુરુ-
માં અનન્ય નિષ્ઠા એજ પરમ તપ છે, ગુરુથી
શ્રેષ્ઠ બીજા કોઈ દેવ નથી તથા ગુરુતરવધી પર
એવું કોઈ બીજું તરવ પણ નથી.

કોઈ બાઅધ્યાત્મી ઉપર ભગવાન જ્યારે કૃપા
કરવા ઇચ્છે છે, ત્યારે તેને ગુરુ અથવા
અંતર્યામીરૂપે તરવો આપી કૃપાઈ કરે છે. કહ્યું છે કે:-

નૈવોપયાન્ત્યપચિત્તિ કવચસ્તવેશ
બ્રહ્માયુષાપિ ઋતમૃદ્ધમુદઃ સ્મરન્તઃ ।
યોઽન્તર્યદિસ્તનુભૃતામશુભં વિધુન્વ-
આચાર્ય ચૈત્યવપુષા સ્વગતિ વ્યનક્તિ ॥

(શ્રીમદ્ ભગવદ્, સ્કંધ ૧૧, અધ્યાય ૧૭)

અર્થાત્ હે ભગવન્ ! બ્રહ્મજ્ઞાની મહાત્માઓ આપના ઉપકારનો
બરલો કોઈપણ રીતે વાળી શકે તેમ નથી, તેથી તેઓ આપના
ઉપકારનું સ્મરણ કરીનેજ સારું રહે છે. વળી આપ બહારથી
આચાર્યરૂપે અને અંદરથી અંતર્યામીરૂપે દેહધારીઓના દોષ દૂર
કરી આપના પરમપદની પ્રાપ્તિ કરાવે છે.

સગુરુની કૃપાવિના કોઈપણ ધર્મનિષ્ઠામાં કોઈને પણ સાચી

શ્રદ્ધા બેસતી નથી. અને એવી શ્રદ્ધા નથી બેસતી ત્યાંસુધી ભોક્ષ તો દૂર રહ્યો પરંતુ સાંસારિક વાસના પણ ટળતી નથી. કહ્યું છે કે:-
 રહ્મર્ગતત્તપસા ન યાતિ ન ચેજ્યયા નિર્વપણાત્ ગૃહાદ્રા ।
 ન છન્દસા નૈવ જલાગ્નિર્ગ્યૈર્વિના મહત્પાદરજોઽભિષેકમ્ ॥

(શ્રીમદ્ભાગવત, સ્કંધ ૫, અધ્યાય ૨૦, શ્લોક ૧૨)

અર્થાત:-(ભરતરાજા રઘુગણને કહે છે કે) હે રઘુગણ ! મહા-
 ત્માઓની ચરણરજ મસ્તકે ચઢાવ્યા સિવાય બ્રહ્મચર્યાદિ તપવડે
 કે યજ્ઞયાગવડે, ઘેરથી નાસી છૂટવાથી કે વૈદિક મંત્રોવડે વરુણદેવ,
 અગ્નિદેવ તેમજ સૂર્યનારાયણની ઉપાસના કર્યાથી ભગવાનની પ્રાપ્તિ
 થઈ શકતી નથી. વળી કહ્યું છે કે:-

નૈપાં મતિસ્તાવદુરુક્રમાંઘ્રિ સ્પૃશત્યનર્થોપગમો પ્રદર્થઃ ।

મહીયસાં પાદરજોઽભિષેકં નિષ્કિંચનાનાં ન વૃણીત યાવત્ ॥

(શ્રીમદ્ભાગવત સ્કંધ ૫, અધ્યાય ૧૧, શ્લોક ૧૨)

અર્થાત્ નિષ્કિંચન મહાત્માઓની ચરણરજ મસ્તકે ચઢાવ્યા-
 વિના અને તેનો અનન્યભાવે આશ્રય ગ્રહણ કર્યા સિવાય ભગ-
 વાનનાં ચરણકમળમાં પ્રીતિ થતી નથી અને ત્યાંસુધી સંસાર-
 બંધન પણ છૂટતું નથી.

જે કે ગોસ્વામી મહારાજ બાળપણથીજ તપશ્ચર્યાદિ સાધન
 કરતા હતા, તોપણ ગુરુકૃપા પ્રાપ્ત થયા સિવાય તેમને સાચી
 સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ ન હતી. પછી સદ્ગુરુની પ્રાપ્તિ થતાંજ તેમનાં
 પ્રજ્ઞાચક્ષુ ખુલી ગયાં હતાં અને અનંત ધામનો દરવાજો ખુલ્લો
 થયો હતો. આ સંબંધમાં તેમણે “યોગસાધન” નામના ગ્રંથમાં
 લખ્યું છે કે, ...ત્યાર પછી (બ્રાહ્મસમાજની પ્રણાલિકા મુજબ
 સાધનો કર્યા છતાં પણ મને જ્યારે સ્થાયી શાંતિ ન મળી,
 ત્યારે) હું તીર્થસ્થાનોમાં વિચરણ કરવા લાગ્યો. રામાત્, શાકત,
 વૈષ્ણવ, બાઉલ, મુસલમાન ફકીર, બૌદ્ધ ભિક્ષુ વગેરે અનેક સંપ્રદા-
 યના માણસો પાસે ગયો અને તેમણે બતાવેલી સાધનાઓ પણ
 કરી જોઈ, છતાં ક્યાંય મને શાંતિ ન મળી. છેવટે પ્રભુકૃપાથી શ્રી-
 ગયાતીર્થમાં આકાશગંગા પહોંચી ઉપર મને એક નાનકડાંથી
 મહાત્માનાં દર્શન થયાં અને તેમણે મને કૃપા કરી યોગદીક્ષા આપી.
 ત્યારથી મારા જીવનમાં એક પ્રકારનું અસામાન્ય રૂપાંતર થઈ ગયું
 અને મને એક અપૂર્વ અવસ્થાનો લાભ થયો છે. જે કે હું કેઈ

ગુરુ વિના જ્ઞાન નહિ, પરાશક્તિ વિના ક્રિદાર નહિ ૬૦ ૧૧૭

મોટો દેવ ઘણું ગયો છું એવું કહેતા મંદુરો નથી, પરંતુ મારે
સત્ય અને દૃતજ્ઞાને ખાતર કહેવું એમ એ કે, મને કોઈ પણ પ્રકાર-
ની વાસના રહી નથી. અને હું અનંત આશ્વાસને દારે પહોંચી
ગયો છું એવું દેખાય છે તેનું કુંવાળી દ્વારા વર્ણન કરી શકતો નથી.

સાંખ્યદર્શનકાર કપિલદેવજી એવું જણાવે છે કે, આ જીવને
પ્રકૃતિ-પુરુષનો યથાર્થ વિવેક કરતાં નથી આવડતો, તેમજ
તેને આધ્યાત્મિક, આધિદેવિક અને આધિભૌતિક, એ ત્રિતાપો
સહન કરવા પડે છે; અને જ્યારે તે પ્રકૃતિ-પુરુષનો યથાર્થ વિવેક
કરી શકે છે ત્યારે તેને ત્રિતાપની શાંતિ થાય છે અને સારો સાથે
એક પ્રકારના અપૂર્વ આનંદનો પણ અનુભવ થાય છે. આ આનંદ-
નેજ કપિલદેવજીએ મોક્ષ કહ્યો છે.†

મહામતિ પતંજલિ મુનિએ પોતાના યોગદર્શનમાં જણા-
વ્યું છે કે, પ્રમાણ, વિપર્યય, સંકલ્પ, નિદ્રા અને સ્મૃતિ, એ પાંચ
પ્રકારની જે ચિત્તની વૃત્તિઓ છે તેનો સમ્યક્ પ્રકારે નિરોધ થાય
છે ત્યારેજ યોગીને અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિનો આનંદ મળી શકે છે.
આ અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિનેજ યોગશાસ્ત્રમાં 'મોક્ષ' અથવા માનવ-
જીવનના અંતિમ ધ્યેયતરીકે સ્વીકારેલું છે.‡

મહર્ષિ કણ્વદે પોતાના વેદેષિક દર્શનમાં કહ્યું છે કે, બુદ્ધિ, સુખ,
દુઃખ, ઇન્દ્રિયા, દેવ, યત્ન, ધર્મ, અધર્મ અને ભાવનાખ્ય સંસ્કાર,
એ નવ પ્રકારની જે ગુણવૃત્તિઓ છે તેનો નાશ થાય છે, ત્યારેજ
દુઃખમાત્રની આત્યંતિક નિવૃત્તિ થઈ શકે છે. આ દુઃખમાત્રની
આત્યંતિક નિવૃત્તિનેજ વેદેષિક દર્શનમાં મોક્ષ ક્રિંવા જણવું
એકમાત્ર સાધ્ય ગણવામાં આવ્યું છે.†

નૈયાયિક મહર્ષિ ગૌતમે પોતાના ન્યાયશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે,
શરીર, છ ઇન્દ્રિયો, છ વિષયો, છ પ્રકારની બુદ્ધિ, સુખ અને દુઃખ,

† પ્રકૃતિપુરુષાવિવેકાદસ્ય ત્રિવિધદુઃસ્વોત્પાદસ્તદ્વિધેકાત્
ત્રિવિધ દુઃસ્વસ્ય પ્રધ્વંસ સ્યાત્ । સ एवानन्दप्राप्तिरित्युपचारित
इति कपिलः ॥

(શ્રીમદ્ બળદેવ વિદ્યાનૃપજીપ્રણીત સિદ્ધાંતરત્ન ૧ પ્રથમ પાદ ૫ સુત્ર)

‡ પંચવિધ ચિત્તવૃત્તિનિરોધાદેવ ધર્મમેઘ શબ્દવાચ્યાદ-
અંપ્રજ્ઞાત સમાધેરસ્યતાવિતિ પાતશ્ચાલિઃ । (યોગદર્શન, ૫ સુત્ર.)

† નવાનાં વૈદેષિકગુણનાં પ્રાગ્ભાવ સદ્વર્ત્તિધ્વંસોભેદત્
‡ एवानन्दप्राप्तिरिति कणादः । (સિદ્ધાંતરત્ન, ૭ સુત્ર.)

એ એકવીસ સ્થાનો દુઃખનાં મૂળ છે. આ એકવીસ જાતનાં દુઃખોની આત્યંતિક નિવૃત્તિનેજ ન્યાયશાસ્ત્રમાં 'મુક્તિ' કહેલી છે.†

પૂર્વમીમાંસાકાર લગવાન જૈમિનિએ એવું જણાવ્યું છે કે, વેદોક્ત શુભ કર્મોનાં અનુષ્ઠાનથી જીવને દુઃખની નિવૃત્તિ અને સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ દુઃખનાશ અને સુખપ્રાપ્તિ એજ પૂર્વમીમાંસાશાસ્ત્રનો 'મોક્ષ' છે, અને તેનેજ જીવનું અંતિમ સાધ્ય ગણવામાં આવ્યું છે.†

પરંતુ લગવાન વેદવ્યાસજી ઉપર જણાવેલા 'મોક્ષ'ને સાચી મુક્તિતરીકે અથવા જીવોના અંતિમ લક્ષ્યતરીકે સ્વીકારતા નથી. કેમકે ઉપરોક્ત દર્શનશાસ્ત્રોમાં મોક્ષનું એકદેશી વર્ણન હોઇને અમુક ચિત્તવૃત્તિઓનો અથવા શુભવૃત્તિઓનો નિરોધ વાધ્વંસ કરવો તેનેજ મોક્ષ માનવામાં આવ્યો છે. એ સાચો મોક્ષ નથી. પણ એને તો 'અભાવાત્મક' મોક્ષ કહી શકાય. જેમ કેઈ ભાર ઉપાડનારો મજ્જુરભારને ઉતારી જતાં તે પોતાને સુખી માની લે, એ જાતનો આ મોક્ષ થયો. તેમાં ભાર ઉપાડવાનું દુઃખ ગયું ખરૂં, પણ તેથી કેઈ સ્વતંત્ર સુખની પ્રાપ્તિ ન થઈ કે કંઈ નવો આનંદ ન મળ્યો; માટે આ જાતનો 'અભાવાત્મક મોક્ષ'ને આપણે સાચા મોક્ષતરીકે નજ ગણી શકીએ.

વળી આ બધી માયિક ઇંદ્રિયો તથા અંતઃકરણદ્વારા આપણને જે કંઈ સુખદુઃખાદિનો અનુભવ થાય છે તે કંઈ નિત્ય નથી. માટે આ ક્ષણે ક્ષણે નાશ પામનારા પદાર્થમાંથી ઉત્પન્ન થતું સુખ, એ અવિનાશી અંતિમ લક્ષ્ય હોઈ શકે નહિ.

લગવાન વેદવ્યાસજીના મત પ્રમાણે તો આ જડચૈતન્ય સર્વાના સ્વામી છતાં એ સર્વાંથી પર એવા પરમાત્મદેવનું યથાવત જ્ઞાન અને સાક્ષાત્કાર થાય છે, ત્યારેજ જીવને દુઃખમાત્રની આત્યંતિક નિવૃત્તિપૂર્વક પરમાનંદનો નિઃસ્વપ્રાપ્તિરૂપી મોક્ષ અથવા પરમધર્મ પ્રપ્ત થાય છે. એ પ્રમાણે તત્ત્વજ્ઞાન ઉપરાંત જેને પરમ-મતે સક્ષાત્કાર થાય છે, તેનું જીવનકાળમાં પણ મુક્તાત્મના વિરોધરૂપ દુઃખ નીકળે છે. † પ્રતિમાં કહ્યું છે કે:-સ્વો

વકાવશતિ વિધમ્ય દુઃખમ્ય આત્યન્તિકી નિવૃત્તિર્મૈવેત
સંવ મુખાવાપ્રિગિત ગોતમઃ । (નિદાનસૂત્ર ૮ સુત્ર.)

† વેદોક્ત મુનકમામદુઃસ્વજ્ઞાનઃ મુમુક્ષામધ્યેતિ જૈમિનિઃ ।

(નિદાનસૂત્ર)

* કિન્તુ મવંચરગાનગચ્યમ્ય પુત્રપાત્રમસ્ય સ્વરૂપતો મુન-

શુરુ વિના જ્ઞાન નહિ, પરભક્તિ વિના ઉદ્ધાર નહિ ઇતિ ૧૧૮

વૈ સઃ “ તે રસસ્વરૂપ છે.” આ રસસ્વરૂપ પરમાત્મામાં નિમગ્ન થઈ જવું એજ જીવોનું અંતિમ ધ્યેય છે. આવી અપૂર્વ દિવ્ય અવસ્થા પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન માત્ર નિષ્કામ ભક્તિજ છે.

સંન્યાસ લીધા પછી, ગોસ્વામીજીએ સંસારનો ત્યાગ કરી, શ્રીવૃંદાવનધામમાં, સાધનભજન કરવામાં શેષ જીવન ગાળવા વિશે, પોતાના શુરુદેવને અતુભતિ આપવા પ્રાર્થના કરી; ત્યારે પરમહંસજીએ કહ્યું કે “ આ શું બોલો છો ? ભગવાન તમારા દ્વારા સંસારમાં કર્યા ઇચ્છે છે અને તમારે એકાંતવાસ કરવો છે, એ કેમ બનશે ? ” આ ઉત્તર સાંભળી ગોસ્વામીજીએ કહ્યું કે “ શુરુદેવ ! એને માટે કું લાયક નથી. એવી યોગ્યતા તો આપ જોવાઓમાં હોય.” પરમહંસજીએ કહ્યું કે “ હું તો એકાંતવાસી હોવાથી મને તો કોઈ બહુતું પીછાણતુંય નથી, અને તમે તો પ્રસિદ્ધ અદ્વૈતવંશમાં જન્મેલા હોઈ શ્રાદ્ધસમાજમાં પ્રવેશ કર્યાથી અનેક લોકોના પરિચયમાં આવી પ્રખ્યાત થયા છો. માટે ભગવદ્દિષ્ટા સમજી લઈને હવે તમે તે કાર્યનું મંગળાચરણ કરો. હજી શ્રાદ્ધસમાજની સાથેનો સંબંધ છોડી દેવાનો સમય થયો નથી, વખત આવશે ત્યારે સર્પની કાંચળીની પેઠે એ સંબંધ પણ આપોઆપજ છૂટી જશે.” આટલું કહી પરમહંસજી તેમને યોરો વખત વિંધ્યાચલમાં રહીને સાધન કરવાનો આદેશ કરી પોતાના સ્થાન તરફ ચાલી નીકળ્યા. ગોસ્વામીજી પણ શુરુદેવની આજ્ઞા મસ્તકે ચઢાવી, વિંધ્યાચલ પર્વતપર જઈ, ત્યાં એકાંત સ્થળે સાધનભજન કરવા લાગ્યા. એ પ્રમાણે યોરો વખત સાધના કરતાં, તેઓ એક વિચિત્ર દશાને પ્રાપ્ત થયા. સાધનભજન કરતાં કરતાં, તેમના અંતરમાં નામાગ્નિ પ્રવલિત થવા લાગ્યો. અમુક ક્ષણથી પ્રગતિ કર્યા પછીજ સાધકના અંતરમાં નામાગ્નિ પ્રસ્ફલિત થાય છે, અને તેમાં તેની સર્વ વાસનાઓ ભસ્મીભૂત થઈ જઈ અંતઃકરણ કંચન જેવું નિર્મલ બને છે. આ રીતે જ્યારે

તદ્ય પરિજ્ઞાનં સજ્ઞાનપૂર્વકં તત્ત્વં કલ્પ્યતે । તથા હિ જ્ઞાત્વા દેવં સર્વપાપાપહાનિઃ ક્ષોભે ક્ષેપેર્જન્મમૃત્યુપ્રહાનિઃ । તસ્યાધિધ્યાનાત્ તત્ત્વં દેહભેદે વિશ્વેશ્વર્યં કેવલમાત્મકામઃ । યન્ આત્મતત્ત્વેન તુ પ્રહતત્ત્વં શીપોપમેનદ મુક્ત પ્રપદ્યતે । બજં ધ્રુવં સર્વ તત્ત્વવિનુદ્ધં જ્ઞાત્વા દેવં મુચ્યતે સર્વપાપૈઃ । इत्यादि श्रवणान् सिद्धान्तान् ११ अ०)

* ગોસ્વામી મહારાજ પાનથા સામગ્રેણ.

અંતઃકરણ શુદ્ધ થાય છે, ત્યારેજ તે પરમાત્મદર્શન પામી અલૌકિક પ્રદ્ધાનંદ અનુભવી શકે છે. સહિજ પણ વાસના રહી હોય ત્યાં સુધી એ પ્રમાણે થઈ શકતું નથી. આવી અવસ્થા પામવા માટે સાધનભજનમાં આગળ વધેલા સાધકની પરમાત્મસાક્ષાત્કાર માટેની આતુરતા બહુજ વધી જાય છે. વેદનાનો અનુભવ થાય છે, સંસારની કોઈ પણ વસ્તુ તેને સુખદાયી જણાતી નથી, સઘળી લૌકિક વસ્તુસ્થિતિઓ તેને ઝેર જેવી લાગે છે અને તેને જીવવું એ પણ દુઃખરૂપજ લાગે છે. સુયોગ્ય ગુરુ જેના સહાયક હોય છે તેઓ તો આ અવસ્થા પણ નિર્વિઘ્ને વટાવી જઈ ઉચ્ચાવસ્થા પ્રાપ્ત કરે છે. કાચા લૌકિક ગુરુને શ્રેષ્ઠ ગુરુ સમજી લેનાર ભોળો સાધક આવે પ્રસંગે આત્મહત્યા પણ કરી બેસે છે; કોઈ ગાંડા થઈ જાય છે તો કોઈ એ માર્ગજ મૂકી દે છે. શ્રીપાદ સનાતન ગોસ્વામીને જ્યારે આ અવસ્થા પ્રાપ્ત થઈ હતી, ત્યારે તેમણે શ્રીજગન્નાથજીના રથના ચક્ર નીચે ચગદાઈ મરવાનો સંકલ્પ કર્યો હતો; પરંતુ અંતર્યામી મહાપ્રભુજીએ તેમને તેમ કરતાં અટકાવ્યા હતા. રઘુનાથ ગોસ્વામી મહારાજની પણ એવી અવસ્થા થતાં તેઓ પર્વતપરથી પડીને પ્રાણત્યાગ કરવા તત્પર થઈ ગયા હતા; પરંતુ શ્રીપાદ સનાતન ગોસ્વામીએ તેમને તેમ કરતાં અટકાવ્યા હતા અને તેમને દિલાસો આપ્યો હતો.

પોતાની એવી સ્થિતિનું વર્ણન કરતાં ગોસ્વામીજી જણાવે છે કે “તે વખતે મારા પ્રાણ આકુળવ્યાકુળ થઈ જતા, રાતદિવસ વેદના થતી, કશામાંય સુખ લાગતું નહિ, ખાવું પીવું પણ ઝેર જેવું લાગતું, સહિજજીતાની હદ આવી ગઈ, એટલે સાધનભજન છોડી દેવા તૈયાર થયો.” તેવામાંજ ગુરુદેવે દર્શન દીધાં અને કહ્યું કે “ગભરાઈશ નહિ, ધીરજ રાખજે; સાધના આહુ રાખજે; બધી વેદના સદાને માટે શાંત થઈ જશે.” વળી કહ્યું કે “તમે થોડો વખત જ્વાલામુખી તીર્થમાં જઈ સાધના કરો તો તમારી આ વેદના સત્વર શાંત થઈ જશે.” ગુરુદેવના આદેશાનુસાર હું તરત જ્વાલામુખી ગયો અને ત્યાં સાધના કરવા લાગ્યો. થોડો વખત સાધના કર્યાથી સઘળી વેદના શાંત થઈ ગઈ અને મેં એક પ્રકારની અપૂર્વ અને સરસ સ્થિતિ અનુભવી.*

જ્વાલામુખી તીર્થમાંથી આ પ્રકારની ઉન્નત અવસ્થા પ્રાપ્ત

* ગોસ્વામીજી પાસેથી સાંભળેલું.

કરી, ગોસ્વામીજી પાછા ગયાજી આવ્યા અને ત્યાં આકાશગંગા પહાડપર સાધન કરવા લાગ્યા. આ વખતે પરમહંસદેવ વારંવાર તેમને દર્શન દેતા અને સાધનમાર્ગનો ઉપદેશ આપતા હતા તેમજ અનેક પ્રકારે સહાય કરતા હતા. એક દિવસ તો ગુરુદેવ તેમને આકાશગંગા પહાડના એકાંત ભાગમાં લઈ ગયા અને ત્યાં અલ્પિમા, હાથિમા, ગરિમા, પ્રાપ્તિ, પ્રાકાશ્ય, વશિત્વ, ઇશિત્વ અને યત્રકા-ભાવસાયિત્વ વગેરે સિદ્ધિઓ વિષે અનુભવસિદ્ધ માહિતી આપી.

પછી ગોસ્વામીજી ગયા ઘડને કલકત્તા આવ્યા અને ત્યાં કેદુ'બ-પરિવાર સાથે રહેવા લાગ્યા. ગોસ્વામીજી સંન્યાસી થઈ સંસારનો ત્યાગ કર્યો એવી સંબંધીઓને જે ભ્રમણા હતી તે તેમના આવવાથી દૂર ઘઈ. એક દિવસ તેઓ મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથને મળવા માટે ચંચુડા ગયા હતા. ગોસ્વામીજીનાં દર્શન કરતાંજ તેમણે કહ્યું કે “તમે તો એક હમ બહાઈ ગયેલા કેાઈ નવીન વ્યક્તિ જેવાજ દેખાઓ છો. નક્કી, તમને કંઈક દિવ્ય વસ્તુની પ્રાપ્તિ થઈ હોય એમ જણાય છે. કહો તો ખરા કે, આ દેવદુર્લભ અવસ્થા કયે પ્રકારે અને ક્યાંથી પ્રાપ્ત કરી આવી?” તે પ્રશ્નના ઉત્તરરૂપે ગોસ્વામીજીએ આકાશગંગા પહાડ ઉપર માનસરોવરવાસી પરમહંસજી પાસેથી પોતાને દીક્ષા મળી ત્યારથી જે હકીકત બની હતી તે બધી સવિસ્તર તેમને કહી ચાલ્યાવી. આ વાત સાંભળી મહર્ષિએ ફરીથી કહ્યું કે “તમેને અમૂલ્ય વસ્તુ પ્રાપ્ત થઈ છે, તમે તો ધન્ય થયા છો અને હવે તમારો અવશ્ય ઉદ્ધાર થશે. આ દેવદુર્લભ વસ્તુ બરાબર સાચવજો, પણ હવે બ્રાહ્મસમાજમાં તમારું સ્થાન રહેશેજ નહિ, તમે ત્યાં રહી શકશોજ નહિ. તમારે બ્રાહ્મસમાજનો ચરિત્યાગ કરવો પડે તો ખુશીથી કરજો, પણ આ દિવ્ય વસ્તુનો ત્યાગ કરવો નહિ. ત્યારપછી મહર્ષિની સાથે ધર્મચંબી અનેક રસમય વાતચીત થયા પછી તેમને વંદન કરી ગોસ્વામીજી પાછા કલકત્તા આવ્યા.

એ વખતે શ્રીકૃષ્ણવચંદ્ર સેન બહુમૂલ્યદોષથી ખૂબ પીડાતા હતા, તેથી તેઓ કલકત્તામાંજ રહેતા હતા. ગોસ્વામીજી તેમને જોવા માટે એક વાર તેમને ઘેર ગયા. તેમના વચ્ચે જે વાતચીત થઈ, તે ગોસ્વામીજી મહાત્માના પોવાનાજ લખેલા વિવરણમાંથી અત્રે આપવાનાં આવે છે:— કૃષ્ણબાણુ સ્વર્ગવાસી થયા તે પહેલાં એક મહિના અગાઉ હું તેમને મળવા ગયો હતો. જઈને જોઉં છું

૧૨૨ મહાત્મા વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામી-પ્રકરણ નવમું

તો તેમનું શરીર એકદમ શળના જેવું ફિક્કું પડી ગયું હતું. એ રોગની પીડાનું વર્ણન કરતાં કેશવબાબુએ કહ્યું કે “ગોસાંબજી! જે પ્રમાણે ધાતુ” હતું તેવું કંઈ થઈ શક્યું નહિ. માર્ગભૂલેલ મુસાફરની જેમ રખડી રખડીને મહામહેનતે માર્ગ હાથ આંબ્યાની આશા બંધાઈ ત્યાં વળી આ પીડા આવી.” પછી તેમણે મને પૂછ્યું કે “તમે શું કંઈ નવો રસ્તો લીધો છે?” મેં કહ્યું:— “નવો કે જૂનો એ તો કંઈ હું કહી શકતો નથી. ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર થયો એ આશાએ હું બ્રાહ્મસમાજમાં આંબ્યો. આજ બ્રાહ્મસમાજના જેટલા અનુયાયીઓ છે, તેટલા ત્યારે નહોતા; તેથી સમાજના બહારનાં વિષયમાં કંઈ ધાંધલ જગાવવા માટે હું સમાજમાં ભળ્યો ન હતો, પરંતુ ભગવાનનો કોઈ પણ પ્રકારે સાક્ષાત્કાર કરવો એજ પ્રધાન ઉદ્દેશ હતો. ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર કર્યા વગર હું અટકવાનો ન હોતો. ગમે તેવાં સાધન કરવાં પડે તો તે બધાં કરવાં, એવો અગ્ર નિશ્ચય હતો. એમાં બહારનાં સાધનો બહુ કામ લાગે તેમ નથી. હવે તો મૃત્યુ આવે તોપણ ફીકર નથી, ઈશ્વર મહાન કૃપાળુ છે.” કેશવબાબુએ કહ્યું કે “એ સંબંધમાં મારે ઘણું કહેવાનું છે. એ શરીરે ઠીક થયે તો હું તમને ફરીથી બોલાવીશ.” પરંતુ હુઃખની વાત છે કે, તેઓ થોડા સમયમાંજ મૃત્યુ પામ્યા હતા.*

ત્યારપછી ગોસ્વામી મહારાજ એક દિવસ દક્ષિણેશ્વરમાં રામકૃષ્ણ પરમહંસનાં દર્શન કરવા ગયા. ઈ. સ. ૧૮૮૪ના સપ્ટેમ્બર તા. ૨૬ મી શુક્રવારના રોજ સપ્તમીપૂજાને દિવસે સાધારણ બ્રાહ્મ-સમાજમાં ગોસ્વામીજીને પરમહંસદેવની સાથે પ્રથમ પરિચય થયો હતો. દર્શન થતાંજ પરસ્પર ઓળખાણ થઈ હતી અને બંને વચ્ચે ઉંડો આધ્યાત્મિક સંબંધ બંધાયો હતો. પરમહંસદેવ લોકપરંપરાથી ગોસ્વામીજીનો અલૌકિક ધર્માનુરાગ તથા તેમની અસાધારણ સત્યનિષ્ઠા વગેરે પહેલેથીજ જાણતા હતા. એક વાર પરમહંસદેવનો હાથ લાંગી જવાથી તેમને ખૂબ વેદના થતી હતી. તે જોઈને એક બ્રાહ્મ બોલી ઉઠ્યો કે “તમો તો જીવન્મુક્ત કહેવાઓ છો છતાં આટલું હુઃખ ભૂલી શકતા નથી? પરમહંસદેવે જવાબ આપ્યો:—“તારી સાથે વાત કરતાં (પીડા) ભૂલી શકું ખરો કે? તારા વિજયને લઈ આવતો તેને જોઈને હું બધી પીડા વિસરી જઈશ.”

આજ ઘણું દહાડે ગોસ્વામી મહારાજ પરમહંસદેવનાં દર્શન

* શ્રીયુત્તમ યજ્ઞેશ્વર સેન મદાશયની ‘નોંધપોથી’માંથી ઉદ્ધૃત.

કરવા આજ્ઞા હતા; પરંતુ આજના જોશાંઈ અને આનંદના જોશ
સાંધમાં ઘણો ફરફાર થઈ ગયો હતો. તેમનો પહેરવેશ પણ જલ્દી
લાઈ ગયો હતો. આજ તેઓ નવો અવતાર ધરી આજ્ઞા દોષ
તેવા જણાતા હતા. તેમના મસ્તકપર જટા નોંઘાતી. હવે તેમણે
સુંદન કરાવી સર્વાં જે ગંદિકે વસો પાસે કર્યાં હતાં. એક ક્ષણમાં
હંડ તથા ખીન્ત કાચમાં કમંડલુ ચોખી રહ્યાં હતાં. જાણે કાંચત-
નગરથી નદીઆના ચંદ્ર ધીગોરાંમ પ્રભુ સંન્યાસ ગ્રહણ કરી પાછા
શાંતિપુર પધારતા ન હોય એમ લાગતું હતું. તેમનું મુખ-
મંડળ પ્રદક્ષિણેતિથી અગમતું હતું. દષ્ટિ સ્થિર, નિશ્ચલ અને
નિરુપંદ હતી; નેત્રોમાંથી પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યેનો પ્રેમ વહી રહ્યો
હતો; વાણી શીતળ અમૃત જેવી સ્નેહભીની હતી. તેઓ પદ્માચન
વાળી હાથ ગોઠણપર રાખી અંગુઠાને અનાગિકાના મૂળ પાસે
રાખી, પ્રસન્નચિત્તે બેઠેલા હતા. ખેલતાં ખેલતાં યાદેલાં, તેમજ
તાપથી તથા તૃપ્તથી આકુળવ્યાકુળ બાળકોને સ્નેહાળ. માતા
દોષ દોષ વાર સુંદર છબી બતાવીને પોતાના જોણામાં લે છે, તેમ
અતંત સ્નેહના આધારસ્વરૂપ વિશ્વજનનીએ પણ જાણે સંસાર-
મોહમાં હોયેલાં તથા ત્રિવિધ તાપથી પીડાતાં સંતાનોને ધર્મમાર્ગે
ચલાવવા માટે પોતાનાજ પ્રતિનિધિરૂપે રચીને આ શાંત, સ્થામ,
સુંદર તથા આદર્શ મૂર્તિને ગયાથી કલકતામાં મોકલી આપી હતી.
પરમહંસદેવે ગોસ્વામી મહારાજને આ પ્રમાણે અભિનવભાવે
અને નૂતન વેશે આવતા જોઈ એકદમ તેમને આસન આજ્યુ
અને તેમના તરફ થોડી વાર એક દષ્ટિએ તાકી રહ્યા બાદ પ્રસન્ન-
ચિત્તે બોલ્યા કે “વિજય! તમે ઓરડી રાખી છે કે? જુઓ,
સાંભળો:-” સાધુ હતા. તેઓ જમણ કરતાં કરતાં એક શહેરમાં
આવી ચઢ્યા. તેમાંથી એક સાધુ ફરતાં ફરતાં શહેરનાં બબરો, દુકા-
નો, હબેલીઓ વગેરે આશ્ચર્યપૂર્વક જોતો હતો ત્યાં ખીન્તે સાધુ
પણ આવી મળ્યો. તેણે પહેલા સાધુને કહ્યું:- “મેં તો પહેલાં
એક ઓરડી રાખી લીધી, તેમાં બધો સરસામાન મૂક્યો, ઓરડીને
તાણું માણું અને નિશ્ચિંત મને ફરવા નીકળ્યો છું. હવે આ શહેર-
ના રંગો જોતો જોતો ફરું છું. એટલામાટેજ તમને પૂછું છું કે, તમે
ઓરડી રાખી છે કે નહિ? (માસ્તર તરફ જોઈને કહ્યું) વિજયને!
આજસુધી દળાઈ રહેલો આનંદનો કૂવારો હવે ખુલી ગયો છે.”

ત્યારપછી ફરીથી એક દિવસ ગોસ્વામી મહારાજ પોતાનાં

શુરુ વિના જ્ઞાન નહિ, પરમજ્ઞાન વિના હિદાર નહિ ૬૦ ૧૨૫

મુક્તકેશી દેવીએ ગોસ્વામીજી પાસેથી યોગદીક્ષા લીધી હતી.

પૂજ્ય પરમહંસદેવ તથા બારદિનિ લોકનાથ બ્રહ્મચારીજી, ગોસ્વામી મહારાજપ્રત્યે બહુજી શ્રદ્ધાભક્તિ તથા સ્નેહભાવ રાખતા હતા, એટલુંજ નહિ પરંતુ કોઈ તેમની પાસે દીક્ષા લેવા આવતું તો તેઓ તેમને ગોસ્વામી મહારાજ પાસે મોકલતા હતા. એક વાર ગોસ્વામી મહારાજના પ્રિયતમ શિષ્ય શ્રીયુત નવકુમાર બાકચિ તથા બન્ય સમયે ફરીદપુર જીલ્લાના સદરદાનિવાસી, શ્રીધર યોગ મહારાજ દીક્ષા લેવાની આશાથી પરમહંસદેવની પાસે આવેલા તેમને તેમણે ગોસ્વામીજી પાસેથી યોગદીક્ષા લેવાનું કહ્યું હતું, એટલે તેમણે પણ તે પ્રમાણે કર્યું હતું.

લોકનાથ બ્રહ્મચારીજી એક મુગ્ધસિદ્ધ યોગનિષ્ઠ મહાપુરુષ હતા અને એક વખતે પોતે ગોસ્વામી મહારાજના પ્રપિતામહના ભાઈ થાય એવો પરિવચ તેમણે આપેલો હતો. આ બ્રહ્મચારીજીને મુમારાવરથામાં યજ્ઞોપવીત આપવામાં આવ્યું, ત્યારપછી ત્રીજ વૈરાગ્યના યોગે પોતાના આચાર્ય શુરુદેવ ગાંગુલી તથા સાક્ષાત્ ત્રીથેસ્વરૂપ વેળીમાધવ બન્દોપાધ્યાય મહોદયની સાથે, તીર્થાટન કરવા નીકળી પડ્યા હતા. આ પ્રમાણે ઘરથી બહાર નીકળ્યા પછી બ્રહ્મચારી મહારાજ પાછા પેર ગયાજ નહોતા. ઉપવીત ધારણ કર્યા પછી બ્રહ્મચારી મહારાજે લગભગ એ'શી વર્ષ સુધી પોતાના શુરુદેવની સાથે અનેક વન, પર્વત અને ગુફા વગેરેમાં રહીને ઉચ્ચ તપશ્ચર્યા કરીને ઇષ્ટકામના સિદ્ધ કરી હતી.

બ્રહ્મચારી મહારાજના આચાર્ય શુરુદેવ ગાંગુલી મહારાજ અસાધારણ પંડિત તથા ઉચ્ચ ક્ષેત્રના સાધક હતા. તેમણે કાશી-ધામમાં મહિષકર્ણિકાના ઘાટપર યોગાસન વાળી દેહત્યાગ કર્યો હતો. અંતર્ધાન થતી વખતે શુરુદેવ હિતલાલ નામના એક પ્રસિદ્ધ બ્રહ્મચારીને પોતાના બે શિષ્યોની સોંપણી કરતા ગયા હતા. હિતલાલ બ્રહ્મચારીને સુમેરુ પર્વતની યાત્રા કરાવી હતી તેથી તેઓશ્રી લોકનાથને તથા વેળીમાધવને સાથે લઈ પહેલાં બદરિકાધ્રમ ગયા, ત્યાંથી તેઓ, પીંડવાએ જે માર્ગે મહાપ્રસ્થાન કર્યું હતું તે માર્ગે આગળ ચાલ્યા. એ પ્રમાણે હજારો માઈલ આગળ ચાલતાં સૂર્યચંદ્રના પ્રકાશરહિત એક ગાઢ અંધકારમય પ્રદેશમાં તેઓ આવી પહોંચ્યા. આ પ્રદેશમાં એક હાથના વામનજીએને 'એધને તેઓ આશ્ચર્યચકિત થયા. એ પ્રમાણે બહુ તપાસ કરતાં કરતાં ઘણે દૂર

રખાવા છતાં પણ તેમને સુમેરુ પર્વતનો પત્તો લાગ્યો નહિ. એટલે હિતલાલ બ્રહ્મચારી એકલાજ ઉદ્યારણનાં દર્શન કરવાની ઈચ્છાથી પૂર્વદિશા તરફ ચાલી નીકળ્યા. ત્યારપછી લોકનાથ બ્રહ્મચારીને તેમજ વેણીમાધવને હિતલાલ બ્રહ્મચારીનાં દર્શન થયાં નથી. લોકનાથ બ્રહ્મચારી તો કહેતા કે, એ હિતલાલજ કાશી-ધામના પ્રસિદ્ધ તૈલંગ સ્વામી હતા.

ત્યારપછી બ્રહ્મચારીજી તથા વેણીમાધવ ગાંગુલીજી આશરે ખંગ સં. ૧૨૭૦ માં હિમાલય પર્વતમાં ફરતા ફરતા ખંગદેશના પૂર્વભાગમાં આવેલી હિમાલયની તળેટીમાં ઉતરી આવ્યા, લાંબા વખતસુધી ઝરફવાળા શીતળ પ્રદેશમાં રહેવાથી તેમના બન્નેના શરીરપર એક જાતની ધોળી ચામડી આવી ગઈ હતી. અને તેથી કરીને ખુલ્લે શરીરે પણ તેમને ઠંડી લાગતી નહોતી. આ બન્ને મહાપુરુષો ચંદ્રનાથ પર્વત સુધી તો સાથે રહ્યા, પણ ત્યાંથી કોણ જાણે શા કારણે, તેઓ બન્ને જૂદા પડી ગયા; એટલે બ્રહ્મચારીજી ત્યાંથી ખારદિમાં આવી વસ્યા અને ગાંગુલિ મહાશય કામાક્ષિ તરફ ચાલી નીકળ્યા.

લોકનાથ બ્રહ્મચારી ઘણા વખત સુધી ગુપ્તાવસ્થામાં રહ્યા હતા, તેથી તેમના અસાધારણ ગુણનો કોઈને પરિચય થયેલો નહિ; પરંતુ દિવ્ય દષ્ટિવાળા અને ગુણગ્રાહી સ્વભાવવાળા ગોસ્વામી મહારાજ તેમને સિદ્ધપુરુષ તરીકે ઓળખી કાઢ્યા, તેથી તેઓ વારંવાર ધર્મશાસ્ત્રસંબંધી ચર્ચા કરવા તેમના આશ્રમમાં જતા આવતા હતા. આ બન્ને મહાપુરુષો જ્યારે મળતા હતા, ત્યારે તેમના વચ્ચે એવો અપૂર્વ લાવ અને આનંદનો પ્રવાહ વહેતો હતો, કે શ્રીતાગણે તે દિવ્ય દૃશ્યજોઈ આશ્ચર્યચકિત થઈ જતા હતા. જે વખતની આ વાત છે તે વખતે સાંભળવા પ્રમાણે બ્રહ્મચારી મહારાજ પાણાબસો વર્ષની ઉંમરના હતા. યોગનિષ્ઠ મહાત્મા પુરુષો આવું દીર્ઘાયુષ્ય લોગવે એમાં કંઈ આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી. એમના લોજન બાદ વધેલો પ્રસાદ જમવાથી ઘણા લોકોના મહારોગો પણ નાશ પામ્યા છે હિંદુસમાજનો મોટો ભાગ આ વખતે ગોસ્વામી મહારાજને ભ્રમિત મનના, ઉપવીતત્યાગી, બ્રહ્મજ્ઞાની વગેરે કહી, તેમનો ઉપહાસ કરતો હતા; પરંતુ તે વખતેય હિંદુસમાજના જુવણસ્વરૂપ લગભગ બસો વર્ષના યોગનિષ્ઠ મહાપુરુષબ્રહ્મચારી મહારાજ તેમની અસાધારણ દિવ્ય શક્તિ અને

ગુરે વિના જ્ઞાન નહિ, પરાભક્તિ વિના ઉદ્ધાર નહિ ૬૦ ૧૨૭

મહિમાની પ્રશંસા કરતા હતા એ જોઇને પૂર્વજાળના હિંદુ-
સમાજનો ભ્રમ જાગ્યો અને ત્યારથી તેઓ ગોસ્વામી મહારાજ-
પ્રત્યે શ્રદ્ધાભક્તિથી જોવા લાગ્યા. બ્રહ્મચારીજી બાલે ગોસ્વામી
મહારાજનો મહિમા વિસ્તારવા માટેજ આટલા લાંબા સમય
સુધી દેહ ધારણ કરી રહ્યા ન હોય ! કેમકે આ કાર્ય યથાયોગ્ય
રીતે સંપૂર્ણ થયા બાદ યોગજ સમયમાં બ્રહ્મચારી મહારાજ
શાંતચિત્તે અને પ્રસન્નવદને, બ્રહ્મરત્નદ્વારા પ્રાણપરિત્યાગપૂર્વક આ
નંધર દેહનો ત્યાગ કરી, જ. સં. ૧૨૬૭ ના જ્યેષ્ઠ વદી સપ્તમીના
દાન અમરધામવાસી થયા. આ પ્રમાણે બ્રહ્મચારી મહારાજના
જવાથી ભારતવર્ષમાંથી એક અતિ ઉત્તમવલ્લ નક્ષત્રનો અસ્ત થયો. x

શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસદેવને પણ ગોસ્વામી મહારાજવિષે
કેવો ઉંચો મત હતો તે આપણે ટુંકમાં આગળ જોઈ ગયા છીએ.
વળી એમ પણ સાંભળ્યું છે કે, તેમણે પોતાના ખાસ શિષ્યોને
ભવિષ્યમાં ગોસ્વામી મહારાજનેજ અનુસરવાનું કહી રાખ્યું હતું,
અને તેમના તિરોધાન થયા પછી, હાકા-નારાયણજીનિવાસી
તેમના ખાસ શિષ્ય દુર્ગામોહન નાગ મહાશયે અમેરિકામાં વસતા
સ્વામી વિવેકાનંદજીને પણ એ વાત જણાવી હતી. શ્રીમાન નાગ
મહાશયે તો પરમહંસદેવનો આદેશ મળતાંજ ગોસ્વામીજી પાસે
આગ્યા અને તેમને બધી હકીકત કહી સંભળાવી. તેમનો આવો
અપૂર્વ ભક્તિભાવ જોઇને હાજર રહેલા શ્રોતાજનો મુગ્ધ થઇ ગયા
હતા. તેમણે ગોસ્વામી મહારાજને સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કર્યા
અને પછી હાથ જોડીને તેમના કંઈક પ્રસાદની પ્રાર્થના કરી.
પ્રસાદ પ્રાપ્ત થતાં તે પોતાને બહુજ બાળ્યશાળી માનવા લાગ્યા.
પછી થોડી વાર સત્સંગ કરી વિદાય થતાં પણ ગોસ્વામી મહારાજને
તેમજ તેમના ભક્તજનોને સાષ્ટાંગ પ્રણામ કર્યા અને જતી વખતે
ગોસ્વામી મહારાજ વરફજ દહિરાખી પાછે પગે હકતાં હકતાં ધર-
બદ્ધાર નીકળ્યા હતા. ત્યારથી નાગ મહાશય વારંવાર ગોસ્વામી
મહારાજનાં દર્શન કરવા આવતા હતા.

ગોસ્વામી મહારાજને શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસદેવની સાથે
તેમજ બ્રહ્મચારી મહારાજ સાથે દેશ, ધર્મ તથા સનાતનસંબંધી
અનેક રહસ્યમંત્રચર્ચા થતી હતી, x પણ તે ચર્ચા સામાન્ય માનવો-

x બ્રહ્મચારી મહારાજના જીવનચરિત્રમાંથી ઉદ્ધત

* શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસદેવ તથે જુદાજુદા અનેક જિજ્ઞાસુઓને

૭ પ્રકરણ દશમું

ધર્માર્થીઓને દીક્ષાદાન, બ્રાહ્મસમાજ સાથે
સંઘર્ષ અને પ્રચારકપદનો ત્યાગ

સ્વામીજી યોગસાધનમાં પ્રવૃત્ત થયા પછી ઉચ્ચ અવસ્થાએ પહોંચ્યા. ત્યારપછી તેઓ પરમહંસ સમકૃષ્ણજીના આદેશાનુસાર ધર્માર્થીઓની ઇચ્છા જણાતાં તેમને યોગદીક્ષા આપવા લાગ્યા. બ્રાહ્મસમાજ કરતાં તેમની સાધનપદ્ધતિ તદ્દન સ્વતંત્ર હતી, એટલું જ નહિ પરંતુ તેમાંની કેટલીક પ્રક્રિયા એકાંત

સ્થળે સાધવી પડતી હતી; તેથી ગોસ્વામીજીની સાધનપદ્ધતિ વિશે કેટલેક સ્થળે ચર્ચા થવા લાગી. પછી ગોસ્વામીજી બ્યારે ફરિદપુર જઈવાના માલિકદર ગામમાં નિવાસ કરતા હતા ત્યારે તેમની અદિતીય શ્રેમભક્તિનાં દર્શનથી મુગ્ધ થઈને ત્યાંના જમીનદાર શ્રીયુત વિપિનવિહારી રાયે સહકૃદ્વળ યોગદીક્ષા ગ્રહણ કરી અને બીજા પછુ કેટલાક બ્રાહ્મજંતુઓએ તથા બ્રાહ્મિકાઓએ ગોસ્વામી મહારાજ પાસેથી યોગદીક્ષા ગ્રહણ કરી. આ ઉપરથી બ્રાહ્મસમાજમાં હવે બહેર હિલચાલ થવા લાગી. પૂર્વજગાળના મુખ્ય મુખ્ય બ્રાહ્મસમાજોએ એકત્ર થઈ ગોસ્વામી મહારાજની સાધન-પ્રણાલિકા વિષેની કેટલીક ચર્કાઓનું સમાધાન મેળવવા માટે તેમને મળવાનો ઠરાવ કર્યો અને ગોસ્વામીજીને તે વિષે વિનંતિ કરી. ગોસ્વામીજીએ તેનો ખુશીથી સ્વીકાર કર્યો એટલે લગભગ ત્રીસેક પ્રશ્નો તેમને પૂછવામાં આવ્યા. ગોસ્વામીજીએ તેમના એકેએક પ્રશ્નનો સમાધાનપૂર્વક ઉત્તર આપ્યો, તેથી તેઓ બહુજ સંતોષ પામ્યા અને તે હિલચાલ થોડો વખત બંધ પડી. ગોસ્વામીજીના મન્મથનાથ મુખોપાધ્યાય નામના શિષ્યે તે બધા

પ્રશ્નોત્તરોનો સંગ્રહ કરી “યોગસાધન” નામે ગ્રંથમાં પ્રસિદ્ધ કર્યા છે. આ ગ્રંથના દ્વિતીય ખંડમાં તેમના કેટલાક ઉપદેશો છપાયા હતા.

આ સમયે શ્રીમાન ઉમેશચંદ્ર દત્તાના ખાસ આગ્રહથી મહિલાઓને ધર્મજ્ઞાનનું શિક્ષણ આપવા નિમિત્તે “વામા-બાધિની” નામની પત્રિકામાં, ગોસ્વામીજીએ પોતાના જીવનચરિત્રના કેટલાક પ્રસંગો ગુંથીને, તે દ્વારા યોગતત્ત્વ સંબંધી રહસ્યપૂર્ણ ઉપદેશ આપવાના હેતુથી “આશાવતીનું આખ્યાન” એ નામની વાર્તા ક્રમશઃ પ્રસિદ્ધ કરી હતી. આ ગ્રંથના દ્વિતીય ખંડમાં તેમાંના પણ કેટલાક ઉપદેશો છપાઈ ચૂક્યા છે.

ત્યારબાદ ગોસ્વામીજી કેલકત્તા આવ્યા, ત્યારે સાધારણ બ્રાહ્મસમાજના અનેક બ્રાહ્મસમાજીઓ તેમની પાસેથી યોગદીક્ષા ગ્રહણ કરવા લાગ્યા. તે જોઈને ત્યાંના મુખ્ય મુખ્ય બ્રાહ્મોને એવો ભય લાગ્યો કે આ રીતે તો બધાય બ્રાહ્મસમાજનો ત્યાગ કરી યોગસાધના તરફ જ ઢળી પડશે; એટલે તેઓ ગોસ્વામીજી તરફ દોષદષ્ટિથી જોવા લાગ્યા. “ગોસ્વામીજી ગુપ્ત રીતે યોગદીક્ષા આપે છે, તેમના ઘરમાં રાધા-કૃષ્ણનાં અને શ્યામ-ગોપીનાં કીર્તનો ગવાય છે, તે દેવપ્રતિમાઓને પ્રણામ કરે છે, તેમના ઘરમાં દેવ-દેવીઓની મૂર્તિઓ રાખવામાં આવી છે. વગેરે” આવી અનેક બાબતો બ્રાહ્મસમાજના મોટા ભાગને નહિ ગમવાથી તેમણે તેનો ખૂબ વિરોધ કર્યો. આ બધાં કારણોથી ગોસ્વામીજીએ પોતેજ શકે ૧૮૪૮ ચેત્ર સુદ ૧૦ ને રોજ સાધારણ બ્રાહ્મસમાજની કાર્યવાહક સભા ઉપર પોતાના પ્રચારકપદનું તથા આચાર્યપદનું રાજીનામું મોકલી આપ્યું; પરંતુ કાર્યવાહક સભાના અત્યંત આગ્રહથી તેમને તે રાજીનામું પાછું ખેંચી લેવું પડ્યું; પણ તેથી કંઈ વિરોધ શરૂ થયો નહિ. સાધારણ બ્રાહ્મસમાજના બે સભ્યોએ તો ગોસ્વામી મહારાજના વર્તન સામે સખ્ત વિરોધ ચાલુ રાખ્યો, એટલુંજ નહિ પરંતુ કાર્યવાહક સભા ઉપર તે સંબંધમાં બે પત્રો લખી ગોસ્વામીજી પરના આક્ષેપોની તપાસ કરવાનો આગ્રહ કર્યો. આ ઉપરથી કાર્યવાહક સભાએ આ બાબતની તપાસ માટે એક (સખ કમિટી) પેટ સમિતિ નીમી. સમિતિના સભ્યોએ શકે ૧૮૪૯ના વૈશાખ વદ ૧૦ ના રોજ સીટી કોલેજના એક સભા બોલાવી અને તે સભામાં ગોસ્વામીજીને તેમની વિરુદ્ધના નુકાયેલા આક્ષેપોના

ખુલાસા આપવાનું કહેણ મોકલવામાં આવ્યું. તેના ઉત્તરમાં ગોસ્વામીજીએ સમિતિના સભ્યોને લખી જણાવ્યું કે “આવી રીતે કોઈ પણ બાબત પૂછવામાં આવે તો તેના જવાબ આપવા હું હચમચો નથી. બંધુભાવે મારે ઘેર આવી કોઈ પણ સંજ્ઞા મને પૂછી શકે છે. હું તેમને પ્રણીત ખુશીથી તેના જવાબ આપીશ અને તેમને સંતોષ આપવાનો પ્રયત્ન કરીશ.” આ જવાબ વાંચી સભ્યો ગોસ્વામીજીને ઘેર આવ્યા અને તેમની સાથે તેમની સાધન-પ્રણાલી સંબંધી વિવિધ પ્રકારે વાર્તાલાપ કર્યો. ત્યારપછી પેટા સમિતિએ તેનો હેવાલ કાર્યવાહક સભાપર મોકલી આપ્યો, તેનો મુખ્ય ભાગ અત્રે આપવામાં આવ્યો છે.

ગોસ્વામીજીની સાધનપ્રણાલીનો વિશેષ પ્રમાણમાં પ્રચાર થયે તો બ્રાહ્મસમાજની ચાલતી આવેલી આસપાસ, પ્રાર્થના વંગેરે ટદી શકશે નહિ. આ યોગસાધનની દીક્ષા બાળક જેવા લોભા-આને તથા શ્રદ્ધાળુ મૂર્તિપૂજકોને-ભક્તોનેજ આપવામાં આવે છે અને તેમને કહેવામાં આવે છે કે “આ પ્રમાણે સાધન કરતા રહેવાથી યોગ્ય સમયે સત્યનો સાક્ષાત્કાર થશે.” આ સિદ્ધાંત બ્રાહ્મસમાજના સિદ્ધાંતોથી તદ્દન વિરુદ્ધ છે અને બ્રાહ્મસમાજને હાનિકર્તા છે. આથી લોકો બ્રાહ્મસમાજ તરફ વળશે નહિ. ગોસ્વામી મહાશય કહે છે કે “મનુષ્ય શુરુ થઈ શકેજ નહિ, દેવળ પરમેશ્વરજ શુરુ થઈ શકે છે.” આ રીતે જો કે સીધી રીતે તેમનામાં ‘શુરુવાદ’ ભેવામાં આવતો નથી, પરંતુ આડકતરી રીતે તેમના વર્તનદાશ તો ‘શુરુવાદ’નોજ પ્રચાર થઈ રહ્યો છે. તેમના લખેલા ‘આધ્યાત્મી’ના આખ્યાનમાં પણ શુરુવાદનું સમર્થન કરવામાં આવ્યું છે. ગોસ્વામીજી ‘રાધા-દૂષ્ણ’ની પ્રતિમા રાખે છે. રાધાદૂષ્ણની કપામાંથી આધ્યાત્મિક રહસ્ય પણ નીકળે છે, પરંતુ એજ રાધા-દૂષ્ણને હાડ વેળુજ સમાજમાં જે રીતે સમજવામાં તથા પૂજવામાં આવે છે, તેથી તો ધાતું અનિષ્ટ થયું છે; નાટો આપણે તેનો તદ્દન બહિષ્કાર કરવો જોઈએ. ગોસ્વામીજી કહે છે કે:—“ભગવાનને ‘કાળી’ ‘કુર્મા’ ‘અઘ્ઘાહ’ એવાં અનેક નામથી જાણવી શકાય છે.” આ મત પણ બ્રાહ્મજનુએને રૂચે તેવો નથી. વળી વિનય-બાપુ કહે છે કે—“પંડેડવાસી સાધુ મહાત્માઓ નેમની પાસે આવે છે. જીવત્ સધા મહાત્માઓ તરફથી તેમજ ત્યજીદે પડે આવે છે, વળી એક વૃદ્ધ બતાપીને ને કહે છે કે, આ વૃદ્ધનાં એક

આત્મા રહેલો છે. તેની નીચે હરિકીર્તન થાય છે તેથી તેનો પણ ઉદ્ધાર થઈ જશે. તેમના શુરુદેવ પણ તેમની પાસે આવે-જાય છે એવું સાંભળ્યું છે. જન્મથીજ જડ જેવા એક બાળકને જોઈ તેમણે કહ્યું હતું કે, એ છોકરાંના દેહમાં એક યોગિની રહે છે, તે દૂર થશે ત્યારેજ તેને ઠીક થશે. આવી તેવી બાળતો તેમની અમુક પ્રકારની શારીરિક કે માનસિક અવસ્થાને લીધે બને છે કે નહિ તે અમે કહી શકતા નથી; પરંતુ એટલું તો ચોક્કસ છે કે, આવી તેવી માન્યતા-ઓદ્ધારા પ્રાદ્યસમાજમાં અનેક વહેમો અને કુસંસ્કારો દાખલ થવાનો સંભવ છે.”

પેટાસમિતિએ ઉપર જણાવેલા ભાવબાળો રિપોર્ટ મોકલ્યો, તેની પહેલાંજ ગોસ્વામી મહારાજે પ્રચારક તથા આચાર્યપદનું રાજીનામું ફરીવાર મોકલી દીધું હતું; અને ત્યારપછી ‘પ્રાદ્યસમાજોપદેશ નિવેદન’ એ નામની એક પત્રિકા છપાવી સૌ પ્રાદ્યસમાજોમાં ફેલાવી હતી. ઉપર જણાવેલા રાજીનામાનો પત્ર તેમજ ‘પ્રાદ્યસમાજોપદેશ નિવેદન’ એ બન્ને અત્રે આપવામાં આવ્યાં છે:—

૧-રાજીનામાનો પત્ર

સત્યસ્વરૂપ, જ્ઞાન, પ્રેમ અને મંગળમય સર્વશક્તિમાન પરમેશ્વરનો દિવ્ય દષ્ટિવડે સાક્ષાત્કાર થઈ શકે છે અને તેવો સાક્ષાત્કાર કરવો એજ પ્રાદ્યધર્મનું સર્વોચ્ચ લક્ષ્ય છે. તે પરમેશ્વરનાં ત્રણે અવસ્થામાં દર્શન થાય, તેમનો દિવ્ય આદેશ સાંભળાય અને એ પ્રમાણે તેમનો સર્વ પ્રકારે અનુભવ થાય, અર્થાત્ સદા સર્વદા સાક્ષાત્કાર બન્યોજ રહે, તે સત્ સ્વરૂપમાંજ નિમગ્ન રહેવાય અને એ પ્રમાણે નિમગ્ન રહીને તેમના નિમિત્તરૂપેજ કાર્ય કરવાં અને જીવન વ્યતીત કરવું, એજ પ્રાદ્યધર્મનો આદર્શ છે.

૧ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે પરમેશ્વરનો સાક્ષાત્કાર (પ્રકાશ પ્રાપ્તિ) એ કંઈ મનુષ્યના પોતાના પ્રયત્ન કે સાધનથી થઈ શકતો નથી. તે તેનીજ કૃપા ઉપર નિર્ભર રહીને સાધન-જગત કરતાં સ્વદેશી વસ્તુઓના પ્રાપ્તિ થાય છે. તેથી મારા ધર્મજીવનને તથા જીવનના અન્ય અંગોને સમર્પણ કરી દઈ તેમણેજ જીવન વેળા વેળાએ મનુષ્યને ઉદ્ધારક વર્પથી કરતો આવ્યો છે. મને શુરુદેવ પ્રાદ્યસમાજના મ. ગ. ગુપ્તા ઉપદેશ પ્રમાણે મેં જેમ નિર્મલ્યે તેમજ સ્વદેશી વસ્તુઓ ઉપરોક્ત સાધનમાર્ગનો ઉપયોગ કરી શક્ય છે.

(૨) આ સાધનમાર્ગમાં બહારની કોઈ પણ બાબત સાથે સંબંધ નથી. આ તો કેવળ આબ્યંતરિક-આધ્યાત્મિક વસ્તુ છે; તોપણ દેહલાકે સાધકોને પ્રાણાયામનો પણ અભ્યાસ કરવાની જરૂર રહે છે, પરંતુ અમારું સાધન તે નથી.

(૩) તેથીજ સાધક મંડળની બહારના લોકો પાસે અને સાધન કરતા નથી, કેમકે તેમને (બહારના લોકોને) તેના રહસ્યની સમજણ પડે તેમ નથી. ઉલટું પ્રાણાયામ જેવાં બહિરંગ સાધનો જોવાથી તેમના મનમાં અશ્વસ્તિ આવે તો તેમનું આધ્યાત્મિક અનિષ્ઠ થવાનો વિશેષ સંભવ રહે છે.

(૪) આ સાધનમાર્ગમાં અહંકાર, શાપકમ, મલિન સંકેષ-વિકેષ વગેરેથી સાધકને બહુજ હાનિ થાય છે. અમે કોઈ ખાસ પ્રદાનને માનતા નથી. હિંદુ, મૂર્તિપૂજક વૈષ્ણવ, શૈવ, શાક્ત, વાલ્મીકિ, ચંદ્ર, ખ્રિસ્તી, સુસલમાન અને બ્રાહ્મસમાજ, એ સૌ કોઈ માંથી જે ખરો જિજ્ઞાસુ હોય તેજ અમારા સાધનમાર્ગને અનુસરી શકે છે અને સાધન કરતાં કરતાં તેના બધા ક્ષમ, કુસંસ્કાર, પાપ, તાપ, અજ્ઞાનતા એ બધાં નાશ થતાં તે પવિત્ર થયે.

(૫) આમાં શુરુદેવનું લેશમાત્ર ચાલતું નથી. એક ઈશ્વરજ સૌનો શુરુ છે અને બીજા બધા તો તેમના નીચેલા ઉપદેશકો તથા માર્ગદર્શકો છે. પ્રંબુ જેમ વૃક્ષ, લતા, શ્રુ, ઉપશ્રુ અને પર્વત વગેરે દ્વારા જૂઠા જૂઠા પ્રકારનો ઉપદેશ આપે છે, તેમ મનુષ્યરૂપે પણ ઉપદેશ આપે છે. આથી અમે સમસ્ત પ્રાણીપદાર્થને તથા માનવોને શુરુતરીકે માનીએ છીએ. પ્રત્યેક મનુષ્યમાં આ યોગ-શક્તિ વિદ્યમાન છે, પણ તે યોગશક્તિને સચેત કરવા માટે જાગૃત યોગશક્તિવાળા મનુષ્યની મદદની આવશ્યકતા રહે છે. તે સિવાય પણ જો સાધકને ભગવત્પ્રાપ્તિ માટે તીવ્ર વ્યાકુળતા પ્રકટી હોય અને તેની સાથે ભજનમનનાદિ અન્ય સાધનોનો પણ સુયોગ મળ્યો હોય તો બાહ્ય શુરુ વિના પણ ભગવત્ પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે; પરંતુ આવો પ્રકાર બહુ વિરલ જોવામાં આવે છે. જેમ આંખવડે જોવાની શક્તિ તો ભગવાને આપી છે પરંતુ કસ્તર પડતાં તે બીજા પાસે કઢાવવાની જરૂર પડે છે, તેમ આ માર્ગમાં પણ એવા મદદગારની-શુરુની ખાસ જરૂર પડે છે.

(૬) પિતા, માતા વગેરે શુરુજનોની પેઠે ધર્મોપદેશકો પ્રત્યે પણ શ્રદ્ધાભક્તિ રાખવાની આવશ્યકતા છે. વડીલો તેમજ શુરુ-
વિ. ૧૨

જનોની ચરણરંજ માથે ચઢાવવાની બાળતમાં અમને કશો બાધ નથી. આત્માની જે અવસ્થામાં ચરણધુલિ ગ્રહણ કરવાની ઇચ્છા થાય, તે વિનમ્ર અવસ્થા અતિ સુંદર અને ઉપકારક છે; તેથી બીજાનો ઉપકાર થાય છે, એમ લાગતાં ચરણરંજ લેવા-દેવામાં મને કશો વાંધો લાગતો નથી. હું પોતે પણ સૌની ચરણરંજ ભક્તિ-પૂર્વક માથે ચઢાવું છું. જે કોઈ મને જ્યારે પણ પ્રણામ કરે છે, ત્યારે હું તે પ્રણામ વિશ્વગુરુ-પરમાત્માને કરવામાં આવ્યો છે એવી ભાવના કરું છું; અને એક પણ પ્રણામ હું ગ્રહણ કરતો નથી.

(૭) બીજાનું ઉચ્છિષ્ટ લોજન જમવું તેને હું ઉચિત સમજતો નથી; કેમકે તેથી શરીરમાં નાના પ્રકારના વ્યાધિઓ દાખલ થવાનો સંભવ છે. તે ઉપરાંત ઉચ્છિષ્ટ લોજનદ્વારા આધ્યાત્મિક અવનતિ પણ થાય છે એમ સાધુ મહાત્માઓ વારંવાર કહે છે અને તે સાબીત પણ થયેલું છે. તેમ છતાં પણ પિતા-માતા અથવા ગુરુ જનો પ્રેમથી કોઈ પ્રસાદ આપે અથવા આપણનેજ એમ લાગે કે અમુક વ્યક્તિ તો ધર્માત્મા છે તો તેમનો પ્રસાદ ઉચ્છિષ્ટ હોય તોપણ ગ્રહણ કરવામાં નુકસાન નથી. ઉલટું એક વા બીજી રીતે તે ઉપકારકજ નીવડે છે,

(૮) કાળી, દુર્ગા, શિવ કે વિષ્ણુ વગેરેના કોઈ પણ મંદિરમાં મૂર્તિનાં દર્શન કરતાંજ મને ગ્રહસ્કૂર્તિ થઈ આવે તો ત્યાંને ત્યાંજ હું નિશ્ચેષ્ટ થઈ જાઉં છું અને મારા ઇષ્ટદેવનાં દર્શન કરીને પણ મારી તેવીજ અવસ્થા થઈ જાય છે, એટલે હું કૃતાર્થતા અનુભવું છું. મારા ભગવાન તો સર્વવ્યાપી છે, તેથી મને જ્યાં જ્યાં તેનાં દર્શન થાય છે ત્યાં ત્યાં હું સુગંધ બની તેમનાં દિવ્ય સ્વરૂપમાં લીન બની જાઉં છું અને મને સ્થાનાદિનો કશો પણ વિચાર રહેતો નથી.

(૯) ભક્ત ભગવાનને ‘કાલી’ ‘દુર્ગા’ ‘રામ’ ‘કૃષ્ણ’ વગેરે ગમે તે નામથી બોલાવી શકે છે. તેમાં મને કશોજ દોષ દેખાતો નથી. તેથી હું જ્યારે જે કોઈ નામથી આનંદ અને શાંતિ અનુભવું છું ત્યારે તેજ નામનું રટન કર્યા કરું છું; પરંતુ ગ્રાહ્યસમાજની ઉપાસનાના સમયે મેં તે અનંત નામોનો ક્યારેય પણ ઉપયોગ કર્યો હોય તેવો મને ખ્યાલ નથી અને હાલ પણ તેવાં નામો લેવાં એ મને ઠીક લાગતું નથી.

આ મારી યોગસાધન પ્રણાલીના બહિરંગ સ્વરૂપનું વર્ણન

ધર્મ' તેના અંતરંગ સ્વરૂપનું હું શબ્દોદ્ધારણ વર્ણન કરી ચકું તેમ નથી. એ બધી બાબતમાં સાધારણ પ્રાક્ષસમાજના અનેક સભ્યો દ્વારા મારે મતભેદ હોય તેવું જણાય છે. હું જ્યાં જ્યાં સત્યનું દર્શન કરીશ, ત્યાં ત્યાં શિર ઝુકાવીશ અને તેનું જ અનુસરણ કરીશ. આવાં કારણોથી તેમજ મારાં આ બાબતનાં કાર્યોથી પ્રાક્ષસમાજના પ્રચારમાં અને સિદ્ધાંતોમાં ધક્કો પહોંચે છે એવી સાધારણ પ્રાક્ષસમાજના અનેક સભ્યોની માન્યતા હોવાથી મેં સાધારણ પ્રાક્ષસમાજ સાથેના મારા બહારનો સંબંધ તોડી નાખ્યો છે. સાધારણ પ્રાક્ષસમાજ સાથેના મારા આંતરિક સંબંધ તો પહેલાંની પેઠે ચાલુ જ છે. આથી માત્ર પ્રચારક તથા આચાર્યપદ જેવા સામાજિક સંબંધોના જ મેં ત્યાગ કરેલો છે. હવેથી ધર્મપ્રચારાદિ કાર્ય મારી ચોતાની- જ જવાબદારીથી કરીશ. હવેથી મારા કોઈ પણ બાબતના વિચારો સાધારણ પ્રાક્ષસમાજના છે; એવું કોઈ પણ માને નહિ, એમ બહાર કહે છે.

હું તો માનું છું કે, જે સત્ય છે તેજ પ્રાક્ષધર્મ છે અને આ સત્યનો સાક્ષાત્કાર પ્રત્યેક મનુષ્ય કરી શકે છે; તેથીજ પ્રાક્ષધર્મને હું સાર્વભૌમ ધર્મતરીકે માનું છું. પરમેશ્વર એક છે અને તેનો ધર્મ પણ એક જ છે; તોપણ મનુષ્યોના બ્રમ, પ્રમાદ અને અનેકવિધ રુચિ અનુસાર નાના પ્રકારના મતસંપ્રદાયો ઉભા થયેલાં જેવામાં આવે છે. સત્યધર્મ એ કંઈ અમુક મત-સંપ્રદાયમાં જ સમાયેલો નથી. આથી હું તે સત્યધર્મનો અસંપ્રદાયિક પ્રાક્ષધર્મના બાવથી પ્રચાર કરતો આવ્યો છું અને કરતો રહીશ. હું તો જીવમાત્રનો દાસાનુદાસ છું, છતાં હું કોઈ પણ ખાસ મત-સંપ્રદાયનો નથી. તે દયાળુ પ્રભુ આશીર્વાદ આપે, કે જેથી હું સાર્વભૌમિક પ્રાક્ષ-ધર્મનો ખૂબ પ્રચાર કરી શકું.

કલકત્તા, સાધારણ પ્રાક્ષસમાજ
પ્રચારકપદ

સં. ૧૮૪૮ ના વર્ષે ૫ મુદ ૪

નિવેદક
શ્રી વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામી

૨-પ્રાક્ષધર્મનું આને નિવેદન

જે સત્ય છે તેજ પ્રાક્ષધર્મ છે અને એ પ્રાક્ષધર્મજ સાર્વ-ભૌમ ધર્મ છે. તેવા સાર્વભૌમ ધર્મમાં પક્ષપક્ષી સંબંધેજ નહિ, તેથી મને જ્યાં જ્યાં સત્યનું દર્શન થાય છે, ત્યાંથી તે ધસણ કરી લઉં છું; પણ હવે સાધારણ પ્રાક્ષસમાજને એવો વહેમ પેસી

તમને તે અંતર્યામીનો સાક્ષાત્કાર થાય તેજ નામ તમારે માટે સર્વોત્તમ છે. બીજા લોકો તે અંતર્યામીને ગમે તે નામથી કહેને બોલાવે, તેની તમારે શી પરવા ?

પહેલાં કહેવાઈ ચૂક્યું છે કે, પરમાત્માનું સ્વરૂપ માયિક નથી, તેથી તેને નિરાકાર કહે છે; પરંતુ તેમનું નિરાકાર સન્નિધાનંદ-સ્વરૂપ છે. એ સન્નિધાનંદસ્વરૂપનું દર્શન જ્ઞાનચક્ષુથી થઈ શકે છે. એ જ્ઞાનચક્ષુદ્વારા આ લોક-પરલોકમાં જે કંઈ સત્ય છે તે સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે. આ જ્ઞાનચક્ષુ સાધનદ્વારા ઉઘટે છે, એવો અનેક ભક્તજનોનો અનુભવ છે. જેમ પરમેશ્વર એક છે, તેમ તેમણે પ્રવર્તીવેલો માનવધર્મ પણ એકજ છે. જે સત્ય છે તેજ ધર્મ છે. સત્ય ધર્મનું કોઈ મંડળ નથી, તેમ કોઈ સંપ્રદાય નથી. મનુષ્યોના શ્રમ, પ્રમાદ અને રાગદ્વેષાદિકથીજ ગંધી પક્ષાપક્ષી ઉભી થાય છે. મૂળભૂત સત્ય ધર્મનું એવું તેવું કોઈજ ટોણું નથી. ઈશ્વર ઉપર શ્રેમ કરવો અને તેને પ્રિય એવાં કાર્યો કરવાં, એજ તેની શ્રેષ્ઠ ઉપાસના છે. ઈશ્વરપ્રત્યે જ્યારે ખરો અંતરનો અનુ-રાગ ઉપજે છે, ત્યારેજ તેનાં પ્રિય કાર્યો થઈ શકે છે. જો હું ખરા શ્રેમથી ઈશ્વરને ભજતો હોઉં તો તો જે કોઈ તેને ભજતા-પૂજતા હોય તે સર્વે મારા આત્મજનુ છે, તેથી ત્યાં તે મહાપ્રભુનું પૂજન-અર્ચન થતું હોય છે ત્યાં હું જાઉં છું. જ્યાં નામ-કીર્તન થતું હોય છે અને તે પ્રભુના શુભાનુવાદ ગવાતા હોય છે ત્યાં પહોંચી જવામાં હું મારી જાતને. ધન્યભાગી માનું છું. અહો ! પ્રભુની તેઓ પૂજા કરે છે, કેવી આનંદની વાત ! એ જોઈને તો મારા અંતરમાં આનંદની ઝાળો ઉડે છે. એથીજ હું શક્ત, વૈષ્ણવ, ખ્રિસ્તી, મુસલમાન-એ સર્વ ધર્મમાં તે પ્રભુનેજ જોતો રહું છું. વૃક્ષલતામાં, પહાડપર્વતમાં, નદીનાળામાં, દેવમંદિરમાં, મંદિરમાં અને દેવળમાં-એ સર્વ સ્થળે મારા પ્રિયતમ પ્રભુનાં દર્શન થતાં હું તેમને હંડવત પ્રણામ કરીને કૃતાચ્ચં થયો છું.

રાધાકૃષ્ણને હું આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિથી જોઉં છું, ઉપાસનામાર્ગ-માં કે યોગમાર્ગમાં તેના જેવો ઉચ્ચ ભાવ બીજો કોઈ હશે કે કેમ તે હું જાણતો નથી. રાધાજી ભક્ત છે અને શ્રીકૃષ્ણ ઉપાસ્ય-દેવતા પરમેશ્વર છે. ભુદ્ધ, ઇસુખ્રિસ્ત, મહામ્મદ, શ્રીચિત્રાન્ય, નાનક, કેબીર, કૃષ્ણ, પ્રહ્લાદ, નારદ, જનક વગેરે સર્વ મહાત્મા પુરુષો મને પૂજ્ય છે. ઉપાસના કરતી વખતે મને પરમેશ્વરની સાથે સાથે

તેમનાં પણ દર્શન થાય છે.

પરમેશ્વર એજ એક સાચા ગુરુ છે. તે ગુરુસ્વરૂપે સર્વત્ર વિરાજમાન છે. જળ, વાયુ, વૃક્ષ, લતા, અગ્નિ, પર્વત, શ્રદ્ધ, ઉપશ્રદ્ધ, કીટ, પતંગ, મનુષ્ય વગેરે સર્વમાં રહીને તે જગદ્ગુરુજ સર્વને ઉપદેશ આપી રહ્યા છે. જે વખતે જે વસ્તુમાંથી મને ઉપદેશ મળે છે, તે વખતે તે વસ્તુ પ્રત્યે હું 'પ્રેમ કરું છું' અને તેનીજ ભક્તિ કરું છું. પિતા, માતા, ઉપદેશક વગેરે ગુરુજનોની ભક્તિ કરવી આવશ્યક છે. તેમને સાદાંગ દંડવત્ પ્રણામ કરવાથી ઘણીજ સુંદર અસરો પ્રાપ્ત થાય છે. મનુષ્યદેહધારી જીવને આપણે પરમેશ્વર કે તેના અવતાર વા અંશરૂપે માની લઈએ તો અલખત્ત, અધોગતિ થાય છે; પણ અહંકાર નાશ કરવા માટે તો સર્વ પ્રાણીમાત્રની ચરણરજ માથે ચઢાવવા જેવો બીજો કોઈ ઉપાય નથી.

અહંકાર નાશ થયા વગર સત્ય ધર્મનો અંકુર ફૂટતો નથી. પરમેશ્વર પ્રત્યેક નરનારીના હૃદયમાં જ્ઞાન-પ્રેમ અને ભક્તિરૂપે વિરાજી રહ્યો છે. આત્માની સાથે પરમાત્માનો જ્ઞાન-પ્રેમ અને ભક્તિદ્વારા યોગ કરવો, એજ ખરૂં યોગસાધન છે. આ યોગ સાધનથી મનુષ્યને દિવ્ય દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે અને તેનેજ હસ્તામલકવત્ (હાથમાંના આમળા જેવી) કહેલી છે. આવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થતાં કોઈ પણ જાતના સંશય રહેતા નથી. પ્રાચીન ઋષિમુનિઓએ કહ્યું છે કે:—

મિચતે હૃદયગ્રન્થિશ્છિદ્યન્તે સર્વ સંશયાઃ ।

ક્ષીયન્તે ચામ્ય કર્માણિ તસ્મિન્ દ્રષ્ટે પરાવરે ॥

અર્થાત્ તે દિવ્ય પરમાત્માનાં દર્શન થવાથી હૃદયગ્રન્થિઓ છૂટી જાય છે, સંશયો દળી જાય છે અને કર્મો બાળી જાય છે."

કલકળા, સંવારણ વાસિલમાજ

પ્રમારિવાત,

સકે ૧૮૮૮ ના વૈશાખ વદ ૧૧)

નિવેદક

શ્રીવિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામી

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ગોસ્વામીજીનું સંજ્ઞાસુ અને પદ્ય સમિતિનો અભિપ્રાય કાર્યવહક સત્તા સમક્ષ રહ્યું થતાં તેને જે નિર્ણય આપ્યો, તે અંગે અસંશય: અપવાદના આગે છે:—

સર્વવિદ્ સત્તાની નીતિસિદ્ધાંત

કાર્યવહક સત્તા એવા નિર્ણય ઉપર આપે છે કે, નીચે જણાવેલી વાતને મનુષ્ય સ્વતંત્ર છે અને તે સત્તા પ્રદર્શનને મનુષ્ય

ભારે ધક્કો પહોંચે તેવો સંભવ છે:-

(૧) ગુરુની આવશ્યકતા, અર્થાત્ સદ્ગુરુની સહાય વગર પોતાના પ્રયત્ન અને પ્રાર્થનાથી ભગવતપ્રાપ્તિ થવી એ બહુજ કઠિન છે, અને તેનાં દ્વારો પશુ વિરલજ છે.

(૨) ઇશ્વરમાં ચિત્ત અર્પણ કર્યા છતાં પણ દેવમંદિરોમાં દોડાદોડ કરવી, થેલા થઈ જવું વગેરે....

(૩) વ્યક્તિગત ઉપાસના વખતે અથવા બહારમાં સામાજિક ઉપાસનાકાળે, વધતાઓછા પ્રમાણમાં 'કાલી' 'દુર્ગા' 'રાધા-કૃષ્ણ' વગેરે દેવદેવીઓના નામોચ્ચાર કરવા તે.

(૪) રાધાકૃષ્ણના પ્રેમનો તથા તેમનાં લીલાપ્રસંગોવાળાં ભજનો ધર્મસાધના કરવી વખતે ગાવાં અને રાધાકૃષ્ણ અને ગોપીઓના વિહારપ્રસંગોની છબીઓ ઉપાસના કરવાના સ્થાનમાં રાખવી તે. (એ ભજનોનો તેમજ છબીઓનો આધ્યાત્મિક અર્થ ગમે તેવી રીતે ઘટાવી શકાતો હોય તોપણ તેનો ઉપયોગ કરવો એ કોઈ રીતે ઇંદ નથી.)

(૫) જે પ્રજ્ઞાલિકા પ્રમાણે અને જે નિયમાનુસાર ગોસ્વામી-જી દીક્ષા આપે છે, તે પ્રજ્ઞાલિકા તથા તે નિયમો.

(૬) અમુક મત કે આચરણ વા અમુક ગ્રંથ કે અમુક ખાસ વ્યક્તિની વાતો ઉપર આધાર રાખીને તેના બ્યાજબી ગેરબ્યાજબી-પણા વિષે વિચાર કર્યા વગરજ અનુસરવું એ મત.

(૭) કોઈ ખાસ વ્યક્તિની ચરણરજ પ્રહણ કરવામાં કંઈ અફ-જુત માહાત્મ્ય રહેલું છે એવી માન્યતાથી તેમની ચરણરજ માથે અઢાવવી કે તેનાં ચરણોમાં પડવું; અથવા તો ચરણરજદ્વારા અન્ય-નો શારીરિક કે આધ્યાત્મિક દુઃખો હલકાં થાય છે તથા નાશ પામે છે એવા વિશ્વાસથી બીજાઓને ચરણરજ લેવા દેવી તે.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે આ બધી બાબતો વાંધાભરેલી હોવા-થી, જે પ્રાદ્દશ્યપુત્રો ઉપર જણાવેલા આચારવિચારોને અનુ-સરે તે સર્વને કાર્યવાહક સજ્ઞા ધૃઢ નિષ્ઠાથી પ્રેરાઈને આશ્ર-પૂર્વક બલનભરે કરે છે કે, તેમણે એક વાર તે સમજા આચારવિચારોનાં બારીક અવલોકન કરવું અને એ સમજા આચારવિચારોથી પ્રાદ્દશ્યનાશનું સિદ્ધાંતને તથા તેના પ્રચાર-કાર્યને કેવો નંદીર આપાત્ પહોંચશે, તેને અનુભવ કરીને એ સર્વ આચારવિચારોનો વિરોધ કરવો જોઈએ.

આથી સમાજનું અનિષ્ઠ યાવ છે, એવી ભાવનાથી 'પ્રાદ્યધર્મ' રીક્ષા છે. કેાઈ વળી પાશ્ચાત્ય કેળવણી એળવવા, વેપાર-સાધનાર ધારવા તથા વિદેશયાત્રા કરવાની બીજે કયાંય પણ અનુકૂળતા ન મળવાથી 'પ્રાદ્યધર્મ'માં અવળા દોય છે. આમાંથી કેટલાક તો ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ પણ સ્વીકારતા નથી. કેાઈ વળી પુરુષવિશેષને જનવાન માને છે પણ તેની પ્રાર્થના કે ઉપાસના કરવાની જરૂર નોતા નથી. કેટલાકને તો જીવાત્માના અવિનાશીપણાનાં પણ સદા દોષી નથી, તે પછી પુનર્જન્મ અને લોકાંતરને તો માનેજ યોના ? આ પ્રકારે 'પ્રાદ્યસમાજ'માં જિન જિલ પ્રકારની માન્યતાવાળાઓ એકઠા થયેલા છે; તેથી જોએ સત્યસ્વરૂપ પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરવાના હેતુથી આતુરચિત્તે આ ધર્મસમાજમાં જોડાયા હોય અને જોએ બહુમતિની સાથે પોતાના સિદ્ધાંતોનો લેશ પણ જોગ આપવા ઉચાર ન હોય તેઓ તો વિશેષ બાને ઉપેક્ષિત અને લાંછિતજ રહે તેમાં ક'ઈ નવાઈ જેવું નથી. આ જડ જગતમાં પણ રોચ રોચ નવાં નવાં વૈજ્ઞાનિક સત્યોની શોધ થયાં કરે છે, તો પછી આધ્યાત્મિક જગતમાં સાધકને નવાં નવાં સત્યોનો અનુભવ ન થાય એ ખનેજ કેમ ? વિશ્વવિદ્યાલયની ઉપાધિ પ્રાપ્ત કરી એટલે ધર્માધર્મનો નિર્ણય કરવાનો અધિકાર મળી ગયો. એવી નૂતન સમાજની જ્ઞાતિને લઈનેજ આ બધા ગોટાળો ઉભા થયો છે. આધ્યાત્મિક રાજ્યમાં દાખલ થવાનું દ્વાર મસ્તક નથી, પણ હૃદય છે. આ સંસારના વ્યવહારમાં મગજ કામ આવે છે ત્યારે આધ્યાત્મિક સત્યો સમજવામાં વિશુદ્ધ હૃદયની જરૂર પડે છે. એ આધ્યાત્મિક સત્યનો સાક્ષાત્કાર કરવા માટે સાચા સાધકના હૃદયમાં એક નવીજ ઇંદ્રિય બદલ થાય છે. વાહ્યાતુર્ય કે પૂર્વસંસ્કારદ્વારા એ રાજ્યમાં પહોંચી શકાતું નથી. શ્રીકૃષ્ણ ચેતન્ય મહાપ્રભુને ભગવાનના અપાર કહી શકાય કે નહિ તેનો નિર્ણય કરવા માટે તે વખતે કેટલાક કેળવાયેલા માણસો એ 'હાથચાળા' જેવી ભૌતિક ક્રિયાનો ઉપયોગ કર્યો હતો ! આને આપણે પણ અમુક વ્યક્તિ-સિદ્ધ મહાત્મા છે કે નહિ તેની પરીક્ષા અપરાવિદ્યા-વિચારક-જગતના પંડિતોને પૂછીએ છીએ ! સ્થિરચિત્ત અને સ્થિર બુદ્ધિવાળા માણસો એવા વિચારની અસારતા સહેજે સમજી શકશે. જન્માંવરતા પુણ્યપ્રભાવથી અમુક અમુક વ્યક્તિઓનું ધર્મપ્રત્યે સ્વાભાવિક રીતેજ વલણ થાય છે, એ વાત સાચી છે; પરંતુ આધ્યાત્મિક

આશ્ચર્યચકિત અને સ્તબ્ધ થઈ ગયા હતા, તેવામાં ગોસ્વામીજી સમાધિસ્થ થઈ ગયા.”

“લોજન થઈ રહ્યા બાદ લગલગ દોઢ વાગે ફરીથી સમાજ-મંદિરમાં ગયો. ત્યાં તો અદ્ભુત દૃશ્ય જોયું. અનેક સાધકો, ભજનીકો અને ફિકિરચાંદ વગેરે બધા સાથે ખેસી લોજન કરતા હતા. એવામાં ખારદિના પ્રખ્યાત અધ્યાપક કુંજલાલ નાગ (એમ. એ.) મહાશયે ભજન ગાવા માંડયું, સાથે ખોલ વગાડવા લાગ્યા અને બાહ્યજ્ઞાન વિનાના થઈ ગયા. આજે તો ખોલમાંથી પણ અદ્ભુત અવાજ નીકળતો હતો અને ભજનનું તો કહેવુંજ શું? જે ભક્તજનો જમવા બેઠેલા હતા, તે બધાએ થોડું થોડું ખાધું ન ખાધું, એટલામાં તો સૌ બાહ્યજ્ઞાનવિનાના થઈ ગયા. કોઈની આંખમાંથી અશ્રુધારા ચાલવા લાગી, કેટલાકનાં શરીર ઢૂંચવા લાગ્યાં અને કેટલાક તો હાંફતા હતા, ચારે તરફ આનંદ આનંદ થઈ રહ્યો હતો. કોઈ કોઈ તો લોજનવાળી પત્રાવલીઓ પર આળોટવા લાગ્યા. માત્ર ગોસાંઈજી એકલા ઉભા રહ્યા હતા. થોડી વાર પછી તેઓ ખેસી ગયા. પછી તેઓ પણ ગાંડાની પેઠે ઝુલતા ઝુલતા આળોટવા લાગ્યા. એમ કરતાં ધીરે ધીરે સૌને ભાન આવવા લાગ્યું, ભજન સમાપ્ત થયું અને ચોતરફ નિસ્તબ્ધતા છવાઈ ગઈ. થોડી વાર પછી ગોસાંઈજી બોલ્યા કે “તે અથાક મહાસાગરમાંથી આજે એક ખોખા જેટલા અમૃતનો સ્પર્શ થયો ત્યાં તો સાગરની ભયાનક છાળોએ પાછા કાઠેજ ધકેલી દીધા. અહો, કેવો એ આનંદ ! જેઓ મહાસાગરમાં રહેતાથકા એના તરંગો સાથે ખેલે છે તેઓ કેટલોબધો આનંદ અનુભવતા હશે.....વગેરે.”

“સાંજ પડતામાં તો સમાજમંદિરમાં અને બહાર ઓસરી-માં માણસોની ખૂબ ભીડ જામી ગઈ. સમય થયો ત્યારે ગોસ્વામીજી પ્રચારકનિવાસમાંથી ભાવાવેશમાં ઝૂલતા ઝૂલતા બહાર નીકળ્યા અને સમાજમંદિરની વેદીપર જઈને ગિરાજ્યા. ચંદ્રનાથ બાબુએ હારમોનિયમ વગાડી મધુર કંઠે એક ભજન ગાયું. “ઉફ ખોધન” નો આરંભ કર્યો ત્યાંજ ભાવાવેશમાં ગોસ્વામી મહારાજનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું અને બોલી શક્યા નહિ. ચંદ્રનાથ બાબુએ એક બીજું ભજન લલકાર્યું. પ્રાર્થના કરતી વખતે, ગોસ્વામી મહારાજ લગવાનને અત્યંત દીનભાવે સંબોધન કરવા લાગ્યા અને રડવા લાગ્યા. મંદિરની બહારના તેમજ અંદરના તમામ લોકો

જરૂર જોવા ધર્મ ગયા. આ દુરય જોઈ મનમાં ધડું કે, સત્ત્વનાનો આવિર્ભાવ થવા માટે શ્રાદ્ધમહિરની અંદર તેમજ બહાર-સર્વનું જીવંત પ્રેમભક્તિનું વાતાવરણ ફેલાયેલું છે. ગોસ્વામીજી બોલવા લાગ્યા કે:-

“મા ! તમે પપારો છો ? જોહો ! તમારી સાથે કેટલાં બધાં માણસો છે ? જોહો, કેટલા બધા મુનિઓ, કેટલા ઋષિઓ અને કેટલા બધા સાધુ મહાત્માઓ જોવામાં આવે છે ? મા ! તમારી સાથે બાલુ તેઓ કેવા આનંદથી નાન્ની રહ્યા છે ? ત્યાં મને કેટલીયે મરિચિત વ્યક્તિઓનાં પણ દર્શન થાય છે. મા ! તમે મને બોલાવો છો ચામાટે ? મા ! હયા કરી તમે મને હાય જાલી, દોરી જશો ? કેમકે મારામાં શક્તિ નથી, અને હું ‘જી’ પણ ક્યાં ? ત્યાં ? ના, ત્યાં હું શું કરું ? મા ! મને શું કામ પડાયો છે ? ત્યાં જઈ શકું એવું તે મારામાં શું છે ? મારાથી શું ત્યાં બેસી શકાય ? ‘તમે ત્યાં રાખીશ’ એમ વારંવાર ચામાટે બોલો છો ? હું તો શુનેહગાર પાપી છું. પવિત્ર ઋષિમુનિઓના સાથમાં રી, રીતે બેસી શકીશ ?’ કેટલીક વાર સુધી આવા પ્રકારના પ્રશ્નો, ક્યાં બાહ ગોસ્વામી મહારાજ મૂંઝાવણ ધધ ગયા. કીર્તન ઉપર, કીર્તન થવા લાગ્યાં. એ પ્રમાણે કીર્તનની રમઝટ બધી તોપણ ગોસ્વામીજી બાંધત થયા નહિ. ઉપરે સમાજનું કાચું સમાપ્ત કરવા-માં આવ્યું, અને એકે એકે સા આદ્યા ગયા. એકલા ગોસ્વામી-જીજ વેદી ઉપર પડી રહ્યા હતા. આ સમાધિદશા કેટલી રાતસુધી ચાલી તેની મને ખબર નથી.”

ઉત્સવમંળમાં બીજી કેટલીક ઘટનાઓના સંબંધમાં એક નજરે જોનાર મહાશય નીચે પ્રમાણે વિવરણ કરે છે:-“આજકાલ ગોસ્વામી મહારાજ કયા ધર્મનું અનુયાયન કરી રહ્યા છે ? તેઓ આકારના ઉપાસક છે કે નિરાકારવાદી છે ? એમાંનું કંઈ પણ સ્પષ્ટ જણે સમજાતું નથી. એક વાર બહાર રીતે સભામાં પોતાની ધાર્મિક માન્યતાઓનો ખુલાસો કરે તો સર્વના તર્ક-વિતર્કો થતી બાય. આવા હેતુથી અમે ગોસ્વામી મહારાજને “સાકાર અને નિરાકાર ઉપાસના”ના વિષય ઉપર બાપણુ આપવા વિનંતિ કરી; પરંતુ ગોસ્વામી મહારાજ તે વિષયપર બાપણુ આપવા કોઈ રીતે રાજ નહોતા. “મૂર્તિપૂજા અને શ્રાદ્ધજ્ઞાન” એ વિષય ઉપર પણ બોલવાની પોતાની અશક્તિ બહાર કરી. સાંપ્રદાયિક બાવનાવાળી

તો બેઠી હતી જેવો છું । મારા જેવો નાલાયક કોઈજ નથી ”
આ પ્રમાણે કહ્યા પછી તેઓથી તે અનાદિ, અનંત, એકમત્ત,
અદ્વિતીય પુરાણ પુરુષની સ્તુતિના કેટલાક શ્લોકો બોલવા લાગ્યા.
ઠો બોલતાં બોલતાં બાષાવેશમાં દેવું ભરાઈ આવ્યું. ઉપર
પરચ્યામાં રહીનેજ અસ્ફુટ સ્વરે માત્ર “ત્વં હિ, ત્વં હિ”
લતા બોલતા સમાધિસ્થ થઈ ગયા.

એકાએક નીરવ ચાંતિ વ્યાપી ગઈ. ગોસ્વામી મહારાજના
વંદિ, ત્વં હિ” એ શબ્દોથી બંને સૌ કોઈ મંત્રગુચ્છ થઈ ગયાં
તાં સા કોઈ આશ્ચર્યચકિત થઈને કંઈ પણ બોલ્યાઆદ્યા વગર
હી દસે ગોસ્વામી મહારાજ તરફ જોઈ રહ્યાં હતાં. આ પ્રમાણે
જ સાત મિનિટ ચાલી ગઈ. પછી ચંદ્રનાથ બાબુ હારમોનિય-
ની સાથે એક મધુર ભજન ગાવા લાગ્યા, તોપણ ગોસ્વામી મહારાજ
જામત થયા નહિ; તેથી ધીરે ધીરે એ માણસો ઉઠવા લાગ્યા
ને ઓસરીમાં ટોણું વળી વિવિધ પ્રકારની વાતો કરવા લાગ્યા.
હો બાગે એ કોઈ એમજ કહેતા હતા કે “ગોસ્વામી મહારાજ-
નું ભાષણ સાંભળીને જે આનંદ યાત તેથી વિશેષ આનંદ આજે
તેમની દિવ્ય સમાધિદયાનાં દર્શન કર્યાથી મળ્યો છે. ધન્ય છે
બ્રાહ્મસમાજને । ”x

આ ઉત્સવની ઉપાસનાવિશે ધીરુત નર્ગેન્દ્રનાથ અટ્ટોપાધ્યાય
નીચે પ્રમાણે લખે છે:—“પ્રેમોન્મત્ત થયેલા વિજયકૃષ્ણ વેદી ઉપર
બેઠા બેઠા ‘મા, મા’ એવા શબ્દનું ઉચ્ચારણ કરી રહ્યા છે અને તેમની
સાથે હંતરો શ્રોતાજનોના કંઠમાંથી પણ તેજ શબ્દનો પ્રતિધ્વનિ
નીકળે છે. આ દૃશ્ય ક્યારેય પણ ભૂલાય તેવું નથી. મત્સ્યલોકમાં
જે કેવલધામનું દર્શન થયું તે ભૂલાય તેવું નથી. વળી એક
દિવસે વેદી ઉપર બેસી ગોસ્વામી મહારાજ ઉપાસના ચલાવતા
હતા તે દરમિયાન મસ્તકપર હાથ મૂકી ” ઓ મારી મા ! અરે
મારી મા ! ” વગેરે શબ્દો એવા ગંભીર બાવે બોલ્યા કે તે સાંભળી
સમગ્ર ઉપાસકમંડળી વ્યાકુળપણે રેદન કરવા લાગી અને સર્વત્ર
કરુણારસનું સામ્રાજ્ય વ્યાપી ગયું. પરંથર જેવા કઠણ હૃદયનો
માણસ પણ તે દિવસે ગળગળો થઈ ગયો હતો. તે દિવસનો ગો-
સ્વામી મહારાજનો દિવ્ય ભાવ જોઈ અનેક ઉપાસક ભાઈબહેનોના
મનમાં એવો પ્રેમસંચાર થયો હતો કે ઘણી ખરી બહેનોને તો

ગોસ્વામી મહારાજનાં બાળકૃષ્ણરૂપે દર્શન થયાં હતાં અને તેમણે તેમને દૂધ પીવા માટે પૈસા પણ આપ્યા હતા.*

આ ઉત્સવસંબંધી, તત્ત્વબોધિની નામે પત્રિકામાં જે હેવાક પ્રગટ થયો હતો તેમાંથી કેટલોક ભાગ નીચે આપવામાં આવ્યો છે:-

“ગોસાંઘણ આજ વેદી ઉપર વિરાજમાન થયા હતા. તેમના ઉદ્બોધન માત્રથી સૌએ અદ્ભુત દિવ્ય શક્તિનો સંચાર અનુભવ્યો. ચોતરફ હર્ષાશ્રુનો પ્રવાહ ચાલવા લાગ્યો. સૌ કોઈ રુદન કરતું હતું. આ મહોત્સવે સૌ કોઈને ગાંડાતુર બનાવી દીધા હતા. ભજનો ગવાતાં અને સૌ તેને ઝીલતાં. આ પ્રમાણે ભજન કીર્તન ગાતાં ગાતાં સૌ કોઈ ભાવાવેશમાં મસ્ત બની ગયાં અને આભાલવૃદ્ધ-સર્વ કોઈ નિશ્ચેષ્ટ થઈ ગયાં. બધાના રુદનથી, હસકાંથી અને કોલાહલથી સમાજમંદિર ખળભળી ઉઠ્યું. ડોક્ટર રોયે (પી. કે. રૉય) અને બીજા પણ જે ત્રણ માણસોએ સૌને શાંત રાખવા પ્રયત્ન કરી જોયો; પરંતુ ગોસ્વામીજીના રુદનના અવાજથી પાછી ગરબડ વધી પડી. આખરે ગોસ્વામીજીએ સ્વસ્થ થઈ, વેદી ઉપરથી ઉતરી, સૌને પોતાના વરદ હસ્તસ્પર્શથી કૃતાર્થ કર્યા ત્યારેજ સૌ શાંત થયા. ગોસાંઘણ મહારાજનો હસ્તસ્પર્શ થતાંજ સૌ શાંત થઈ ગયાં. જેઓ મહાભાવમાં નિમગ્ન થવાથી સંસારકિત થઈ ગયા હતા તેઓ પણ જાગૃત થયા અને જેઓ ગ્રેમોન્મત્ત થઈ નાચતા હતા તેઓ પણ ખેંસી ગયા. અહો, કેવું દિવ્ય દૃશ્ય! આવું દૃશ્ય ત્યારપછી બ્રાહ્મમંદિરમાં કોઈએ ક્યારે પણ જોયું નથી.”

લોકોનો ઉત્સવ થઈ રહ્યા પછી, ગોસ્વામી મહારાજ પાશ્વર્ય બંગાળમાં જવાના ઉદ્દેશથી પાછા કલકત્તા આવ્યા. ત્યાં એક દિવસ વિશ્રાંતિ ગ્રહીને જ્યામનગર ગયા. જ્યામનગરથી વહાણમાં બેસી ચુંચુડા આવ્યા અને ત્યાં મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથને મળ્યા. આ પ્રસંગે ગોસ્વામીજીને અકસ્માત આવેલા જોઈ મહર્ષિ બહુનું આશ્ચર્ય થયું. અને કહેવ. લાગ્યા:- “લોકો કહે છે કે ‘ગોસાંઘણે તે નોંધે થઈ આવે છે અને મૂર્તિપૂજકના જેવો વ્યવહાર રાખે છે.’ પણ મહર્ષિ! આ શું? હું તે તેમને સુગંધીવાળા વૃષભને મળવા જાઉં છું. તેમની દિવ્ય દુર્ગાદેવી જેવા દેખું છું. તેમની સાથે બ્રાહ્મમંદિરના મહર્ષિપર કેટલાક ધર્મસંબંધી મુદ્દાઓ ઉઠવાને પાડાઈ છે. તે પત્ર વાંચી તેમણે પ્રિયતમ

ના માંગણની હવનીમાં વાં

શાસ્ત્રી મહાશયને કહ્યું કે “લખી નાખો કે, આજથી ગોસાંઇ જે કંઈ કહે તે હું કહું છું એમ માનજો.”*

ચુંચુડાથી ગોસ્વામી મહારાજ વર્ધમાન ગયા. ત્યાં પ્રાદ્યસ-માજના મંદિરની પાસેજ સમાજના મંત્રીને ઘેર પોતાનું નિવાસ-સ્થાન રાખ્યું હતું. ગોસ્વામી મહારાજના કીર્તન-ભજનથી સૌ પ્રદક્ષાનંદમાં મગ્ન થઇ જતાં હતાં. અહીંના નિવાસદરમિયાન એક દિવસ ગોસ્વામી મહારાજને એક પલાશવૃક્ષના પુષ્પે પુષ્પમાં ભગવતી દુર્ગાદેવીનાં દર્શન થયાં. આ દિવ્ય દર્શનથી તેઓ ભાવા-વેશમાં આવી ગયા અને મૂર્ચ્છિત થઇ ગયા હતા. એ ઉપરાંત એક દિવસ તેઓ વર્ધમાનનરેશના ગુલાબબાગમાં ગયા હતા ત્યારે ત્યાંના ગુલાબની અપૂર્વ શોભા જોતાં જોતાં તરતજ સમાધિસ્થ થઇ ગયા હતા. ચૈત્રની અધવચમાં ગોસ્વામી મહારાજ વર્ધમાનથી દરભંગા આવ્યા અને ત્યાંના પ્રાદ્યોત્સવમાં ઉત્સાહભર્યો ભાગ લીધો. ઉત્સવ પછી પણ તેઓથી ત્યાંના વકીલ શ્રીચુત રાધાકૃષ્ણ દત્ત મહાશયને ઘેર કેટલોક સમય રહ્યા. અહીંયાં તેમને કડિન ઉદરરોગ ઉપડી આવ્યો. રોગ ધીમે ધીમે વધવા લાગ્યો અને તેના અંતિમ સ્વરૂપે દેખાવા લાગ્યો. હવે સગાંવડાલાં અને સ્નેહી-જનો સાથે બચવાની આશા છોડી દીધી. જે ચાર ડોક્ટરો સાર-વારમાં હતા તેમણે એકમતે જણાવી દીધું કે, દરદીનાં આંતરડાં ખવાઇ ગયાં છે તેથી અર્ધા કલાકમાંજ પ્રાણ નીકળી જશે. ડોક્ટરો તો આ પ્રમાણે હાથ ધોઈ નાખી ચાલતા થયા. ગોસાંઇજી સંસાર-રહિત થઇ ગયા હતા. અંતિમકાળ પાસે આવ્યો. જાણી શ્રીમાન રાધાકૃષ્ણ બાણુ રોગીની ચમ્યા પાસે એકતારો લઇ ધીરે ધીરે નામસંકીર્તન કરવા લાગ્યા. કંમે કંમે નામસંકીર્તનમાં ઠીક રંગ લાગ્યો. એવામાં ગોસ્વામી મહારાજ ધીમે ધીમે આંખ ઉઘાડીને બેઠા થયા અને કીર્તનના તાલમાં મસ્તક હલાવવા લાગ્યા. છેવટે ઉભા થઇ ઉંચા હાથ કરીને નાચવા પણ લાગ્યા. આવી અદ્ભુત લીલા જોઇ સા વિસ્મય પામ્યા અને સ્તબ્ધ થઇ ગયા. કીર્તન થઇ રહ્યા પછી ગોસ્વામી મહારાજ આસન ઉપર બેઠા, ત્યારે એક ડોક્ટર બોલ્યા કે “ગોસ્વામી મહારાજ! આપે તો અમારું અભિ-માન જરાબર ઉતારી નાખ્યું છે. આપની પાસે તો અમારું વેલક-યાજ હારી ગયું છે.”

નહોતા. ગુરુકૃપાથી તેમને થોડા સમયમાંજ મુક્તાવસ્થાનો લાભ થયો હતો. ગોસ્વામી મહારાજની સાધનપ્રણાલિકા કેવી અમૃત-કૃપા આપનારી છે, તે જોવા માટે બક્ષીજીનું જીવન એ એક જીવંત-ભગતું ઉદાહરણ હતું. તેઓથી ત્યાંસુધી આ પૃથ્વીપર વિદ્યમાન હતા, ત્યાંસુધી તેમણે દરિદ્રાવસ્થાનું દુઃખ પ્રસન્નવદને સહન કર્યું હતું. પૈસાના અભાવે તેમને પ્રયાગના કુંભમેળામાં આવેલા સાધુ-મહાત્માઓનાં દર્શન ન થયાં, તેથી તેઓ એક દિવસ ખિન્નચિત્તે વિચાર કરતા બેઠા હતા; તેવામાં એક અણધારેલી ઘટના બની આવી. તેમની મનોવાંચના ઢાંકામાં રહીનેજ પૂર્ણ થઈ. શ્રીમાન બક્ષીજીને ગમે ત્યાં અને ગમે ત્યારે પોતાના ગુરુદેવના સમા-ગમનો લાભ મળી શકતો હતો. દીનતાની તો તે મૂર્તિ હતી, તેમની દીનતા જોઈ પાપાણુદૃઢ્ય પણ પીગળી જતું. એક વાર કોઈ પર્વને દિવસે તેઓ શ્રીમદ્ભાગવતની કથા શ્રવણ કરવા એક સ્થળે ગયા. ત્યાં ઘણા સુશિક્ષિત લોકો આવ્યા હતા. બ્રાહ્મણો તથા બ્રાહ્મણોત્તર જાતિઓ માટે અલગ અલગ આસનોની વ્યવસ્થા રાખવામાં આવી હતી. બધા સભાજનોએ તેમને બ્રાહ્મણોના આસનપર બેસ-વાની વિનંતિ કરી ત્યારે બક્ષીજીએ કહ્યું કે “મેં અસવર્ણ વિવાહ કર્યો છે, તેથી હું પતિત થયો છું; માટે હું આપ લોક સાથે બેસ-વાને યોગ્ય નથી રહ્યો.” આ પ્રમાણે કહી તે એક ખૂણામાં જઈને બેસી ગયા. તેમનું આવું દીનતાપૂર્ણ વાક્ય સાંભળી સૌનાં હૃદય ગળગળાં થઈ ગયાં. એક દિવસ તેમના એક ગુરુભાઈએ કહ્યું કે “બક્ષીજી! આપને કોઈ ઉપદ્રવે એવો કોઈ માણસ આ જગતમાં હોય એમ લાગતું નથી.” તેના ઉત્તરમાં બક્ષીજીએ કહ્યું કે “અરે! એ શું ખોટો છો? હું તો મહાહોધી છું, આગલા જન્મે કોઈ દુર્વાસા દોષી એમજ મને તો લાગે છે. આવા સદ્ગુણસંપન્ન અને ગુરુ-ભક્ત બક્ષીજી ગોસ્વામી મહારાજના તિરોધાન થયા પછી થોડા વખતમાંજ નવર દેહનો ત્યાગ કરી અમરધામને પામ્યા હતા.

ગોસ્વામી મહારાજ ત્યારે દરબંગામાં રહેતા હતા ત્યારે એક દિવસ તેમણે પોતાના ગુરુદેવ પરમહંસજીને પોતાની સાધનાના અનુભવો વગેરે જણાવી તેની સમાધાન સંબંધી જિજ્ઞાસા કરી. ત્યારે પરમહંસજીએ પોતાને મુખે તે સંબંધી કંઈ પણ સ્પષ્ટી-

* બ્રાહ્મણપુરના કાવિય, વૈશ્ય કે શૂદ્રની કન્યા સાથે વિવાહ કરે તે અસવર્ણ વિવાહ કહેવાય છે.

પછી કીર્તનભજન તથા પ્રશ્નોત્તર થયા હતા. ત્યાર પછી પણ એક દિવસ 'મન્મોહન વિદ્યાલય'માં પણ 'યોગતત્ત્વ' સંબંધી લગભગ ત્રણ કલાકસુધી અત્યંત ભાવવાહી વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. આ ભાષણ સાંભળી ત્યાં હાજર રહેલી એક વિશિષ્ટ વ્યક્તિને પણ કહેવું પડ્યું હતું કે:—“યોગતત્ત્વસંબંધી આવું નવીન પ્રકાશ પાડનાર અને ગૂઢ રહસ્યોને યથાર્થ સમજાવનારું ભાષણ મારી જીવંતમાં મેં કેમારેય સાંભળ્યું નથી.” બીજા શ્રોતાજનો પણ આ ભાષણ સાંભળી આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા હતા. ત્યારબાદ અસાધારણ વક્તા શ્રીયુત મનોરંજન શુદ્ધ તથા 'ભક્તિયોગ'ના લેખક શ્રીયુત અમ્બિકુમાર દત્ત અને બાહોશ વૃક્ષીશ્રીયુત ગોરાચાંદ દાસે ગોસ્વામી મહારાજ પાસેથી દીક્ષા મહણ કરી હતી.

પારિસદ્ધથી ગોસ્વામી મહારાજ સહકુટુંબ મહારિપુર આવ્યા અને ત્યાં તેઓ ચાર-પાંચ દિવસ રહ્યા. ત્યાં હંમેશાં ડેપ્યુટી સાહેબ શ્રીયુત દ્વારકાનાથ રાય મહાશયને ઘેર ઉપાસના, પ્રશ્નોત્તર તથા કીર્તન-ભજન થયા કરતાં હતાં. ગોસ્વામી મહારાજના અસાધારણ સફળોથી આકર્ષાઈ ડેપ્યુટી સાહેબે પણ સહકુટુંબ તેમની પાસેથી દીક્ષા મહણ કરી. ત્યાંથી પછી ગોસ્વામી મહારાજ માણિકદહ આવી. ત્યાંના જમીનદાર શ્રીયુત વિપિનવિહારી રાય મહાશયને ત્યાં તેઓ રાજ નામકીર્તન ચલાવતા તથા યુગધર્મ વિષેની જ્ઞાનચર્ચા પણ કરતા હતા.

ત્યારપછી ગોસ્વામી મહારાજ ખંડ સં. ૧૨૬૩ ના વૈશાખ માસમાં રંગપુર જીલ્લામાં આવેલા કાકિનાના રાજ્ય મહિમારંજન રાય મહારાજના આમંત્રણથી ત્યાંના બ્રાહ્મમંદિરની પ્રતિષ્ઠાના ઉત્સવમાં ભાગ લેવા ગયા. ગોસ્વામી મહારાજની સાથે પંડિત સ્વામાકાંત ચટ્ટોપાધ્યાય, શ્રીયુત મનોરંજન શુદ્ધ, શ્રીયુત નવકુમાર બક્ષી સાધારણ બ્રાહ્મસમાજના પ્રસિદ્ધ ગવૈયા શ્રીયુત મજબાણુ વગેરે સ્થાન નવ બહાજનો પણ હતા. તેમની પહેલાં નવોધાન અને સાધારણ બ્રાહ્મસમાજના કેટલાકે પ્રચારકો તથા 'ગાલ હતિનાથ (ક્રિકિરચાંદ) વગેરેને પણ ઉત્સવનિમિત્તે ખાસ આમંત્રણ આપી જોલાવવામાં આવ્યા હતા. ઉત્સવને દિવસે ત્યારે ગોસ્વામી મહારાજ વેદીનું કાર્ય ચલાવી રહ્યા હતા તથા પિંચે નામકીર્તન ચાલી રહ્યું હતું ત્યારે ગોસ્વામી મહારાજને મેક અપૂર્વ આધ્યાત્મિક દૃશ્ય દેખાયું. ગોસ્વામીજીએ પોતાની

કાકિના છાત્રસમાજના ઉત્સવના રોજ રાત્રે ગોસ્વામી મહારાજને ઉપાસના ચલાવવાની હતી. તે દિવસે બપોર પછી વેળુવ ભક્તો ગોસ્વામી મહારાજને હરિકીર્તનમાં ભાગ લેવાં જોલાવી ગયા હતા. ગોસ્વામી મહારાજ સંકીર્તનમાં જોલાન થઈ ગયા હતા. રાત પડવા આવી તોપણ તેઓ બગ્યા નહિ, છાત્રસમાજના કેટલાકે સહયો તેમને જોલાવવા આગ્યા, પણ ગોસ્વામી મહારાજની ભાવસમાધિનાં દર્શન કરી પાછા ચાલ્યા ગયા—એટલે છાત્રસમાજના કેટલાકે સહયો. ગોસ્વામી મહારાજને જૂઠા-મિથ્યાવાદી-કદીત્રે ગાળો ભાંડવા લાગ્યા. ઘોડી વાર પછી ગોસ્વામી મહારાજ બ્રહ્મત થયા અને ઝડપથી ઉપાસનામંદિરમાં આવી પહોંચ્યા અને ઉપાસના શરૂ કરી જોલાવા લાગ્યા કે “મા ! આ બધું શું દેખાય છે ? લોકોએ ગાળો મને ભાંડી, પણ તેના ધાનાં નિશાન તમારા શરીરે કેમ દેખાય છે ? હવે મારે તમારી પૂજા કરવી કે રડવું ?” કહેવાની જરૂર નથી કે, જેઓએ ગોસ્વામી મહારાજને ગાળો ભાંડી હતી, તેઓ બધા આ વાત સાંભળી ભય અને વિસ્મયથી દિગ્ભ્રમ થઈ ગયા હતા.

આ ઉત્સવમાં ગોસ્વામી મહારાજે શ્રદ્ધેય મનોરંજન બાળુ પાસેં ભાપણ કરાવ્યું હતું. મનોરંજન બાળુ પાંચ છ દિવસ થયાં તો પધારીવશ હતા, તેથી કાંઈ ખાધું પીધું પણ નહોતું. તે દિવસે માત્ર ઘોડી કાંઈ લીધી હતી. આવી જિમાર અવસ્થામાં પણ તેમણે પાંચ હજાર માણસોની સમક્ષ ત્રણ કેલાકસુધી અરખલિત વાગધારા વહેવરાવી હતી. તેમનું તલસ્પર્શી તેમજ તેજસ્વી વ્યાખ્યાન સાંભળી સૌ કોઈ તેમને ધન્યવાદ આપવા લાગ્યા. રાજા બહાદુરને પણ આ ભાપણમાં બહુ રસ પડ્યો હતો. તેમણે જણાવ્યું કે:—“હું અહીં રાત બગીમી પણ આ ભાપણ સાંભળ્યાંજ કરું.” આ વ્યાખ્યાનસંબંધી મનોરંજન બાળુ કહે છે કે:—“મારા પગમાં ઉભા રહેવા જેટલુંજે બળ નહોતું, ભાપણ આપવા જેટલી ગળામાં શક્તિ નહોતી, શું જોલવું તેનું પણ કંઈ કેકાણું નહોતું; પરંતુ કોણ બલે ક્યાંથી એકએક શક્તિનો સંચાર થયો અને કોઈ જૂત જોલવું હોય તેમ જોલતો હતો. આમાં મારી બહાદુરી તો જરા પણ નહોતી.”

કાકિનાથી ગોસ્વામી મહારાજ તેમનાં ધર્મપત્ની સ્ત્રીમતી યોગ-માયાદેવી તથા કેટલાક ભક્તજનોની સાથે કામાક્ષિ દેવીનાં દર્શન

૧૫૮ મહાત્મા વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામી-પ્રકરણ અગિયારમું

કરવા ધુળડી થઇને કામાખ્ય ગયા.

ત્યાં ગયા પછી ગોસ્વામી મહારાજ ત્યાંના પ્રસિદ્ધ સાધુ શ્રીનિલાનંદ સ્વામી તથા શ્રી અચલાનંદ તીર્થાવધૂતનાં દર્શન કરવા ગયા. તેજાને જરેજર મહાપુરુષો હતા. તેમની સાથે ધર્મસંબંધી વિવિધ પ્રકારે વાર્તાલાપ કર્યા પછી તેઓ “ઉમાનંદ ભૈરવ”નાં દર્શન કરવા ગયા. આ ‘ઉમાનંદ ભૈરવ’નું મંદિર ગૌહતીની નીચે બ્રહ્મપુત્રા નદીની વચમાં આવેલું છે. આ સ્થાન ખડું રમણીય છે. ત્યાંનું સૃષ્ટિસૌંદર્ય અત્યંત મનોહર છે અને સાધનભજનમાટે ખાસ અનુકૂળ છે.

કામાખ્ય પર્વતની પાસે આવેલા ગૌહતી ગ્રામમાં ગોસ્વામી મહારાજ રહેતા હતા. ત્યાંથી ત્રણ કોશ દૂર વસિષ્ઠાશ્રમ આવેલો છે. ભગવાન વસિષ્ઠજીને અહીંજ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ હતી. મંદિરની પાસે થઇને એક જળપ્રવાહ ખળખળ અવાજ કરતો વહે છે. આ પ્રવાહમાં અનેક મોટી મોટી શિલાઓ પડી છે. તેના પર જેસીને ધર્મપિપાસુઓ ભજન કરતા જોવામાં આવે છે. હિમાલયની તળેટીમાં સાધનભજન માટે આવું એકાંત, શાંત, સુંદર અને મનોહર સ્થાન ભાગ્યેજ જોવામાં આવે છે. એક વિચિત્ર જાતનું પક્ષી ત્યાં આખો દિવસ ઘંટાનાદ જેવો અવાજ કર્યા કરે છે. ગોસ્વામી મહારાજ ઘણી વાર આ શાંત સ્થળમાં આવી સાધન-ભજન કરતા અને સાંજે ગામમાં પાછા ફરતા હતા. આ પ્રમાણે કેટલોક વખત ગોસ્વામી મહારાજ કામાખ્ય દેશમાં રહીને ત્યાંનાં સઘળાં તીર્થોનાં દર્શન કરીને પાછા સહકુટુંબ લોકો આવ્યા અને ત્યાં પ્રચારક નિવાસમાં રહેવા લાગ્યા.

ગોસ્વામીજી જ્યાં જતા ત્યાં ભાષણો અને ઉપદેશ આપવાં સાથે નામકીર્તનની પણ વ્યવસ્થા કરતા હતા. કોઈ કોઈ સ્થળે તો નગરકીર્તનનો પણ પ્રબંધ કરતા હતા. તેમનાં વિષે ગ્રાહ્યસમાજ તરીકે જે અશ્રદ્ધા જેસી ગઈ હતી તે આવાં નગરકીર્તનોથી અને નામગ્રહની ઉપાસનાથી ક્રમે ક્રમે નાશ પામી અને વૈષ્ણવ ભક્તોનાં ટોળેટોળાં આ નામકીર્તનમાં ભાગ લેવા આવવા લાગ્યાં.

આ સમયે મેલેરિયા તાવના હુમલાથી ગોસ્વામી મહારાજનું શરીર ખડું લથડી ગયું હતું, તેથી વૈદ્યોની ભલામણથી તેમને વિશુદ્ધ જળ-વાયુનું સેવન કરવા કેટલોક વખત પદ્માનદીમાંજ એક નૌકામાં રહેવું પડ્યું હતું. નૌકાનિવાસદરમિયાન એક દિવસ ગોસ્વામી મહારાજે “સત્ય વાક્યના મહિમાની તથા ગંગાદેવી”ની

કાદનાં નેમની ભાવે જાની પુત્રીઓએ-કોઈને મળે તેમ જ
મળાઈને-કોઈને જાહેરોમાં કાદનાં હાથે ને કદ. વચનાં આ કદ કદે
મળામી મદારાજે કોટી વાર વિચાર કરી જાય, કોઈને મળે
વેળ નેમાર કરી લાવવા કયું ને તો કદ કદી કદી જાય જાં કદ
કાદ માણમાં કદેક નેમેય કાથી વિચારી આ કદ કદાજ કદે
કાદાની મદારાજ ને ધાળ કાદમાં કદે, ગદી કદ કાદાજ કદી
કદી કાથી બેંગારનવનને પાક કરવા કદા, કદા કદે. કદે. કદે. કદે
ત્યાં તો ને કદાં જોરવાની મદારાજ કદી વિચર કરી કદી કદી
કદા કદા, ને કદાનું પાછું જાણજાણવા કદાનું, કદાજ કદાં ને
તે કદાનમાંથી એક દિવસ કાદાજ કદાજ કદાં કદાં કદાં
વિચારી એક પરમ કદાજ કદાજ કદાં કદાં કદાં, કદાં કદાં
મદારાજે તે કાદમાં નેમેય કદાં કદાં કદાં કદાં કદાં
કદી તે દિવસ કદાં પાછા જાણમાં આવે પદાં નેમેય કદાં કદાં
પા વગેરે તે પ્રત્યક્ષ એકને કદાં કદાં કદાં કદાં

એક દિવસ ગાદવાની મદારાજ આંચુલાલના કદાં કદાં
કદાંને ગયા કદા, ત્યાં ને આંચુલાલની પદનાં જાની તે કદાં
મદારાજે પોતેજ આંચુલા વિચારવાથી મદે આંચુલાં જાં
કદાં-“કદાંમાં કદેવા ત્યારે કદાં કદાં વાર આંચુલાલની કદાં કદાં
કદાં કરવા મદે કદા, ત્યાં ને એકું તે તો કદાં કદાં પાક કદી
જાય તેવું છે. ત્યાં મેં પુરોહિતને પૂછ્યું-“અહીં જાણકારનાં કાદ
કદાં? પુરોહિતે જવાબ આપ્યો-“મદારાજ! મેં તો મદારી કદાં
માં કદારે પદ કદાં સાંભળ્યું નથી.” પુરોહિતનું પદ કદા
કદાં, તેથી તે તો કાદા વધા કદાં વગેરે ને કદાં કદાં આવી કદી
તે કદાં એક કદાં મકદાવીને કદાં કદાં કદાં તેને પેર ચાર્યો
ગયો, પછી કદા પદી ત્યાં તો એક કદાં કદાં આવી પદાં
તેમણે કદાં કદાં કદાં, કદી વાર પછી તો વરસાદનાં કદાં પદે
પુષ્પવૃદ્ધિ થવા લાગી. આ પુષ્પવૃદ્ધિથી આખું મંદિર કદાં કદાં
ગયું અને ચોતરફ દિવસ સુખ મદે કદી કદી. ત્યાંના લોકોએ કદાં
‘કયા કદાંમાંથી આ પુષ્પવૃદ્ધિ થઈ તે કદાં જાણતું નથી. પદાં
કદાંને કદારેય કદાં આવ્યાં કદાં એકું પદાં કદાં જાણતું નથી. પદાં
તે વખતે એક પદાં મધુર ગાન પદાં સાંભળવામાં આવ્યું કદાં
કદાં કરનારાઓએ કદાં કે ‘આજ અને ગદા કદાં કદાં કદાં

* શ્રીમતી સાતિસુધા દેવી પાસેથી સાંભળેલું.

લાગ્યા. એવામાં મંદિરના દરવાજા આપોઆપ ખુલી ગયા. આવી અપૂર્વ ઘટના જોઈ પરમહંસદેવ પણ આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા. પ્રયાગના એક દેવાલયમાં પણ એક વાર આવીજ ઘટના જની હતી. ગોસ્વામી મહારાજના સાથીઓ તે જોઈને નવાઈ પામ્યા હતા.

ગોસ્વામી મહારાજ હવે પૂર્વજગાળની ગ્રાહ્યસમાજની વેદી ઉપરથી દેવળ અસાંપ્રદાયિક લાવવાળાં વ્યાખ્યાનો અને ઉપદેશ આપવા લાગ્યા. તેઓ હવે અનેક સમયે હિંદુસાઓની વાતો કહેતા હતા અને પુરાણોની એક એક આખ્યાયિકા લઈને તેનાં આધ્યાત્મિક ભાવો સંમળવતા હતાં. તેમનાં આ જમાં કાર્યોથી સામાન્ય લોકો બહુજ સંતોષ પામતા હતા, પણ ગ્રાહ્યસમાજોને તે વાત ખિલકુલ રચતી નહોતી. તેઓ તો ગોસ્વામી મહારાજ તેમના ભાવો અને ઇચ્છાનુસાર ઉપદેશ અને વ્યાખ્યાનો આપે એમ ઇચ્છતા હતા. તે વખતે ગોસ્વામી મહારાજે પૂર્વજગાળની ગ્રાહ્યસમાજની વેદીપરથી જે વ્યાખ્યાનો અને ઉપદેશ આપ્યાં હતાં તેમાંનાં કેટલાંક શ્રી. સ્વામાકાંત અદ્વૈતાધ્યાયે તંમ્રા શ્રી. મનોરંજન શુદે સંબ્રહ્મીને “વક્તૃતા અને ઉપદેશ” નામે પુસ્તકદ્વારા પ્રસિદ્ધ કરેલાં છે.

હાલમાં પ્રચારક-નિવાસમાં નીચે મુજબનો કાર્યક્રમ ચાલતો હતો:-ગોસ્વામી મહારાજ હમેશાં પ્રાતઃકાળે પોતાના આસનપર બેસી આંગણમાં ઉગેલા ચેક્રાલિકા વૃક્ષ સામે લગભગ એક કલાક સુધી અનિમેષ નેત્રે જોઈ રહેતા હતા. પછી લગભગ અગિયાર વાગીસુધી ધર્મપ્રચારના પાઠ કરતા. બપોરે લોજન લીધા પછી ગેઝારિયાના એક એકાંત બાગમાં (શ્રીઆનંદ માસ્તરના ઉદ્યાનમાં) એક પ્રાચીન આશ્રવૃક્ષની નીચે લગભગ ત્રણ ચારકલાક સુધી કથાનધારણા કર્યા કરતા હતા અને સંધ્યાકાળ પહેલાં પાછા પ્રચારકનિવાસમાં આવતા. પછી ત્યાં અનેક સંપ્રદાયના લોકો આવતા તેમની સાથે ગોસ્વામી મહારાજ વિવિધ જ્ઞાનવાર્તા કરતા હતા. સંધ્યાકાળે એક કલાક કીર્તનજનન થતું. પછી દરવાજા ખંધ થઈ જતા. આ વખતે માત્ર અંતરંગ શિષ્યોજ અંદર રહી ચકતા હતા. ચાતના નવ દશ વાગ્યાસુધી તેમની સાથે પ્રાણાયામાદિ યોગસાધના કરતા હતા. તે સમયે તેમને વિવિધ પ્રકારના ભાવોનો અનુભવ થતો હતો. ગોસ્વામી મહારાજ પણ ભાવાવેશમાં વિવિધ પ્રકારની વાતો કહેતા હતા. કેઈ કેઈ વાર તેઓ અનેક દેવદેવીઓ, ઋષિમુનિઓ તેમજ મહાપુરુષોનાં તેજોમય દર્શન થતાં તેમની સ્તુતિપ્રાર્થના

૧૬૨ મહાત્મા વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામી-પ્રકરણ અગિયારમું

કરતા. પછી શિષ્યો પોતપોતાને ઘેર જતા. કોઈ કોઈ તો પ્રચારક-
નિવાસમાં જ રાત્રિ ગાળતા હતા. ગોસ્વામી મહારાજ વાળુ કાર્યા પછી
આસનપર બેસી ત્રણ-ચાર ઘડીસુધી ધ્યાન કરતા અને ત્યારબાદ
તેઓ કેટલોક સમય નિદ્રા લેતા હતા.

આ સમયે ગોસ્વામી મહારાજ યોગસાધનની છેલ્લી કક્ષા-
સમાધિદશા-સુધી પહોંચ્યા હતા. તેમનો સમાધિમાટે કોઈ
નિશ્ચિત સમય કે નિયમ નહોતો. કોઈ કોઈ દિવસ તો જન્મતાં
જન્મતાં કોળિયો મોંમાં મૂકતાં જ સમાધિસ્થ થઈ જતા; અને એક-બે
કલાક એજ દશામાં ચાલ્યા જતા. લોકો સાથે વાતો કરતાં કરતાં
પણ તેઓ સમાધિસ્થ થઈ જતા હતા, અને કેટલાક વખતસુધી
કંઈ પણ બોલ્યાચાલ્યા વગર નિશ્ચેષ્ટ પડ્યા રહેતા હતા. ધર્મ-
થંથનો પાઠ કરતાં કરતાં કંઠ ભરાઈ આવતો અને થોડી વારમાં તો
તેઓ સમાધિની મઝા માણતા. નામ-સંકીર્તન થતી વખતે ભગ-
વાનનું નામ સાંભળતાં જ ઉન્મત્તની પેઠે નૃત્ય કરતા. નૃત્ય કરતાં
કરતાં ક્યારેક ક્યારેક તેઓ બેભાન પણ થઈ જતા. પછી કોઈ
ભક્તજન કેટલાક વખતસુધી તેમના આગળ નામસ્મરણ કરતા
ત્યારે પાછા જાગત થતા.

પ્રચારક-નિવાસમાં અનેક સંપ્રદાયના લોકો આવીને અનેક
મતપંથની વિવિધ પ્રકારની વાતો તથા ચર્ચા કરતા હતા. ગો-
સ્વામી મહારાજ સૌની વાતો સાંભળતા હુંકારો દેતા જતા અને
નિજનંદમાં મસ્ત રહેતા થકા આસન ઉપરજ તંદ્રાવસ્થામાં-સહજ
સમાધિમાં-ઢળી પડતા હતા. તેમનું મન સદાય જાણે કોઈ અજ્ઞાત
દેશમાં કોઈ અનિર્વચનીય સુખસિંધુમાં મસ્ત રહેતું હોય તેમ
લાગતું હતું. જગવાનના કોઈ પણ નામસ્મરણથી તેઓ ભાવાવ-
સ્થામાં આવી જતા અને શ્રીરાધાકૃષ્ણ અને શ્રીગૌર-નિતાઈ વિષે
ભજન થનું, ત્યારે તો તેઓ ભાવવેશમાં ઉન્મત્ત થઈ જતા હતા.
આખરું જોઈ સાંભળી શ્રદ્ધાસભાઓમાં એવી ચર્ચા થવા લાગી કે
ભક્તિભાવના અતિરેકથી ગોસ્વામીજી હવે વિશુદ્ધ પ્રાદ્યમત છોડી
અનેક પ્રાંતિમૂલક પ્રાચીન ગાળતો તરફ વળી ગયા છે, તેથી તેમનો
વિરોધ કરવો. જોકે એ વાતે તેમને કંઈ વરડો નહોતો.

જોકે તેમને તરફના અવકાશનું વર્ણન ઉત્સવને દિવસે
ગોસ્વામી મહારાજ પ્રાદ્યમત જની પેઠે પરિતી હિંદુશાની પ્ર-
ભુવિદ્યા સુગમ ઉપાસન ચલાવી રાખ્યું નહિ. તેમણે ઉપા-

તે શરૂ કરી કે તરતજ તેમને નારક, વાલ્મીકિ, ઓચિતન્ય, કૃષ્ણ પરમહંસ વગેરેનાં મનોમય દર્શન થયાં, તેથી તેઓની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. જેઓ હાજર હતા તેમની બધાની ખોમાંથી પ્રેમાશ્રુ વહેવા લાગ્યાં. ગોસ્વામીજી કહ્યું જોડયા નહિ પણ તેમની ભાવસમાધિનાં દર્શન કરીનેજ લોકો ગળગળા થઈ પડ્યા. છેવટે ભાવસમાધિમાં રહ્યાં રહ્યાંજ ગોસ્વામીજી નીચેની એક વાતો બોલતા બોલતા ગળગળા થઈ ગયા. તેમણે કહ્યું કે "આ જ્યો, મા આવે છે. આજે તો મા યાજ્ઞ બરીને પ્રસાદ લાગ્યાં. જુઓ, મા મને આવાત કહેવાની ના પાડે છે. કેમ ? મા ! શા માટે ન જોઈ ? રાજ મને છાનોમાનો પ્રસાદ ખવડાવે છે. આજ તમારાં બધાં છોકરાંને પ્રસાદ દેવો પડશે. તમેજ સૌની મા કે, જગજગનની છે; એમને શામાટે ન દેવો ? એઓ તો ઉપાસી છે. મા ! આ તમારી કેવી રીત ? મા ! આજે તમારી બધી વાત સોને કહી દેવાનો છું. વિક્રમપુરની પેલી વાત કહી દઈશ, રામબાણુની વાત કહી દઈશ, કરવાળ બોલી દીધા હતા એ વાત પણ કહી દઈશ, તમારા ઘરની તમામ વાત કહી દઈશ. શી રીતે વર્તવાથી આપનો પ્રસાદ પ્રાપ્ત થાય, તે પણ બધી વાત કહી દઈશ. જુઓ, હવે હું તમને સોને કહી સંભળાવું છું કે, તમે આ ત્રણ નિયમ પાળશો તો માતાજીનો પ્રસાદ પામશો. જ્યારે જે કંઈ મળે, જ્યારે કંઈ પણ આહાર કરે, ત્યારે પહેલાં હમેશાં તે માતાજીને અર્પણ કરવું અને પછીજ તે નૈવેદ્યનો પ્રસાદ ગ્રહણ કરવો. માતાને અર્પણ કર્યા વગરની વસ્તુ ક્યારેય પણ વાપરવી નહિ. જુઓ, હવે મા માફ મોડું દાખી રાખે છે, મને બોલવા દેતી નથી. હવે તો માએ મારા મોઢા આરો હાથ રાખ્યો છું ! જય મા ! જય મા !" અદ્ભૂત સ્વરે આ બધું કહેતાં કહેતાં ગોસ્વામી મહારાજનો કંઠ રૂપાઈ ગયો. બહુ પ્રયત્ન કરવા છતાં પણ તેઓ વિશેષ બોલી શક્યા નહિ. ચારે બાજુ હિંદુ તેમજ શ્રાદ્ધળુઓ સો ઠાઈ ગઈગદિત થઈને બાવાવેશમાં આવી ગયા હતા. ચંદ્રનાથ બાણુએ યોડી વાર પછી એક સુંદર ભજન ગાયું. આજે પેટીનું કાથ ગોસ્વામી મહારાજ આગળ ચલાવી શક્યા નહિ. છેવટે સર્વ ત્રિશંતિ દેવાયા બાદ સૌ પોતપોતાને ઘેર ગયા.

ઉત્સવની સમાપ્તિ થયા પછી ગોસ્વામી મહારાજ ઢાકાથી

સહકૃદ્ધાં શાંતિપુર ગયા. ળીજી તરફ કલકત્તાની સાધારણ સમાજ સાથે ગોસ્વામી મહારાજને મતભેદ થવાથી જે હિંચાલતી હતી તે તો હજી ચાલુજ હતી. એની અસર ઢાકામાં થઈ હતી. પરિણામે કોઈ કોઈને ગોસ્વામી મહારાજના પ્રતિવાસનાં કાર્યોમાં દોષ દેખાવા લાગ્યા. નવકાંત ચટ્ટોપાધ્યાયે કેટલાક પ્રાક્ષણધુઓની પ્રેરણાથી, પૂર્વખંડની પ્રાક્ષસમાજના કાર્યકર્તાઓ તરફથી, ગોસ્વામી મહારાજની પ્રત્યાપતિનો નિષેધ કરનારા કેટલાક નિયમો ઘડીને તેમને શાંતિપુર કલવામાં આવ્યા. આ નિયમો વાંચી ગોસ્વામી મહારાજે, પૂર્વખંડના પ્રાક્ષસમાજના સંપાદક શ્રીયુત્તર રજનીકાંત ઘોષ શયને નીચેનો પત્ર લખ્યો હતો.

પ્રેમપૂર્વક નમસ્કાર—

આપનો પત્ર તથા પૂર્વખંડના પ્રાક્ષસમાજના પ્રચારકનિવાસ સંબંધી કેટલાક નિયમો મળ્યા. તે વાંચતાં મને તે સંબંધી વિશેષ લખવાની ઇચ્છા નથી, તોપણ એટલું તો કહું છું કે નિયમોનું અવલંબન કરી હું પ્રચારક-નિવાસમાં રહું છું, તેમ જ પ્રાક્ષસમાજના પ્રચારને પ્રતિબંધક હોય એવું મને તો કંઈ જણાતું નથી; ખરૂં જો પદ્ધતિનું હું અવલંબન કરી રહ્યો છું તેથી જ વિશુદ્ધ સાર્વભૌમિક પ્રાક્ષધર્મનો પ્રચાર થાય છે એવી માન્યતા છે.

છતાં મારી પ્રચાર-પ્રણાલિકા આપને પસંદ ન હોય તો આપની માન્યતા મુજબના નિયમો ઘડી શકો છો; પરંતુ તે નિયમો મારાથી માન્ય થઈ શકશે નહિ, અને તેથી હું પ્રચારક-નિવાસમાં રહી શકીશ નહિ. તેથી મારે અન્ય સ્થળે જ નિવાસ સંભાળવો પડશે; પરંતુ તેમ થતાં મારો પ્રાક્ષસમાજ સાથેનો સંબંધ રહેશે નહિ એમ નથી. પ્રાક્ષધર્મનો પ્રચાર કરવો એ તો મારા જીવનનું વ્રત છે. મને ત્યાં રહીશ પણ પ્રાક્ષધર્મનો પ્રચાર કરવામાં જ જીવનની પૂર્ણાદિતિ થશે. આપ સૌના આશીર્વાદ ચાહું છું કે જેથી હું મારું જીવનવ્રત પાળી શકું.

ચાકે ૧૮૯૮ના કાર્તિક રપ

કલકત્તા

વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામી

ગોસ્વામી મહારાજનો આ પત્ર વાંચીને પત્ર વિરોધીઓને વિરોધ સમ્પન્ન નહિ. તેમના આગ્રહથી કાર્યવાહક સભાએ

ની મહારાજના પ્રચારકનિવાસના કાર્યક્રમનો વિરોધ કરી વ-
ર્ગ કારણોની એક યાદી તૈયાર કરી મોકલી હતી. ત્યારપછી
તાના ગુરુદેવની પણ તેવીજ સલાહ મળવાથી તેમણે નીચેનો
લખી, પ્રાદ્યક્ષમાજ સાથેનો સંજ્ઞા છોડી દીધો.

“સત્ય એજ પ્રાદ્યક્ષમ છે. મને જે સત્ય જણાય છે તેનેજ
પ્રાદ્યક્ષમ માનું છું. અને સદા તેનુંજ પાલન કરતો આવ્યો છું.
મારા કાર્યનો કોઈ વિરોધ કરે. તો તેનો પ્રત્યુત્તર આપી, હું
પ્રકાશી ચર્ચા લંબાવવા રાજી નથી. કારણ કે પરમેશ્વર સત્યસ્વ-
રૂપ છે અને સત્ય એજ પરમેશ્વર છે, માટે સત્ય અજર-અમર છે.
જે સત્ય છે તેની પ્રતિષ્ઠા થયા વિના છૂટકોજ નથી, અને જે અ-
સત્ય છે તે તો પવનની સાથે ઉડી જવાનું છે.”

“જેઓ મારા કાર્યનો વિરોધ કરે છે અને જેઓ મારા ક્રમ
ટાળવા મથી રહ્યા છે, તેમને સર્વને હું મન્યવાદ આપી. પ્રજ્ઞામ
કરે છું. આપ સૌ મને આશીર્વાદ આપો, કે જેથી હું સદા સર્વદા
પ્રાદ્યક્ષમનો પ્રચાર કરી કૃતાયે યાઉં.”

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે જ્યારે ગોસ્વામી મહારાજનો પૂર્વ-
જાળની પ્રાદ્યક્ષમાજ સાથેનો સંજ્ઞા જંઞ થવાની તૈયારી હતી
ત્યારે ગોસ્વામી મહારાજની માન્યતાથી પ્રાદ્યક્ષમાજનો સિદ્ધાંત
સ્વતંત્ર છે એવું પુરવાર કરવામાટે નવકાંત અદ્વૈતાધ્યાય
મહાશય પૂજ મહેનત કરી રહ્યા હતા. આ બાબતમાં તેમણે મહ-
ર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ દાકુર તથા શ્રીરાજનારાયણ વસુ મહાશયના પણ
મત લીધા હતા. મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથે પોતાના બાળ સ્ત્રી. પ્રિયનાથ
ચાચી મારફત જણાવ્યું હતું કે “પ્રાદ્યક્ષમ” કોને કહેવાય તે
બધું જ વિસ્તારપૂર્વક ‘પ્રાદ્યક્ષમ’ ‘પ્રાદ્યક્ષમ’ જ્યાપ્યાન’ અને
‘પ્રાદ્યક્ષમ’ મન અને વિશ્વાસ’ નામનાં પુસ્તકોમાં સ્પષ્ટપણે જણાવી
દીધું છે. તેમાં જે કંઈ બાબતો જણાવી છે તેની વિરુદ્ધ કોઈ કંઈ
દહે તો તે પ્રાદ્યક્ષમ નથી.”

શ્રીયુત્તરાજનારાયણ વસુ મહાશયના પત્રમાંથી પણ કેટલોક
ક્ષમ નીચે આપવામાં આવ્યો છે. “કેટલાક માત્ર પહેલાં પૂજ્ય-
પાદ સ્ત્રી વિજયકૃષ્ણ ને સ્વ.ની દેવધર આવ્યા હતા. તેમના
વહવાસમાં નહેતા અને જણાયું કે. તેમના જેવી આધ્યાત્મિક ઉત્ત-
રિ પ્ર.દત્તન જમા બા.સંજ બીજા કે ઈની થયેલી હશે એક જે

• પૂર્વજની પ્રાદ્યક્ષમ જન નદેવાયનાથી ઉદ્ભવ

રથ પ્રયત્ન કરી રહ્યો છે. આવા મહાન પરિશ્રમનું ફળ શું એવું આવશે કે, ‘બ્રહ્મજ્ઞાન મેળવવા પહેલાં અંધશ્રદ્ધાદિનો પરિત્યાગ કરવાની જરૂર નથી? આત્માની સાથે પરમાત્માનો યોગ એવું સ્વાભાવિક યોગ છે અને પ્રાચીન ઋષિઓથી માંડી મારા જેવા દરેકની આત્મપ્રતીતિ પણ એજ વાતની સાબીતિ આપે છે. આ આત્મપ્રત્યયને સ્થાને, શું હવે ‘સાધુને પગે પડવાથી, તેમની ચરણરજ લેવાથી અને તેમની શક્તિનો સંચાર થાય ત્યારેજ મનુષ્યને બ્રહ્મજ્ઞાન થાય છે’ એવી ભ્રાન્ત્યતાને સ્થાન આપવું બેઠકે? અને જો એમ માનીએ તો તો પછી ગાયત્રીમંત્રની કશી કિંમત જ નહિ રહે. “હૃદા મનીષા મનસામિકૃત્ત અર્થાત્ ‘હૃદયગત સંશય’ રહિત બુદ્ધિવડે મનન કરવાથી બ્રહ્મજ્ઞાન થાય છે’ એ ઋષિવાચ બોલ્યું પડશે, અને અધ્યાત્મયોગનું શિક્ષણ તથા બ્રાહ્મધર્મના મૂળ સિદ્ધાંતનો લોપ થશે.”

“બ્રાહ્મધર્મનું સત્ય એજ એક અવિચળ સત્ય છે. તે જેવું આરંભમાં-પ્રથમયુગમાં-હતું તેવુંજ શેષયુગપર્યંત-છેવટસુધી રહેશે. એ સત્ય જેવું સ્વર્ગલોકમાં છે તેવુંજ મર્ત્યલોકમાં છે. દેહ કાળાદિ લેહવડે તેમાં કશું રૂપાંતર થતું નથી. તે સૂર્યના જેવું તેજસ્વી અને સાગરના જેવું ગંભીર છે. તે મધુમય છે, પ્રાણમય છે; તે સત્ય તમારા હૃદયમાં અખંડ રહ્યો એવો મારો શુભાશીર્વાદ છે. હું પ્રાર્થના કરું છું કે, તમારા હૃદયમાં ધાર્મિક મતલેહને સ્થાને એકતા સ્થપાઓ, તમે બધા અંતર્બાહ્ય એકમતના થઈ એક ચિત્તે સત્યનો પ્રચાર કરી બ્રાહ્મધર્મનું ગૌરવ વધારો અને એ પ્રમાણે બધા બ્રાહ્મત્રયિવડે ગુંથાઈને આનંદથી અનંત ઉન્નતિના માર્ગે આગળ વધો. એજ

બંગ. સં. ૧૨૯૮ના પોપ ૧૭

}

કેવળ શુભાશીર્વાદી
શ્રી દેવેન્દ્રનાથ દેવશર્મા

ગોસ્વામીજીનો ઉત્તરઃ

નમસ્કારપૂર્વક નિવેદન જે:—

આપ મહાશયનો ૧૭ મી પોપનો પત્ર વાંચી સંતોષ અને આનંદ થયો છે. દુર્બળ શરીરે આવી કૃપા કરી આપે મારાપ્રત્યે અવિચલ સ્નેહજ દર્શાવ્યો છે. હું પ્રાર્થના કરું છું કે, હું આપના પ્રેમ અને આશીર્વાદને યોગ્ય થઈ આ જીવનમાં સત્યસ્વરૂપ બ્રાહ્મ

મનો પ્રચાર કરતો હતું.

જે સત્ય છે તેજ પ્રાક્ષધર્મ છે, એવી મારી. ૬૬ પ્રતીતિ છે અને એ સત્યનોજ હું પછા સમયથી પ્રચાર કરતો આવ્યો છું. કોઈ અનુક સમયે કોઈ ખાસ વ્યક્તિ કે સમાજ જે સત્યનો પ્રચાર કર્યો હોય તે સિવાય બીજા કોઈ પણ નૂતન વા અપ્રકાશિત સત્યની ચોધ યાદ સકેજ નહિ. એવી માન્યતા, હું ધારું છું કે, કોઈ પણ વ્યક્તિ સ્વીકારશે નહિ.

પ્રાક્ષસમાજને પણ હજી અનેક અપ્રકાશિત સત્યો ચોધવાં રહ્યાં છે, કે જે સત્યો હજારો વર્ષપર્યંત સાધકજીવનના મૂળ-ભૂત પાયારૂપે પ્રકાશી રહેશે હું જે માર્ગનું અનુસરણ કરી રહ્યો છું, તે ઋષિપ્રવર્તિત માર્ગ છે. બહુજા પ્રાચીન કાળથી અનેક મહાપુરુષો તે માર્ગનું અનુસરણ કરતા આવ્યા છે અને તેથી તેઓ કૃતાર્થ થયેલા છે. આપના “પ્રાક્ષધર્મ વ્યાખ્યાન” નામે પુસ્તક-માં પણ અનેક સ્થળે તેનો આભાસ જોવામાં આવે છે. “હૃદા મર્નાયા મનસામિક્રુસા” એ શ્લોક મને પણ સિરોધાર્ય છે અને નિઃસંશય બુદ્ધિવંદે મનન કરવાથી પ્રાક્ષજ્ઞાન અને પ્રાક્ષનિષ્ઠા પ્રાપ્ત થાય છે” એ વાત સત્ય છે અને હું પણ તે માર્ગ છું; પણ સંશયરહિત બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થવી એ કંઈ સહેલું કાર્ય નથી. તેને માટે તો ખાસ ઉપાયો ચોજવા જોઈએ. એ એમ ન હોય, તો તો પછી ધર્મપ્રચારની વા ધર્મોપદેશની જરૂર રહેતી નથી. મનની એવી ઉન્નત અવસ્થા પ્રાપ્ત કરવાના વિવિધ ઉપાયો હોઈ શકે છે. જે ઉપાયથી જેને ફાયદો થાય તેણે તે ઉપાયનું અવલંબન કરવું જોઈએ. મારો એવો દુરાશ્રદ્ધ નથી કે મારી સાધનપ્રણાલિકાસિવાય બીજા કોઈ સાધન-પ્રણાલિકા છેજ નહિ; પરંતુ એટલું તો ચોક્કસ છે કે, જે ઉપાયવડે મને પ્રાક્ષનિષ્ઠા પ્રાપ્ત થવામાં મદદ મળી હોય અને મળ્યા કરશે એમ લાગતું હોય તે મારી પ્રાણુપ્રિય વસ્તુ-મારા જીવનધનનો મર્યાદા હું યથાર્થ રીતે સમજી શકું એવો આશીર્વાદ આપજો. ધર્મસાધનાના ઉપાયસંગ્રહમાં ‘પ્રાક્ષ-ધર્મ’ ગ્રંથમાંજ નીચે પ્રમાણેનો ઉપદેશ આપેલો જોવામાં આવે છે:-

“તદિદ્ધાનાયં સદ્ગુરુમેવાભિગચ્છેત્ । તસ્મૈ સ વિદ્વાનુપસ-
ન્નાય સમ્યક્ પ્રશાંતચિત્તાય શમાન્વિતાય યેનાશ્વરં પુરુષં વેદ
સત્યં પ્રોવાચ તાં તત્ત્વતો વ્રદ્યવિદ્યામ્ ॥”

અર્થાત્ પ્રાક્ષજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે સદ્ગુરુનેજ ચરણે જવું
વિ. ૧૫

1. The first part of the document is a list of names and addresses, which are arranged in a columnar format. The names are written in a cursive script, and the addresses are written in a more formal, printed style. The list includes names such as "John Smith", "Mary Jones", and "Robert Brown", along with their respective addresses.

2. The second part of the document is a series of short, handwritten notes or entries. These notes are written in a cursive script and are arranged in a columnar format. They appear to be a continuation of the list or a separate set of entries.

3. The third part of the document is a series of short, handwritten notes or entries. These notes are written in a cursive script and are arranged in a columnar format. They appear to be a continuation of the list or a separate set of entries.

4. The fourth part of the document is a series of short, handwritten notes or entries. These notes are written in a cursive script and are arranged in a columnar format. They appear to be a continuation of the list or a separate set of entries.

5. The fifth part of the document is a series of short, handwritten notes or entries. These notes are written in a cursive script and are arranged in a columnar format. They appear to be a continuation of the list or a separate set of entries.

6. The sixth part of the document is a series of short, handwritten notes or entries. These notes are written in a cursive script and are arranged in a columnar format. They appear to be a continuation of the list or a separate set of entries.

7. The seventh part of the document is a series of short, handwritten notes or entries. These notes are written in a cursive script and are arranged in a columnar format. They appear to be a continuation of the list or a separate set of entries.

8. The eighth part of the document is a series of short, handwritten notes or entries. These notes are written in a cursive script and are arranged in a columnar format. They appear to be a continuation of the list or a separate set of entries.

9. The ninth part of the document is a series of short, handwritten notes or entries. These notes are written in a cursive script and are arranged in a columnar format. They appear to be a continuation of the list or a separate set of entries.

10. The tenth part of the document is a series of short, handwritten notes or entries. These notes are written in a cursive script and are arranged in a columnar format. They appear to be a continuation of the list or a separate set of entries.

સત્યની બહુ શોધ કરી છે અને તેનો સાક્ષાત્કાર કરવા સાધનો પણ બહુ કર્યાં છે. તમને જે સત્ય લાગ્યું છે, તેનો તમે જાણાવજાવથી પ્રાદક્ષિણમાં પ્રચાર કરતા આવ્યા છો. તમે બહુતાજ હશે કે, આત્મજ્ઞાની પ્રાદક્ષિણે જ્યાં યોગ કરતાં અધ્યાત્મ-યોગજ વધારે ઘેરકર છે. તમને મારી એટલીજ વિનંતિ છે કે, તમે પ્રાદક્ષિણધુઓને અધ્યાત્મયોગનુંજ શિક્ષણ આપો અને તે વડેજ પ્રાદક્ષિણનું હિત સાધો.

જે જ્યોતિર્વિદ્યા વગેરે બીજી અપરા વિદ્યાના શિક્ષણ માટે આચાર્યની આવશ્યકતા રહે છે, તો પછી સર્વોત્કૃષ્ટ બ્રહ્મવિદ્યાના શિક્ષણમાટે આચાર્યની આવશ્યકતા હોયજ તેમાં તો કહેવુંજ શું? સારી રીતે બ્રહ્મવિદ્યાનો અભ્યાસ કરવો હોય તો શ્રોત્રીય અને બ્રહ્મનિષ્ઠ શુરની અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે, એમાં બે મત છેજ નહિ. માટેજ ‘પ્રાદક્ષિણ’માં લખ્યું છે કે:—“તદ્વિદ્યાનાર્થ સદ્-ગુણેવાભિગર્હ્યન્ । અર્થાત્ બ્રહ્મવિદ્યા ભણવા માટે તેણે-શિષ્યે-શુર પાસે જવું જોઈએ. પરંતુ શુર પાસે જઈને તો બ્રહ્મવિદ્યાનો અભ્યાસ કરવાનો છે. અભ્યાસ કર્યા સિવાય પગે પડવું કે પ્રસાદ લેવા વગેરે ક્રિયાનું કંઈ પણ પ્રયોજન નથી; તેથી કંઈ ક્ષણસિદ્ધિ પણ થતી નથી. સદ્શુર પાસેથી બ્રહ્મવિદ્યા પ્રાપ્ત કરવી એજ સત્ય-જ્ઞાનનો એકમાત્ર ઉપાય છે.

અધ્યક્ષદાવાળા ભૂતિપૂજકને નિરાકાર બ્રહ્મનો ઉપાસક કરવો એજ પ્રાદક્ષિણપ્રચારનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે. એવા ભૂક્ષેલાઓને તેમની જ્ઞાનિની સમજણ પાડો અને તેમને બ્રહ્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ આપો; પણ “જેને જેમાં યત્ન હોય તે તે સાધન ભલે કરે, કાળે કરીને તેને સત્યજ્ઞાન થશે” એવી વાત તો બૂલે ચૂકે પણ કરતા નહિ. એમ કહેવાથી તો કાળનું પ્રધાનપણું કરે છે. પછી તો આચાર્યના ઉપદેશની આવશ્યકતા પણ રહેતી નથી. એવાં વચનોથી તો નિરાકાર અને નિર્વિકાર બ્રહ્મજ્ઞાન તરફ વિદ્યારુની વૃત્તિ ઢગવાની વાત તો દૂર નહીં; પરંતુ તેથી તો તેના સાકાર દેવદેવીઓની ઉપાસનાનાજ સંસ્કાર રહી જવાના માટે એ બાબતથી સાવધાન થઈ તમે જે પ્રનામ પ્રાદક્ષિણની નેવ કરતા, એ જાહેર નેમજ કરતા રહેશો.

૧૪૧-

1

નવન દુન ક ર્થ
દેવ દનાથ દેવ મર્થ

અ. પરમે. ઉત્તર નેત્રની વદ સર્વે આપ્યે છે કે નહિ, તે

૧૭૨ મહાત્મા વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામી-પ્રકરણ અગિયારમું

કંઈ જાણવામાં નથી. અથવાં લખ્યો હતો તો તે જાહેરમાં આવશે નથી; પરંતુ ત્યારપછી ગોસ્વામી મહારાજના સંબંધમાં મહર્ષિ-નો અભિપ્રાય તદ્દન બદલાઈ ગયો હતો. ગોસ્વામી મહારાજની ઉચ્ચ સ્થિતિ-તેમની ગ્રહાનિષ્ઠા જોઈને, મહર્ષિ પોતે પણ એવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા વ્યાકુળ થઈ ગયા હતા. આવી ઉચ્ચ નિષ્ઠા તેમને શા ઉપાયથી પ્રાપ્ત થઈ ? એવો પ્રશ્ન પૂછતાં ગોસ્વામી મહારાજે પોતાના ગુરુદેવની સર્વ હકીકત કહી સંભળાવી હતી અને ગોસ્વામી મહારાજે પોતાના ગુરુદેવને મહર્ષિ ઉપર પણ કૃપાદષ્ટિ કરવાની નમ્ર વિનંતિ કરી હતી. પરિણામે ગુરુદેવે મહર્ષિ-માં દિવ્ય શક્તિનો સંચાર કર્યો હતો અને તેમનાં હૃદયદ્વાર ખુલી ગયાં. આ ઘટના પછી જ્યારે ગોસ્વામી મહારાજ તેમને મળ્યા ત્યારે મહર્ષિએ

નમો ब्रह्मण्य देवाय गोब्राह्मणहिताय च ।

जगद्धिताय कृष्णाय गोविन्दाय नमो नमः॥

આ શ્લોક બોલી ગોસ્વામી મહારાજને નમસ્કાર કર્યા હતાં. તે દિવસે તેમની સાથે જે ધર્મવિષયક વાતચીત થઈ હતી, તે આ અંતમાં યથાસ્થાને આપવામાં આવી છે. આ બધી પૂર્વાપર હકીકતો જાણવાથી સહૃદય વાચક તેમના વચ્ચેનો મતભેદ અને તેનું પરિણામ સારી રીતે સમજી શકશે.

અસ્તુ. એ તો જે થવાનું હતું તે થઈ ગયું, પરંતુ જેમ મરણ પથારીએ પડેલી દુર્ગંજ માતા પોતાના હુબ્બપુબ્બ બાળકને બોળામાં રમાડી શકતી નથી, તેમજ કપોલકલ્પિત અભિપ્રાયો, પરમત-ખંડન, ગ્રાહ્યેતર ધર્મની નિંદા અને મહાપુરુષોના દ્રોહરૂપી વિ-વિધ અધ્યાત્મરોગથી પીડાતી અને મરણપથારીએ પડેલી ગ્રાહ-સમાજ આ દૃઢપ્રતિજ્ઞ, સત્યવ્રત, ઉદાર અને ધર્મવીર મહાપુરુ-ષને હવે વધારે વખત પોતાના બોળામાં જોડવા દઈ શકી નહિ. ગ્રાહસમાજે તેમને પાલન-પોષણ કરનાર માતાની પેઠે હિંદુધર્મ-રૂપી જનનીના બોળામાંથી ઉંચકી લીધા હતા; પરંતુ પ્રદીપ્ત અગ્નિ-સમાન તેમની તેજસ્વિતા સહન ન થવાથી તેમને પાછા તેમની મૂળ માતાનેજ સુપ્રત કરવા પડ્યા. કાગડાઓએ ભલે કોકિલાને ઉછેરી હોય, પણ વસંત ઋતુમાં તે ટહુક્યા વિના કેમ રડી શકે ? કાગડાઓ ભલે ચંચુપ્રહાર કરી કોકિલાને કાઢી મૂકે, પણ આગ્રે મોર આવે ત્યારે કોયલ તો ટહુકવાનીજ. ગ્રાહ્યબંધુઓને પણ

સ્વામી મહારાજનું કાયદાના મીઠા ટુકડા જેવું ધન્ય મનોહર
ધુરંદર કૃપાકીર્તન અકારં લાગેલું; કેમકે તેઓને તેમાં અંધધ્વજાની
યા મૂર્તિપૂજાની અંધ આપતી હતી. આથી તેઓએ ગોસ્વામી
મહારાજ પર મિથ્યાવાદનું આરોપણ કરી તેમનો બહિષ્કાર કર્યો.
પરંતુ ‘સંગળમય પ્રભુના રાજ્યમાં કશું અમંગળ બનતું જ નથી.’
જે ન્યાયે, ગોસ્વામી મહારાજનો જે બ્રાહ્મસમાજ સાથેનો સંબંધ
નૂત્તી ગયો તે પણ સર્વસાધારણની દ્રષ્ટિએ તો ઠીકજ થયું છે.
આજ ધટનાને અનુલક્ષીને બારદિના બ્રહ્મચારી મહાશયે કહ્યું
હતું કે “ કાગડાના માળામાં કાયલ ક્યાંસુધી રહી શકે ? ”

આ રીતે ગોસ્વામી મહારાજનો બ્રાહ્મસમાજ સાથેનો સંબંધ
સદાને માટે અંધ ધધ ગયો ખરો, પરંતુ બ્રાહ્મધર્મ સાથેનો તેમનો
સંબંધ તો પૂરેપૂરો રહ્યો. તેમને નહૂટકે બ્રાહ્મસમાજ સાથેનો
સંબંધ છોડ્યો પડ્યો હતો, પરંતુ બ્રાહ્મધર્મ અર્થાત્ બ્રહ્મવિદ્યાનો
પ્રચાર કરવાનું કાર્ય તેમણે છોડ્યું નહોતું. આ બ્રહ્મવિદ્યાનો પોતે
અભ્યાસ કરીને બીજાને તેનું જ્ઞાન આપવા માટેજ જાગવાને તેમને
બ્રાહ્મસમાજમાં મોકલ્યા હતા. સાચા ‘બ્રહ્મજ્ઞાનીનો આદર્શ’ રળુ
કરવા માટેજ જાગવાને તેમને બ્રાહ્મસમાજમાં મોકલ્યા હતા. તે કાર્ય
સમાપ્ત થતાં તેમણે પણ બ્રાહ્મસમાજનો ત્યાગ કર્યો.

પોતાના કુળદેવ શ્રીશ્યામસુંદર ગોસ્વામી મહારાજને બાળ-
પણથીજ દેવી જીતે ધર્મમાર્ગ પર દોરતા અને તેમના ધર્મપ્રચાર-
સાધિ કાર્યમાં સહાય કરતા તે આપણે અનેક સ્થળે જોઈ ગયા
છીએ. એક દિવસ ગોસ્વામી મહારાજ લાલાવેશમાં બોલી ઉઠ્યા
કે “શ્યામસુંદર ! તમે આવા છો ? ત્યારે મને આવી શુષ્ક મરુ-
ભૂમિમાં ધઈને શા ત્રાડે લાગ્યા ? ” જવાબ મળ્યો કે “એનું સ્વસ્થ
બહુ ઉંડું છે. સમય ઉપર તમને તે બાબત આપોઆપ સમજીઈ
જશે.” આમણામાંના ધણી લોકો મોટેથી કહે છે કે ‘છંદગી
નકાની સાક્ષી ગઈ’ પરંતુ જેમણે ‘શ્રીહરિકથાકીર્તનનો સ્વાદ
એક વાર પણ ચાખ્યો છે, તેઓને ક્યારે પણ ધર્મસંબંધી શુષ્ક
તર્કોમાં કે પિત્તડાવાદનાં ઉતરી નાહક સમય જમાવ્યો ગમતોજ
નથી. તેમનાથી નિદ્રા આવે તે પણ સહન થઈ શકતું નથી. એમની
એ સિદ્ધિતિનુ ચર્ચાઈ વર્ણન-કોણ કરી શકે ? એમનો વ્યવહાર
સંસારથી તદ્દન ઉલટોજ હોય છે. જીવનનો જે ભાગ તર્કવિતર્ક-
માં તથા વાદવિવાદમાં ગયો હતો તેનું સ્મરણ કરતાં ગોસ્વામી

૧૭૪ મહાત્મા વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામી-પ્રકરણ અગિયારમું

મહારાજને બહુજ દુઃખ થતું હતું. તેઓ સતતદિવસ શ્રીભગવાન
ધ્યાનમાંજ તટ્પર રહેતા હતા. સાધારણ પ્રાક્ષસમાજીઓ
કાર્યો અને જીવનનો મર્મ સમજે એ હવે તદ્દન અસંભવિત
જે સાધક ચરાચર જગતમાં સત્તારૂપે વિરાજેલા ભગવાનને
બાણીને તૃપ્ત થતો નથી, પરંતુ ભગવાનની સાથે વધારે માઠ સંબં-
ધમાં આવવા ઇચ્છે છે તેને આંતરિક યોગમાર્ગનું અવલંબન કર-
વાની જરૂર રહે છે. આ યોગ તે હંડયોગ નહિ પરંતુ જીવાત્માને
પરમાત્માની સાથે યોગ કરવો તે. જે સાધક સર્વાભાવે એકનિષ્ઠાથી
સાધનભજન કરે છે તેજ ઉચ્ચાવસ્થા પ્રાપ્ત કરતો બાક છે. જે
એવી રીતે ભજનસાધન નથી કરતા તેમને ઇષ્ટસિદ્ધિ મળતી નથી.

ગોસ્વામી મહારાજને બીજા અનેકાનેક શુષ્ક વેદાન્તીઓની
પેઠે પુસ્તકીયા તત્ત્વજ્ઞાનથી તૃપ્તિ થઈ નહિ. તેમને તો પરમાત્માને
સાચો સાક્ષાત્કાર કરવો હતો એટલે તેમણે વ્યાકુળચિત્તે પરાભક્તિ
કરવા માંડી. અને ત્યારેજ તેમને પરાશંતિનો અનુભવ થયો. હવે
આવો આગળ વધીને સાચો સાક્ષાત્કાર પામેલો અલૌકિક મહા-
પુરૂષ લૌકિક પ્રાક્ષસમાજમાં વધારે વખત શી રીતે રહી શકે?

૭ પ્રકરણ વારસું

ઉત્સવ, કથાકીર્તન, આશ્રમની સ્થાપના,
ચેતન્યલીલા ઇત્યાદિ.

નેક મતસંપ્રદાયોના પરિચયથી ગોસ્વામી
મહારાજને જ્યોત્સના અનુભવ થયો કે, દરેક સંપ્ર-
દાયમાં કેંઈક તરવ પ્રદર્શનાદિનું તો રહેલું જ
છે. કાંઈ કાંઈ સંપ્રદાયોમાં તો અનુભવસિદ્ધ
પ્રદર્શન મહાત્માઓ પણ જોવામાં આવે છે;
પરંતુ ઘણા ભાગ માયામાં રચ્યો પડ્યો હોવાથી
દરેક સંપ્રદાયમાં મતભેદ, વાદવિવાદ, પરમત-

પ્રાપ્તિ અસંદિગ્ધતા, વગેરે જોવામાં આવે છે. ગોસ્વામી મહારાજે
તો દરેક મતસંપ્રદાયમાંથી સાર મૂકી કંઈ સાધનાઓ સાધી હતી
અને તેથી તેમને જ્ઞાન પણ થયો હતો; પરંતુ તેથી તેઓ પૂર્ણકામ
થયા નહિ. અનેક વન, પર્વત અને નદીઓ ફરી વળ્યા, બહુ બહુ
તરફથી તથા વીધોટનને અંતે ધીગયાલના આકાશમંડા પહોંચ-
પર તેમની મનોકામના પૂર્ણ થઈ. આજ દિવસસુધી બગવત-
સ્તોત્ર તેમજે પરાક્ષ અનુભવ કયો હતો. હવે તેમને તે પરમ
સત્યનો અપરાક્ષ અનુભવ થયો અને ઘણા સમયની આકાંક્ષા પૂરી
કરી કૃતકૃત્યતા અનુભવવા લાગ્યા.

હવે ગોસ્વામી મહારાજની રહેઠાણીકરણી બધી ફરી મંઈ હતી.
તેમજે મનકે 'તુ જન કર જમું' હતું, ચરિત્રે જાનવાં જન્મ પાતવ્ય કયાં
હતા અને હાલના કલકમ રહી રાખતા હતા. તેમના ચહેરા ઉપર
પ્રદર્શન જ મળતું હતું. દિલ રિદા-નિદેહ હતી, સ્વસ્થાવ અનંદમય
હતા અને તેમને નાચરદયવદન. બાહ્યુચ્ચાટવું વગેરે સર્વ
ક્રિયા એ નાખના. ના જાતે હતું તેના જે રચનામાં વિરાજતા હતા
તે રચના સર્વ હેતુ હેતુ હતું.

વન નાચરદયવદન નાચરદયવદન થયો હેતુ તે મહા-

પુરુષનાં લક્ષણ કેવાં હોય? એનો આબેહુણ ખ્યાલ ગોસ્વામી મહારાજના જીવનમાંથી મળી રહે છે; અને જેને આ સત્યસ્વરૂપ પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય છે તેનેજ પંચમ પુરુષાર્થરૂપ ભગવાનની પરાભક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. આ પરાભક્તિરૂપી ચિંતામણિ પ્રાપ્ત કરવા સાધકે કેવા કેમપૂર્વક સાધનમાર્ગનું અનુસરણ કરવું એ સંબંધી કહેતાં ભક્તિરસામૃતસિંધુના જે શ્લોકો ગોસ્વામીજી વારંવાર યાદ આપતા તે અત્રે આપીએ છીએ:-

“આદૌ શ્રદ્ધા તતઃ સાધુ સંગોઽથ મજનક્રિયા ।

તતોઽનર્થ નિવૃત્તિઃ સ્યાત્ તતો નિષ્ઠા રુચિસ્તતઃ ॥

અથાસક્તિસ્તતો ભાવસ્તતઃ પ્રેમામ્બુદંચતિ ।

સાધકા નામયં પ્રેમ્ણઃ પ્રાદુર્ભાવે ભવેત્ક્રમઃ ॥”

અર્થાત્ સાધકને પ્રથમ તો સત્શાસ્ત્રમાં શ્રદ્ધા એસવી જોઈએ. પછી તે યથાવત સમજવા માટે સંતસમાગમ સેવવો જોઈએ. સંતસમાગમના પ્રભાવથી તે નવધા ભક્તિરૂપ સાધન ભજનમાં પ્રવર્તે છે. ભક્તિ સાધન ભજનથી અનર્થની નિવૃત્તિ થઈ સદાચારમાં નિષ્ઠા અને પરમપદ સાધવામાં રુચિ જન્મે છે, સાધ્ય વસ્તુ તરફ તેની મનોવૃત્તિ આસક્ત થાય છે. શ્રીઘટપ્રભુમાં તીવ્ર આસક્તિ થવાથી મહાભાવનો ઉદય થાય છે અને ત્યારપછી પ્રેમભક્તિ ઉપજે છે. સાધક આ પ્રમાણે ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ કરતાં પ્રેમભક્તિની ટોચે પહોંચે છે.

અદ્વય નિર્ગુણ બ્રહ્મજ્ઞાન તથા સગુણ સાકાર લીલાસંબંધમાં ગોસ્વામી મહારાજ કહેતા કે:-“બ્રહ્મ અદ્વય છે. આ પૃથ્વી, જળ, વાયુ, તેજ અને આકાશ, તેમજ સૂર્ય, ચંદ્ર, દેવ, દાનવ, મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી, કીટ અને પતંગ વગેરે જેકંઈ દેખાય છે તે બધું અદ્વય બ્રહ્મનું જ પરિણામ છે. બ્રહ્મસિવાય બીજું કંઈ જ નથી. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે:-

“યતો વા ઇમાનિ ભૂતાનિ જાયન્તે, યેન જાતાનિ જીવન્તિ
યત્ પ્રયન્ત્યમિમં વિશન્તિ તદ્બ્રહ્મ તદ્વિજિજ્ઞાસસ્વ ॥”

અર્થાત્ જેમાંથી આ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય છે, જેને આધારે આ સૃષ્ટિ નભી રહે છે, તેમજ જેમાં તેનો લય થાય છે તે બ્રહ્મ છે તેનેજ તમે ઓળખો. આવું અદ્વય નિર્ગુણ જ્ઞાન થાય છે ત્યારેજ બ્રહ્માનુભવ થઈ શકે છે અને બ્રહ્મજ્ઞાનવિના સગુણ સાકાર લીલાનો ભેદ સમજી શકાતો નથી.

ગોસ્વામી મહારાજનાં ધર્મપત્ની શ્રીમતી ચોગમાવાદેવી
પોતાના પુત્રપરિવારસહિત ઢાકા પ્રચારક નિવાસમાંજ રહેતાં હતાં;
પણ ગોસ્વામી મહારાજે પૂર્વજાગ્રાણ્યમાજ સાથેના સંજમ
છાડી દીધો, ત્યારે તે ત્યાંથી નીકળી એકરામપુર રહેવા ગયાં હતાં.
પછી ગોસ્વામીજી પણ ઢાકા થઈને ત્યાંજ આવ્યા હતા. ત્યાં પણ
નિજાસુઓ સત્સંગ માટે જહુ આવતા.

શ્રી અદ્વૈતમહાપ્રભુનો જન્મદિવસ માઘ શુકલ સપ્તમીનો
હતો, શ્રી નિત્યાનંદ પ્રભુનો જન્મદિવસ માઘ શુકલ ત્રયોદશીનો
હતો અને શ્રીચૈતન્ય મહાપ્રભુએ માઘ શુકલ પૂર્ણિમાને દિવસે
કાંચનનગરમાં (કાટોવામાં) શ્રીકૃષ્ણભારતી ખાસેથી સંન્યાસદીક્ષા
લીધી હતી. અદ્વૈત પ્રભુના જન્મોત્સવને છેલ્લે દિવસે ગૌડીય
વેષ્ણુઓ નગરદીર્ઘ કરવા નીકળે છે અને પરસ્પર ધૂળ ઉછાળી
આનંદ કરે છે, તેથી આ ઉત્સવનું નામ 'પૂજા ઉત્સવ' પડ્યું છે.

આ મહોત્સવ ઢાકામાં કરવો એવો ગોસ્વામી મહારાજનો
સંકલ્પ હતો. રામપુરના ભક્તવર્ત્ત્ત જાંકવિહારીદાસ તથા હાંકટર
વિહારીલાલ માલ્યકાર એ જન્મેએ ઉત્સવસંજાંથી અધી વ્યવસ્થા
ઉપાડી લીધી હતી. ઉત્સવને છેલ્લે દિવસે સવારે આઠ વાગે એક
વિરાટ નગરદીર્ઘ કાઢવામાં આવ્યું હતું. મૃદંગ, કસ્તાલ વગેરે
સાથે દીર્ઘ કરતાં કરતાં સૌ ભક્તજનો નામરસમાં ઉન્મત્ત થઈ
ગયા. તેઓ મહાભાવમાં આવેલા ગોસ્વામી મહારાજને વિંટાઈ
વળીને કંઈજવૃક્ષની નીચે આવ્યા ત્યારે તો ચારેબાજુ 'હરિનામ-
ની પૂન મયો રહી અને સર્વત્ર જયજયકાર વર્તી રહ્યો. આ દિવ્ય
દૃશ્ય જોઈ ચારસો વર્ષ પહેલાંના નિમાધ્યાંદજ જાણે નામપ્રક્ષની
ઉપાસનાનો પ્રચાર કરવા પધાર્યા હોય એમ અનેકોને લાગતું હતું.
પછી તો ગોસ્વામી મહારાજ રાજમાર્ગમાં સાદાંગ યજ્ઞામ કરતા,
ધૂળમાં આળોટવા લાગ્યા. અને જન્મે હાથે ધૂળ લઈ 'જય સીતા-
નાથ, જય સીતાનાથ' બોલતા ચારે તરફ ફેંકવા લાગ્યા. આ
ધૂળના સ્પર્શથી સોમાં એક અપૂર્વ ભાવનો સંચાર થયો. પછી તો
બધા ભક્તજનો ઉન્મત્તની પેઠે જગના કરતા ધૂળ ઉછાળતા ઉછા-
ળતા નાચતા ફેલતા આજળાંચાલવા લાગ્યા. ગોસ્વામી મહારાજ
વચ્ચે વચ્ચે ભાવસમાધિવશ થઈ જવાથી પૃથ્વીપર ઢળી પડતા
હતા; તેથી અર્ધા ઘડીના રસ્તામાં એક મહોર નીકળી ગયો. રાજ-
માર્ગ ઉપર આવે લોકોનો મહાસાગર ઉલટયો હતો. અનેક સ્થળેથી

૧૭૮ મહાત્મા વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામી-પ્રકરણ બારમું

લોકોનાં ટોળેટોળાં આવી કીર્તનમંડળમાં ભળતાં હતાં. યોગ-
કરતાલના મહાધ્વનિથી અને હરિનામની ધૂનથી ચારે દિશાઓ ગાજી
ઉઠી અને આખું ઢાકા શહેર જાણે ડોલતું હતું. ગોસ્વામી મહારાજ
પણ ભાવાવેશમાં આવી જઈ બન્ને હાથ ઉંચા કરી હરિનામ
સંકીર્તન કરતા કરતા નાચતા-ફૂંદતા ચાલતા હતા. તેમનાં દર્શન
કરી સૌને એમજ થતું કે આજ આપણને શ્રીકૃષ્ણ ચૈતન્ય પ્રભુના
પુત્ર દર્શન થયાં છે. ગોસ્વામી મહારાજ જે દિશા તરફ દષ્ટિપાત
કરતા તે દિશા તરફની ભક્તમંડળી ભાવાવેશમાં આવી જઈ મસ્ત
બની જતી હતી. નગરવાસી સ્ત્રીજનો પણ રસ્તાપરનાં મકાનોમાંથી
આ દિવ્ય સંકીર્તન સાંભળી ગાંડાં ઘેલાં થઈ જતાં હતાં. આ પ્રમાણે
નગરકીર્તન ફરતું ફરતું બપોરે ત્રણ વાગે એકરામપુર આવી
પહોંચતાં એક અંધ બાવાજીએ નીચેતું ગાન લલકાર્યું:-

“નગર ભ્રમણ કરે આમાર ગૌર એલો ઘરે;
આમાર નિતાઈ એલો ઘરે.”

આ ભાવોન્માદકારી નગરકીર્તન જોઈ અશ્વિનીકુમાર નિર-
નામનો એક ચૌદ વર્ષનો બટુક પણ ભાવાવેશમાં આવી ગયો
હતો અને વારંવાર હરિરસનું પાન કરી ઉન્મત્ત થઈ ગયો હતો.
આ ભાવાવસ્થા રહી ત્યાંસુધી તે ગાંડાની પેઠે રસ્તામાં રખડતો
અને કહેતો કે “કૃષ્ણ ક્યાં છે ? હા કૃષ્ણ ! તું ક્યાં છે ?” વગેરે
વાક્યો બોલી ક્યારેક તે રહી પડતો અને કોઈક વાર તે શહેરના
કોઈ જીર્ણ મંદિરમાં જઈ કૃષ્ણકીર્તન લલકારતો. તે જીર્ણ મંદિરમાં
કોઈ મનુષ્યની આવ-જા નહોતી; પરંતુ માત્ર પક્ષીઓનું જ નિવાસ-
સ્થાન હતું. અશ્વિનીકુમારના આવવાથી પક્ષીઓને કંઈ પણ
ભય-ઉદ્વેગ થયો નહિ, પરંતુ તેઓ તો આ એકરામનું મધુર ગાન
સાંભળવા તેની પાસે આવીને બેસતાં. અશ્વિનીકુમારની આવી
અવસ્થા સાંભળીને ગોસ્વામી મહારાજ કહેતા કે “તેનાં દૃઢ-
દાર ખુલી ગયાં છે. જો કોઈ ખરા વેદવેદો દેવ તો તેનો બળ આદર
સત્કાર કરે વગેરે.” આ પ્રમાણે એક બીજા બાળક પણ નગર-
કીર્તનના પ્રભાવથી ભાવસભાધિનાં આવી મુન્છાવશ પડ્યો હતો.
ગોસ્વામી મહારાજને સમાચાર મળતાં તેઓ તેને વેગ નય અને
તેમનો સ્પર્શ થતાં જ ને બાળક ભગવાન થયો. આ નાનકડાં બાળક
સાંભળનાં ગોસ્વામી મહારાજે એમ કહ્યું હતું કે “આ બાળક
કીર્તનની શરૂઆત થઈ ત્યારે મને લાગ્યું કે અનંત દેવના નામ

કરતા કરતા આ પૃથ્વીપર આવતા હતા અને તેઓ આપણી કીર્તનમંડળીમાં લળી જતા હતા. ત્યારપછી કીર્તનમાં મુંઝવું તે વિષે હું કંઈ બોલતો નથી.” આ મહોત્સવ તેમજ નગરકીર્તન જોઈ સર્વ દાકાવાસીઓ (નનાતની-તેમજ ગ્રાહ્યમાણ) ગોસ્વામી મહારાજની અસાધારણ શક્તિ જોઈ આશ્ચર્યચકિત થયા હતા.

એ સમયે દાકા શહેરમાં દેવશાસ્ત્ર એક મોટો ઉત્પાત યોગે કે તેથી આખા શહેરમાં હાહાકાર થઈ રહ્યો અને બધા નગર-વાસીઓ લયલીત થઈ ગયા. બંગ સં. ૧૨૬૪ ના ચૈત્ર વદ ૬ ને શનિવારે બપોર પછી દાકામાં ભારે વંટોળીઓ આગ્યો. પહેલાં તે નવાબ સાહેબના મહેલ પાસેની જુડીગંગાનું પાણી ખજાલજવા લાગ્યું અને જોતજોતામાં તે મહાસાગરના જેવાં મોજાં ઉછળવા લાગ્યાં અને વીસ પચીસ ફેલગાડીના ધમધમાટ જેવો ભારે ખજાલજાટ મચી રહ્યો. આ લયકર ધ્વનિથી આખું શહેર કંપી ઉઠ્યું. ગોસ્વામી મહારાજ આ ઉત્પાત સાંભળી સદાજા ઉઠી ધરની બહાર આવ્યા અને આકાશ સામી હાથ કરી હાથ જોડીને નમસ્કાર કરતાં ઉચ્ચે સ્વરે પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા કે “જય મોં કાલિ ! દયા કરો. દે દયામયિ ! પ્રસન્ન થાઓ. જય મહાવીર ! જય-મહાવીર ! આ બધી આફતની મારાપર વૃષ્ટિ કરો, પણ આ બધાની રક્ષા કરો.” આ પ્રમાણે પ્રાર્થના કરતા સ્તોત્રો બોલવા લાગ્યા. પછી તરતજ શાંતિ ફેલાઈ ગઈ અને વંટોળીઓ બંધ થઈ ગયો. આ ઉત્પાતથી ઘણું ઘરો ભાંગી ગયાં અને જાનમાલનું ઘણું નુકસાન થવા ઉપરાંત નદીમાં ઘણું વહાણો પણ ડૂબી ગયાં; પરંતુ આ મહા ઉત્પાતમાં બાળકોની તેમજ ગર્ભવતી સ્ત્રીઓની તથા ધરણી જુડાંની ગાદું આશ્ચર્યકારક રીતે રક્ષા થઈ હતી. નવાબના મહેલમાં જે દિવાનખાનું (કચેરીનો ભાગ) હતું તેનું તે નામ-નિશાન પણ ન રહ્યું. જડશક્તિમાં કોઈ વાર ભગવદ્વિગ્રહથી જે ચૈતન્ય-શક્તિનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે તેથી દેટલીએ અઘટિત ઘટનાઓ પણ બની જાય છે. તેનું જીવંતુ જાગતું ઉદાહરણ આ મહાઉત્પાતમાંથી મળી રહે છે. જ્યારે ઉત્પાત શાંત થઈ ગયો ત્યારે ગોસ્વામી મહારાજે કહ્યું હતું કે “ પાપની માત્રા અત્યંત વધી જાય છે ત્યારેજ કુદરત આવી બીપણ મૂર્તિ ધારણ કરી મહા ઉત્પાત મચાવે છે.”

ત્યારપછી પોતાના ઠાકાનિવાસી લજ્જાજનોના અત્યંત આગ્રહ-થી ગોસ્વામી મહારાજ જે ઠારીઆના એકાત ભાગમાં એક આ-

શ્રમ બનાવી, બંગ સં. ૧૨૬૫ના ભાદ્રપદ માસની જન્માષ્ટ-
મીનાં દિવસે તેમાં રહેવા ગયા અને ત્યારથી પોતે ત્યાંજ રહેવા
લાગ્યા. આશ્રમમાં એક પ્રાચીન આંબો હતો. તેની નીચે ગોસ્વામી
મહારાજે એકાંતમાં સાધનભજન કરવા માટે એક પર્ણકુટી બનાવી
હતી. તે પર્ણકુટીની પાસેજ એક મોટી ઓસરીમાં શાસ્ત્રપાઠ,
કીર્તન તેમજ ધર્મચર્ચા થતી હતી. ભક્તજનો અહીં આવી ગો-
સ્વામી મહારાજના વચનામૃતનું પાન કરતા હતા. તે ઉપરાંત
આશ્રમવાસીઓની સગવડ માટે પાકાં ઘર, રસોડાં વગેરેનો પણ
યોગ્ય બંદોબસ્ત કરવામાં આવ્યો હતો.

ગોસ્વામી મહારાજે સાધનભજન માટેની એકાંત પર્ણકુટીની
ઉત્તર તરફથી દિવાલના બહારના ભાગપર એક નિશાન ચીતરી
તેના ઉપર “॥ૐ કૃષ્ણ ચૈતન્યાય નમઃ॥” એવું લખ્યું હતું અને
તેજ દિવાલના અંદરના ભાગપર નીચેનો શાસ્ત્રોપદેશ આકર્ષક
લખી રાખ્યો હતો:-

- (૧) આ દિવસ પણ રહેવાનો નથી.
- (૨) આત્મપ્રશંસા કરવી નહિ.
- (૩) પરનિંદા કરવી નહિ.
- (૪) અહિંસા એ પરમ ધર્મ છે.
- (૫) સજ્જન તથા સત્શાસ્ત્રમાં વિદ્યાસ રાખવો.
- (૬) શાસ્ત્ર અને સદાચારથી જેટલું વિરુદ્ધ હોય તેનો
ઝેરની પેઠે ત્યાગ કરવો.
- (૭) અહંકાર જેવો કોઈ દેરી નથી.

આ આશ્રમમાં ગોસ્વામી મહારાજ પોતાના ભક્તજનોની
સાથે હરિનામ સત્સંગ દિવસ ધ્યાનભજનજ કર્યા કરતા હતા. આખા
બંગાળમાંથી અનેક મતસંપ્રદાયના-હિંદુ, મુસલમાન, ખ્રિસ્તી
વગેરે ધર્મના જિજ્ઞાસુઓનાં ટોળેટોળાં ગોસ્વામી મહારાજ પાસે
આવવા લાગ્યાં. અને તેઓ ગોસ્વામી મહારાજના ઉપદેશાનુસાર
સાધનભજન કરવા લાગ્યાં. આ ઉપરાંત અનેક સંપ્રદાયના સાંકુ
પુરુષો પણ ગોસ્વામી મહારાજ પાસે ધર્મચર્ચા કરવા આવતા હતા.

આ શ્રમની કંઈ નિશ્ચિત આવક નહોતી. સાધારણ ગુરુઓની
પેઠે ગોસ્વામી મહારાજ દીક્ષા નિમિત્તે શિષ્યો પાસેથી એક પાંચ

રૂપિયા જેવું નાણું લેવાનું થતું હતું. આ નાણું એક પાંચ રૂપિયા જેવું હતું, ત્યારે બંગાળમાં
જેવાં નાણાં હતાં તેના અડધા જેટલું હતું. આ નાણું વધુમાં આવડે ત્યાં
જેવાં નાણાં હતાં તેના અડધા જેટલું હતું. આ નાણું વધુમાં આવડે ત્યાં

લેતા નહિ. દીક્ષાદાનના સંબંધમાં તેઓ કહેતા કે “કોઈ પણ ગુરુમંત્રની તોલે આવે તેમ નથી. કોઈ બીજે સમયે વડીલની ઈચ્છા અથવા રસ્તાપરના કોઈ દીન, અપંગ કે અનાયતને કંઈ આપમાં આવે તે રીતે જો કોઈ કંઈ બાવધી આપે તો તે લેવામાં બાધ નથી. જો આ નિયમ ન પાળવામાં આવે તો ગુરુ તથા શિષ્ય બન્ને પરાધી થાય છે.” ગોસ્વામી મહારાજના આ નિયમથી અપરિચિત કશિષ્યે જ્યારે દીક્ષા લીધા બાદ અમુક રકમની તેમને ભેટ પરી રહે તેમણે કહ્યું હતું કે “હું તો સામાન્ય જીવ છું. જીવતરીકેના ૧૫ મારામાં પણ હોય. મારા કોઈ પણ વ્યવહારમાંથી એવો શસ્ત્ર આવે કે ‘હું’ યાચના કરે છું” તો લાગુજો કે, મારી ખૂલ થઈ કે અને મને ક્ષમાપાત્ર ગણુજો. પૈસાના લોકો હું કોઈને દીક્ષા આપતો નથી. દીક્ષાનિમિત્ત જે પૈસા આપે છે તથા લે છે તે બન્ને તરફના અધિકારી બને છે.”

યાચના કર્યા વગર જે કંઈ મળતું તેનાથીજ આશ્રમનો નિર્વાહ ચાલતો હતો. અતિથિ, અભ્યાગત, ભક્તજન કે પ્રેક્ષક-જે કોઈ આવતું તેમને આશ્રમમાં ભોજન કરાવવામાં આવતું. ગોસ્વામી મહારાજનાં ધર્મપત્ની તેમનાં સાચાં તેમજ બીજા ભક્તજનો રાંધીને સૌને જમાવતાં હતાં. અતિથિ-અભ્યાગતની સંખ્યા જમે તેટલી આવતી તોપણ આશ્રમમાં ક્યારેય અમની તાણ પડતી નહિ. ભગવાને બીતાજમાં કહ્યું છે કે:-

અનન્યાશ્ચિત્યંતો માં યે જનાઃ પર્યુપાસતે ।

તેર્પાનિત્યામિયુક્તાનાં યોગધેમં વહામ્પદમ્ ॥

અર્થાત્ જેઓ બીજા બધી ચિંતાઓ ત્યજી દઇને અનન્યભાવે માર્જન ચિંતન કરતા થકા મારી ઉપાસનામાં ભોગાયલા રહે છે, એવા નિત્યયુક્ત ભક્તોનાં યોગ (યોગમાર્ગમાં સહાયક એવા બાહ્યાં-તર પદાર્થો અને સંયોગો મેળવી આપવાનું કાર્ય) અને હેમ (યથેલ લાભને લાગવી રાખવાનું કાર્ય) હુંજ વહન કરે છું.

ઉપરોક્ત વચ્ચનો પ્રભાણેની નિર્ભરતા ગોસ્વામી મહારાજના જીવનમાં જેવી જોવામાં આવે છે તેવી બહુ ઓછા સાધુસંતોમાં જોવામાં આવે છે; એટલુંજ નહિ પણ ગોસ્વામી મહારાજના જેવો-સમયનો સદુપયોગ કરવાનો આશ્રમ પણ બીજાઓને ભાગ્યેજ હોય છે. એમની નિયમિતતા અનુકરણીય હતી. તેઓની ઔચાદિથી તે કથા, કીર્તન, પાઠ, પૂજા, આહાર વગેરે પર્યંતની નાનીમોટી બધી

દાયના લોકો આવે તેમની સાથે જ્ઞાનચર્યા કરતા હતા. ગોસ્વામી મહારાજ આ રીતે દિવસનો ઘણાખરો ભાગ ગાળતા હતા. આ વિષે એક શિષ્યે પૂછતાં ગોસ્વામીજીએ કહ્યું હતું કે:—“બાદ-જગત સાથેનો સંબંધ રાખવા માટેજ આટલો બધો સમય શાસ્ત્ર-દિપાદમાં ગાળવો પડે છે; નહિ તો આંતરવૃત્તિનું આકર્ષણ એટલું પુરું રહે છે કે બહારનું બધું કામકાજ બંધ કરી દેવું પડે.”

આંતરિક ઉપાસના વિષે ગોસ્વામી મહારાજે એક દિવસ કહ્યું હતું કે “ત્યારે ત્યાસે પ્રધાસે નામબ્રહ્મનું નિરંતર ચિંતન થવા યોગ્ય છે ત્યારે માત્ર નામસ્મરણ જ થાય છે એમ નથી, પરંતુ રોમે રોમમાં ધૂન મચી રહે છે અને હાથ, પગ, આંખ વગેરે અંગ-તથાગોમાં એક જાતની આંતરિક તાણ આવે છે.”

ધ્યાનકાળ પછી ગોસ્વામી મહારાજ કીર્તનમંડળની સાથે કીર્તન કરતા હતા. જ્ઞાનભક્તિનાં લજનોની રમઝટ ભમતી. ગોસ્વામીજી પણ કરતાલ બજાવતા અને લજનો લલકારતા ત્યારે તો કોઈ અનેક વાતાવરણ બામતું. એ આનંદ જેમણે અનુભવ્યો છે તેઓ તો કદીપણ ભૂલી શકશે નહિ.

શ્રીમુત કુલદાનંદ બ્રહ્મચારીએ પોતાના ‘સદ્ગુરુ-સંગ’ નામે પુસ્તકમાં આ નિત્યના આનંદોત્સવનું જે વર્ણન આપ્યું છે તેનો આરાંધ અને આપીએ છીએ:—“આજકાલ સાધુ, સંન્યાસી, ખડેલ, ઉદાસીન અને મુસલમાન ફકીરો પણ આવવા લાગ્યા છે; એટલુંજ નહિ પરંતુ કેટલાક રહેવા પણ લાગ્યા છે. શિષ્યબંધુઓ પણ પોતપોતાની રચિ અનુસાર ઠેકઠેકાણે ધ્યાનભજન કરતાં એવામાં આવે છે. કોઈ નામ-બ્રહ્મની ઉપાસના કરે છે તો કોઈ વળી પ્રાણાયામનો અભ્યાસ કરે છે. ક્યાંક ધર્મ-ચર્યા થાય છે તો ક્યાંક દેવસેવા ચાલતી એવામાં આવે છે. બધાઓનું લક્ષ્ય એકજ છે. સાંજે ત્રી એક રમણે એકલા થતા હતા. ક્યારેક ગોસ્વામીજી પાસે તો ક્યારેક સાધન-કુટીરની ઝોસરીમાં અને ક્યારેક આશ્રમરૂઢ નીચે જેગા મળીને સંકીર્તન કરતા હતા. આ સંકીર્તનમાં ભારે સ્વ ભમતો હતો. ખરિસાલ, ખાનરિપાલ, દાકા વગેરે વ્હરે વ્હરે રહેલી અનેક લજજનો સેવા થતા હતા. ખોલ-કસાલ વગેરે થાયે ક્યારે ક્યાં સ્વરે કીર્તનની ધૂન મચી રહેતી ત્યારે તો લજ-જનોની હાલિ એક ગોસ્વામી મહારાજ ઉપરજ ચાંટી રહેતી હતી. ગોસ્વામી મહારાજ ચોખ્ખોને બિરાજતા હતા, પરંતુ કીર્તનની

પ્રભુવટે-તે યુગલમૂર્તિનાં દર્શન કરતા કરતા તેમના શ્રીચરણ-
રહી રહ્યા. રામાંચ, પ્રેમાનુભવાહ ઇત્યાદિ સાત્ત્વિક ભાવનાં સર્વ
તેમના અંગમાં પ્રગટી નીકળ્યાં, અને “અહો, આ તો માધવ
નમાળા દેવી શોભી રહી છો? અરે! ગોસાંઈ મહારાજ! તમે મને
આ દિવસ સુધી ઓળખવા હોધા નહિ! ધન્ય છે, ધન્ય છે”
રે વાક્યો એવા ભાવપૂર્ણ હૃદયે અને ગદ્ગદ કંઠે બોલવા
યા કે સર્વ પ્રેક્ષકો આશ્ચર્યમમ થઈ ગયા અને ઘણા ખરા
પ્રેમવિહ્વલ થઈ રોદન કરવા લાગ્યા.

આ પ્રમાણે હરિકીર્તનાદિની સમાપ્તિ થઈ રહ્યા બાદ ભોજન-
નો આરંભ થયો. બધા પ્રજ્ઞાનંદમાં દેહલાન ભૂલી ગયેલા
પોતાની ભતને ભૂલીને બીજા ભાઈઓને કેમ સુખી કરવા,
અઓની કેમ સેવા કરવી એજ સૌની વૃત્તિ હતી. તેમાં કોઈ
મનિત કે અનિમંત્રિતનો વિચાર કરતું નહિ, તેમજ જગ્યા-
પણ રહેઝકમાં કોઈ ઉતરતું નહિ. જેને જ્યાં જગ્યા મળે ત્યાં
જતા હતા. આશ્રમવાસીઓ બહુજ ભાવથી તેમને પીરસવા
આપ્યા. આ પ્રમાણે આ મહોત્સવ આખો દિવસ ચાલ્યો.
પ્રવામાં સૂર્ય આશ્રમવાને જરા વાર હતી ત્યાં અદ્વેય નગેંદ્રબાબુ
ગેરે કેટલાક સજ્જનો ભોજન કરવા બેઠા. આ વખતે દહીં ખૂટી
પડ્યું હતું, એવું સાંભળવાથી નગેંદ્રબાબુ તો દહીં ખાધાવિના
ઉઠવાનો નથી એવો નિશ્ચય કરી મોટે સાદે કહેવા લાગ્યા કે
“ગોસાંઈ! દહીં ખાધા વિના હું ઉઠવાનો નથી. ગમે ત્યાંથી પણ
દહીં લાવી દેવું પડશે.” આ સાંભળી ગોસ્વામી મહારાજે શ્રીમતી
યોગમાયાદેવીને દહીંનું વાસણ લઈ આવવા કહ્યું; પણ માતાજી તો
મુઝાતાં મુઝાતાં કહેવા લાગ્યાં કે “એકજ ગોરસીમાં થોડુંક દહીં
તળીએ ચોંટી રહ્યું છે, તેમાંથી આટલા બધા લોકોને શી રીતે પૂરે
થશે?” તોપણ ગોસ્વામી મહારાજના વારંવારના આગ્રહથી માતા-
જી તે ગોરસી લાગ્યાં. ગોસ્વામી મહારાજ ઈષ્ટદેવને સંભારીને દહીં
પીરસવા લાગ્યા અને કહ્યું કે “ખવાય તેટલું ખાઓ.” એમ ખૂબ
પીરસવા છતાં પણ દહીં ખૂટ્યું નહિ. આ બોધ નગેંદ્રબાબુ વગેરે
તો આભાર જની ગયા અને લાવાવેશમાં આવી જઈ સર્વાંગે તે
દહીંનું લેપન કરવા લાગ્યા.

૧૧ી તે બાળક બ્રહ્મ લાલજી એવી વીક્ષુ શુદ્ધિવાળા હતા કે,
ચાગ્રના ગમે તેવા જટિલ પ્રશ્નનું પણ તે બહુજ સ્વંદર સમાધા-

ન કરતા હતા. આ જોઈ પડિતો આશ્ચર્યચકિત થતા હતા. તે કથાવાર્તા, આચારવ્યવહાર વગેરે જોઈને એમજ થતું હતું પૃથ્વીપરનાં સઘળાં શાસ્ત્રોમાં તે પારંગત છે અને ખરેખર, શાસ્ત્રો તેમને માટે હસ્તામલકવત હતાં; પરંતુ દુર્દૈવશાત તે આ બધા યોગેશ્વર્યનો કંઈક દુરપયોગ કરવા માંડ્યો, તેથી સ્વામી મહારાજે તેમને ઠપકો આપી આશ્રમમાંથી કાઢી મૂકી આથી તેમને બહુજ આઘાત થયો અને શોકમાં ને શોકમ ક્રેટલોક વખત એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે રખડવા લાગ્યા. તે પછી ક્રેટલોક સમયે ગોસ્વામી મહારાજ જ્યારે શ્રીવૃંદાવન પધ ત્યારે પણ લાલજીને સાથે આવવાની કે રહેવાની મનાઈ ત્યારે તો તે તદ્દન હતાશ થઈ ગયો.

પુત્રકન્યાના વિવાહ પછી ગોસ્વામી મહારાજ થોડા દિવસ માટે રામપુરહાટ ગયા હતા. ત્યાંથી પછી પોતાનાં માતાજીનાં દશ કરવા શાંતિપુર આવી ત્યાં પણ થોડા દિવસ રહ્યા હતા. તેઓ શાંતિપુર આવવું જાણી કુટુંબનાં માણસો પણ ઢાકાથી ત્યાં આવે

આ વખતે ગોસ્વામી મહારાજ રોજ બ્રાહ્મસુદર્શનમાં શિષ્ય સાથે ગંગાતીરે જઈ સ્નાન કરતા હતા. બપોર પછી તેમને સાંજે જોઈને ગંગાતીરે ફરવા નીકળતા. આમ ક્રેટલોક માસ શાંતિપુર રહીને ગોસ્વામીજી કલકત્તા આવ્યા અને ત્યાં સુકિયા સ્ટ્રીટ મકાન ભાડે રાખી થોડોક સમય ત્યાં રહ્યા.

એ અરસામાં એક દિવસ મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથનાં દર્શન કરવા માટે, ગોસ્વામી મહારાજ શિષ્યો સાથે તેમના પાકું સ્ટ્રીટમાં આ વેસા મકાનમાં ગયા હતા. શિષ્યો સાથે તેમણે મહર્ષિનું યથા યોગ્ય અભિવાદન કર્યા બાદ, મહર્ષિએ પણ તેમનો આદરપૂર્વક સત્કાર કર્યો. બધા બેઠા પછી મહર્ષિએ ગોસ્વામી મહારાજને કહ્યું કે “આજ તમારાં દર્શન કરીને મને પ્રાચીન કાળના ઋષિઓનું સ્મરણ થાય છે. તેઓ જેમ અમુક સ્થળે શિષ્યગણ સાથે જતા આવતા હતા, તેમ તમે પણ આજે શિષ્યો સાથેજ આવે આવ્યા છો. તમે જે હેતુ માટે બ્રાહ્મસમાજનો આશ્રય ગ્રહણ કર્યો હતો તે હેતુ સિદ્ધ થઈ ચૂક્યો છે. જગતના સંસારથી થવથી તમે કૃતાર્થ થયા છો આ શિષ્યો પણ તમારી કૃપાવડે જગતના સંસારથી દૂર થઈ ચૂક્યા છે. તમે બહુ સુખી અને આનંદમય અધિકારી હો. જગતનાં નીચિદે માટે, સત્કર્મો

જન્મચક્ર, સત્શિક્ષા, સત્સંગ અને સત્સાધન, એ ચારે અંગની ખાસ અવશ્યકતા રહે છે. વળી ભગવદ્દૃષ્ટા તો સર્વોપરિ છે. તમને એ બધાં સાધનો પ્રાપ્ત છે. અદ્વૈતવંશમાં જન્મ, ઉત્કૃષ્ટ શિક્ષણ, સત્સંગ અને સત્સાધન બધું જરાબર પ્રાપ્ત થયું છે. તમને તો શ્રદ્ધાદર્શન અવશ્યે ધાયજ. તમને ધન્ય છે, ધન્ય છે।” વગેરે.

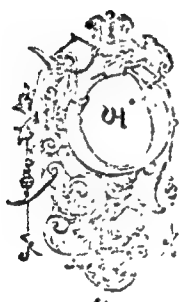
વિદાય થવી વેળા, ગોસ્વામી મહારાજે શિષ્યગણસહિત મહાપિંને નમસ્કાર કર્યા, ત્યારે તેમણે આશીર્વાદ આપતાં કહ્યું કે “(શિષ્યગણ પ્રત્યે) તમે ધર્માર્થી છો તેથી તમે ગોસ્વામી મહારાજનો આશ્રય મહણ કર્યો છો. હવે તેમનો ત્યાગ કરશો નહિ. તેમના આશ્રયથી તમે ધર્મમાર્ગમાં ખૂબ આગળ વધી શકશો.”

એક દિવસે પ્રસિદ્ધ નાટ્યકાર શ્રીયુત ગિરીશચંદ્ર ઘોષે સ્ટાર થિયેટરમાં શ્રીચિત્રન્યલીલાનો અભિનય જોવા આવવા માટે ગોસ્વામી મહારાજને આમંત્રણ કર્યો અને તેમને પહેલા વર્ગની ફેટલીક ટિકિટો પણ મોકલાવી આપી. ગોસ્વામી મહારાજ ફેટલાક શિષ્યો સાથે યથાસમયે થિયેટરમાં આવી પહોંચ્યા. ખેલનો સમય થયો અને અંગણાચરણ શરૂ થયું ન થયું ત્યાં તો ગોસ્વામી મહારાજ લાવાવેશમાં આવી જઈ ઊંચા હાથ કરી નાચવા લાગ્યા. અભિનેતાગણમાં (નાટ્યપાત્રો) તેમજ પ્રેક્ષકોમાં પણ તે મહાભાવનો સંચાર થઈ ગયો. આથી બધા મતવાલા બન્યા અને ‘હરિબોલ’ ‘હરિબોલ’ની પૂનથી આખા થિયેટરને ગળવી મૂક્યું. ગોસ્વામી મહારાજના હરિનામની સિંહમર્જનાથી, તેમના નૃત્યથી અને અભિનય કરનારાઓના કીર્તનધ્વનિથી રંગભૂમિ રોકવા લાગી. આથી તે રંગભૂમિ દેવભૂમિમાં ફેરવાઈ ગઈ. એ પ્રમાણે અભિનય સમાપ્ત થયા બાદ સ્ટાર થિયેટરના મુયોજ્ય અધ્યક્ષ શ્રીયુત અમૃતલાલ બન્નુ મહારાજ ગોસ્વામી મહારાજને હાથ જોડી નમસ્કાર કરી કહેવા લાગ્યા કે ‘પ્રભો ! ગોસ્વામી મહારાજેના ગ્રંથમાં મેં એવું વાંચ્યું છે કે. ચારસે વર્ષ પહેલાં શ્રીચિત્રન્યદેવે આ રંગભૂમિને શ્રીહરિનમલ કીર્તનરૂપી સુહસ્રાગરના નિમજ્જન કરાવી તરંગિત કરી નહીં હતાં. પરંતુ તે મહાજા દિવ્ય દશ્ય બાદ આ પત્ની કુદરતી અને પ્રત્યક્ષ થયું કે તેથી અને કૃત્ય’

—▷ प्रकरण तेरमुं ◁—

શ્રીકાશી અને વૃંદાવનવાસ, વૈષ્ણવોનો દુરાચાર,
પૂર્ણ પુરુષનાં લક્ષણ, વન-પરિક્રમા, વૃંદાવન
અને હરદ્વારમાં કુંભમેળાનાં દર્શન ઇ

ગ સં. ૧૨૯૬ ના કાર્તિક માસે ગોસ્વામી
મહારાજ રાસયાત્રાનાં દર્શન કરવા સહકુટુંબ
કલકત્તાથી શાંતિપુર આવ્યા અને ત્યાં થોડો
સમય રહ્યા હતા. આ વખતે પોતાના પરિવાર-
માં સાંસારિક ભાવ વિશેષ જણાયાથી ગો-
સ્વામી મહારાજ કંટાળીને એકલાજ કાશી-
ધામની યાત્રાએ ગયા. કાશીધામમાં આવી
પહેલાં તો તેમણે એક અન્નસત્રમાં ઉતારે
ર.ખ્યે. ત્યાં થોડા દિવસ રહ્યા પછી માણિકતલાવાળાં માતાજીના
અન્યત્ર અ.ગ્રહથી, તેઓ તેમના અગત્ય કુંડ પાસેના એક લાગના
મકાનમાં એકઠા નાના ગ્રા. હતા. કાશીધામના સમાચાર મળતાં
યોગનાથદેવી પણ પં.ત.ન. પુત્ર યોગજીવનને સાથે લઈ કાશીધામ-
નાં અ.વી. પહોંચ્યા અને ગોસ્વામી મહારાજ સાથે રહેવા લાગ્યાં.

[illegible]

શ્રીકાશી અને વૃંદાવનવાસ, કુંભમેળાનાં દર્શન ૪૦ ૧૮૯

પરંતુ ભાવાવેશનું સંવરણ ન કરી ચડ્યાથી, 'હરિનામ'નો ચિંહનાદ કરતા ઉંચા હાથ કરી નાચવા લાગ્યા. પ્રેક્ષકો પણ આ મહા-ભાવની અસરથી પ્રેમોન્મત્ત થઈ જઈ 'હરિજોલ, હરિજોલ' કહેતા નાચવા લાગ્યા. ગોસ્વામી મહારાજ ભાવાવેશમાં ઢળી પડીને મુમાદિસ્થ થઈ ગયા. આ જોઈ શ્રીકૃષ્ણાનંદ સ્વામીજીની સાથે ફેટલાક વિરોધી બંગાળી બાળુઓ પણ ગોસ્વામી મહારાજની ચરણરજ લઈ તેમની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. બંધત થયા પછી ગોસ્વામી મહારાજ પોતાના નિવાસસ્થાને પધાર્યા હતા.

એક દિવસ ગોસ્વામી મહારાજ કાશી વિશ્વેશ્વરની આરતિનાં દર્શન કરવા ગયા હતા. રાત્રે લગભગ આઠ વાગે આરતિને આરંભ થયો. તેઓ મંદિરના આંગણમાં હાથ જોડી આરતિનાં દર્શન કરતા ઉભા હતા. એવામાં તેમને આજે શરીરે કંપારી ફૂટી. આખરે તેઓ ભાવનો આવેગ નહિ રોકી શકવાથી ઉંચે સ્વરે 'જોમ્ જોળા' 'જોમ્ જોળા' બોલતા આરતિના તાલ પ્રમાણે નૃત્ય કરવા લાગ્યા. પૂજારી લોકો પણ તેમની પ્રેમભક્તિ જોઈ અત્યંત ભાવપૂર્વક ઉંચે સ્વરે સ્તોત્રપાઠ કરતા વિશ્વેશ્વર ભગવાનની આરતિ ઉતારવા લાગ્યા. બધા પ્રેક્ષકોની નજર ગોસ્વામી મહારાજ ઉપર જ રહી રહી હતી. પરિણામે તેઓ ભાવાવેશ વધુ આવતાં પૃથ્વીપર ઢળી પડ્યા. તે વખતે ગોસ્વામી મહારાજનાં દર્શન કરવા માણસો પટાપટી કરવા લાગ્યાં. પછી બહુ મોડી રાત્રે ઉત્થાન થતાં તેઓ પોતાના નિવાસસ્થાને પધાર્યા હતા.

૧૭ી બીજી વાર એક દિવસ આરતિનાં દર્શન કરવા વિશ્વેશ્વરના મંદિરમાં ગયેલા ત્યારે એકાએક મહાભાવમાં મગ્ન થઈ જઈ બાળકની પેઠે ટુસકાં ખાતા રોદન કરવા લાગ્યા અને અશ્રુપ્રવાહ વહેવા લાગ્યો. હવે ગોસ્વામીજીની યોગ્યતાની વાત લોકોમાં ફેલાઈ જવાથી લોકોનાં ટોળેટોળાં આવવા લાગ્યાં અને તેઓ શ્રીકાશી-વિશ્વનાથનાં દર્શન કરવા ક્યારે જવાના છે તેની પણ પૂછપરછ કરવા લાગ્યા.

એક દિવસ ગોસ્વામી મહારાજ પોતાના શિષ્યો સાથે મહા-ભાસ્કરાનંદ સ્વામીજીનાં દર્શન કરવા દુર્ગાવાડી ગયા હતા, ત્યારે ત્યાંના એક સેવકે તેમને અટકાવી કહ્યું કે "હમણાં અંદર જવાશે નહિ, સ્વામીજી ધ્યાનમાં છે તેથી દર્શન થશે નહિ." ગોસ્વામી મહારાજ કંઈ પણ બોલ્યાંચાલ્યા વગર એક ઝાડ નીચે

હજી પણ 'લેખધારી' મહાશયો ચાંત પડ્યા નહોતા. તેઓ ગોસ્વામી મહારાજને પોતાના મત પ્રમાણે ચલાવવા પ્રયત્ન કરતા હતા. જમે તેમ કરીને તેઓ તો તેમને 'લેખ' લેવડાવવા માગતા હતા. આ વાત બાણી એક દિવસ ગૌરકિશોર દાસ મહાશયે ગોસ્વામી મહારાજને એકાંતમાં કહ્યું કે "પ્રભો ! આપને અસાનીઓના કહેવા પ્રમાણે વર્તવાની જરૂર નથી. કારણકે એ લોકો શાસ્ત્ર કે સદાચારનાં સહુસ્ય બળુતા નથી અને મનમાં આવે તેમ વર્તવા છતાં પોતાની કપોલકલ્પિત માન્યતાઓનેજ શાસ્ત્રતરીકે તથા સદાચારતરીકે મનાવવાની ધૂષ્ટતા કરે છે."

એક દિવસ નગરદીર્ઘન ધર્મ હર્મ. ગોસ્વામી મહારાજ એ મનથે પાપખાનામાં હતા, ત્યાં તે દીર્ઘનધ્વનિ ચાંબળતાંજ તેઓ ભાવાવેશમાં આવી ગયા અને શુદ્ધિ કર્યા વિનાજ દીર્ઘનમંડળીમાં બળી જઇ નાચવા લાગ્યા. દીર્ઘન સમાપ્ત થયા બાદ પ્રસાદ લઇ પેર આવતા હતા, ત્યાં રસ્તામાં યાદ આવ્યું કે પોતે શુદ્ધિ કર્યા પગરજ દીર્ઘન-મંડળમાં લખ્યા હતા. આથી તેઓએ તરતજ ગૌરકિશોર મહાશય પાસે જઇ પોતાનો અપરાધ બહેર કર્યો. તે સાંભળી તેમણે કહ્યું કે "પ્રભો ! એ પણ ઠીકજ થયું છે. ઉંચી નિકાળી જે કંઈ કરવામાં આવે છે તેથી દોષ લાગતો નથી." કોઈ કોઈ સ્વરોદય-સાધન સાધનારાઓ લોકોના મનની જે-ત્યાર વાતો કહી એકા ઉપલાથીને સમય મગતાં તેમને સર્વનાથ કરતાં પણ અચકાવા નથી. કહ્યુંપિશાચ સિદ્ધિવાણ્ય તો સાત પેદીનાં નામ કહી શકે છે, પણ આમાંની કોઈપણ સિદ્ધિ ધર્મપ્રાપ્તિ થવાને બદલે પૂરેપૂરા ધર્મબ્રહ્મ બની રહે છે. આવા તાનસિક અને પાખ-ધી નરપિશાચના હાથમાંથી બચવા માટે ગોસ્વામી મહારાજે સાધ્યા પદ્ધતિ કહ્યો નીચે પ્રમાણે લખ્યા છે:-

- (૧) સાચા સાધુ પોતાનાં વખાણુ પેર કરતો-કરાવતો નથી
- (૨) બીજાઓની નિંદા કરતો નથી
- (૩) બનકારો દેખાડતો નથી
- (૪) કોઈનો ધડને તોડતો નથી
- (૫) તે કોઈના સુદિલિત કરીને જે કંઈ મનમાં જે ચેતો નથી
- (૬) જનવાન ઉપરજ નિહારે નહિ છે
- (૭) પાંચવા કાને નથી
- (૮) શાસ્ત્ર અને સદાચારની અપાદ જાહેરને સંકે છે.

સામાન્ય રીતે આ લક્ષણો ધ્યાનમાં રાખી સજ્જનનો સંગમ કરવાથી ડગાવાનો સંભવ રહેતો નથી.

ગોસ્વામી મહારાજ જ્યારે શ્રીવૃંદાવન ધામમાં રહેતા હતા ત્યારે ઘણી વાર અનેક સંપ્રદાયના અપરિચિત સાધુ મહાત્મ ધર્મચર્યા કરવા તેમની પાસે આવતા હતા. કોઈ કોઈ વાર તો ગૂઢ ચર્યા અને વાર્તાલાપ થતાં કે સાધારણ માણસો તો સમજી શકે નહિ. એક દિવસ એક અપરિચિત સાધુએ તેમને કહ્યું કે “તપશ્ચર્યા કર્યા પછી મને એક મંત્રસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ છે અને મને વસ્તુ સહેજે મેળવી શકાય છે. હવે દેહત્યાગ કરતાં પહેલાં હું મંત્રશક્તિ આપને અર્પણ કરવા ઇચ્છું છું. આ મંત્રશક્તિ આયોગ્ય આપ જેવો બીજો પુરુષ મેં જોયો નથી.” ગોસ્વામીએ કહ્યું કે “મહારાજ ! માફ કરો, મને એવી કંઈ પણ ઇચ્છા રહી નથી. ગોસ્વામી મહારાજનું કહેવું પૂરું સાંભળ્યા વિનાજ તે સાધુ તેમને તે શક્તિનું દાન કરીને ચાલ્યા ગયા. પછી એક વાર ગોસ્વામી મહારાજને વિચાર આવ્યો કે “તે સાધુની વાત અજમ જોવામાં વાંધો શું ?” આથી તેમણે ગોવિંદજી ભગવાનનો માથા પ્રસાદ લેવાનો સંકલ્પ કર્યો. થોડી વારમાંજ એક બાળાજી ‘મહારાજ, મહારાજ’ કહી બારણું ઠોકવા લાગ્યા. બારણું ઉઘાડ્યું તરતજ તેમણે ગોવિંદજીનો માલાપ્રસાદ ગોસ્વામી મહારાજ અર્પણ કર્યો. આ જોઈ ગોસ્વામી મહારાજ ઝંખવાણા પડી ગયા અને ત્યારથી નિશ્ચય કર્યો કે, આમ કરવું એ ચોખ્ખી નાસ્તિક હોવાથી મંત્રશક્તિનો કદી પણ ઉપયોગ કરવો નહિ.*

તે વખતે શ્રીઅદ્વૈતવંશના ‘મુખણરૂપ સૂક્ષ્મદર્શી’ નીલમ્ભ ગોસ્વામી પણ શ્રીવૃંદાવનમાં રહેતા હતા. તેમણે એક વાર ગોસ્વામી મહારાજના સંબંધમાં પ્રસિદ્ધ કવિરાજ ચંદ્રમોહન દાસ પાસે જે અભિપ્રાય જણાવ્યો હતો તે અત્રે આપવામાં આવે છે:—એક વાર શ્રીવિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામી મને મળવા આવ્યા હતા મારો આગ્રહ છતાં એકાસને બેસતાં તેઓ અચકાતા હતા. મેં કહ્યું કે “કેમ વિજય ! મારી પાસે પણ તમને લેદલાવ રહે છે તમારા જેવા પાંડિત્યશીલ સ્પર્શથી તો દુનિયામાં સ્વ્યાપચ્ચ રહેતા હવે પણ ઉન્નતગામી થય છે. ગોસાંઈ તો પ્રાણધર્મમંત્ર વટલી ગયા હતાં એમ કહી જે કોડે તમારી ઉપેક્ષા કરે છે,

તો તમને જોજાખી ચક્રા નથી. અહો ! તમારા જેવા પારલભણિ સંતના સમાગમમાં આવ્યા છતાં પણ લાભ ઉઠાવી ચક્રા નહિ તેમના દુર્ભાગ્યની શી વાત કહું ? પરંતુ તમારા જન્મથી અમારો વંશ તો ધન્ય થયો છે અને ધન્ય છે તે જ્ઞાન્યાની બક્તોને કે જેમણે તમને જોજાખી તમારી સેવા-સમાગમનો લાભ લીધો છે.” આ પ્રમાણે કહી મેં વિજયનો હાથ ઝાલી તેમને મારા આશ્રન ઉપર બેસાડ્યા. અહો ! તે વખતનો ભાવ ! એ તો જેણે જોયો હોય તેજ બાણે. એ ભાવ લખ્યો કે કહ્યો બય તેમ નથી. તેઓની સાધારણ વાતમાં પણ બક્તિરસનો પ્રવાહ વહ્યા કરે ! એવી દુહ્ય-સ્પર્શી ભાષા મેં ખીજે ક્યાંય સાંભળી નથી.

એક વાર અમે મંચદોશીની પરિક્રમા કરવા નીકળ્યા. સક્રિયાના ભંડારરૂપ વિજય પણ સાથે હતા. તેમની ગતિ મંદ હતી. જાણે કોઈ મહાભાવમાં મસ્ત જનીને ચાલતા હતા. થોડું આગળ ચાલ્યા ત્યાં તો કોઈનું સુમધુર ‘હરિચંદીતન’ સાંભળવામાં આવ્યું. એવું અમૃતમય અને સ્વર, તાન તથા લયાદિયુક્ત હરિચંદીતન મેં ક્યાંય સાંભળ્યું નથી. હું તો વિજયની સાથે પરિક્રમા કરવા જઈને આવું અમૃતમય ‘હરિનામ’ સાંભળી કૃતાર્થ થયો છું. એ ‘હરિ-ચંદીતન’ સાંભળવામાં આવતાંજ તે દિશા તરફ વિજયનૃણુ તો ઉન્મત્તની પેઠે દોડી ગયા. હું પણ તેમની પાછળ પાછળ દોડવા લાગ્યો; પણ વિજય તો મદોન્મત્તની પેઠે આગળ વધી ગયા હતા.

શ્રીમાન સતીશબાળુએ એક દિવસ વાતચીતના પ્રસંગમાં ગોસ્વામીજીને પૂછ્યું કે “ભગવાં વરુ ધારણ કરવામાં કોઈ ભતનો નિયમ છે કે કેમ ?” ગોસ્વામીજીએ ઉત્તર આપ્યો કે:- “ભગવાં કરવાં, ભસ્મલેપન, હંડ, કમંડલુ તેમજ શીપિયા વગેરે દરેક ખાસ વિશિષ્ટ અવસ્થાનાં સૂચક ચિહ્નો છે. તે તે અવસ્થા પ્રાપ્ત કર્યા સિવાય એ ચિહ્નો ધારણ કરવાથી મહાન અપરાધ થાય છે. આજકાલ આ બાબતનો યથાર્થ વિચાર કરવામાં નથી આવતો તેથીજ આવું અનિષ્ટ પરિણામ આવ્યું છે. પ્રાચીનકાળમાં આ બધી બાબતોના ખાસ નિયમો હતા અને તેની મર્યાદા પણ સચવાતી હતી; પરંતુ હાલ તો તેની કશી પરવા નહિ કરતાં ફાવે તેવા કનિષ્ઠ માણસો પણ બગવું ઝોલી લે છે.”

એક દિવસ આશ્રમમાં ત્રણ અપરિચિત મહાત્માઓ ક્યાંકથી આવી ચઢ્યા. ગોસ્વામી મહારાજે પોતાના આસનેથી ઉભા થઈ વિ. ૧૭

1944年4月25日 星期四

今日上午九时，由本所乘汽车赴
郊外，至某处，下车步行。沿途
风景优美，空气清新。约十时，
到达目的地。此地为一处开阔地，
四周环绕着茂密的森林。我们
在林中漫步，呼吸新鲜空气，
感到心旷神怡。约十二时，在
林边休息，午餐。饭后，继续在
林中散步，直至下午二时。回
到本所，整理记录。下午三时，
参加本所举行的会议，讨论
有关事宜。会议至五时结束。

今日下午六时，由本所乘汽车
返回市区。途中经过某处，见
有一处新建房屋，规模宏大，
设计新颖。下车步行，参观一
番。约七时，回到家中。晚餐
后，休息片刻，即入睡。

今日下午八时，接到某处
电话，邀请明日参加某项活动。
决定明日前往参加。明日计划
上午九时出发，下午二时返回。

今日下午九时，接到某处
电话，邀请明日参加某项活动。
决定明日前往参加。明日计划
上午九时出发，下午二时返回。

今日下午十时，接到某处
电话，邀请明日参加某项活动。
决定明日前往参加。明日计划
上午九时出发，下午二时返回。

今日下午十一时，接到某处
电话，邀请明日参加某项活动。
决定明日前往参加。明日计划
上午九时出发，下午二时返回。

今日下午十二时，接到某处
电话，邀请明日参加某项活动。
决定明日前往参加。明日计划
上午九时出发，下午二时返回。

今日下午十三时，接到某处
电话，邀请明日参加某项活动。
决定明日前往参加。明日计划
上午九时出发，下午二时返回。

શ્રીકાશી અને વૃંદાવનવાસ, કુંભમેળાનાં દર્શન ૪૦ ૧૯૫

હતું. ત્યારથી એ ચારે સ્થાનમાં દેવતાઓ તથા મહાપુરુષો કુંભ-
રાશિમાં તે અમૃતકુંભનો મહોત્સવ ઉજવવા લાગ્યા. ત્યારપછી
ભગવાન આદિ શંકરાચાર્યે તે ચારે સ્થાનમાં ત્રણ ત્રણ વર્ષે
કુંભરાશિમાં તે ઉત્સવ ઉજવવા માંડ્યો અને તેમાં ચોતાના સંપ્ર-
દાયના સર્વ સાધુઓના સંમેલનની યોજના કરી હતી. પછી તે
અન્ય સંપ્રદાયના સાધુઓ પણ આવવા લાગ્યા. x

હાલ આ કુંભમેળાનો કોઈ પણ વહીવટ કરનાર કે તેમાં આવ-
વાને આમંત્રણ કરનાર કોઈ ખાસ વ્યક્તિ કે મંડળ નથી. એ તો
ભારતવર્ષના સર્વ સંપ્રદાયના સાધુઓનો મેળો છે અને તેમાં સર્વ
મનુષ્યો વગર આમંત્રણે જઈ શકે છે. અહીં સર્વ સાધુમહાત્મા-
ઓ એકઠા મળીને શાંતચિત્તે વાદવિવાદ કર્યા વગર ધર્મતત્ત્વનો
તથા સાધનમાર્ગનો વિચાર કરે છે, અને લક્ષ્યાવધિ નરનારીઓ
આ મેળામાં સંત મહાત્માઓનાં દર્શન સમાગમનો લાભ લે છે.

પહેલાં શ્રીવૃંદાવન ધામમાં કુંભમેળો ભરાતો નહોતો, પરંતુ
વૈષ્ણવોના પણ સાધુસંમેલનની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી. ત્યાર-
થી જે વર્ષે હરિદ્વારમાં કુંભમેળો ભરાવાનો હોય છે તેની પહેલાં
વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના સર્વ સાધુઓ શ્રીવૃંદાવનમાં લેજા ધાય છે
અને અહીં એક માસ સુધી સાધન-ભજન અને સંતસમાગમનો
આનંદ લઈ, તે બધા યથાસમયે હરિદ્વાર પહોંચી જાય છે.

ગોસ્વામી મહારાજ હમેશાં મેળામાં સાધુ-મહાત્માઓનાં
દર્શન કરવા જતા અને તેમની સાથે ધર્મચર્ચાનો લાભ લેતા
હતા. જ્યાંસુધી મેળો ચાલુ રહ્યો ત્યાંસુધી હરદોજ ગોસ્વામી
મહારાજનો એ નિત્યક્રમ ચાલુ રહ્યો હતો. મેળો સમાપ્ત થયા
પછી ત્રાપુમહાત્માઓ હરિદ્વાર જવા લાગ્યા. ગોસ્વામી મહારાજ
પણ હરિદ્વાર જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા. આ તરફ ધી યોગ-
માયાદેવી શ્રીવૃંદાવન ધામ છેડી જવાને જરા પણ પુધી નહોતાં,

x ૨૪ સાધની આગલી સાડ આ કુંભમેળો હરિદ્વારમાં ભરાયો
તોતે આવની સાથે હરિદ્વાર પછી પ્રયાગમાં જરાવાનો છે. આ
કુંભમેળો એ અરેખર અનેક સંપ્રદાયોના મહાત્માઓનો છે. અનેક
ભક્તિમાવલોના સંપ્રદાયો અને સંપ્રદાયોના પુણ્યસાધનો સંન-
તયાગમ નક્કી હરિદ્વારનો લાભ મેળવવાનો એ અનેક પ્રકાર બની
રહે છે. જરાવાને જેને તપનસંપત્તિ અને રહસ્યક્રિયા આપ્યા હોય
તે તે આવા પ્રવર્તેનો જામ હોવું નક્કી.

તેથી સૌ આશ્ચર્ય પામ્યાં. જીંદગીમાં દેવીજીને પતિથી જૂદાં પાનો સંકલ્પ પણ કદી નહોતો થયો. કોઈ ખાસ કારણથી જ તેમને ગોસ્વામી મહારાજથી જૂદું રહેવું પડતું ત્યારે તો તે મૃત્યુસમાન દુઃખ થઈ પડતું હતું અને થોડા વખત પહેલાંજ તેનો વિરહ સહન ન કરી શકવાથી તેઓ ઢાકાથી વૃંદાવન આવી રહ્યાં હતાં. પણ તેજ પતિપ્રાણા સતી આજે હરિદ્વાર નહિ જતાં. અઘાથી શ્રી વૃંદાવનમાંજ રહેવા ઈચ્છે છે તેનું કારણ શું છે ? કાંઈ વાની જરૂર નથી કે, ગુરુકૃપાથી માતાજીનાં જ્ઞાનચક્ષુ ખુલી રહ્યાં હતાં અને હવે તેઓ નિત્યધામનાં અધિકારિણી થઈ ચૂક્યાં હતાં હવે તેમને પોતાના ગુરુદેવ પ્રાણનાથનાં નિરંતર દર્શન થતાં હતાં તેથી તેઓ રાતદિવસ ભાવાવેશમાંજ રહેતાં હતાં. હવે તેમને દેહ છતાંજ પ્રાપ્તવ્યની પ્રાપ્તિ થઈ ચૂકી હતી, તેમને માયા આવરણ રહ્યું ન હતું. આથી તેઓ સદેહે પણ પરમ ધામનો અનંદ અનુભવતાં હતાં. જે કંઈ જોવા, સાંભળવા કે અનુભવવા જે હતું તે બધું તેમને હસ્તામલકવત્ થઈ રહ્યું હતું.

આ પ્રમાણે દિવ્ય સ્થિતિ પ્રાપ્ત કર્યા પછી માતાજીએ પોતા પતિદેવની અનુમતિ લઈ દેહત્યાગ કરવાનો સંકલ્પ કર્યો. પંચ જોઈને શુભ દિવસ પણ નક્કી કર્યો. જે દિવસે શ્રીનિત્યાનંદ પ્રપૃથ્વીપર પધાર્યા હતા તે દિવસે-ફાલ્ગુન શુકલ ત્રયોદશીને દિવસે માતાજી દેહ છોડી દઈ પરમાત્મસ્વરૂપમાં ભળી ગયાં. આજ બંગલો દેશનો નિર્મલ ચંદ્ર શ્રીવૃંદાવનમાં આથમી ગયો. માતાજી દેહત્યાગથી હજારો નરનારીઓની આંખોમાંથી અશ્રુધારાઓ વહી રહી હતી. ભૌતિક દેહનું આવરણ ટળી જવાથી હવે તો માતાજી પરમાત્મસ્વરૂપમાં રહેતાં થકાં લક્ષ્મીનાનું કલ્યાણ કર્યાંજ કરે છે. જે લાગ્યશાળી લક્ષ્મીએ માતાજીનો સહેજ પણ કૃપાપ્રસન્ન અનુભવ્યો છે, તેઓ આજ પણ અહોભાગ્ય માને છે. ગોસ્વામી મહારાજના જેવુંજ માતાજીનું જીવનચરિત્ર પણ અદ્ભુત છે અને તે “યોગમાયા હકુરાણી” નામથી પ્રસિદ્ધ થયું છે. જે તેમની અહીં તે સંબંધી અધિક વિવેચન કરવું અસ્થાને છે.

શ્રી યોગનાથદેવીએ જ્યારે શ્રીવૃંદાવનમાં દેહત્યાગ કર્યો ત્યારે ગોસ્વામીજીએ તેમના જમાઈ શ્રીયુત જગદ્ગુરુ મિત્ર મહાશયને તે વિષે લખેલા પત્ર આ નીચે આપવાનાં આપ્યો છે:--

* અ. જીવનચરિત્રના લેખકે એ પુસ્તક બંગાળીમાં લખેલું છે.

કથ્યાણ્વરેષુ ।

ક્રાશુન શુકલ ત્રયોદશીના રોજ શ્રીમતી યોગમાયાદેવીએ ચિરવાંચિત સિદ્ધ દેહ પ્રાપ્ત કર્યો છે. અવિચારીલોકો તેને ભલે મૃત્યુ કહે, પરંતુ એ ધ્વજાભક્તિની દૃષ્ટિએ ભેદ એ તોજ આપણે ભેદ ચક્રીએ કે, યોગમાયા દેવી તેમની સખીઓના સાથમાં કેવાં શોભી રહ્યાં છે ! શ્રીમતી શાંતિસુધાને કહેજે કે, કંઈ શોક કરે નહિ. એ શોકનો વિષય નથી. બહુ જામ્યશાળી વ્યક્તિનેજ માનવજીવનમાં આવી અપૂર્વ અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે. ક્રાગણ વહ છકના રોજ તેમના નિમિત્ત મહોત્સવ થયો. ત્યારપછી અમે ઢાકા જઈશું.

શ્રીમતી શાંતિસુધાને શ્રાદ્ધ કરવાની ઈચ્છા હોય તો ભલે આનંદોત્સવ કરે અને હરિદ્રનારાયણોને જમાડે.

બેટા શાંતિ ! શોક કરીશ નહિ, આનંદમાં રહેજો. અમે તેમ બનશે તેમ જલદી ઢાકા જઈશું.

વિનયકૃષ્ણ ગોસ્વામીના
આશીર્વાદ.

શ્રીમતી યોગમાયાદેવીનો મૃત્યુ-મહોત્સવ ઉજવ્યા પછી બંગલ સં. ૧૨૬૭ના ક્રાગણ માસમાં ગોસ્વામીમહારાજ હરિદ્વારના કુંભમેળામાં ગયા. ત્યાં લાખો માણસો લેગાં થયાં હતાં. પ્રક્ષ-કુંડને કાંઠે, ગંગાના કિનારાપર અને કનખલ વગેરે સ્થળોએ સાધુ-સંન્યાસીઓનો જમાવ ધર્યો હતો. જ્યાં ત્યાં કથાકીર્તન અને ધર્મ-ચર્ચાઓ થતી હતી. એક દિવસ ગોસ્વામી મહારાજ પોતાના પુત્ર યોગજીવન ગોસ્વામી તથા શિષ્યવર્ગ સાથે મેળામાં સંતમહાત્માઓનાં દર્શન કરવા નીકળ્યા હતા. રસ્તામાં એક વૈષ્ણવ બાવાજી ગોસ્વામી મહારાજની સામું અનિમેષ નેત્રે કેટલીક વારસુધી ભેદ રહ્યા અને પછી ભાવાવેશમાં આવી જઈ ગાવા લાગ્યા કે:-

“જાં દેર હરિ બોલતે નયન ઝરે રે,
ઐઠં દેખો, તારા દુભાઈં ઐસે છે રે
(જાંરા પ્રેમે જગત ભાસાઈસો)
યાંરા નામે જગત માતાઈસો,
તાંરા દુંભાઈં ઐસે છે રે.”-ઇત્યાદિ.

અર્થાત્ “જુઓ, જુઓ ! હરિનામનું રટણ કરતાં જેમનાં

હી જોઈએ છીએ અને તેનેજ માટે ગયે છે. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે, મંસ્ય તત્ત્વં નિદિવં ગુહાયામ્ અર્થાત્ ધર્મત્ત્વં ખરૂં કૃણ અથવા રવ ખાદ્ય પાંડિત્યમાં કે ડોળ હમામમાં નથી, પણ અંતર્ગુહામાં આંતરિક પવિત્રતા અને સાધનામાં)જ રહેલું છે.

જો કુંભમેળામાં ગોસ્વામીજીને તેમના એક પૂર્વપરિચિત નિયામીનો મેળાપ થઈ ગયો. તેમનાં દર્શનથી તેઓએ આનંદમાં તથી જઈને કહ્યું હતું કે, જેને માટે પોતે હરિદ્વાર આવ્યા હતા તે કાયં સિદ્ધ થયું. કટલાંક વર્ષો પહેલાં એ સાધુની સાથે ગોસ્વામી મહારાજ કેલાસનાં દર્શન કરવા ગયા હતા. ઋષિમુનિઓ અને યોગીજનોના નિવાસસ્થાન રૂપ નગાધિરાજ હિમાલયનાં અનેક એકાંત સ્થાનો વગેરેમાં ભ્રમણ કરવું, એ ગોસ્વામી મહારાજના જીવનનો એક મુખ્ય ભાગ છે; પરંતુ તેમના એ ભ્રમણ સંબંધી વિશેષ હકીકત મળી શકતી નથી. કેમકે ગોસ્વામી મહારાજ પોતાની મેળે તો કોઈને કોઈ વાત જણાવતા નહિ, તેમ મોંઘ પણ રાખતા નહિ. કોઈ ખાસ પ્રસંગે કંઈ કહેવાનું ખાસ જરૂરી જણાય તોજ ચોખ્ખે લાગે તેટલું કહેતા હતા. વાતના અમુક અંશમાં અમુક માણસને શ્રદ્ધા નથી એમ જણાતાં તેઓ તે વાતનો તેટલો ભાગ રહેવા દઈ બાકીની વાત કહેતા હતા. આથી કોઈ ખાસ ઘટના અધિકારલેદે બૂઝી બૂઝી સમજાય એ પણ ખનવાભેગ છે; અને તેથી જ એનો પૂર્વાપર સંબંધ જલ્પતા હોય તેજ એવી વિવિધતામાં એકવા રહેલી જોઈ શકે છે.

ગોસ્વામી મહારાજ હિમાલય તથા કેલાસપર્વતની યાત્રા કરવા નીકળ્યા ત્યારે તેમની સાથે ઉપર જણાવેલા મહાત્માજી ઉપ-
ધાંત ખીસ પણ બે સાધુઓ હતા. ગોસ્વામીજી બધાની સાથે જ. કમુખીથી આવમોડા આવ્યા. ત્યાંથી કેટલુંક આગળ ચડતાં એક પ્રાચીનસ્ટંભ મળ્યું આવ્યું. ત્યાં તેઓ કેલાસપર્વતની યાત્રાએ લાયક એવું જણાવતા પ્રાચીનતા નાયકે તેમને અટકાવ્યા અને કહ્યું કે 'આ સ્તંભ ઇસુજી દુર્ગમ અને ખરડવાળો છે, તેથી જઈ નહીં. તેમ નથી આ સ્તંભ કેલાસપર્વતના દર્શન કરવા જતાં અનેક લોકો અત્યંત ટાટથી મરી ગયા હતા, તેથીજ સરકારે આ સ્તંભ લોકોને કેલાસપર્વત જતા અટકાવવા માટે આ ધાતુ' નાખ્યું હતું; પરંતુ આ સાધુઓને અને તે પ્રકારે કેલાસપર્વતની યાત્રા કરવીજ હતી, અને અને તેટલો દુર્ગમ સહન કરવાને તેઓ

તૈયાર હોવાથી, તેમનો અત્યંત આગ્રહ જોઈ તે નાયકે તેમને જોઈ તકલીફવાળો માર્ગ જતાવ્યો અને ઠંડીના ઉપાયમારે અગ્નિ ચેતાવવા ચક્રમકનો પથ્થર તથા દિવાસળી વગેરે કેટલાંક સાધનો પણ આપ્યાં. પછી ગોસ્વામી મહારાજ અને તે સાધુએ પહાડોમાં ધૂમતા પ્રભુની લીલા જોતા જોતા આગળ ચાલવા લાગ્યા. જોકે દિવસ ખૂબ ચાલવાથી અને ભૂખતરસ અસહ્ય થવાથી તેઓ આગળ ચાલી શકે તેમ ન હતું; અને સંધ્યાકાળ પણ થઈ ગયો હતો, પરંતુ થોડુંક ચાલ્યા ત્યાં તો તેઓ જોકે સાધુજીના આશ્રમમાં આવી પહોંચ્યા. તે સાધુએ તેમનો સારો આદરસત્કાર કર્યો. તેઓ જોકે ઝાટનાં પાંદડાં લાવ્યા અને તેનો રોટલી જેવો આકાર કરી, તેને ધૂણીના અગ્નિમાં શેકીને ગોસ્વામી મહારાજ તેમજ તે સાધુઓને જમાડ્યા. આ રોટલી ખાઈ તેઓ ખૂબ પ્રસન્ન થયા હતા. એ રોટલીસંજાંધી ગોસ્વામી મહારાજ કહેતા હતા કે “એ રોટલીનો સ્વાદ આપણી રોટલી જેવોજ હતો. અને તેની સાથે જલ મીઠું લઈને ખાતાં કંઈ ચોરજ સ્વાદ આવતો હતો.” બીજે દિવસે તે મહાત્મા જંગલમાંથી કેટલાંક બીજાં જેવાં ફળ લાવ્યા. તે ફળને તેમણે રોટલીની પેઠે ધૂણીમાં શેક્યાં અને તેની અંદરનો ગળ સોને ખાવા આપ્યો. ગોસ્વામી મહારાજે આ ફળના સંજાંધમાં કહ્યું હતું કે “.....દૂધમાં પલાળી તેમાં સાકર નાખી ખાવાથી જેવો સ્વાદ આવે તેવોજ એ ગર્જનો સ્વાદ હતો. અહો! પ્રભુની કેવી અપાર કૃપા છે! તેમણે એકાંત વનવાસી સંતસાધુઓ તરફ અનેક બાતનાં ફળ, કંદ, મૂળ તેમજ દૂધ વગેરેની કેવી વ્યવસ્થા કરી રાખી છે!” એ વનમાં કેટલીક ચમરી ગાયો પણ હતી. એ ગાયોનાં વાછડાં જવારે એક આંચળ ધાવતાં ત્યારે બીજા આંચળોમાં પણ દૂધ ઝરતું અને તે જમીનપર બહુ ઠંડીને લીધે જમીન પર દૂધના આ ગમેલા ટુકડા ઊના પાણીમાં નાખવાથી તેનું ઉત્તમ દૂધ બને છે. સાધુકોડે આવ્યા દૂધના ગમેલા ટુકડા એકઠા કરી રાંધે છે અને તેનો પ્રસન્નિપાત ઉપયોગ કરે છે. જે વિદ્યાર્થી અથવા બ્રહ્માંડનાં ઇવજનું તથા પ્રાણીમાત્રને પાણી રસ છે તે તેમનાં વહાલું સજાજનો તથા વિરતી તપસ્વી અભિનુભવતાં કરીત નિર્વિકલ્પી અવસ્થા કરી. આથે એનાં અર્થવ્યં પડ્યું છે.

હવે તે અભિજિનનાં વધુ સાધુ પુરોહતી રસ કહીને તેમની મહાત્મા અને તેમના સંપર્કમાં કેટલાંક વર્ષો તરફ આગળ વધવા

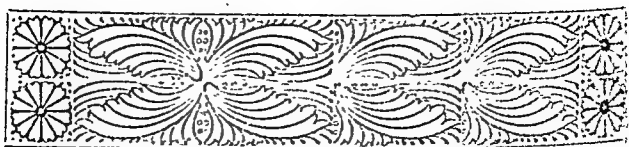

રસ્તે ચાલતાં કુદરતી સૌંદર્યપૂર્ણ દ્રશ્યો અને અનેક રમણીય સ્થાનો તેમને દ્રષ્ટિગોચર થવા લાગ્યાં. સુષ્ટિસૌંદર્ય તો ચોતરફ વિલસી રહ્યું હતું. કોઇ કોઇ ઠેકાણે સરોવરમાં વિવિધરંગી સહસ્ર-દશ કમળો અપૂર્વ શોભા ફેલાવતાં હતાં અને તે કમળોપરના હબરો જમરોનો મધુર ગુંબરવ વનજૂમિની નિસ્તબ્ધતામાં કોઇ અપૂર્વ ભાવના ભરી દેતો હતો. અનેક ચિત્રવિચિત્ર પક્ષીઓ પુષ્પ-ફળાદિથી મુશોભિત વૃક્ષો ઉપર બેસી મધુર કંતરવધી સમસ્ત વનને ગભવી મૂકતાં હતાં. કોઇ કોઇ જગ્યાએ હરણોનાં ટોળાં દોડાદોડી કરી રહ્યાં હતાં. એ પ્રમાણે ત્યાં ત્યાં અદ્ભુત સુદૃશ્યોંદર્ય, ગાંભીર્ય અને આનંદનું સામ્રાજ્ય વ્યાપી રહ્યું હતું.

આ પ્રમાણે નૈસર્ગિક સુદૃશ્યોંદર્ય નિહાળતા નિહાળતા તેઓ ફેટફેટ વખતે બૌદ્ધ લામાઓના એક મઠમાં આવી પહોંચ્યા અને ત્યાં થોડા દિવસ વિદ્યામ કર્યો. પ્રસંગોપાત આ બૌદ્ધ મઠવિષે ચોક્કસામી મહારાજે એક બૌદ્ધધર્મીને નીચે પ્રમાણે કહ્યું હતું:-

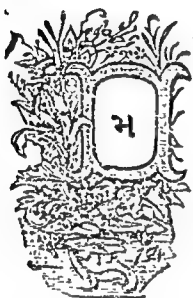
“હિમાલયમાં પણ બૌદ્ધલામાનો આવીજ જાતનો એક મઠ છે. હું તે મઠમાં થોડા દિવસ રહ્યો હતો. તેમની સાધનપ્રજ્ઞાલિકા જોઇ મને આનંદ થયો હતો. શાક્યસિંહને પણ પ્રથમ સાધન-માર્ગમાં અનેક મુશ્કેલીઓ નડી હતી. પહેલાં તો તેમણે અનંત જન્મોથી રૂઢ થયેલો દેહાધ્યાસ ભૂલી જવાનો મહાપ્રયત્ન કર્યો. પછી તેમણે તપશ્ચર્યા કરવા માંડી. પછી પરમાત્મકૃપાથી તેમને એકે એક મહાન સત્યનો અનુભવ થવા લાગ્યો અને આખરે પરમસત્યનો અપરોક્ષાનુભવ થવાથી તેમને જુદત્વ પ્રાપ્ત થયું. બૌદ્ધ ધર્મો જોઇ તેમાંથી બૌદ્ધ ધર્મનું રહસ્ય તારવવું હોય, તો તમારે પાલીભાષા શીખવી જોઇએ અને હિમાલયના બૌદ્ધ મઠમાં જઈ બૌદ્ધ ધર્મોનો ત્યાંના લામાઓ પાસે અભ્યાસ કરવો જોઇએ. કેમકે અનુવાદોમાં તો ઘણી ભૂલો હોય છે.

પછી ગોસ્વામીજી અને તેમના સાથીઓ આગળ વધ્યા અને અનેકવિધ દ્રશ્યો જોતાઘડા તથા દર્શન, સમાગમ અને પૂજનાદિ કરતાઘડા માનસરોવર અને ફેલાસની યાત્રા કરી આવ્યા.

પ્રકરણ ચૌદમું

શ્રીનામબ્રહ્મની પ્રતિષ્ઠા, મનોરમાદેવીનો ટુંક પરિચય

હાયાત્રા કરી આવ્યા પછી ગોસ્વામી મહારાજ હરિદ્વારથી ઢાંકા આવ્યા અને ત્યાં ગંગાકિના આશ્રમમાં શિષ્યોની સાથે રહેવા લાગ્યા. ગોસ્વામી મહારાજ હવે સંપૂર્ણ સિદ્ધાવસ્થા પામ્યા હતા. રાતદિવસ તેઓ શ્રી ભગવાનના ધ્યાનમાં જ મગ્ન અને મસ્ત રહેતા હતા. “બ્રહ્મવિત્ત્વં બ્રહ્મૈવ ભવતિ” અર્થાત્ ‘બ્રહ્મને

જાણનારો બ્રહ્મ થાય છે’ એ ઋષિવાક્યના તેઓ એક જવલંત ઉદાહરણરૂપ થઈ રહ્યા હતા.

ગોસ્વામીજી છેલ્લાં ચૌદ વર્ષથી પાડપૂજા, કથાવાર્તા અને ધ્યાન-ધારણામાં જ નિમગ્ન રહેતા હતા. આહારસંગ્રામમાં તેમણે એક દિવસ કહ્યું હતું કે “હવે તો દેહરક્ષા માટે એકાદ કેરી કે કેળું પૂરતું છે અને કેલિવાર તો તેવિના પણ ચાલે.”

સારાંશ એ છે કે, ગોસ્વામી મહારાજની શારીરિક, માનસિક તેમજ આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ સંપૂર્ણપણે થઈ ચૂકી હતી. આવી પૂર્ણાવસ્થા જાહુ થોડાના જ ભાગ્યમાં હોય છે. તેમના જન્મથી જન્મ દેશ ધન્ય થયો છે અને જંગમી પ્રજાનું ગૌરવ વધ્યું છે.

ગોસ્વામી મહારાજ ગંગાકિના આશ્રમમાં રહેતા ત્યારે અનેક આશ્ચર્યકારી ઘટનાઓ બન્યા કરતી હતી. ગોસ્વામી મહારાજના ભાવપૂર્ણ સંકીર્તનથી સ્થાવર-જંગમ સર્વ સૃષ્ટિમાં આનંદ છતાડી રહેતો હતો. અને તેના પાપપાત્રની પદ્ધતિ પ્રમાણે તે દર્શાવતાં જ અમ્ભૃદ્ધનીય તેઓ સંકીર્તન વગેરે કરતા હતા તે વૃક્ષ ઉપરથી એક વાર જંગમ સ્વરૂપે નીકળી આવતા હતા. મધુસૂદન થઈ હતી તેથી ન્યા. અનેક પ્રસંગે અને દોડીને ઉતારવા હતાં. વગી આ વાત શહેરમાં ફેલાતા અનેક નવનરીયા પુણ્ય નાનકડાં જોવા આવ્યાં.

હતાં. 'આ પ્રમાણે આશ્રવણમાંથી મધુવૃષ્ટિ થવાનું કારણ શું હશે ?' એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ગોસ્વામી મહારાજે કહ્યું હતું કે:- "જેમ માણસોમાં સત્ત્વ, રજ અને તમોગુણપ્રધાન એવી જૂદી જૂદી અનેક પ્રકૃતિનાં માણસો હોય છે, તેમ વૃક્ષાદિમાં પણ તેવીજ વિવિધતા હોય છે. નિષ્કામ ભક્તિપ્રેરિત સખીજ હરિનામના શ્રવણથી સત્ત્વગુણપ્રધાન ભક્તજનનું હૃદય જેમ નાચી ઉઠે છે અને તેના હૃદયમાંથી આનંદની ઓળો ઉછળે છે, તેમ સત્ત્વગુણપ્રધાન વૃક્ષ પણ ફેટલીક વાર આનંદમાં ખીલી ઉઠે છે અને પોતાનો આનંદ તે પુષ્પવૃષ્ટિ કે મધુવૃષ્ટિદ્વારા વ્યક્ત કરે છે. માત્ર એકજ વૃક્ષમાંથી નહિ પણ આશ્વપાશનાં બીજાં પણ સાત્ત્વિક વૃક્ષોમાંથી એવીજ મધુવૃષ્ટિ થઈ છે તે જોયો એટલે સમજાયે." અને ખરેખર, જ્યાં જ્યાં નામધ્વનિ પહોંચ્યો હતો ત્યાંસુધી તો અનેક સાત્ત્વિક વૃક્ષોમાંથી તે પ્રભાલેજ મધુવૃષ્ટિ થઈ હતી. આ ઉપરાંત બીજી વાર પણ તેમના પર પાસેના એ લીમડાના ઝાડમાંથી મધુવૃષ્ટિ થઈ હતી, તેમજ બહારનાં પણ ફેટલાંકે ઝાડોમાંથી મધુવૃષ્ટિ થયાનાં ચિહ્નો જણાતાં હતાં. x

આ સંબંધમાં ગોસ્વામી મહારાજ એક બીજી પણ વાત કહેતા કે "શ્રીવૃંદાવનમાં અમે એક લીમડાના ઝાડમાંથી મધુવૃષ્ટિ થતાં જોઈ હતી. એ વૃક્ષનીચે એક શુદ્ધ નિષ્કામ ભક્ત જાનપ્રીતન કરતા હતા." આ વાત ફેટલાકેના માન્યામાં ન આવે એની લાગે છે, પણ ખરે જોતાં તેમ નથી. લાગવતમાં પણ આ જ જાતનો ઉલ્લેખ જોવામાં આવે છે. x જ્યાં પણ પવિત્રાત્માની ઉંડા હૃદયની ઉપાસના થાય છે, ત્યાં અદ્ભુત ઘટનાઓ બનવી રહ્યાં પાવે છે. યાદાદિકમાં તેનજ પ્રાણપુલોજનના સંકરૂપમાં આ વિષેનો એક મત આવે છે કે:-

x દૈવતાદેવ વિષ્ણુભાવ મધુમદના વિવરણ ઉપરથી તેમજ મતે આ મધુવૃષ્ટિ નિઃકર્ત.

* રણભારતચર્યામ્ભરિ વિષ્ણુચરણન કથ પુષ્પફલમ્ભયાઃ ।
રણભારતરિપા મધુધારાઃ કમલપતનઃ સચ્ચુઃ સ્મ ॥

જ્યાં રણભારત - રણ - નામ - મધુ - વિષ્ણુ - જનકનાનો
મધુવૃષ્ટિ - ન - થાય - તે - કમલ - પતન - સચ્ચુઃ - સ્મ ॥
મધુ - ન - હોય - તે - કમલ - પતન - સચ્ચુઃ - સ્મ ॥
મધુ - ન - હોય - તે - કમલ - પતન - સચ્ચુઃ - સ્મ ॥

શ્રીનામજ્ઞની પ્રતિષ્ઠા, મનોરમાદેવીના કુંક પરિચય ૨૦૧

આદ્યમની જાનનકૃતિર પાછે રોકે દરમાં એક આપ રહેતો હતો. ગોસ્વામી મહારાજ તેને દૂધ-ઢેળાં વગેરે ખવડાવતા હતા. તે ચપં પછુ કેટલીક વાર ગોસ્વામી મહારાજની જટાપર અને ખભાપર ફરતો જણાયો હતો.

આદ્યમમાં એક કૃતરો રહેતો હતો. આદ્યમવાસીઓ તેને 'કેલે' કહીને ઓડાવતા હતા. તેને કીર્તન સાંભળવાં બહુ ગમતાં હતાં. ગમે ત્યાં હોય, પરંતુ ત્યારે કીર્તન ધાય ત્યારે તરત ત્યાં હાજર થઈ જતો. તે કૃતરાનો એક ખાસ ગુણ એ હતો કે, આદ્યમમાં ગમે તે અપરિચિત અતિથિ અભ્યાગત આવે, તેમની સાથે તે પરિચિત વ્યક્તિની પેઠે હાજી જતો હતો અને પૂછડી પટપટાવી સજી રાજી થઈ જતો હતો. વળી ત્યારે તે અતિથિ વિદાય થતા પારે તેમને છેક દોઢાઈગંજ સ્ટેશન સુધી વળાવી આવતો હતો. ઘણું દોષ વળત તે કૃતરો ગોસ્વામી મહારાજના આસનથી જરા છેટે બેસી તેમની સામું એકી નજરે ભેઈ રહેતો હતો.

'કેલે'ને દોઢાઈએ કહી પણ માંસ કે અસ્પૃશ્ય વસ્તુને ખરતો બેથો નથી. તેના આવા અનેક અદ્વિગુણોથી આદ્યમવાસીઓ તેને બહુ ચાહતા હતા અને તેની સંભાળ રાખતા હતા. 'કેલે'ના દેહાંત થયા પછી આદ્યમવાસીઓએ તેને આદ્યમનાજ એક પૂણામાં દાટ્યો છે.

ગોસ્વામીજી એક વાર 'રખલ ન્યુમોનિયા' રોગથી પટકાઈ પડ્યા. કોને કોને રોગ વધવા લાગ્યો અને તેણે સંધ્યાતિક જવરતું રૂપ પકડ્યું. ગોસ્વામી મહારાજના શિષ્ય શ્રીયુત નવીનકૃષ્ણ ધોપ (એલ.એમ.એસ.) મહાશયે તપાસ કરીને કહ્યું કે "ખન્ને બાબુનાં ફેફસાં સડવા લાગ્યાં છે, તેથી જીવવાની આશા બહુ ઓછી જણાય છે." ગોસ્વામી તે વખતે દોઢ પછુ જ્વરતું આપધ લેતા નહિ. આ પ્રભાણે ચોદ પંદર દિવસ ચાલ્યા ગયા. તે દરમિયાન તેઓ કંઈ પણ ખાતા પીતા નહિ. પછી તેમણે એક દિવસ થોડું 'દહી' ખાવાની ઇચ્છા જણાવી; પરંતુ વૈદ-ડોક્ટરોએ તેમાં સંમતિ આપી નહિ. પછી ગોસ્વામીજીના શિષ્ય વિધુભૂષણ મલ્લમદારે દોઢની પછુ વાત સાંભળ્યા વગર ગોસ્વામીજીની સેવામાં 'દહી' હાજર કર્યું. ગોસ્વામીજી તે જાચરૂપે ખાઈ લઈ તૃપ્તિ અનુભવવા લાગ્યા. આસપાસનાં જાણી માણસો 'આ તો ગજબ થયો' કહી 'હાય વોય'

x શ્રીયુત સ્વામીકાત પંડિત મદાચવના વિવરણ ઉપરથી.

કરવા લાગ્યાં; પરંતુ ગોસ્વામીજીએ તો રોગમુક્ત થઈ જઈ બીજા દિવસથી થોડું થોડું અન્ન પણ લેવા માંડ્યું. આ ઘટના બે નવીન બાબતોએ કહ્યું કે “મહારાજ! આપ તો વિધિ-નિષેધથી પણ લાગો છો.” x

જેમ જેમ સાધક સાધનમાર્ગમાં પ્રગતિ કરતો જાય છે, તે તેમ તેના શરીરમાં રહેલાં રક્તોગુણ-તમોગુણનાં પરમાણુઓ સરગુણમાં રૂપાંતર પામતાં આવડે છે. આ પ્રમાણે જ્યારે સાધક શરીરમાં પરિવર્તન થતું હોય છે, ત્યારે સાધકને પ્રકૃતિલેદે કરે ને જૂહી જૂહી જાતના વ્યાધિ થાય છે. ખરૂં જોતાં તે વ્યાધિ નહીં હોતા પણ સાધનજન્ય અવસ્થાવિશેષનાંજ લક્ષણ હોય છે. એ કહેવાતા વ્યાધિઓ પછી તો સાધકને એક નૂતન અવસ્થાજ પ્રાપ્ત થાય છે. અને તેવો સાધકજ નિદ્રા ઉપર જય મેળવી શકે છે.

ગોસ્વામીજીએ યોગમાયાદેવીના સ્વર્ગવાસ પછી તેમ થોડાંક અસ્થિ ઉપર શાસ્ત્રવિધિ પ્રમાણે મંગલઘટની સ્થાપના કરી તેના ઉપર મંદિર બંધાવ્યું હતું અને તેમાં શ્રીનામગ્રંથની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી. ત્યારથી આ આશ્રમમાં શ્રીનામગ્રંથનું પોડશોપચા પૂજન કરવામાં આવે છે; તેમજ શંખ, ઘંટા, ખોલ, કરતાલ વગેરે સહિત ધૂપ, દીપ, આરતિ તથા નૈવેદ્યાદિ કરવામાં આવે છે.

એ નામગ્રંથના પૂજારીતરીકે ગોસ્વામીજીના શિષ્યના પુત્રણિભૂપણને નીમવામાં આવ્યા; પરંતુ તે બ્રાહ્મણ ન હોવાથી કેટલાકને તે ગમ્યું ન હતું. તે સંબંધી ગોસ્વામી મહારાજે કહ્યું કે “શાસ્ત્ર પ્રમાણે તો શ્રીનામગ્રંથની પૂજામાં જાતિ વર્ણનો વિચાર કરવાની આવશ્યકતા નથી. એમને ધરાવેલું નૈવેદ્ય મહાપ્રસાદ જેવું જ હોય છે અને તે નૈવેદ્યનો મહાપ્રસાદ ઉતરતો હોય તરફથી મંગલો હોય અથવા તેના સ્પર્શ થયેલો હોય તોપણ તે બ્રાહ્મણ હોય કે નહીં કેવળ આત્માના હોકેલો ગણાય છે. એથી જોઈએ. એ મહાપ્રસાદની મહત્તા કરે છે તેઓ કીક કરતાં નથી.” આ

જોઈએ. એ મહાપ્રસાદની મહત્તા કરે છે તેઓ કીક કરતાં નથી.” આ બાબતે ગોસ્વામીજીના શિષ્યોએ તેમની સાથે સંવાદ કર્યો હતો. તે સંવાદનો અર્થ એ છે કે, એક વ્યક્તિએ જોઈએ. એ મહાપ્રસાદની મહત્તા કરે છે તેઓ કીક કરતાં નથી.” આ બાબતે ગોસ્વામીજીના શિષ્યોએ તેમની સાથે સંવાદ કર્યો હતો.

શ્રીનામગ્રંથની પ્રતિષ્ઠા, મનોરમાદેવીના કૃંક પરિચય ૨૨૩

પ્રમાણે કદી ગોસ્વામી મહારાજે મહાનિર્વાણત્રયાંધી ઉપરેલા પૂજાવિધિના પ્રમાણુઓ દેહી અંકગણબધા:-

શ્રીસદાશિવ ઉપાસ-

અનેન વ્રહ્મભ્રેણ મહ્યપેયાદિકં ચ ચત્ ।

દીયમે પરમેશ્વાચ તદેવ પાવનં મહત્ ॥

ગંગાતોય શિલાદા ચ સ્પૃષ્ટે દોષોઽપિ વર્તતે ।

પરવ્રહ્માપિત્તે દ્રવ્યં સ્પૃષ્ટાસ્પૃષ્ટં ન વિયતે ॥

નાય વર્ણવિચારોઽસ્તિ નોઽચિદાદિ વિવેચનમ્ ।

ન કાલો નિયમોઽપ્યગ્ર શૌચાર્શાચં તર્કય ચ ॥

યદિ સ્વાશ્વીચજાતીયમન્નં વ્રહ્મણિ ભાવિતમ્ ।

તદન્નં વ્રાહ્મણૈર્ગાઘિગપિ વેદાન્તપારગઃ ॥

યે ત્યજન્તિ નરામૃતા મહાભાવેન સંસ્કૃતમ્ ।

અન્નતોયાદિકં મદ્રે પિતૃન્સ્તે પાતયંત્યથઃ ॥

અર્થાત શ્રીચદાશિવ કહે છે કે, હું પાવંતિ ! આ બ્રહ્મભ્રંત્રવડે બ્રહ્મ-પેયાદિ જે કંઈ નૈવેદ્ય પરમેશ્વરને ધરવામાં આવે છે, તે અન્નંત પવિત્ર કરનાર છે. અંગાન્ગળ વજેરમાં તો સ્પર્શદોષ રહેલો છે, પરંતુ પદબ્રહ્મના નૈવેદ્યમાં સ્પર્શસ્પર્શનો દોષ નથી. તેમાં વર્ણનો તેમજ ઉચિદાદિનો પણ વિચાર કરવા જેવું નથી; તેમ કાળનો તથા શૌચાશૌચનો પણ વિચાર કરવાનો નથી. એટલુંજ નહિ પરંતુ તે નૈવેદ્યને નીચળાતિના લક્ષ્ય અડક્યા હોય વા નીચ જાતિના લક્ષ્ય વસ્તુથી તેમજેલું હોય તોપણ તે નૈવેદ્ય વેદાંતનો પાર પામેલા અને ઉચ્ચ વર્ણના બ્રાહ્મણો પણ ખુશીથી લઈ શકે છે અને આવા પવિત્ર કેસ્યાણકારી પ્રસાદની જે ઉપેક્ષા કરે છે તે અધોગતિને પામે છે.

વળી શ્રીનામગ્રંથની પૂજાની એક ખીણ વિશેષતા એ છે કે, ખીણ મૂર્તિઓની પૂજાની પેઠે તેમાં કંઈ સેવાપરાધ થવાનો સંભવ નથી. આ સંબંધમાં ગોસ્વામી મહારાજે કહ્યું હતું કે “શ્રીનામ-ગ્રંથની પૂજાનું શ્રેષ્ઠ સાધન લક્ષિત્વ છે. આખા દિવસમાં સાંજે માત્ર એક વાર ભાવલક્ષિત્વપૂર્વક પ્રજ્ઞામ કરવાથી પણ તેમની પૂજા થાય છે. દોઢ ખાસ કારણે જે દિવસ બહારગામ ગયા અને મંદિર બંધ રહેવાથી કંઈ પૂજાવિધિ ન થઈ તોપણ કંઈ બાધ નડતો નથી; પરંતુ ખ્યાલમાં રાખવું એવું છે કે, લોકોને દેખાડવા માટેનો મિથ્યા-ઉંબર દાખલ થઈ જાય નહિ. પરમ દયાળુ પ્રભુએ આદેશદારા

કલિયુગના માનવીઓ ઉપર દયા કરી તેમને માટે આ સહજમાય પૂજાની વ્યવસ્થા કરી આપી છે.”*

આ આદેશસંબંધી ગોસ્વામી મહારાજનાજ શબ્દો અને રહસ્ય કરીએ છીએ. તેમણે કહ્યું હતું કે “આદેશ અનેક પ્રકારે પ્રાપ્ત થાય છે. કેઇ પરલોકવાસી આત્મા કંઈ કહે અથવા કેમ મહાત્મા સૂક્ષ્મદેહમાં આવી કંઈ કહી જાય તેને પણ ‘આદેશ’ કહેવામાં આવે છે; પરંતુ અહીં જેને ‘આદેશ’ કહેવામાં આવ્યો છે તે ભગવાનનો ‘આદેશ’ છે કે જે સંપૂર્ણ ચિત્તશુદ્ધિ થયા વિના સાંભળી શકાતો નથી. સત્પુરુષો એ ઇશ્વરી આદેશનેજ અંતઃસરીને વર્તે છે.

અને એવા ભગવદાદેશ આપી છાંદગીમાં એક-બે વારજ મળે છે. “અર્હિસા પરમો ધર્મઃ” નો ભગવદાદેશ સાંભળીને યુદ્ધદેવે સમસ્ત જગતને જાગૃત કરી દીધું હતું. ‘જીવદયા અને હરિનાગમાં પ્રેમ’ નો આદેશ મળતાં ભગવાન શ્રીચૈતન્યદેવે જગતને ઉન્મત્ત કરી દીધું હતું. “ભગવત સેવાથી જીવોનો ઉદ્ધાર થાય છે અને એક વખતે બે માલિકની (પરમાત્મારૂપી સાચા માલિકની અને અસાર લૌકિક પદાર્થોની) સાચી અને પૂરી સેવા કરી શકાતી નથી” એ ભગવદાદેશ સાંભળીને પ્રભુ ઇસુ ખ્રિસ્તે પાશ્ચાત્ય જગતને મુક્ત કરી દીધું હતું. ઋષિમુનિઓએ જે ભગવદાદેશ સાંભળ્યા હતા તેનોજ સંગ્રહ ઉપનિષદોમાં થયેલો છે. આ પ્રમાણે ત્યાં ત્યાં ભગવદાદેશ સાંભળાયો છે, ત્યાં ત્યાં તે ધરના ખુણામાંજ મોકાઈ રહ્યો નથી, પરંતુ સર્વત્ર ફેલાયો છે. (પછી જેઓ તે સાંભળે નહિ, અથવા સાંભળવા છતાં પાળે નહિ અને જાણી જોઈને અસર લેવા લાલચોમાંજ દૂબ્યા રહે તેને તો ઇશ્વર પણ શું કરે!)

એ સમયે ગોસ્વામી મહારાજના એક ખાસ શિષ્ય શ્રીકૃષ્ણ મનોરંજન ગુહ મહાશય કેટલાક દિવસ થયાં નારાયણમંદિરમાં સહકૃત્ય રહેતા હતા. તેમનાં ધર્મપત્ની શ્રીમતી મનોરમદેવી પણ ગોસ્વામી મહારાજનાં શિષ્યા હતાં. તેઓ બન્ને પ્રવેશ કરીને મંદિરમાં આશ્રમમાં ગોસ્વામી મહારાજનાં દર્શન લેતા હતા. શ્રીમતી મનોરમદેવીએ સંચારમાં અનેક રાત-રોડો દુઃખ દુર્નિદ્રા અનેરે સહન કરીને, તેમજ નાનાં નાનાં બાળકોને

ઉપાધિ હોવા છતાં પણ જે ઉચ્ચાવસ્થા પ્રાપ્ત કરી હતી, તે સંસાર-
ત્યાગીઓને પણ ચરમાવે તેવી હતી. શ્રીમતી મનોરમાદેવી કોઇ
કોઇ વાર તો બત્રીસ કલાકસુધી એકાક્ષને બેસી સમાધિ અવસ્થા
અનુભવતાં હતાં. આ સમાધિદશામાં તેમનાં નાનાં બાળકોને સ્તન-
પાન દરાવવામાં આવતું, તોપણ સમાધિમાં ભંગ પડતો નહિ.
મનોરમાદેવી ત્યારે ધીર ગંભીરભાવે ભગવદ્ભાવમાં ડૂબી રહેતાં
ત્યારે તેમનું ખીલેલા કમળ જેવું પ્રસન્ન વદન એવી અપૂર્વ શોભા
માણવ કરતું કે તેનું વણન કરવાની અમારામાં તાકાત નથી.
અહો ! શી એ દિવ્ય કાંતિ ! શી એ અપૂર્વ ભાવસમાધિ !
દેવીભૂતી એ અવસ્થાનાં દર્શનથી તો અવિશ્વાસી અને નાસ્તિકોનાં
મન પણ ભગવાન તરફ વળ્યા સિવાય રહેતાં નહિ.

શ્રીમતી મનોરમાદેવી, સદેહે સુક્રદશા લોગવીને ગોસ્વામી-
ભૂતી સાધન-પ્રજ્ઞાલિકા કેવી શાંતિકારક અને પરમ કૃણામયક
હતી તેનું પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણ મૂકી ગયાં છે. મનોરમાદેવીએ કેહ
છેલ્યા પછી એક દિવસ ગોસ્વામી મહારાજે કહ્યું હતું કે “સંસાર-
ની અનેક ઉપાધિઓમાં રહી પતિપુત્રાદિની સારી રીતે સેવા-
માફરી ઉદાવવા છતાં પણ માણસ મોક્ષ મેળવી શકે છે; એ
મહાન સત્ય દર્શાવવા માટેજ તેઓ જન્મ્યાં હતાં.”

આવે છે. આ વરે સસોત્સવનાં દર્શન કરવા ગોસ્વામીજી પોતાના શિષ્યો સાથે સસપૂજિ'માની સાંજે ઘરની બહાર નીકળ્યા. પહેલાં તો તેમણે પોતાના ઘરનાં પથરાવેલા શ્રીસ્વામમુર્તિ ભગવાનનાં અંતરિયે ભવસક્તિપૂર્વક દર્શન કર્યાં. આ વખતે ભાવાવેશને રોકી ન શકવાથી તેઓ મૂરકે મૂરકે રાઈ પડ્યા, અધ્રુપાત વહેવા લાગી અને છાતી બધી ધીંભાઈ ગઈ. આ પ્રમાણે દસ પંદર મિનિટ સુધી થયા પછી ભાવાવેશનું સંવરણ કરી પુનઃ પ્રણામ કરી મોટા રસ્તા ઉપર આવી પહોંચ્યા અને એક બાજુએ ઉભા રહી સૌ સસયાત્રાનાં દર્શન કરવા લાગ્યા. આ સમયે શાંતિપુરનાં ઘેર ઘેર આનંદોત્સવ થઈ રહ્યો હતો. જેઓ સુખદુઃખની અને ધન, માલ વગેરેની ચિંતા છોડી આ આનંદોત્સવમાં ભાગ લેવા દ્રશ્યસ્થિ આગ્યાં હતાં, તે સર્વ ભક્તજનોને પણ ધન્ય છે ! આ પ્રસંગે ગોસ્વામી મહારાજે કહ્યું હતું કે “હાકાની જન્માદમી, શ્રીવૃંદાવનની હોલયાત્રા, અયોધ્યાની જુલજ્યાત્રા તથા શાંતિપુરની સસયાત્રા ખાસ દર્શનીય છે. જેમણે આ ઉત્સવોનાં દર્શન કર્યાં નથી તેમને તેની ભવ્યતાનો ખ્યાલ આવી શકે તેમ નથી. આવા ઉત્સવમાં જેઓ પ્રેમપૂર્વક ભાગ લે છે તેમનાં અંતરમાંથી અશાંતિ અને ઉદ્વેગનો નાશ થઈને ચિત્ત પ્રકુલ બને છે.”

એક દિવસ એક સંજ્ઞાનને ઘેર યાત્રાજી હતી. ત્યાં પ્રસિદ્ધ કીર્તનકાર શ્રીચુત નીલકંઠનું યાત્રાગાન સાંભળવા ગોસ્વામીજી શિષ્યો સાથે ગયા હતા. એતું ભાવ, તાલ અને લયયુક્ત સુમધુર સંગીત સાંભળતાંજ ગોસ્વામી મહારાજનો ભાવસિંધુ ઉછળવા લાગ્યો. કેમકે રોમાંચ, અધ્રુપાત અને પુલકાદિ સાત્ત્વિક ભાવનાં લક્ષણો થવા લાગ્યાં. ગોસ્વામી મહારાજનો ભાવાવેશ વૃદ્ધિ પામતો જોઈ નીલકંઠ પણ અધિક ઉત્સાહથી ગાવા લાગ્યા. છેવટે ગોસ્વામી મહારાજ ભાવાવેશનું સંવરણ નહિ કરી શકવાથી ઉંચે સ્વરે હરિનામ બોલતા બોલતા ઉંચા હાથ કરી નાચવા લાગ્યા. નીલકંઠમાં પણ મહાભાવનો સંચાર થવા લાગ્યો હતો, તેથી તે પણ ગોસ્વામી મહારાજની સામે આવી ભાવલીના દૃઢયે ગાવા લાગ્યા. હાથ હલાવી હલાવીને તે ગોસ્વામી મહારાજની આરતિ ઉતારતા બધા અને માતા પણ બધા હવે તો શિષ્યો પણ ભાવાવેશમાં આવી ગયા

* આપણે ત્યાંના દરિકીર્તન જેવા તથા નાના નાટ્યપ્રયોગ જેવાં જંગમમાં યતાં દરિકીર્તનો.

૨૧૨ મહાત્મા વિજયદ્રોણ ગોસ્વામી-પ્રકરણ પંદરમું

અને હરિનામની ધૂન મચાવવા લાગ્યા. કેટલાક લાવજાનને મમં નહિ બાલુનારા યુવાનોને તે ઠીક લાગ્યું નહિ. તેઓ બાંટ પાડી કહેવા લાગ્યા કે “અરે ! આ બધા ગરબડ કરે છે તેમને બેઠા હો.” આ પ્રમાણે મહાલાવની અવગણના થતી જોઈ ભક્તરાજ નીલકંઠે ગાવાનું બંધ કરી ઉચ્ચસ્વરે કહ્યું કે “જ્યાં આવા મહા લાવનો આદર નથી અને મહાપુરુષોની મર્યાદા જળવાતી નથી ત્યાં હું ગાન કરતો નથી; ત્યાં એક ઘડી પણ ઉભું રહેવું એ મહાપાપ સમજવું છું.” એમ કહીને તેઓ તરતજ ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યા અને તેમની સાથે ગોસ્વામી મહારાજ પણ શિષ્યોસહિત ચાલી નીકળ્યા.

પછી ગોસ્વામી મહારાજ ભાગશર માસમાં શાંતિપુરથી કેતકના ત્યાગ્યા અને ત્યાં મસ્જીદવાડી સ્ટ્રીટવાળા ઘરમાં દશ-બાર દિવસ રહ્યા. ત્યાં એક વાર પ્રાદ્યસમાજના સહકારી સંપાદક શ્રીયુત શ્રીચંદ્ર સુલકર્ણી મહારાજે ગોસ્વામી મહારાજને મુક્તિદોષસંબંધી કેટલીક હકીકત કહી હતી. મુક્તિદોષના અધ્યયન પુથ સાંકેત તથા તેમના નર્તકોના અંધ, રોગી, કોલિયા તેમજ હુણી દરિદ્રીઓની કેવો મેલ ચુક્યો. કર્તા હતા અને તેમની સેવાને પાત્ર નહોતે. કેવો મેલ થઈ શકે એ અત્મભોગ આપે છે તે બધું તેમને કેવો જાણવું જોઈએ. હુણી દરિદ્રીઓપ્રત્યેની મુક્તિદોષવાળાઓની અજાણતાને જોઈને તેમને પકડેલી જાવનાની વાત સાંભળીને તેમને કંઈક કંઈક થયું અને કહેવા લાગ્યા કે “જેવું કેવું તેમને નીચસ્વરૂપ છે, તેમનાં જીવનમાં કેવો મેલ થઈ શકે, તેમનાં જીવનમાં કેવો મેલ થઈ શકે.”

તેમણે આ બધું સાંભળીને આત્મચિંતન કર્યું અને તેમની સંકલ્પશક્તિ વધવા લાગી. તેમણે આ બધું સાંભળીને આત્મચિંતન કર્યું અને તેમની સંકલ્પશક્તિ વધવા લાગી. તેમણે આ બધું સાંભળીને આત્મચિંતન કર્યું અને તેમની સંકલ્પશક્તિ વધવા લાગી.

મગ્નું વસ્ત્ર આપો (ત્યાગદીક્ષા આપો) અને મારે હવે કેમ વર્તવું તે પણ જણાવવા કૃપા કરો.” આ સાંભળી ગોસ્વામીજીએ પોતાનું એક ઉપવસ્ત્ર વિદ્યારત્ન મહાશયને આપ્યું. આ પ્રમાણે દીક્ષાવસ્ત્ર મહાજી કરી વિદ્યારત્નજીને ગોસ્વામીજીને નમસ્કાર કરી ચાલ્યા ગયા. વળી એક દિવસ જ્યારે પછી બ્રાહ્મધર્મપ્રચારક શ્રીમાન નગેન્દ્રનાથ ચંદ્રોપાધ્યાયનાં ધર્મપત્ની શ્રીમતી માતાગિનીદેવી ગોસ્વામીજીનાં દર્શન કરવા આવ્યાં. ગોસ્વામીજી તેમને “મા આનંદમયી!” કહીને બોલાવતા હતા. માતાગિનીદેવી ખરેખર ‘આનંદમયી’ જ હતાં. તેઓ જે વખતે જ્યાં વસતાં હોય ત્યાંનાં સર્વ નરનારીઓ તેમજ જાળકોને આનંદમાં મસ્ત પાડી દેતાં હતાં. તે દિવસે રાત્રે વાળુ કર્યા પછી ‘મા આનંદમયી’ એકવારો લઇને બજન ગાવા બેઠાં. બજનો ગવાતાં ગવાતાં સમસ્ત વાતાવરણ ભક્તિરસથી છવાઇ ગયું. સા એકચિત્તે શાંતિથી બજન સાંભળતાં હતાં. માતાગિનીદેવી બાવાવેશમાં સારી પેઠે બજનો લલકારવા લાગ્યાં. થોડી વાર પછી તો ભક્તમંડળીમાં પણ ભક્તિ-ભાવના એવા તરંગો ઉછળવા લાગ્યા કે ગોસ્વામી મહાશય હવે શાંત રહી શક્યા નહિ. તેમનું શરીર ધ્રુજતું હતું. રામાંચ અને અધુપ્રવાહ પણ ચાલુ થયાં હતાં. બાવાવેશમાં ક્યારેક તેઓ ‘હરિ-જોડ’ ક્યારેક ‘હરેકૃષ્ણ’ તો ક્યારેક વળી ‘આહ ઉહ’ ઇત્યાદિ ઉચ્ચાર કરતા હતા. આથી સર્વત્ર પ્રેમભક્તિનું પ્રબળ વાતાવરણ છવાઇ રહ્યું. ધરની અંદર તેમજ બહાર પ્રેમભક્તિનોજ પ્રવાહ રેલાઇ રહ્યો હતો. આ રીતે પ્રેમાધુના પ્રવાહ, રુદનધ્વનિ, દેહભાન વગેરે, ઇત્યાદિ ભાવભક્તિમાંજ રાત્રિ વીતી નઇ હતી.

દહાડે દહાડે ભક્તજનોની સંખ્યા વધતી જતી હતી, તેથી મરજીદવાડીવાળું મકાન નાનું પડવા લાગ્યું. આથી ક્યામજલારમાં કાંવિપોષનું ત્રણ મંજવાળું મકાન રાખવાના અગ્રણ્ય અને ગોસ્વામીજી સહકૃદ્ધ બન્યા હોવા નવા.

અહીં એક વાત મહત્વની હોવાનું ધનુષ્ય આપવા પ્રિય-નાથ શાસ્ત્રીજી આવ્યા, તેમણે કહ્યું કે “મહર્ષિનું શરીર તદન હોવાનું ગયું છે, આને આશુ દેખાય છે અને કાંઈ નહિ જેવું જ સંભગાય છે. આ ૫ કે ૩૩ના ૫૫ થાં છે એવું સાંભળતાં તેમને આપને મળવાની ઇચ્છા થઈ છે કેટલાંક ગુણ વાળો આપને કહે-જાનો તેમની ઇચ્છા છે” આથી મહાશય બોલી ન શક્યા એટ-

ખડું સારી વાત છે. આથી દેશનું ચથાર્થ મંગળ થશે. આવો અસાંપ્રદાયિક ભાવનાવાળો આશ્રમ ક્યાંય જોવામાં આવતો નથી, અને તેની દેશમાં મોટી જોટ છે.”

ગોસ્વામી મહારાજની વાત સાંભળી મહર્ષિ ખડું રાજ થયા અને કહેવા લાગ્યા કે “સાધુ ! સાધુ ! જેના હૃદયમાં વિશુદ્ધ પ્રેમ છે તેની વાત અંતરમાં ઉતરી જાય છે અને તેથી આત્માને શાંતિ મળે છે. જરા મહાત્માની વાતો આવીજ હોય છે, બાકી તો બધી ઉપલક વાતો હોય છે. તમે જે કહ્યું એમ થાય તોજ ઠીક છે. એ વાત મને પણ પસંદ છે; પરંતુ શાંતિનિકેતનનો ભાર જેમના ઉપર રહેલો છે, તેમના વચ્ચે અનેક મતભેદ છે અને તેમાં અનેક ગુંથવાડા ઉભા થયા છે. તમારો આ અસાધારણ ઉદાર ભાવ તેઓ ક્યારેય પણ સમજી કે વર્તનમાં ઉતારી શકે તેમ નથી. હું મારા અંતરની વાત કોઈને કહેતો નથી, કેમકે તે કોઈ સમજે એમ નથી. તમે બધું સમજો છો એટલે તમને આજે બધી અંતરની વાત કહીને શાંતિ અનુભવીશ.” પછી મહર્ષિ પોતાના જીવનની કંઠાણી કહેવા લાગ્યા; સાથે સાથે હાફેઝની કવિતા પણ મોટેથી બોલી સમજાવતા હતા. આ પ્રમાણે વાત કરતાં કરતાં મહર્ષિ ભાવાવેશમાં આવી ગયા અને તેમની આંખોમાંથી અશ્રુધારા ચાલવા લાગી. તેમનો કંઠ રૂંધાઈ જતો એટલે તેઓ બોલતા બંધ થઈ જતા હતા. પછી તેમણે કહ્યું કે “ભગવાનનાં જે ભાવે દર્શન કરવાની ઇચ્છા છે તે ભાવે દર્શન થતાં નથી. કેટલીક વાર તે દયામય પ્રભુની વિજળીની ચમક પેઠે આંખી આંખી થઈ જાય છે, પરંતુ જ્યાંસુધી તે પરમાત્માના તેજોમય રૂપનાં દર્શન થયાં નથી ત્યાંસુધી હૈયું તલપાપડ થયા કરે છે અને આત્મામાં શાંતિ થતી નથી. દિવસ કેમ જાય છે તે તો તેજ જાણે છે. તે પ્રભુ કૃપા કરી દર્શન નથી દેતા, તો હવે મારે શું કરવું? કેવળ જ્ઞાનથીજ તેમનાં દર્શન થાય તેમ નથી. જ્ઞાન તો એક પ્રકારનો વાણીવિલાસ છે. સારી પરાભક્તિવડેજ તેમનાં દર્શન થઈ શકે છે અને તે તો તે પરમકૃપાળુ પરમાત્માને સર્વભાવે સમર્પિત થઈ સર્વ પ્રકારે તેનાજ ઉપર નિર્ભર રહેવાથી અને તેની કૃપા પ્રાપ્ત થતાંજ થઈ શકે છે. માનવપુરુષાર્થનું કેટલું ગજુ? તે ક્યાંસુધી જઈ શકે? તેમના શ્રીચરણમાં અનન્ય શ્રદ્ધા હોય તોજ કામ પાર પડે તેમ છે. તે દયામય પ્રભુએ કૃપા કરી વચન આપ્યું છે કે નને

નયમેધના શ્વેત ઘોડાતરીકે સ્વીકારીશું.' મારે તે હયામય પ્રભુના ને એકજ વાચ્યનો આધાર છે અને આંધળાની લાકડી પેઠે હું તેનો આધાર રાખી પડી રહ્યો છું."

આટલું કહી મહર્ષિ બાળકની પેઠે મુરકે મુરકે રોવા લાગ્યા અને ગોસ્વામીજી 'જયગુરુ' 'જયગુરુ' બોલવા લાગ્યા. પછી થોડી વાર રહીને મહર્ષિ આંખ-માં લૂછીને ગોસ્વામીને કહેવા લાગ્યા કે "જેના ઉપર ભગવાનની કૃપા થવાની હોય છે તે તો પહેલેથીજ જણાઈ આવે છે. જન્મ, સંગ, શિશુશુ અને સાધના, એ ચારે ઉત્તમ પ્રકારનાં હોય ત્યારેજ ખરું સત્ય જોળે જોળે જાના સમભય છે. તમારામાં એ ચારે લક્ષણો વિદ્યમાન છે. અદ્વૈત પ્રભુના પવિત્ર વંશમાં તમારો જન્મ થયો છે; સિદ્ધ સદ્ગુરુ મળ્યા છે; ઉત્તમ બ્રહ્મવિદ્યા પણ પ્રાપ્ત થઈ છે અને માનવી જેટલાં સાધનો લાધી ચકે તે પણ આપ લાધી ચૂક્યા છો. પરિણામે એ બધાથીયે વિશેષ પદમાત્મકૃપા પણ આપના ઉપર થઈ છે. તમને ધન્ય છે." એમ કહી મહર્ષિ એક શ્લોક બોલ્યા:-

ફલં પવિત્રં જનની કૃતાર્થા ચમુંધરા પુણ્યવતી ચ તેન ।

નૃત્યંતિ સ્વર્ગે પિતરસ્તુ તેષાં યેષાં ફુલે વૈષ્ણવનામધેયઃ ॥

અર્થાત્ જેના કુંભમાં દોઢ વૈષ્ણવ ભક્તનો જન્મ થાય છે તેનું કુંભ પવિત્ર થાય છે, તેની માતા કૃતાર્થ થાય છે, જ્યાં તે જન્મે છે તે દેશ પણ પુણ્યધાણી બનેલો છે અને તેના જન્મથી તેના પિતૃઓ સ્વર્ગમાં આનંદથી નાચવા લાગે છે. પછી તેમણે કહ્યું "તમે જે કંઈ કરો છો, અને જે રીતે વર્તો છો તે ભગવાનને ખુશ બને છે."

ગોસ્વામીજીએ કહ્યું કે "દાકુર ! આપે મારો હાથ ઝાલી મને 'માણસ' ક્યો. આ બધું આપનેજ આજ્ઞારી છે; આપ તો મહા ગુરુ કહેવાઓ." ગોસ્વામી મહારાજ બોલી ન રહ્યા ત્યાં તો મહર્ષિ જરા હસીને કહેવા લાગ્યા કે "હા, એ બધું ઠીક છે. જલ્દે પહેલેને ગુરુ કહો; પણ એ ગુરુ કેવા ? જુઓ, ગામડી નિશાળમાં છેકડા બણવા બંધ છે ત્યારે ત્યાંના મહેતાલને પણ ગુરુ કહેવામાં આવે છે. પછી એજ છેકડાઓ આગળ વિદ્યવિદ્યલયમાં બણવા લાગે છે અને પાસ થાય છે, એટલે તેઓજ એ ગામડી નિશાળના ગુરુના પણ ગુરુ થઈ જાય છે; તેમ વને પણ મને ગામડી નિશાળના ગુરુ જેવો કહી ચકો ખરો" ગોસ્વામી મહારાજ આ

સાંભળીને મૌન રહ્યા. એ પ્રમાણે મહર્ષિ અનેક પ્રકારની વાતો કરી ગોસ્વામીજીની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. પછી ગોસ્વામીજી ખુરશીપરથી ઉઠી, મહર્ષિનાં ચરણોમાં મસ્તક નમાવી કહેવા લાગ્યા કે હું તો આપનો બાળક છું, આપ મને આશીર્વાદ આપો. આ ઉપરથી મહર્ષિએ નમસ્કાર કરી કહ્યું કે “તમને આશીર્વાદ આપવા જેવી મારામાં યોગ્યતા નથી. તમારી મહત્તા સમજી તમારાપર શ્રદ્ધા રાખતાં શીખ્યો છું. ફક્ત એટલું જ કહી શકું કે પ્રભુકૃપાથી હજી પણ તમારો અધિકાધિક જય થાઓ!”

અમે પણ બધા વારા ફરતી મહર્ષિને પ્રણામ અને ચરણસ્પર્શ કરી, ઘેર જવા તૈયાર થયા; એટલે મહર્ષિએ બહુજ પ્રસન્ન થઈ અમને (ગોસ્વામીજી સાથેના માણસોને) આશીર્વાદ આપ્યા કે “તમારું કલ્યાણ થશે, ગોસ્વામીજીનો આશ્રય છોડશો નહિ. તે તમને સૌને આધ્યાત્મિક ઉન્નતિને શિખરે લઈ જશે.” ગોસ્વામીજી સાથે મહર્ષિનો આ છેલ્લો મેળાપ હતો.

મહર્ષિને ત્યાંથી પાછા ફરતાં રસ્તામાં સાધારણ પ્રાહ્મસમાજના સહકારી સંપાદક શ્રીયુત શ્રીચરણ ચક્રવર્તીએ ગોસ્વામીજીને પૂછ્યું કે “અમે સાંભળ્યું છે કે, ‘સદ્ગુરુની કૃપાવિના પ્રહ્લદર્શન થતું નથી.’ જો એમજ હોય તો પછી મહર્ષિને પ્રહ્લદર્શન શાથી થયું? તેમણે ગુરુ તો કર્યા નથી.” તેના જવાબમાં ગોસ્વામીજીએ કહ્યું કે “કોણ કહે છે કે, મહર્ષિએ ગુરુ કર્યા નથી? મહર્ષિના ઉપર સદ્ગુરુની કૃપા ચોક્કસ થઈ છે.” આ વાત સાંભળી શ્રીચરણ બાબુ તો તત્કાળ મહર્ષિ પાસે જઈ પહોંચ્યા અને તેમને પૂછ્યું કે “તમે કોઈને ગુરુ કર્યા છે?” મહર્ષિએ કંઈ પણ જવાબ આપતાં પહેલાં તેમને એ પ્રશ્ન પૂછવાનું કારણ પૂછ્યું. ત્યારે તેમણે ‘સદ્ગુરુ કરવાની આવશ્યકતા સંબંધી’ ગોસ્વામી મહારાજ સાથે પોતાને જે વાતચીત થઈ હતી તે કહી સાંભળાવી. તે સાંભળી મહર્ષિએ પહેલાં તો ગુરુ કયાની ના પાડી, પણ પછી થોડી વાર વિચાર કરીને કહ્યું કે “હા, કયા છે ખરો. ગોસ્વામીજીએ કહ્યું છે તેજ સાચું છે. હું એક વાર વેચન થઈ નમા હતા ત્યાં પસેન. પહોંચી ઉપર એક મહાપુરુષનાં દર્શન. તેમને કહેલું, મારા શરીરના રેમંચ ઇત્યાદિ જે કંઈ થયું તેવું તમારું મન થયું તેવું સદૃશ્ય અને આધ્યાત્મિક માર્ગની આગેવાનીને આપે. આપ સમજાવ. કાન્યા શાસ્ત્રનો અધ્યાય તો

પહેલાં પલ્લ કચો હતો, પણ તેનું ચઢાઈ રહ્યું સમજાતું નહોતું. તે હવે ખરાબર સમજાયું.” અમે (ખંજાળી જંઘકારે) સાંભળ્યું છે કે, ગોસ્વામીજી ત્યારે ગયાના આકાશગંગા પહાડપર ચોગદીક્ષા મહર્ષિ કરી અને ગુરુકૃપાથી તેમને પ્રજ્ઞદર્શન થયું ત્યારે તે કલકતા આવી એક વાર મહર્ષિને મળેલા. તે વખતે મહર્ષિએ તેમને આધ્યાત્મિક શાંતિ અનુભવવાનો માર્ગ પૂછ્યો હતો. ગોસ્વામીજીએ આ વિષે કંઈ પણ જવાબ ન આપતાં પોતાના ગુરુદેવ મહર્ષિની અશાંતિ દૂર કરે, એવી મનોમય પ્રાર્થના કરી હતી. તેના પરિણામે વૈષ્ણવ ધામમાં તે મહાપુરુષનો ઉપદેશ ચોગ તેમને મળ્યો હતો.

મહર્ષિ સાથે ગોસ્વામીજીને જૂદે જૂદે સમયે જે ધર્મચર્ચા થયેલી હતી, તેનો સાર શ્રીચરણ ચક્રવર્તી મહાશયે ‘હાસી’ પત્રિકામાં ‘શ્રાધુચમાગમ’ નામે લેખમાં આપ્યો હતો. એ લેખ બહુ ઉપયોગી હોવાથી અત્રે તેનો ભાવાર્થ આપીએ છીએ:—

“કેટલાંક વર્ષ પહેલાં ત્યારે પૂજ્ય વિદ્વાન વિજયમુખ્ય ગોસ્વામી ઠાકા રહેતા હતા, ત્યારે તેઓ ત્યારે પણ કલકતા આવતા ત્યારે મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ ઠાકુરનાં દર્શન તો એક વાર અવશ્ય કરવાજ. અમે પણ બે ત્રણ વાર તેમની સાથે મહર્ષિને ત્યાં ગયેલા હતા. એક વાર મહર્ષિએ ગોસ્વામી મહાશયનાં દર્શન કરતાંજ “ઋત્તમો વ્રહ્મણ્યદેવાય ગંગાવ્રહ્મણહિતાય ચા” એ શ્લોક ગોલી તેમનો તથા અમારો સારો સત્કાર કર્યો હતો. ગોસ્વામી મહાશયે તેમને સાણંગ હંડવત પ્રણામ કર્યા અને તેમની ચરણરજ માથે ચઢાવી કહ્યું કે “આપનાં દર્શનથી મને પ્રજ્ઞદર્શન જેવો આનંદ થાય છે, “વ્રહ્મચિત્ત્વ વ્રહ્મેષ ભવતિ” અમે પણ બધા મહર્ષિને ચરણસ્પર્શ કરી આસન ઉપર બેસી ગયા. ગ્રેમીની પાસેજ ગ્રેમીનું હૃદય ખુલી શકે છે અને રસિયાની પાસેજ રસિકજન ખીલી શકે છે. સાધુનાં સાચાં દર્શન કરવાં હોય તો ખીજા સાધુ સાથેજ તેમનાં દર્શન કરવા જવું. ત્યારેજ તેમની ખરી ખુબી માતૃમ પડે છે. ઝવેરીવિના રત્નની પરીક્ષા કોણ કરી શકે? સંગીતના બાજુકાર પાસેજ ગવૈયો પોતાનું અર્થ કામ બતાવે છે. મહર્ષિના ચૌરંગીમાં આવેલા મનોહર ઉદ્યાનવાળા બે મળવાના સુંદર મકાનના એક સુસાજ્જિત દિવાનખાનામાં આ સાધુ-સમાગમ થયો હતો. પહેલાં પણ અમે એક વાર ગોસ્વામીજીની

કહેતાં નથી." આટલું કહેતાં કહેતાં મહર્ષિની ચાંત મુખમુદ્રા ઉપર એક અપૂર્વ વ્યોતિ પ્રકાશવા લાગી અને તેમના લાલાશ પડતા મુખ ઉપર જેએક અશ્વુ ટપક્યાં. આથી તો તેમના મુખની ચોભામાં ચાર વૃદ્ધિ થતી હતી. બાજે પ્રભાતકાળે ખીલેલા કમળપર આકેળનાં ગિંદુ ન ચોભતાં હોય! ગોસ્વામી મહારાજ તો સૌમ્યમૂર્તિ હતા. તેમના તેજોમય મુખમંડળમાંથી પરાભક્તિનો કિરણો ફેલાવા લાગ્યાં અને બ્રહ્મવ્યોતિનું વર્તુળ તેમની આસપાસ ફરી વળેલું દેખાયું. અમે તો એ અવર્ણનીય ચોભાનાં, અપૂર્વ સાવનાં અને અદ્ભુત પ્રેમમૂર્તિનાં ધરાઈ ધરાઈને દર્શન કર્યાં. થઈ ગોસ્વામીજીની સામે જોઈને મહર્ષિ કહેવા લાગ્યા કે "આજ તમને બહુ વાતો કહી નાખી. ભગવાનના માણસ મળતાં તેમની પાસે ભગવાનની વાતો કરતાં મને ખૂબ આનંદ આવે છે. અંતરની વાતો બીજા કોને કહું? અને બીજા સમજે પણ દોષ? જેમણે એ મહારસ માણ્યો છે તેજ અંતરની વાતો સમજી શકે છે. મને હજી હવેજ અનુભવ થયો છે કે, આજમુધી જે ઠાગળીઆંની નોટો હતી, તેનું હવેજ નગદ નાણું મળ્યું છે." સાંતંશ કે આજમુધી તેમણે ખુદિવડે જે શાસ્ત્રાભ્યાસ કર્યો હતો અને મનવડે તેનું મનન કર્યું હતું તેનો હવેજ તેમને સાક્ષાત્કાર થયો હતો. મહર્ષિની વાતો ઉપરથી અમને એમ પણ સમજાયું કે મત્ર ધર્મની વાતો કર્યાથી કંઈ ધર્મપ્રાપ્તિ થતી નથી, તેમ કંઈ ફળ જ્ઞાનને ગોખી લેવાથી તત્ત્વદર્શી થવાતું નથી. ધર્મ તો પાળવો જોઈએ; જ્ઞાન પ્રમાણે આચરણ કરવું જોઈએ; અને સાધન કરતા ચાલી પ્રભુકૃપાને ઇચ્છવી અને મેળવવી જોઈએ. એમ કરતાં કરતાં-જ ધર્મનાં ગહન રહસ્ય સમજાય છે અને પરબ્રહ્મ પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. ધર્મ જ્યાંમુધી વાદવિવાદનોજ વિષય રહે છે, શત્રુઆતુરીમાંજ જ્યાંમુધી ધર્મની ઇતિકત્તવ્યતા સમજી લેવામાં આવે છે અને "પરોપદ્રેષે પોંઢિત્યમ્" અથવા પોથીમાંનાં દીંમણું પેકેજ જ્યાંમુધી અંધજ્ઞાન રહે છે, ત્યાંમુધી મનુષ્યને સત્ય ધર્મનો પ્રાપ્તિ પણ થતી નથી અને ત્યાંમુધી તે જન્મમરણની ઘટનાજમાંથી પણ છુટતો નથી. ધર્મ જ્યારે તેની જીભનાંથી દૃઢવમાં ઉતરીને રોમેરોમનાં જ્યાંથી બાય છે, અર્થાત્ મનુષ્ય જ્યારે ધર્મનું વધારા પાડતુ કરે છે ત્યારેજ તેનો જન્મમરણનો મહાભય દોળે છે અને તે પરમ ચાંતિ તથા આનંદમરતી અનુભવે છે. આવા

એક વૃત્તિ તથા ધર્મજ્ઞાનાદિ શુભોની બહુ પ્રશંસા સાંભળી હતી. તેઓ હંમેશાં સજાજનોની સેવામાં પોતાની લક્ષ્મીનો સદ્વ્યય કરતા હતા. ગોસ્વામીજીની પ્રસન્નતા માટે તેમને એક લાખ રૂપિયા આપવાનો ઠાકુરદીએ સંકલ્પ કર્યો અને રામકુમાર વિદ્યારત્ન દ્વારા તેમણે ગોસ્વામીજીને કહેવડાવ્યું હતું કે “એક વાર યથાવકાશે માફ ધરપત્ર કરવા પધારો, એટલે હું આપની સેવા કરી કૃતાર્થ થાઉં.” વિદ્યારત્ન મહાશયની વાત સાંભળી ગોસ્વામીજીની આંખમાં ઝગઝગાટ આવી ગયાં અને મુખ લલચોળ થઈ ગયું. તેમણે હાથ જોડી ભગવાનને પ્રણામ કરી, વિદ્યારત્ન મહાશયને કહ્યું કે “ઠાકુરદીને કહેજો કે, જરૂરજેણું સદાય ભગવાન આપી રહે છે અને કશી ઓછા પડતી નથી; એટલે અમારે તે પૈસાની જરૂર નથી. તમને ગમે તે ધર્મકાર્યમાં તે પૈસા વાપરી દેજો. મને લાગે છે કે, અમે જો પૈસાનો સંગ્રહ કરીએ તો અમારું અનિષ્ઠ ધાય. વળી મોટા માણસોને ઘેર જતાં અમને લય લાગે છે, અમે તો લીખારી રહ્યા એટલે ગરીબ શુરખાનાં શુભકામાંજ આનંદ મानीએ છીએ.” આ સાંભળી વિદ્યારત્ન મહાશય એક શબ્દ પણ બોલી શક્યા નહિ, અને થોડી વાર બેઠીને ગોસ્વામીજીને પ્રણામ કરી આલ્સ્યા ગયા.

ત્યારપછી પોતાના શુરુદેવના આદેશ પ્રમાણે ગોસ્વામીજીએ એક વર્ષસુધી મૌનમત્ર ધારણ કર્યું. પોતાની આંતરિક અવસ્થા યથાવત્ બાલુવા અને ખીલવવા માટે શ્રેષ્ઠ સાધકો પ્રયોજન પ્રમાણે મૌનમત્ર પાળે છે, વળી એ સિવાય મૌન રહેવાનાં બીજાં પણ ઠાણ હોય છે. આ મૌનાવસ્થામાં ગોસ્વામી મહારાજને જે જે અનુભવો થતા તે તેઓ લખી લેતા હતા.

કોઈ કંઈ પ્રશ્ન પૂછે તો તેને પણ કાગળમાંજ જવાબ લખી આપતા હતા. આ બધા પ્રતોત્તરો તેમના શિષ્યો સંગ્રહી લેતા. મૌનાવસ્થાદરમિયાન કલકત્તાની સાધારણ પ્રાસન્નમાન તરફથી જનરલ કમિટિના સભ્ય થવા વિષેનો આગ્રહભર્યો પત્ર તેમને મળ્યો હતો. તેનો જવાબ ગોસ્વામી મહારાજની ઈચ્છાનુસાર તેમના જમાઈએ લખી મોકલ્યા હતા. તે અહીં આપીએ છીએ:-

“હવે તે કોઈ મતસંપ્રદાયના નથી રહ્યા. જે સત્ય છે એજ એકમાત્ર ધર્મ છે. અનેક સંપ્રદાયોની અનેક પ્રકારની બાહ્યાંતર સાધન-પ્રણાલિકાઓ દ્વારા જે સત્યનો સાક્ષારકાર થઈ શકે છે, આ

સિદ્ધાવસ્થાને પામેલા અદ્વિતીય સહાયતા સિવાય પરમાત્મદર્શન-
 યથાધિકાર ઉપાય પ્રાપ્ત થતો નથી. પાંચ વર્ષના પ્રવણ પ્રભુ-
 મંત્ર કરતા કરતા અધુ સારવા હતા તે પણ નારદજીની સહાયને
 લીધે હતું. પ્રભુ ઇચ્છુ ખિસ્તે અને ભગવાન ચિત્તન્યદેવે પણ
 લીધા લીધી હતી. આહારનિદ્રાદિનો સમૂહો ત્યાગ કર્યો, મૌન
 રહેયો, ઇત્યાદિ કરવાથી લોકો 'મહાત્મા' કહી હાથ ભેડયો; પરંતુ
 તેથી કંઈ મૂળ વસ્તુ પ્રાપ્ત થયે નહિ. જો પ્રજ્ઞદર્શન કરવા ઇચ્છતા
 હો તે તો પૂર્વના બધા અંકારોને દૂર કરો. સત્ય શું અને અસ-
 ત્ય શું તે બરા અર્થમાં તમે બાજુતા નથી. હજીયે તમે તમારા
 લૌકિક પાંડિત્યનેજ સર્વશ્રેષ્ઠ માન્યા કરો છો; પણ બ્યારે સાચું
 પ્રજ્ઞજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયે ત્યારેજ પરમાત્મ સાક્ષાત્કાર થયે. જો પહેલાં
 સર્વ લૌકિક વાસનાનો અને અહંતામમતાનો તમારે ક્ષય કરવો
 જોઈએ અને ત્યારેજ પ્રજ્ઞદર્શન થયે. હાલની રીતે તો તમારી અંતર-
 ની વાસનાઓ ફળીમૂલ થયે ખરી, પરંતુ પ્રજ્ઞપ્રાપ્તિ નહિ થાય.
 જોને માટે તો ઉપદેશ કરવા વગેરેની શુભ વાસનાનો પણ તમારે
 પૂરેપૂરો ત્યાગ કરવો પડ્યો. જ્યાંસુધી સહેજ પણ ઇચ્છા-વાસના-
 છે ત્યાંસુધી પ્રજ્ઞરૂપી મહાશક્તિ તમારાથી સો ગાઉ દૂર માનજો.

આપનો પત્ર વાંચી બહુ આનંદ થયો છે. પુરુષપ્રયત્નથી જોટલું
 થાય તેટલું તમે કરી ચૂક્યા છો. હવે પૂરા અનુભવી શુર સિવાય
 તમારાથી આગળ વધી શકાય તેમ નથી.

ભગવાન દરેક કાર્ય નિયમપૂર્વક કરે છે. બહારનું તંત્ર જેમ
 નિયમ પ્રમાણે ચાલ્યાં કરે છે તેમ આંતરજાત પણ નિયમ પ્રમાણે-
 જ ચાલે છે. સિદ્ધાત્માની સહાય લીધા સિવાય પ્રજ્ઞદર્શન થતું જ
 નથી, જો એક અચલ નિયમ છે હું તમને બહુ આદુ છું તેથીજ
 આ હપ્તું છે."

ત્યારપછી ગોસ્વામીજીનાં માતાજી સ્વર્ણમયીદેવી પરલોક
 લીધાવાં. માતાજીના દેહત્યાગ પછી ગોસ્વામીજીએ યોગજીવન
 ગોસ્વામી પાસે માતાજીનું શાદકાર્ય વિધિપુરસ્કર કરાવ્યું. પોતે
 સંન્યાસી હોવાથી તેમનાથી શાદવિધિ થઈ શકે તેમ નહોતું એટલે
 તેમજે માતાજીને ઉદેશી ગંગાજળની ત્રણ અંજલિ આપી હતી.

શાદને દિવસે ઘરની પાસેના એક મેદાનમાં પ્રસિદ્ધ દીર્ઘન-
 કારથીયુત મુકુન્દદાસજી દીર્ઘન ચોળવાનાં આવ્યું હતું. દીર્ઘન ચા-
 લતું હતું તેવામાં ગોસ્વામી મહારાજ સ્વાવાવેશમાં આવી ગયા અને

“ હરેનામ હરેનામ હરેનામૈવ કેવલમ્ ।

કલૌ નાસ્ત્યેવ નાસ્ત્યેવ નાસ્ત્યેવ ગતિરન્યથા ॥”

એ શ્લોક તથા ‘જય શચીનંદન ! જય શચીનંદન ! ઇત્યાદિ વચનો એવા ગંભીર ભાવથી અને ગદ્ગદ કંઠે વારંવાર બોલવા લાગ્યા કે શ્રોતાજનોનાં નેત્રમાંથી પણ આનંદાશ્રુ વહેવા લાગ્યાં. કીર્તન સમાપ્ત થયા પછી ગ્રાહણોને, વૈષ્ણવોને તેમજ દીનદુઃખીઓને ભાવપૂર્વક જમાડવામાં આવ્યા હતા.

માતાજીની શ્રાદ્ધક્રિયા કરી લીધા પછી ગોસ્વામી મહારાજ ઢાંકા ગયા, અને ત્યાં થોડો વખત રહી પાછા કલકત્તા આવ્યા હતા.

તે દરમિયાન એક દિવસ શ્રીચુત રામચંદ્ર દત્ત મહારાજના આગ્રહથી, ગોસ્વામીજી કાંકુરગાંધિના યોગોદ્યાનમાં શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસદેવના વાર્ષિક ઉત્સવમાં ભાગ લેવા ગયા હતા. ગોસ્વામીજીના પધારવાથી સૌનો આનંદ માતો નહોતો અને ઉત્સવ પણ સારો થયો હતો. પરમહંસદેવ હયાત હતા ત્યારે પણ ગોસ્વામીજી પ્રસંગોપાત આનંદોત્સવોમાં ભાગ લેતા હતા, કેટલીક વાર તો શ્રીમાન યોગજીવન ગોસ્વામી તથા હરિનારાયણ બાબુ તેમજ બીજા શિષ્યો પણ તેમની સાથે જતા હતા. એક વખત ગોસ્વામીજી તથા પરમહંસદેવની કોઈ અફળુત ભાષા વસ્થા થઈ હતી તેનું વર્ણન કરવું એ તો અમારી શક્તિની બહાર છે. પ્રથમ તો તેઓ બન્ને ‘હરિ’નામના સિંહનાદવડે દશે દિશાઓ ગળતવા લાગ્યા. પછી થોડી વારે ભાવાવેશ વધવાથી તેઓ આસન ઉપર ઉભા થઈ ગયા અને ઉંચા હાથ કરી ‘હરિબોલ’ ‘હરિબોલ’ કરતા કરતા સામસામા નાચવા લાગ્યા. નાચતા નાચતા તેઓ એક બીજાને ભેટી પડ્યા. આ પ્રમાણે ભાવાવેશમાં તેઓ અનેક વાર પરસ્પર ભેટતા હતા. x

ગાંધીજીની આ કથા પણ કેંઈ શિષ્યની સ્વતંત્રતા ઉપર અકબલ્ય કંટા નહોતી. જ્યારે કેંઈ મતભેદ પડે ત્યારે પણ તેમના મનદ્વેષી સહુનું મનથી શક્ય તેટલી બતાવતા હતા. તેમના યુવવરુદ્ધ મનન્ય વચન અમારું પણ એ વસ્તુ જણાઈ આવતી હતી. એક વખત વચન સમયે કેટલાક શિષ્યો નીચેના એક નામના અંગ્રેજી વક્તવ્ય કરી બેઠા હતા. આ મંડળે સત્ત્વરે તેમને હાથે હાથે આ વાત મનન થાય છે ?” એ વખતે

શ્રીયુત મનોરંજન શુદ્ધ તથા સ્વામી દેવપ્રસાદ (પૂર્વોદ્ધમના દેવેન્દ્ર-
નાથ ચક્રવર્તી) તેમની પાસે બેઠા હતા. સ્વામીજીની જે જઈ નેહ
આવ્યા અને કહ્યું કે “હું તેમને ગડબડ ન કરવાનું. કહી આવ્યો
હું.” ગોસ્વામીજીએ કહ્યું કે “મેં કંઈ તમને ગડબડ બંધ કરી
આવવાનું નહોતું કહ્યું; મારે તો માત્ર કારણ જ બહુ હતા.”
શિષ્યો સાથે ગોસ્વામીજીને કેવો સ્નેહભર્યો સંબંધ હતો
તથા તેઓ માનવમાત્રને કેટલા બધા આહતા હતા તે અત્રે જણા-
વી કેટલીક ઘટનાઓ ઉપરથી જોઈ શકાયે.

એક વાર શિયાળામાં ગોસ્વામીજી કાકિના ગયા હતા. ત્યાં
એક દિવસ તેઓ આસને બેઠા બેઠા મુજવા લાગ્યા. પાસે બેઠેલા
કેવડાંએ કાંઈ પૂછતાં તેમને ગોસ્વામીજીએ સ્તામાંના એક ખાળ-
ને દાઢથી મુજતું બતાવ્યું અને તેને પોતાનું ઉપવસ્ત્ર ઓઢાડવા
કહ્યું. ગોસ્વામીજીની આજ્ઞા પ્રમાણે તે ખાળકને વસ્ત્ર ઓઢાડ્યું
એટલે તે મુજતું બંધ થયું અને ગોસ્વામીજીની પાસે મૂળરી
બંધ થઈ ગઈ. પ્રયાગ, દાકા, કલકત્તા વગેરે સ્થળોએ આવી તો
અનેક ઘટનાઓ બનેલી તેમના શિષ્યોએ જોઈ હતી.

સાચા શુરુ-શિષ્યનો સંબંધ કેવો નૈસર્ગિક અને મધુર હોય
છે તથા ગોસ્વામી મહારાજ પે.તાના શિષ્યોપ્રત્યે કેવી દ્રષ્ટિ રાખ-
તા હતા, તેનીચેની કેટલીક ઘટનાઓ ઉપરથી સારી રીતે સમજાયે.
એક વખતે ગોસ્વામીજીના શિષ્ય શ્રીયુત સ્યામાકાંત અટ્ટો-
પાધ્યાયે તેમને પૂછ્યું કે “આપની પાસે મને સંકેત કેમ રહ્યા
કરે છે?” ગોસ્વામીજીએ જવાબ આપ્યો કે “પોતાને જેમ પાપી
માનો છે તેમજ મને પણ માનો એટલે સંકેત ટળી જાય. નંદ-
વચ્ચેનાં ગોપાલકૃષ્ણને સામાન્ય મનુષ્ય સમજતાં હતાં તેવાં મને
પરુવમે સામાન્ય મનુષ્ય સમજતે એટલે સંકેતનું કારણ નહિ રહે.”

એક વાર ગોસ્વામીજી તથા તેમના શિષ્યો બેઠા હતા,
ત્યારે એક અપરિચિત માણસે આવી પૂછ્યું કે “આ બધા આપના
શિષ્યો છે કે?” તેના જવાબમાં ગોસ્વામીજીએ કહ્યું કે “બાઈ!
અને તો બધા બંધુઓ છીએ, સૌ ધર્મથી હોવાથી સાથે રહીએ
છીએ.” થોડી વાર પછી તે માણસ જતો રહ્યો એટલે ગોસ્વામીજી-
એ કહ્યું કે “એક ભગવાનજી સોના આવ્યા શુરુ છે. આપને સૌ
તેમનાજ શિષ્યો છીએ. તે કેઈનો શુરુતરીકે ઉપયોગ કરી લે
તેથી એ તે એમ માને કે ‘હું શુરુ છું’ અને આ બધા મારા

હિમાલયની યાત્રાદરમિયાન ગોસ્વામીજીને એક મહાપુરુષનાં દર્શન થયાં, ત્યારે પૂછ્યું હતું કે “આ દેશના લોકો દિનપ્રતિદિન દુઃખમાં રૂબતા લાય છે, ચોમેર દુઃખ-હારિવ્રતનું સામ્રાજ્ય રચવું લાય છે; એવી સ્થિતિમાં તેમનો ઉદ્ધાર શી રીતે થાય ?” મહાપુરુષે જવાબ આપ્યો કે “બ્રહ્મચર્ય અને સત્યના પાલનથી સર્વ પ્રકારે કલ્યાણ થયે.” ત્યારપછી એક વાર ગોસ્વામી મહારાજે દાર્શનિક પંડિત શ્રીયુત નગેન્દ્રનાથ ચટ્ટોપાધ્યાય તથા દેવેન્દ્રનાથ સામંત વગેરે સાથે કીર્તનના આનંદમાં મસ્ત હતા. એવામાં જાણે કંઈક એવામાં આંચું હોય તેમ અકસ્માત્ ભાવાવેશ ઉભરાઈ આવ્યો અને અધુપાતથી વક્તવ્ય જ બિંબાઈ ગયું. આકાશ સામું જોઈ તેઓ ભાવાવેશમાં જ કંઈક ગણગણતા હતા. આ જોઈ તો આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા. થોડી વાર પછી તેમને ભાવસમાધિ ઉતરી ત્યારે તેમણે કહ્યું કે “આજે એક વાતની તો ચિંતા ટળી ગઈ.” આ સાંભળી નગેન્દ્ર બાળુએ આચંદ્રસહિત પૂછ્યું કે “આપને કંઈ વાંધો ન હોય તો આજે આપને જે કંઈ અનુભવ થયો હોય તે અમને કહેવા કૃપા કરો.” ગોસ્વામી મહારાજે કહ્યું:—“આ દેશની હુદંથા જોઈ બધા મહાપુરુષો લેખા થઈને, તેનો ઉદ્ધાર કરવા માટે ભગવાનને પ્રાર્થના કરતા હતા. એવામાં ભગવાને તેમને પોતાના તેજોમય સ્વરૂપનાં દર્શન આપ્યાં. આવો ઉત્તમવળ પ્રકાશ તો મેં ક્યારે પણ જોયો નહોતો. તેમના અસાધારણ તેજથી સૂર્યચંદ્રાદિ વિશેષપણે પ્રકાશી ઉઠ્યા, પર્વતો ટોલવા લાગ્યા અને સમુદ્રો ઉછળવા લાગ્યા. એ દિવ્ય દર્શન કરીને ડોહ ડોહ તો મૂર્ચ્છિત થઈ ગયા, ડોહ ભાવાવેશમાં નૃત્ય કરવા લાગ્યા અને ડોહ ડોહ તો ઉચે સાહે સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. ઉવટે ભગવાન તેમની પ્રાર્થના સ્વીકારી અંતર્ધાન થઈ ગયા.”*

જીવેનાં દુઃખ જોઈ ગોસ્વામીજીને અંતઃકર્તમા રડી ઉઠતો અને તેમનું હૃદય કપી ઉઠતું હતું. શુરુટપાથી પોતાને જે દિવ્ય

* શ્રીયુત સારદાદાન બટ્ટોપાધ્યાયની નોંધપોથી ઉપરથી.

પ્રદ્યાનંદનો લાભ મળ્યો હતો તે દિવ્ય પ્રદ્યાનંદની લહાણી કરી ગોસ્વામીજી ત્રિતાપગ્રસ્ત જીવોને શાંતિ આપતા હતા. એ દિવસ પ્રસંગોપાત ગોસ્વામીજીએ કહ્યું હતું કે “પોતાની વહાલ સ્ત્રીનું દાન કરવાની કોઈને હિંમત થાય નહિ. પોતાની પ્રિયતા માને તો સૌ આદરપૂર્વક પ્રાણની પેઠે સાચવે-સંભાળે છે, તેમ સાધુ મહાત્માઓ સાધનાદ્વારા પ્રાપ્ત થયેલી અમૂલ્ય સંપત્તિને સાચવીજ રાખે છે-તેનું કોઈને દાન કરતા નથી.” એક શિષ્યે પૂછ્યું કે “મહારાજ ! તોપણ આ દેવદુર્લભ વસ્તુની-પ્રદ્યાનંદની-જ્યાં ત્યાં લહાણી શા સારૂ કર્યા કરો છો?”

ગોસ્વામી મહારાજે જવાબ આપ્યો:-“ભાઈ ! આ ત્રિવિધ તાપથી તપી રહેલા જગતની વ્યથા મને સુખની નિદ્રા લેવા દેતી નથી, એટલે આથી લોકકલ્યાણ સધાય છે એમ માનીનેજ યથા-શક્ય સ્વધર્મ જાળવ્યે જાઉં છું.”

પ્રકરણ સોઝમું

પ્રયાગધામનો કુંભમેળો

યાગ ધામના કુંભમેળામાં ભાગ લેવા માટે, ગોસ્વામી મહારાજ ઘણા શિષ્યો સાથે કલકત્તાથી જવા નીકળ્યા. માર્ગમાં શ્રોણપુરના હરિહર સત્રના મેળાનાં દર્શન કરવા સૌ બાંકિપુર ઉતર્યા અને પછી પોપ માસમાં પ્રયાગ ધામમાં આવી પહોંચ્યા. અહીં પુણ્યસલિલા ગંગા તથા યમુનાજનો સંગમ થાય છે. અને

શુભરૂપે સરસ્વતી પણ આવી મળતી હોવાથી, તે સ્થાનને 'ત્રિવેણી-સંગમ' કહેવાય છે. ભારતવર્ષનો આઘંત ઇતિહાસ, વેદ, વેદાંગ, વેદર્થન, સ્મૃતિઓ, ઠાવ્ય, પુરાણ, ગણિત, વિજ્ઞાન, શિક્ષણ, વાણિજ્ય, યોગયજ્ઞ, ધ્યાનધારણા, શૌર્યવીર્ય, સ્વાધીનતા-એ બધાની સ્મૃતિ આ ત્રિવેણી-સંગમમાં એકત્ર થયેલી છે.

વનવાસમાં શ્રીરામચંદ્ર લક્ષ્મણ તથા ભાનકીજી બરદાજ ઋષિના આધમમાં આવ્યાં હતાં, તે આધમ અહીં જ હતો. પ્રાચીન-કાળમાં પણ ઋષિમુનિઓ મકરસંક્રાંતિપર એ બરદાજ ઋષિના આધમમાં એકત્ર થતા હતા. શ્રીગોસાંગ પ્રભુએ શ્રીરૂપ ગોસ્વામીને દરોડાને પાટે દીધા આપી હતી આવી અનેક પુણ્ય સ્મૃતિઓથી માંપૂર પ્રયાગધામમાં કુંભમેળો હતો.

ગંગાજની પશ્ચિમબાજુએ અલ્હાબાદ અને પૂર્વ બાજુએ કુંદલી આવેલું છે. તેના નજીક જાગમા એક નાના દીપ જોવા મળેલું આવેલું છે. તેની અને કુંદલીની વચ્ચે ગંગાઅલ્હાદ વહેતો હતો. અલ્હાબાદથી આ કોષમાં જ. માટે તેમજ ત્યાંથી કુંદલી જ. માટે એક એટો પૂર્વ બાજુએ હતો પણ ખત તત્તલ પુણ્ય લેખકના રહેતા હતા કે કુંદલીની રજુ નહોતી હતા.

પા. ૧૯૨૭ નાં મ. ૧૧. ૮૫ નાં ૬૫૨ નાં ૧૧. ૫ નાં ૬૫૨

આશ્રમના ઉપયોગ માટે ગોસ્વામીજીને, વાલ્મીકિયર સંન્યાસી
વખતના દિવાન સુર દિનકરના બહાદુરે એક મોટો તંબુ
મેં હતો. આ તંબુના પ્રવેશદ્વારમાં:—

“હેરનામ હેરનામ હેરનામિવ કેવલમ્ ।

કલોનાસ્ત્યેવ નાસ્ત્યેવ નાસ્ત્યેવ ગતિરન્યથા ॥”

આ મ્હોક મોટો અક્ષરે લખવામાં આવ્યો હતો, અને અંદ-
ર એક ભાગમાં “શ્રીગૌર-નિતાઈ”ની મૂર્તિમય પ્રતિમા પધરા-
માં આવી હતી.

એક દિવસ આ મૂર્તિ પાસે દ્વિતીન ચતુર હતું ત્યારે ગો-
સ્વામીજીના એક શિષ્ય શ્રીચુત મહાવિષ્ણુ જ્યોતિ મહાશયે એક
ત્રિવિધ ગાન ગાવા માંડ્યું. તેનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે:—

“હે ભાઈઓ! આજ હરિદ્વિતીનમાં આવવા સૌ તૈયાર થઈ
ઓ! હે જગન્નનો! અમૃતમય હરિનામના મધુરતાનમાં મસ્ત-
તાતુર બની જાઓ. આ તીર્થરાજ પ્રયાગધામ છે, ગંગા-યમુ-
નો સંગમ છે, શ્રીચુરગોવિંદશ્રિંહ પલ્લ સન્મુખ ગિરાજ છે, અહો!
પાથી બીજો સરસ સુયોગ ક્યારે મળવાનો છે? પ્રેમાનંદમાં બંને
પથ હંચા કરી “દીનબંધુ”નું આવાહન કરો. તેને વ્યાકુળ
એને બોલાવવાથી-તેનું સ્મરણમનન કરવાથી તે સહાય આપ્યા
પ્રેમાય રહી શકતો નથી. તેનું નામજ “દીનબંધુ” છે અને સાચેજ
વે દીનદુઃખીઓનો બંધુ છે. અહો! ત્રિવિધ તાપથી તપી રહેલા
માનવીને એ પતિતપાવનજ એકમાત્ર આધાર અને આશ્રયસ્થાન
છે. જોય બાળકો તેમને ગફગફ કંઠે બોલાવતા ત્યારે તરતજ તે
જોપાક પ્રભુ તેમને દર્શન દેતા હતા. અસુરકુળમાં પ્રહ્લાદજી પણ
એજ પ્રમાણે શ્રીહરિનામમાં મસ્ત બન્યા હતા. એ તારકબ્રહ્મ
ધી હરિનામના પ્રતાપેજ તેઓ જળ, અગ્નિ, અને પહાડ પરથી
ફેંદાવા છતાં જીવતા રહ્યા હતા. હે ભાઈ! તમે પણ એકવાર ગફગફ
કંઠે નામ્નુ નયને અને ભાવથીને હૃદયે એ દીનબંધુને બોલાવો.
નાશવન વિપયોને બદલે શ્રીહરિચરણમાં પ્રીતિ કરો. હંમેશાં તે
સ્વસ્થિદાનંદ પ્રભુનુંજ સ્મરણ, મનન અને ચિંતન કરો. યતુ-મિત્ર
અને માન-અપમાનમાં સમતા લાવીને પોતાને તૃપ્તિ પણ હલકા
માનતા યકા મન અને પ્રાણ બેટીને હરિચરણમાં મસ્ત બની જાઓ.”

ગોસ્વામી મહારાજ હંમેશાં સવારે-અથવા કોઈ વખતે સાંજે
૧૭-પોતાના શિષ્યો સાથે કુંભમેળામાં આવેલા સંત મહાત્મા-

ઓનાં દર્શન કરવા નીકળતા હતા. એ વખતે તેઓ જે રસ્તે થઈને જતા ત્યાં સાધુઓની ભીડ જામતી અને તેમનાં દર્શન થતાંની સાથે તેઓ સર્વ “હરિઓલ”નો ધ્વનિ કરતા હતા. ગોસ્વામીજી દર્શન કરતાં કરતાં કોઈ યોગ્ય સાધુના આશ્રમમાં કેટલીક વાર બેસતા અને પ્રસંગોપાત બહુ વિનીત ભાવે શાસ્ત્રચર્ચા પણ કરતા હતા. તેમની વિનય-નમ્ર વાણીથી, અસાધારણ વિદ્વત્તાથી અને જ્ઞાનગર્ભ ઉપદેશથી સાધુજનો બહુજ પ્રસન્ન થતા હતા.

બંગાળી લોકો મઝછી ખાય છે તેથી સામાન્યપણે સાધુ સંન્યાસીઓ તેમના તરફ ધૃણુની દૃષ્ટિએ જોતા હતા. એટલુંજ નહિ પરંતુ કેટલાક તો તેમને ધર્મ-કર્મ વિનાના માની બેઠા હતા. પરંતુ ગોસ્વામીજી તથા તેમના શિષ્યમંડળના એક માસપર્યંતના સહવાસથી ઘણા સાધુ સંન્યાસીઓનો ઉપરોક્ત અભિપ્રાય બદલાઈ ગયો હતો. કેટલાક તો તેમના શુદ્ધ આચારવિચારથી તેમજ અનન્ય પ્રેમલક્ષણા ભક્તિથી તેમના પ્રત્યે આદરભાવ રાખતા થયા હતા. હવે તો અનેક મહંતો પણ ગોસ્વામીજીને એક મહાપુરુષ-તરીકે માનતા અને સાધુસભામાં પણ ઉચ્ચ આસન આપતા. મહાત્મા કાઠીઆ બાવા કહેતા કે:-“ગોસ્વામી મહારાજ તો અદ્વિતીય મહાભક્ત છે.”

ગોરખપુરના સુપ્રસિદ્ધ મહાત્મા ગંભીરનાથને પણ ગોસ્વામીજી પ્રત્યે બહુ સદ્ભાવ હતો. તેઓ કહેતા કે “એમના જેવા પવિત્ર અને સાચા પ્રેમી સાધુ બહુજ દુર્લભ છે.” મહાત્મા દયાળદાસે એક વાર ગોસ્વામીજીના શિષ્યને કહ્યું હતું કે ‘હવે એ બંગાળી બવાજનો (ગોસ્વામીજીના) મને ક્યાં દર્શન થઈ શકશે?’ ખાસ કરીને તેમને ગોસ્વામીજીનું અને તેમના શિષ્યમંડળનું સંકીર્તન સાંભળવું બહુજ યત્નતું હતું. મહાત્મા છેલ્લા કાઠીઆ બાવા પણ ગોસ્વામીજી પાસે નવેક વાર આવી ધર્મચર્ચા કરતા હતા. અને સુકાને ને રા. ન્યા. જે બુદ્ધ પડવા માટે તેમને અત્યંત વેદના થતી. મહાત્મા નરસિંહદાસ યને પકડી બાવાને પણ ગોસ્વામી મહારાજ પ્રત્યે આવી ગઈ થઈ ગઈ હતી કે તેઓ ગોસ્વામીજીએ દેહ છોડ્યા પછી પણ તેમના મુખ પુરી ધર્મમાં તેમના સમાધિ-મંદિરમાં રહ્યા હતા.

મહાત્મા અણુવદનને ને નર. વલુ બહુ ગોસ્વામી મહારાજ પાસેજ રહેતા હતા. કેટલાક વખતે તેઓથી બાવાવેશમાં

અને જઈ તેમના સાથે અનિમેષ મેત્રે જોઈ રહેતા હતા અને તેમને શ્રીરામચંદ્રજી જેવા બાણી તેમની પાસે શ્રીરામચંદ્રાસ્તોત્રનો પાઠ કરતા હતા. ક્યારેક વળી હાથ હલાવી તેમની આરતિ પણ કરાવતા હતા અને ઉંચે ચાહે પોકારતા હતા કે “હે ભાઈઓ ! મન નથી થું ? મહારાજ તો સાક્ષાત્ શ્રીકૃષ્ણ ચેતન્ય મહાપ્રભુ છે. એમણે જગતમાં ચેતન્ય આણ્યું છે. મેં તો ઘણાંયે કુંભની યાત્રા કરી પરંતુ આજ મહારાજનાં દર્શનથી જાણી યાત્રાઓ સફળ થઈ છે.” મહાત્મા અર્જુનદાસજી બ્યારે ગોસ્વામીજીનું સંકીર્તન થતું હતું, ત્યારે ઘણી વાર કીર્તનમંડળની આગળ આગળ નાચતા ધાવતા હતા. ક્યારેક હાથ જોડીને સોને નમન કરતા ઉભા રહેતા તો ક્યારેક ઓની પાછળ રહેતા હતા. ગોસ્વામીજીની આપેલી પ્રમાણી તેઓ બહુ બાવધી જમતા હતા અને કોઈ વાર તેમની કમનુસ્સ માથે ચઢાવતા તો કોઈ વાર આખે ચરીરે ઝોળતા હતા. એક વાર તેમણે સર્વ સાધુઓનું ચરણામૃત એકત્ર કરી રાખ્યું હતું તેમાંથી થોડું પી જઈ જાણીનું સાચવી રાખ્યું હતું. ગોસ્વામીજીએ કહ્યું:—“મહારાજ ! ચરણામૃત સંપત્તિ છે તે શું એકલાજ પી લેશે ?” આ સાંભળી મહાત્મા અર્જુનદાસ તો ચરમાઈ ગયા અને વલ્લભ તે ચરણામૃત ગોસ્વામીજીને આપી દીધું. ગોસ્વામીજીએ તે ચરણામૃતનું પાન કરી, જાણીનું શિષ્યજનોને આપી દીધું.

કુંભમેળામાં ઉત્તર સંકાંતિને દિવસે મહારજાન મોટા ઠાક-ધા.ઓ થયું.

ગોસ્વામી મહારાજે પોતાના શિષ્યો સાથે વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના અનુયાયીઓ સાથે મહારજાન કેયું હતું. જ્ઞાન કરતી વખતે ગોસ્વામીજી મહારજાને શિષ્યમંડળને એવો સંકેત કરાવવા લાગ્યા કે હવેને ધન, પાન્ય, પુત્રપન્નિવાર અને સ્વર્ગારોહિની પ્રાપ્તિ કે. આ સાંભળી ગોસ્વામીજી વચનાં બોલી કહ્યા “અરે ! હવે મહારજા ! આ શું બોલો છો ? એમને એવો સંકેત કરાવવા.” આ સાંભળી ગોસ્વામીજીને મહારજાને જણાવવા કહ્યું “પણ પૂછ્યું:—‘ત્યારે એમને કેવું સંકેત કરવું ?’” ગોસ્વામીજીએ કહ્યું:—“એમને એવો સંકેત કરવો કે જેમને હવે સ્વર્ગ, પુત્ર, ધન, પાન્ય, દેવતાં કે જે ન મળે, પણ તેમની જોની જાણનારનાં હોય તેમની રહે” હવે મહારજાને એવો સંકેત કરવો નહોતો.

સ્નાન પણ મકરસ્નાનના જેવાજ ઠાઠમાઠથી તેમજ તેવીજ વિધિ પ્રમાણે કરવામાં આવ્યું હતું. વિશેષતા એ હતી કે, મકરસ્નાન કરતાં કુંભસ્નાનમાં લોકોની સંખ્યા ખમણી હતી. સાંભળવા પ્રમાણે તે દિવસે લગભગ વીસ લાખ નરનારીઓએ કુંભસ્નાન કર્યું હતું. ધર્મનિમિત્તે આવો મહાન લોકસમૂહ પૃથ્વીમાં ક્યાંય પણ એકત્ર થતો હોય એવું સાંભળ્યું નથી.

માઘ માસ પૂરો થયા પછી (એટલે કે માઘ શુકલ પૂર્ણિમા પછી) આ મહાન મેળો સમાપ્ત થયો.

મેળો વીત્યા પછી ગોસ્વામી મહારાજ થોડો વખત અડ્ડા-ખાદમાં રહ્યા હતા. અહીં નવદ્વીપવાસી વાણીતોપ ખાગચિ સાથે, ગોસ્વામીજીએ પોતાની નાની પુત્રી શ્રીમતી ગ્રેમસખીનાં લગ્ન કર્યાં.

૭ પ્રકરણ સત્તરમું

નવદ્વીપનો મહોત્સવ અને શાંતિપુરબ્રમણ

યાગધામના કુલમેળાનાં દર્શન કર્યા પછી
ગોસ્વામીજી ચોરો વખત કલકત્તામાં રહ્યા
હતા. ત્યાંથી હોળીને દિવસે શ્રીમન્ મહાપ્ર-
ભુના જન્મોત્સવમાં ભાગ લેવા તેઓ નવદ્વીપ
ગયા હતા અને ત્યાં લગવડ્ડાકા મથુરાનાથ
પરત્રાનને ત્યાં ઉતારો રાખ્યો હતો.

શ્રીમન્મહાપ્રભુના જન્મદિવસે ચંદ્રમહલ

આવતું હતું; તેથી તે દિવસનું માહાત્મ્ય એવડું વધુ હતું. દર
રોજ દેવોથી લાખો ભક્તજનો નવદ્વીપમાં આવ્યા હતા. અને
ભાવભક્તિનો અદ્ભુત પ્રવાહ વહી રહ્યો હતો. દીર્ઘનમંડળીઓ ચારે
પાસે દીર્ઘન કરતી હતી અને શ્રીહરિનામથી હશે દિશાઓ ગાજી
રહી હતી. તેમાં પળુજીયારે ગોસ્વામી મહારાજ પોતાના શિષ્ય-
મંડળ સાથે દીર્ઘન કરવા નીકળતા ત્યારે તે આનંદનાં પૂર ઉલટતાં.

રામજીની પૂર્ણિમાનો દિવસ હતો. અધ્યાકાળ પછી ચંદ્ર-
મહલ ચવાતું હતું. એટલે પ્રાતઃકાળથી ચારે તરફ વિવિધ પ્રકારે
હરિનામનહોત્સવની તૈયારી થવા લાગી. શ્રીગોરાંગદેવના આ-
વમન દિવસે જે તિથિ, નક્ષત્ર, યોગ વગેરે હતાં તેઓ મહેંદ્ર
યોગ આજે ચારસો વર્ષ પછી આવ્યો હતો, એટલે લોકો વિશેષ
આનંદનાં હતા. બપોર થયા નહિ ત્યાં તે લાખો ભક્તજનો દીર્ઘન
કરતા કરતા અંગાકાંઠે એકત્ર થયા અને ભજનકીર્તન તથા નામ-
સાવર લાગી.

બપોર પછી ગોસ્વામીજી પણ શિષ્યો સાથે દીર્ઘન કરતા
કરતા અંગાજી થયા. અનેક મંડળીઓ નીતન કરતી કરતી ચાલતી
હતી ગોસ્વામી મહારાજની મંડળી બધારે દેખી પીજી નંડળીને
મજાતી ત્યારે ત્યાં અદ્ભુત ભક્તિરસનો પ્રવાહ ચાલતો હતો. ગો-

સ્વામી મહારાજને તો સર્વ સંપ્રદાયો તરફ સમાન લાવ હતો તેથી તેઓ સૌને આહતા અને સૌ તેમને આહતા હતા.

એક દિવસ ગોસ્વામીજી પોતાના શિષ્યમંડળ સાથે નવ દ્વીપનાં પ્રસિદ્ધ તપસ્વિની રાઘ માતાજીનાં દર્શન કરવા ગયા. આ વૃદ્ધ ડોશીમા તો ગોસ્વામીજીનાં દર્શન કરતાંજ લાવાવેશમાં આવી ગયાં અને નમસ્કાર કરી હાથ જોડી, શ્રીઅદ્વૈતપ્રભુનું સ્તોત્ર બોલવા લાગ્યાં. પછી ડોશીમાએ કહ્યું “ તમેજ તો મહાપ્રભુને લાવ્યા હતા કે જેણે ‘હરિ’નામની લહાણ કરી જીવોનો ઉદ્ધાર કર્યો હતો.” પછી ડોશીમાએ ગોસ્વામીજીને વિનયપૂર્વક પોતાની ઝુંપડીમાં લઈ જઈ જે કંઈ હતું તે ખતાવી પણુંકુટીની આસપાસનાં વૃક્ષો વેલીઓ, ઝાડપાન અને પશુપક્ષીઓ પણ ખતાવ્યાં. પછી ગોસ્વામીજી સાથે જાણે જન્મજન્મમાંતરનો સંબંધ ન હોય તેમ એ માતાજી લાવપૂર્વક તેમની સેવા કરવા લાગ્યાં. ઘરમાં જે કંઈ ખાવાનું હતું તે ખધું ગોસ્વામીજી અને તેમના મંડળ આગળ રજૂ કરી દીધું. ગોસ્વામીજી તેમના પ્રેમને વશ થઈ શિષ્યો સાથે જમવા બેસી ગયા. ડોશીમાએ જે કંઈ હતું તે સૌને આનંદપૂર્વક જમાડ્યું. ડોશીમાનો આવો ભક્તિભાવ જોઈ સૌને ત્રેતાયુગનાં તપસ્વિની શબરી દેવી યાદ આવ્યાં હતાં.

પછી જ્યારે ગોસ્વામી મહારાજ જવા તૈયાર થયા ત્યારે માતાજીએ આગ્રહ કર્યો કે “ જપોરે ઠાકોરજીનો પ્રસાદ લીધા વિના જવાય નહિ. ” તેમનો અસાધારણ પ્રેમ જોઈ ગોસ્વામી મહારાજ રોકાઈ ગયા. પછી માતાજીએ ખડું પ્રેમથી જપોરે સૌને જમાડ્યા. જર્મી રહ્યા પછી જ્યારે ગોસ્વામી મહારાજના શિષ્ય શ્રીમાન સત્યેન્દ્રનાથ ઘોષ પત્રાળાં ઉપાડવા લાગ્યે એટલે તરતજ ડોશીમા મોટે અવાજે કહેવા લાગ્યાં. “ રહેવા દો, રહેવા દો, નહિ તો મને મરી ગયેલી બાજુનો નામ કહેવા છતાં પણ ઘોષ મહાશય પત્રાળાં ઉપાડતા બંધ ન થવ એટલે માતાજી તો ગોસ્વામીજી પાસે જઈ ખડુંજ આકંઠ કરવા લાગ્યા. પછી ગોસ્વામી મહારાજ તેમને કહ્યું—“રહેવા દો, પત્રાળાં ઉપાડવાની જરૂર નથી.” પછી માતાજીએ જાતેજ તે પત્રાળાં ઉપાડવા અને પછા રોનેડીસંબંધી તથા પાડોશીઓ સાથે આનંદપૂર્વક જમાવ કર્યું.

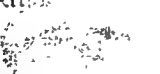
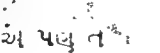
નવદ્વીપના મહોત્સવને દિવસે સંચાલકો તરફથી ગોસ્વામી મહારાજને શિષ્યમંડળ સાથે જમવા પધારવાનું અ. મંત્રણ હતું;

મંત્ર ત્યાં જઈને જોયું તો વર્ણલેખાનુસાર ગોસ્વામી મહારાજ અને તેમના દેવલાક શિષ્યોનાં આસનો જુદાં રાખવામાં આવ્યાં હતાં. આથી ગોસ્વામીજીએ કહ્યું કે “હું તો સોની સાથે લોજન કરીશ.” પછી તેમણે સર્વના લોગાજ બેસીને લોજન કર્યું હતું. લોજનદરમિયાન એક પરિતે ગોસ્વામીજીને કહ્યું કે “કીર્તન કરી વપતે આપના શિષ્યમંડળમાં જેવો સાત્ત્વિક ભાવ જોવામાં આવે છે તેવો બીજો ભાગ્યેજ જોવામાં આવે છે; તોપણ તેઓ બધા માળા-તિલક વગેરે કેમ ધારણ કરતા નથી ?” આ સાંભળી ગોસ્વામીજીએ હસીને જવાબ આપ્યો કે “આ જુઓ, મારી માળા કેવી મોટી છે. એ બધાઓનાં માળાતિલકનો ભાર મેંજ ઉપાડી લીધો છે.” સાધકની સ્થિતિ પ્રમાણે બાહ્યચિહ્ન પણ ઉપકારક થઈ શકે, પરંતુ ગોસ્વામીજી તેને માટે કોઈને આશંક કરતા નહિ.

એક દિવસ ગોસ્વામી મહારાજ પોતાના શિષ્યમંડળ સાથે પ્રાશ્નમાળના મુગાયક રાજકુમાર બન્દોપાધ્યાયને ત્યાં ગયા હતા. ત્યાં એ બંને વચ્ચે જે વાર્તાલાપ થયેલો તેનો સારાંશ બન્દોપાધ્યાય મહાશયના વિવરણ ઉપરથી અત્રે આપીએ છીએ:—“એક વાર ગોસ્વામી મહારાજ દેવલાક શિષ્યો સાથે એકાએક મારે ઘેર પધાર્યા હતા. મેં તેમનો પાણી વગેરેથી સત્કાર કર્યો. પછી મારાં માતાજી ગોસ્વામી મહારાજને પ્રણામ કરવા આવ્યાં એટલે ગોસ્વામીજીએ તેમને પ્રણામ કરતાં અટકાવી કહ્યું કે:—“રાજકુમાર-બાબુને હું બાઈ લેખું છું તેથી આપ મારાં પણ માતાજી કર્યાં. મારે માને પ્રણામ કરવા દેવાય કે?” માતાજીએ કહ્યું:—“મહારાજ ! તમને જોઈ મને મારો મહાદેવ સાંભરી આવે છે.” ગોસ્વામી મહારાજે કહ્યું:—“ત્યારે તમે મહાદેવને પ્રણામ કરો અને હું માતાજીને પ્રણામ કરે.” આ પ્રમાણે કહી બંનેએ પરસ્પર પ્રણામ કર્યા. પછી મેં ગોસ્વામી મહારાજને પ્રણામ કરી કહ્યું કે “એક વાર મનપુરહાટનો પ્રાશ્નમાળનો ઉત્સવ થઈ રહ્યો પછી આપે મને અભિનન દરીને કહ્યું હતું કે “મારે અને તમારે દ્વંદ્વ પવિત્ર થાઓ.” આપના જેવા મહાપુરુષના શીશુખમાંથી આ શબ્દો નીકળ્યા હતા; તેથી હવે માર દ્વંદ્વ આવું મહિન રહેવું પડતું નથી કાંઈ નહિ તો હવેટ એકાદ નિનિટ પણ શુદ્ધ ચિત્તે જન-વાનનું ધ્યાન થઈ શકે એવી પ્રયા કરો અને એવા ઉપદેશ આપો, કે જેથી હું કાંઈ સાંપે મારો વળી દૂતાર્ય થાઉં.” આ સાંભળી

ગોસ્વામીજી સહેજ હસ્યા અને પછી કહેવા લાગ્યા કે “એ ઉ
સહેલો પણ છે અને કઠણ પણ છે. સહેલો એટલા માટે કે
અહ્યાયાસે સાધ્ય થઈ શકે તેવો છે; અને કઠણ એટલા
કે સૌ તે ઉપાય જાણવા છતાં તેને અમલમાં મૂકતા નથી. સત
અથવા તો અમુક મંત્રની સાધનાથીજ તમને વિવેકદષ્ટિ પ્રાપ્ત
અને જે નાશવંત પદાર્થો તમારા હૈયામાં ઘર કરી રહ્યા છે તે
વાનની કૃપાથી ચાલ્યા જશે. કેમકે જે વસ્તુ પહેલાં નહોતી
હવે પછી રહેવાની નથી તેને માટે મોહમમતા અને દોષ
રખાયજ નહિ. આ પ્રમાણે હૃદય જેમ જેમ સ્વચ્છ થાય છે,
તેમ અવિનાશી વસ્તુની વ્યાકુળતા વધે છે. માટે પ્રથમ
હૃદયમંદિરનો બધો કચરો સાધનાથી સાફ કરવા મંડી

ઉત્સવની પૂર્ણાહુતિ થયા પછી ગોસ્વામીજી નૌ
દ્વીપથી શાંતિપુર ગયા. હવે તો શાંતિપુરવાસીઓ
મહારાજનું મહાત્મ્ય સમજતા થયા હતા. અ
ગોસ્વામીજીનો લબ્ધ સત્કાર કર્યો હતો અને
નગરજનો તેમાં આનંદપૂર્વક જોડાયા હતા. ગોસ્વા
આભાર માનતા વંદન કરતા હતા અને કેટલાંક
તો તેમણે ચરણધૂતિ પણ લીધી હતી.

એક વાર શાંતિપુરનિવાસી બંધુઓએ ગો
વાની નીચે શ્રી અર્જુનપ્રભુના જન્મસ્થાન
માટે ઉત્સવ કર્યો હતો. આ સ્થાન શાંતિ
જંગલમાં આવ્યું છે; અને તેના વિષે અનેક
ઓ સાંભળવા જેવા છે. આસપાસના
કે, ભુવ ભગવન-
હીઓ.
ચરીઓ પણ તે

સ્વામીજી આ કીર્તન
કંઈ સામાન્ય કીર્તન નથી.
હું આ દિવ્ય કીર્તન સાંભળતા
આમતેમ દોહી ઉપાસ કરતો છું.
પાનનું નામસ્મરણ કરીએ તોજ તે
પ્રકાય તેમ છે.” આગળ ઉપર જ્યારે
અને આ દેશમાં પણ તે આવના લાગ્યાં ત્યં.

શ્રીયુત સતીશયંદ્ર ગુણોપાધ્યાય વગેરેએ તેમને તે ફોનોગ્રાફના ગાયન સંભળાવ્યા હતાં. તે જોઈને તેઓ બહુ સજી થયા હતા અને ફોનોગ્રાફના શોધકને ધન્યવાદ આપતા હતા. તે વખતે બાવલાનું દિવ્ય કીર્તન યાદ આવવાથી, ગોસ્વામીજી કહેવા લાગ્યા કે “ભગવાને આ સહિમાં એવી કુશળતા રાખેલી છે કે માણસ મને તે જાણે, કરે કે વિચારે, એમાંનું કંઈ પણ છાનું રહી શકતું નથી. સહિમાં તેની છાપ પડી જાય છે; અને જ્યારે ગાનું ફળ કાર્ય-કારણનો સંયોગ થાય છે ત્યારે તે આપોઆપ પ્રકટ થાય છે.” બાવલામાં શ્રી મહાપ્રભુ પોતાના પાર્શ્વે સાથે જે દિવ્ય સંકીર્તન કરતા હતા તેનો ધ્વનિ પ્રકૃતિમાં આબાદ રહી ગયો છે. અમુક કાર્ય-કારણનો સંયોગ થાય છે ત્યારે તે ધ્વનિનો પ્રતિધ્વનિજ સંભળાય છે.

એક વાર શ્રીઅદ્વૈતપ્રભુનું ભજનસ્થાન શોધી કાઢવા, ગોસ્વામીજી શ્રીયુત જગદ્ગુપ્ત ગોસ્વામી તથા શ્રીયુત કાલીભૂપણ્ણ ઘોષ મહાશયને સાથે લઈ બાવલા ગયા હતા. તેમની સાથે એક યાજ્ઞેશ્વર કૂતરો પણ આવ્યો હતો. શ્રીયુત જગદ્ગુપ્તએ તે કૂતરાને પાછો હાંકી કાઢવા માટે બહુ પ્રયાસ કરેલો, પણ તે કેમ કર્યો વેદ મર્યોજ નહિ. બાવલા આવી ગોસ્વામી મહારાજ અને તેમના સાથીઓ આમતેમ કરતા હતા, ત્યારે તે કૂતરો ઉપરોક્ત મંદિર પાસે એક જગ્યાએ જોડવા લાગ્યો અને જોરથી ભસવા લાગ્યો. આથી ગોસ્વામીજી કૂતરો ધૂળ ઉડાડતો હતો ત્યાં ગયા. કૂતરાની રીવંતાત તથા તેનો મર્મ ગોસ્વામીજી સમજી ગયા હતા, તેથી તેમણે પોતાના સાથીઓને તે જગ્યાએ જરા જોડવાનું કહ્યું. ગોસ્વામીજીના કહેવાથી ત્યાં થોડું જોડવામાં આવ્યું, એટલે તેમાંથી એક લોકશાની ચાખટી મળી આવી અને એક પિત્તળના ઘડામાં પંચપાત્ર વગેરે મળી આવ્યાં. આ વસ્તુઓ જોઈ ગોસ્વામીજી મહારાજે કહ્યું કે “આ બધી શ્રી અદ્વૈતપ્રભુના રોજના ઉપયોગની વસ્તુઓ છે. આપણાં પરમ શ્રાવણ કે આ અમૂલ્ય વસ્તુઓનાં આપણને દર્શન થયાં.”

ગોસ્વામીજી સહેજ હસ્યા અને પછી કહેવા લાગ્યા કે “એ સહેલો પણ છે અને કઠણ પણ છે. સહેલો એટલા માટે અહ્યાયાસે સાધ્ય થઇ શકે તેવો છે; અને કઠણ એટલા કે મો તે ઉપાય જાણવા છતાં તેને અમલમાં મૂકતા નથી. મ અથવા તો અમુક મંત્રની સાધનાથીજ તમને વિવેકકદિ પ્રાપ્ત અને જે નાશવત પદાર્થો તમારા હૈયામાં ઘર કરી રહ્યા છે તે વાનની કૃપાથી ચાડ્યા જશે. કેમકે જે વસ્તુ પહેલાં નહોતી હવે પછી રહેવાની નથી તેને માટે મોહમમતા અને ઈર્ષ્યા રાગ યજ નહિ. આ પ્રમાણે હૃદય જેમ જેમ સ્વચ્છ થાય છે, તેમ અવેન.શી વસ્તુની વ્યાકુળતા વધે છે. માટે પ્રથમ તમ હૃદયમંદિરને અર્ધા કચરો સાધનાથી સાફ કરવા મંત્રી પડે.

કેસવનાં પૂજાક્રિયા થયા પછી ગોસ્વામીજી નોકારસ્તે વ
હાથે શાંતિપુસ્તકીઓ પાત્ર ગોસ્વા
મજી નજી નજી સમજના થયા હતા. આ વખતે તેમ
ને હાથે એક નવનિર્મિત કયો હતો અને આજીવનકે
તેમને તેમ જ નોકારસ્તે જિજ્ઞાસા હતા. ગોસ્વામીજી પાત્રના
પાત્રના પાત્રના પાત્રના પાત્રના પાત્રના પાત્રના પાત્રના પાત્રના
પાત્રના પાત્રના પાત્રના પાત્રના પાત્રના પાત્રના પાત્રના પાત્રના
પાત્રના પાત્રના પાત્રના પાત્રના પાત્રના પાત્રના પાત્રના પાત્રના

১. প্রথম শ্রেণীর ছাত্রেরা
 ২. দ্বিতীয় শ্রেণীর ছাত্রেরা
 ৩. তৃতীয় শ্রেণীর ছাত্রেরা
 ৪. চতুর্থ শ্রেণীর ছাত্রেরা
 ৫. পঞ্চম শ্রেণীর ছাত্রেরা
 ৬. ষষ্ঠ শ্রেণীর ছাত্রেরা
 ৭. সপ্তম শ্রেণীর ছাত্রেরা
 ৮. অষ্টম শ্রেণীর ছাত্রেরা
 ৯. নবম শ্রেণীর ছাত্রেরা
 ১০. দশম শ্রেণীর ছাত্রেরা

the 1990s, the number of people in the world who are undernourished has declined from 1.1 billion to 800 million. The number of people who are malnourished has declined from 1.5 billion to 1 billion. The number of people who are obese has increased from 100 million to 300 million. The number of people who are overweight has increased from 100 million to 300 million. The number of people who are obese and overweight has increased from 100 million to 300 million. The number of people who are obese and overweight has increased from 100 million to 300 million.

1. *Pharmaceutical industry* – The pharmaceutical industry is a major player in the healthcare sector, responsible for the development, production, and distribution of drugs. It is a highly regulated industry with significant barriers to entry, including high R&D costs and complex regulatory requirements. The industry is characterized by a high concentration of large, multinational corporations.

યુત સતીશયંદ્ર મુખોપાધ્યાય વગેરેએ તેમને તે દેનોઆદનાં
ન સંભળાવ્યાં હતાં. તે જોઈને તેઓ બહુ રાજી મયા હતા
દેનાઆદના શોધકને ધન્યવાદ આપતા હતા. તે વખતે
વચનું દિવ્ય દીતન યાદ આવવાથી, ગોસ્વામીજી કહેવા લાગ્યા
“ભગવાને આ સહિમાં એવી કુશળતા રાખેલી છે કે માણસ
તે જોલે, કરે કે વિચારે, એમાંનું કંઈ પણ છાનું રહી ચકનું
નથી. સહિમાં તેની છાપ પડી જાય છે; અને જ્યારે અનુકૂળ
થઈ-કારણનો સંયોગ થાય છે ત્યારે તે આપોઆપ પ્રકટ થાય છે.”
આવશમાં શ્રી મહાપ્રભુ પોતાના પાર્ષદો સાથે જે દિવ્ય સંદીતન
સ્તા હતા તેનો ધ્વનિ પ્રકૃતિમાં આબાદ રહી ગયો છે. અમુક કાર્ય-
કારણનો સંયોગ થાય છે ત્યારે તે ધ્વનિનો પ્રતિધ્વનિજ સંભળાય છે.

એક વાર શ્રીઅદ્વૈતપ્રભુનું ભજનસ્થાન શોધી કાઢવા, ગોસ્વા-
મીજી શ્રીયુત જગદ્ગુપ્ત ગોસ્વામી તથા શ્રીયુત કાલીજીપણુ ઘોષ
મહાશયને સાથે લઈ જાવલા ગયા હતા. તેમની સાથે એક
પાળેલો કૂતરો પણ આવ્યો હતો. શ્રીયુત જગદ્ગુપ્તજીએ તે કૂતરાને
પાછો હાંપી કાઢવા માટે બહુ પ્રયાસ કરેલો, પણ તે કેમે કયો
ચેર ગયોજ નહિ. જાવલા આવી ગોસ્વામી મહારાજ અને તેમના
સાથીઓ આમતેમ ફરતા હતા, ત્યારે તે કૂતરો ઉપરોક્ત મંદિર
પાસે એક જગ્યાએ જોડવા લાગ્યો અને જોરથી બસવા લાગ્યો.
આથી ગોસ્વામીજી કૂતરો ધૂળ ઉડાડતો હતો ત્યાં ગયા. કૂતરાની
રીતભાત તથા તેનો મમં ગોસ્વામીજી સમજી ગયા હતા, તેથી
તેમણે પોતાના સાથીઓને તે જગ્યાએ જરા જોડવાનું કહ્યું. ગો-
સ્વામીજીના કહેવાથી ત્યાં થોડું જોડવામાં આવ્યું, એટલે તેમાંથી
એક લાકડાની ચાખડી મળી આવી અને એક પિત્તળના ઘડામાં
પંચપાત્ર વગેરે મળી આવ્યાં. આ વસ્તુઓ જોઈ ગોસ્વામીજી
મહારાજે હર્ષ કે “આ બધી શ્રી અદ્વૈતપ્રભુના રોજના ઉપયોગની
વસ્તુઓ છે. આપણાં પરમ સાભાગ્ય કે આ અમૂલ્ય વસ્તુઓનાં
આપણને દર્શન થયાં.”

૬ પ્રકરણ અઢારમું

શ્રીવૃંદાવનગમન, ગેંડારિયાનો ધૂળટઉત્સવ

તિપુરથી ગોસ્વામીજી કલકત્તા આવ્યા અને ત્યાં સુખીઆ સ્ટ્રીટવાળા શ્રીયુત રાખાલ બાબુને મળી ઉતર્યા. અહીં ગોસ્વામીજીની નાની પુત્રી પ્રેમસખી એ તાવ આવવાથી દેહત્યાગ કર્યો. તેનો મૃત્યુકાળ પાસે આવતાં એક તરફ સંબંધીજનો રુદન કરતાં હતાં, ત્યારે બીજી તરફ ગોસ્વામીજી શાંતચિત્તે પાઠ કરતા હતા ! પાઠ કરી રહ્યા પછી તેઓ પ્રેમસખીના બિછાના પાસે આવ્યા અને શિષ્યોસહિત કીર્તન કરવા લાગ્યા અને પછી તે બાબાવેશમાં નાચવા લાગ્યા.

પ્રેમસખીના મૃત્યુકાળે ગોસ્વામીજીને આમ નાચતાં જોઈ તેમનાં સાસુ મુક્તકેશીદેવીને નિષ્કુરતા જણાવાથી તેમણે કહ્યું કે “તમે તો નિર્દય જણાઓ છો, દીકરી મરવા પડી છે અને તમે તો નાચવા બેઠા છો !! આ શું આનંદોત્સવનો વખત છે ?” ગોસ્વામીજીએ ધીરે રહીને જવાબ આપ્યો કે “મને તો દેખાય છે કે, પ્રેમસખી આનંદ કરતી કરતી ચાલી જાય છે; એટલે મારે એ જોઈ હસવું કે રોવું ?” જે ગોસ્વામીજીને બ્રાહ્મસમાજમાં હતા ત્યારે તેમની મોટી દીકરી સંતોષિનીનું મૃત્યુ થતાં આઘાત થયો હતો તેજ ગોસ્વામીજી આજે આનંદથી નાચે છે ! સાધના પૂર્ણ થતાં સાધક તે પરમ કલ્યાણકારી ભગવાનના રમકડા જેવો બની રહી સુખદુઃખાદિ દ્વંદ્વોથી પર બની રહે છે. એજ આ ઉપરથી ક્ષણિત થાય છે.

ગોસ્વામીજી જ્યારે ગેંડારિયા આશ્રમમાં રહેતા હતા, ત્યારે પાર્વતી બાબુ ત્યાં આવ્યા હતા. એ વખતે તેમણે ગોસ્વામીજીને નીચેનો પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો:—“ગોસાંઈજી ! ભગવાન જેવી કોઈ વસ્તુ છે કે નહિ તેની મને શંકા છે. મને તમારા સિવાય બીજા

પર વિશ્વાસ નથી, માટે તમેજ મને ખરાબર સમજાવો કે
 શાન છે કે નહિ ?" ગોસ્વામીજીએ જવાબ આપ્યો:—"હા,
 શાન છે." પાર્વતી બાળુએ પૂછ્યું:—"તેમનાં દર્શન થઈ શકે
 ગોસ્વામીજીએ કહ્યું:—"હા, તેમનાં દર્શન અવશ્ય થઈ શકે
 જો પાર્વતી બાળુએ પૂછ્યું:—"ત્યારે તમે તેનાં દર્શન કર્યા
 ગોસ્વામીજીએ કહ્યું:—"હા, કર્યા છે." ગોસ્વામીજીની આ
 પ્રત્યક્ષ સાંભળી પાર્વતી બાળુને ખરાબર શાંતિ થઈ હતી.

એક વાર એક પ્રાદાનંદુએ ગોસ્વામીજીને પૂછ્યું કે "તમે
 ભૂતિઓને માનો છો ? તે ભૂતિઓને તમે પ્રજ્ઞામ કરો છો ?
 જો તમે તેમને સાકાર માનો છો ? બધા કહે છે કે તમે આ બધું
 માની તે પ્રમાણે વર્તો છો, પણ મને વિશ્વાસ આવતો નથી, તેથી
 જાણ હું બધી વાત આપને મુજેજ સાંભળવા ઇચ્છું છું." આ
 સાંભળી ગોસ્વામીજી કાનમાં આંગળી રાખી ત્રણ વાર "શ્રી વિષ્ણુ"
 શબ્દ બોલી જતા ગ્લાનિસહિત બોલ્યા કે "આજ આપે
 બધારો આશ્રમ અપવિત્ર કરી મૂક્યો છે. આપ બોલો છો કે,
 હું પાર્વતી વાત ક્યારેય માનતો નથી. ત્યારે જો 'સત્ય'નો મને
 ખાતરો અનુભવ થાય છે ત્યારેજ તે 'સત્ય'ને હું માનું છું.
 એક વખત એવો હતો કે ત્યારે મને "હૃદય નિરાકાર છે" એવું
 લાગ્યું હતું. હાલ તે હૃદય સાકાર પણ છે એવું સમજાય છે.
 હૃદય-મન-વાણીથી અજોયર છે. તે સન્નિદાનંદ ભૂતિ છે. તેને હાથ,
 પગ વગેરે બધા અવયવો છે, પરંતુ તે દિવ્ય છે. હું સાચું કહું
 છું કે હૃદયનાં દર્શન થઈ શકે છે, તેનો સ્પર્શ પણ થઈ શકે છે
 અને તેનો અનુભવ પણ થઈ શકે છે. તેમના સ્પર્શનું અને સ્પર્શ-
 નું વર્ણન કરી શકાય તેમ નથી. વધારે શું કહેવું ? આપે
 મને મને બીજી વાર ન પૂછ્યો. આથી મને બહુ દુઃખ થાય છે."
 આ પ્રમાણે કરીને ગોસ્વામીજી એકદમ ધ્યાનસ્થ થઈ ગયા પેલા
 પ્રાદાનંદુ પણ ત્યાં ધોલી વાર બેસીને રાહ્યો ગયો હતો.

૧૯૫૫થી ૧૯૫૬ સુધી ૧૩૦૧ ના રામજી મહાનંદ ગોસ્વામીજી
 તેમનાં જીવન સંદર્ભે કોઈ દાવન ના પુસ્તક લખી ગોસ્વામીજી
 તેમનાં જીવન બહાર નીકળે છે. તેમના એક કેટલાક આવી તેમને
 મળ્યા હતા. ગોસ્વામીજીને પણ તેને પ્રશ્ન કરી કહ્યું કે "તમા-
 રા મનાં દર્શન થયા એવો બહારનો જોઈ શકાય" ગોસ્વામીજીને
 જાણે બહારનો જોઈ શકાય કે નહીં તે વિષયે. તે પછી તેમનાં

૨૬૬ મહાત્મા વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામી-પ્રકરણ અઢારમું

ઉમેશ શિષ્યો પણ ગગનગા થઇ ગયા. ભક્તિરાજ્યમાં પ્રવેશ કરનાર નામકે કેવી નમ્રતા અને હીનતા રાખવી જોઇએ તેનું આ ઉપત્તિનગતું ઉદાહરણ છે. ગોસ્વામીજી કહેતા કે “ ભગવત્પ્રસિદ્ધો ગામ” શ્રી નરનારીઓના પગતળે રહેલો છે.”

પછી ગાડીમાં બેસી ગોસ્વામીજીએ શિષ્યમંડળને સ્નેહભરે ઉપદેશ આપ્યો કે “ જુઓ, વૃંદાવનમાં સૌએ અમુક નિયમ પ્રમાણેજ આડવું જોઇશે. તે નિયમો આ છે:- (૧) કોઇ પણ વ્રજવાસીને પોતાથી હાડકાં ધારવો નહિ, તેમજ તેમની રહેણીકરણીમાં દોષદ્વિ રાખવી નહિ. (૨) વ્રજમાતાઓના ચરિત્રસંબંધી કંઈ કટાક્ષવાળાં વચનો બોલવાં નહિ અને (૩) હમેશાં કોઇ પણ દેવ મંદિરનાં દર્શન કરી આવવાં. આ નિયમો પાળશે તોજ વ્રજમાં રહી શકાશે.” આ વાત સાંભળી કેટલાક શિષ્યો ત્રીજા નિયમ પર કંઈક અંદર અંદર ચર્ચા કરવા લાગ્યા. એકે કહ્યું કે “ગુરુનિષ્ઠા હોય, તો પછી ભગવાન કે તેની મૂર્તિની ભક્તિ કરવાની જરૂર રહેતી નથી.” એ વાત સાંભળી ગોસ્વામીજી બોલ્યા કે, ગુરુભક્તિ પ્રાપ્ત થયા પછી ભગવાનની ભક્તિ થયા વિના રહેતી નથી. જો કોઇ કહે કે આને ગુરુની પ્રાપ્તિ થઇ છે, પણ ભગવદ્ભક્તિ પ્રાપ્ત થઇ નથી, તો જાણવું કે તેને યોગ્ય ગુરુજ મળ્યો નથી.

શ્રીવૃંદાવનમાં આવી પહેલાં તો ગોસ્વામીજી કેશીઘાટ પર કોલાબાણુની કુંજમાં રહ્યા હતા. ત્યારપછી લુઇખજારમાં તીર્થ-સુનિની કુંજમાં રહેવા ગયા હતા. ત્યાં લગભગ એક મહિનો રહ્યા હતા. અહીં એક પંડ્યાએ ગોસ્વામીજીને શ્રીગોવિંદજીનો મહા-પ્રસાદ આપ્યો હતો. ગોસ્વામીજીએ તે એક બાણુ રાખી મૂક્યો. પછી જ્યારે પાંચબાણું સાફ કરવા તે ઘરની મહેતર આવી, ત્યારે ગોસ્વામીજીએ તેને ખાસે બોલાવી હાથ જોડી પ્રસાદ આપી તેને કહ્યું કે “મા ! બાળપણમાં મારી મા માફ મેલું ઉપાડતી અને હવે તે કામ તમે કરો છો. મા સિવાય મેલું ઉપાડવું કોઇને ગમતું નથી; માટે તમે તો માતુંજ કામ કરો છો. મા ! તમને બીજું તો શું આપું ? આજ આ શ્રીગોવિંદજીનો પ્રસાદ તમારા માટેજ રાખ્યો છે.” ગોસ્વામીજીની આવી પ્રેમમય વાણી સાંભળી તે મહેતર બિચારી રોઇ પડી. પછી તેણે કહ્યું કે “મહારાજ ! અમને કોઇએ આવો ભાવ દેખાડી આ પ્રમાણે ક્યારેય પણ કાંઈ કહ્યું નથી. ધન્ય છે તમને, ધન્ય છે !....” વગેરે.

અહીં ગોસ્વામીજીના આગ્રહથી તેમના શિષ્ય શ્રીકૃષ્ણ વેણીમા-
લવે મહાશય ક્યારેક કૃષ્ણલીલાનાં તો ક્યારેક શ્રી ગૌરલીલાનાં
કીર્તન ગાઈ સંલગ્નતા હતા. ગોસ્વામીજી આ કીર્તનો સાંભળી
ખડું રાજ થતા અને ભાવાવેશમાં આવી જતા હતા.

એ સમયે શ્રીકૃષ્ણવિજયનમાં નિમ્બાર્ક સંપ્રદાયના મગધિદેહી
કાઠિયા બાવા તથા સિદ્ધશિરોમણિ જગદીશ બાવા રહેતા હતા.
તે બન્ને મહાપુરુષો ઘણી વાર ગોસ્વામીજીનાં દર્શન કરવા આવતા
હતા. ગોસ્વામીજી પણ તેમનાં દર્શન કરવા તેમના આશ્રમે જતા
હતા. ગોસ્વામીજીના શિષ્યો ઉપર પણ તેઓ બન્ને ઘણાજ સહકાર
દેખતા હતા. એક દિવસ મહાત્મા કાઠિયા બાવાએ શિષ્યમંડળને
જેથી કહ્યું હતું કે “બુદ્ધો, ગોસ્વામીજી જ્યાંસુધી અહીં રહે
ત્યાંસુધી તો તમે સૌ એમનીજ પાસે રહેજો; પરંતુ ત્યારે
તેઓ અહીં ન હોય ત્યારે તો તમે બધા મારી પાસેજ રહેજો.
મારો આશ્રમ ખાસ તમારા માટેજ બંધાયો છે, એમ માનજો.”
તેમની આવી સરજતા તથા ઉંડી લાગણી જોઈ સૌ પ્રસન્ન થયા.

બાદપદ માસમાં ગોસ્વામીજી શ્રીકૃષ્ણવિજયનથી કલકત્તા ગયા
હતા. ત્યાં થોડા માસ રહી ઢાકા ગેંડારિયા આશ્રમમાં આવ્યા. ત્યાં
માધમાસમાં મૂળદર્શન જોતા કાઠમાઠથી ઉજળ્યો.

આશ્રમમાં એક જાંબુડીના ઝાડનીચેના ચાતરા ઉપર શ્રીગૌર-
નિવાઈ અને સીતાનાથની ચિત્રપ્રતિમા પધરાવવામાં આવી હતી.
ત્યાં રાજ આરતિ વગેરે વિધિપૂર્વક થતું હતું. કીર્તન પણ ત્યાંજ
થતું હતું. આ પ્રમાણે સાત દિવસ સુધી આનંદોત્સવ ચાલ્યો હતો.

દેવે દિવસે એક વિરાટ નગરકીર્તન કાઢવામાં આવ્યું.
કીર્તન કરતાં કરતાં ત્યારે સૌ રાજમાર્ગ પર આવ્યા, ત્યારે
તેં આપું ઘડેર પ્રભુભક્તિમાં તરખોળ જની મનુ. મહાકીર્તનમાં
જાગ હેવા સહન્યાજ નહિ પરંતુ અબુજાબુજા સહન્યાજ
મનુયો આવી પહોંચ્યા હતા અને હરિનામના જલાવનિથી રો
દિયાઓ ગાળ રહી હતી ધોધળાપુ ઉંચી આંગણી કરી કંચે
સાહેબને કહેવા હજી કે “આ બુદ્ધો, હીરસ.નર પુષ્પી રહો
કે. આ બુદ્ધો સ્વેદકેષ” “એમ જે.લગા જે.લગા તેઓ આગળ
આવવા હજી એવ ના હાથે એક પે.લગાડી આવતી હતી
તેણે પણ તેમને જાન નહિ અને તેઓ પે.લગા પે.લગા પે.લગા
ગોસ્વામીજીનાં દર્શન એક દિવસ સંકુલ સંકુલ જા.પુ.જા.

પ્રકરણ ઓગળીસમું

એક શિષ્યને સંત, અવતાર વિષે અભિપ્રાય,
યોગજીવન ગોસ્વામી.

કાથી કલકતા આવી ગોસ્વામીજી હેરીસન
રોકવાળા મકાનમાં રહેતા હતા.

ગોસ્વામીજીને ભક્તજનો પાસે કીર્તન
સંભળવાં જાડું ગમતાં હતાં. એમાંનું એક
કીર્તન નીચે પ્રમાણે છે:-

ભેરવી

મન ખોલિ ભજો કાલી, ઈચ્છા હય જે આચારે,
શુરદત્ત મહામંત્ર દિવાનિશિ જપ કરે.
સયને પ્રણામ નાન, નિદ્રાય કરો માકે ધ્યાન,
નગર દિરો મને કરો, પ્રદક્ષિણ રથામા માટે.
પત શુનો કર્ણપુટે, સકલઈ માથેર મંત્ર બટે,
કાલી પંચાશત વર્ણમયી, વર્ણે વર્ણે નામ ધરે.
કૌટુકે રામપ્રસાદ રહે, બ્રહ્મમયી સર્વ ધટે,
આહાર કર, મને કરે, આહુતિ રેઈ રથામા માકે.

ભાવાર્થ:-હે મન ! તને ગમે એવા ભાવે કાલીમાતાનું ભજન
કરે; શુરદત્ત મંત્રનો સતદિવસ જપ કર્યો કરજો. જ્યારે તું લાંબો
ઘડને સૂતો હોય, ત્યારે ભગવાનને પ્રણામ કરી રહ્યો છે, એવી ભા-
વના કરજો; મુપુષ્પિમાં લીન થયો હોય ત્યારે ધ્યાનની ભાવના કરજો;
ચંદ્ર, જળર વગેરેમાં ફરતો હોય ત્યારે ભગવાનની પ્રદક્ષિણા
કરે છે, એમ માનજો; જેટલા ચંદ્રો સંભળે તે બધા માતાજી-
નાજ મંત્રો છે એમ ધારજો. કેમકે ચંદ્રમાત્રરૂપે કાલી માતા
વિરાળે છે, એકે એક અક્ષરે તેમનું નામ આવે છે. રામપ્રસાદ તો
જ્ઞાનદાશ્યમાં ગરકાવ ઘડી કહે છે કે “મા બ્રહ્મમયી તો ઘટ ઘટમાં

૨૫૦ મહાત્મા વિજયકુબ્જ ગોસ્વામી-પ્રકરણ આગામીસમ

વ્યાપક છે. અરે ભાઈ ! જે કંઈ આકાર કરો તે પણ માતા અને પાત્ર આદુતિ આપો છો, એવી ભાવના પૂર્વક કરજો.”

એક વાર ગોસ્વામી છ પાત્રે એક સુધારકે આવીને પાત્રનું વાસ્ત્વાતુર્ય દર્શાવવા માંડ્યું. વાતમાં શબ્દે શબ્દે ધન, પૈસા, સ્ત્રી અને પાંડિત્યનું અતિમાન તરી આવતું હતું. આવી વાતને લીધે કંટાળી આગ્યો. ગોસ્વામી છ તે સાંભળતાજ ન હતા, તેમ જ કપટ સ્વરે બોલેનું કીર્તન ગાતા હતા—

આડિત્યા ભજનનો રાગ

અમારો મન કિંવો આજ્ઞા, મુખા બિંબે આવડે પર.

તત્પર મનરે માનુષ ચલે, નિવિઝરે.

અનંતમય અમારે આનિ, દિશ્યું સદા ચિતરે માનિ,

અનુભવે આકરે એક પર.

તથાક કમી, તિ આદરે તથાક નુ, મુદ્રાંદ્રાપ મારવાયે રાકે

કેવલ મેઠું મેઠું પાંચે, નુક માનિ કિ કરે (આરે આકરે)

સ હમ કિંવો કિ નિશ્ચય પારે.

તત્પર મનરે મન ! કું કર્યા તથાક મુદ્રાંદ્રાપ ? મુદ્રાંદ્રાપે અમારે

કુબ્જ મુદ્રાંદ્રાપે અમારે કું કર્યા ? તથાક મારવાયે તથાકે રાકે

મેઠું મેઠું પાંચે, નુક માનિ કિ કરે (આરે આકરે)

સ હમ કિંવો કિ નિશ્ચય પારે.

તત્પર મનરે મન ! કું કર્યા તથાક મુદ્રાંદ્રાપ ? મુદ્રાંદ્રાપે અમારે

કુબ્જ મુદ્રાંદ્રાપે અમારે કું કર્યા ? તથાક મારવાયે તથાકે રાકે

મેઠું મેઠું પાંચે, નુક માનિ કિ કરે (આરે આકરે)

સ હમ કિંવો કિ નિશ્ચય પારે.

તત્પર મનરે મન ! કું કર્યા તથાક મુદ્રાંદ્રાપ ? મુદ્રાંદ્રાપે અમારે

કુબ્જ મુદ્રાંદ્રાપે અમારે કું કર્યા ? તથાક મારવાયે તથાકે રાકે

મેઠું મેઠું પાંચે, નુક માનિ કિ કરે (આરે આકરે)

સ હમ કિંવો કિ નિશ્ચય પારે.

તત્પર મનરે મન ! કું કર્યા તથાક મુદ્રાંદ્રાપ ? મુદ્રાંદ્રાપે અમારે

કુબ્જ મુદ્રાંદ્રાપે અમારે કું કર્યા ? તથાક મારવાયે તથાકે રાકે

મેઠું મેઠું પાંચે, નુક માનિ કિ કરે (આરે આકરે)

સ હમ કિંવો કિ નિશ્ચય પારે.

તત્પર મનરે મન ! કું કર્યા તથાક મુદ્રાંદ્રાપ ? મુદ્રાંદ્રાપે અમારે

કુબ્જ મુદ્રાંદ્રાપે અમારે કું કર્યા ? તથાક મારવાયે તથાકે રાકે

મેઠું મેઠું પાંચે, નુક માનિ કિ કરે (આરે આકરે)

સ હમ કિંવો કિ નિશ્ચય પારે.

છે. પરિણામે ક્ષયાતુષ્ઠી તો તેઓ વર્ગિતજ રહે છે. આથી વિશેષ આકરી સમ મુ હોઇ થકે ? બચવાનના ભક્તો તો એવા અભિ-
માનીએના સામું પણ જોતા નથી. એ પણ કંઈ જોવી તેવી સમ છે ?”

એક વાર પ્રાદ્યસમાજ શ્રીમુત ચંડીચરણ સેને ગોસ્વામીજીને પૂછ્યું કે ‘પ્રાદ્યસમાજનું શ્રેય શી રીતે થાય ?’ ગોસ્વામીજીએ કહ્યું:—‘શ્રદ્ધિપ્રણીત સાચો પ્રમાણે ચાલવાથી.’ ચંડી બાબુએ કહ્યું:—‘એ પ્રમાણે તો પ્રાદ્યસમાજ અત્યારે ચાલે છે.’ ગોસ્વામીજીએ કહ્યું:—‘ના, એ ખોટી વાત છે. એ તો શાસ્ત્રમાંથી પોતાના મતને જેટલું મળતું આવે તેટલુંજ વર્તન કરે છે. એથી કંઈ શાસ્ત્ર પ્રમાણે વર્ત્યાં કહેવાય નહિ. સાચી વાત તો એ છે કે, સમગ્ર વર્તન શાસ્ત્રાનુકૂળજ હોવું જોઈએ.’ વળી શાસ્ત્રસંબંધી વધુ વિવેચન કરતાં. ગોસ્વામીજીએ એક વાર કહ્યું હતું કે “હું પણ પહેલાં જ્યારે અમુક મતનાં ચરમાં પહેરી શાસ્ત્રના અર્થ કરવા ગેસતો, ત્યારે મને પણ તેમાં ત્યાજ્ય ભાગ બહુ જણાતો હતો; શુરહેવની કૃપા થઈ ત્યારેજ મને સમજવા લાગ્યું કે, શાસ્ત્રમાંનો અક્ષરે અક્ષર સાચો છે. હા, કેશ-કાળ અને પાત્રાદિનો વિચાર કરીનેજ શાસ્ત્રનો ઉપદેશ આપવો, એ પણ શાસ્ત્ર પોતેજ કહે છે. શાસ્ત્ર એ કંઈ કાગળ, સાદી અને અક્ષરોથી બનેલી જડ વસ્તુ નથી. શાસ્ત્ર પો જીવંત અને સ્વયં પ્રકાશી છે. કંઈ ગોળી જવાથી કે બ્યાકર-જીવે ભવ્યાથી તે સમજાઈ જતું નથી. એ તો જ્યારે આંતરિક શુદ્ધિથી—કર્તાબ્યસિદ્ધ મહાત્માની કૃપાથી આંતરિક રક્તિ થાય છે, ત્યારેજ શાસ્ત્રનો યથાર્થ મર્મ સમજાય છે.”

એક વાર ગોસ્વામીજીના શિષ્ય મણીંદ્રનાથ મળુમદારે તેમને પ્રાદ્યસમાજના બાવિ વિષે પૂછેલું ત્યારે ગોસ્વામીજીએ કહ્યું હતું કે “જેતું જેટલું કામ હોય છે તે થઈ રહ્યા પછી તેની કંઈ આવશ્યકતા રહેતી નથી. શ્રીકૃષ્ણ પ્રભુ અંતર્ધાન થયા પછી કૌરવ સેનાનો પરાજય કરનાર મહાવીર ગાંડીવધારી અણુન કાળાઓથી હારી ગયો હતો ! જે ગાંડીવ ધનુષવટે તેણે કૌરવ સેનાનો સંહાર કર્યો હતો, તે ઉપાડવાની પણ તેનામાં શક્તિ રહી નહોતી, અને બાણ ઉપાડ્યું તોપણ કમાન તો ખેંચી શક્યોજ નહિ. આથી તે બહુ દુઃખી થયો. પછી તે વ્યાસદેવ પાસે બદ્રિકાધમ ગયો. તેમણે તેને દિવ્યસા આપી કહ્યું કે ‘તારામાં જે કંઈ હતું તે બધો શ્રીકૃષ્ણનોજ પ્રતાપ હતો. ગાંડીવ ધનુષવટે

હવે કે "શું" કહો છો ? સીઓ પાસે દેહસેવા ? મારી સાધન-
પ્રણાલીમાં કદી પણ એવું કરવાનું કહ્યું નથી. વળી તે ભગવાન
યદ્યપે કે ? શિષ્યો આંધળા યદ્ય તેને ભગવાનની ચેઠે પૂજે અને
તે બધું બાળી બુઝીને ચાલવા દે છે ? બસ, યદ્ય રહ્યું. આબ્દી મારો
તેની સાથેનો સંબંધ બંધ થાય છે. હવે તો એવાનું મુખ ભેળું
પણ થોડું નથી." આ પ્રમાણે કહી તેમણે તે છુલ્લાના શિષ્યોને
ચિંતાવનારો અને તે અનાચારી શિષ્ય સાથેનો સંબંધ તોડી નાખવા
બાબતનો એક ઠાગળ લખી મોકલાવ્યો. સાધકોએ સીઓના
સહવાસથી કેવા સાવધ રહેવું જોઈએ તે સંબંધમાં ગોસ્વામીજીએ
પોતાના "યોગસાધનસંબંધી કેટલાક પ્રશ્નોત્તર" નામના શ્રંધમાં
લખ્યું છે કે "સીઓએ તથા પુરુષોએ અલગ અલગ સ્થાનમાંજ
સાધના કરવી. ઋષિમુનિઓની આ પવિત્ર આશાનો ઉચારેય પણ
લોપ કરવો નહિ. કોઈ પણ રીતે અનાચાર પેસી ન જાય તેની
બહુજ ઠાગળ રાખવી જોઈએ. જેના મનમાંથી વિકારો સંપૂર્ણ
નાશ પામ્યા નથી, તે સીઆદિના પરિચયમાં રહી શુદ્ધ
ક્યાંથી રહી શકે ?" ગોસ્વામીજી પોતે પણ સીઓના સહવાસથી
અત્યંત સાવધાન રહેતા હતા. ગેંદારિયા આશ્રમમાં એ નિયમનું
કડકપણે પાલન થતું હતું. તેમની સાધનકુટીરમાં સીઓને આવ-
વાની સખત મનાઇ હતી. હજી પણ તે નિયમ ત્યાં બસબસ પગાય
છે. એ સિવાય અન્ય રથળે પણ દીક્ષા લેવાના પ્રસંગ સિવાય
ગોસ્વામીજીની પાસે સીઓને આવવાનો હમેશાં નિરોધજી હતો.
દીક્ષા વખતે પણ તે સીના પત્નિ, પિતા કે ભાઈ વા અન્ય કોઈ
સંબંધી હાજર હોય તોજ દીક્ષા અપાવી વગેરે ગોસ્વામીજી અંગ-
સેવા તો ક્યારેય પણ કોઈ સી કે શિષ્યા પાસે કરાવતા નહિ.
અરે ! સી જાને જોઈને તેઓ વાત પણ કરતા નહિ. એક વાર
ઈંદાવનમાં તેમનાં બાબી આવીને કંઈ વાત કરવા બન્યાં, પણ
ગોસ્વામીજી બોલે તેમને અંજાળખનાવ ન હોય તેમ વર્તવથી
જાણી દલાલ રહીને કહેવા બાબા કે "કેન વિચર્ય ! મને અંગ-
ખતા પણ નથી કે શું ? હું તો તમની બાબી છઉં" આ સંજ-
બી ગોસ્વામીજીએ જવા રાખ્યાંને કહ્યું કે "નહી કેવે ના ! તમને
મુખ કે કદી પણ એવું નથી, તેથી હું તમને ક્યારેય અંગખી
રહું ?" રાખ્યું જવાં પુરુષોને અંગખર એવું તેઓ બહુ દિલ્લોર
પડતા હતા અને કહેતા કે "અંગખર એવું કહીને પણ દુઃખદ ૫૨
પિ ૨૨

૨૫૪ મહાત્મા વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામી-પ્રકરણ ઓગણીસમું

ખડુજ તિરસ્કાર હતો. ધર્મને નામે જેઓ અનાચાર અને પાપ કરે
પોષે છે તેમની અધોગતિજ થાય છે. શ્રી ચૈતન્યચરિતામૃતમાં
નીચેના શ્લોકનું તેઓ વારંવાર સ્મરણ કરાવતા હતા:-

“વૈરાગી હોઈઆ કરે, પ્રકૃતિ સંભાળણ;
હોરિતે ના પારિ આમિ તાહાર વદન.”

અર્થાત્ જે ત્યાગી થઈ સ્ત્રીઓ સાથે સંબંધ રાખે છે તેનું તે
મોઢું પણ મને જોવું ગમતું નથી.

એક દિવસ ગોસ્વામીજીને એક શિષ્ય ગંગાસ્નાન કરી પાછો
આવતો હતો, તેવામાં રસ્તામાં તેને એક માણસે ગોસ્વામીજીને
આપવા માટે એક આમંત્રણપત્રિકા આપી. એ આમંત્રણપત્રિકા
તેના ગુરુદેવના મહોત્સવમાં લાગ લેવા બાબતની હતી. તે માણસ
પોતાના ગુરુદેવને મહાપ્રભુના અવતારતરીકે મનાવતો હતો; તેથી
એ મહોત્સવનિમિત્તે તેમણે સારા સારા સંતભક્તોને આમંત્રણ
આપ્યાં હતાં. આમંત્રણપત્રિકાને મથાળે શ્રીચૈતન્ય ભાગવતમાંથી
એક શ્લોક ટાંક્યો હતો. એમાં શ્રીમહાપ્રભુ શચી માતાને કહે છે કે:-

“આર ઓ દુધ જન્મ એઇ સંકીર્તનારસે,
હોઇયો તોયાર પુત્ર આમિ અવિલંબે.”

અર્થાત્ હજી પણ હું થોડા વખત પછી તમારે પેટ બે વાર
અવતાર લેવાનો છું. એ શ્લોકને આધારે તે માણસ પોતાના ગુરુ-
દેવ “શ્રીમહાપ્રભુના અવતાર છે” એવું પ્રતિપાદન કરતો હતો.

તે માણસે ગોસ્વામીજીને પોતાના ગુરુદેવનું શરણ લેવા ખડુ વાર
સમજાવ્યા હતા. ગોસ્વામીજીએ તે આમંત્રણપત્રિકા વાંચી, જરા હસી-
ને કહ્યું કે “ઓહો! અવતાર થઈ ચૂકયો શું? જો એમ હોય તો તો
આપણો ઉદ્ધાર થઈ જાય!” વળી જરા રહીને કહ્યું કે, શ્રીવૃંદાવનમાં
એક વાર એક મહાપુરુષે કહ્યું હતું કે “બંગદેશમાં ‘અવતાર’નું
પાખંડ ખડુ જાગશે. કેટલાક દંભી માણસો પોતાને શ્રીમહાપ્રભુ
તથા નિત્યાનંદ પ્રભુના અવતારતરીકે મનાવશે અને પાખંડ ચલા-
વશે. આથી ઘણા લોખા લક્તો લરમાશે અને વૈષ્ણવ સંપ્રદાયમાં
અંધાધુંધી ચાલશે, માટે તમે આ બધી મોહજાળથી દૂર રહેજો.”

એક વાર પૂજ્યપાદ રસિકમોહન વિદ્યામૂખજી ગોસ્વામીજીને
મળવા આવ્યા હતા, તેમને ખડુજ આદર આપી તેમણે કહ્યું કે
“ધર્મજગતમાં મહાવ પરિવર્તન થશે. તેમાં આખરે શ્રીમહાપ્રભુને-
પ્રવર્તાવેલ ધર્મ પાછો શુદ્ધરૂપે ખીલી ઉઠશે. તમે જરા વૈષ્ણવ સાધ્વ-
નો અભ્યાસ રાખજો. એટલે આગળ ઉપર તમને તેનો મર્મ

અમરગ્રો” વિદ્યાબ્રુવણ મહાશય કહેતા કે “એ વખતે મેં ગોસ્વા-
મીજીની વાતપર બહુ વચન આપ્યું નહોતું. કેમકે મને શ્રીમહા-
પ્રભુના ધર્મપ્રત્યે એટલું બધું માન નહોતું. મારો ઘણો વખત તો
મીઠ, રમેન્સર વગેરે પાશ્વાત્ય મુધારકોનાજ ગ્રંથો વાંચવામાં જતો
હતો. પછી મને કોણ બાણે શાથી મહાપ્રભુના ધર્મપ્રત્યે લાગણી થઈ,
એટલે મેં વૈષ્ણવ શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરવા માંડ્યો.

એક વાર એક દેખી માણસે પોલીસને ખબર આપી કે “ગો-
સ્વામીજીના આશ્રમનું માસિક અર્થ ચારસો-પાંચસો રૂપિયાનું છે.
પોલે તો પાંચ પાણુ કમાતા નથી. ત્યારે આ રૂપિયા તે લાવે છે
મ્યાંથી? તેની તપાસ થવાની જરૂર છે.” આ ઉપરથી પોલીસે તપાસ
અટાવવા માંડી. ગોસ્વામીજીને આ બધી હિલચાલની ખબર તો
હ્યારનીયે પડી ગઈ હતી; પરંતુ તેમને તો એક ભગવાનમાંજ
વિશ્વાસ હતો. એટલે તેમણે તેનો કંઈ પણ પ્રતીકાર કર્યો નહોતો.
એવામાં એક દિવસ ગોસ્વામીજીના એક શિષ્ય શ્રીચુત ભૂતનાથ
પોપ મહાશયને રસ્તાપરથી એક સો રૂપીઆનો નોટ મળી આવ્યો.
તેણે તે વાત ગોસ્વામીજીને કહી એટલે ગોસ્વામીજીએ તેને પારકી
વસ્તુ હેવામાટે કપકો આપ્યો અને તરતજ તે નોટ પોલીસ કમી-
શને મોકલાવી આપી ‘અમૃતબલ્લર પત્રિકા’માં તે નોટ જેનો હોય
તેને લઈ જવાની બાહેર ખબર છપાવી હતી. ગોસ્વામીજીની આવી
પ્રેમાશ્રિકતા એક, પોલીસ અમલદારોનો સંશય નાશુદ થયો હતો.

હવે ગોસ્વામીજીએ આશ્રમનો આવકબલકનો બધો બાર પોતા-
ના પુત્ર યોગજીવન ગોસ્વામીપર નાખ્યો તથા ટપાલ પાણુ વાંચવા-
હપરાનું બાંધ કરી દીધું. એટલે એ કામ પાણુ ધીમાન યોગજીવન
ગોસ્વામી કરતા હતા. અનેક શિષ્યો પોતાની આધ્યાત્મિક તુરકે-
લીના, પોતાના દિવનો દઈ, સારાં નરસાં કર્મ અને લોકિક-પાર-
લોકિક ખાનગી બાબતો ગોસ્વામીજીને છપી જણાવતા હતા
અને તેમના આશીર્વાદ ચાલતા હતા તેમના હૃદયસ્પર્શ પત્રો
વાંચી યોગજીવન ગોસ્વામી તો દરેક વાર રડી પડતા હતા પછી
પીરે રહીને તે ગોસ્વામીજીને બધાં હૃદીકર નિવેદન કરી એ કંઈ
સર હ-નુચન. અવતરી ને નય નેમન. આશીર્વાદ છપી મોકલતા
હતા. આ કામ પે, તુમુકેએ ત કેન હેય થ થ નેજ થીનન ચોય-
જીવનનુ હાવરહેતુ હતું ને તેવજ ને વજીવન નોત્તવનોત્ત અ-
વલ રે.ઈ થઈને રહેતુ હુ ખ નેવેદન કરતા હતા. તુ.કે નો

૨૫૬ મહાત્મા વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામી-પ્રકરણ યોગણીસમું

સ્વામીજીએ તેમને કહ્યું કે “જો, યોગજીવન ! તું આ બધા પરો-
ના જવાળ માટે વારંવાર મારી પાસે આવે છે, એ કંઈ બરાબર
થતું નથી. તું પોતેજ વિચાર કરીને જવાળ લખજો એટલે ચાલ-
શે.” આ પ્રમાણે શ્રીમાન યોગજીવન જો કે યોગ્ય અધિકારી અને
સુપાત્ર હતા તોપણ તેમણે પોતાની મેળે કોઈને કહી કંઈ પણ આ-
શીર્વાદરૂપે લખ્યું નથી. “પિતાજી પુત્રરૂપે અવતરે છે” એ કથનમાં
ઉંડું સન્ય રહેલું છે; અને ખરેખર, યોગજીવનમાં ગોસ્વામીજી
ના જેવી તેજસ્વિતા, જ્ઞવંત ધર્માનુરાગ, ઉદારતા, પરોપકારશુદ્ધિ,
દય યુત, અને અસાધારણ ન્યાયપરાયણતા વગેરે ગુણો આજેકુજ
ઉતરી અસ્ત હતા. પિતા પાસે બેસી જ્યારે શ્રી યોગજીવન ધર્મ
અચીકન્ત હતા, ત્યારે તેઓ અને નરનારાયણ ક્રપિ જેવા યો-
ગી હતા. શ્રમન યોગજીવન હવે પિતાશ્રીના જમણા હાથ જેવા
બની ગયા હતા. તે તેમનાં બધાંજ કાર્યોમાં સંપૂર્ણપણે મદદ
કરતા હતા. એ જ વિગતના પુત્ર બદ્ધજ આજા જોવામાં આવે છે.

શ્રીમાન યોગજીવન તેમનાં જન્મ પણ વિચિત્ર રીતે થયે
હોય. એ જ વિગતના જન્મને જન્મ ધાન્ય કરે છે, ત્યારે તેમને
નરનારાયણ ક્રપિ જેવા યોગી પુત્ર શ્રીમાન યોગજીવન જ્યારે
જન્મ પામ્યા હતા ત્યારે તેમને મલિક કતુજાવ બંધ

જન્મ પામ્યા હતા. એ જ વિગતના જન્મને જન્મ ધાન્ય કરે છે, ત્યારે તેમને
નરનારાયણ ક્રપિ જેવા યોગી પુત્ર શ્રીમાન યોગજીવન જ્યારે
જન્મ પામ્યા હતા ત્યારે તેમને મલિક કતુજાવ બંધ

જન્મ પામ્યા હતા. એ જ વિગતના જન્મને જન્મ ધાન્ય કરે છે, ત્યારે તેમને
નરનારાયણ ક્રપિ જેવા યોગી પુત્ર શ્રીમાન યોગજીવન જ્યારે
જન્મ પામ્યા હતા ત્યારે તેમને મલિક કતુજાવ બંધ

જન્મ પામ્યા હતા. એ જ વિગતના જન્મને જન્મ ધાન્ય કરે છે, ત્યારે તેમને
નરનારાયણ ક્રપિ જેવા યોગી પુત્ર શ્રીમાન યોગજીવન જ્યારે
જન્મ પામ્યા હતા ત્યારે તેમને મલિક કતુજાવ બંધ

ઉપવીત પારણ કરે તો ઠીક.' આ ઉપરથી તેમણે તેમને કાચીવાળા પૂર્ણાનંદ સ્વામીનો ચમાગમ કરવાનો આદેશ કર્યો હતો. યોગ-
જીવન ગોસ્વામી તેમની પાસે જવા આવવા લાગ્યા, પરંતુ સ્વામી-
જીનાં ગાંભીર્ય, ભાંગ વગેરેનાં વ્યસનો તેમને ઠીક ન લાગવાથી ગો-
સ્વામીજીને કહ્યું કે તેમના આચાર મને ઠીક લાગતા નથી. ગોસ્વા-
મીજીએ કહ્યું કે "એ વાત સાચી છે, પણ સ્વામીજીમાં કેટલાક
મહાત્મ ગુણો પણ છે. જો એ તને સમજાયે તો તારું જીવન ધન્ય
થઈ જશે." આ પ્રમાણેનો જવાબ સાંભળી શ્રીમાન યોગજીવન
ગોસ્વામી પાછા સ્વામીજી પાસે જવા આવવા લાગ્યા. એક દિવસ
સ્વામીજી પાસે એક ભંકત આવી ચઢ્યો. એકતારા સાથે તે એક
જન ગાવા લાગ્યો. તે ભજન સાંભળતાં જ સ્વામીજીના શરીરમાં
કંદોલાવનાં લક્ષણો જણાઈ આવ્યાં. પછી તો સ્વામીજી ભાવાવે-
શમાં નાચવા લાગ્યા. આ દિવ્ય અવસ્થા જોઈને યોગજીવન ગોસ્વા-
મી તેમને હંડવત્ પ્રણામ કરવા લાગ્યા. જો વળતે સ્વામીજીએ
તેમને ઉપવીત વગરના જોઈ પૂછ્યું કે "અરે! તારું ઉપવીત ક્યાં?"
યોગજીવને કહ્યું કે "મહારાજ! ઉપવીત તો નથી લીધું." એ સાં-
ભળી સ્વામીજીએ તરત જ જનોઈ મંગાવીને પોતાને હાથે જ પહે-
રાવી દીધું. યોગજીવનને પૂત્યભાવ તો થયો જ હતો. તેમાં આ
ઉપવીત આપવાની કૃપા થવાથી તેમના આનંદનો પાર જ રહ્યો નહિ.
પછી તે ઘેર ગયા. ત્યાં ગોસ્વામીજીએ તેમના ગળામાં ઉપવીત
જોઈ, રાજી થઈને કહ્યું કે "બહુ સારું થયું. જે હેતુ માટે મેં તને
સ્વામીજી પાસે મોકલ્યો હતો તે આજે સિદ્ધ થયો છે."

યોગજીવન ગોસ્વામીમાં બાળપણથી જ વેરાગ્ય હતો. નૈષ્ઠિક પ્રહા-
ચારી રહેવાનો વિચાર છતાં માતાના આગ્રહથી વિવાહ કરવો પડ્યો
હતો અને થોડા સમયમાં જી ગુજાર્યા પછી ફરી વિવાહ કર્યો નહોતો.

યોગજીવન દાની પણ ખૂબ હતો. તેમની પાસેથી ઠોઠ ખાલી
હોયે જતું નહિ. જરૂર પડતાં કરજ પણ કરતા. આથી તેમને
મહી સુરકેલીઓમાં ઉતરવું પડતું, પણ તેની પરવા કરતા નહિ.

ગોસ્વામીજી મહારાજના સહાયકરૂપે કાર્ય જબજીને છત્રીસ
વર્ષની વયે તેમણે દેહત્યાગ કર્યો હતો. જેંઠારિયા આશ્રમમાં
તેમનાં અસ્થિ ઉપર મંદિર કરવામાં આવ્યું છે.

પછી કાગલ માસમાં ગુરુદેવના આદેશાનુસાર ગોસ્વામીજી
પોતાના ચિખ્ખમંડળ સાથે શ્રી પુરીધામમાં પધાર્યા હતા.

ત્યાં શ્રી ગૌરાંગ પ્રભુએ અદ્વાર વર્ષ સુધી સંકીર્તન યજ્ઞનું
 નુદાન કર્યું હતું, તે શ્રીક્ષિત્રમાં તેઓ શુરુદેવ સાથે ભગવદર્શન
 માટે જાય છે” એ વિચારથી તેમનો આનંદ માતો નહોતો. પરંતુ
 તેઓ શુરુદેવને ત્યાં સદાકાળ માટે ત્યજી દેવા જાય છે” એવો
 આશય તો તેમને સ્વપ્નમાં પણ નહોતો આવ્યો. અસ્તુ. સ્ટીમર-
 માં પણ કયાકીર્તન, પાઠપૂજા વગેરે બધું આશ્રમના નિયમ
 પ્રમાણેજ ચાલતું હતું. લોન્ડનાદિની વ્યવસ્થા સ્ટીમર જ્યાં
 લંગર કરતી ત્યાંજ કરી દેતા હતા. વળી તે તે સ્થળના હોકા
 શિષ્યમંડળ સાથે ગોસ્વામીજીને જોઈ ખૂબ આનંદ અનુભવતા.
 કલકત્તાથી એક હરિદોશાનંદ (ગાંડુદાસ) બાવાજી પણ સાથે
 આવ્યા હતા. તે આખો દિવસ ગોસ્વામીજી પાસે બેસી એકતારા
 સાથે નામકીર્તન કરતા હતા. ભાગમાં સ્ટીમરે લંગર કર્યું ત્યારે
 એક ટાંક બંગલામાં દોહપૂર્ણિમાનો ઉત્સવ પણ સારી રીતે ઉજ-
 વ્યો હતો. પૂજાની સામગ્રી તો કલકત્તાથી સાથેજ હતી. આ
 પ્રમાણે દોહોત્સવ કરી સંધ પાંચમે દિવસે કટક આવ્યો. ત્યાં
 કેટલાક શિષ્યજનોએ તેમનું સ્વાગત કર્યું અને સૌએ સાથે
 મર્ગને પ્રસાદ લીધો. પછી ખીલે દિવસે સવારે સંધ ઉપડ્યો,
 અને સૌ વારં આવ્યા. તે વખતે વારંથી પુરીમુખી રેલગાડી થઈ
 હતી, પરંતુ વારંથી થણાખરા શિષ્યો તો ચાલીનેજ પુરી ગયા.
 ગોસ્વામીજી ત્યાંથી ઘોડે બેઠા અને સૌએ માથમાં પેડી. પછી
 પુરીથી પાંચ દોશ રદ્દા ત્યારે ગોસ્વામીજી ઘોડેથી ઉતરી ગયા.
 શિષ્યજનોએ તેમને ઘોડે બેસી રહેવાનો બહુ આમંત્ર કર્યો,
 કેમકે તેમનું ધરીર સારું નહોતું. માણસના ટેકાવિના તેઓ ચાલી
 શકતા નહોતા. ગોસ્વામીજીને તેમને કહ્યું કે:—“જાણ્યો ! તમે
 ગિંતા કરો નહિ. જે જગન્નાથપ્રભુ કલકત્તાથી આવેલે મુખી તેડી
 લેખ્યા, તેજ દયામય પ્રભુ ચોવાના દરબારમાં તેડી થયો” પછી
 સર્વ આદારનાદાના પૂજ પાતે આવી પહોંચ્યા, ત્યારે તેમને શ્રી-
 જગન્નાથ પ્રભુની ક્ષેત્રાનાં દર્શન થયા. જગન્નાથ દર્શન થતાંજ જો
 દેવપ્રભુ પ્રભુન દરવાઝાના, અને જગન્નાથપૂર્વકે દીર્ઘન કરતા
 હતા. આજના સ્વરૂપા હતા. દેવ વિમુદ્ધનું દેવ નીચેનું
 દીર્ઘન માથા હતા.”

બાંકેર હરિ બાંકેર નરન હને
 : દેવ ગાંધ દુખાઈ એનું

ગૌરનિતાઈ ભક્ત સંગે એશે છેરે, વગરે

[illegible]

1. 1990년대 초반부터 시작된 '문화산업'의 부상과 '문화정책'의 중요성 인식
 2. 1995년 문화체육관광부 신설을 통한 문화정책의 체계화
 3. 1998년 문화산업진흥기본법 제정을 통한 문화산업의 법적 기반 마련
 4. 2000년대 초반부터 시작된 '문화도시' 조성 운동과 '문화도시'의 중요성 인식
 5. 2003년 문화도시진흥법 제정을 통한 문화도시의 법적 기반 마련
 6. 2005년 문화도시진흥법 시행령 제정을 통한 문화도시의 구체적 내용 규정
 7. 2007년 문화도시진흥법 시행규칙 제정을 통한 문화도시의 세부 내용 규정
 8. 2009년 문화도시진흥법 개정안을 통한 문화도시의 중요성 강화
 9. 2011년 문화도시진흥법 개정안을 통한 문화도시의 중요성 강화
 10. 2013년 문화도시진흥법 개정안을 통한 문화도시의 중요성 강화

(દીનદુઃખી, અતિથિ અભ્યાગત, ઇં ની સેવા).”

આશ્રમમાં હોમેશાં આ પંચયજ્ઞ કરવામાં આવતા હતા. ઉપર પ્રમાણે પાકપૂજા, કથાવાર્તા, દાનદક્ષિણા, ચારોચણ વગેરે થયા પછી આ એકત્ર થઈ ધી જગન્નાથજીનો મહાપ્રસાદ જમતા હતા. આશ્રમનો આવો નિયતકમ જોઈ અનેક લોકો ગોસ્વામીજી પ્રત્યે આકર્ષાવા લાગ્યા.

પુરી આવતાં પહેલાં ગોસ્વામીજીએ શિષ્યોને કેટલાક નિયમો પાળવાનો ઉપદેશ આપ્યો હતો તથા વિશેષમાં કહ્યું હતું કે “અહીં તીર્થસ્થાનમાં શરીર સ્વસ્થ રહે એ ખાસ ધ્યાન રાખવા જેવું છે. જોજન હોમેશાં સાવચેતીથી અને જોાછું કરવું અને તડકામાં બંદુ કરવું નહિ.”

પછી ગોસ્વામીજી અનુક્રમે માર્કંડેય સરોવર, મયેતગંગા, ચક્રતીર્થ, ઇંદ્રધુમ્ન સરોવર, શુંડિયા મંદિર, મહાપ્રભુજીની જોકક, સાર્વભૌમ ભટ્ટાચાર્યને ઘેર, સિદ્ધ-બકુલ, હરિદાસ કાકુરની સમાધિ, ગોવર્ધન મઠ વગેરે સ્થળોનાં દર્શન તીર્થંગોરની સૂચના પ્રમાણે કરવા લાગ્યા. ધી જગન્નાથ પ્રભુની સ્નાનયાત્રા, સ્થયાત્રા, ચંદનયાત્રા વગેરે પર્વોનાં પણ દર્શન કર્યાં. ગોસ્વામીજીની આજ્ઞાથી અનેક શિષ્યોએ ત્યાં શ્રાદ્ધ પણ કર્યાં હતાં.

ગોસ્વામીજીએ પુરીધામમાં શ્રી જગન્નાથ પ્રભુ તથા જગન્નાથ તેમજ સુમદ્રાદેવીની પ્રતિમાઓસહિત એક નાનું કાષ મંદિર મંનાચું હતું. ગોસ્વામીજી હોમેશાં તે મૂર્તિઓની ચંદન, પુષ્પ તથા તુલસીપત્રાદિથી પૂજા કરતા હતા. હાલ પણ તે મંદિર તથા પ્રતિમાઓ પુરીધામમાં તેમના સમાધિમંદિરમાં પૂજાય છે.

પુરીધામમાં દેવપૂજામાં તથા લોગ ધરાવવામાં અવ્યવસ્થા જોઈ ગોસ્વામીજીએ તેના વિરુદ્ધ જબરી હિંડચાલ ઉઠાવી. પરિણામે પીરે પીરે બધા સુધારા થતા ચાલે છે.

ગોસ્વામીજીએ પુરીધામમાં રહી વાનસ્વધનો અટકાવ કરાવવાથી તથા મંદિર પાસેના પાયખાનાં કંઠાવી નાખવાથી તથા તેમના મુકામમાં દાન ઇત્યાદિ પંચમહાયજ્ઞનાં કાર્ય થતાં હતાં તેથી લોકોમાં તેમની પૂજા પ્રતિષ્ઠા લાગી હતી.

ગોસ્વામીજીનો અપૂર્વ દાનયજ્ઞ જોઈ કેટલાયે પનલોભીઓના લોભ ટળી ગયો; પનવાનોનો પનમદ ચૂર્ણ થઈ ગયો અને કેટલાયે કંલુઓની કાંચળીનાં નોં છૂટી ગયા. એક તીર્થંગોરે કહ્યું

કે “ગોસ્વામીજી ! તમે તો મોટું નામ કાઢ્યું છે.” ગોસ્વામીજીએ કહ્યું કે “અરે નામ પડે ધરામાં, નામને શું કરવું છે ? અર્થ સ્વેચ્છાથી નહિ પણ ઈશ્વરેચ્છાથી થયા કરે છે. ગંગાપ્રવાહ વહી રહ્યા છે તેમાં હું તો માત્ર હાથ ધોઈને કૃતાર્થ થાઉં છું.”

એક વાર ગોસ્વામીજી શ્રીજગન્નાથપ્રભુનાં દર્શન કરવા જતા હતા, ત્યારે રસ્તામાં એક ટોસીમાએ પૂછ્યું કે “મહાશય ! આપને કેટલાં વર્ષ થયાં ?” ગોસ્વામીજીએ કહ્યું:—“મા ! મહાકાગડેરી મહાનાગરમાં આપણે તો એક પાણીના ટીપા જેવાં છીએ. બ્રહ્મા એક ટીપા, એક મન્વંતર અને પ્રજ્ઞાજના એક સનિષ્ઠિતવા મ. . . . . એક મન્વંતર થાય છે ત્યાંપછી આપણા આયુષ્યની તે શું કિંમત ? બીજું બધું નાશ પામે છે, માત્ર જેમણે શ્રી હરિનું યાદ કર્યું છે તેઓનેજ અવતા જાણવા.”

એક વાર નમુસ્તન ન કરી સૌ ઘેર આવતા હતા ત્યારે રસ્તામાં એક ટોસીમાએ પૂછ્યું કે “મા ! તમે કેટલી મળી. તે ટોસીને એક જોડામાં મૂકીને કાઢી દેવા કે જેની પાંચ જે કંઈ ખાવાનું કાઢ્યું તે નાશ પામે. નામને આ રીતે. આવો યોગ કરી કરીને નહિ ને. . . . . એક સૌએ પાતપોતાની પાસે જે કંઈ . . . . .

જે કંઈ છે તે જાણવું અને વાચવું . . . . . એક સુખ સાધવું . . . . . એક ને એક જગદાના જેવાં . . . . .

જે કંઈ જાણવા હોય તે . . . . . જે કંઈ જાણવા હોય તે . . . . . જે કંઈ જાણવા હોય તે . . . . .

જે કંઈ જાણવા હોય તે . . . . . જે કંઈ જાણવા હોય તે . . . . . જે કંઈ જાણવા હોય તે . . . . .

જે કંઈ જાણવા હોય તે . . . . . જે કંઈ જાણવા હોય તે . . . . . જે કંઈ જાણવા હોય તે . . . . .

પ્રાપ્તતા હશે ?" વળી પાછા તે સાધુજી અસ્પષ્ટ રવરે ગાવા ન્યા. બહુ તેમને લગવાનનાં દર્શન થતાં હોય એવો તેમના તરો લાવ હતો. તે સાધુજીએ કોઈ રીતે પેસાં ન લીધા એટલે ગોસ્વામીજીએ મને કહ્યું કે "બચો, બન્નરમાંથી કંઈ જોરાક લાવી આવી જલો." આ સાધુરામ કંઈક વાંચી લખી પણ બંધુતા હતા; પણ કંઈક વાંચવા બેસતા કે તરતજ તેમને સમાધિ થઈ જતી હતી. ગોસ્વામીજી કહેતા કે "એમને પંચમ પુરુષાર્થરૂપ પરા-ક્ષિત પ્રાપ્ત થઈ છે. અનેક જન્મના પુણ્યનો ઉદય થાય છે ત્યારેજ એ પંચમ પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે. પ્રથમ તો મનુષ્યજન્મજ મળવો હુકમ છે. મનુષ્યજન્મ મળ્યા બાદ 'હું કોણ છું ? ક્યાંથી આવ્યો ? ક્યાં જઈશ ?' એવા એવા વિચારો આવવા પણ બહુ થાય છે. એવી જિજ્ઞાસા લગ્યા પછી પ્રયત્ન કરે તો જ્ઞાની ગુરુનો સમાગમ થાય છે અને તે પછી પણ અનેક જન્મ લાય છે, ત્યારેજ અંતરગુદિ વિશેષ પ્રમાણમાં થઈ શકી પંચમ પુરુષાર્થ માટે તે લાયક બને છે."

એક વાર ઉપર કહેલા સાધુજી ગોસ્વામીજીને ઉતારે આવીને તેમની આરતિ ઉતારવા લાગ્યા. આસપાસનાં મકાનોમાંથી જે માણસો એ આરતી જોતાં હતાં તેમની પણ આરતિ ઉતારતા બધા અને માતા બધા કે:—

"કલ રોજ દેખી નાઇ તોર, અંદ્રવદન, એમન પ્રેમ દેખી નાઇ."

અર્થાત "કેટલે દિવસે તમારા અંદ્રવદનનાં દર્શન થયાં! આવો પ્રેમ તો ક્યાંય જોયો નહિ." વળી ફરી એક વાર એ સાધુરામ ઉતારે આવી ગાવા લાગ્યા કે "આજ અબોલા બોલિમૂ, અચેના ચિના-મૂ" અર્થાત આજસુધી જે વાત નહોતી કહી તે હવે કહી દઈશ. આજ મને અકબિતની આજખાણ થઈ ગઈ છે. એમ કહી તેણે ગોસ્વામીજીને સાદાંગ દંડવત પ્રણામ કર્યા.

શ્રીપુરીધામમાં એ વખતે અંત્યજ જનિમાં તેર ચૌદ વર્ષનો એક અન્ધાધારણ બાળક હતો. તે લગભગ મુગ્ધજ હતો; પણ કોઈ વાર તેનો અંતરિક્ષ આનંદ ઉબરાઈ જતો ત્યારે તે તે ચાર વાતો કહી નાખતો હતો. તેની વાતમાં કોઈ કંઈ સમજતું નહિ, તેથી લોકો તેને 'બોબડો'જ સમજતા હતા. વળી તે કેમ કર્યો છુન-હું તો પડેતોજ નહિ. બારે મહિના તે દિગંબર રહેતો હતો. સાંજે ચાર પાંચ વાગ્યે ત્યારે અસગરમાં મહાપ્રસાદ વહેંચાતો

ત્યારે હમેશાં તે ત્યાં જઈ ઉભો રહેતો. જો ત્યાં પ્રસાદ મળતો તો તે ખાઈ લેતો અને નહિ તો ઉપવાસી રહેતો હતો. સાધારણ લિખારીની પેઠે તે ક્યાંય કરગરતો નહિ. ગોસ્વામીજી પુરી પધાર્યા, ત્યારથી તે હમેશાં બીજા લિખારી લેગો તેમને ઉતારે આવતો હતો, પણ જો કોઈ તેને પ્રસાદ સિવાય બીજું કંઈ આપવા જતું, તો તે તરતજ ખસી જતો હતો. ગોસ્વામીજી જ્યારે દર્શન કરવા બહાર નીકળતા ત્યારે તે પણ તેમની પાછળ પાછળ જતો અને ક્યારેક ક્યારેક આનંદમાં આવી જઈ હસી પડતો હતો. તેનાં આવાં લક્ષણો જોઈ કોઈએ ગોસ્વામીજીને તેના સંબંધમાં પૂછતાં તેમણે કહ્યું હતું કે, એ જાતે ભલે અત્યજ છે, પણ છે કોઈ મહાન વ્યક્તિ. એવા પુરુષ તો સંતસાધુના કદ્યાણુ માટે-સાધકે જનોને ઉચ્ચ કક્ષાના આદર્શ દર્શાવવા માટે-જ જીવે છે. આથી ગોસ્વામીજીના શિષ્યો એ બાળકની બહુ સંભાળ રાખતા હતા. ગોસ્વામીજીનો દેહ છૂટ્યા પછી એ બાળક ક્યાં ગયો તેની કોઈને ખબર પડી નહિ.

એ વખતે પુરીધામમાં જૂતાનંદ સ્વામી નામે એક હંધોગી મહાત્મા રહેતા હતા. એ ત્યાંના જગન્નાથવલ્લભ મઠના મહંત હતા. લોકો તો તેમને ચારસોથી પણ વધારે ઉંમરના માનતા હતા. એમની વાતચીત વગેરે ઉપરથી જણાતું હતું કે, પોતે શ્રીચૈતન્ય પ્રભુના સમયમાં પણ જ્યાં હતા હતા. તે નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી હતા અને તેમની કાંતિ પણ દિવ્ય હતી. સામાન્ય લોકો ઘણેભાગે મહાપુરુષોને સમજી શકતા નથી. લોકોએ તેમના ઉપર ખૂનતું આજ્ઞા સંભાળ્યું હતું. પરંતુ હાઈકોર્ટે તેમને નિર્દોષ જાહેર કર્યા હતા. એવામાં ગોસ્વામીજી પુરીધામમાં નિવાસ કરવા આવ્યા. ગોસ્વામીજી તો સ્વામીજીના ગુણથી પરિચિત હતા, તેથી તેમણે સ્વામીજીનો મહિમા વધારવા માંડ્યો. જે સ્વમાજી કહેતા કે “સ્વામીજીનો સમાગમ કરવો એ પણ મારે પુરી જાણવું જોઈએ.” ગોસ્વામીજી ઘણી વાર ગોસ્વામી મહારાજ પાસે આવી ધર્મચર્ચા કરતા હતા. એક દિવસ સ્વામીજી ગોસ્વામીજી સાથે એકદલિએ નિહાળી રહ્યા હતા, તેવામાં તેઓ એકદમ નાનકેલામાં આવી જઈ બોલવા લાગ્યા કે “શ્રી સૂર્ય, શ્રી મહાદેવ, નારાયણ નારાયણ બગવાન !” આમ કહેતાં કહેતાં તેઓ ગોસ્વામી મહારાજને સા-
ધાંગ દંડવત્ પ્રણામ કરવા લાગ્યા.

એક દિવસ પંડા પૂજારીની તકરારમાં શ્રીજગન્નાથજી આગે

દિવસ લોગવિનાના રહ્યા, આથી હજારો શિખારીઓ પાનુ જૂએ
 ટળવળવા લાગ્યા; કેમકે પુરીધામનાં ઘણાં ખરાં સત્રો આ મહા-
 પ્રસાદથી ચાલતાં હતાં. સાંજે એક શિખારી ગોસ્વામીજીના આશ્રમે
 આગ્યો. પરંતુ ભાગ્યયોગે એ વખતે દરવાજા ઉપર કેઈ નહોતું,
 તેથી તેની વિનંતિ કોઈએ સાંભળી નહિ. એ વખતે ગોસ્વામીજી
 પોતાના આસનપર ધ્યાનમાં બેઠેલા હતા. તેઓ આ શિખારીના
 હારાલા સાંભળી અમદી ઉઠ્યા. તેમણે તત્કાળ ગર્જના કરી કે,
 ચરે! કોઈ છે કે? આ શિશુકને અસહાન આપો. " આ સાંતળી
 નકલનોએ દોડી આવી તેને અન્ન આપ્યું. ગોસ્વામીજીએ તેમ-
 ને તરફ ભાવભરી આંખે જોઈ કહ્યું કે, આજ શ્રી જગન્નાથપ્રભુનો
 મંગલ થયો નથી તેથી પ્રભુજી ઘેર ઘેર શિક્ષા માગવા નીકળ્યા છે.
 જુને તો કૃપા-તૃપા જેવું કંઈજ નથી, પણ પ્રસાદવટજી એવ-
 ના શિશુઓના હુઃખથી તો તેમને અવશ્ય હુઃખ થાય છે. " પછી
 એ તકરારનું સમાધાન થઈ જતાં ઠાકોરજીને લોગ મરવામ
 માંગ્યો હતો અને શિખારીઓ પણ તૃપ્ત થયા હતા.

એક દિવસ એક પવિત્ર સાધુએ ગોસ્વામીજીને પ્રશ્ન પૂછ્યો
 કે "શ્રી જગન્નાથ પ્રભુના મંદિર ઉપર કેટલીક બીજાસ મૂર્તિ-
 ઓ ચામાટે ગોઠવવામાં આવી હશે?" ગોસ્વામીજીએ કહ્યું કે
 "યાત્રકારોએ કાંઈ પણ ખાદી સમ્પત્તિ નથી. અધમ દેવોના
 માં જે બીજાસ ભાવ હુપાઈ રહ્યો છે તેમ અમી દેવોના માં
 આગ્યો છે. આવી હલકી કોટિમાંથી એવો ભેદ શ્રી જગન્નાથ
 અને કમ્મે કમ્મે પ્રગલ્ભિને પાંચે વળે તો તે દેવી દેવ દેવોના
 કરે છે તે પણ દર્શાવવામાં આગ્યું છે. આ એકમ મૂર્તિના આયા
 પ્રદાનનો ખ્યાલ આપી દેવામાં આગ્યો છે. કેટલાક મૂર્તિના
 એવોની સ્થિતિ મંદિરના બહારના ભાગમાં દેવોના અગ્નિ
 ત્યારપછી એવ સાધન કરવાં કરવાં જે જે દેવોના અગ્નિ
 પ્રાપ્ત થાય છે તે જોયા પછી ઉપરે મૂર્તિના અગ્નિમાં
 તેને શ્રીજગન્નાથ પ્રભુની દિવ્ય મૂર્તિના અગ્નિમાં

દરવરે વંશાળ સુઠ ચીજથી-એવ દેવોના અગ્નિમાં
 દિવસ સુધી દરરોજ જગન્નાથપ્રભુના અગ્નિમાં
 પાલખીમાં મધરાત્રી ઉત્તર દિશામાં મૂર્તિના અગ્નિમાં
 જવાય છે. અને પછી પાંચને પાંચે દિશામાં
 જવામાં આવે છે. આ અગ્નિમાં મૂર્તિના અગ્નિમાં

યાત્રાગુઓ પુરીધામમાં આવે છે.

ગોસ્વામીજી હમેશાં આ જળલીલાનાં દર્શન કરવા આવતા હતા અને ક્યારેક તો સરોવરની પ્રદક્ષિણા પણ કરતા હતા.

પુરીમાં ગોસ્વામીજી કરતાલ લઈ હમેશાં “હરે મુરારે, મધુકૈટભારે” વગેરે બોલતા બોલતા કીર્તન કરતા હતા. છેવટે જ્યારે તેઓશ્રી નીચેની સ્તુતિ ગઈગઈ કંઠે બોલતા હતા, ત્યારે તો પથ્થર જેવું હૃદય પણ તે સાંભળી પીગળી જતું હતું કે:-

બદરિકાશ્રમવાસી સર્વ સંતોને નમસ્કાર કરું છું.

રામેશ્વરધામવાસી ” ” ”

શ્રીવૃંદાવનધામવાસી ” ” ”

શ્રી નવદ્વીપધામવાસી ” ” ”

આલોક-પરલોકવાસી ” ” ”

સ્વર્ગનરકના પૂજ્ય પાપી સર્વકોઈને ” ”

પશુ, પક્ષી, કીટ, પતંગ, સ્થાવરજંગમ સર્વને નમસ્કાર કરું છું.

એક દિવસ વરાહ નગરના પ્રસિદ્ધ કથાકાર ગોસ્વામીજી પાસે કથા કરવા આવ્યા હતા અને એક સુંદર આખ્યાન સાંભળાવી એને પ્રસન્ન કર્યો હતા.

વળી એક વાર ગોસ્વામીજીએ દેવતીબાણ પાસે “જગદ્ધામ-માધાઈની ઉદારલીલાનું” પોતાનું માનીતું આખ્યાન કરાવ્યું હતું. દેવતી બાણ એક પ્રસિદ્ધ કીર્તનકાર હોવાથી, તેમનું આખ્યાન સાંભળવા લોકોનાં હૃદયમાં આવ્યાં હતાં. હરિકીર્તનનો આનંદ અપૂર્વ હતો. તેમનું કીર્તન સાંભળીને કોઈ મુગ્ધ થઈ ગયા હતા. વળી એક દિવસ રાત્રે દેવતી બાણને નીચેનું કીર્તન ગાયું હતું.

(કવિ) નાનું નાનું કીર્તન કીર્તન કરીને

હૃદય હૃદય કીર્તન કરીને નીરં

આનંદ આનંદ કરીને નીરં

નરનાર નરનાર નીરં કરીને કીર્તન કરીને

આખ્યાનનાં શબ્દો સાંભળીને ગોસ્વામીજીએ સવા-વેશમાં આવી જઈ પોતાના ઉપવશમાંથી એક કકડો ફાડી દેવતી-

ખાખુને આપ્યો અને બીજું એક મરમ વસ્ત્ર આપવાનું યોગ-
લવન ગોસ્વામીને કહ્યું.

અંત્યજ બાતિના લોકોને શ્રીજગન્નાથ પ્રભુના મંદિરમાં
પ્રવેશ કરવાનો નિયેધ છે, તેથી તેમને દર્શન કરવા માટે સિંહ-
દારમાં જગન્નાથ પ્રભુની પ્રતિમા પધરાવવામાં આવી છે; પરંતુ
સ્થયાત્રામાં એવો કંઈ વિધિ-નિયેધ પળાતો નથી. તે સમયે
અંત્યજે પણ પ્રભુનાં દર્શન અને સ્પર્શ કરી શકે છે. સહા બાતિ
જેવી કેટલીક બાતિના લોકો સમાજમાં જોડે લગી શકતા નથી
તેપણ તેઓ સત્ સદ્દ હોવાથી અને પ્રથમ વેશ્યવર્ણના હોવાથી
તેમને મંદિરમાં દર્શન કરવાનો હક્ક છે.

ફરિદપુર છટલામાં આવેલા પહિતા ગામ નિવાસી ગોસ્વામી-
જીના શિષ્ય મજનાથ અધિકારી એક વાર પુરીધામે આવ્યા
હતા. નામચંદ્રોને દીક્ષા આપવી એ તેમનો વંશપરંપરાનો ધંધો
હોવાથી એક ઉચ્ચ વર્ણના શિષ્યે તેમની અવજા કરી કહ્યું કે
“તમે શ્રાદ્ધલુ નથી છતાં અન્ય વર્ણને શા આધારે દીક્ષા આપો
છો ? વળી નામચંદ્રોને દીક્ષા આપી તમે પતિત થયા છો; માટે
તમારી અટેલી ચીજને અડીએ તો અભરાઈએ....વગેરે.” આ
વાત સાંભળી ગોસ્વામીજીએ તે ધમંડી શિષ્યને કહ્યું કે “કોને
શું અધિકાર છે કે નથી એ તને શું ખબર પડે ? ઉચ્ચ વર્ણનું
અભિમાન ધર્મ આગ્રહ કે શું ?” એ પ્રમાણે તેને ઠપકો આપી
ગોસ્વામીજીએ કહ્યું કે “હલકી કોમોના ઉદારમાટે શ્રી નિત્યા-
નંદ પ્રભુએ ઉત્કલ દેશના કેટલાક ધર્મપ્રેમી કાયરથોને જાંગ-
દેશમાં મોકલ્યા હતા. મજનાથ ખાખુ તેમનાજ વંશજ છે. હવે
તેમને દીક્ષા આપવાનો અધિકાર નથી એમ કોણ કહેનાર છે ?
એક બીજી વાત પણ ધ્યાન રાખવા જેવી છે. ગુરુભાઈઓમાં ઉચ્ચ-
નીચપણાની ભાવના રાખવાથી ગુરુસ્થાનનો અપરાધ થાય છે.”
એ પ્રમાણે કહી પોતાની કેટલીક આહાર કરવાની સામગ્રી મજ-
નાથખાખુ પાસે તૈયાર કરાવવા એક સેવકને આદેશ કર્યો. ગુરુ-
ભાઈઓ ગુરુસ્થાનની બહાર હોય ત્યારે તેમણે એકબીજા વચ્ચે
વર્ણોદ્ધનનો લેહ આચવવો કે કેમ ? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ગો-
સ્વામીજી કહેતા કે “ગુરુભાઈઓ એકબીજાનું અટેલું જને તેમાં
ધમંડાનિ તો નથી, પણ તેથી સમાજમાં દોષ ધર્મ બીજી પણ
કેટલીક અનર્થપરંપરા ચાલે છે; માટે તેમ ન કરવું એજ ઠીક

છે. મતલબ કે, જે સમાજમાં પોતે હોય તે સમાજના નિયં પાળવા. પણ ગુરુની હાજરીમાં ને તેમના આશ્રમમાં પંક્તિભેદ દુરાગ્રહ પકડી રાખવાની જરૂર નથી.

એક દિવસ ગોસ્વામીજીના શિષ્ય પાન્નાલાલ ઘોષને સ્વપ્ન શ્રી મહાપ્રભુનાં દર્શન થયાં, પણ શ્રીમુખ મલિન હતું. આ વા તેમણે ગોસ્વામીજીને કહી ત્યારે ગોસ્વામીજીએ ઉંડો નિઃશ્વાસ નાખી કહ્યું કે, દર્શન થયું પણ શ્રીમહાપ્રભુની મર્યાદા ખરાબ પળાયલી નહિ તેથી શ્રીમુખમાં ઉદાસીનતા હતી.

સાધનની ઉચ્ચતા અને ગંભીરતા વિષે ગોસ્વામીજીએ એ વારકહ્યું હતું કે “એને આપણે સિદ્ધાવસ્થા પણ કહી શકીએ; પણ એ અવસ્થામાં તો પ્રત્યેક શ્વાસે ગુરુમંત્રનું રટન ચાલી રાખે. રોમમાં સાક્ષાત્કારની લાગની લાગવી જોઈએ. એ પ્રમાણે થાય ત્યારેજ સાધકનું હૃદય ભગવાનના ધામરૂપ બની રહે છે; અંતઃકરણમાંથી સાત્ત્વિક આનંદની છાજો ઉડે છે; અને નામામૃતમાં તે એવો તન્મય બની જાય છે કે બાહ્યજગતનું કશું જાન રહેતું નથી. આ પ્રમાણે અંતઃકરણ ખરાબર તન્મય અને આનંદમય બની વિશુદ્ધ થતાં તેને સચ્ચિદાનંદમય પરમાત્મદેવની ઝાંખી થાય છે; એટલે તે પાતાની સ્થિતિમાંથી ડગતો નથી. આ સચ્ચિદાનંદ-સ્વરૂપને આપે સંકલ્પ નથી થતો ત્યાંસુધી તે નિર્ભય સ્થાને આવેલો ગણાય નથી અને અધિકારી દશાનેજ પૂર્ણ દશા માની લે છે તે. તેના માં પાપ દાખલ થઈ તેના વિનાશ થવાનો સંભવ રહે છે. મારા ઉપર તે ગુરુદેવે મેં ગા. શંખુની પેઠે કૃપાવૃષ્ટિ કરી દીધી; પણ હું ખની વાત ને. છે કે તેને નાંખી શકે અને છુટવી શકે એવો કેટલો જગ્ય અધિકારી નહીં જાય તે. નથી. અરે ! પ્રવેશક અધિકારી પણ જાણે એવ ના. આવે છે.”

સાધનના નિમિત્ત પાપનશયનને નિવ નાશ કરેલ. કે “પરમાત્મધર્મ પ્રાપ્ત થવું, એજ આ પાપ નાશનું કાર્યગ્રંથ છે. એ કાર્યસ્થાનને પાપનુલય થાય પણ કહે છે. આ બાતેમ સાધન પાપ નાશ છે. એ પાપ નાશ કાંઈ પ્રથો ભગવાનને નથી. એ દેવદુર્ગજ વસ્તુ શ્રી ગૌરંગ પ્રભુએ આ કળિયુગના દેવવી છે.

એક વાર ગોસ્વામીજીનાં સાસુજીએ પૂછ્યું કે “હું કે. ધન દીકરા આપી શકું કે કેમ?” ગોસ્વામીજીએ અસંમતિને જાન દર્શાવે. એટલે તેણે પાતાના કાર્યનાં કારી ગવાં હતાં. પછી ‘પ્રીતિ’ને

દીક્ષા આપવાનો અધિકાર' એ વિષે કહેતાં એક દિવસ ગોસ્વામી-
જીએ કહ્યું હતું કે “ઓઐ ક્યારેય પણ આચાર્ય થઈ શકે નહિ.
કુરુનાં દર્શનસ્પર્શાદિ પવિત્રતા આપનાર છે; પરંતુ પ્રકૃતિજન્ય
દેહલોકે અનિવાર્ય કારણથી, ચાસકારોએ સીના દેહને અપવિત્ર
મર્યો છે. માટે જ્યાં ઓઐને દીક્ષા આપવાનો અધિકાર મળ્યો
હોય છે, ત્યાં પણ એક યોગ્ય પુરુષને વચમાં શુરુ રાખીનેજ
તે કાર્ય કરવામાં આવે છે. પરંતુ આ પ્રમાણે શુરુની પ્રથા પણ
લોકાચારમાંજ-રૂઢિમાંજ અમાઈ જાય છે. ચાસમાં તો ગૃમે તેવી
પ્રકૃતિજ ઓઐને પણ દીક્ષા આપવાનો કે શુરુ થવાનો અધિકાર નથી.”

ગોસ્વામીજીનો એક શિષ્ય તેમનો સાથ છોડી બીજા પંથમાં
ભગી જઈ તેમની નિંદા કરતો હતો અને ચોતે ‘શુરુ’ થઈ બેઠો
હતો એ વિષે ગોસ્વામીજી કહેતા હતા કે, સાધન સિદ્ધ કર્યા પછી
પણ સૂક્ષ્મદેહને નાશ થતાં સુધીમાં સાધારણ રીતે બીજા ત્રણ
જન્મ લેવા પડે છે. કારણકે સાધના સિદ્ધ કર્યા પછી પણ કામ-
ક્રોધાદિની થોડી ઘણી પણ વાસના રહી જાય છે; અને એ બધું
નાશ પામ્યું હોય તોપણ લોકપ્રતિષ્ઠાની વાસના તો થોડી ઘણી
પણ બરાબ રહે છેજ. સોમાં નબાણું સાધકો તો આ પ્રતિષ્ઠાની
બેડીમાં જકડાયલા હોય છે. સાધકોને માન-પ્રતિષ્ઠા જેવો કોઈ વેરી
નથી; માટે એ પ્રતિષ્ઠારૂપી રાક્ષસીથી બહુ સંભાળવા જેવું છે.

પુરીધામમાં ગોસ્વામીજીનાં સત્કાર્યો તેમજ આશ્રમનો નિત્ય-
ક્રમ જોઈને સૌ કોઈ કહેતા કે “એમના જેવો કોઈ દાતા નથી,
એમના જેવો કોઈ દયાળુ જોયો નથી એ તો સાક્ષાત્ લોખનાથ
શંકર જેવા દિવ્ય મૂર્તિ છે.” સાધુ-અસાધુ, ગરીબ-તવંગર તથા
બહારના યાત્રાળુઓ પણ ગોસ્વામીજીનાં દર્શન કરવા તથા તેમના
વચનામૃતનું પાન કરવા તેમના મુકામે આવતા હતા. પુરીધામનાં
અનેક તીર્થસ્થાનો સાથે ગોસ્વામીજી પણ એક જ જગમ તીર્થરૂપ
બની રહ્યા હતા.

* ૧૧૮૪ ક્રિષ્ણ ૭૧ —

અમિમાનં મુરુપાનં ગૌરયં પોર રીરચન્ ।

પ્રાંતિષ્ઠા સુકૃતિ યિષ્ઠા યિર્જીં ત્યક્ત્વા મુસી મંચેન્ ॥

એક મહાત્મ.એ પ્રાકૃતના પણ ક્રિષ્ણ ૭૧ —

ધનકો તજના સદસ દે, સ્ત્રીકો સ્નેહ સહિલ;

માન બગાડ કરવા, એ તજના મુશકેલ.

ગોસ્વામીજી હુમેશાં જગન્નાથજીનો મહાપ્રસાદજી જમતા હતા. ગમે ત્યારે કોઈ મહાપ્રસાદ આપવા આવે તો તે માથે ચઢાવી ચઢણ કરતા હતા. એક વાર કોઈ દેખી સાધુએ હલાહલ ઝેરવાળો લાડુ લાવી ગોસ્વામીજીને કહ્યું કે “મહારાજ ! ઠાકુરજીનો આ મહાપ્રસાદ આરોગી જાઓ.” ગોસ્વામીજી તો તે પ્રસાદ માથે ચઢાવી શ્રી જગન્નાથ પ્રભુને સંભારી તરતજ જમી ગયા. તત્કાળ ઝેર વ્યાપી ગયું અને ઢળી પડ્યા; પરંતુ સાક્ષાત્ નીલકંઠ મહાદેવ જેના રક્ષક હોય તેનો વાળ પણ કોણ વાંકો કરી શકે ? થોડીજ વારમાં ગોસ્વામીજી સચેત થઈ ગયા અને બીજે દિવસે તો ઝેરનું નામનિશાન પણ રહ્યું નહિ. ત્યાર બાદ જાણે કશુંજ બન્યું ન હોય તેવી રીતે તેઓ પોતાનું નિત્યકાર્ય કરવા લાગ્યા.

આ વાતની કોઈને ખબર પડત નહિ; પણ કેટલાક સાધુ વૈરાગીઓને ગોસ્વામીજીપર દ્રેષ હતો, એ વાત યોગજીવન ગોસ્વામી સારી રીતે જાણતા હતા; તેથી ગોસ્વામીજીને આમ અસ્વસ્થ થયેલા જોઈ તેનું કારણ પૂછ્યું. પહેલાં તો ગોસ્વામીજીએ વાતને ઉઠાવી નાખવા પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ પછી બીજા શિષ્યોના આગ્રહથી કહ્યું કે “ગઈ કાલે તમે બધા સમુદ્રસ્નાન કરવા ગયા હતા, એવામાં એક માણસે મને મહાપ્રસાદનું નામ લઈ ઝેરવાળો લાડુ ખાવા આપ્યો. આપણે પુરી આવ્યાથી તેમની પ્રતિષ્ઠામાં ઘટાડો થયેલો સમજીને દાઝના માર્યા તેમણે આવું કામ કર્યું હતું.” એમનાં નામ પૂછવા માંડ્યાં ત્યારે ગોસ્વામીજીએ કહ્યું કે “એ તો હું કોઈ રીતે કહેવાનો નથી. એવું તો મારી જીદગીમાં કેટલીયે વાર બની ગયું છે; પણ એ બધી આપત્તિઓમાંથી લગવાને બચાવ્યો છે.” આથી કેટલાક શિષ્યોને ઉશ્કેરાયેલા જોઈ, ગોસ્વામીજીએ તેમને શાન કરવા ઉપદેશ આપ્યો કે “પોતાની પ્રતિષ્ઠા ઘટતી જણાય ત્યારે સાધારણ કેટીના કોડો થું ન કરે, તે કહેવાય નહિ. વૈરાગ્યવાન પણ અનેક સાધનો કરી શકે છે, પણ માન-પ્રતિષ્ઠાર્થી મહાસાગર આળંગનાર તો કેઈ વિરહાજ હોય છે. કહ્યું છે કે “સાધન સર્વે માન બગાડે પણ વિષે.” માટે માન-રૂપી શત્રુને પહેલો જીતવો જોઈએ. એ શત્રુને લીધે-કરાવડું બધું ધૂળ મળે છે; માટે તમારે તો કમ્મ રાખવી જોઈએ. કારણ કે એવા કોડો તમે તેટલું બચવા મર્યા હોય તેમજ કે.ક.પ્રતિષ્ઠાજી તેમને ઇંદ્રદેવ ઉતારી વાસ્તવમાં તે તેમના અસ્તવ્ય હોઈ જાય છે.

આ વાતની પુરીના અમલદારવર્ગને ખબર પડતાં તેમણે
 ગોસ્વામીજીને કહ્યું કે “પુરીમાં હુદ માણસોના આવા અનેક
 પ્રકારના ઘર્ષ, પડયા છે. સાચા માણસોને એ લોકો બહુજ ત્રાસ
 આપી રહ્યા છે. એનો કંઈક ઉપાય કરવાની જરૂર છે. તમે
 આ દુષ્ટ કરી માણસદૂટ સાહેબપર આપને વિષ આપવામાં
 આવ્યું તે બાબતની અરજ લખી આપો, તો એ દુષ્ટોને વીણી
 દેખીને દંડી શકાય.” ગોસ્વામીજીએ જવાબ આપ્યો કે “હું જગ-
 ત્થ પ્રભુને ચરણે આશ્રયો છું. તે બધું બંધે છે. તેમને કંઈ ઉપાય
 નથી હોય, તો પોતાની ઝેણેજ લેશે. મારે કાંઈ ઉપાય કરવાની
 જરૂર નથી.”

હુદ લોકોની આવી મલિન વૃત્તિ જોઈ, ગોસ્વામીજીના
 મિત્રોએ જરા ગમરાયા. કેટલાકે તો કલકત્તા જવાને સલાહ આપી.
 મિત્રોની આવી અકળામણ જોઈ ગોસ્વામીજીએ ખાસ કરી
 યોગશુવન ગોસ્વામીને ઉદ્દેશી કહ્યું કે “તમે આટલી બધી ચિંતા
 આ મારે કરો છો ? એ આપણે ખરા આસ્તિક હોઈએ અને
 માનવા હોઈએ કે સાક્ષાત્ જગન્નાથ પ્રભુ પોતેજ આપણા યોગ-
 સંમતી સર્વ પ્રકારે ખબર રાખે છે અને આપણા ઉપર તેમના
 આદેશ હોય છે; તો પછી બંદીવાનું કારણ શું છે ? અને બીજો
 પક્ષ તોયે શું નોત કોઈને મૂકવાનું હતું નોત તો એક કટો
 વાળવાથી પણ થઈ શકે છે અને એ બંધવાનની ઇચ્છા કોઈને
 હવારવાનીજ હોય તો તે પાણીનાં, અત્તિનાં કે બીજે ક્યાંય પણ
 ને કોઈ પણ રીતે મરી શકેજ નહિ. તમે એ પ્રભુ વિવારણ બીજી
 પ્રત્યક્ષ બરાસા ચામાટે રાખો છો ? એમ છતાં તમારે જનું
 હૃદય તો ખુલીથી બંધાયે, હું તો એ જગત્પતિ પ્રભુને આશ્રયે
 બંધીજ પડ્યો રહેવાને. તેમના આશ્રયિતા હું કેટલું પણ જર-
 નર નથી. તેમની ઇચ્છા હોય તો મારે શતાબ્દ પણ છે ? જન-
 વાનમાં છે. તો તમારાવને ધરજ રહેને ? જાણ આજે તે જે
 કહેવાનું હોય તે કહી દેએ. ” જગત્પતિ કહ્યું કે “જગત્પતિ
 કહે. જન હતું તે જિજ્ઞાસુ છે એવું બહુ રહેવાનું હોય જન
 મેં જન તો ગમીજા તેમજ તે પ્રભુને આશ્રય થઈને જન દેવાનું
 જાણે પણ જન જેવું એ જ જગત્પતિ એક જગત્પતિ નહિ જન.”
 આ વાતથી બીજાઓ. કેવળ દુઃખ. કેવળ દુઃખ. કેવળ દુઃખ. કેવળ દુઃખ.
 કેવળ દુઃખ. કેવળ દુઃખ. કેવળ દુઃખ. કેવળ દુઃખ. કેવળ દુઃખ. કેવળ દુઃખ.

સમયમાં ગોસ્વામીજી ઋણમુક્ત થઈ ગયા હતા.

ગોસ્વામીજીનું શરીર હવે એકદમ નબળું ગયું હતું. તેઓ હવે હાલીચાલી શકતા પણ નહોતા. આટલી બધી પરવશતા છતાં પણ તેમના નિત્યકાર્ય-પાઠપૂજાદિમાં કંઈપણ ફેર પડ્યો નહોતો.

આ પ્રસાણે ગોસ્વામીજી પોતાની શારીરિક પ્રકૃતિ ઠીક નહોતી છતાં પણ જરાયે આરામ લેતા નહિ; તેથી તેમનાં સાસુજીએ એક દિવસ કહ્યું કે “થોડા દિવસ સૂવાનું તો રાખો.” ગોસ્વામીજીએ કહ્યું કે “હું જે દિવસે નિદ્રા લઈશ, તે દિવસ મહાનિદ્રાનો હશે. આસન છોડી લાંબા પગ કર્યા એટલે જાણીએ કે, તે સમાધિમાંથી હું ઉઠવાનો નથી.”

હવે ગોસ્વામીજી આ પ્રકારની વિદાયસૂચક વાતો બહુ કરતા હતા. એક વાર ધ્યાનાવસ્થામાંથી જાગતાં બોલી ઉઠ્યા કે “અંતે ગંગા નારાયણ પ્રદ્ધ, ગંગા નારાયણ પ્રદ્ધ.” આ સાંભળી એક શિષ્યે પૂછ્યું કે “મહારાજ શું કહો છો?” ગોસ્વામીજીએ જરા હસીને કહ્યું કે “મારો અંત્યેષ્ઠિસંસ્કાર થયો છે અને દેવતાઓ અંજલિ આપે છે.” ગોસ્વામીજીને સ્વમુખે વજ્રપાત જેવા શબ્દો સાંભળી સૌ દિગ્ભ્રમ થઈ રહ્યા. સૌ કોઈ તેમને કલકત્તા લઈ જવાનો વિચાર કરવા લાગ્યા; પરંતુ ગોસ્વામીજી તો મહાયાત્રાની તૈયારી કરી રહ્યા હતા, તેના ખર્ચ પણ હજી તેઓને આવતો નહોતો.

હવે તે ગોસ્વામીજીના શરીરમાં કંઈ ચેતન્ય રહ્યું નહોતું. હવે તેઓ કે કંઈ સચે બહુ બ્રજવા નહિ. લગભગ આખો દિવસ ધ્યાનસ્થ રહેતા. ક્યારેક ક્યારેક કીર્તન સાંભળવાની મનગી થતી. ક્યારેક કીર્તન કરીને તેમને નીચેનું કીર્તન સાંભળાવતા. એવાજે કે તેમને તેમનાં મનુષ્યો...

તેમના નિવેશન

તેમના નિવેશન બાવે હો બેના.

દીન બંધુ નુતન ના દેવ દાન રમે કેવલ ધોષણુદ
(સાકે નિવેશન દવાનય દીનમ કુ. પ્રમમય પ્રમસિંધુ.

અનુદાન નુતન ના દેવ દાન રમે કેવલ ધોષણુદ

તેમના નિવેશન બાવે હો બેના

અનુદાન નુતન ના દેવ દાન રમે કેવલ ધોષણુદ

તેમના નિવેશન બાવે હો બેના

આપ દયામય, દીનબંધુ અને પ્રેમતા સાગર છો, તો હે કરુણા-
નિધે ! કૃપાનું એકાદ બિંદુ આપતાં કાંઈ સાગર સૂકાઈ જવાનો
નથી. અરે પ્રજ્ઞો ! લીલામાત્રમાં ગોવર્ધન પર્વત તોળ્યો અને
મમસ્ત્ર પ્રદ્વાંડનો ભાર વહેન કરી રહ્યા છો, તો આ અધમ સેવકનો
ભાર વહેન કરવામાં શા સારૂ આનંદકાની કરો છો ?

એક વાર આ કીર્તન ગોસ્વામીજી પણ સાથે સાથે ગાતા હતા.
ભાવાવેશમાં તેમનું સુખારવિંદ શત્રું થઈ ગયું; વાણી ગદ્ગદ થઈ
ગઈ અને પછી સમાધિસ્થ જેવા થઈ ગયા. શિષ્યો આ દિવ્ય દશ્ય
સાંદર્શિત્તે નિહાળી રહ્યા હતા. ગોસ્વામીજીનું આ ઉત્કૃષ્ટ કીર્તન હતું.

એક વાર ગોસ્વામીજી ગણેરે જમવા બેસતા હતા, એવામાં
પાત્રેના ઓરડામાં બે શિષ્યો કંઈક ઝગડો કરતા હતા. આથી
ગોસ્વામીજીને દુઃખ તો બહુ થયું, પણ તે કંઈ બોલ્યા નહિ.
પછી સાંજની પ્રાર્થના થઈ રહ્યા પછી, તે બંને શિષ્યોને પાસે
બોલાવીને કહ્યું કે “આજ તમે બ્યારે ઝગડો કરતા હતા ત્યારે
સ્વયં જગન્નાથ ભગવાન અહીં પધાર્યા હતા. મેં પ્રભુને પૂછ્યું કે
‘હવે માફ શું, કામ છે ?’ પ્રભુએ કહ્યું કે ‘તમે તેમની માફી
માગી લો.’ પછી બધા શિષ્યો તરફ બેઠા હાથ બેટીને કહ્યું કે
‘તમે સૌ મને હામા કરો. હામા એજ કે, સૌ એકબીજાની હામા
માગી લો, એટલે મને પણ હામા મળી જશે.’ પછી તે બંને
શિષ્યમાંથી નાના શિષ્યને કહ્યું કે ‘તું’ નાનો છે, માટે તેને
(બીજા શિષ્યને) પ્રજ્ઞામ કર.” પછી મોટા શિષ્યને કહ્યું કે ‘જો,
એ તારો નાનો ભાઈ છે, માટે તું એને હેટ જેથી મને શાંતિ
ધાય.” આ પ્રમાણે કહી ગોસ્વામીજી રડી પડ્યા હતા. ગુરુદેવનો
આવો મહાભાવ બેઠા બંને શિષ્યોએ એકબીજાને પ્રજ્ઞામા-
વિગ્નાદિ કરી હામા આપી કરીથી ગોસ્વામીજીએ સર્વ શિષ્યોને
કહ્યું કે “આજ ધીજગન્નાથજીએ મને એક રહસ્યની વાત કહેવાનો
આદેશ કર્યો છે. વાત એ છે કે, બ્યારે તમને કોઈને કામકોધાદિનો
વેગ આવે, ત્યારે તમારે તે રચાનમાંથી ચાલી નીકળવું.” વળી
તેમણે કહ્યું કે “હવેથી સ્વયં જગન્નાથજીએ તમારો આર ઉપાડી
લીધો છે. મારી વાત સાચી માનજો, એથી વખત આવ્યે તમને
હોને પરમ શાંતિ મળશે.” પછી એકદમ ડાનું બેઠા તેઓથી બોલી
ઉઠ્યા કે “આ શું બોલો, શોજગન્નાથ ભગવાન પધાર્યા છે. આનાંનું
કંઈ પણ હું કહેવા નથી જગન્નાથ ભગવાનજી મારા બોલવાનું

સમયમાં ગોસ્વામીજી ઋણમુક્ત થઈ ગયા હતા.

ગોસ્વામીજીનું શરીર હવે એકદમ નબળાઈ ગયું હતું. તેઓ હવે હાલીચાલી શકતા પણ નહોતા. આટલી બધી પરવશતા છતાં પણ તેમના નિત્યકાર્ય-પાઠપૂજાદિમાં કંઈપણ ફેર પડ્યો નહોતો.

આ પ્રસાણે ગોસ્વામીજી પોતાની શારીરિક પ્રકૃતિ ઠીક નહોતી છતાં પણ જરાયે આરામ લેતા નહિ; તેથી તેમનાં સાસુજીએ એક દિવસ કહ્યું કે “થોડા દિવસ સૂવાનું તો રાખો.” ગોસ્વામીજીએ કહ્યું કે “હું જે દિવસે નિદ્રા લઈશ, તે દિવસ મહાનિદ્રાનો હશે. આસન છોડી લાંબા પગ કર્યાં એટલે બાણજો કે, તે સમાધિમાંથી હું ઉઠવાનો નથી.”

હવે ગોસ્વામીજી આ પ્રકારની વિદાયસૂચક વાતો બહુ કરતા હતા. એક વાર ધ્યાનાવસ્થામાંથી બગતાં બોલી ઉઠ્યા કે “અંતે ગંગા નારાયણ પ્રદક્ષ, ગંગા નારાયણ પ્રદક્ષ.” આ સાંભળી એક શિષ્યે પૂછ્યું કે “મહારાજ શું કહો છો?” ગોસ્વામીજીએ જરા હસીને કહ્યું કે “મારો અંત્યેષ્ઠિસંસ્કાર થયો છે અને દેવતાઓ અંગરક્ષિ આપે છે.” ગોસ્વામીજીને સ્વપ્નગે વજ્રપાત જેવા શબ્દો સાંભળી સૌ દિગ્ભ્રમ થઈ રહ્યા. સૌ કોઈ તેમને કલકતા લઈ જવાનો વિચાર કરવા લાગ્યા; પરંતુ ગોસ્વામીજી તો મહાયાત્રાની તૈયારી કરી રહ્યા હતા, તેના ખ્યાલ પાત્ર હજી તેઓને આવતો નહોતો.

હવે તે ગોસ્વામી મહારાજના શરીરમાં કંઈ ચિત્તવ્ય રહ્યું નહોતું. હવે તેઓ કંઈની સાથે બહુ બોલતા નહિ. લગભગ આખો દિવસ ક્વચિત્ત જ નહોતો. ક્યારેક ક્યારેક કીર્તન સાંભળવાની નજર થતી. વરે દેવરીબાજી તેમને નીચું કીર્તન સંભળાવતા.

નમઃ-નમઃવાન

નમઃ કુલે દીપ્યમાણે દિગ્વિભાસે.

સત્ગુરુ નમઃ કુલે દીપ્યમાણે દીપ્યમાણે દીપ્યમાણે.

સત્ગુરુ નમઃ કુલે દીપ્યમાણે દીપ્યમાણે દીપ્યમાણે.

સત્ગુરુ નમઃ કુલે દીપ્યમાણે દીપ્યમાણે દીપ્યમાણે.

સત્ગુરુ નમઃ કુલે દીપ્યમાણે દીપ્યમાણે દીપ્યમાણે.

સત્ગુરુ નમઃ કુલે દીપ્યમાણે દીપ્યમાણે દીપ્યમાણે.

સત્ગુરુ નમઃ કુલે દીપ્યમાણે દીપ્યમાણે દીપ્યમાણે.

સત્ગુરુ નમઃ કુલે દીપ્યમાણે દીપ્યમાણે દીપ્યમાણે.

અપદ્યામય, દીનબંધુ અને પ્રેમના સાગર છો, તો હે કરુણા-
નિધે! કૃપાનું એકાદ બિંદુ આપતાં કાંઈ સાગર સૂકાઈ જવાનો
શય્યે અરે પ્રલો! લીલામાત્રમાં ગોવર્ધન પર્વત તોળ્યો અને
કલ્પદ્રવ્યોનો સાર પહોં કરી રહ્યા છો, તો આ અધમ સેવકનો
શય્યે પહોં કરવામાં શા સાડું આનાકાની કરો છો?

એક વાર આ કીર્તન ગોસ્વામીજી પણ સાથે સાથે ગાતા હતા.
લવાયેશમાં તેમનું સુખારવિંદ રાતું થઈ ગયું; વાણી ગદ્ગદ થઈ
ગઈ અને પછી સ્ત્રમાધિસ્થ લેવા થઈ ગયા. શિષ્યો આ દિવ્ય દશ્ય
શાંતિને નિહાળી રહ્યા હતા. ગોસ્વામીજીનું આ છેદલું કીર્તન હતું.

એક વાર ગોસ્વામીજી બપોરે જમવા બેસતા હતા, એવામાં
પ્રેમના ભારામાં જે શિષ્યો કંઈક અડો કરતા હતા. આથી
ગોસ્વામીજીને દુઃખ તો ગદ્ગદ થયું, પણ તે કંઈ બોલ્યા નહિ.
પછી સાંજની પ્રાર્થના થઈ રહ્યા પછી, તે બંને શિષ્યોને પાસે
બોલાવીને કહ્યું કે “આજ તમે જ્યારે અડો કરતા હતા ત્યારે
સ્વયં જગન્નાથ ભગવાન બહીં પધાર્યા હતા. મેં પ્રભુને પૂછ્યું કે
‘હવે માફ તું કામ છે?’ પ્રભુએ કહ્યું કે ‘તમે તેમની માફી
માગી લો’ પછી બધા શિષ્યો તરફ બેઠે હાથ લેટીને કહ્યું કે
‘તમે સૌ મને ક્ષમા કરો. ક્ષમા એજ કે, સૌ એકબીજાની ક્ષમા
માગી લો, એટલે મને પણ ક્ષમા મળી જશે’ પછી તે બંને
શિષ્યમાંથી નાના શિષ્યને કહ્યું કે ‘તું નાનો છે, માટે તેને
(બીજા શિષ્યને) પ્રજ્ઞામ કર.” પછી મોટા શિષ્યને કહ્યું કે ‘એ,
મેં તારો નાનો બાઈ છે, માટે તું અને એટલે જોધી મને શાંતિ
કાઢ.” આ પ્રમાણે કહી ગોસ્વામીજી રડી પડ્યા હતા. ગુરુદેવનો
આવેશ મહાભાવ એટલે બંને શિષ્યોએ એકબીજાને પ્રજ્ઞામા-
શિવનાદિ કરી ક્ષમા આપી દરીદ્રી ને નવ મીજીએ ત્રણ શિષ્યોને
કહ્યું કે “આજ દીવજગન્નાથ પ્રભુએ મને એક નિવૃત્તિ વગર દેહરત્નો
આપેલ છે એ વાત એટલે કે હવે મને કે કંઈ કે નકલ કરવાની
જરૂર નથી, ત્યારે તમને તે સ્થાનમાં આવી નીકળવું જોઈ
તેમને કહ્યું કે હવેથી સ્વયં ભગવાન નીકળે તો તેમને
બોલે છે એવી વાત તમને બોલે બોલે બોલે બોલે બોલે
તેને જાણ કરાવે બોલે છે શાંતિ મળે છે મળે છે મળે છે મળે છે
દેહ. કે “આ પ્રભુએ આજ મને દેહ ત્યાગ કરવાનું
કાંઈ પણ કંઈ નહીં જગન્નાથ ભગવાન દેહ ત્યાગ કરવાનું

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

[illegible]

એ વખતે (જ્યાં સંવત ૧૩૦૬ના જોડની ૨૨ મી રવીવારે આને) દેવે દેહ છોડી અમરધામ તરફ પ્રયાણ કર્યું ।

પછી અમિસંસ્કારની તૈયારી થવા લાગી. એવામાં શ્રીમાન યોગજીવન ગોસ્વામીને ગોસ્વામીજીએ પોતાના દેહને સમાધિ આપવાની આજ્ઞા સાંભરી આવી. પછી તરતજ નરેન્દ્ર સરોવરની ઉત્તરે જમીનનો એક ટુકડો ખરીદી લેવામાં આવ્યો અને ગોસ્વામીજીના દેહને પાવણીમાં બેસાડી વાજતે ગાજતે ત્યાં લઈ જઈ સમાધિ આપવામાં આવી.

ગોસ્વામીજીએ એક વાર નરેન્દ્ર સરોવર પાસે ઉભા રહી કહ્યું કે “ઉત્તરકાંઠે એક સુવર્ણકળશવાળું મંદિર દેખાય છે.” તે કલિવ્યવાળી હવે સત્ય ધર્મ. તે સમાધિસ્થાન ઉપર શ્રીયુત શારદાકાંત બદોપાધ્યાય તથા નરેન્દ્રનાથ સામંતે એક સુંદર મંદિર બંધાવ્યું છે. મંદિરની આસપાસ એક ધર્મશાળા અને અધુનિવાસ પણ બાંધવામાં આવ્યાં છે. યોગજીવન ગોસ્વામીજી આ કાર્યમાં ખાસ પરિશ્રમ લીધો છે. મંદિરના એક ભાગમાં ગોસ્વામીજીનાં પુસ્તકો પણ સાચવી રાખવામાં આવ્યાં છે.

શ્રીમાન નવકુમાર બાકચિએ આ સમાધિમંદિરની આસપાસ એક સુંદર બગીચો તૈયાર કરાવ્યો છે. આ સમાધિમંદિરનાં દર્શન કરતાં, ગોસ્વામીજી બહુ હયાતજ હોય અને કૃપાવારિ વર્ષાવી રહ્યા હોય એવો આભાસ ધર્મ આવે છે. x

x પુરીમાં આ સમાધિમંદિર “જટીઆ બાવાની સમાધિ”ના નામે ઓળખાય છે. આ મંદિરની મિશ્કત શીનામયજાના નામથી રજરજર કરાવતું છે. વદીવટ ત્રણ સંખની કમિટિ કરે છે. શ્રીયુત શારદાકાંત બદોપાધ્યાય, શ્રીયુત કુંજલાલ નાથ અને શ્રીયુત દેવેન્દ્રનાથ સામંત.

યોગજીવન ગોસ્વામીજી આ સ્થાન બંધાવવાનો હેતુ નીચે મુજબ કરાવ્યો છે. — “આ બધી સંપત્તિ દેવનીજ છે, ભવિષ્યમાં કોઈ પણ પક્ષે તેનો દક્ષ ન થરાવે તેથી દેવનેજ અર્પણ કરવામાં આવી છે. જે પ્રમાણે વ્યવસ્થા હાલ આવે છે તેજ પ્રમાણે ભવિષ્યમાં પણ ચલાવવી અને પણ અમારો કોઈ જાનનો દક્ષ રાખ્યો નથી. આ સ્થાનની આવકમાથી દારૂજીની નેવા-પૂજનો ખર્ચ કરવો.

આ સ્વયંભૂત નિયંત્રા નીચે મુજબ છે:—

(૧) શ્રીગુરુદેવના સિદ્ધાંત વધા ઉપદેશથી કોઈએ પણ વિરુદ્ધા-ચરણ કરવું નહિ. કમિટિના સભ્યોએ, પૂજારીવને તેમજ અનિયમિત રીતે સીએ આ નિયમ પાળવો જોઈએ.

પ્રભુપ્રેમનો પ્રચાર કરવો એજ ગોસ્વામીજીનું લક્ષ્ય હતું. માનવોના આત્મિક કલ્યાણમાટે આરંભેલું એ કાર્ય આજે પણ ચાલુ છે. ભજનપરાયણ દરેક વ્યક્તિ ગોસ્વામીજીને પ્રિ હતી. કોઈ તેમને સેવા બતાવવાનું કહેતા, તો તેમને ગોસ્વામીજી કહેતા કે “શ્વાસે શ્વાસે જે પ્રભુસ્મરણ કરો, તેજ મારી સાર સેવા છે. બીજી સેવાનું મારે કામ નથી.”

શાસ્ત્ર તથા સદાચારની પ્રતિષ્ઠા કરનાર, શ્રીહરિનામના ઉપદેષ્ટા, દીનદુઃખી અને પાપી અપરાધી જીવોના પરમ મિત્ર, શરણ ગતવત્સલ, શ્રીમદ્વાચાર્ય વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામીજીનો જય થાઓ. ભક્તજનોના કલ્પતરુ શ્રીભગવાન સૌના મનોરથ સફળ કરો.

ૐ શાંતિ: શાંતિ: શાંતિ:

સમાપ્ત.

(ક) આસ્થાનમાં સર્વ સંપ્રદાયના માણસોને આવવાનો અધિકાર છે.

(ખ) અહીં રહેનારે કોઈ પણ હિંસા કરવી નહિ. આપદ્ધર્મ તરીકે

હિંસક-પંથુનો વધ કરવામાં બાધ નથી. ખાસ જરૂર જણાતાં ઝાડ પણ

કાપી શકાય છે, પણ તે કાર્ય રાતે ન કરવું જોઈએ. (ગ) તમાકુવિના કોઈ

પણ માદક વસ્તુનો ઉપયોગ કરી શકાશે નહિ. ઉચ્ચ કોટીના વિસ્તૃતો

માટે કોઈપણ જાતનું બંધન રાખેલું નથી; પરંતુ તેઓ સ્વેચ્છાએ

નિયમપાલન કરે એવી આશા રાખવામાં આવે છે. (ઘ) પરનિંદા,

કલેશ, લોકની મર્યાદાનો ભંગ કરવો, લોકોપ્રત્યે દુરાચાર, ધર્મસા-

ધનને વિદ્વંસ કરનાર, સમાધિસ્થાનની મર્યાદા ન જાળવનાર, અશાંતિકર

તથા સદાચાર વિરુદ્ધ કોઈ પણ કાર્ય કરી શકાશે નહિ. (ઙ) સમાધિ-

મંદિર એ કંઈ ઘર નથી, તેથી ત્યાં ઘરના જેવો વ્યવહાર કરવો જોઈ-

એ નહિ. (ચ) સ્ત્રીપુરુષો માટે અલગ અલગ મકાનો છે. પતિ-પત્ની પણ

એક મકાનમાં રહેવાકર્તા નહિ. આ નિયમ પૂર્વગીને પણ લાગુ પડે છે.

(૨) અનિચિત્તે કોઈ પણ વસ્તુ આવે તેમાંથી જ-કરજ ક્યાં

વિના-વારંદાની નીચા પગાં નોતર આરતિ, અનિચિત્તે, પ્રાણી-

સેવા તથા અન્ય પાપ કરવાનાં કાર્યોમાંથી તથા જેક વદ બારશના

ઉત્સર્ગ કરવાનાં કાર્યોમાંથી રોકાઈ જવામાં; પણ તે કરજ

ક્યાં વિના દસથી કે તેમના પાંચ કરવાનું છે.

(૩) સમાધિસ્થાન નીચા પગાં નીચા પગાં નીચા પગાં નીચા પગાં નીચા પગાં

નાજ નેતર કરવાનાં તે રોકાઈ જવામાં; પણ તે કરજ ક્યાં વિના દસથી કે તેમના પાંચ કરવાનું છે.

(૪) આ સ્થાનમાં દુકાન, ઘર કે જાડે આપવાનાં મકાનો ન

આવવા. આ સ્થાનમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા પદાર્થો વેચવા નહિ.

